

હતા એ સંબંધ વધારે સુદૃઢ હતો. પોતાના કાવ્યો રચાય છે તરત
એની નકલ કરી અમારા પર મોકલતા અને અભિપ્રાય માગતા. જન-
જનતા વિષયો પર એમનો પત્રવ્યવહાર થતો. આ રોજનીશીમાં
પણ અમારા આ સંબંધનો ઉલ્લેખ અનેક વાર જોવામાં આવે છે.
વિદ્યાસભા તરફથી વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપવા એમને જોલાવેલા ત્યારે
એઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા એ યાદ આવે છે.

રોજનીશીની હકીકતો જાહેર જનતાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી
હોય અને લખનારની સાહિત્ય અને ઇતર પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રકાશ
પાડે તેવી હોય તો એ સાર્યક છે. જે બાબતો અતિ અંગત હોઈ
માત્ર કુટુંબ સંતોષાય તેવી હોય તેનું ખાસ મહત્ત્વ નથી એમ
મારા નમ્ર મત છે. લખનાર ગમે તે હેતુથી લખે, પરંતુ જાહેર
વાચકવર્ગને એમાંથી કેટલું જાણવાનો લેખકનો આશય હશે એ
આપણે કહી શકીએ એમ નથી. સંપાદકોએ આ બાબત પર ધ્યાન
આપેલું હોવું જ જોઈએ એમ માનું છું.

ભાષાશાસ્ત્રના વિવરણમાં, કવિતાદેવીના અર્ચનમાં, અને
સાહિત્યના અન્ય પ્રદેશોમાં વિચરવામાં જેમનું આખું જીવન વીત્યું
તેવા એક પ્રખર વિદ્વાનની સ્વલિખિત દિનચર્યાનું પુસ્તક ગુજરાતી
સાહિત્યમાં એક સંગીત રૂબો આપે છે એ નિર્વિવાદ છે અને
ગુજરાત વિદ્યાસભાને એનો કિંમત યશ પ્રાપ્ત થાય છે એની
સગર્વ નોંધ લઈ છું; અને આ આખું કાર્ય શ્રી. રામભાઈ બક્ષી
તથા શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાએ કરા પણ પુરસ્કાર વિના સાહિત્ય-
પ્રીત્યર્થે કરી અમને સોંપ્યું એ જદલ સંસ્થા તરફથી એમનો આભાર
માની આ નિવેદન પૂરું કરું છું.

અમદાવાદ, તા. ૧-૨-૧૩.

વિદ્યાગ્રહેન ર. નીલકંઠ

સંપાદકોનું નિવેદન

સદ્ગત નરસિંહરાવના પૌત્ર શ્રી. અરુણકાન્ત દિવેદિયાની સૂચનાથી અમે સદ્ગતની વિસ્તીર્ણ રોજનીશીનું સંપાદન અને ક્રમશઃ પ્રકાશન કરવાનું કાર્ય સ્વીકાર્યું. એ રીતે ક્રમે ક્રમે પ્રકટ થયેલી રોજનીશીને પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરવાની શ્રી. અરુણકાન્તની ઇચ્છા હતી. એ ઇચ્છા નરસિંહરાવના દૌહિત્રી શ્રીમતી કુરંગી દેસાઈના પ્રસ્તાવથી આજે ગુજરાત વિદ્યાસભા દ્વારા શક્ય થાય છે.

રોજનીશીનાં પુસ્તકોનું સ્વામિત્વ શ્રી. અરુણકાન્તનું છે. એમણે એ પુસ્તકો અમને ક્રમે ક્રમે મોકલવાં શરૂ કર્યાં; અને અમે રોજનીશીના 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકમાં યનારા પ્રકાશનની જાહેરાત ૧૯૪૮ ના જાન્યુઆરીમાં કરી.

એ જાહેરાત વાંચીને શ્રી. જહાંગીર એદલજી સંજનાએ તા. ૨૦-૧-૧૯૪૮ને રોજ પત્ર લખીને નીચે પ્રમાણે સૂચના કરી :

“ Dear Mr. Bakshi,

I was mightily pleased to read yesterday the announcement in the Gujarati about the serial publication of our dear N. B. D.'s diary.

I do hope you will give as generous extracts as legal safely will permit. But, barring probable slander and libel, I would urge you to keep back nothing, without minding whose toes the Diarist treads upon. There is too much of hush hush in our country, and too much homage paid to the old worldly-wise dictum . न ब्रूयात्. सत्यमप्रियम्. I.

think we ought to be less 'tender about hurting people's and Mrs. Grundy's feelings....."

આ સંદર્ભમાં નરસિંહરાવની પોતાની રોજનીશીને લગતી તા. ૨૬-૧૦-૨૮ ની નોંધ જોવા જોવી છે :

"અને બ. ક. ઠા. કહે છે ત્હને Diary રાખો છો ? નિયમસર ? કહારથી ?

હું :—૧૮૯૨ થી. રમ. મુ મણિશંકર વિશેનામાં છે જ કની ?

બ. ક. ઠા.—You are a very dangerous man ! આજ મળ્યા તે પણ નોંધશો કે ?

હું :—નોંધાર્થ ગયું. Dangerous શા માટે ? જુદું નોંધું તો dangerous."

આ પ્રમાણે ૧૮૯૨ થી ૨૫-૧૦-૧૯૪૫ સુધી સતત રોજનીશી લખાઈ છે—તેમાંના માત્ર ૧૯૨૭-૨૮ ના પુસ્તકો લખ્યા નથી. નરસિંહરાવ નાની નોંધલુક ગજવામાં રાખતા અને એમાં તત્કાળ ત્વરિત નોંધ કરી લેતા. એ નોંધપોથીઓમાંનું લખાણ રાત્રે મોટા કુસ્ત્રકેપ સાર્ધજના બડા મન્યોમાં ઉતારી લેતા. છેલ્લાં ચોડા વર્ષોની નોંધ નાની નોંધલુકોમાં જ રહી છે, ચોપડીમાં ઉતારાઈ નથી, તે બાદ કરતાં આ ક્રમ એકધારે જળવાયો છે.

આ મન્યોમાંથી રોજનીશી ચૂંટી ચૂંટીને, નક્કલ કરીને, 'ગુજરાતી'માં પ્રકટ કરવાનો આરંભ તા. ૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮ ને રોજ કર્યો.

ચોડા જ સમયમાં રોજનીશીમાં આવતી બાજતો ઉપર બિહાપોદ સર થયો. પ્રકાશન ચાલુ રહેતું જાઈએ કે અંધ થતું જોઈએ એ વિશે બિન્ન બિન્ન મતો દર્શાવાયા. અમણી સાહિત્યકારોમાંથી શ્રી. બંગવંતરાય ઠાકોરે, શ્રી. વિજયરાય વંદે તથા શ્રી. ઉમાશંકર ભેશીએ

પ્રકાશન ચાલુ રાખવાનો મત બહુર કંચે. પણ અન્ય પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ તરફથી રોજનીશીનું પ્રકાશન બંધ કરવાનું દબાણ થતાં શ્રી. અરુણકાન્તની સ્થિતિ કફેડી બની. સદ્ભાવે પ્રકાશન ચાલુ રહ્યું અને ૨૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૯ ને દિવસે સમાપ્ત થયું.

અઢેક વર્ષના બડા, મોટા, અનેક ચોપડા-એવી અતિવિસ્તીર્ણ રોજનીશીમાંથી કાપકૂપ તો ક્રમિક પ્રકાશન દરમ્યાન જ કરવી પડી હતી. અન્યરૂપે પ્રકટ કરવામાં એમાંથી પણ બહુ મહત્વના ન હોય એવા ભાગો કાઢી નાખવા પડ્યા છે. એવી બેવડી કાપકૂપ પછી રોજનીશી અન્યરૂપે પ્રકટ થાય છે.

હતાં, નરસિંહરાવના જીવનને લગતી, કે સાહિત્યવિષયક, કે સામાજિક, જે બાબતો મહત્વની ગણાય એ બધી આ અન્યમાં રજૂ કરી શક્યા છીએ એનો અમને સંતોષ છે.

૨૮-૧-૫૭

સંપાદકો.

સાંટાકુઝ

૨૫. નરસિંહરાવ દિવેદિયાનો :

જીવનપરિચય

નરસિંહરાવે આ રાજનીશીમાં એક પ્રસંગે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે :

“આજે જીવનચરિત્ર !!—શું?—શૂન્ય.”

અને અન્ય પ્રસંગે વળી એમણે આના વિનયવાક્યો લખ્યા છે :
“હું શું કરું? લોકો મને ‘વિદ્વાન’ ધારે છે—પણ મ્હારામાં તેટલું વિશાળ વાચન, જ્ઞાનભંડાર, વગેરે નથી—તે હું ‘પૂરેપૂરું’ જાણું છું. જગતમાં ઠંઢેરો પીટાવું કે હું વિદ્વાન નથી? તેમ કરું તો ઉલટો ઠંબો ઠરું!”

સરકારી નોકરીમાં અને સાહિત્યની ઉપાસનામાં વ્યતીત થયેલ નરસિંહરાવના જીવનમાં કોઈ રજીસંસ્ક્રામવિજયી સૈનિકના જેવા વીરરક્ષના પ્રસંગો ન હોય; કોઈ રાજનૈતિક મહાપુરુષના જેવા રાજકીય લડતના પ્રસંગો ન હોય; કોઈ ધર્મપ્રચારક ધર્મશુરના જેવા ધર્મશુદ્ધના પ્રસંગો ન હોય; કોઈ બક્ષિપરાયણ ભક્તના જેવા પ્રજા-કૃપાના ચમત્કારો ન હોય.

પણ તે છતાં નરસિંહરાવના જીવનમાં ઘણાં ઘણાં ઉત્સેખ કરવા જેવાં તત્ત્વો હતાં. સરકારી નોકરીમાં ભારતીય જનતા સ્વમાનને ઝોરા અમલદારોની છુમાખીની સામે ટકાવી રાખવાના કટોકટીના પ્રસંગોમાં એમણે દૃઢતા અને વીરતા દર્શાવી હતી. એમણે સ્વાતંત્ર્ય-સંઘામમાં ભાગ નહોતો લીધો છતાં એમનું સ્વદેશભિમાન, અન્ય પ્રકારે, જલ્દતં હતું. એમણે એક અવતરણ ટાંક્યું છે તે પ્રમાણે “સ્વદેશમક્ષિ માત્ર political જ નથી હોતી, social અને religious હોય છે, તે તે વધારે કામની છે.” પોતાનાં ધાર્મિક

211 91447 300000 10000 10000
211372 100000 10000
2033

મંત્રઓમાં તેઓ દૃઢ અને ટેકોલા રહ્યા હતા. અને આપત્તિમાં પણ પ્રભુની કૃપાનું દર્શન કરનારી એમની પ્રભુશ્રદ્ધા અવિચલિત હતી.

સતત અથાક સાહિત્યઉપાસના એ નરસિંહરાવનો કર્મયોગ હતો; સત્યનું નિષ્પક્ષપાત અન્વેષણ એ એમનો બુદ્ધિયોગ હતો; સ્વજનના મૃત્યુરૂપી અનેક આઘાતોમાં ધૈર્ય ટકાવનારી અને આશ્વાસન આપવા આવનારાઓને સામું આશ્વાસન આપતી એમની પ્રભુભવતા એ એમનો ભક્તિયોગ હતો.

આવા, ગુજરાતી કવિતામાં અર્વાચીન યુગના પહેલા પ્રતિનિધિ સત્યપ્રિય વિવેચક અને સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી, નરસિંહરાવનો જન્મ તા. ૩ સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૬ ને રોજ અમદાવાદ મુકામે થયો હતો. એમના પિતા સરદાર રા. બ. બોળાનાથ સારાભાઈ સરકારી અમલદાર હતા. દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર, પ્રતાપચંદ્ર મુખુમદાર, કેશવચંદ્ર સેન વગેરે બંગાળી વિભૂતિઓ જોડેના સંપર્કે અને રણછોડલાલ છોટાલાલ, મહીપતરામ રૂપરામ, લાલચંકર ઉમિયાશંકર વગેરે અમદાવાદના અમલદારોની મૈત્રીએ બોળાનાથનો સુધારકૃત્તિને અને રૂઢિમુક્ત સંસ્કારિતાને વેગ આપ્યો હતો. વિદ્યા, કક્ષારસિકતા અને ખાનદાનીને કારણે બોળાનાથભાઈના કુટુંબની સારી ખ્યાતિ હતી. બોળાનાથભાઈના સાત બાળકોમાં નરસિંહરાવ છઠ્ઠા હતા. એમના બે વડીલ બંધુઓમાંથી એક આપારાવ ૧૮૬૬ માં અને બીજા, સૌમાં જ્યેષ્ઠ, આપારાવ ૧૮૮૪ માં ગુજરી ગયા હતા. નરસિંહરાવથી નાના બેરિસ્ટર કૃષ્ણરાવ સંગીતમાં પ્રવીણ હતા. નરસિંહરાવ ઉર્ફે નન્નુભાઈ કવિ, અને મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) સંગીતમાં, એ બેનો રનેહસહચાર ‘હૃદયવીણા’ ના અર્પણ-કાવ્યમાં અમર થયો છે. નરસિંહરાવ કવિ હતા તો કૃષ્ણરાવ કાવ્યના રસમાં હતા; કૃષ્ણરાવ સંગીતપ્રવીણ હતા, તો નરસિંહરાવ સંગીતના રસિક ભોક્તા હતા. નરસિંહરાવમાં કવિત્વ અને સંગીતરસિકતાનો સમન્વય થયો હતો. એમની આ ઉભયકલા-

પ્રિયતાનાં બીજમાં એમની સૌંદર્યભક્તિ રહેલી હતી. એમણે પોતે બં
કહ્યું છે કે:—“સંગીત અને કવિતા તે બંને તંત્રક:—

“કું તો ઉભયતણે દલભક્ત બનીને રહું છું રે,

નિજ હૃદય ઉભય સૌંદર્યનું બિમ્બ લહું છું રે.”

એ ચન્દા તથા સંધ્યા વિશે કુસુમમાળામાં કહેલી કડી મ્હારી ખરી-
વૃત્તિ દર્શાવે છે.”

નરસિંહરાવની વિદ્યાર્થી-અવસ્થા સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ગણિત
વગેરે વિષયોમાં પ્રકટ થતી એમની બુદ્ધિમત્તાથી, અને ઊંડી નિર્બ્યાજ
શુરુભક્તિથી, દીપી ગઈ હતી. એમના શુરુઓમાં મુખ્ય સદ્ગત
અબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને (કોલેજમાં) સદ્ગત ડૉ. સર
રામકૃષ્ણ ભાંડારકર. આગળ ઉપર જ્યારે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના
પ્રમુખપદે શુરુ અબાલાલભાઈ અને શિષ્ય નરસિંહરાવ વચ્ચે ગુજરાત
કાની પસંદગી કરે એ વિકટ પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે, તેમજ સંસ્કૃતનાં
અને ગુજરાતીના ભાષાક્ષેત્રમાં ડૉ. ભાંડારકરથી મતભેદનો નાણુક
અવસર આવ્યો ત્યારે-એ બંને પ્રસંગોએ-નરસિંહરાવે પોતાનો એ
બંને શુરુઓ પ્રત્યેનો શુદ્ધ પૂજ્યભાવ પુરવાર કરી બતાવ્યો હતો.
એમનો એ પૂજ્યભાવ એમની વિદ્યાને ધન્યતા અપાવે એવો હતો.

વિદ્યાસંસ્થાઓમાંના આ શુરુઓ ઉપરાંત બાળવયમાં પદ્ય-
રચનાના પ્રાથમિક પાઠ આપનાર કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈને પણ
નરસિંહરાવ શુરુ માનતા.

બી એ.ની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતના વિષયમાં આખી યુનિવર્સિટીમાં
જે પ્રથમ આવે તેને મુંગઈ યુનિવર્સિટીનું ભાઉ દાજી પારિતોષિક
આપરામાં આવે છે. આ ઈનામ ઉપર આપણા દક્ષિણી બંધુઓનો
લગભગ ઈજારોજ મનાય છે. ગુજરાતીઓમાંથી એ ઈનામ મેળવનારા
નોકળા છે ખરા, પણ બહુ જૂન. નરસિંહરાવે હોશિયાર અને
મહેલવુ દક્ષિણી દરજીને દરાવીને એ ભાઉ દાજી ઈનામ મેળવ્યું હતું.

ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની-આઇ. સી. એસ.ની-મશહૂર પરીક્ષા :
 જો તો હવે બંધ પડી છે, અને ભારતને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થતાં એ
 રીક્ષાનું સ્થાન Indian Administrative Service માટેની પરી-
 ક્ષા લીધું છે. આઇ. સી. એસ.ની પરીક્ષા ઇંગ્લેન્ડમાં લેવાતી. એમાં જો એ
 ખરે પાસ થનારાની હિંદ સરકારમાં કલેક્ટર જેવા ઉચ્ચ હોદ્દાઓ,
 પર નિમણૂક થતી. એવા ઉચ્ચ હોદ્દાઓ મેળવવાનો આઇ. સી.
 એસ.ની પરીક્ષા એ એક જ માર્ગ હતો. અને એ માટે વિલાયતમાં
 મુખ્યાસ કરવો પડતો. નરસિંહરાવ બી. એ. થયા એ જમાનામાં
 બા ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ ઉપરાંત બીજો પણ એ નોકરશાહીમાં
 પ્રવેશમાર્ગ હતો. તેને સ્ટેટ્યુટરી સિવિલ સર્વિસ કહેતા. પ્રતિષ્ઠિત
 કુટુંબના વિદ્વાન, શુદ્ધિશાળી અને શક્તિસંપન્ન નબીરાઓમાંથી એ
 નોકરી માટે અમલદારો પસંદ કરવાની એ કાયદાસરની વ્યવસ્થા
 હતી. આ રીતે પસંદ થયેલા યુવાનોને વિલાયત જઈને ઇન્ડિયન
 સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા પસાર કર્યા વગર જ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની
 જગ્યા મળતી. નરસિંહરાવની એ કાયદાની રૂએ પસંદગી થઈ અને
 એમણે ૧૮૮૪ માં ખેડા જિલ્લાના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે
 સરકારી નોકરીની શરૂઆત કરી. એ નોકરી દરમ્યાન એમણે
 ગૌરવથી, નિષ્પક્ષપાતપણે, કુશળતાથી અને એકનિષ્ઠાથી કામગીરી
 બજાવી. એમની સમાન કક્ષાના, અને કાર્ધક વાર એમનાથી ઊંચે
 કક્ષાના ગોરા અમલદારો, પોતે ગોરા-અંગ્રેજ-છે એ કારણે મિત્રજી
 અને અભિમાનભર્યું વર્તન દાખવતા તે નરસિંહરાવ સહી લેતા
 નહિ, બદ્દે સ્પષ્ટ અને સખ્ત વિરોધ કરતા. એમના આ હિંદી
 તરીકેના સ્વભાવને લીધે એમના ઉચ્ચ પદવીના ખરા હક્કથી
 પણ એમને વંચિત રાખવાનો પ્રસંગ ઊપજ્યો હતો.

આવો ઉચ્ચ નોકરી મળવાથી નરસિંહરાવનું માન કુટુંબમાં
 અને સમાજમાં બહુ વધ્યું. એમના કુટુંબને પણ આ કારણે અધિકતર
 પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ. નરસિંહરાવનાં બાણેજ લેડી વિઘાગૌરી નીલકંઠે.

આ. પ્રતિષ્ઠાવૃદ્ધિનો ઉદ્દેશ કરતાં લખ્યું છે કે “આ નોકરીને અંગે અમે બધાં પણ કંઈક ઊંચી પદવીએ આપ્યા હોઈએ એમ અમારા બાળમાનસને લાગતું.”

આ નોકરીમાં નરસિંહરાવની બદલી સોલાપુર, કારવાર, રત્નાગિરિ, સિંધ-હૈદરાબાદ વગેરે રથભાગે ચલાયી એમનાં બાળ-શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ઉપયોગી નીવડે એવો મરાઠી, કાનડી અને સિંધી બાણ્યોનો એમને પરિચય થયો. કારવાર અને રત્નાગિરિની આલુબાળના પ્રકૃતિસૌન્દર્યે એમની, પાશ્ચાત્યપદ્ધતિના પ્રકૃતિપ્રેમ તરફ વળેલી, કવિત્વવૃત્તિને મનોહર વિષયસામગ્રી પૂરી પાડી.

૨૮ વર્ષની નોકરી કરીને ૨૦-૨-૧૯૧૨ ને દિવસે તેઓ નિવૃત્ત થયા. અને એ દિવસની રોજનીશીમાં એમણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું :—

“સતારા—તા. ૨૦-૨-૧૨ : મંગળવાર.

બપોરે સાંઠેને આર વાગ્યા પછી આજ આખી દીધી.

અઠાવીશ વર્ષ અને એક મહિનામાં ચાર દિવસ, એાછા એટલી મુદત સરકારી નોકરી કરીને આજ તહેવારો નિવૃત્ત થતાં મન ઉપરથી આર એાછો ચવાની સાથે સાન્નિધ્ય થાય છે. આ લાંબા વખતમાં મહેં એકનિઘ્રાથી મદારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે એ જ. સંતોષ માનવાનો છે. + + + એ દરજ્જાનાં કામમાં કદાચ-જવસે જ-દું અવિચારી થયો હોઈશ પણ મને હૃદયદંશ થાય જેવું કૃત્ય કરેલું જણાતું નથી. મરણનો એ ઉપકાર માનું છું.

મહારાં શ્રમનો. અંશ કામમ રહેશે જ. સર્વ વાતમાં - પરમ કૃપાળુ. પિતાની સદાયતા હોય એટલે બસ."

નિવૃત્તિની ક્ષણે જે હૃદયે આવી ઈશ્વરપ્રાર્થના કરી એ હૃદયનો, એ હૃદયમાં રહેલી ઈશ્વરશ્રદ્ધાની, કેવી આકરી કસોટી ઈશ્વરે કરવી પારી હતી !

નરસિંહરાવનું પ્રથમ લગ્ન ૧૮૭૨ માં એટલે કે એમની માત્ર ૧૩ વર્ષની વયે થયું હતું. એ પ્રથમ લગ્નથી એમને એક જ પુત્ર હતા, તે રવ. પ્રસન્નકુમાર; અમદાવાદમાં એમના લાડકા કૌટુંબિક નામથી 'કુમારભાઈ' તરીકે જાણીતા થયેલા પોલિસ અમલદાર. એ કુમારભાઈ નરસિંહરાવના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે ગુજરી ગયા. એમના પુત્રો શ્રી. અરુણકાન્ત તથા શ્રી. નિશિકાન્ત આજે અમદાવાદમાં જ રહે છે.

પ્રથમ પત્નીના અવસાન પછી નરસિંહરાવનાં પત્ની તે શ્રીમતી. સુશીલાબહેન. નરસિંહરાવનો અને સુશીલાબહેનનો જીવનસહચાર દીર્ઘજીવી નીવડ્યો. દુઃખની પરંપરાને આ દંપતીએ અન્યોન્યની આથે રહીને બલપૂર્વક દટતાથી સહન કરી. શ્રી. સુશીલાથી એમને ત્રણ સંતાન થયાં : જિર્મિલા, નલિનકાન્ત અને લવંગિકા. આ ત્રણે સંતાનો નરસિંહરાવના અને સુશીલાબહેનના જીવનકાળ દરમિયાન જ એમને મૂકીને મૃત્યુ પામ્યા—જિર્મિલા ૧૯૧૩ માં, નલિનકાન્ત ૧૯૧૫ માં, અને લવંગિકા ૧૯૩૨ માં. લવંગિકાબહેનની બે પુત્રીઓ સૌ. કુરંગી (હૈં માધત્રી) અને સૌ. ચિત્રા આજે મુંબઈમાં રહે છે.

આ મહાનુભાવ યુગલે આ અસહ્ય આઘાતોને અવિચલ ઈશ્વરશ્રદ્ધાને બળે સહન કર્યા. ઈશ્વરની આકરામાં આકરી કસોટીમાં પણ પરાજિત ન થવાના દૃઢ નિશ્ચયથી આ યુગલે હૃદયનાં આંસુઓને હૃદયમાં જ શમાવ્યાં.

ઈશ્વરની અકળ યોજના અનુસાર કે દુર્દૈવના પ્રયંડ કોપને

લીધે આવી સ્વચ્છતાની આપત્તિઓ જેમના ઉપર પડે તેમ પ્રત્યે સમાજ સમજાવ બ્યક્ત કરે છે, અને આ સમજાવ 'વિશેષ વ્યયિત હૃદયનો દુઃખભાર હોવો' કરે છે. પરંતુ સમાજ પે સ્વીકારેલા અને ફરિદરંપરાએ પાળેલા સામાજિક ધોરણોના ચોક્કસ બંધબેસતો ન આવે એવો વ્યવહાર કાર્ષ કુટુંબમાં થયેલો જણ્ય ત્યારે હારુણ હૃદયક્ષેણ અને અપાર મનોમંથન સહન કરે રહેલા એ કુટુંબપ્રત્યે સમાજ ઊલટી રીતે જ વર્તે છે. એવા પ્રસંગોએ એ કુટુંબના મનોમંથનને સહ બનાવે એવા સમજાવને બદલે એમાં અધિકતર દુઃખ થાય એવું અનુદાર વર્તન સમાજનો મોટો ભાગ સ્વીકારે છે. આવો અનુભવ નરસિંહરાવને અને સુશીલાબહેનને ઊર્મિલાના દયારામ ગિદુમલ જોડેના લમ પ્રસંગે યથો. સંતપુરુષ દયારામે વૃદ્ધાવસ્થામાં ૨૬ વર્ષની પુત્રીવૃદ્ધ ઊર્મિલા જોડે પોતાના પ્રથમ પત્ની હયાત છતાં, નરસિંહરાવ તથા સુશીલાબહેનની અનુચિત મેળાવ્યા વગર એમને અજાણ્ય રાખીને, લમ ક્યું એ ઘટના સમાજમાં ઉગ્ર પ્રત્યાઘાત અને ઊદાપોહ ઉપજાવે એવી હતી તેની ના નહિ. એ ઘટના પાછળ પરણનાર વ્યક્તિઓનું કેટલું ચિંતામૂર્ણ મનોમંથન રહ્યું હશે, એ ઘટનાથી કન્યાનાં માતપિતાની-સંસ્કારી સુધારક અને સિદ્ધાન્તપ્રિય માતપિતાની-કેટલી દુરવસ્થા થઈ હશે, એની કલ્પના કરવા જેટલી ઉદારતા અને સહજાવના સેવવાને બદલે સમાજ-ખાસ કરીને બહુપત્નીત્વના દોષને કારણે અને વધના તફાવતને કારણે-ઉગ્ર વિરોધથી ઊઠળી ઊઠ્યો. પોતાની સંમતિ વિનાના, પોતાથી છૂપા અને વળી સુધારાની ઉચ્ચ સમાજજાવનાથી પ્રતિકૂળ એવા આ લગ્નથી જદ્દ દંપતીને દુઃખ થયું હતું, પણ આ દુઃખમાં સમાજનો આત્માસનદાયક સમજાવ નહોતો. સહજાગ્યે ચોતરફી ઊડતા વિરોધના અવાજો વચ્ચે ચોડાધણા, સમજાવબુક્ત કલ્પનાવાળા મિત્રોના, સદાનુભૂતિના સુર સંભળાતા હતા. આ પ્રસંગે દયારામે, નરસિંહરાવે તથા સુશીલાએ વરણચિતિને સ્વીકારવામાં અને એનાથી

કોઈને પણ કાંઈ અન્યાય થતો હોય તે દૂર કરવામાં કેવો ઉદાર આશય બતાવ્યો. તે આ રાજનીતીમાં આપેલા આ પ્રસંગના આલેખનમાં જોઈ શકાય છે. જ

એક પુત્રને જન્મ આપીને જિર્મિલાએ ૧૯૧૩ ની આખરમાં પરલોકવાસ કર્યો. સ્વેચ્છાએ સમાજથી બહિષ્કાર સાધીને એકલગ્નવન ગાળતા દ્વારાએ એ પુત્ર પ્રેમલતા પાલનપોષણનો ધર્મ બજાવ્યો. દ્વારામના સ્વર્ગવાસ પછી એ કર્તવ્ય નરસિંહરાવ તથા સુશીલાબહેને હાંપાડી લીધું.

નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થઈને નરસિંહરાવ વાંદરાને સમુદ્રતટે 'બહુ બંગલા'માં રહેતા હતા. એ દરમ્યાન આ લગ્ન થયું, પ્રેમલતો જન્મ થયો, જિર્મિલાનું અને નલિનકાન્તનું તથા દ્વારામનું અવસાન થયું. ૧૯૨૬-૨૭ માં નરસિંહરાવ સાંટાકુઠ રહેવા આવ્યા અને ત્યાં થોડાં વર્ષ રહીને ખારમાં 'મરીનવિલા'માં નિવાસ ફેરવ્યો.

એ મરીનવિલામાં સૌ. લવ ગિકાએ થોડા કલાકની માંદગીમાં દેહ છોડ્યો. અને એ જ મકાનમાં ૧૯૩૪માં પ્રેમલે પરલોકગમન કર્યું.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નરસિંહરાવ પ્રથમ કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. આ શ્રેણીમાં જોને 'સિરિક' કહે છે એ પ્રકારનાં એમનાં 'જિર્મિલા'એ ગુજરાતી કાવ્યસૃષ્ટિમાં નવું પ્રસ્થાન કરનારાં હતાં. ત્યાર પહેલાંના કવિઓનાં-ભક્તિભાવનાં, પ્રેમભક્તિનાં, આખ્યાનશૈલીનાં, જ્ઞાનતત્ત્વનાં અને કથાવસ્તુનાં કાવ્યો રચનારા પ્રાચીન કવિઓનાં, તેમ જ જોરસા બર્બા, સુશીલાદની છાયાવાળાં, કે વર્ણનાત્મક કાવ્ય રચનારા સ્વપૂર્વગામી કવિઓનાં-કાવ્યો કરતાં નરસિંહરાવનાં કાવ્યોની દૃષ્ટિ અને શૈલી જુદી હતી. પ્રકૃતિના સૌન્દર્યનું સ્વતંત્ર વિષય તરીકે રસય દૃષ્ટિથી દર્શન; પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનો માનવના હૃદયગત ભાવો જોડે સ્પર્શન; વૈષ્ણવ્યો અને ગાળલગ્નથી, કુરુદિગ્ગસ્ત સમાજમાં, દયાપાત્ર કુદૃશને ભોગવતી નારીનું સમભાવી દ્રવીભૂત હૃદયવૃત્તિથી કરેલું

આલેખન; એ એમના કાવ્યવિષયો નવા-હતા અને એમાં પ્રકટ થતી એમની દષ્ટિ નવી હતી. એના વાહન તરીકે સ્વીકારેલી શિષ્ટ સંસ્કૃત શબ્દોનો મુખ્ય ઉપયોગ કરનારી ભાષાશૈલી નવી હતી. પાશ્ચાત્ય કાવ્યસાહિત્યના પરિચીલનમાંથી ઉદ્ભવેલી સ્વસંવેદનમય, અથવા પરસંવેદનજનિત, ભાવસંપત્તિ અને સમર્પણરીતિ નવી હતી. એવાં એમનાં કાવ્યોના ત્રણ સંગ્રહો પ્રકટ થયા છે : 'કુસુમમાળા' (૧૯૮૭) માં, 'હૃદયવીણા' ૧૮૯૬ માં, અને 'નૃપુરજંકાર' (૧૯૧૪) માં. ૧૧૫

નરસિંહરાવની કાવ્યશૈલી મુખ્યતઃ સ્વસંવેદનમય ભિન્ન-ગીતોની, અથવા પરસંવેદનને રજૂ કરતાં dramatic lyricsની, શૈલી હતી. પણ નલિનકાન્તના મૃત્યુથી શોકસંશુલ્ભ થયેલું કવિ-હૃદય અન્ય દિશામાં વળ્યું. પુત્રમરણના આઘાતથી કરુણસંવેદન અનુભવતા કવિહૃદયે જન્મમરણના મહાપ્રશ્નોના ચિન્તનનો માર્ગ લીધો, અને મૃત્યુની, દુઃખની, શ્રદ્ધાની, ધર્મની અને તત્ત્વજ્ઞાનની તત્ત્વસમૃદ્ધ પરંતુ કવિત્વકોમલ મીમાંસા કરતું 'સ્મરણસંહિતા' નામનું એમનું કરુણપ્રશસ્તિકાવ્ય ગુજરાતને મળ્યું.

આ ઉપરાંત ભગવાન શુદ્ધના ચરિતને આલેખતું વિરતીશુ કાવ્ય રચવાની નરસિંહરાવને અભિલાષા હતી, પણ એ સંપૂર્ણરીતે સફળ ન થઈ. માત્ર શુદ્ધના જીવન અને ઉપદેશના છટકે છટકે પ્રસંગોના ખંડકાવ્યોનો સંગ્રહ 'શુદ્ધચરિત' નામે ૧૯૩૪ માં પ્રકટ થયો.

'નૃપુરજંકાર'ના પ્રકાશન પછી પણ એમણે છટકે છટકે ભિન્ન-કાવ્યો રચ્યાં હતાં. એમાંનાં ધણાંખરાંના ઉલ્લેખ રાજનીશીમાં થયેલો છે. એ કાવ્યો ૬૭ અસંગૃહીત રહ્યાં છે.

નરસિંહરાવ કવિ હતા અને ગુજરાતીભાષાશુદ્ધિના અને ગુજરાતી-કવિતાકલાના સદાગમ્યત યોગીદાર હતા. ભાષાસ્વરૂપ વિશેના અને સાહિત્યવિવેચનના લેખો માસિકોમાં-મુખ્યતઃ સદગત

આનંદશંકરભાઈના 'વસન્ત'માં-તેઓ પ્રકટ કરતા. ગુજરાતી ભાષાની જોડણી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ કેવી હોવી જોઈએ, વસ્તુતઃ મૂળમાં એ શાસ્ત્રીય જ હતી તેમાંથી કેવી રીતે, કૃત્રિમ આક્રમણથી, અશાસ્ત્રીય રૂપ પામી; એ વિષયની વિદ્વાજરી વિસ્તીર્ણુ મીમાંસા એમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ નિર્ગંધરૂપે રજૂ કરી હતી. અત્યારે એમની જોડણીપદ્ધતિ વ્યાપક સ્વીકાર પામી નથી, જે થોડાંધણે સ્વીકાર તબક્કા પાંડિતોએ કર્યો હતો એ પણ ગાંધીજી-પ્રેરિત જોડણી-જ્ઞાણના પ્રકાશન પછી, ગાંધીજીના જ આદેશને પરિણામે, હુલેત થયો છે. છતાં ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસી અને સ્વતંત્ર નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી જોનારા પાંડિતો એ જોડણીની શાસ્ત્રીયતાનો સ્વીકાર કરે છે.

પ્રેમાનંદને નામે પ્રકટ થયેલાં નાટકો વસ્તુતઃ પ્રેમાનંદનાં રચેલાં નથી અને ન હોઈ શકે એવો મક્કમ અભિપ્રાય નરસિંહરાવે પ્રટક કર્યો હતો અને એ વિષયની દિંમતથી, સત્યાગ્રહપૂર્વક, વિદ્વાતપૂર્ણ, લાંબી લડત એમણે ચલાવી હતી, એ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે.

એમના વિવેચનલેખોમાં કવિતાસમીક્ષા, જન્મરચના, ભાષા-પ્રયોગ, ભાષાવિકાસ, સાહિત્યતત્ત્વની મીમાંસા વગેરે અનેક વિષયોનું જીંકું મર્મગામી અવગાહન છે. સૂક્ષ્મ અને નિપુણ અવલોકન, અંગ-ઉપાંગની અને મતમતાંતરની વિસ્તીર્ણુ ચર્ચા, સત્યનું નીડર અને આગ્રહયુક્ત સમર્પણ, એ ગુણોથી અંકિત થયેલા એ લેખોના ચાર સંગ્રહો 'મનોમુકુર' નામથી પ્રકટ થાય છે.

એમની કુશળ તાર્કિકદૃષ્ટિના એમની ભાષાશાસ્ત્રની મીમાંસામાં પરિચય થાય છે. ભાષાશાસ્ત્રના પ્રદેશમાં પૂર્વગામીઓએ સ્થાપેલા નિયમોનું સખળ દલીલોથી ખંડન કરીને પોતાના સિદ્ધાન્તોને સ્થાપતાં એમનાં Wilson Philological Lectures બે ભાગમાં અન્યથા થયાં છે. એ અન્યને એમણે 'Gujarati Language and Literature' એવું નામ આપ્યું છે. પાશ્ચાત્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓના

જેવો 'હિન્દી' શાસ્ત્રનો એમનો અભ્યાસ નહોતો એ વાતનું એમને પોતાને જ્ઞાન હતું, પરંતુ એવા અભ્યાસ વગર પણ ધ્વનિશાસ્ત્રના તત્ત્વોનું એમને આહુ પણ સાહજિક જ્ઞાન હતું. એ ધ્વનિશાસ્ત્રનો અર્વાચીનતમ અભ્યાસ કરીને બાષાશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરનારા જે થોડા તરુણ પડિતો છે એમની દષ્ટિએ નરસિંહરાવની બાષાશાસ્ત્રની નિરૂપણપદ્ધતિ કદાચ પુરાણી ગણાયો; છતાં અર્વાચીન પદ્ધતિની મહાવતા વિના જે નિર્ણયો નરસિંહરાવે બાંધ્યા હતા એ નિર્ણયો ફેરવીને નવા નિર્ણયો બાંધવાનું કાવું હજી તો ઝાઝીએ ક્યું નથી.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીને આશ્રયે નરસિંહરાવે બીજી ટક્કર વસતી માધવજી નામક વ્યાખ્યાનમાળા પણ આપી હતી. એ પણ અંશરૂપે પ્રકટ થઈ છે.

૧૯૧૮ માં નરસિંહરાવે જ્ઞાનવાસ તખ્તસુસથી એક લેખમાળા 'વસંત'માં આપવી શરૂ કરી; અને એનું 'વિવર્ત' લીધાં એવું નામ રાખ્યું. એ વિશે આનંદજી કરભાઈએ લખ્યું હતું કે 'It will be a very interesting serial.' અને ખરેખર તત્ત્વચિંતનને આકર્ષક કલ્પનામય હૃદયસ્પર્શી દૈવીથી રજૂ કરનારો એ લેખમાળા બહુ રસિક નીવડી. એ 'વિવર્ત' લીધાં અન્યથે લખ્યું છે. આપણા સાહિત્યમાં કાવ્યમય ગદ્યશૈલીના અન્યનું એ સૌથી પહેલું ઉદાહરણ છે.

૧૯૨૨ માં શ્રી. કર્નેવડલાલ મુનશીની માગણીથી નરસિંહરાવે 'રમરણમુકુર' નામની લેખમાળા 'ગુજરાત' માસિકમાં આપવી શરૂ કરી. એમાં એમણે પોતાના પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓના ગુણ-દોષની પોતા-ઉપર પડેલી છાપનાં સંસ્મરણો સમ્પ્રદાયરૂપે રજૂ કર્યાં. એમાં લેખવિષયમૂલ વ્યક્તિઓના ગુણોની સાથે દોષોની પણ સ્પષ્ટ ગર્ભગામી રજૂઆત થઈ હતી તેથી એ લેખમાળા બહુ ચર્ચારૂપ બની હતી. કેટલાકને એમાં સુરુચિત્વાગ દેખાયો હતો, એ લેખમાળા

અંધરે પ્રકટ થઈ એ અવસરે નિવેદનમાં નરસિંહરાવે કહ્યું છે કે
 “આ ચિત્રોમાં દર્શન કરવામાં કોઈપણ વ્યક્તિને કે વર્ગને આઘાત
 કરવાનો હિદેશ મ્હારો અણુમાત્ર હતો નહિ. છતાં કોઈને ક્ષોભ થયો
 હોય તો હું નિરુપાય છું.”

હક હેલ્થી માંદગીમાં રચાયેલી ‘તરંગલીલા’ મરણપથારીએ
 પડેલા કલમવીરના સાહિત્યક્ષેત્રમાં ઝંખૂમતા રહેવાના હક આમહનું
 પરિણામ છે.

કવિ તરીકે કામલહૃદય, પતિ અને પિતા તરીકે અત્યન્ત
 વતસલ, મિત્ર તરીકે સદાશ્રદ્ધેય અને સ્નેહલ, ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે
 તર્કશુદ્ધ, એવા નરસિંહરાવ વિવેચક તરીકે કડક હતા. એમની ગુણ-
 પરીક્ષા આકરી હતી. એમનું દોષદર્શન તડ ને ફડ કરનારું હતું.
 ગમે તેવા મોટા ભૂલ કરનારનો એ તરત કાન પકડાવતા. થયેલી
 ભૂલનો સ્વીકાર કરે, અથવા નરસિંહરાવની પોતાની ભૂલ સપ્રમાણ
 પુરવાર કરી શકે, એવાઓ પ્રત્યે એ સ્ખમાપૂર્ણ અને ઉદાર હતા.
 પણ ભૂલ કરનારો ભૂલો ખચાવ કરીને છટકવા મથે તો તેથી એમની
 કડકાઈ વધી જતી. પ્રત્યક્ષમાં હામાં હા ભેળવનારા અને પરોક્ષમાં
 એમની સામે ખોટો પ્રચાર કરનારા કેટલાક હતા, અને એમને શિરે
 નરસિંહરાવની ઉગ્રતા વધારવાની જવાબદારી જાય છે.

બાકી તો અનેક કવિઓની અને લેખકોની એઓએ મુક્તકંઠે
 પ્રશંસા કરી હતી. નાનાલાલનાં અનેક કાવ્યોનું ગુણદર્શન-વિરોધતઃ
 “અન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં રે લોલ” એ ગીતનું અપૂર્વ અર્થદર્શન;
 “ગુજરાતનો નાથ,” “શૈવલિની” અને ‘વિશ્વશાન્તિ’નાં ગુણદર્શનો
 એ એમની ગુણગ્રાહિતાનાં પ્રમાણો મોજૂદ છે.

નરસિંહરાવની ધાર્મિક જીવનમાં પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય,
 પ્રાચીન અને અર્વાચીન, ઉચ્ચ તરવો લખ્યાં હતાં, સમન્વય પામ્યાં
 હતાં, એકરૂપઃજન્યાં હતાં. ભોજાનાથની ધાર્મિકતા, પ્રારંભદશામાં,

દેવદેવીઓને શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિભાવે પૂજનારા નાગરોની ધાર્મિકતાથી જુદી ન હોતી. પણ જંગલમાં ઉદય પામેલી ધ્વજસમાજપ્રેરિત નવીન દષ્ટિને એમના ઉપર પ્રભાવ પડતાં તેઓ ગતાનુગતિક રૂઢિઓને અને ખોટા વહેમોને તજીને એકેશ્વરવાદ તરફ, અને એક ઈશ્વરની શરણાગતિરૂપ ભક્તિ પ્રત્યે વળ્યા હતા. એ ધ્વજસમાજના જેવી પ્રાર્થનાસમાજ અમદાવાદમાં સ્થાપિત તેમાં ભોળાનાથજીના હિરસો આગળ પડતો હતો. અનેક દેવદેવીઓમાં અને અવતારોમાં શ્રદ્ધા ન રાખતાં એક જ સગુણ જગત્પિતા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના અને ભક્તિ કરવાનો આ નવો સંપ્રદાય તત્ત્વતઃ ભારતીય હતો, આર્યધર્મના સંસ્કારોને અપનાવનારો હતો, છતાં એના ઉદયમાં ખ્રિસ્તીધર્મના પરિચયથી જીવજેશ મનોમંથન કારણભૂત હતું. એ નવી ધર્મભાવનામાંનાં ઈશ્વર, ઈશ્વરપ્રાર્થના, ભક્તિ, ઈશ્વરનું આરાધન કરીને ઐની કરુણા ચાચવાની વૃત્તિ, એ તરવો નવાં નહોતાં. પણ ઈશ્વર એટલે જગત્પિતા, એનું આરાધન એટલે પેાડશદ્વ્યોપચાર-યુક્ત મૂર્તિપૂજન નહિ પણ પ્રાર્થના, મંદિર એટલે જેમાં કોઈ દેવની કે દેવીની મૂર્તિ બિરાજતી હોય એવું દેવાલય નહિ પણ પ્રાર્થનામંદિર, એ ભાવના નવી હતી અને ખ્રિસ્તીઓના સંપર્કમાંથી ઉદ્ભવી હતી.

આ ભાવના દિગ્ગેના યથોપવીત જેવા સંસ્કારોનો અસ્વીકાર કરનારી પણ નીતિસંસ્કારોની આગ્રહી હતી; યાતિભેદને ન ગણનારી છતાં કુલીનતાનું અભિમાન રાખનારી હતી; ભોજનાદિક વ્યવહારમાં નિયમોને મહત્ત્વ ન આપનારી છતાં યમોને દહતાયી પાળનારી હતી. જૂનાં અને નવાં સુતરવેનો સમન્વય કરનારી અથવા ખરી રીતે જૂની ભાવનાઓને નવીના રંગે રંગનારી આવી ધર્મભાવના નરસિંહરાવને એમના પિતા તરફથી મળી હતી.

આ ભાવનાનો નરસિંહરાવના જીવનમાં પડેલો પ્રભાવ વિશિષ્ટ હતો. યજ્ઞપૂજનાદિ કર્મકાંડના જાળયો; મુક્ત એવું એમનું અંતઃ-

કરણું હરહંમેશ પ્રભુશ્રદ્ધાનું બળ પામ્યું હતું, પ્રભુકૃપાનું અવલંબન પામ્યું હતું. નાની મોટી ચિંતાની, આપસિની, દુરોચે પ્રભુની કૃપાયાચના કરતું નરસિંહરાવનું હૃદય ભક્તહૃદય હતું. એમના ઉપર સ્વજનના મૃત્યુના આઘાત જેમ જેમ પડતાં ગયા તેમ તેમ એમણે એ આઘાતોને શ્રદ્ધાની કસોટી ગણીને હૃદયને વધારે ને વધારે સહનશીલ બનાવ્યું હતું. સ્વજનના મૃત્યુમાં શ્રદ્ધાની કસોટી જોનારા નરસિંહરાવે એ દુઃખને અવસરે મિત્રવર્મ તરફથી વ્યક્ત થતી સદાનુભૂતિમાં ઈશ્વરની કૃપા જોઈ હતી. પરજોડની અને પુનર્જન્મની માન્યતામાં શિથિલ બનેલી એમની 'હૃદયમતિ' પરકાળની-પરજીવનની-માન્યતામાં દઢતર બની હતી. મૃત્યુ એ એમને મન મૃત્યુનું મરણ હતું; પ્રભુના સનિધાનમાં-પિતાના ઉત્સર્ગમાં-બાળકનું ગમન હતું. પ્રભુના ધામમાં ગયેલાં સ્વજનોને પોતે મૃત્યુ પછી મળશે એવી એમને શ્રદ્ધા હતી.

એમની એ શ્રદ્ધા દશાહશ્રાદ્ધરૂપે નહિ પણ દશાહપ્રાર્થનારૂપે સાકાર બનતી હતી. એમની એ શ્રદ્ધા એમને દેવમંદિરમાં જેવી જનારી નહોતી, પણ પ્રભુને હૃદયમંદિરમાં પધરાવનારી હતી.

પ્રભુના મૂર્તિરૂપને ન ઉપાસનારું છતાં આ ભક્તહૃદય સમુણ્ય ઈશ્વરનું ઉપાસક હતું. 'મુંદર શિવ મંગલ ગુણ ગાઉં ઈશ્વરા' એવી પ્રાર્થના કરતા નરસિંહરાવને મન પ્રભુ હંમેશ શિવરૂપ એટલે કલ્યાણરૂપ અને કલ્યાણગુણોથી સંપન્ન હતા.

આવા મંગલગુણ પ્રભુની ઉપાસના આરાધનાને નીતિનું ઉદ્ભવસ્થાન માનનારા નરસિંહરાવને અનેક વર્ષો સુધી એમ લાગ્યા કર્યું હતું કે શાંકરવેદાન્તનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત, અને અદ્વૈતવાદીઓએ સ્વીકારેલો બ્રહ્મચાની વિધિનિષેધથી પર છે એવો સિદ્ધાન્ત, સદાચરણ અને નીતિનું વ્યર્થ પોષણ કરનારો નથી. એમનો આ ખ્યાલ બ્રહ્મચારીનો દાવો કરનારા પંડિતના સમાજિક નીતિને અવગણતા

વ્યવહારમાંથી જીમન્યો હતો. પણ, કાળક્રમે વેદાન્ત વિશેનો તેમનો આખ્યાસ દૂર થયો હતો, અને જ્ઞાનમાર્ગ પણ ભક્તિનો કે નીતિનો વિરોધી નથી, પરિપોષક છે, એવી પ્રતીતિ તેમને જિપજ હતી. આ રીતે વેદાન્ત પ્રતિ એમને અભિમુખ કરવાનો યશ મુખ્યત્વે એમના મિત્ર આનંદશંકર ધ્રુવને ફાળે જાય છે; વર્ષો સુધી પ્રભુકૃપા અને ઉશ્વરની દયા યાચનારા આ ભક્ત છેવટના જીવનક્રમમાં પ્રજ્ઞાપ્તિ દિ કેવલમ્ એવા ઉદ્ગાર કાઢે છે એ દર્શક એમના આ વિચાર-વિકાસની સૂચક છે.

એમની આવી પ્રજ્ઞામાં શ્રદ્ધા હતી તેથી તેઓ માનવમાં પણ ખૂબ શ્રદ્ધા રાખતા. સાધારણ રીતે એ Strong likes and dislikes વાળા ગણાતા, પણ આ રોજનીશી બતાવી આપે છે કે કોઈ પણ વ્યક્તિ તરફનું એમનું વલણ એ વ્યક્તિના ગુણોમાં શ્રદ્ધા રાખનારું રહેતું. પછી એ વ્યક્તિ પોતાની જ દિમુખી વૃત્તિથી, પોતાના જ પ્રત્યક્ષમાં આડુમુક્ત અને નશ્વર પણ; પરોક્ષમાં નિન્દક અને પશુપ એવા વર્તનથી, એમની શ્રદ્ધાને પાત્ર ન રહેતી ત્યારે સનિધાના અત્યાશ્રી. આ સત્યવાદી નરસિંહરાવ એના પ્રત્યેની પોતાની અરુચિ લેશ પણ છુપાવતા નહિ. સીધા માર્ગના અને સ્પષ્ટ વક્તૃત્વના દદામણી નરસિંહરાવ પોતાનો પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય બંધાયા પછી મેલમૂક કરવા તૈયાર નહોતા.

પરંતુ પર્વાસ કારણ મળે તો અભિપ્રાય જદલવાને એ તૈયાર રહેતા એ વાત ધણા લોકો જાણતા નહિ; છતાં એ વાત સાચી છે. આનંદશંકર પ્રથમ પ્રોફેસર નિમાયા. તે વખતે નરસિંહરાવને એમના પ્રત્યે ખાસ પ્રશંસાસાચુકત સદ્ભાવ નહોતો, પણ વખત જતાં તેઓ આનંદશંકર પ્રત્યે માન ધરાવનારા, એમની પ્રશંસા કરનારા બન્યા હતા. મહાત્મા ગાંધી પ્રત્યેની એમની જુલિ દોષદર્શનમાંથી તટસ્થ, ગુણના તરફ, તટસ્થ, ગુણનાર્થથી આદરમુક્ત ગુણદર્શન તરફ,

અને ગુણુગ્રેહિત આદરમાંથી પૂજ્યભાવ તરફ શી. રીતે ક્યે કમે. વિકસી હતી એ આ રાજનીશી સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે.

નીતિ, અને અનીતિ તરફ કે સત્ય તરફ નરસિંહરાવની રુચિ અને અરુચિ ઉત્કટ રહેતી અને ઉત્કટરૂપે પ્રકટ થતી. પણ સાહિત્યના વિષયમાં જે સાહિત્યકારોની અમુક કૃતિસૈધી તરફ એમને અરુચિ હોય એ જ સાહિત્યકારોની અન્ય કૃતિસૈધીમાં પરખાતી ગુણવત્તાનો એ સત્વર સ્વીકાર કરતા અને એની મુક્તાકંઠે પ્રશંસા કરતા એ પણ આ રાજનીશીમાંની કવિ નાનાલાલ વિશેની કે બલવંતરાય ઠાકોર વિશેની નોંધો બતાવી આપે છે. વિશેષમાં સાહિત્ય-વિષયક મંતવ્યોમાં ઉમ્મ મતભેદ હોય તે છતાં પ્રતિપક્ષીની વિદ્વત્તાની અને સાહિત્યસેવાની એમને વિશદ પ્રતીતિ રહેતી, અને પ્રસંગ પડ્યે એઓ એની હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી પ્રશંસા કરતા, એ પણ આ રાજનીશીના વાચકો જોઈ શકશે.

એમની ન્યાયશુદ્ધિ કડક હતી, પ્રામાણિક હતી; એમની રુચિ અરુચિ સ્પષ્ટ અને દઢ હતી પણ સકારણ હતી. એમની પ્રામાણિકતા એમને કડક બનાવતી, તો એમની ન્યાયપરાયણતા એમને ઉદાર બનાવતી. એમની દૃઢ રુચિ અરુચિ એમને સ્પષ્ટપણે કઠોર બનાવતી, તો એ ઉપજીવનારાં કારણો દૂર થતાં કે એ કારણો માનવામાં પોતાની જૂઠ્ઠા છે એવી ખાતરી થતાં એઓ પોતાનો મત વિનાસકોચે બદલતા. કડકપણું એ એમનો શુદ્ધિનિષ્ઠ ગુણ હતો; કેમલતા એમનો હૃદયનિષ્ઠ ગુણ હતો.

નરસિંહરાવનો ક્રોધ દુર્વાસાને પણ ટપી જાય એવો હતો છતાં એ મનુષ્ય હતા, અતિવિદ્વાન મનુષ્ય હતા, ધર્મિષ્ઠ મનુષ્ય હતા. પોતે દંઢ કરી શકતા નહોતા અને સહન પશ્ચુ નહોતા કરી શકતા. એમનામાં જે ઉમ્મતા હતી, સામાની નાનામાં નાની નિર્બળતા સહન કરવાની અશક્તિ હતી, તે જેમ જેમ એમના ઉપર ક્રૂર ધા પડતા

ગયાં તેમ તેમ મંદ પડતી ગઈ. દુઃખથી કેટલાંક મનુષ્યો હંચન બને છે, કેટલાંક કથીર થાય છે. નરસિંહરાવને જેમ જેમ દુઃખ પડતું ગયું તેમ તેમ એમનામાં રહેલ ઉચ્ચ ગુણો વિકાસ પામતા ગયા. દરેક મનુષ્યમાં પ્રજ્ઞતાનો થોડોપણો અંશ તો હોય છે. નરસિંહરાવમાં તે હતો; પણ દુઃખનો પરંપરાથી તે સ્પષ્ટતર રૂપમાં પ્રકટ થયો, છતાં સાથે સાથે હાસ્પરસની વૃત્તિ-કાર્તિક અંશે સ્ફુટ-હાસ્યની વૃત્તિ-તેમણે તજ દીધી ન હોતી. છેક છેવટ સુધી, દસવાનો પ્રસંગ આવતાં, એ ખડખડાટ હસી શકતા.

એ જમાનાની વડીલસાહી એટલે કવચિત્ અહંભાવ સુધી પહોંચતું આત્મગૌરવ. નરસિંહરાવમાં પણ એ હતું એ ખરું, પણ એની સાથે પોતાનાથી જૂઠા નહિ થાય તેને માટે એ એટલા આત્મહી હતા કે ગમે તે માણસની એના માહિતીના વિષયમાં સમાહ લેવામાં એમને નાનમ લાગતી નહિ. એમની આ આદતનાં ઉદાહરણો રાજનીશીમાં મળે છે. એમને-આ રાજનીશીના સંપાદકને-પણ એમની એ ચોકસાઈ માટેની આગ્રહિતાનો અનુભવ થયો હતો. 'વિવર્તલીલા' માં એમણે 'જબદસ્' વિશે લખ્યું છે એ ચિત્ર વિશેની માહિતી ધનસુખલાલ મહેતાએ એમને પૂરી પાડેલી. પણ એ પુરાવો એમણે જાતે જોયો નહોતો તેથી, પુસ્તક છપાતું હતું ત્યારે, ધનસુખલાલ કહેથી એ માહિતી મેળવવા માટે સર જોશન મિલેની એના પુત્રે લખેલી જીવનકથાનું નામ મેળવ્યું. બીજે દિવસે એ પુસ્તકના એ ભાગ લઈને આવ્યા અને કહ્યું કે એ ચિત્ર વિશે લખાણ જરૂર નથી. એ એમને ચોધીને બતાવ્યું-અને એમણે તે વાંચ્યું ત્યારે જ એમને મંત્રાપ થયો. પછી ભાજગડ એ આવી કે ત્યારે પોતાને એ લખાણ જરૂર કેમ નહિ? હકીકત એ હતી કે પોતે 'સોપ. જબદસ્' નામ વાદ રાખીને ચોધતા હતા, જ્યારે ખરું નામ માત્ર 'જબદસ્' હતું પોતે કાર્ષ પણ હકીકત રજૂ કરે તેના ખરાપણની ખાતરી માટે આવો આગ્રહ એ રાખતા.

ઝેમનાથી અસત્ય ખમાતું નહિ, છતાં સત્ય હોય ત્યાં જોવાની, ગુણ હોય ત્યાં પેરખવાની, ઝેમનામાં શક્તિ અને વૃત્તિ હતી. અને આ બાબતમાં 'એરો' પોતે સહાન હતા. "Romola"ના વાચન દરમ્યાન તદ્દત વિધાનોની પરીક્ષા કરતાં ઝેમણે રોજનીશીમાં જે વચ્ચે (તા. ૧-૩-૩૧ની નોંધમાં) લખ્યા છે તે ઝેમની આ વિશિષ્ટતાનો, અને એ વિશે ઝેમની સહાનતાનો પુરાવો આપે છે. તેઓ લખે છે :—

"ભક્તોની ઉન્નત લાગણીઓ મહાન પુરુષોના દોષ જોવા માટે અન્ધ બનાવે છે એમ કેમ ના કહેવાય? ખરી ન્યાયદષ્ટિની, સત્યદર્શનની શક્તિ હોય તો તો ગુણોની તરફ ભક્તિભાવ હોવા છતાં દોષ તરફ પણ યોગ્ય નજર જાય જ. ગોવર્ધનભાઈના બિંચા ગુણો શું હું નથી જાણતો અને સ્વીકારતો? છતાં હેમની ઝીણી... ખામીઓ પણ મેં જોઈ છે તે શું ઉત્તર લખાણના અભાવને લીધે! બિલકુલ નહિ. મ્હારાથી કોઈપણ રૂપમાં અસત્યનું દર્શન ખમાતું નથી—એટલું જ. આ વાચનમાં અભિમાનનો ભાસ હોય તો સર્વની ક્ષમા માગું છું. દયારામ ગિદુમલ જેવા ખરા સાધુ—ખરી નમ્રતાવાળા—પુરુષ તરફ મ્હારી બિડી માનવૃત્તિ કેમ રકુરે છે? છતાં હેમની કેટલીક વિચિત્રતાઓ તરફ હું અંધ નથી બનતો."

ઝેમની ન્યાયવૃત્તિ અને સત્યની ભક્તિ એમને લોકનો ટીકાથી તેમજ પોતાની સલામતીની ચિંતાથી પણ નિરપેક્ષ બનાવતી તેથી જ ન્યાયાધીશ તરીકે ન્યાય ચૂકવવામાં તેઓ નીકર રહેતા. એવો એક પ્રસંગ—અંગત જોખમને બોગે પણ ન્યાય ખરા આપવાનો પ્રસંગ રોજનીશીમાં નોંધાયેલો છે :—

"આ જંગલી લોકોના જંગલી સોજાતીઓને 'દાથે મ્હારી સલામતી ને છવ જોખમમાં પડશે. પણ તેથી કરીને ન્યાય આપવામાં ચૂક' દરું તો ધિક્કા ધિક્કા!"

નરસિંહરાવને સંગીતનો શોખ હતો; સંગીતના તેઓ રસયુ-
 ણિમોહિતા હતા; અને સંગીતશાસ્ત્રીઓ, જોડે શ્રુતિઓ, વિશેષ જાણથી
 ચર્ચા કરતા હતા. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી ઉચ્ચતાની પસંદગીનો
 નિર્ણય કરવા માટે સંગીતજ્ઞોની કમિટીની માતી, એવી કમિટી ઉપર
 પણ એમણે પરીક્ષક તરીકે કામ કર્યું હતું. પણ એમનો આ શોખ,
 એમની રસયુતતા, એમની શ્રુતિ વિશેની શાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિ, એમની
 પરીક્ષણ શક્તિ—એ બધાના મૂળમાં રહેલું પ્રયત્નતર તરવ એમની
 પૃથક્કરણશીલ સુદ્ધિ હતી. એમની સુદ્ધિને સંગીતની જોટલી પકડ
 હતી તેટલી એમના કંઠને નહોતી. પોતે કીર્તનો કરતા ત્યારે સ્વ-
 રચિત કે અન્યરચિત પદોભજનો ગાતા. પણ એમની સુદ્ધિમાં રહેલું
 સ્વરચાનું તેમજ તાલજ્ઞાન એમના ગાનવ્યવહારમાં જોતરી ચકતું
 નહિ તેથી તેઓ ગાતા ત્યારે એમની લાક્ષણિક શબ્દતાનું દરમ્યાન
 સ્વરશુદ્ધિ જમાવાતી નહિ, અને આલાપ દરમ્યાન તાલ જળવાતો
 નહિ. વાદિત્ર તો પોતે એક પણ વગાડી જાણતા નહિ.

પોતે કીર્તન દરમ્યાન ગાતા ત્યારે સ્વરતાલને જાળવવાની
 પોતાની વ્યવહારુ અશક્તિને વીસરી જતા અને તેથી વાદિત્ર વગાડ-
 નાર જોડે મેળ ન રહે તો એ વગાડનાર સાથે ઝગડો કરી પાડતા.
 પણ તાત્ત્વિક સંગીતશાસ્ત્રીય પરીક્ષાને અવસરે એમની યોગસાધની
 વૃત્તિ જાગૃત થતી. પોતે તો સ્વકંઠે સ્વરનું શુદ્ધ રૂપ પ્રકટાવી શકતા
 નહિ, તેથી ખાતરી કરવા માટે કંઈ જાનારની અથવા વાદિત્રા
 વગાડનારની સલાહ વગર શરમે પૂછતા તાલના વિષયમાં તરવનિર્ણય
 કરવાનો પ્રસંગ જોખે ત્યારે તખ્તમાં વગાડી જાણનાર મિત્રની, કે
 ધંધાદારી તખ્તચીનો, મદદ લેવામાં એઓ લેણપણ, સંકેત
 અનુભવતા નહિ.

ગંભીરતા, પ્રૌઢ જારેખમપણું, એ નરસિંહરાવનો પ્રકૃતિનો
 વ્યાપક તરવો હતો અને એ તરવો એમના દેહમાં, એમની મુખા-

કૃતિમાં, એમની વાણીમાં. અને એમના અવધારમાં સદા પ્રલક્ષ્ય થતાં. છતાં તેઓમાં વિનોદવૃત્તિનો અભાવ નહોતો. સાધારણ રીતે આકૃતિથી. અને પહેરવેશથી પણ ગંભીરતાની છાપ. પાડનારા નરસિંહરાવનું મથિરું હોટ. અને કમરે ધોતિયું પહેરીને નીકળતા ત્યારનું સ્વરૂપ ધણા ભેનારાઓને હાર્યાપદ લાગતું. પણ પોતાની તાપ ન સહી શકતી. તબિયત, અને અવધિસરને પ્રસંગે ધોતિયું પહેરીને બહાર નીકળવામાં ન. અચકાય એવી સાદાઈ, એ બે કારણોથી નિબળ થતી એમની. એ વેશભૂષાની વિચિત્રતાનો તેઓ તેની ઉપયોગિતાને આધારે બચાવ કરતા. ટીકા કરનારાઓની ટીકામાં પોતાનો વિનોદ ભેળવી દેતા. એમની આ વિનોદવૃત્તિ માત્ર વિશિષ્ટ પ્રસંગે જ થતી. ૧૯૦૬ માં માલગુંડમાં તેઓ મેજિસ્ટ્રેટ હતા અને એક પોલિસ હેડકોન્સ્ટેબલને સાથે રાખીને દાકની દુકાન વગેરેની તપાસ કરવાને નીકળ્યા હતા. ત્યારે ‘કૂકડે કૂક’ કરતા કૂકડા તરફનું પોલિસનું વર્તન એમણે આ રીતે વિનોદી શૈલીમાં નોંધ્યું છે :

“એક ધર આગળ એક કૂકડાએ “કૂકડી કૂ!!” કયું; એકદમ હેડકોન્સ્ટેબલે હેની તરફ લાકડી ઊંચી કરી-થૂપ રહેવાનું” કહેતો હોય તેમ!! પોલિસનું તેમ જ મેજિસ્ટ્રેટનું સંયુક્ત ગૌરવ કૂકડાને કળૂક ન હોવાથી અને હેડકોન્સ્ટેબલે યુનિકોર્ન પહેર્યો નહોતો તેથી પણ-કૂકડાના ઉપર એ થૂપ રહેવાની ધમકીની કશી અસર થઈ નહિ.

પણ ખીજવાર કૂકડી—કૂ કયું” તો નહિ—તેથી વખતે થઈ હશે.”

૧૯૦૬ માં એમને એમની ‘બેડણી’ની ચોપડીનો નકલ મળી ત્યારે પૂંઠાની ખીજ બાજુએ rocking horseનું ચિત્ર જોઈને એમણે જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા—આનંદચંકર ધ્રુવને લખી જણાવ્યા— તેમાં પણ આત્મભાન સાથેનો આહો વિનોદ છે :

"પણ પૂંદાની બીજ બાજુએ rocking horse નું ચિત્ર-
સા માટે મૂક્યું છે? પ્રેસવાળા over—artistic થયા?—કે
જોડણીનો વિષય મ્હારો hobby છે એમ સૂચવવા માટે hobby
—horse તરીકે ચિત્ર મૂક્યું છે? તો તે હેના ઉપર મ્હને બેઠેલો
પણ બતાવવો હતો!"

નરસિંહરાવે પોતાના જીવનમાં Comedy of Errors તો
અનેક વાર કરી હતી. ખારના સ્ટેશન ઉપર પોતાને બિપજોલો દિશા-
લક્ષ્ય એમણે રોજનીચીમાં નોંધ્યો છે. આથી પણ વિચિત્રતર
Comedy of Errors નો એક પ્રસંગ આ રોજનીચીમાં
નોંધાયો નથી. એ પ્રસંગની એમણે પોતે જ તત્કાળ વાત કરી હતી.
ફર્સ્ટ ક્લાસમાં બેસીને પોતે વાંદરાથી સાંટાકુઝ આવતા હતા. સ્કામી
બેઠકે બીજા એક ગૃહસ્થ બેઠા હતા. બંનેની વચ્ચેના, કં'પાર્ટમેન્ટની
બાજુમાંના, દરવાજાને અડેલીને એક છત્રી પડી હતી. નરસિંહરાવે
માલિકીનું સુરક્ષણ કરવા માટે એ છત્રી પોતા તરફ ખસેડી. સ્કામી
બ્યક્તિએ પોતા તરફ એચી. વળી નરસિંહરાવે પોતા તરફ એચી.
અને સાંટાકુઝ આવતા પોતે એ છત્રી લઈને બિતરી પક્ષા અને
સીધા 'રામભાઈને ઘેર' આગ્યા. તે દરમ્યાન એ છત્રી પોતાની
નથો એ સત્પના જાનનો ઉદય એમના મનમાં થયો હતો. આવીને
બંનેલા કિરસાની વાત કરી. સફાળાએ વર્ણન ઉપરથી એ પાંચડીવાળા
ગૃહસ્થ કોણ હતા ક્યાં રહેતા હતા એ જાણી શકાયું અને
નરસિંહરાવની વતી ક્ષમાયાચના સાથે એ છત્રી એના મથૂનીને
પહોંચાડી શકાઈ.

૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં Social Conference ડો. બોંડાર-
કરને પ્રમુખપદે મળી હતી એ પ્રેક્ષકે નરસિંહરાવ તથા કૃષ્ણરાવ
વચ્ચે બિપજોલો Comedy of Errors નો પ્રસંગ એમણે તા.
૨૫-૧૨-૦૨ની નોંધમાં વર્ણવ્યો છે. એમાંથી અહીં ટૂંકા
અવતરણો જ આપીશું:—

જે. ડી. ડો. ભાંડારકરે નામ પુકાર્યું—કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ ડિવટિયા કરીને. ‘મહે’ ‘કૃષ્ણ’ એટલો ભાગ સાંભળ્યો નહિ. x x x હું ‘તો ચાલ્યો ચાલ્યો ટેમલની પાળૂએ જઈને બિલો—ને ‘Mr. President, Ladies & Gentlemen’—કરીને બોલ્યો એટલામાં સહામી પાળૂએ ટેમલને ખીન્ને છેડે મનુભાઈ [કૃષ્ણરાવ] આવીને બિલા બોલવા માટે! બધા મંડપમાં હસાહસ થઈ રહી.—મનુભાઈ ફરે કાંઈ નહિં તહમે બોલો, મહે’ કહ્યું ના તહમે બોલો—કહીને હું મહારી જગાએ બેઠો. —બહુ ખરેખરું હસવાનું થયું.” x x x

“મહારો વારો ખરેખરો આવ્યો તે વખત હું બોલવાનું શરૂ કરતાં બોલ્યો:—‘Mr. President, Ladies and Gentlemen, I believe I need not apologize to you for the little Comedy of Errors that was just now enacted here. For you will readily accept the apology when you remember that in Shakespeare’s play the error was connected with two brothers and in the present case also it is two brothers that are concerned.’”

એક બિજ પ્રકારની Comedy of Errors શબ્દવ્યુત્પત્તિની અર્થામાં બિપજી હતી. આ પ્રમંગની નોંધમાં errorનું તત્ત્વ નોંધાયેલું છે, પણ એમાં રહેલું Comedyનું તત્ત્વ પકડવાનું કામ વાચકને માટે બાકી રહે છે. ૧૮૯૯ ના નવેમ્બરના ‘સુદર્શન’માં એક કાવ્ય હતું. તેના લેખકે પ્રતિજ્ઞા વ્યક્ત કરી હતી કે એ કાવ્યમાં સંસ્કૃતિભજ ફારસી વગેરે બાષાનો એક પણ શબ્દ નહિ જડે. નરસિંહરાવને “તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારા બે શબ્દો જડયા?” એક સાળૂ અને ખીન્ને લાસ અને નરસિંહરાવ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિની તપાસમાં બિતર્યા—૧૩-૧૧-૧૮૯૯ ને દિવસે. એક માસ સુધી અન્વેષણ ચાલ્યું—અને ૨૦-૧૨-૯૯ ને દિવસે, મૂળ લેખકથી, નરસિંહરાવે જાણ્યું કે:—

“‘સાળુ’ શબ્દ-હેમના કાવ્યમાં હતો જ નહિ. ‘સાળુ’ હતો !
છાપવાની ભૂલ હતી !”

નરસિંહરાવ ખડખડાટ હસી શકતા; ખીળ્યો હસેઃ એવું પોતે
કાંઈ વર્તન કર્યું હોય અને એ વર્તન અરેખર હાસ્યપ્રેરક છે એવું
એમને પોતાને પણ જણાયું હોય તો પોતાને બોલે ચલે હાસ્ય
સમજી પણ શકતા. એમણે અદ્દહાસ્ય કર્યું છે-પણ ખીળ્યોને
રડાવે એવી પોતા ટિપર પડેલી હૃદયદારક આપત્તિની ક્ષણે પણ
તેઓ રડ્યા નથી. છતાં એમનું હૃદય કોમલ હતું. અનેક કુટુંબોના
અનેક બાળકોએ એ કોમલતાનો અનુભવ કર્યો છે. બાળકો જોડે
એઓ કેવા બાળક બની જતા એનાં સ્મરણો આજનાં અનેક
તરુણતરુણીઓએ સ્નેહપૂર્વક સંધરી રાખ્યાં છે, આવું એમનું
બાલક જેવું હૃદય હતું, કોમલ હૃદય હતું. છતાં આઘાત સહેવામાં
એ વજ્રમય બની જતું. લવંગિકાના મૃત્યુ પછી એમણે રોજનીશીમાં
લખ્યું કે : “અણી દવાળી આ આઘાત મ્હારાથી ખમાતો નથી.
ખમીશું, ખમીશું, ખમીશું.”

પ્રેમલની મૃત્યુશય્યા પાસે આ વૃદ્ધપત્ની અડોઅડ ઊભાં રહ્યાં.
ન રડ્યાં, ન અન્ય કાંઈ બોલ્યાં; બોલ્યાં માત્ર આટલું જ “પ્રેમલ,
તું પ્રભુતા દરગારમાં જાય છે, ત્યાં સુખી રહેજે”-અને આ આશીર્વાચન
હિચારીને આ વૃદ્ધપત્ની શાન્તિથી, ધીમે પગલે પોતાના શયનખંડમાં
ગયાં. આ ચિત્ર જીલાય તેવું નથી. રોજનીશીમાં નરસિંહરાવે લખ્યું :
“ઓ મારા હૃદય ! અત્યાર સુધીના આઘાતોથી-ધડામણું તું વધારે
પાપાણવત્ બની જા !”

મહાત્માજીનો આશ્વાસનપત્ર આવ્યો એના જવાબમાં નરસિંહરાવે
હેદલાં વાક્યો આ લખ્યાં :

“હમારા હૃદયના ઊંડા ભાગમાં તો આનવને સ્વાભાવિક
નિર્જાતા વારંવાર જોર પણ કરે છે. કોઈને તે દર્શાવવાની હમારી
ધૃતિ નથી. + + હમારી આ પ્રકારની તપશ્ચર્યાનું ફળ ખોઈ
નાખવાને હમે રાજી નથી. મહાકૃતિ કેવલમ્ !”

પ્રેમહંની મૃત્યુશય્યાપાસેથી જઈને પોતપોતાની પધારીમાં આ
દંપતી સૂતા-ત્યાંથી ફરી પાછાં સાળાં સારાં જીડ્યાં નહિ.

શ્રી. નરસિંહરાવે તથા શ્રી. કેશવલાલ કુવે ૧૯૩૪માં ૭૫મા
વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો એ અવસરે એ બંનેની જયંતી જીજ્ઞવવાનો નિર્ણય
ગુજરાત વિદ્યાસભાએ કર્યો હતો, પણ એમાં બાજ લેવાની એ બંને
સાક્ષરોની અનિચ્છાને વશ થઈને એ ઉજવણી માત્ર 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નો
ખાસ અભિનંદન અંક કાઢીને જ કરવાનું ઠરાવવું પડ્યું. દરમ્યાન
પ્રેમહંના મૃત્યુને કારણે એ અભિનંદન અંકનું પ્રકાશન પણ મુક્તવી
રહ્યું. એ અંક ૧૯૩૪ના મે-જૂનમાં પ્રકટ થયો, અને એનું આ
બંને વૃદ્ધ સાહિત્યકારોને વિાધપુરઃસર સમર્પણ કરાયું. વીલાપારલાની
સાહિત્યસભાએ અભિનંદન મોકલ્યાં. ખારની સાહિત્યસભાએ ખાસ
મેળાવડો કર્યો. એ પ્રસંગે નરસિંહરાવે કહ્યું હતું : "મુનશીએ એક
પ્રસંગે મ્હને ગુજરાતી સાહિત્યનો બીજમપિતામહ કહ્યો હતો. એ
નામને હું યોગ્ય હોઉં કે ન હોઉં, પણ આ પ્રસંગપૂરતું કહું છું કે
કોઈ અનુન બાણાવળી બાણસમ્યા રચશે તો તે પર સ્પર્ધ જવા હું
તૈયાર છું. માત્ર ઉત્તરાવળુની રાહ જોતો રહીશ."

એ પછી એક ઉત્તરાવળુ આગ્યું અને ગયું. નરસિંહરાવની
બાણસમ્યા લંબાઈ. એમની માંદગી વધી. એ બિજાનાવશ થયા. એ
મંદવાડમાંથી એ જીઠે એવું જણાતું નહોતું. છતાં એ અણનમ વૃદ્ધ
યોદ્ધાએ પરાજય કબૂલ્યો નહોતો; અમારા બધાની સાથે એનું એ જ
મુક્ત દારૂ, એની એ જ કાળજીબરી પાકિત્યચર્યા.

પણ એટલામાં વિધિએ હેલ્લો ધા કર્યો; ધજાઓ છોડ્યું;
વર્ષોથી પોતાનો ઉમ્ર સ્વભાવ વેડનાર, પોતાની તબિયતને જંગવનાર,
સુખદુઃખનાં સાથી, પોતાનાં નિકટમાં નિકટ સ્વજન, પત્ની સુશીલા,
જેતણ દિવસની માંદગી લોખંડીને, પોતે જ ખંડમાં સૂતા હતા તે જ
ખંડમાં, મરણ પામ્યાં. વર્ષો સુધીનું સુદ્ધ વિરમી ગયું. અજિત,
વિરાટ-શક્તિશાળી, યોદ્ધાએ હાર કબૂલી અને સંવત્સરની શરૂઆતે

ત્યાગ કર્યો. આટઆટલો બાળકોને, સ્નેહીઓને, મિત્રોને, વિદ્યાર્થીઓને પોતાનું સ્વાસ્થ્ય ગુમાવ્યું નહોતું એ નરસિંહરાવે સુશીલા જતા હિંમત જોઈ દીધી. એ મુક્તકંઠે રડ્યા—એકાંતમાં તેમજ બહારમાં.

હજી એ ખંડમાંથી પત્નીના શબને બહાર કાઢ્યું નહોતું, એક પછી એક સ્નેહીને પોતે બોલાવ્યા જતા હતા, અને બધે પત્નીની સાથે પોતે પણ જતા હોય તેમ છેલ્લી વિદાય લેતા હતા.

એમણે ખૂબ મારી : “કુમાર આવ્યો છે !” કુમારભાઈ આવ્યા. “કુમાર ! સુશીલાને અગ્નિદાહ તું કરશે ! એટલું પૂછવાનો હક્ક તો મારો છે ને ?”

“ન-નુભાઈ ! આમ ન બોલો. સુશીલા મારા મા હતાં. તમે જે ફરમાવશો તે કરીશ.”

આ રીતે કુમારભાઈ સાથેનો વર્ષોથી વિખૂટો પડેલો સંબંધ મૃત્યુની છાયામાં પુનઃ સંધાયો.

ખીલું ઉતરાવણ આવ્યું. અને બરાબર એ જ ઉતરાવણને દિવસે, ૧૯૩૭ના નવ-સુઆરીની ૧૪મી તારીખે પ્રભાતમાં, નરસિંહરાવે દેહ છોડ્યો; અને ગુજરાતી સાહિત્યના જીવનપિતામહનું ૫૬ પ્રવર વય હતું.

એમના સાહિત્યમિત્રોમાં અનેક પરદેશીય અને પરપ્રાંતીય પંડિતો પણ હતા. એવા એક પંડિત સંક્રાન્તિની સવારે નરસિંહરાવના નિવાસસ્થાન મરીનવિલામાં આવ્યા. અમે કંપાઉંડમાં બિમા હતા. એ પંડિતે પૂછ્યું :

“Can I meet Shri Narsingrao Divatia ?”

પણ સંક્રાન્તિના એ પ્રભાતે ગુજરાતી સાહિત્યના એ નરસિંહનો આત્મા અમરધામપ્રત્યે સંક્રાન્તિ કરી ચૂક્યો હતો.

ધનમુખસાલ ૬. મહેતા
રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી

• નરસિંહરાવની રોજનીશી

સંપાદકીય

ડાયરી-૧૮૯૨

(૧)

સદગત નરસિંહરાવે લખેલી અને અમને મળેલી ડાયરીઓમાં પહેલવહેલી આ ૧૮૯૨ ની ડાયરી છે. અને એમાં પ્રથમ તારીખ ૧૫-૧-૯૨ ની નોંધાર્ધ છે. આ તારીખ પછી, અનુક્રમભંગ કરીને, તા. ૯-૧-૯૨ ની તારીખના પ્રસંગો--વડોદરામાં જોયેલાં રવિવર્માનાં ચિત્રો વિશે, વિચાર તથા શ્રી. મણિશંકર ર. ભટ્ટની મુલાકાતની યાદી--નોંધેલ છે. આ નોંધ બહુ પાછળથી તા. ૫-૨-૯૨ ને રોજ લેવાઈ છે એવો ઉલ્લેખ ડાયરીમાં જ લખ્ય છે. તા. ૧૫ ૧૬ અને ૧૭ ની નોંધો પણ રોજરોજની રીતસરની રોજનીશી જેવી જણાતી નથી. રીતસરની રોજનીશી તો તા. ૩-૨-૯૨ થી શરૂ થાય છે; આ વિશે તા. ૧૭-૧-૯૨ની નોંધ પછી નરસિંહરાવે પોતે આમ લખેલું છે: "કારવાડ આવીને થોડા દહાડા રહ્યા સુધીની રોજનીશી સંપૂર્ણ. બાકીની પછીથી તા. ૩-૨-૯૨ થી રોજ રીતસર લખી છે ને આ ચોપડી ઉઘટાવીને પેલી બાજુથી લખી છે" "ચોપડી ઉઘટાવીને" બીજે છેડેથી રીતસરની રોજનીશી શરૂ કરવી પડી તેનું કારણ એ છે કે આ ચોપડીનો મૂળ ઉપયોગ "હૃદયવીણા"માં પ્રકટ કરવાનાં કાવ્યો લખવા માટે કરાયેલો છે, અને એમાં ઘણાં પાનાં રોકાયેલાં છે. પાછળથી એ જ પુસ્તકનો ડાયરી લખવા માટે ઉપયોગ કર્યો છે.

આ ડાયરીઓ કુલસ્કેપ કદના કાગળોની પાકા પૂકાની છુકખાઈ-ડરે પાસેથી તૈયાર બાંધેલી મળે છે તેવી જાડી ચોપડીઓમાં લખાઈ છે, અને સરખાતની ચોપડીઓના કાગળો અડતાં બટકી પડે તેટલા જૂના થઈ ગયા છે તે બાદ કરતાં એકંદર પુસ્તકો સુરક્ષિત છે.

અહીં—પાછળથી લખાયેલી પણ ઘટનાના સમયક્રમે પહેલી એવી—તા. ૯-૧-૯૨ ની નોંધથી પ્રારંભ કરીએ છીએ.

વડોદરા, તા. ૯-૧-૯૨.

રવિવર્માની છબિયો (હાલ બીજા મકાનમાં, મૂકેલી) તથા લક્ષ્મીવિલાસ મહેલ-જોયો.

રવિવર્માની છબિયો તો ખરેખરી અદ્ભુત જ છે, આખા હિંદુસ્તાનમાં એક જ અતિભાવુક્ત ચિત્રકાર છે. (ધણા દિવસથી જોવાનું મન હતું, તે આજ ખાસ જોવાટે જ કારવાડ જતાં વડોદરા ઉતરી છબિયો જોઈ. કૃતકૃત્ય થયો.) હાસિયને હ. દ. ખુબે 'ચિત્ર-દર્શન' કાવ્યમાં જોયે મહાવ્યો છે. પણ હાસિય ((હમારો કુટુંબનો પરિચિત હતો પણ ખરું કહેવું તો)) કવિત્વચિત્રમાં હાથ ધાલતો જણ્યો નથી. માત્ર વર્ણનાત્મક કાવ્યના અતિરૂપભૂત દસ્પચિત્ર ('Scene-Painting')માં જ કુશળ હતો. કવિત્વયુક્ત ચિત્રમાં તો રવિવર્મા જ એકો છે—બીજો કોઈ ચિત્રકાર છે જ નહિ. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ચિત્રકળા નહોતી એમ નહિ. પણ કવિત્વચિત્રકળા હશે કે નહિ તે સંશ્લિષ્ટ વાત છે. રવિવર્મા પાશ્ચાત્ય મહાન ચિત્રકારની કાર્યમાં (જોતો નહિ પણ હાથમાં) બેસે એવો છે એમ કહેવાય એમ લાગે છે. પાશ્ચાત્ય ચિત્ર જોયા પછી ખાતરીથી કહેવાય.

મનુભાર્ગવ અને બીજા કેટલાક પણ કહે છે કે રવિવર્માની જોઈછબિયોની મુખની ધાટી એકસરખી છે. એને આ સર્વાંશો ખરું નથી લાગતું. ચક્રંતલા (કોટોમાફ ઉપરથી કહું છું) 'ત્રીપદી, સુગદા, મત્સ્યગ-ધા—એ સુ' બિન્ન બિન્ન ડાળના મુખની નથી? પછી કાંઈક સાદસ્ય આવ્યું હશે તો—મનુભાર્ગવ કહે ॥ તેમ—એક કવિને તેમ એક ચિત્રકારને પણ અતિમિત્ર થયેલી કાવના ધણીવાર વાવી તેથી એમ જન્યું હોય.

આજ (તા. ૯-૧-૬૨) મહિસાંકર રતનજી ભટ્ટને મળ્યો. હું પહેલાં આવ્યો હતો (મહિસાંકર જશભાઈને તેમનાં વહનું દુઃખ કરવા) તારે મળવાનો પ્રવત્ન કર્યો હતો પણ મહિસાંકર વડોદરામાં નહોતા. રાજમહેલ જોવા જતે રસ્તામાં મળ્યા. પછી સાંજે હેમને ઘેર મળવાનું રમણભાઈએ તથા મનુભાઈએ નક્કી કર્યું. તે પ્રમાણે મળ્યા. બે એક કલાક ઉત્તમ કવિત્વવિવેચનાદિકની વાતોમાં મયા. આજ જ હું હેમને પ્રથમ મળ્યો. હેમનાં કાવ્યો વિશે રમણભાઈની મારફત ચર્ચા વગેરે કાગળોમાં કરેલી પણ હેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ નહોતો. કુસુમભાઈા હેમણે યજ્ઞરના 'કલાભવન'માં Text Book તરીકે દાખલ કરી છે અને પોતે શીખવે છે. હેમનાં કેટલાંક કાવ્યો વિશે ચર્ચા હમારે ચર્ચા હેમની સંક્રાદિકના મુખ્ય સુદા આ હતા :—

(૧) કેટલાંક કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનાં દૃશ્ય વિશેનાં દર્શન વગેરેથી કવિને જે ભાવ ઉત્પન્ન થયા, તે માત્ર થયા એમ જ કહ્યું છે તે ન્યૂનતા છે. શી રીતે થયા તે બતાવવું જોઈતું હતું. ઉદા. 'દિવ્ય કાવ્ય'માં ધૂમકેતુના દર્શનથી 'અનંતપજાની વાંથી' શી રીતે ઉપડે તે બતાવ્યું નથી, અથવા પેલા એક બીજા કાવ્યમાં—મેઘકકડો જોઈ તે ઉપર કવિ કુદીને ચઢે છે ને “આનંદ જોવારા” જીવે છે તે પણ સાધારણ વાચકને સમજાય એમ નથી કે શી રીતે એ ભાવ ઉત્પન્ન થયો.

(૨) પ્રેમ—અનંતત્વસિન્ધુ—વગેરે કાવ્યોમાં Mysticism (અતિગૂઢતા) ધણું છે. ઉદા. બધા અર્થિનાં પ્રેમને મહાન પ્રેમસિન્ધુ આલિંગી લે છે એટલે શું? અતિગૂઢ જ એ લાગે છે. તેમજ બહુ ૩૫ અનુપમ પ્રેમ ધરે તે પણ Mystical છે. પ્રેમ તે તો અમુક વ્યક્તિદ્વયને બંધનકર્તા છે તો તે સૌન્દર્યનાં રૂપોમાં આવિર્ભૂત થાય છે એટલે શું?

આ શંકાઓના ઉત્તર રમણભાઈએ આપ્યા જ હતા, કે કવિ-
ત્વરીતિ એકજ તરેહની જોઈએ એમ કાંઈ કહેવાય નહિ. કાંઈ કાવ્ય-
અમુક રીતમાં ભાવપ્રદર્શન કરીને કયું હોય તે કાંઈમાં ભાવપ્રદર્શન
પીંછ પીંછને ના કયું હોય વગેરે. તેમજ વળી, મનુભાઈએ કહ્યું.
તેમ. એ રીતે તો સહૃદયતાનું તત્ત્વ જ સાહિત્યજગતમાંથી જતું
રહેશે એ ખરું કે તે માટે—“આહા! આ દેખાવ મ્હને સારો
લાગ્યો”—એટલું કહ્યું એટલે કવિતા ના યર્થ. પરંતુ તેમ આ
કાવ્યોમાં છે? ઊંડું તપાસશે તો કાંઈક કાંઈક અંશ જણાઈ આવશે.
કે જોથી એ ભાવ અને સૂચનાઓ સી રીતે થઈ તે જણાય. ઉદાહરણ
—ધૂમકેતુની ‘જ્યોતિનદી’ ‘ભવ્ય’ અને ‘સમુજ્જવલ’ એ અંશથી
કાંઈક એ સૂચનાઓનાં કારણ જણાય છે. મણિશંકરની ‘કસોટી
પ્રભા’ તો “The voice mysterious which whoso
hears must think on what will be and what has
been” એ Keatsની સમૃદ્ધ વિશેની ઉત્તમ પંક્તિયો (જેના
વિશે Shairp પ્રશંસા અત્યંત કરે છે તે) માં પણ આ દોષ
આવશે. સમૃદ્ધનો શ્વનિ સાંકળી જૂત અને ભાવિના શ્વનિ Keats
ને કેમ થતા લાગ્યા એ દેહો કાંઈજ કહ્યું નથી, છતાં સંદેહગમ્ય
તત્ત્વ એ છે જ. ખરી વાત એ છે કે—રમણભાઈ કહે છે તેમ—
મણિશંકરના આધ્યાત્મિક ધર્મમત (Spiritual creed) જેવી
રીત્યના છે (Agnostic જેવા નહિ પણ આધ્યાત્મિક તરફો વિશે
Sympathy (સમભાવ) વિનાના છે) કે જોથી આ રીત્યની
સૂચનાઓનું સ્વરૂપ તેમને પૂર્ણ રીતે ઉપડેલું લાગે નહિ. મણિશંકર
પણ મુખમુદ્રાં ઉપરથી અને કાંઈક વચનથી આ વાત કબૂલ
કરતા જણાયા.

આ સિવાય બીજી પણ જુદાં જુદાં કાવ્યની (કુમુદમાળા-
માંનાં) ચર્ચા યર્થ. કાંઈ દોષદષ્ટિની લગારે દેખાતી દીકા ન્હોતી.
માત્ર ઉત્તમતા—પૂર્ણ ઉત્તમતા—જેવાની દૃષ્ટિથી જ હતી.

“કુસુમપાત્રની” બેટ “વાણી” કવિતા : તથા “હુનાબાના પ્હરોડનું સ્મરણ” વગેરે કાવ્યો મણિશંકરને ધણાં રસિક લાગે છે. “કુસુમ-પાત્ર” વાળું કાવ્ય તો વિશેષ : શાં વિશેષણ કહ્યાં તે યાદ નથી; પણ Graceful, Tender, Noble—હેવાં હતાં. એ કાવ્યના incident (વૃત્તાન્ત) વિશે કાંઈક ખુલાસો હેમને—હેમના પૂછ્યાથી—કર્યો.

મણિશંકર પુસ્તકો વાંચનારા જળરા જણાય છે. હેમણે વાંચેલાંનો પચાસમો ભાગ પણ મહેં નથી વાંચ્યો. મુખ્યમુદ્રા (મણિ-શંકરની) ધણી તેજસ્વી અને intellectual લાગે છે.

Subjective અને Objective કવિતા (સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક કવિતા) વિશે પણ કેટલીક ચર્ચા થઈ—એ બેમાં વાસ્તવિક ભેદ નથી એમ કાંઈક મણિશંકરનું કહેવું લાગ્યું. પણ જો કે તત્ત્વતઃ બેનાં બીજાં એક છે, તો પણ કાવ્યરૂપમાં તો ભેદ છે જ, તે કેમ અણગણ કરાય. સ્ટેશન ઉપર રાત્રે મણિશંકર પાછા મળ્યા. વળાવવા આવ્યા હતા.

એક વાત રહી ગઈ. “કય અને દેવવાની” વિશે મણિશંકરે લખેલું કાવ્ય—પ્રથમ ભાગ—અધૂરું છે. ઉત્તમ છે. મહેં જોયું તું : રમણભાઈએ મોકલ્યું તું, બીજાપુર હું હતો તારે (કેશા ધારી)—એ વિશે વાત નીકળી મણિશંકરને ઘેર—તો કહે કે કેણુ જાણે એ કાવ્ય પૂરું કરીશ કે નહિં. કરે તો સારું. સુંદર અને લલિત કાવ્ય છે. હાલમાં હેમની વહુ શુજરી જવાને લીધે કાંઈક જાંઠી ગ્વાનિ હશે (બહાર દેખાડતા નહોતા પણ અંદર હશે જ) તેથી તો આમ નહિં કહ્યું હોય? આ Delicate વાત છેડાઈ જ નથી. પરંતુ આ તરુણ અવસ્થામાં અને (કાંઈક અનુમાન હેમનાં કાવ્યોદિકથી તથા પરબાપું સાંભળ્યા પ્રમાણે) હાવાં પ્રેમથી નોંડાયલાં દંપતીમાં મરણથી વિયોગ થયો એ ખેદજનક છે.

મુંબઈ, તા. ૧૫-૧-૬૨.

આજ મોરારજી શેઠના મહાલક્ષ્મી ઉપરના શાન્તિભવનમાં રવિવર્માએ કરેલું એક સુંદર ચિત્ર જોયું. એ મોહીના લગ્ન વખતે ચાંલ્યામાં શેઠને બેટ રવિવર્માએ આપી હતી. હેવો અમૂલ્ય ચાંલો મળે તે ધન્ય.

કાલે તો કારવાડ જવું છે.

મુંબઈ તા. ૧૬-૧-૬૨.

આજ સાંજે છ વાગે આગબોટ ફૂલ્યામાં કારવાડ જવાને ઊપજા. તા. ૧૭-૧-૬૨ આજે વેંગુરલા બંદરે આબ્યા. અને કોંકણનો બાકાનો કિનારો જશે જોશે. કિનારો પર્વતમય જણાય છે. પાછળ ઉપરાઉપરી પશ્ચિમ બાટનાં પડ લબ્ધ ઊર્લાં હતાં. એક બાજુ અગમ્ય પર્વતમય કિનારો, બીજી બાજુ અનંત સાગર, વચ્ચે સ્ટીમર ચાલી જાય, અને વખતે વખતે ખડકો પાણીમાંથી ઊંચાં ડોઠાં કરી એકલા જોભેલા [દેખાય]; આ સર્વ ય-ય, વેરાન, સ્થિતિ હૃદયમાં જોડી ઉતરે હેવી હતી. એ સ્થિતિ જીર્મિલાના એક પ્રશ્નમાં સારી સમાતી હતી.

‘નનુભાઈ! આ દરિયાને અહિંમાં કેમ ગમતું હશે.’

‘નનુભાઈ! આ કુંભરને અહિં બહીક નહિં સાગતી હોય!’

x x x રાત્રે નવેક વાગે માર્માગિવા આવી પહોંચ્યા. આખી રાત સ્ટીમર ત્યાં જ રહી.

જ્યોરે બાર વાગે માર્માગિવાથી ઉપજા. સંજી (ત્રીજો પોરો) સાદાચાર પાંચને શુભારે કારવાડ આબ્યા.

કારવાડ—અહિંની સીએ છાતી ઉપર તો વચ્ચની વાત જ મધી જણતી પણ માર્યામાં ગમે ત્હેવાં પણ પીળાં રાતાં ડોઠપણ ફૂલ નાંખે છે તે છેક બારે બાર ખડકવા નેટલી ધેલાઈ પણ અનેક જણીઓ કરે છે. ગામડિયાં પણ ગર્વા—હાનાં મોટાં—સર્વ બર્સા, છોકરીઓનાં માર્યામાં ફૂલ ખરાં.

અહિં ક્ષણમાં દાખલ થયો. x x x બિલિયાડ્ તો—જ્યાં સુધી દારનારે પૈસા આપવા એવી જુગાર જેવી રીતિ છે ત્યાં સુધી હું રમવાનો નથી.

સદાશિવગઢ (ચીતાકુલે—તાલુકે—કારવાડ,—જિ. ઉત્તર કાનડા)
તા. ૩-૨-૯૨. *

x x રમણીયતા અને Sublime સુંદરતાનું લીલાસ્થાન જ આ છે. જાણે જન્મ બુધો અહિં રહિયે તો પણ કંટાળો ના આવે હેતુ સૌન્દર્ય છે.

તા. ૪-૨-૯૨. x x સમુદ્રમાંથી સાંઝે નીકળતા (ચેતનવત-સુષ્ઠ ઊઠાને જાણે નીકળતાં) ધુમ્મસને અંદ્રિકાએ ચમત્કારિક તેજથી રંગ્યું છે. તે જોવાથી જ સમજાય એમ છે.

તા. ૮-૨-૯૨. x x તા. ૨૮-૧-૯૨ એ કોડીબાગમાં એક માછીનું નામ જાણ્યું તે નેધિવાલાયક છે:—જ્ઞાન સારંગ (જાતુ સારંગ). Too classical sounding (originally classical sounding) for a fisherman.

પદ્મનાભ સર્વોત્તમ-શેણવી (ગોડ સારસ્વત)નું નામ.

અહિં નેવતિર્ગી જાત્યનું જમીન બાકું છે. x x નેલ=land; તિર્ગી = rent.

સદાશિવગઢ તા. ૧૨-૨-૯૨.

આજ કારવાર સરકારી કામે ગયો હતો. x x પાછા આવતે સુધારત નદીમાં ગયો. પૂર્વમાં પૂર્ણ ચન્દ્ર ઊગ્યો હતો, રાતો ઝાંખો હતો. સન્ધ્યાકાળ શાન્ત હતો. હોડીમાં જૂદીજૂદી જાતના ગામડિયા આ દેશના વિચિત્ર હતા. બાયડીઓ જાન્યોના અતિપ્રકાશવ્યોધરવાળીઓ હતી. માથે ફૂલ પુષ્કળ પહેરનારીઓ અહિંની બાયડીઓ છે. એક

*સંપાદકની નોંધ:—તા. ૩-૨-૯૨થી રોજનીશી રોજરોજ નિયમિત લખાઈ છે. અહીં રોજનીશીનો આવ મહત્તરનો બાવ લઘ્યો છે.

નહાની ઉંમરની છોકરાવાળી દેખાતડી બાથડી હતી. છોકરા ઉપર માનું હેત મર્મત્રે સરખું અને અદ્ભુત છે. પ્રથમનું બાળક હોય હેવું એ માની મુખમુદ્રા ઉપરથી જણાતું હતું. એક ગંદી ડાથી પણ પાસે હતી. એટલે બીલતસ રસના વિભાવની પણ ખામી નહોતી. ચંદ્ર ઊંચે ચઢ્યો છે, નદીમાં ફેરેરી પટ વિશાળ વિશાળ થયો છે. વડસ્વથે કહ્યું છે :—

"The moon doth with delight,

Look round her when the heavens are bare."

('નહારે બેઠા ઉઘાડું હોય મુદિતા ચંદ્ર ચોગમ જોય').

એ વચનનો સાક્ષાત્કાર અત્યારે સરસ થાય છે.

કોડીબાગ અને કારવાડ (કારવાડ જૂદું ગામ નથી ચાર પાંચ છ ગામડાં જેમાં કોડીબાગ પણ છે તે) મળીને કારવાડ કહેવાય છે; પણ એકિસો બજાર વગેરેનો ભાગ છે તે ભાગમાં હું ગયો તે 'મંચીલ'માં ગયો હતો. મજબૂત મોક્ષ જેવો વાંસ, તહેને લોખંડના 'ગજ' વડે પાથણાની પેઠે લટકાવેલું જાખડી જેવું કંતાનની ઝોળી જેવું પાત; ઉપર પાલખીની છત્રી જહેવી પણ ચપટી છત્રી (વચમાં દોરી લટકાવેલી તે પકડીને કાખી જમણી ભેંધે તેમ 'તકો' રાકવા 'નમાવવાની'), માંહી માંહી તકિયો—આ મંચીલ થયું. કેટલીક મંચીલો તો નકારી હોય છે, માત્ર નીચે ઝોળી જ (Hammock જેવી). આ તો ઠીક હતી. સુરક્ષિત અને આરામથી બેસાયું; બધે ભેવાય; અને ચાલે ત્યારે ઝોળી કમાનની પેઠે—તરંગ ઉપર હોડીની પેઠે—જાછળે તે મજા પડે. 'મંચીલ' ઉચ્ચકનાસ બોધ્યો કાનડી જેવી ભાષામાં 'વિલક્ષણ ગીત' ગાતા જાય છે. એ ગીત શું તે તપાસ કરીશ. જ્યારે એ ગીત 'મંચીલ'માં ભાગ જ ના હોય—ગાડીના ગમડાટની પેઠે—તેમ લાગે છે. કાંઈ મધુર નથી હોતું—પણ બેસતું પણ નથી હોતું. આગળના બે બોર્ડ એક લીટી ગાય, એટલે પાછલા બે બીજા એક લીટી બેલે, એમ વારાફરતી ચાલે.

અધું ઠીક પણ માણસને આમ પંશુની પેઠે જીવકવાના કામમાં. લેવાં એ જરાક અમાનુષી કૃતિ લાગે છે. પણ બોઈપોને કાંઈ તે લાગતું જણાતું નથી. પણ હેમના ગીતના સુર તો જાણે શોકગાન હોય હેવો લાગે છે.

સદાશિવગંઠ, તા. ૧૩-૨-૯૨ : આજ રહવારે અનેક કામજો ન રહે એટલા, કવિતાના વિચાર મનમાં તરી આવે છે; એટલા કે એક પંથુ પકડી રાખી મૂર્તરૂપમાં મૂકેલા અસકચ જાણે થાય છે. રાત્રિ પોતાના અસંખ્ય તારાના ટોળાંને આકાશમાં ફરતાં મૂકે છે (કરવાડ જેમ ઘેટાંને ચરતાં મૂકે છે તેમ), અને એ તારા પ્રથમ દર્શાને તો જાણે અનિયમે વેરાયલા, (રંજાતાં ઘેટાંની પેઠે) રંજાતા માલૂમ પડે છે. કાંઈ જિંચે ફરતા, કાંઈ પર્વતશૃંગે ઠરતા કાંઈ સિન્ધુ અને આકાશના સગમમાં પાણી પીતા, એમ જણાય છે; પરંતુ એ સર્વને યથાનિયમ પોતપોતાના માર્ગમાં રાત્રિ રાખે છે, તેમ મહારી શક્તિ પણ કવિતાના વિચારને નિયમિત રાખી શકતી હોય અત્યારે તો કહેવું સદલાગ્ય !

તા. ૧૪-૨-૯૨ હથકોણ (તાલુકે કારવાડ) :—આજ રહવારે મુકામ બદલી અહિં આપ્યા. અહિં લાલ ફૂલનો શીંવળો (સાંવર અહીં કહે છે—શામ્ભલિ. માવરોચે ફૂલ) દીકો. સફેદનો તો હોય છે. ઝાડ ઉપર પાંદડાં મુદ્દા નહોતાં, હાડપિંજર જાહેરુ હતું, અને ફૂલ હતાં. રંગને લીધે બહુ સારુ દેખાતું હતું. નીચે પડેલાં એ તણુ ફૂલ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને લઈને ગૂંઝામાં મૂક્યાં.

તા. ૧૬-૨-૯૨ હથકોણ : આજ રહવારે ધાડસાઈ ગામ ગયો તપાસવા; ત્યાં પટેલે સુનેરી કેળાં (ધણાં જ સરસ દેખાતાં) તથા પપનસ આપ્યાં. હેણે તો ભેટ કરીને મૂક્યાં. મહેં પૈસા આપ્યા. (આક આના) તે હેને અપમાન લાગ્યું. આખર સમજાવીને આપ્યા. તો પણ 'સાણુભોજ' (તક્કાટીને સાણુભોજ કહે છે) છેક સુધી એ બામત આમહ કરતો રહ્યો. હેની પણ ખાતરી કરવાનું કયું ::

પણુ. આ સત્ર ગામડિયાઓને કલ્પનામાં પણ ન ઉતરી શકયું કે હાતા તે વળી પૈસા શા ? અરિજવાગિના મન્ત્રવ્યમ્ એ આપણે પ્રાચીન સંપ્રદાય, અને પાશ્વ સ રાજ્યપદ્ધતિના બંધારણમાં અધિકારી વર્ગની વિશ્વક્ષણ સ્થિતિને લીધે થયેલા નિયમો, એ વચ્ચેનો વિરોધ એ લોકોની કલ્પનામાં કૃદ્ધાથી આવે ?

મનુભાઈ લખે છે—માધુભાઈ તાંબાથી તોળાયા અને રણુછોડ-ભાઈ રૂપાથી તોળાયા, એ રીતે સુવાદાન કર્યું. માધુભાઈના વળનનું તાંબુ તો તરત પાછાથુ બદલાઓને આપી દીધું. રણુછોડભાઈનું વળન રૂ. ૭૦૦૦ જેટલું થયું તે પાછાથુ (=વિશુક)ના દિતમાં આપણે એટલે શું ?—આ શો પૈસાનો દુરુપયોગ, એટલા રૂપિયાનું પાપ જ આ લોકોએ કર્યું. હેમાં શક નહિ.

વળી લખે છે મોતીલાલ લાલભાઈ* બહુચરાજી ગયા હતા. નીકળતી વખતે સંધ (જેવું જ કાલયુ' હતું તે)માં 'બહુચર માતકી જે' બોલાઈ હતી ! આ પ્રાર્થનાસમાજના મેમ્બર !

જેદની વાત છે કે મહોટાભાઈના સહાયક સામાજિકમાંથી એકની આમ નીચે દરજ્જે ધાર્મિક સ્થિતિ ગઈ છે.

તા ૧૭-૨-૬૨' કદરા : આજ રહવારે હજીરાણથી મુકામ ઉપાડી કદરે ગયા. હજીરાણથી નીકળીને એકાદ માર્ગલ આવ્યો. ત્યાં રસ્તા ઉપર જ નવું દહેરું બંધાતું હતું. હજી જીત્યો એટલા જમીનથી જરાક જ જીએ આવ્યા હતાં. મૂર્તિ પ્રથમથી મધ્યે રચાપેલી હતી. મૂર્તિ વિચિત્ર હતી. કાળા પત્થરની હતી. ઘોડા ઉપર એક મનુષ્યાકૃતિનો સવાર બેઠેલો. અને હેણે માથે ટોપ (બખતર ટોપ જેવી આકૃતિની—નીચે આવે હેપી) પહેરેલી; અને પાસે એક પત્થરનું જાનવર (પૂજાનાં જણાયું કે વાઘ એટલી કદંગી આકૃતિનો વાઘ) બેઠેલો. કડિયો આવ્યો તહેણે, પૂજવાથી કહ્યું. એ દેવનું નામ

“કાદંગીરુ” વિચિત્ર પહાડી નામ જણાય છે. દેવ પણ કોઈ જંગલી પહાડી જ હશે. હજુકોણમાં બે દેહેરા છે ત્યાં પણ હાવી મૂર્તિયો છે અને નામ કંઈક વિચિત્ર છે. ‘કોઈ’ શર અર્થવા હેરાની મૂર્તિયો હશે કે કેમ.

તા. ૧૮-૨-૯૨ ચાંકર પહુરંગ પડિતની કંઠાત્રી—માધવ, વામન, અને સદાનંદ એ ત્રણ હેમના છોકરાઓને ઉપનયનસંસ્કાર કરવાનો છે (પોરબંદરમાં) છે.

માધવ વામન તો ન્હાના ન્હાના જોયા હતા. પછી સમા છોકરી-ચર્ધ, પછી સદાનંદ થયો હશે. પણ તે તો બહુ ન્હાનો હશે. બધાને ભેગા દિવડા પેરાવી દેવા હશે. ઠીકા—પોરબંદરમાં જ. દક્ષણીઓને એ સુખ છે, જ્યાં હોય ત્યાં બધા સંસ્કાર કરે. પોતાને મામ જવું જ એમ નહિ.

પણ કંઠાત્રી ઉપર હાથમેજ ખચે ની ઉપરથી જ ગણપતિ અને હેની એ ‘બાપડીઓ’ ચિત્ર—ગ્રામીના સંમાજના મેન્બર-ચર્ધને શું ઇપાગ્યું હશે! ફહેલો વિરોધ! બેદરકારીથી જ હશે. “સમદિક-પ્રસંગે ગણપતિમૂજન કરવું પડે છે.” આમ અચાપ નહિ કરાય. એક જખરજસ્તી કરવું પડે માટે બીજું ટાળી શકાય ત્યાં પણ અનિષ્ટ કૃત્ય ઉમેરવું એ કિયો ન્યાય?

કારા તા. ૨૪-૨-૯૨ આજ Bombay Gazetteમાંથી નીચે મ્હોડેલો ‘કકડો’ થાયવા લાયક છે. ‘ડેનિસનનું’ આ (‘પ્રિન્સ-ગિલ્કટરના મરણનું’) કાવ્ય ફેબ્રુઆરીના Nineteenth Century ના અંકમાં જરૂર જોવું જોઈએ.

“The face of Death is toward the Son of Life;
His shadow darkens Earth; his truer name
Is ‘Onward.’”

* “કંદિદર” આમ પાછળથી વળી જવું—સરકારી પત્રવ્યવહારમાં પ્રસંગવશાત્—તા. ૨૬-૪-૯૨.

આટલી રફ ધીટીનું તાત્પર્ય નોએ-અમાણે છે.

[રોજી]

પર જીવનમાં સર્વ બણી મુખ મૃત્યુ ધરે છે,

જ્યાં એની આહિં પૃથ્વીને સ્થામ કરે છે;

‘અગ્રપ્રયાણ’ નામ એકનું તો છે સાચું.

મૃત્યુને રાફનું રૂપક આપેલું અપૂર્વ અને અસરદારક છે અને

‘હેનું’ ખડું નામ “Onward” (‘આગળ ચાલવું, આગળ પ્રયાણ’)

છે એ પણ કહેવાની રીતિ અપૂર્વ છે. “Onward” ની એ ખૂબી

ગુજરાતીમાં બાવાંતરથી આણવી કહેણ છે.

કદરા તા. ૨૪-૨-૬૨ : રમણભાઈનો અમદાવાદથી પત્ર.

હેમના લખાણો જ જણાય છે કે રૂઝઆરીના શુદ્ધ પ્રકાશમાં

‘સેનાપતિના ચિન્તન’નું ચર્ચાપત્ર વરજભાઈનું લખેલું નહિ પણ

આણું દેશકર બાપુભાઈનું લખેલું. વરજભાઈ જોયે જ અર્થ ધણે

ભાગે એ કરતા જણાય છે એ શું? બાકી ઉલ્લેખ બાળ હેમને

લગાવે સમજાય એમ નથી.

અણુથી તા. ૨૮-૨-૬૨ : કાગળ લખ્યો; રમણભાઈને અમ-

દાવાદ હેમના તા. ૨૧ મીના કમળનો ઉત્તર સચિસ્તર તથા “સિન્ધુ-

ધોવને સંબોધન” એ મથાળાનું પરમ દહાડે રચેલું કાવ્ય મોકલ્યું.

“વાદ્ય જોતી” એ કાવ્ય વિશે હેમણે કેટલીક ચર્ચા કરી હતી

હેના ઉત્તરમાં કેટલાક ખુલાસા તથા પ્રશ્ન વગેરે લખ્યું.

અણુથી તા. ૧-૩-૬૨ : કાગળ લખ્યા; રમણભાઈને અમ-

દાવાદ-પ્રિન્સેસ મે (પ્રિન્સ વિક્ટરની ‘વિધવા’) વિશેના અગાઉ

મોકલેલા કાવ્યમાં ૧૩ મી કડીમાં ‘પાત્રભંગ ધનકાર’ને બદલે ‘પાત્ર-

ભંગ રણકાર’ એમ સુધારવાનું લખ્યું-સૂનાનો પાત્રો ભાગી ધનકાર

ન થાય, માટે

એ કાવ્યમાં સ્વપ્નનો ભાગ છે તે વિશે કેટલુંક લખ્યું. શી

રીતે એ કવ્યનાં ઉદ્ભવ પામી વગેરે.

હળિયાળ તા. ૧૪-૩-૯૨ : રમણભાઈ ઉપર (અમદાવાદ) “કવિહૃદય” નામના પરમદલાડે પૂરા કરેલા કાવ્યની નકલ કરીને મોકલી.

હળિયાળ તા. ૧૭-૩-૯૨ : ‘મુઘાવમોષ ઔકિતક’ (હ. દ. મુવે પ્રસિદ્ધ કરેલા) ઉપર Indian Antiquary માટે મહેં લખેલા Resistant Indian Antiquaryમાંથી એટલાની જ છાપી કાઢેલી ૭ નકલો (ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૨ ના અંકમાં છપાયેલું)—Education Society Press માંથી મળી, એ માસિકના નિવેશમાં એ સારા નિવેશ છે. ગુજરાતી માસિકો શુદ્ધિપ્રકાશ વગેરેએ નકલ કરવા લાયક છે.

દુસરી તા. ૨૨-૩-૯૨ : આજે સરકારી ગેઝેટમાં વાંચ્યું કે રણુભાઈ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલના મેમ્બર થયા. ધણી ખુશી થઈ. યોગ્યાઅને હુશિયાર માણસને પસંદ કર્યા

‘બેંકટ તરફથી અમદાવાદથી પત્ર—‘પૃથુરાજરાસા’—બીમભાઈની—નું કામ કેટલું થયું? વગેરે બાબત તથા દેવળદેવી નાટક—બીમભાઈનું—હેલું છપાવવું છે કે કેમ વગેરે. તથા મ્હારી તથા સુશીલાની જામી મટિ.

સાક્ષાત્તી તા. ૧-૪-૯૨ : સંજે તબૂલી બહાર મેદાનમાં ખુરશીઓ નાંખીને હું સુશીલા છાકરાં બેઠાંતા. બીંચે આકાશમાં ચન્દ્ર (સુદ ૧૦મનો) માથા ઉપર હતો. થોડીવાર પછી આજા સંતેરી વાદળોમાં દેકાઈ ગયો. તે જોઈ સુશીલાએ બિર્મિલાને પૂછ્યું :—

‘નેં, ચંદ્ર ક્યાં ગયો?’

બિર્મિલા—‘હોલાઈ ગયો.’

પછી થોડીવારે વાદળું ખસતું ગયું ને ચંદ્ર જણાતો ગયો એટલે—

બિર્મિલા—‘હવે સળગવા માંડ્યો.’

ખરે, છોકરાંની કવિત્વની સાદી અને સુંદર ભાષા જે છે તે અવિકૃત અને સાદા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે રઝૂરી આવતી, કવિત્વના અંશની, એક વિચારપદ્ધતિનું જ ફળ છે. ભાષાની ખોટપને સ્ત્રીષ્ટિ કવિતા રૂપકાદિ વાપરે છે એમ આરોપ અકવિત્વયુક્ત પુરુષો કરે છે, તે ખોટો છે. અહિં અંદ્ર 'દેખાતો નથી,' 'દેખાયો,' એટલું બોલતાં આટલી છોકરીને સદેજ આવડે. પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ એ પ્રકાશને દીવાના પ્રકાશની જૂદી જૂદી સ્થિતિના અનુભવને મળે સરખામણી કરી સ્વાભાવિક રીતે જ રૂપકગર્ભિત સ્ફુટો નીકળી આવ્યા.

થેસાપુર તા. ૧૭-૪-૯૭ : નીચેના વિષય ઉપરનું જાપેલું લખાણ J. Birkbeck Nevins M. D. Lond. ની તરફથી મળ્યું.

"Is prostitution necessary for the health of young men?"

વિષયવસ્તુ દ્વંદ્વમાં પણ બહુ સૂચક છે. કોઈપણ નિમિત્તે દુરાચારને ઉત્તેજન આપનારો કાયદો તે સનાતન નીતિતત્ત્વથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે કાયદાના મહાન હેતુનો ખ્વંસ કરનારો જ અને જન-મંડળને અહિંતકારક જ થવાનો, હેમાં સંશય નથી.

આરખેલ (તા. થેસાપુર) તા. ૨૮-૪-૯૨ : રમણભાઈને અમદાવાદ નું કાવ્ય "મત્સ્યમન્ધા અને શાન્તનુ" મોકલ્યું. કેટલીક ખુલાસાની ચર્ચા સાથે તથા બીજી આજતો.

આરખેલ તા. ૩૦-૪-૯૨ : સુદર્શન (એગ્રિસ માસનું)—આણુંદશંકરે લખેલો પ્રાર્થના 'સમાજના સિદ્ધિ વિશેનો' વિષય આવ્યો છે આ અંકમાં. તકરાર વેદાંતના પાંડિત્યદંબી આડંબરવાળો છે, અને દલીલો ખોટી છે. એકંદરે જવાબ દેવા લાયક નથી—પછી બેધર્મ, રમણભાઈ, મનુભાઈ એ બેનો સલાહ શી છે.

સુકસાળ (તા. અકોલા) તા. ૨-૫-૯૨ : કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી (સુરત-અંબાજનો ચક્રો)—ચિ. ભાઈ (1)

અંતિમુખશંકરના ઉપવિત (૧)" બાળતની કંઠાત્રી—“વૈશાક (૧)
સુદિ ૫ મનુ મુહૂર્ત.”

એલફિન્સ્ટન કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસરની જમાનું કામ કરેલા
કમળાશંકરની કંઠાત્રીમાં ‘ઉપવિત’ હોય તો પછી ગિચારા
ભગવાનદાકા જેવા અર્ધશિક્ષિતને હેરી જ બૃહમ માટે માફ કરવું જોઈયે.

અકોસા—તા. ૭-૫-૯૨ : શુદ્ધિપ્રકાશમાં એક પણ વિષય
માલવાળો નથી જણાતો. પ્રથમ જે નખળાં પદ છે, તે પ્રત્યેક નીચે
આ પ્રમાણે કર્તાનું નામ લખ્યું છે:—

“બનાવનાર ઠંકર પ્રાગજી ઘાતુપુલ્લિની ગોળિયો વગેરે દવા
બનાવનાર.”

વાહ રે વાહ!! ધન્ય છે લખનારને ને દાખલ કરનાર જગજીવન-
દાસને! ગોળાઓની જાહેરખબર ભેગભેગી કરી લેવાની રીત તો
આ ઉત્તમ!! ખાસ બાળબોધ અક્ષરે ગોળાઓનું નામ નિકર શું કામ
લખે? અરે શુદ્ધિપ્રકાશ! આ ત્હારી દસા!

એ માણસ કનેથી જાહેર ખબરનો દર લેવો જોઈયે.

અકોસા—તા. ૧૨-૫-૯૨ : રમણભાઈને અમદાવાદ ખે દિવસ
ઉપર કાલ્યે પૂરું કરેલું નવું કાવ્ય ‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’ મોકલ્યું.

અકોસા—તા. ૧૩-૫-૯૨ : ત્રિમ્બકલાલ જાદવરાય દેસાઈ,
એક એલફિન્સ્ટોનિયન, હેમણે For Private Circulation Only
છપાવેલું એક ગુજરાતી (શેલીના Love's Philosophy ના કાવ્યનું
ભાષાન્તર) કાવ્ય અને ૨૨ સંસ્કૃત શ્લોક છૂટક છૂટક વિષયના
એમ પઘોની ચોપડીની પાંચ નકલો મોકલી તે મળ્યા.

પઘોમાં કવિત્વ (શેલીના ભાષાન્તર શિવાયમાં) કાંઈ જણાતું
નથી. છતાં પાછળ છેલ્લે પાને છાપેલા સર્ટિફિકેટમાં જોઈ શકું તો
મં. નં. દિવેદીએ અને કમળાશંકર ત્રિવેદીએ વખાણ શી માટે કર્યા
હશે? કમળાશંકરે તો સંસ્કૃત ભાષા વખાણી છે ને કહે છે ભવિષ્યમાં

સંસ્કૃત ભાષામાં વિદ્વાન થયો. એમ કહ્યું છે. પણ ભાષામાં કંઈ વિશેષ જણાતું નથી.

ગુજરાતી પદ (ભાષાન્તર) પણ કહેયું છે (હિંદીમાં છે.) રસિકતા તથા મધુરતા નથી આવી.

માંદિ વચમાં 'કવિતા ધણી સારી છે' શબ્દચ્છાદ શાસ્ત્રી એમ વળી એકાદ શ્લોક નીચે છે; વળી L.-R. Vaidya ના મરણ વિશેના શ્લોક નીચે May he rest in peace! એમ છે. આમ વચમાં ધુસાડવાની વિચિત્ર eccentricity કહેવી છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં અને પદ છે, એટલાથી જ કવિત્વ આવતું હોય તો બલે; બાકી કંઈ જ કવિત્વ જણાતું નથી.

કારવાર—તા. ૨૬-૫-૯૨ : ગયા રવિવાર (તા. ૨૨-૫-૯૨) ના સુબોધપત્રિકાના અંકમાં બે ઉત્તમ 'આર્ટિકલો' અંગ્રેજીમાં છે—

(૧) Strength of Moral Feeling.

(૨) Mrs. Josephine E. Butler.

(૧) માં પ્રસંગવચાત પૂનામાં પેલા મ્હા કાશીના સંબંધમાં ૪૮-૫૦ જણાને પ્રાયશિત આપ્યા વિશે છે. રાનકે અને ચિન્તામણુ ભટ્ટ જેવાએ પણ કહે છે પ્રાયશિત લીધું ! આ ખરું હોય તો બહુ જ બેદની વાત.

આ આર્ટિકલમાં હેતી વર્તણૂક વિરુદ્ધ આડકતરી રીતે ઉત્તમ વિચારચર્ચા દલીલો બતાવી છે. એ કાપી રાખી મૂક્યો છે (Article).

(૨) માં એ ઉત્તમ પરાપકારી સનારીના જીવનમાંના કેટલાંક પ્રસંગો આપ્યા છે.

કારવાર—તા. ૨૬-૫-૯૨ : યાનસુંધામાં "સિન્ધુધોષને સંબોધન"—છપાયું છે.—મૂક્યો થોડીક જ છે.

"ભદ્રંભદ્ર" પણ આવ્યું છે. શાબાશ ! રમણ ! Satire સખળ જ મલાવી છે. એમની એમ ટકાવી રાખજો.

“આર્યની રીતિ ધીતિ પીતિ પ્રીતિ ભીતિ”—એ રમૂજ શબ્દમાં “આર્ય નીતિ રીતિ”—એ આપણા દેશભક્તોએ વાપરેલા વિચિત્ર અને અર્થહીન શબ્દનો ઉપદાસ ઉત્તમ છે, સાથે “ભીતિ” ઉમેરીને અધમ કિંદુઓના બાવલાપણા ઉપર કટાક્ષ પણ ઠીક છે.

“કુશલવપુરાંકર”—(તનસુખરામ)—ને બિચારાને મિત્ર તો બેશ મેળવ્યો!—ધારખોલ્યો!

“પ્રસન્નમનચંકર”—(મનઃસુખરામ)ને બાપ મટાડી ‘કંઠિ’ કર્યો તે પણ છટી જવા માટે ઠીક છે.

“અપશોચ”—એ (અફસોસ માટે મનઃસુખરામનો અચાન-તાવાળો) શબ્દ પણ ઠીક ગોઠવી દીધો છે.

ભદ્રંભદ્રનું રેલ્વેગાડીમાં બાપણ—રમૂજ ઉપજે એમ દલીલના ડોળવાળું, પરસ્પર વિરોધયુક્ત, વૃથા અર્થહીન શબ્દોવાળું બાપણ—ખરેખર સરસ છે. “શ્રીરંગ-ઉમંગ-નંગ”—એ શબ્દોમાં નર્મદાચંકરી શબ્દદંભરીતિ-જેની મૂર્ખતાયુક્ત નકલો ‘ગુજરાતી’ જેવા અનેક કરે છે, તે પણ ઠીક ઉપદાસપાત્ર કરી છે. રચણે રચણે ઝીણી ઝીણી ઉપદાસ અને હાસ્યરસની ઉક્તિઓ કુશળતાયુક્ત છે.

કારવાર—તા. ૪-૭-૯૨ : રમણના કાગળમાં મરહૂમ જમશીદજી ન. પીટીટનાં ગુજરાતી પદ એક મિ. મિસ્ત્રી એમ. એ. એ અસિદ્ધ કર્યાં છે તે વિશે લખ્યું છે. કહે છે પદ નમાત્તા છે. એક નમૂનો ઉતારી મોકલ્યો છે તે તો ખરેખરો નમાલો અકબ્યાત્મક છે. છતાં મિસ્ત્રી એમ. એ. લખે છે કવિતા ખરેખરી તો ગુજરાતીમાં આ કવિની જ છે. ‘કવિતાઈ’ અને ‘કવિતાઈ શક્તિ’ વિશે ખૂબ ચર્ચા કરી છે. રમણ એ પુસ્તકના ઉપર ચર્ચા લખીને મિસ્ત્રીની ખબર લેવાનું ધારે છે.

કારવાર—તા. ૯-૭-૯૨ : ટપાલની પારસડમાં પ્રાચીન કાવ્ય માળાનાં ૨૫ જોડાયુક્ત આવ્યાં. મહેં જાણ્યામાં શોલાપુરથી ધરાક ચવાનું લખ્યુંંતું. ખરેખર યાદ નથી, પણ મગાવ્યા વિના તો ના મોકલે.

પણ હવે પ્રસ્તાવે છું. કાવ્ય નમાઈ ધણી છે, અને પ્રેમાનંદ વગેરે સારા કવિનાં દેટલાંક છે તે હેમના હશે કે નહિ તે વિશે શક પડે છે. પાંકી વિવેચનશક્તિ વિના જ બધું કામ હરગોવિંદદાસે ચલાવ્યું છે.

મણિલાલની સહીની પ્રસ્તાવના છે તે મણિલાલની હશે કે કેમ ? Wordsworth માંથી ઉતારે આપ્યો છે. લાપા પણ કાંઈક સંસ્કૃતમય છે.

માર્હિ જે કવિમતિનાં વખાણુ અંગ્રેજ ગ્રન્થકાર વગેરેને આધારે છે તહેને યોગ્ય (પ્રેમાનંદ, દયારામ સિવાય—અને તે પણ થોડી હદમાં જ) એક પણ હામાં તો નથી. જે કાંઈ જુનું પદ દીકું તે કવિતા એમ ઠરાવી દીધું છે. શી રીતિ !

આજ આવેલા Bombay Gazette માં એક ખરેખરી ખુશ ખબર વાંચી. દાદાભાઈ નવરોજી પારલામેન્ટમાં મેમ્બર થયા ! Central Finsbury તરફથી elect થયા.

હિંદુસ્તાનનો પુરુષ પારલામેન્ટમાં પ્રથમ જ દાખલ થયો. દાદાભાઈ સર્વ રીતે યોગ્ય છે; આઠ વર્ષથી સતત પરિશ્રમ કર્યાનું ફળ મળ્યું; આ સર્વ કારણથી ખરેખર અત્યંત આનંદ થાય છે.

ઠારવાર—તા. ૪-૮-૯૨ : આજે આવેલા (એટલે તા. ૨ છ ના) Bombay Gazette માં એક 'લીડર' (Leader)માં લખ્યું છે. આવતા સપ્ટેમ્બરમાં પૂનામાં જરાનાર Industrial Conference માં એક વિષય આ છે.

"The necessity of maintaining the Hindu Caste System as an Institution for the development of the material progress of the Country." [1

શી વિપરીતતા ! આ રાગડેના Reaction ની કૃતિ તો નહિ હોય ! એમ કોય તો તો જુદા જ ખેદની વાત !

પારસીઓમાં જાતિભેદ નથી છતાં દરેક જાસનો ધંધો ઉદ્યોગ બહેવાર વગેરે એ જાતપના લોક કરે છે એ વાત આ વિષય લખનાર બુદ્ધી ગયો જણાય છે તેમજ ધંધા માટે hereditarily લાભકારક છે માટે હાલ જેવાં યાતિજંધન જોઈએ એ કચ્છાંથી ફક્ત થયું? એક ધંધાનો એક વર્ગ હોય તો કીક માટે તે જીન વર્ગ જોડે જમે પણ નહિ હોયો નિયમ દ્રવ્યલાભમાં સો રીતે મદદ કરશે? —જોધે એ Conference માં શું ચર્ચાય છે.

કારવાર—તા. ૫-૮-૯૨ : રમણભાઈને મુંબાઈ નવું કાળ —“કમાવણી વિધવા અને હેતુ માફુ જાળક” —મોકલ્યું.

કારવાર—તા. ૨૫-૮-૯૨ : ઓગસ્ટના “સુદર્શન” માં— “ભાષાનું લક્ષણ” એમ મથાળા નીચે લખે છે :—“આપણા ગૂજરાતના એક પ્રસિદ્ધ સાક્ષર ભાષા અને શૈલી સંબંધે એક લેખ રચવાનો વિચાર રાખે છે.”

ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતમય કેટલે દરજ્જે લખાય; “વિમલ બુદ્ધિ”ને બદલે “વિમલા બુદ્ધિ”; “અનુમાનવું”, “અનુમાન્યું” વગેરે લખાય કે નહિ; વગેરે પ્રશ્નો ચર્ચવાના છે. એટલું જ નહિ પણ —“હાયાં રૂપપરિવર્તનમાં કેવા નિયમ ઉદ્ભવે છે તેનું પણ દર્શન કરાવવાનું છે.” માટે સુદર્શનમાં એણે પત્ર ઉપર ચર્ચા લખી મોકલવાની લેખિતે સચના કરી છે ! !

શાખાસ ! લેખકને લોકો કનેથી યાન લૂંટવાની આ રીત તો ઉત્તમ એ “સાક્ષર” ધણું કરીને પેલી ‘અસર’ને ‘આસર’ને ‘પસંદ’ને ‘પ્રસન્ન’ દહેનારા, “મધુર” એટલે સંસ્કૃતમાં “ખટમધુર” એમ અર્થ છે એમ—પેલા મુંબઈના બહેવારીઓ “મધુર” શબ્દ એ અર્થમાં વાપરવાથી શાન્તિ પામી વૃથા પાંડિત્ય જતાવનારા;—મ-દાકા-તાની એક પંક્તિ Rhythm યુક્ત વાંચી ન સકનારા; મ. સ. (મન:-સુખરામ સર્વરામ) ધણું કરીને હશે એમ બહેમ પડે છે. આમનામ

ગુપ્ત રાખીને અને બીજા કોઈથી ચર્ચા કરાવી લેતો હાજ લઈ પોતે લેખ લખી જશ મેળવવાની આ અપૂર્વ યુક્તિ ઉપરથી તથા હેવોં હેરાં કારણોથી આમ બહેમ પડે છે. આજ સુધી તો બીજાએ લખેલું હોય તે છાનામાના સાંભળી લઈને, અથવા પોતાને ના આવડતી વાત બોળની જાણે પરીક્ષા લેતા હોય એમ ડોળ કરી પૂછીને શીખી લઈને આમ મ. સ. જ્ઞાનના કણ ચોરી લેતા હતા. પણ આ તો (આ જો “એજ” “સાક્ષર” હોય તો તો) નવેજ સુદૃઢ જ્ઞાનચોરીનો કાલો જણાય છે ! ભાષા સંસ્કૃતમય કરવી હજી છે. એમ આ. દ્રઢ લેખનો આશય જણાય છે તેમજ ભાષાનું લક્ષણ ખૂબ પાઠિત્વદંભી (પરંતુ અતિવ્યાપક) બાંધેલું માંદું આપ્યું છે. (સુદર્શનના વિષયમાં એ લેખકના લેખમાં આવવાનું) તે ઉપરથી પણ મ. સ. જ હશે એમ લાગે છે.

‘ઉગિત એજા, અથવા નટન નામ કોઈ પણ અભિપ્રાયસૂચક અનુકરણ (‘અભિનય’ કહેવાની મનલગ્ન છે પણ તે શબ્દ બાંધને જાઓ નથી !) થી વિચાર દર્શાવે તો તે પણ ભાષા ! આમ આ અતિવ્યાપક લક્ષણ છે.

કારવાર—તા. ૩૦-૮-૯૨ : કેશવલાલે “વસંતવિલાસ” નામનો જૂનો ગુજરાતી ગ્રંથ (જે ગુજરાત સાળાપત્રમાં કઢડે કઢડે આવતો હતો તે) છપાવ્યો છે. તેની એક પ્રત મોકલીને આ કાગળ લખ્યો છે. હજી એ ચોપડી આજ આવી નથી. વખતે બે એક દિવસમાં આવશે. કેશવલાલ લખે છે કે સાળાપત્રમાં જૂની ગુજરાતી વિશે વિષયો એ લખવાના છે. સારું.

કારવાર—તા. ૪-૯-૯૨ : ગયા રવિવારના (તા. ૨૮-૮-૯૨ ના) ‘ગુજરાતી’માં પણ પેલો ‘સુદર્શન’ (આગસ્ટના સુદર્શન) માં આવેલો “ભાષા લક્ષણ” ના મંથાળાનો વિષય આવ્યો છે. હેમાં વળી લખનારાંએને નામ દઈને જ લખાણ કરવાને નિમંત્રણ કયું છે :

“મેસર્સ નૃસિંહરાવ, હંરિલાલ; મણિલાલ, કેશવલાલ, કવિ દક્ષપત્ર-
રામ, શાસ્ત્રી વ્રજલાલ તથા બીજા જે જે. વિદ્વાન ગૃહસ્થોને આ
વિષય ઉપર, પોતાના વિચારો આપવા હોય તે સર્વેને ” ‘ગુજરાતી’
પત્ર તેમ કરવા ‘આમન્ત્રણ’ કરે છે. ઠીક ! ઠગાઈ છોકરાં સમજાવ-
વાની સરસ ! મી. નૃસિંહરાવ તો વિચાર નથી જ આપવાના;
જેવા હશે તેવા પણ એ લેખ છપાયા પછી જોઈ લેવાશે.

કારવાર-તા. ૨૮-૯-૯૨ : નારાયણ હેમચંદ્ર (લંડન-ઈંગ્લાંડ)—
અંગ્રેજીમાં સરનામું ઠીક કર્યું છે—લખે છે રાજ આઠ કલાક લાયબ્રેરીમાં
ગાળું છું ! ઓરિયેન્ટલ કોલેજિસ જોવા ગયો હતો. એક પાઉન્ડની ટીકીટ.
પૈસા પાસે માત્ર ત્રણ પાઉન્ડ જ. તેથી કહ્યું મફત જવા ઘો સેક્રેટરીએ
કહ્યું શું હું ત્હમારે માટે પૈસા આપું ? નારાયણ કહે ના, હું એમ
નથી કહેતો. નિરાશ થઈ બહાર ગયો. મિસ મેનિંગ રસ્તામાં મળી;
હેને કહ્યું; પણ હેરો તો “કાન આડા” કર્યાં. એક ફ્રેન્ચ પ્રેફેસર
મળ્યો. પરિસનો ઝાળખીતો હતો. હેરો પૂછ્યું—કોલેજમાં આવ્યા છો ?
નારાયણ કહે ના; બંધી હકીકત કહી. પ્રેફેસર પાછો નારાયણને
લઈ ગયો. માંહી જઈને સેક્રેટરીને લઈને બહાર આવ્યો અને નારા-
યણને માનપૂર્વક દાખલ કર્યો ! !

શાખાઈ, સાધુચરિત નારાયણ ! યોડીવારમાં એક ટિકિટ માંહી
નારાયણનું તથા પ્રેફેસરનું નામ લખીને આપી ! ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ
શ્રદ્ધા રાખી નારાયણ આનંદ પામ્યો ! ધન્ય છે !

લખે છે—“હાલ મારી પાસે બે પાઉન્ડ છે. એ બે અડવાડિયા
ચાલશે. પછી ઈશ્વરેચ્છા. શું આપ કંઈ મોકલો શકશો ? જે મોકલશો.
તે આભારપૂર્વક સ્વીકારીશ.”

“શા માટે ના મોકલું ? નારાયણ ! ત્હારા જેવા સાધુ પુરુષને
મોકલેલા રૂપિયા મોજશોખમાં ખરચેલા રૂપિયા કરતાં હમરોગણાં
ઉત્તમ મોકલું છું; મોકલું છું. પણ આટલું મોકું કેમ લખ્યું !

આટલા દહાડા શું થયું હશે? ઈશ્વરકૃપાથી હેને કાંઈ પણ તરફથી મદદ મળી હોય તો સાફ ચિંતા ચાલે છે.

નારાયણ હેમચંદ્રને રૂ. ૨૪૮-૪-૦=૧૫ પાઉન્ડ તારથી મુંબાઈ મ. ઓ. મોકલ્યો. શનિવારની મેલ ચૂકે નહિ માટે.

મુંબાઈ—તા. ૧૦ તથા ૧૧-૧૦-૬૨ : કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ મ્હારા બધાં નવાં કાંચો વાંચ્યાં (ડાયરી પણ ફેટલોક વાંચી). મનુભાઈ કહે “દિવ્ય મુંદરીઓનો ગરબો” એ કાવ્ય અવકાશ્યું. ‘હંદના ભાગ મેં વાંચ્યા, હેમને જાણીને થમ વધારે ના પડે માટે-ગાવાની ગરબીઓ મનુભાઈએ ગાઈ. (હવે ગાવાને અડચણ નથી એમ સાફ છે તેથી)—અહા! શું અદ્ભુત આ ગાયન મનુભાઈનું! હાલું કદી મ્હેં નહોતું સાંભળ્યું. મધુરતા, મૃદુતા, ઝીણીઝીણી અનેક સહરીઓ અને ખૂબીઓ, નવાન નવીન તરેહના સ્વરસંયોગ-મર્ચથી હું તો તક્ષીન અને હૃદયાર્દ્ર બની ગયો. મ્હારી કવિતાના અર્થમાં પણ નવું તેજ ઝળક્યું.—આ ગાયનથી, આ ગાયનથી જ મ્હારા કાવ્યમાં સજીવત્વ આપ્યું અને મનુભાઈના શરીરની ચિંતા કરાવનારી સ્થિતિ બેઠીને ઊઠે! શોક કાઢીને નહિ ચાલે હેવો શોક-હૃદયમાં ઘેળાયા કર્યો તે જુદો જ. ઈશ્વર મ્હારા આ બાઈને કુશળ રાખજો!

કારેવાર—તા. ૬-૧૧-૬૨ : નારાયણ હેમચંદ્ર (સંડન), (29, Store Street W.G. London) એ સરનામેથી છે. પંદર પાઉન્ડ પહોંચ્યા.

દરિદારો પાંચ પાઉન્ડ મોકલ્યા છે તેમ જ એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ નારાયણને ફ્રેન્ચ મફત શીખવે છે. (હેણે વગર માગ્યે ત્રણ પાઉન્ડ આપ્યા. (હેણે પેહલાં વગર માગ્યે અમેરિકામાં પાંચ પાઉન્ડ મોકલ્યા હતા.) આ રકમ જમી દ્રવે પાંચ છ મદિના ચાલશે. હજી છ મદિના ઇંગ્લાંડમાં રહીને પાંચ પાઉન્ડ અમેરિકા જઈ ચિકાગોનું પ્રદર્શન બેઠીને પછી હિંદુસ્થાન આવવું એમ નારાયણનો વિચાર છે. સખે

છે-અંગ્રેજી, ઇટાલિયન, જર્મન, ફ્રેન્ચ અને સ્પેનિશ એટલી બાષાઓ થોડી થોડી આટલા ત્રણ વર્ષમાં, નારાયણ લખે છે હું. શીખ્યો છું. બંગાળી ગુજરાતી જોટલું તો નહિં હોય, પણ ઠીક શીખ્યા હશે.

કારવાર—તા. ૧૩-૧૧-૯૨ : મણિચંદ્ર બટે કરેલી ટીકા પ્રમાણે ૧. ઉત્તરા અને અભિમં-યુમાં છેલ્લી બે કડીઓ વ્યર્થ છે એ અભિપ્રાયમાં હું પણ મળું છું. કાઢી નાખીશ.

૨. દિવ્ય સુ-દરીઓનો ગરબો-હેમાં 'તેજે ધર્મો'ની ગરબીમાં 'ભિજળીશી' એ 'પ્રેમકળી'ને યોગ્ય વિશેષણ નથી—એમ અભિપ્રાય હેમનો છે તહેને હું મળતો નથી આવતો. મુગ્ધાના નિર્માણ, પવિત્ર, અને તેજસ્વી પ્રેમની કળીને યોગ્ય એ જ વિશેષણ છે.

કારવાર—તા. ૨૧-૧૧-૯૨ : કામળ આળ્યો. મનુભાઈ (અમદાવાદ) અકાલે યજ્ઞને પાછો આવેલો કામળ.

(દા. નાણાવટી કહે છે હવે મનુભાઈ ફેફસાના વિકારથી તદ્દન મુક્ત છે, અને ટેનિસ રમવાની તથા સવારે ફરવા જવાની રજા મળી છે. બહુ સાઈ થયું. ઈશ્વર! ત્હારો કેટલો ઉપકાર!)

આજ ઈશ્વરકૃપાથી સુશીલાને સાઈ છે. તાવ નહિં જેવો જ છે. અને થોડો વખત જ. એકંદર રીતે પણ સાઈ છે. ઈશ્વર! ત્હારો ઉપકાર! હવે એમને જલ્દી સાઈ થાય તો બસ.

કારવાર—તા. ૨૮-૧૧-૯૨ : આજ રહવારે ફોજદારી કેસ અલાઓ. હાજિવાળથી હોસ્પિટલ એસિસ્ટન્ટ સાક્ષીમાં આળ્યો હતો. તહેને અકાલે લઈ જઈ તો પાછા જતાં સ્ટીમર ચૂકે ને હેના કામથી વધારે દિવસ ગેરહાજર રહે તેથી.

પછી નવ વાગતે કારવારથી અકાલે જવા નીકળ્યો (મંચલમાં) સુશીલાની કને અને છોકરાં-કને વિદાય લઈ નીકળ્યો. (ઈશ્વર હેમને કુશળ રાખો! ભિર્મલા વળી કાલે જરાક માંદી થઈતી. આજ ઈશ્વર-કૃપાથી સારી છે.) દાકતર હાલેલે મહેને રોજ 'પોસ્ટમાક'થી સુશીલાની

તબિયત લંબવાનું 'કંજી' કથું જે (પોતાની મેળે જ, હુલેવો માંગાળ)—સુશીલા લખી સકતા સુધી. નર્સ (nurse) પાસે છે. આથી કાર્ધક નીચે જીવે જઈ સકું છું. નોકરીનું કામ રહ્યું એટલે ના. જવું તેં પણ કેમ યાવ? આ વખત આટલું મોડું કરવા નીકળાયું તે માટે ખુલાસો વખતે આપવો પડશે.

કારવાર છોડ્યું. સુશીલા અને છોકરાને ત્રણ અઠવાડિયાં માટે છોડ્યાં! બીજામેષાટ ઉપરથી નીચે કારવાર અને દરિયો દેખાય છે; પણ એ બધું ન જોતાં ચિત્ત સુશીલામાં જ કેમ રહે છે?

અગસ્ટ—તા. ૧૩-૧૨-૯૨ : આજ "ગુજરાતી" આગ્યું તે ઉપરથી જાણીને ખરેખર શોક થયો કે બિચારા મજલાલ શાસ્ત્રી એકએક ગુજરી ગયા. નિખાલસ મનના હતા; પ્રાકૃતનું યાનજડાણ હેમની કને ધણું સાફ હતું. શાસ્ત્રી વર્તમાના છતાં પ્રાચીન ભાષા, વગેરે સંબંધે શોધક બુદ્ધિવાળો શાસ્ત્રી એકજ હતા હેમાં શક નહિ. હેમના યાનનો ઉપયોગ બીજા કરે તો ફાવે. હેમનાથી બિચારાથી સજાગ બોલાતું નહોતું. તો પણ મ-થો લખવામાં એક એમ નહોતું.

અગસ્ટ—તા. ૧૫-૧૨-૯૨ : બાળાચંકર ઉદ્દાસરામ ફરી 'ભારતી બૂપથુ' કાઢવાનું ધારે છે. ૧૦૦ પાનાનું માસિક થશે. અધધધ!! "ધરાક થજો જોવા વિના પાછું ન કાઢશો: આવતી કાલની ટપાલમાં મોકલીશું" એમ તે લખે છે.

ગોવિંદરામ પાટીસે (અમદાવાદમાં વકીલાત કરે છે ત્હેજે) મથે સનિવારે "અવિભક્ત કુટુંબનો રિવાજ" એ વિશે જાણ સરસ ભાવથી આપ્યું. વિષય સરળતાથી ચર્ચો અને સાંસારિક તથા વ્યાવહારિક (Economic—અર્થશાસ્ત્રીય) દૃષ્ટિબિન્દુથી એ રિવાજના ગેરફાયદા સિદ્ધ કરી આપ્યા. રજીસ્ટ્રારશાઈ, જજે જીવાનિ-યાઓ બધા જૂના રિવાજ તોડી નાંખવાના હોય તેમ, અશાસ્ત્રીય અને અર્થહીન વાતો બોલ્યા; આમ મનુષાર્થ લખે છે.

હું પણ માનું છું ને કમલું કદું છું કે અવિભક્ત કુટુંબની પદ્ધતિ એકંદર રીતે નુકસાન કરનારી છે અને હિંદુઓની પક્ષીનાં અનેક કારણોમાંનું એ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. તે પણ એક ઉચ્છેદક કિસાદયો. આ વિષય તરફ હું જોઈ શકતો નથી. સ્વાર્થબલિ, ક્ષમા, ઉદારતા, વત્સલતા ઇત્યાદિ અમૂલ્ય સદ્ગુણોની કસોટી થવાનો અને ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ અવિભક્ત કુટુંબમાં મળે છે.

પરંતુ આ સદ્ગુણોનો વ્યાપાર થવાને કુટુંબ સિવાય અનેક જગ્યાએ અવકાશ છે. અને વાસ્તવિક રીતે એ ગુણો ને પ્રસંગ મળ્યાના પ્રમાણમાં ઉપયોગ સેંકડે પાંચ ઉદાહરણમાં પણ બાળે થતો હશે. એથી જાણતા એ ગુણોના વિરોધી દુર્ગુણોનો વિકાસ (મનુષ્યસ્વભાવની નિર્જલતાને લીધે) વિશેષ વાસ્તવિક રીતે થતો જોઈએ જિયે માટે એ લાભ દેખાતા જ છે, આમ કોઈ કહે; અને આ વાંધા ધણે અંશે ખરો છે.

પરંતુ આ તો ભાવ હોય ત્યાંથી જ ન્દાસવું એ સારું, ભાવ જોડે લાલચ જોડે યુદ્ધ ના કરવું—એ બાવલી નીતિ કહેવાય; એ બાવલી નીતિને યોગે જ અવિભક્ત કુટુંબ તોડી વિભક્ત થવામાં લાભ છે એમ કહેવાનું થાય છે—આમ પણ જવાબ કોઈ દે.

વળી “બીજા કુટુંબ વર્ગીઓને માટે શું હું અગ્રયણ વેઠું? બીજા બધાને જોઈ નહિ માટે શું હું જન્મારો એક કુટુંબના કેદખાનામાં રહી મહારા હકની સ્વતન્ત્રતા ખોઈ?”—આ સ્વાર્થવૃત્તિથી અને કર્તવ્યવિમુખતાથી પણ આ જૂના રિવાજની વિરુદ્ધ મત કેટલાય બાંધે છે—આમ પણ કોઈ કહી શકે.

તેમ જ મા બાપ છોકરાને ઉઠેરીને મોટાં કરવામાં કેટલું દુઃખ સહન કરે છે ત્યેનો ઉપકાર વાળવાનો પ્રસંગ (માબાપના વૃદ્ધપણમાં છોકરા સાથે રહી સેવા કરી ભરણપોષણ કરે તે વખતે) આવે તે પહેલાં છોકરા છુટા પડી જૂદાં રહે તો એ કર્તવ્યવિમુખતા અને સંકુચિત સ્વાર્થ જ કહેવાય—આમ પણ તકરાર છે.

તેમ વળી, અવિભક્ત કુટુંબનો એક લાભ એ છે કે એ રિવાજને લીધે ગરીબ વગેરે બધા કુટુંબીઓનું પોષણ થવાથી—એક લાઈ ધનમાં આળેટ્ટે અને બીજો રાખમાં આળેટ્ટે, હેવી—અસમાનતાનો પ્રસંગ આવતો નથી. આમ કાઈ કહેશે.

પણ ત્હોનો જવાબ એ છે કે આ માત્ર કહેવાની વાંત છે; વાસ્તવિકતા જોતાં એવી અસમાનતા એ રિવાજ છતાં એ જોવામાં આવે છે (જો કે એટલે દરજ્જો નહિ), અને ખરું જોતાં આ રિવાજનું પરિણામ યાવ—અને યાવ છે—કે એક અકમાનારના આધાર ઉપર પડી રહેનારા અનેક આળસુ પડી રહેનારા ઉત્પન્ન થઈ દેશના અર્થસંપાદકોમાં સ્થિતિ યાવ છે એટલું જ નહિ પણ અર્થસંપાદકો ઉપર નાદક બોળારૂપ યાવ છે.

આમ અનેક ઉભય પક્ષની દલીલો નીકળે છે. પણ સારાંચ એ છે કે જ્યાં સુધી એક મનથી એકઠાં રહી સકે અને બધાં એ ઉપાજન કરી એકત્ર રહી—પાંતીદારની માફક—ચાલી સકે ત્યાં સુધી અવિભક્ત કુટુંબ પેલા સદ્ગુણોના વિશ્વાસક્ષેત્ર તરીકે સાફ છે, પણ એ સદ્ગુણોનો નાશ થવાનો ભય હોય તો સાફ નથી.

હટ્ટીકેરી—તા. ૧૬-૧૨-૯૨ : નાથાચંકર પૂ(પું)જીસંકર (વડોદરા)નું જાપેક્ષું કાઢી આવ્યું. પ્રાચીન કાવ્યના અંગે બંધ પડ્યાંતા પણ હવે જાણ્યું છે તે એકલીયું-વગેરે. હવે એ નમાલી રીતે પ્રસિદ્ધ થતાં ધણે બાગે નમાલી મહા બંધ કરીશ.

હટ્ટીકેરી—તા. ૧૬-૧૨-૯૨ : “ચંદ” (માર્ગસિદ્ધી શીર્ષ ૧૯ ૪૮) ૬. ૬. મુવનું માસિક વિષયો સાદિત્યના છતાં હેમતા જેવા જ છે. રસ નથી પડતો. ને પ્રથા આડંબર કેટલાકમાં જળાય છે. તેથી વાંચતાં કંટાળો આવે છે.

હટ્ટીકેરી—તા. ૨૦-૧૨-૯૨ : આજે ત્રીજો પહોરે સાડા ત્રણ વાગે દટ્ટીકેરીથી નીકળ્યો.

∴ દારવારમાં સુધીયાની તબિયત એકંદરે સારી જોઈને આનંદ થયો. પણ આજ રૂબરૂ હેજે કહ્યું ત્યારે જાણ્યું કે એ દિવસ ઉપર વળી તાવ ૧૦૦ ડિગ્રી લગભગ થયો હતો. આ તાવ જવો જોઈએ. દાકતર કહે છે કે એ તો લોહી નથી ત્હેનો છે. લોહી આવશે એટલે હેનો મેજે જતો રહેશે. પણ anaemia (લોહી વિનાની) સ્થિતિ પણ લાંબી વખત ના રહેતી જોઈએ. ઈશ્વરકૃપાથી રોજરોજ શક્તિ આવે છે એટલે સાફ છે. ઈશ્વર સર્વ સાફ કરશે.

દારવાર—તા. ૨૭-૧૨-૯૨ : શુક્રવોર ૧. પ્રાચીન કાવ્ય.

૧. નવરસ (નારણદાસકૃત) અને રાધાવિલાસ (દારકાદાસકૃત). વર્ષ ૭ મું, અંક ૨ જો.

૨ હરિશ્ચંદ્રપુરી (વિષ્ણુદાસકૃત) વર્ષ ૭ મું, અંક ૩ જો.

૩. પરશુરામાખ્યાન અને કામવાખ્યાન (શિવદાસકૃત) વર્ષ ૭ મું, અંક ૪ થો.

આ ક્રમાંથી અગ્રસિદ્ધ પદ્ય કર્તાઓ શોધી કાઢ્યાં છે ! “અનેક પ્રતો મેળવી સંશોધન કરી” એમ લખે છે અને મળે છે તો એક જ પ્રત છતાં છાપે છે, એકદમ; અને આ ત્રણમાં તો કેટલી પ્રતો મેળવી છે તે પણ નથી લખ્યું ! ટીકા છાટાલાલ નરભેરામે કરેલી છે તે પ્રસ્તાવનામાં છેલ્લે ખૂણે જોર્યું છે ! કેટલાંક કાવ્યોમાં સંસ્કૃત શબ્દો પુષ્કળ છે. કવિત્વ તો હેતુ જ પણ “નવરસ”ની પ્રસ્તાવનામાં હરગોવિંદદાસ (અથવા નાથાશંકર બેમાંથી જે હશે તે) કાવ્ય-પ્રકાશાદિક કાવ્યશાસ્ત્રોના જ વર્ગમાં આ નવરસનાં માત્ર ઉદાહરણ આપનાર પદ્યને મૂકીને પોતાનું જ અચાન જતાવે છે.

દારવાર—તા. ૪-૧-૯૩ : કાગળ આવ્યો : સપ્ત (અમદાવાદ).

સપ્ત પૂછે છે ભીમભાઈની “પૃથુરાજ રાસા” અથવા “દેવળદેવી” તો છપાવવાની ગોઠવણ કરશે. જાણતો નથી કે કેટલી અડચણો છે અને મહેને લગાર પણ કુરસદ નથી મળતી.

કારવાર—તા. ૭-૧-૬૩ : કાગળ આપ્યા :—શુક્રપોસ્ટ :—

મનુભાઈ તરફથી.

1. "વિરાજ મોહન"—એ. નકલો—એક મ્હારે માટે એક મુશીલા માટે.

2. "ભારતી ભૂષણ" (પુસ્તક ૩૦૦ અંક ૧૯૦). પુનરુત્થાપન પામેલું.

(પણ એ 'ભારતી ભૂષણ'ને 'ભારતિ ભૂષણ' લખે છે ત્યાં સુધી અને ખરા સાહિત્યતંત્રની ચિરુદ્ધ લખાણો (દ. દ. આ અંકમાં અક્ષરો શબ્દોમાંથી અંક જથ્થાવવાની પદ્યમાં પદ્યતિ છે તહેને કવિત્વ કહેનારો વિષય ?) આવે છે ત્યાં : સુધી એ માસિક આશ્રયને યોગ્ય નહિ મળ્યું. એક પદ્ય "પ્રેષિતા પ્રલાપ" નામનું છે. પ્રેષિતા નહિ પણ પ્રેષિતભર્તૃકા વિશે છે; છતાં પ્રેષિતા અને વિલાપને કેકાણે 'પ્રલાપ' । "પ્રેષિતા"માંના 'પ્ર' એડે ભળવા જુએ અને છે પ્રલાપ જ. કાંઈ પણ માલ વિનાના શબ્દો અને Platitudes થી ભરેલું પદ્ય છે—ખીજ પણ વિષયો હેવા જ છે.

"વિરાજ મોહન" તો ઉત્તમ બંગાળી વાર્તા છે મ્હોં થોડી વાંચી'તી. મનુભાઈના બાષાન્તરના હસ્તલેખમાં પૂરી વાંચ્યા પછી બરોબર મત બધારો.

કારવાર—તા. ૮-૧-૬૩. કાગળ આપ્યો :—

1. A. M. Dinbandhu

અનુપરામ મીઠાલાલ દીનબંધુ (બહાદુર જુરન-ભરુચ) ("ચાન-દરાન" માસિક એ પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેમાં લખાણ લખવાની કળાત તથા ધરાક યવાનું માગે છે. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની બધામણ વિશે વળી લખે છે)—વચન આપું ને લખાણ લખાવ નહિ તેથી જ અચકાઉં છું. પણ હવે તો જવાબ લખવો જ પડશે.

આજ આવેલા (તા. ૬-૧-૯૩ના) Bombay Gazette મુંબાઈમાં થેડા દિવસ ઉપર બરાબલા Missionary Decennial Conference વિશે એક ચર્ચાપત્ર છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે રેવરંડ ગણપતરાવ નવલકરે મિશનરી કેળવણીની પદ્ધતિ વિશે કાંઈક કડવી ટીકા કરી હતી તેથી કેટલાક મિશનરી યુરોપિયનોના ક્રોધ ઉભરાઈ જઈ સભામાં ગડગડાટ શરૂ બરેલો ચર્ચ ગયો હતો; હેને બોલવા ના દેવા માટે 'કો હા ચર્ચ'તી; બીજો દહાડે તો હેને બોલવા ના દીધો; છતાં પોતાના હક માટે દહ રહ્યો. એક આમનો યુરોપિયન મિશનરી તે ઉપરથી એકદમ ગાંધો અને શુંકા નવલકરના શરીર ઉપર હુમલો કરવા આગ્યો; પણ બીજા એક યુરોપિયન મિશનરીએ વચમાં પડી અટકાવ્યો. સભા પૂરી થતાં કેટલાક નેટિવ ક્રિશ્ચનોએ પેલા આમાવાળાને દહતાથી કહ્યું કે આમ તહમારે નહોતું વર્તાવું. એ વખતે વળી મારામારી થતી હતી; પણ કેટલીક મિશનરી લેડીઓએ વચ્ચે પડીને આમાવાળાને વાર્યો ને કપકો દીધો.

આ બધું ખરું હોય તો યુરોપિયન મિશનરીઓને લજવાવા જેવી જ વાત છે. અને છતાં મુંબાઈના બે પત્રમાંથી એકેકમાં આ અનાવ પ્રસિદ્ધ જ નથી થયો!

હાગળ લખ્યા

૧ મનુભાઈ (અમદાવાદ)

વિરાજ મોહનમાં “ચાંદા ચાંદા ઓપરાપાક બાઈને બાવે ડાપરાપાક” એ પ્રિયવદાનું સુરતનું Nursery કહેવત પણ આશ્ચર્ય છે! પણ “ડાપરાપાક” માંથી “પા” ખાઈ ગયા છે! (‘ડાપરાક’ છપાયું છે). તહમને જ ડાપરાપાક બાવે છે કે શું?

લાલચકરને અર્પણ કર્યું છે તે બહુ યોગ્ય કર્યું.—સોસાઈટી કાંઈ નકલો ખરીદ કરશે?—પણ તહમે તયા લાલચકર હામાં બેડાયા

છાં તેથી સોસાઈટી કને મદદ માગતાં કંઈક વાંધા પડશે એમ બંધ રહે છે.)

x

x

x

“ગાંધી દર્શન” (ડૉ. ઝવેરીના મિત્ર અ. મી. દીનજીભુ. માસિક)—અંક ૧ લો (કાર્તિક ૧૯૪૯) ધખા દિવસ ઉપર આવ્યો તો. આજ ફરી વાંચી જોતાં “ચાલુક” નામનું પદ લાલ (ભાળાશંકર ઉપાસરામનું) મનઃસુખરામ સુધરામ ઉપર (હેને ચાલુક લગાવનાર) ગર્ભિત રીતે હોય એમ લાગે છે.

મનુભાઈને આજ એ વિશે લખ્યું. રમણને પણ કહેશે. મ્હારી અટકળ ખરી-હોય તો ચાલુક સખત અને તીખી લગાવી જણાય છે. જોલેખોલ્લ વચાર્ય લાગૂ પડે છે હેમાં શક નહિં.

“ન્યારા કવિતા કેરા ન્યાય

મૂર્ખો ‘મન-સુખ લેવાં મ્હાય”

એમ આરંભ છે.

“આહે તેટલાં ચઢાવે ચસમાં જોવા કાળ કળાય”—હેમાં પર્વાયથી ખરેખર ચસમાં મ. સ. ચઢાવે છે તે ઉપર કટાક્ષ લાગે છે.

“મૂર્ખ મંડળે તને લલોતો

જહરપતિ જગમાંવ,

પણ આખર રાહુ સમે નિવડયો,

નવી પ્રજાની માંલ”

—આ કડી તો. મ. સ. ને અદ્ય લાગૂ પડે છે.

૨. અનુષરામ મીડાલાલ દીનજીભુ (ભરુચ)

ત્હેના કાગળનો જવાબ હાં લખી. ઘરાક ચર્ચા અને લખાણ મોટીથી. આજ જ મોકલું છું—“મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ”

કારવાર—તા. ૧૨-૧-૯૩

કાગળ આખ્યા :—

યુક્ટોરટ-૧. “અંદ્ર” (પૌષ ૧૯૪૯)

આ “અંદ્ર”માં પેલા, પ્રિન્સેસ યુજિનીના પ્રમુખપણા નીચે ઇંગ્લાંડમાં બરાયેસી એક ઓઝોની સભામાં સંસારસુધારાની વિરુદ્ધ અને અંત્યંત અસબ્ય, અને અસ્હીલ સખ્દોમાં બાવણુ ‘કયું’ હતું તે, દેસાઈ ઉમેદરામ લાલભાઈનું લખાણુ એક છે. બાળલમતો રિવાજ બંધ કરવો જોઈએ, અને પછી સરકારે હાથ નાંખવો જોઈએ વગેરે છે—છતાં આરંભમાં કાંઈ નકામો ગડગડાટ કરીને જાણે તેથી વિરુદ્ધ જ લખ્યું છે. માફિં અનાવિલની ન્યાત્પના રિવાજ-ફટાણાં ગાવાં, બહેવાઈ બહેવાઈએ ‘જાણુ મૂતર’ (૧) ના છપા મારવા, વગેરે-તરફ ઉદાસીનતા બતાવી, બલે એ રિવાજ રહે, એમ કહ્યું છે, તે માત્ર એથી વધારે અનિષ્ટ ચાલ તરફ વધારે સખત પ્રહાર કરાવવા માટે જ. તો પણ એ જંગલી ચાલ તરફ ક્રોધ બતાવવો જ હતો.

આ ઉ. લા. દેસાઈ હ. હ. ધ્રુવ સાથે ઇંગ્લાંડ ગયા હતા તે આજ જ જાણ્યું. તંત્રીએ (હ. હ. ધ્રુવે) આ લખાણુનો ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે જેમાં અસંબદ્ધ રીતે અને અનાવશ્યક રીતે એ વાત લખી છે, “હમારી સાથે પ્રથમ વિલાયત આવનાર”—એમ કહી પોતાને મહત્ત્વ આપનારું અને, જાત્ય અને તંત્રીપણાને બેળસેળ કરવાનું શું કારણ ? આ હ. હ. ધ્રુવની નિર્દોષ પણ ઉપહસનીય અદંતાં તો જણાયા વિના રહેવાની જ નહિ.

એ ઉપોદ્ધાત પણ અસ્પષ્ટ અને ન સમજાય તેવો ગડબડિયો. તથા હિંદુસ્તાનની અધમ સ્થિતિનો બધો દોષ મુસલમાનોના રાજ્ય ઉપર જ ટોળી પાડનારો છે. આરંભમાં સ્મૃતિ વચન ટાંક્યું પણ “સ્મૃતિ” એટલું જ લખી કેઈ સ્મૃતિ તે લખ્યું નથી. તેથી બેમ પડે છે. અને કહે છે—પતિપત્નીએ “એક બીજાથી જૂદા ન પડવું

એ મરણકાળ સુધીનું છે.” એ આપણે જ અમૂલ્ય આર્થિક સિદ્ધાન્ત છે. પણ “Till death do us part” એ અંગ્રેજ લગ્નનો પણ ઉત્તમ આદર્શ છે તે બૂલી જાય છે. Divorce—(છેડા છુટકા)—નો રિવાજ અંગ્રેજમાં પછીથી દાખલ થયો છે તે વાત હું બૂલીતો નથી.

શાસ્ત્રી યજ્ઞસાહના મરણ વિશે એક લેખ છે. હેમાં મરણ નોધને છાજતી 'ભાષાને 'બદલે ગણકવિતાનો 'આડ'બર (માહિ—હમારા 'નાગર ઉદય' વિશે ઉલ્લેખ—કેાઇ જણવું એ નહિ હોય કે 'હેતું ચોપાનિયું 'હેલાં નીકળવું હતું—છતાં તેમ—અહંતાના ઉદ્ગાર) વગેરે છે. હેમાં “અરોતર” (પેટલાદ વગેરે ભાગનો દેશ) એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કૃત્રિમ કરીને “આરુતર” શબ્દ જ વાપર્યો છે. મંદપંચ (મહિયાં), દક્ષિણ (દહિવદ—દહેવદ—દાહોદ), 'નાહોદ, આણોદ વગેરેમાં આવતો પદ (= ગામ) શબ્દ પોતે જ એક વાર ભુ. પ્ર. માં ફેટલાંક વંધે ઉપર 'સારી કુસલતાથી બતાવ્યા છતાં વળી 'સાહોદરા' નાગર (સાહોદ ગામના નાગર) હેમાં 'સાહોદ'ની વ્યુત્પત્તિ બૂલી 'જઈને 'સાહોદરા'ને બદલે 'વદ્પદ' એમ કૃત્રિમ 'શબ્દ' જ વાપર્યો છે.

x

x

x

'Bom. Gaz. દેશી વિરુદ્ધ સુકાન ધીમે ધીમે ફેરવવું આવ્યું છે, તે વાતનો વળી 'બીજો દાખલો તા. ૧૬-૧-૬૩ ના અંકમાં છે. ઇંગ્લાંડમાં દાદાભાઈ નવરોજીએ એક કાપણું આપ્યું હતું તે ઉપરથી ચર્ચા કરતાં Bom. Gaz. લખે છે:—

“Cries of 'Shame' were elicited by the statement that the India Office cost £450,000 of Indian money. We could give Mr. Dadabhai a list of palaces in each of which more than half a million of money has been expended. They have been built by the rulers of Native States without

giving the matter a second thought. No one regards Native Rulers as oppressive or rapacious because they take care to be well-housed."

હામાં જે મુખ્ય બુદ્ધિ છે. (૧) દેશી રાજાઓએ ખાધેલા કીમતો મહેસોમાં ખરચાયેલો પૈસો આ દેશમાં જ રહેલો; અને ઈંડિયા ઓફિસના ખરચનો પૈસો ઇંગ્લાંડમાં ગયેલો; એ ફરક આખ્ય મીંચીને બેશી રહી જાયો જ નથી. (૨) ધારો કે દેશી રાજાઓએ રૈયતને પૈસો ખાધેલા મહેલ તે અન્યાયના દાખલા છે. માટે શું અંગ્રેજે પણ તે અન્યાયની નકલ કરવી ? (અને Colonial Secretary ના ખાતાનું ખરચ Colonies ઉપર Indian Office ના ખાતાનું ખરચ હિંદુસ્તાન ઉપર પડે છે તેટલું જ નક્કી નહિ જ પડતું હોય. તો એ ઉપરથી પણ અન્યાય જણાશે.) દેશી રાજાઓ અન્યાયી; પણ તે ન્યાયીપણાનો દાવો કરતા નથી. પણ ન્યાયીપણાનો દાંગ કરીને અન્યાય કરવો તે બમણો દોષ

દારવાર તા. ૧૪-૧-૯૩ : કાગળ આવ્યા :—

૧. મનુભાઈ (અમદાવાદ).

રમણે એલએલ. બી. માં પાસ થયા છતાં હજી નોકરીને જ વળગી રહેવાનું ધાયું છે—વકાલત કરી સ્વતંત્ર થવાનું નથી ધાયું—એમ મનુભાઈ લખે છે. રમણ બુદ્ધ્ય કરે છે. હેનામાં મનુ-શક્તિ, ઉદ્યોગ, અસાધારણ છે તેથી ઝટ વકાલતમાં ફત્તેહ પામે એમ છે—આટલું સાધન છતાં નોકરીની પરાધીનતાને કાણ વળગી રહે ?—રમણ.

‘ગોનમુધા’માં—‘બેદબદ’ આ વખતે આવ્યું છે. ઉપદાસ-આતુર્ય ઠીક ચલાવી રાખ્યું છે.

દારવાર—તા. ૧૫-૧-૯૩ : કાગળ આવ્યો. ૧. રમણભાઈ (અમદાવાદ).

“અભંગમાળા” વિશે વિવેચન ચા. સુ.માં હેમજે લખ્યું છે. તે સંબંધે મહારી કવિતાના બીજાની પણ સરખામણી કરે છે. “દિવ્ય મુદરીઓનો ગરબો”—એ કાવ્યને આ દૃષ્ટિબિન્દુથી તપાસ્યું છે, ખડું ઝીણાં બિતર્યાં છે.

અણુશી—(પેટા-સુપા-તા. હળિયાળ) (સુપા) તા. ૧૬-૧-૬૪ : આજ-રહવારે કદરેથી સવાં છ વાગે નીકળી અદિ સાડા આઠ વાગતે આવ્યો—(દસ માઈસ). છ માઈસ ઘાટઃ ચઢવાનો હતો.

ધુમ્મસથી ઘાટ ખધો ‘દ’કાઈ ગયો હતો. ધીમે ધીમે ધુમ્મસ નીચે બિતરતું મધું, પર્વતનાં શિખર ઉઘડેલાં લાગ્યાં, સૂર્યનાં કિરણો પર્વત શિખરો ઉપર’ હસતાં હસતાં રમવા લાગ્યાં; ધુમ્મસ બેઠેતું બેઠેતું એક મહોટો જથ્થો બની વાદળાનો વ્યૂહ બન્યો. તે સૂર્યથી પ્રજ્વલિત યઈ પીળો ‘સુવર્ણમય’ વ્યૂહ કાળી નદીની ખીણમાં મહારી નીચે, દૂર નીચે બેઠો, કાઈ સ્થિર, તેજઃપૂરતું અદ્ભુત દર્શન આપવા લાગ્યો.

ઘાટ ચઢતાં ચઢતાં કાઈ કાઈ સ્થળે છપાં ગરણાનો અવાજ પવનની લહરીના અવાજની આન્તિ-કેશવતો હતો.

ધુમ્મસ કાઈ કાઈ સ્થળે સૂર્યનાં કિરણ હજી ખેંચ્યાં નહોતાં હેવાં ગિરિપાદ વચ્ચેનાં જિંચાં નીચાં ખૂંણાખેતરામાં ચોરની પેઠે ભરાઈ રહ્યું હતું.

રમણભાઈનો કમળ તો. ૧૫-૧-૬૩ એ આવેલો હેમાં લખ્યું છે કે—મહોટાભાઈની કવિતામાં જે Rapture છે તેનું બીજા સંગીત જોડે સમજાવમાં છે. અને લખે છે—“તહમારી કવિતામાં ચિત્રનું તત્ત્વ ઉમેરાય છે...” “દિવ્ય મુદરીઓનાં ગરબા”નું રહસ્ય એ જ છે કે સંગીત, કવિતા અને ચિત્ર એ તહમારી કવિતાનાં ત્રણ અંતર્ગત તત્ત્વોની Harmony તહમે અબણતો જ બતાવી છે.

ચોથી દિવ્ય મુદ્રી—પ્રેમની અધિદેવી—તે તો સ્વતંત્ર રાણી છે. પેલી ત્રણ જોડે સમાનતા રાખનારી પ્રજાસત્તાક રાજ્યની અંગ-જૂત નથી.”—આમ લખ્યું છે. ખરેખરા ઉંડા ઉતરીને જાણી સોંધ કરી છે. હું જ આજ સુધી નહોતો જાણતો. પણ તેથી એ કાંઈ અસત્ય નથી.

પણ હવે આ સ્વચાન મહારી ભવિષ્યની કાવ્યકૃતિઓમાં વખતે વિશ્લેષ કર ધશે—સ્વયંભૂ રચનામાં, કૃત્રિમતાના પથરા વખતે નાંખશે—એમ ભય છે, ઈશ્વર એ ભય દૂર કરે. પોતે પોતાની કળાનું પૃથક્કરણ ના કરી સકે એ જ કવિતા કરનારને તેમ ચિત્ર-કારાદિકને હિતકર છે.

અણુશી—તા. ૨૧-૧-૯૩ : નેટિવ પ્રેસના રિપોર્ટર તરફથી દર અઠવાડિયે સરકારની માહિતી માટે વર્તમાનપત્રાદિકમાંથી નમૂના જૂદા જૂદા વિષયના—Confidential છપાય છે અસલ અથવા ભાષાન્તર (અંગ્રેજી ના હોય તો). તે confidentially હમને મોકલે છે—(circulate કરીને). ગઈ કાલે આવેલા એ રિપોર્ટમાં (જાન્યુ-આરીના પ્રથમ અઠવાડિયાના કે ડિસેમ્બરના—વાદ નથી)—પૂનામાં પ્રસિદ્ધ થતા (૫૨૦૦ નકલો છાપતા) “જગદિતેશ્વર” પત્રમાંથી એક વિષય ભાષાન્તર કરી મૂક્યો છે; તે મૂખ જાણી જોઈને અધ યનાર, ખોટા દેશાભિમાનનો નમૂનો છે. પૂનાની છોકરીઓની હાઈસ્કૂલને સરકારે મદદ આપવી બંધ ના કરવા માટે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટને જે રિપોર્ટને જઈ માગણી કરી હતી તેની વિરુદ્ધ લખતાં આમ લખ્યું છે :

‘હિંદુસ્તાનની હાલતો દુર્દશા જોતાં, સ્ત્રીકેળવણી કરતાં ટેકનિકલ કેળવણીની વધારે જરૂર છે. સરકારે ટેકનિકલ કેળવ-ણીને મદદનું વચન આપ્યું છે, માટે વચન પાળવું જોઈએ. સ્ત્રીકેળવણીને કાંઈ હેતુ વચન નથી આપ્યું. લોકોનાં મનમાં

શ્રીકૃષ્ણવણીનું એટલું મદત્ત નથી. શ્રીઓની સ્વતંત્રતા અને સાંસારિક સુધારાના વિષયોથી માથું ફરી ગયેલાં બધાં થોડા છે; એ Age of Consent Act વખતના તોફાનમાં જણાઈ આવ્યું છે. સંસાર સુધારાનાં ગણતરે પૂજકોના લાભને માટે પ્રજાની ઉપજમાંથી પૈસા ખરચવા ના જોઈએ. કહેવાતો સુધારો લોકો ઉપર જખરજસ્તીથી નાંખવાને ઇચ્છનારને જો મદદ આપેવામાં આવે તો સરકારને; માટે લોકોમાં ખોટો મત ફેલાશે. લોકો ધારશે કે હમારો ધર્મ ફિદિ અને રિવાજ ઉખેડી નાંખવાનો ઇરાદો સરકાર રાખે છે... છોકરીઓને જાહેર શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે નહિ એ તકરારનો વિષય છે. અતુલવ પ્રમાણે જોતાં, જાહેર શાળાઓમાં શીખેલી છોકરીઓ લગ્ન અને વિનય વિનાની થાય છે. વળી, પોતાની છોકરીઓને અશ્રેષ્ઠ લખતાં વાંચતાં શીખવવાનું તથા ગાયન, જોવી કળા, શીખવવાનું જરૂરનું થોડાકને જ લાગે છે; અને પારકા ધર્મની 'મિસ્ટ્રેસ' બને; હેતું શીખવવાનું તો તેથી પણ થોડા માથુસો ઇચ્છશે. માટે હેરી, શાળાઓ માટે એક પાઈ પણ ખરચવી વાજખી નથી.' ૧૧]

આ શી સ્થિતિ! શબ્દે શબ્દે દલીલ ખોટી છે એ તો સ્પષ્ટ છે. પણ એમ થાય છે, કે પ્રાચીન આર્યોની ઉત્તમ સ્થિતિમાંથી આ શું અધર્માધર્મ સ્થિતિમાં અધઃપતન! સીતા, દમયંતી, ગાંગી વગેરેના વંશજોની આ દશા! ઓ ઈશ્વર કયારે કરતખંડ ઉઘાર પામશે? હાવા મૂખાં કુણા નહિ હોય ત્યારે જ? ત્યારે તો એ સમય ખડુ દૂર દૂર રહ્યો!

કુંભારવાડા (કાતેલીનું) તા. ૨૨-૧-૯૩ : કાગળ આવ્યા.

(૧) રમણભાઈ (અમદાવાદ)

(લખે છે—વિદ્યાએ Trip Round the Worldનું કરેલું બાષાન્તર છપાઈને તૈયાર થયું છે. એક પ્રત શુક્ર-પોસ્ટથી મોકલી

છે (હજી આજની ટપાલમાં નથી મળી). તે તહમ્મ તથા મુશીલા સ્વીકારશે.

ભાષાન્તરકર્તા વિદ્યા એમ નામ નથી જાણ્યું. કેમ કે તેમ લખે તો ખરી વાત લખવા માટે રમણભાઈએ માંહિં સુધાયું છે તે પણ લખવું જોઈયે અને તે લખે તો લોકો એમ જ ધારે કે; વિદ્યાએ તો નામનું કયું હશે અને બાકી તો બધું રમણભાઈનું હશે—અને વાત તેમ નથી. તે કરતાં નામ ના જ જાણવું ને જોટલા જણે છે, તેટલા જ જણે છે તેમ રાખવું એ ઠીક. (આ રમણભાઈએ સાચું હાપણ વાપર્યું છે.)

ઉપાધી—તા. ૨૫-૧-૬૩ : આજ ઉળવીની બધી જગાએ ત્રીજો પ્હોર ફરી વળ્યો. નાકાં તપાસ્યાં. ચેટલાપુર નાકે જતાં તળાવ જોયું. એ તળાવમાં બસવણ્યા દૂબ્યો 'તો, તે ફર આઠ માઈલ ઉપર 'મહામુનિ ગુફા' માં અદશ્ય થઈ ગયો હતો એમ ફત્તકથા છે. બસવણ્યા (બસવ, તે જુવનનો (અપભ્રંશ) તે કહે છે, મહાદેવનો અવતાર હતો; શરીર માણસનું અને મ્હોં બળદનું ! અમુક (!) દેશના રાજાનો એ પ્રધાન હતો. હેણે સિંઘાવત ધર્મ રચાવ્યો (બસવ-ણ્યાએ). શા માટે એ અહિં ન્હાસીને આબો વગેરે બરોબર કથા કહેનાર કાંઈ નથી. પ્હોર-મુખામાં એક ચિત્રપાવન (૧) ફાજદાર હતો હેણે બધું કહ્યું. હું બૂલી ગયો છું.

પછી 'સિવતીર્થ' નામનો કુંડ જોયો, ટેકરા ઉપર છે; ન્હાનો સરખો કુંડ છે; પાણી સ્વચ્છ છે; એક હાથ જીંડું હશે. પણ જીવતું મરણ નિરંતરનું છે; કઠી ખૂટતું નથી; બધી યાત્રા પીએ છે; ગામ પીએ છે; તોએ કુનાળામાં પણ તેટલું જ રહે છે. કુંડ લોકના ખેતરમાં જ છે. એ કુંડમાંથી ખેતર પણ પાણી પીએ છે. હેમાંથી ન્હાની ન્હેર કાઢી છેક તીમે દેવસ્થાનથી જરા છેટે મુઘી આણી છે. યાત્રાના લોકો એ ન્હેરમાંથી પીએ છે. વધારે સ્વચ્છ ન્હેર બધાની પાકી કરે તો

પાણી સાફ રહે. શિવતીર્થનો કુંડ તો બાધેલો છે. એ કુંડ પાસે જૂની ઇમારતના પાયા જણાય છે. પૂર્વે (?) રાજનો મહેલ હતો.

પછી ઉળવીનો પશ્ચિમ ટેકરીમાં બે ટેકરીના મળવાના ખૂણામાં એક ગુફા જોઈ. (હડપ્પ હમ્મ—પણ ગુફો) એમ નામ છે. હડપ્પ= હજમનો કાચળો. હમ્મ—પણ નામના હજમની ગુફા. પણ હજમને રહેવાની જાગે હશે. ગુફામાં અંધારું ઘેર હતું. ધાસ સળગાવી અજવાળું કર્યું. મોંઢિ વળી બે જૂઠા ખંડ, —બાવણાં:—એ ખંડનો પાર જણાતો નહોતો પણ હાલ અંધારી અને વાતસંચલન વિનાની ગુફામાં કાણ રહી સકતું હશે? સમજાતું નથી. યોગીમુનિ રહેતા હશે તો કેમ જીવી સકતા હશે? કાણે શું કામ કાતરી હશે? પ્રાચીન શોધકોએ કાંઈ કાઢ્યું હોય તો હું જાણતો નથી. ગુફામાં કાંઈ કાતરણી કે મૂર્તિ કે કાંઈ નથી. ગુફા માણસની ડોરી કાઢેલી જણાય છે. અંદરના ખંડનાં દાર તથા બારણાંઓની રેખાઓ રપટ બનાવેલી જણાય છે.

પછી ખીલું તળાવ (કુંડ) જોયું હેમાં પોંડિયો પર્યટનો છે (પાણીમાં). પ્રથમ બહાર પડેલો ને હેના મહેલમાંથી પાણી, જતું હતું. એ બસવણા.

પછી બસવેશ્વરનું દહેરું જોયું: ખૂટ મહેલો મહેલો તોથી અંદરથી જોવાનું કાલ્પ ઉપર રાખ્યું. દહેરું બહાર પડેલો તો કાંઈ બહાર નથી. આ જાગના મુસલમાની ધુમ્મટવાળા ધાટનું ને આલુઆલુ અપરાધાળું દહેરું છે.

ઉળવી—તા. ૨૬-૧-૬૩ : દહેરાના મુખ્ય જાગમાં મૂર્તિયો છે. વન્ધોવચ્ચ બસવણા. બસવ=વૃષભ+અણા=ભાઈની મૂર્તિ છે. પોંડિયો પર્યટનો નાનો સરખો મહેલ ઉપર પીતળ કે હેવાનો શુંગર-એ બસવણા. જમણી બાજુ શિવની મૂર્તિ (લિંગ અને તે ઉપર મુંખ ચક્રાનેલું) છે હેની જમણી બાજુ વળી બસવણા શુંગરોની

મૂર્તિ છે (પોઠિયો જ). આ બે-જમણી બાજુનું લિંગ તથા બસ-વણા પોઠિયો-સ્વયંભૂ છે એમ કહે છે. બાકીની મૂર્તિયો સ્થાપિત છે—મધ્યે રહેલી બસવણાની મૂર્તિ તથા ડાબી બાજુએ લિંગ તથા પોઠિયો (બસવણા) છે તે. ડાબી બાજુનું લિંગ તથા ત્રેને ડાબે પોઠિયો તે કાળા ખડખડા પથ્થરનાં જ છે. કંડાર્યાં નથી.

કુંભારવાઠા-તા. ૨૭-૧-૯૪ : તા. ૨૫-૧૨-૯૨ના મરાઠામાં સ્ત્રી કેળવણીની વિરુદ્ધ લાવતું એક લખાણ આપ્યું છે. (રિપોર્ટરના ઉતારામાં વાંચ્યું.) મૂર્ખતા ભરેલું જ છે. પૂનાની હાઈસ્કૂલ વિશેના પેલા વિલાયતના ડેપુટી મેનની વાત પકડીને લખ્યું છે. 'પેલા જગદિતેમજી પત્રના લખાણ જેવું જ પણ કાર્મિક એવું સખત લખાણ છે. કહે છે. સરકાર કને મદદ શું કામ માગવી ? સરકાર કને થોડા સો રૂપિયા માટે સ્ત્રીખ માગવા જવી પડે છે એ ઉપરથી જ ખેદકારક રીતે જણાવ આવે છે કે આપણી સંસાર સુધારા બાબતની અને સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા બાબતની હોસ બરાબર નથી.

આપણી સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવા સંબંધે જે પંડપડ લોકો બોલે છે તેઓ બે એક સામાન્ય ઉધરાણામાં એક એક મદિનેનો પગાર ભરે તો સરકારની કનેથી પાંચ પણ લીધા વગર એક ફોટીને દસ હાઈસ્કૂલો (છોકરીઓની) મક્કાવાય—આમ એ પત્ર લેવે છે. પણ એ બધું જુદું લખાણ છે. આગળ ઉપર નિદા કરે છે. અને પુરુષની કેળવણી માટે સરકાર મદદ કરે અને સ્ત્રીકેળવણી માટે પગારનાં ઉધરાણાં કરવાં એ કદાચથી આવડ્યું ? જ્યાં ત્યાં સુધારાવાળાની નિદા કરવી એટલું જ મૂર્ખ પત્ર છે.

સુપા-તા. ૩-૧-૯૩ : અહિં ધુમ્મસ રાજ રાત્રેને સદ્વારે પ્રકળ હોય છે. પણ આજ સદ્વારે તો આડ વાગ્યા સુધી અત્યંત ધુમ્મસ વરસ્યું નહીં. નદીનો સ્કામો કહિ, બધું અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. સદામે કહિ હોડામાં હું ગયો ત્યારે પૂર્વમાં સુપનો ગોળો

ધુમ્મસ વાદળમાંથી; ચંદ્ર-જેવો ન્હાનો અને ઝાંખો દેખાયો. આ વખતે આડ, વાગવા આવ્યા હતા. પણ થોડીવારમાં, સૂર્યનું જોર ફાળ્યું, અને ધુમ્મસના, ગોટા ધસડાતા. પર્વતભણી બહેવા માંડ્યા.

રાત્રે ધુમ્મસ પડ્યે જ જંતું હતું; ટપક ટપક અવાજ મંભળાતો હતો, અને ચંદ્ર આખી રાત્ર આ પર્વતની ઝાડીનાં આંધુ પડતાં જોયા કરતો હતો. જયું શાન્ત હતું; નદી પણ શાન્ત હતી; માત્ર ખળખળ થતી એક ઠેકણેથી ચાલ્યા જતી હતી. ખડું જોતાં શાન્તમાં શાન્ત સ્થિતિ તે પણ અશાન્ત સંચલનની જ, સ્થિતિ છે. શાન્ત મધ્યરાત્રે પણ નદીઓ પોતાનો સતત પ્રવાહનો ઉદ્બોગ ચાલુ જ રાખે છે; સ્વપ્નમાં સુતેલાં જણાતાં પર્વતનાં અરણ્યો પણ આસોરજીવાસ અને અનેક જીવજંતુના સંચલનથી અને પવન સાથે રમત કરતાં, ભગતાં જ હોય છે.

હુળિયાળ—તા. ૬-૨-૬૩. સોમવાર : તા. ૨૯-૧-૬૩ ની સુખોદપત્રિકામાંથી નીચેના કડકો કાપીને સ્થેડયો છે. "Philosophic Mildness" એ મથાળા નીચેના લખાણમાં આ વિચાર દર્શાવ્યા છે :

But alas, there is meekness and meekness. The innocence, of helpless infancy, is beautiful to behold yet it is something essentially different from the moral grandeur of a saint. There is all the difference between strength and weakness. Imbecility insures against sin and crime. But the strength of will which keeps the passions under control is a genuine power. It imparts a depth and grandeur to the character, which is entirely absent from the sinlessness of ignorance.

and weakness. A power, and an energy, that can cope with evil, has something of the majesty of the Divine Will which can use evil to minister to good.

અશક્તિમાન મનેતુ સાધુઃ કુરુષા વ પતિવ્રતા ।

એ વચનનું જ રજુકરણ આ ધણું સરસ અને ખરું છે. અશક્તિને લીધે સૌમ્યતા, શાન્તિ વગેરે રહે તેમાં શું? પરંતુ શક્તિ છતાં લાલચો, હોલના પ્રસંગ, વગેરેથી અચ્ચલિત રહેનાર સાધુના સાધુત્વમાં જે ગંભીર મહાન ભાવના છે તે હેમાં ના આવવાની. એ મહાન ભાવના તે દિવ્ય બળનું લક્ષણ છે; અને પાપ સાથે યુદ્ધ કરી સકનાર બળમાં દિવ્ય પિતાની ઇચ્છાના જેવું જ એક ભાવનું, મહત્ત્વ અને પ્રતાપ છે. એ વિચાર અહિં અપૂર્વ બતાવ્યા છે.

હુળિયાળ—તા. ૭-૨-૬૩ : “ચંદ્ર”-પુ. ૧. અંક ૪. માલ ૧૯૪૯ માં “જ્વરરૂચી”થી કુસુમકળાને-” એ અંગ્રેજી બુકની બાષાવાળું મથાળું ખારતું પથ છે. કોઈક ‘જટિલ’ની ટીકા સહિત છે. પથમાં લીંટીએ લીંટીએ!!! તો છે જ. પણ હરિલાલનું છે; કે કેમ તે ખબર નથી પડતી. એ!!! તો હરિલાલનાં જ છે.—તેતો વખતે એપ ચઢ્યો હોય બીજાને. પણ પથ, ભાષા, રચના, વગેરેનું, કંઠગાપણું, અસ્ફુટપણું હરિલાલ જેવું જ છે. માલ બહુ નથી. શબ્દો બહુ છે.

‘શ્યામ’ને બદલે “શૈવા” લખનાર સુરતી કોઈ હશે! ‘મધુ-વચરામ’ તો નહિ હોય? છેલ્લા શ્લોકમાં ‘હું મધુ છ’દિ’ એમ. ‘શ્લેષ’માં નામ પોતાનું આપ્યું હોય. ને એ હોય તો તો આજ, સુધી હેમનાં જણાવવાં પછી કરતાં (ઉપર બતાવેલા દોષો છતાં). કોઈક જોયા પ્રકારનું આ કાવ્ય છે.

‘દ્રુતવિલગ્નિત’ હંદ છે, છતાં ‘પ્રિયવદા’ એમ કેમ હંદનું મથાળું લખ્યું છે!

૧. હુજિયાળો—તા. ૧૨-૨-૬૩; તા. ૧૫-૧-૬૪ના 'પુના-વૈભવ' પત્રમાં એક પત્ર લખનાર હાલના નિશાબોના ને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓના સરીરની પાપમાલી વિશે લખતાં લખે છે કે—'વાચનના પુસ્તકોમાં Sexual pleasure (સૌ સંબંધી વિષયવાસના)ના વિષય ધણીવાર આવે છે. ઉદા. મરાઠી છટ્ટી ચોપડીના કાવ્યો જુવો. હોમ્સની શેક્સપિયર કથાઓ (અગ્રેજી પાંચમાં ધોરણમાં લખાયે છે તે) ને 'પણ આ' લખનાર આં વર્ગમાં નાંખે છે!! કહે છે બંધીએ પ્રેમની કથાઓ છે!—પણ એ પ્રેમ તે વિષયવાસના જ કે?—કોલેજમાં સંસ્કૃત કાવ્યનાટકોમાં પણ આ દોષ એ કાઢે છે. કેટલેક દરેલજે એ 'કહેવું' વાંચે છે. પણ 'શાકુન્તલ'ને પણ એ વર્ગમાં નાંખે છે એ આશ્ચર્ય જેવું છે. પ્રેમની વાત જ આવી એટલે આ માણસ લડકતો જણાય છે; પ્રેમ અને વિષયવાસના વચ્ચે તફાવત જોઈ શકતો નથી. રેનોલ્ડનાં નોંવેલો વિરુદ્ધ પણ લખે છે. તે તો વાંચે છે જ છે. (જો કે મહે વાંચ્યા નથી; પણ જોણે વાંચ્યા છે તે લોકોના કહેવાથી ખાતરી પૂરી થાય એમ છે.—મહે નથી વાંચ્યા તેનું અભિમાન નથી કરતો. પરંતુ ધ્મિરકૃપાથી એ પુસ્તકોનાં કીણાં ટાંધે અને મેઢારી આંખોની—એ ટાંધે ન વાંચી સકવાની—નબળાઈએ એ વાંચવાનો પ્રસંગ જ નથી આવ્યો. અને બહુસો રાખવાલાયક મિત્રોના કહેવાથી જાણું છું કે રેનોલ્ડમાં એક નોવેલ વાંચું કે બીજામાં પાઠકેર થઈ તત્ત્વ એનું એ જ. આવી એકતાનેતા (monotony) આવે છે—તેમ જ સાહિત્યકેશ હિંચા પ્રકારની નથી જ. રેનોલ્ડ વાંચીને આચારમાં ખરાબ થયેલા માણસો જાણ્યા છે; એને કાંઈ નહિ તો કાચી વેંના મન ઉપર એ નોવેલોથી મનુષ્ય-નતિની ઉત્તેજ વિશુદ્ધિ વિશે અભિપ્રાય અચ્છાઈ જઈ જાયો થઈ જાય છે; અને મનુષ્ય હૃદયમાંના ઉદાર, ઉન્નત ગુણો જીવાની દૃષ્ટિ અંધ થઈ જાય છે એ તો મહે એક મિત્રને સંબંધે જાણું જ છે. કાંઈ પણ સૌ પવિત્ર દોષ એમ હેતે લાગતું જ નથી!—પણ—આ

તો હું આડો ઉતર્યો) એ પુત્ર લખનાર ‘સંગીત શાકુંતલ’ અને ‘સંગીત સૌભદ્ર’ (મરાઠી-કિલોસ્કરનાં)ને પણ આ દૃષ્ટિથી નિંદે છે. મહે વાંચ્યાં નથી, એટલે ખબર નથી. કહે છે—“Certainly I am loved by” (મરાઠી શુ હશે તે ખબર નથી), હેના જેવાં ગીત મુખપાંડ બધા છોકરાને હશે અને પ્રાતઃ સાયં સંધ્યા કરતાં પણ વધારે સારી રીતે બોલી જશે!—કહે છે આ બધાનું ફળ એ થાય છે કે વિદ્યાર્થીઓ નદારાં મકાનોમાં જાય છે—અથવા તો એથી પણ વધારે—(શરમ અથવા બહીકના માયા) અવધ દુરાચાર કરે છે. (આ અપવાદરૂપ બગાડને સામાન્ય નિયમ બનાવી દીધો જણાય છે. —હેવાં દૃષ્ટાંતો ધણાં નહિં મળે. તો પછી એ કાંઈ પદ્ધતિનો કે પુસ્તકોનો વાક નહિં; પણ એ છોકરાઓની ગૃહકેળવણી વગેરેનો વાક હોવો જોઈએ.)

પણ—બધી ટીકાને શિખરે ચઢેલી ટીકા હવે આવે છે—કહે છે. “આમ છે તેથી મોડાં લમનું” ડહાપણ અથવા બાળલમનું તુકસાન કંઈ છે તે સમજી શકાતું નથી.” ૧૧ ભાઈ રે ! બાળલમને લીધે જ આ લઘુમારો પરિણામો વિશેષ થાય છે. એ કારણને લીધે જ પ્રેમ ને વિષયવાસનાનો ભેદ સમજાતો નથી. એ દુષ્ટ રિવાજો જ જમાને જમાને મન ઉપર ખોટી અસરો ઉતારી છે અને ન્હાનપણથી જ વિષયવાસનાના દુર્ગંધમાં છોકરાં ઉછર્યાં જાય છે—આ બધું કેમ જૂલી જાઓ છો ?

*

ચોડીક મુદત ઉપર ‘ગુજરાતી’ અને ‘સુદર્શન’માં એક નનામા ‘પ્રસિદ્ધ સાક્ષરે’ ભાષાલક્ષણ વિશે બીજા માગી હતી. તે વિષય ઉપર હ. હ. મુવ માધ ૧૯૪૬ ના ‘ચંદ્ર’માં, એ ‘બંને પત્રકારોએ’ (પત્રકારોએ નહિં પણ હેમની મારફત પેલા ‘પ્રસિદ્ધ સાક્ષરે’).

ખીજા 'સાક્ષરો'ને વિચાર પ્રદર્શિત કરવા નિમંત્રણ 'કીધા' હતા તેને માન આપીને લખે છે—પણ એ નિમંત્રણ તો 'ગુજરાતી ભાષાના બંધારણ વગેરે વિશે માહિતી આપવાનું હતું, કુટવાને માટે માલ કઢાવ્યો હતો. અને ક. દ. ધ્રુવ તો જિયારા એ કુટારાને નિરાશ કરે છે. એ તો 'ભાષા'ના લક્ષણ વિશે જ ચર્ચા કરે છે (હેમની દાખલ અને વિષયાન્તરતા તરફ જતી પદ્ધતિ પ્રમાણે); અને અધૂરામાં પૂરું એ નનામા 'પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો' આપેલા ભાષાના લક્ષણોમાંના ખરેખરા દાખ છે તે પણ જતાવે છે. અતિવ્યાપ્તિનો દોષ (અજિનય, ઇગિત, વગેરેને ભાષામાં અવધાયા માંય છે તે) પણ જતાવ્યો છે. આ ઠીક હતું.

—

આજ આવેલા (તા. ૬-૨-૬૩ના) મુંબઈ એજિટમાં મુંબઈની હુન્નરની મંડળી (Bombay Art Society) ના 'exhibition (ચિત્રના પ્રદર્શન) વિશે 'હકીકત સંવિસ્તર છે. અનેક અંગ્રેજ, પારસી, સ્ત્રીપુરુષોએ ચીતરેલા ચિત્રોના ગુણદોષ કહ્યા છે. મિસ પૂતળીબાઈ વાઢિયા, મિસિસ દાદલકાઠા અને મિસ કામા-એ 'ત્રણ પારસી બાઈઓએ ચિત્રે મોકલ્યાં છે—વખાણે છે; (કહેવા 'હરો કાણુ જાણે' પણ 'આટલું' પણ 'વખાણવા લાયક છે.) પરંતુ 'નીચે' મહોડેલા કડકામાં રવિવર્મા જેવા ચિત્રકાર (ખરા કવિત્વચિત્રના ચિત્રકાર)ને તદ્દન તોડી પાડ્યો છે એ જોઈને ખેદ આશ્ચર્ય, કોપ, શોક એમ અનેક ભાવ થાય છે.

આ પ્રદર્શનમાં હેનાં મૂકેલાં ચિત્ર વખતે સારાં નહિ હોય. પરંતુ ખીજાઓનાં ચિત્રોની તારીફ વગેરેમાં નજીની જીણી જીણી પારિભાષિક વાંતોમાં મદત્ત્વ મૂકી ચીપાચીપ કરી છે, અને ચિત્રનું મુખ્ય તત્ત્વ ભાવને વિશે કોઈ કહેણે કહી શક્યો નથી (એ ટીકા કરનારો); તે ઉપરાંત મને તો લાગે છે એ ખરાં કવિત્વચિત્ર

સમજનારો નહિ હોય; અથવા 'તો બીજા' ચિત્રોમાં એ 'ન' હોવાથી આ 'રવિવર્માનાં ચિત્રોની ખૂબીથી' મહારાષ્ટ્ર ગયો હશે. અથવા 'તો' દેશી મહાન ચિત્રકાર ગણાય (અને આ મણાય છે એ બાણુતો હોય તો 'તેથી') અદેખાઈનો બળેથી બોલતો હોય; અથવા 'તો' રવિવર્માનાં પેલાં વડોદરાવાળાં ઉત્તમ ચિત્રોથી તદ્દન અભણ્યો હોય; તેથી આમ બકી ગયો જણાય છે. પછી 'તો' કાણુ 'ન'ભે. આપણે તો ચિત્રકળાની રાખાશાઓયને હેવી પારિભાષિક નજીવી વાતો સમજતાં નહીં; ચિત્ર જોઈ હેમાનું કવિત્વ તત્ત્વ જો મથાઓગ્ય પ્રકાશી વિકસિત થયું હોય તો આપણે આનંદ માનવાના બલે બીજા ગમે તેમ બકે.

એટલું તો લાગે છે આ ઉપરથી—કે રવિવર્મા જેવાને નિંદનાર જે બીજાઓનાં ચિત્રો વખાણે છે (અથા ગાડાં બરીને ચીતરનારા છે)—હેમનાં ચિત્રમાં ખરૂં કવિત્વ શૂન્ય જ હશે.

અથવા જાણિયો લટકાવવામાં યોગ્ય પ્રકાશમાં ન મૂકાવાથી તો તે જાણિયોની ખૂબી લુપ્ત તો નહિ થઈ હોય? જાણનારની બૂધ્યોથી કાવ્ય ન સમજાય તેમ યોગ્ય પ્રકાશમાં ન લટકાવવાથી ચિત્રનો મર્મ પશુ બગડે.—આમ હોય તો લટકાવનારા ગૃહસ્થોનો મોટો દોષ કહેવાય.

અરે રવિવર્મા ! હમણાં જ જીજરતી આર્થ ચિત્રકળાને કળાની અવસ્થામાં જ આમ લોકો મસળી નાંખશે કે શું ? ધ્રુવર હેતુ અનિષ્ટ ના કરે.

દુસગી—તા. ૧૪-૨-૯૩ : (દુસગીથી માર્માગાવ જતાં) સાંવરડે સ્ટેશને ટ્રેન જીબી. ને તરત સ્ટેશનની બહાર નજીક જ ગાંમડાના લોકોનો વિચિત્ર નાચ દીઠો. પંડિતમ જેવાં વાગતાં ડફના તાલને અનુસરીને આયડાંઓ તથા બાયડીઓ એકઠાં ૩૦—૪૦ મળીને—નાચતાં હતાં. બધાનાં હાથમાં તલવારો, (ખંડી કે લોકડાંની તે જણાયું નહિ); તે તલવારથી ખેંચતાં ગય, નાચતાં ગય; ઓઝો

કોઠા વાળેલી પણ સલીલ અને સુરુચ્ચિયુક્ત નાયતી, હતી. અને વીરરસના રૂપમાં કાંઈક શૃંગાર રસ, અથવા શૃંગારરસમાં વીરરસ, અદ્ભુત રીતે મેળવતી જણાતી હતી. નાચ પણ મુંદર અને હૃદયના ઉત્સાહને ઉત્સાસ પમાડે હોવા જણાતો હતો. ધડીમાં ગોળ ચક્રમાં બધાં નાચે, ધડીકમાં બે હાથે બની રહ્યાં રહ્યાં હાથો ધરી આવે. ને ખરી જાય. તાલ તૂટે નહિ અને ઘટનામાં બંધ પડે નહિ. આ જોઈને ખરેખર આનંદ થયો.

તપાસ કરતાં જણાયું કે આજ Feast (તહેવાર—દેશી રામન કેથોલિક ક્રિસ્તોનો ઉત્સવ) છે તેથી આ નાચ કરે છે. બાપડા બાઈડીઓનો વેપ હિંદુ જેવો જણાતો હતો.

મુંબાઈ—તા. ૨૦-૨-૯૩ : આજ સાંજે સેક્રેટરિયટમાં Art Exhibition (ચિત્રોનું પ્રદર્શન) Bombay Fine Arts Societyનું જોવા ગયા. હું, સુશોભા, (છોકરા સાથે હતાં,) રમણબાઈ, વિષા, ગદુ, શારદા,—માણુ (નંદકંકર), કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, જમિયતરામ વકીલ (સોલિસિટર) જોડે સાથે ગયા. પેક્ષી રવિવર્માનાં ચિત્રોની નિંદા ખરી છે કે ખોટી તે જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો. હેનાં ચિત્રોમાં પ્રમાણની શૂંઘળ જે કાઢી છે તે એક બે ઠેકાણે ખરી લાગી. બાકી જે નિંદા છે તે તદ્દન ખોટી જણાય છે. અલખત વડોદરામાં જોયેલાં રવિવર્માનાં સર્વોત્તમ ચિત્રોની આગળ તો આ બધાં (રવિવર્માનાં) રહે જ છે તો પણ જે નિંદા કરી છે પેલાએ મુંબાઈ ગેલિટમાં તે તદ્દન નિરાધાર જણાય છે.

શિરીનબાઈ (નવરોઝજી પેસ્તનજી વકીલ અમદાવાદવાળાની સૌથી ન્હાની છોકરી)નાં ચીતરેલાં બે ચિત્ર જોયાં. એક હેની માની તંયા બીજી પોતાની જ છબિ (અવળી સાડી પહેરેલી) હતી. ઠીક ચિત્ર કયું જણાય છે. એજ શિરીનબાઈ તે મિસિસ લાલકાંઠા. મિસ પૂતળીબાઈ વાઢિયાનાં ચિત્ર બાવાલેખનમાં ચારા છે. Day.

dream નામનું વિચારમગ્ન પારસી યુવતીનું ચિત્ર હેલો સાહેબીતયું છે. (એ જ નામનું એક અંગ્રેજી યુવતીનું હેતું જ પણ જુદી, સ્થિતિમાં ચિત્ર કાઢી બીજાએ ચીતરેલું અલગત વધારે ઉત્તમ છે.)

એક ચિત્ર જોયું. એક માને ગળે બાંધીને સાતેક વરસની.

છોકરી સુખ કરવાતે તપર થયેલી છે; મા પણ એ છોકરી તરફ પ્રેમાર્દ્ર થયેલી, અધખોલા હોડમાંથી દંતરેખા ઉપર સ્થિત રસતી લાવપૂર્ણ નવનવાળી બેઠી છે. અંગ્રેજી જાતિ છે. ચિત્ર ઉત્તમ; છોકરી અને મા બન્ને એક જ પ્રેમથી પ્રેરિત થયેલાં છે; છતાં બન્નેના મુખ ઉપર જાયા જૂદી છે; એક નિર્દોષ, સંસારયાત્રામાં પ્રથમ પથથિયે જ રહેલી, આનંદ, સુખ, માત્ર જાણનારી છે; બીજી પ્રેમમય, પણ ગંભીર, સંસારના સુખદુઃખના અનુભવથી ઘેરી જાયા પામેલા હૃદય વાળી :—the still sad music of humanity (મૃત્યુલોકના શાન્ત કરુણ માન)—ના પ્રભાવમાં પડેલી—છે; એમ સ્પષ્ટ લિન્ન લિન્ન મુખમુદ્રાથી જણાય છે. છોકરી જાણે સ્વચ્છ ઉભરાથી ઉજાગતા પથ્થરમાં નાચતા ઝરણા જેવી છે. મા ગંભીર નહી, —કંઠથી શિક્ષાઓ બેઠી ચાલેલી, કહિં કહિં વર્ષાના આવાહનથી કલુષિત હૃદયવાળી—નહી જેવી છે. છોકરી હાવા પ્રકૃત્ય પ્રેમથી સુખન કરવા આવે છે તેને—“બહાલી દીકરી ! નિર્દોષ છોકરી, ! તું તારું વિષમ બાવિ કાંઈ જાણે છે ? નથી જાણતી તે જ સારું છે ! ઈશ્વર તને હમેશ હાવી પ્રકૃત્ય રાખે ! પણ એ કેમ બને ? ” —એમ મા મનમાં કહેતી ના હોય, જેવી એ ચિત્રમાંની માતાની આંખમાં, મુખરેખાઓમાં, હોડમાં અદ્ભુત જાયા છે. આલચિત્રના કરનારનું નામ જૂદી ગયો. કિંમત રૂ. ૧૩૦ (એકસોત્રીસ) છે. ખૂબીના પ્રમાણમાં કિંમત કાંઈ નથી.

હાવાં સુંદર ચિત્ર, ચોડાક જ આ પ્રદર્શનમાં છે; બાકી નહોતો ભાગ રસહીન, સાધારણ છે, છતાં હેલાં; સાધારણને પ્રમાણમાં; (પેલા દીકાકારે); અને હાવાં માટે, એક ખોલ પણ નથી ! પરીક્ષકાએ,

પણ ઉપત્તી મા દીકરીના 'યુનિવર્સિટી'ને ઇનામ તો શું પણ commended ("વખાણ્યું") એમ પણ માન નથી આપ્યું!! આ ઉપરથી લાગે છે કે ચિત્રકળાની ખરી પરીક્ષા આ પાશ્ચાત્ય લોકોમાંથી અદિ આવેલાઓમાં પણ નથી.

તા. ૨૨-૩-૯૩ : મણિસંકર ભટ્ટને વિશે એક ખુશીની વાત રમણભાઈએ મુંબઈમાં જ કહી હતી. આખરે એ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માનનારા અને ભક્તિની આવશ્યકતા સ્વીકારનારા થયા છે! કેટલી આનંદની વાત! હું મુખ્યારક્ષાદી આપવી બૂલી ગયો. ખનશી તો કાગળ લખીને આપીશ. વહુ મરી ગઈ અને એક બીજું 'કાર્ડ સગું' મરી ગયું—વગેરે વિષયો આમ હેમનો મત ફેરવ્યો જણાય છે.

અમદાવાદ—કાગળ લખ્યા :—

(૧) મણિસંકર રતનજી ભટ્ટ (વડોદરા) 'કલાભવન'

(એ ઇશ્વરને માનતા થયા તે માટે મુખ્યારક્ષાદી આપી.)

અમદાવાદ—તા. ૨૪-૨-૯૩ : કાગળ આપ્યા :

(૧) ત્રિ. કે. ગજનર પ્રિન્સિપાલ, (કલાભવન વડોદરા)

ગજનરે પૂછ્યું છે—વડોદરા રાજ્ય તરફથી નવાં પુસ્તકો શાસ્ત્ર, સાહિત્ય, વગેરે વિષય ઉપર લખાવવાને ઓર્ગેનિઝેશન પૂછે છે. કે વ્યાકરણ (ગુજરાતી) તહામે લખશે કે કેમ—વગેરે વગેરે. વિચાર કરીને જવાબ લખીશ.

*

અમદાવાદ—તા. ૨૫-૨-૯૩ : શનિવાર :

કાગળ (૧) મણિસંકર રતનજી ભટ્ટ (વડોદરા)

મણિસંકર ભટ્ટના કાગળમાં હેમના ધર્મ સંબંધી વિચાર વિશે હેમને સવિસ્તર લખ્યું છે. Myersના Marcus Aureliusના Essay ઉપરથી પ્રથમ હેમને ધર્મની આવશ્યકતા તથા મહત્તા લાગવાની શરૂ થઈ. નાસ્તિક દેહી નહોતા, અગાતવાદી હતા. પણ લાગ્યું કે અગાતવાદથી હાલને સંતોષ થતો નથી—વગેરે.

કાગળમાં એક હેમનું બચુકડું સંગીતકાવ્ય-લખી મોકલ્યું છે. સાહે છે. કાગળમાં પૂછે છે—(મજા રે લખેલા કાગળને ઉદ્દેશીને) કે વ્યાકરણને બદલે બીજા કોઈ વિષય ઉપર પુસ્તક લખવાનું ત્હમને ગમશે કે કેમ.

અમદાવાદ—તા. ૨૬-૨-૯૩ : આજ કુમાર, વિપિન તથા પીરને જનોઈ દીધાં. અંતઃકરણની વિરુદ્ધ આ સંસ્કાર કરવો પડે છે. એ સંસ્કારનું મહત્ત્વ લગારે લાગતું નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

*

સાંઝે મનુભાઈએ ખાનગી મંડળમાં “દિવ્ય ગાયકગણ” ગાયું. મનુભાઈ પણ હવે એ કાવ્યનું હાર્દ સમજ્યા. એને ગમ્યું, પણ મનુભાઈ કહે છે, આ કાવ્ય *grand* છે, પણ દિવ્ય. મુંદરીઓના “ગરબા”માં જે લાલિત્ય અને રસિકતા છે (તેમ જ *Delicacy* અને *Sublimity* છે) તે તો જુદી જ છે. મહેં કમ્યૂં કમ્યું.

અમદાવાદ—તા. ૨૭-૨-૯૩ : કાગળ :

(૧) ચાનદર્શન—(માધ-સંવત ૧૯૪૯). આ અંકમાં મ્હાફે કાવ્ય—‘મત્સ્યગંધા અને શાન્તનુ’—આવ્યું છે. પણ છદ્દો ગરબી વગેરેનાં નામ મહેં આપેલાં તે કાઢી નાંખીને બગાડ્યું છે. “લખનાર નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ. એસિ. કસેકટર કારવાર” એમ હોદ્દો લખીને ઉપહાસને માર્ગ આપ્યો છે.

*

અમદાવાદ—તા. ૧-૩-૯૩ :

આજ મેઘદ્રેનમાં મુંગઈ જવાને ઉપજાં;—હું, સુચીલા, ભર્મિલા તથા નલિન.

વડોદરા સ્ટેશને મણિચંકર બહુ મજા. હેમને મ્હાફે નવું કાવ્ય “દિવ્ય ગાયકગણ”—આપ્યું.

વડોદરા રાજ્યની પેટી પુસ્તકમાળાને સંબંધે મણિચંકર જોડે વાતચીત થઈ.

વિષય બીજો બદલવાનો તે મણિશંકર કહે કે “ગુજરાતી બાબતો ઇતિહાસ.” પણ મહેં કહ્યું આ માટે તો મ્હારે બહુ જ વાંચવું પડે અને મ્હારું જ્ઞાન હાલ તેટલું નથી.

મુખાર્ષ—તા. ૪-૪-૯૪ શુક્રવાર : સ્થવારે બેઠવારનો Studio નોવા ગયો; હું, સુશીલા, વરજભાઈ, કૃષ્ણલાલ, અને (પૂને જઈ આવેલા) ગુણભાઈ. ખરેખાર બેઠવારના ફોટોગ્રાફમાં કવિત્વબીજ પણ આવે છે. એ જ અદ્ભુતતા છે. શી રીતે આણે છે એ વાત સમજવી કઠણ છે. જેની છબિ લેવાની ત્હેને ત્હેવા કવિત્વયોગ્ય ભાવમાં મુખમુદ્રામાં, આણવાની કળા હેતી જ છે.

એક ચિત્ર બતાવ્યું ત્હેમાં એક સ્ત્રી પોતાનાં પાનેલાં બે પક્ષીને બોલાવતી, એક પક્ષી આવેલું સંમુખ ખાતું બેલું છે અને બીજું પાછળ ઝાડની ડાળા ઉપર બેઠેલું, એક આવેલા તરફ નજર અને ન આવેલા તરફ બોલાવતો જોયો રહી મયેલો હાથ-એ રચનાથી બંને બહાલાં પક્ષી ઉપર સમાન પ્રેમનો ભાવ બહુ સરસ રીતે બતાવ્યો છે.

પણ હાવી કવિત્વસ્થિતિ શી રીતે આણે છે, એ જ ખૂબી છે. શેતરંજ રમતા બે છોકરાની છબિ છે ત્હેમાં એકના મ્હોં ઉપર મુંચવાડો છે અને બીજાના મ્હોં ઉપર જીતની આશાનું તેજ આવ્યું છે; ત્હેની યુક્તિ બેઠવારે કહી બે છોકરાઓને હેલે બોલાવ્યા; છબિ પડાવવા માટે જ આવ્યા હતા. વાતે વળગાળ્યા. ખૂંધું શું રમો છો ? કાઈ રમત્યો આવડે છે ? તો કહે “હા શેતરંજ આવડે છે.” “અરે ! ત્હમારા જેવડાને તે શું આવડે ?” એટલે કહે “નાશું ? જીવો !” પછી શેતરંજ માંડી આપી; અને એક Problem (કાવડો) મૂક્યો; આટલી ચાલમાં માત કરવી. એકને હેતી કુંચી બતાવી દીધી એ રીતે બંને તહીન યથા કે એક પકડાને ઓઠે કાણામાં મ્હોં ગોઠવેલા કેમેરાને બેઠેલા Pneumatic ગોઠવણથી રાખેલા હાથમાં સંતાડેલા ગોળાંથી ઘંકણું ઉઘાડી વાંચી દીધું છોકરાઓ.

જીડ્યા. “હમારી છબિ ક્યારે પાડશે?” “હમારી છબિ તો પડી એ ચૂકી.”

બધી બહુ છબિયોની ખૂબીઓ સમજાવી. તેમ જોમાં દોષ હતા. તે પણ બતાવ્યા. મોટા મોટા જગતપ્રસિદ્ધ ચાંદ મેળવીને બેઠવારે ખરેખરી કીર્તિ મેળવી છે. છતાં સાદો, નિરભિમાની, સ્વયં ગૃહસ્થ છે.

છબિયોમાં તેજ અને જાયાની સુઘટિત ગોઠવણો સમજાવી. Contrast, Echo (સ્થાનો જવાબ), અને Balance એ ત્રણ તરવો Photography (ફોટોગ્રાફીમાં) બતાવ્યાં. એ છબિ નજર આગળ રાખ્યા વિના સમજાય એમ નથી.

Chicago (સિદાગો)ના મોટા પ્રદર્શનમાં ફોટોગ્રાફી માટે હિંદુસ્તાન તરફથી પરીક્ષક તરીકે બેઠવાર જનાર છે તે માટે હેણે એક નિબંધ લખ્યો છે. કૃષ્ણલાલને હેમાંથી કેટલાક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યા હતા; તે કહે છે કે બહુ વિદ્વાત્યુક્ત નિબંધ છે.

કવિત્વયુક્ત છબિ પાડવી હોય તો રૂ. ૫૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધી બેઠવાર લે છે. તે દહાડે કોઈ ખીજને આવવા દેતો નથી.

હેની Dark Roomની ગોઠવણ પણ અપૂર્વ અને સરસ છે; હવા આવે અને તેજ ના આવે એમ આડા અવળા પાટિયાના પડદાની રચના રાખી છે

આ છબિયોમાં વિષયમૂત પુરુષ સ્ત્રી વગેરે સાથે સમભાવ, થયા વિના કવિત્વતત્ત્વ આવે નહિ એ રીતે જોતાં આ છબિયો તે સર્વાનુભવરસિક કવિતાકૃતિ જ ગણાય; ચિત્રકારની પેઠે, પણ ચિત્રકાર કરતાં હામાં એક મુશ્કેલી વધે છે. ચિત્રકારને સૃષ્ટિ અને ભાવના અનુભવને આધારે પોતાની કલ્પના વાપરી ચિત્રરચના ઊભી કરવાની; પણ આ બેઠવારની કલાયુક્ત ફોટોગ્રાફીમાં તો સાક્ષાત્ વિષયમૂત જન સાથે સમભાવ થઈ તહેને કવિત્વને અનુકૂળ વૃત્તિમાં આણવાનું

કામ પ્રથમ કરવાનું છે; એ અંશ વધારે છે. એ રીતે આ-
કળા ચિત્ર કરતાં ચઢે છે એમ પણ કહેવાય.

આજ સુધી એમ કહેવાતું હતું કે ફોટોગ્રાફ તો માત્ર વસ્તુસ્થિતિ-
દર્શક શુદ્ધ પ્રતિબિम्બ; અને ખરું કલાયુક્ત ચિત્ર તે કવિત્વરંગથી
દીપિત રચના. ફોટોગ્રાફમાં કવિત્વ આવવાનું નહિ; હેમાં

The light that never was on sea or land
The poet's consecration and the dream,

એ જાણા આવવાની નહિ. આ જ મતને અનુસારે પ્રો.
વડેસ્વરે એલફિન્સ્ટન કોલેજમાં 'ગોલ્ડન ટ્રેઝરી' (Golden
Treasury) શીખવતાં એક વખત આમ બેઠ બતાવ્યો હતો. પણ
મહેને લાગે છે કે એ મત હવે ફેરવેલો પડ્યો અને આ Artistic
Photography ને Fine Arts માં ઉમેરતાં પડ્યો. Bellar
કૃત Fine Arts માં એ બાબત પ્રકરણ નવું ઉમેરાતું જોઈએ.

હુગિયાળ—તા. ૧૨-૩-૯૩ : મહેને Summary Powers
(Cr. Pr. Code પ્રમાણે) મળી તે બાબતનો સરકારનો ઠરાવ
આજ આવ્યો હતો. Preambleમાં કાનૂનના મેજિસ્ટ્રેટ
(Lamb લેખ) નો પણ છે તેમાં મ્હારે વિશે—“He is a
careful and efficient Magistrate in every way fit
to be invested with summary powers” એમ
અભિપ્રાય છે તે જોઈ સતોષ થયા વિના રહેતો નથી; પ્રશંસાથી
નહિ પણ કામની જૂજ જાણવાથી. કેમકે આખર મનુષ્યનું હાથ તે
મનુષ્યનું જ હોય છે; દેવી ના જ બને.

હુગિયાળ—તા. ૧૭-૩-૯૩ : કામના લખ્યા :

સાપુર નં. બેઠવાર (ફોટોગ્રાફર, કંબાલા દિલ્લ-મુંબાઈ).

મહેને આજ કુસુમમાળા બેઠ ઓકશી તે બાબત કવિના અને
દેવી કવિત્વયુક્ત કળા એક જ રસિકતા ઉપર રચી છે. તેમ જ,
દેવી કળા જતાવવા માટે ઉપકાર તથા કૃતયતા જતાવવા માટે—

વગેરે કારણથી ચોપડી મોકલી છે—લખ્યું. વરજભાઈએ પણ મોકલવું સુઝાડ્યુંતું.

જનરે—તા. ૨૨-૩-૯૩ : કાગળ આવ્યા :

૧. ગુજ. વ. સોસાઈટીના સેક્રેટરી (અમદાવાદ).

“સોસાઈટીનો હેતુ પાર પાડવાની કાળજી ધરાવી આપે તા. ૨૯-૧-૯૩ પત્ર મોકલ્યો છે તે બદલ હું આપનો ઉપકાર માનું છું. તે પત્ર વ્યવસ્થાપક કમીટીની રૂબરૂ મેં મૂક્યો તે વાંચી નીચે પ્રમાણે કમીટીએ ઠરાવ કર્યો છે :—

“શુ. પ્ર. ના સુધારાનો વાત કમીટીના લક્ષમાં છે; ને તે સુધારવા વિશે વિચાર ચાલે છે.”!!

હીક!—કરવાના કંઈ નથી. કરે તો સારું.

કારવાર—તા. ૩૦-૫-૯૩ મંગળવાર : ગુજરાતી બાબતું શું થવા બેઠું છે ?—તા. ૨૮-૫-૯૩ ના ગુજરાતીમાં એક પત્ર-વ્યવહારમાં પત્ર આવ્યો છે તેમાં આ વાક્ય છે :—

“એ એમનું કર્તવ્ય કર્મ અસ્તાં સમગ્ર આર્થ બાઈઓનો શુભાશીર્વાદ સમાયો છે.”

‘અસ્તાં’ = ?; હોઈને ?—અમ્ (સં. અમ્ = હોવું) ધાતુને જ આમ ગુજરાતી રૂપમાં ઘોળી બાલ્યો કે શું ? સંસ્કૃતમય ગુજરાતીમાં આટલું જ બાકી હતું. કેમકે મશ્કરીમાં હોવું રૂપ વાપર્યું હોય તે અમૂલ્યવનીય મશ્કરી કરી એમ લાગે, પણ આ પ્રત્યક્ષ દાખલો ! શા મૂખ પંડિતો જગતમાં છે !

એ જ અંકમાં એક ‘પેરા’માં—માથેરાનમાં હિંદુ દહેરાનો પુનરુદ્ધાર કર્યાની બાબત લખતાં જોવા આવેલા લેખને “શ્રોતા” કલા ! સાંભળવાનું કંઈ નહોતું.

એ ‘પેરા’ ઉપરથી જણાવ છે કે એ વિધિને અંગે વરધોડો ચઢ્યો હતો તેમાં પારસી તથા યુરોપિયનો શામિલ હતા ! શામિલ

ચનારાની ધર્મવૃત્તિ કહેવી ? અને છતાં 'ધર્મચુસ્તપણા માટે ધન્યવાદ' એ જ પેરામાં અપાયો છે.

શીકાગો પ્રદર્શનમાં ધર્મસમાજમાં સામિલ થવાને જૈનધર્મ-પ્રતિનિધિ તરીકે કોઈક જૈનધર્મી આચાર્ય 'શ્રી આત્મારામજી'ની આગાધી એક બી. એ. અને બીજો કોઈક હોવાને જૈન જવાના છે. એ પછી ઠીક સુધારો.

કારવાર—તા. ૩૧-૫-૧૯૩૭ સુધવાર : સુ. પો. 'પ્રાચીનકાવ્ય' વર્ષ ૮ મું અંક ૧ લો. અનુભવાનંદ કૃત 'શિવમીતા'.

શું કામ જે પદ મળ્યું તે ડપાવતા દશે ? કવિત્વ જોવાની તો વાત જ નહિ. મદને નયો લાગતું કે આ ચોથામાં કાંઈ મામલો હોય.

મનુભાઈને વરજભાઈ સાથે પૂર્ણાનંદ બંદે કરેલા grand પ્રાયશ્ચિત્ત વિશે ભારે તકરાર થઈ હતી. બીજા મૂખ લોકોની પેઠે વરજભાઈ પછી ધારે છે કે એમ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાથી ઇગર્સા જવાનો માર્ગ સરળ થાય છે અને સુધારાને મદદ મળે છે. એ બૂઠપ છે એ મનુભાઈના વિચારને કું તદ્દન મળતો છું. અંતઃકરણ વિરુદ્ધ કૃતિ થાય છે તે મંદાન તત્ત્વ તો જૂઠી જ જવાવ છે. અને સુધારાને મદદ શી ? મનુભાઈ કહે છે તેમ ઉલટી દાનિ થાય છે. 'મનુભાઈ'—પ્રાયશ્ચિત્ત અને સુધારણા એ વિશે એક લખાણ લખીને આવતા જાનેસુધામાં દાખલ કરનાર છે; બનશે તેટલી બધી દલીલો લખશે અને પક્ષ સ્પર્શ કરવાનું ધારે છે. સાઈ.

એ રીતે રાનડેએ મ્હાં પીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું તે પછી સુધાગને કાયદો થયો ! વરજભાઈ ! ત્હારે એમ કરો—રોજ બીજી નાતપનાનું ખાઈ-હરીને રોજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરિયો ! કેમ ?

મે માસના બદલમાં મ. સુ. નો પેલી 'જાણલક્ષ્મી'ની વ્યાખ્યા ડપાવીને કરેલી યુક્તિને ઠીક રીતે ઉપાડી ખાડી છે. જે બળતું હોય તે જ બળે. કદિની વ્યાખ્યા વર્તમાનપત્રોમાં ડપાવી

હેમાં જોજીખાંપણો મગાવો—એટલે પછી આપણે પૂર્ણ વ્યાખ્યા કરીશું.” એમ પ્રસન્નમનનથી કર અને જોવાનું છે. સુશોભાયે પણ વગર કલ્પે આ જાણી લીધું કે પેલી “ભાષાવક્ષણ”ની વ્યાખ્યાની યુક્તિને ઉઘાડી પાડી છે.

કારવાર—તા. ૧૫-૬-૯૪, ગુરુવાર :

શુક પોસ્ટ ‘ચંદ્ર’ (જ્યેષ્ઠ ૧૯૪૯) : આ અંકમાં હ. હ. મુવે પોતાની એક વિચિત્રતાનો અચાવ કર્યો છે. ! ! ! ! ! ! !—! ? !—! ! ! વગેરે ઉદ્ગારચિહ્નોના—અને માંદિં વેરાવલાં પ્રશ્નચિહ્નોના મિશ્રણનો—વરસાદ એ ભાઈની જાધી ‘કવિતાઓમાં નિરંતર હોય છે જ. તે વિશે કાંઈયે ‘ભારતીયપણ’માં ટીકા કરીને ‘ચંદ્રના ચિહ્ન’ વિશે હેમને બનાવ્યા જણાય છે. હેનો અચાવ કરતાં આ સામાન્ય ચિહ્નો જેવા વિષયમાં પણ પાંડિત્યદંભી શૈલીમાં મ્હોટું લાંબું લખાણ કર્યું છે. “બીજાઓએ પણ હેવાં ચિહ્ન વાપર્યાં છે” એ જ હેમના અચાવનું મુખ્ય તાત્પર્ય છે, પણ બીજાઓએ સેંકડે એકવાર વાપર્યાં પછી તો હ. હ. મુવે સેંકડે ૯૯ વાર એ મ્હોટો ફેર અને ! ! ! જેવાની વિચિત્ર અર્થહીનતા વિશે તો કશું કહેતા જ નથી. તેમજ વિનાકારણ—વાક્યમાં જ ભાવ ના હોય તે માત્ર એ ચિહ્નથી આશ્ચર્ય માટે જ જાણે ખડકેલી—એ ચિહ્નોની હાસ્તજનકતા તે તો એ ભાઈને કમ્પ્રાયો જ જણાય ? “કુવામાં હોય તો હવામાં આવે” એ કહેવત હ. હ. મુવે યાદ રાખવાની બહુ જરૂર છે. આ સ્ખણમાં હ. હ. મુવની અહંતા તો બેચાર ઠંકાણે સ્ફુરી જ આવે છે. ‘ભારતીયપણ’માં ‘પ્રેક્ષક’ની સહીથી એ ચર્યાપત્ર લખનાર કાણ હશે તે કાંઈ ખબર નથી. એ ચર્યાપત્ર પણ મ્હેં જોયું નથી તે જોવું જોઈશે.

કારવાર—તા. ૨૩-૬-૯૪ શુક્રવાર :—શુકપોષ્ટ—A. M. Dinbandhu, Broach—(હેમને—“જાનદર્શન” —માં દાખલ

કરવાને “રા. હ. હ. ધ્રુવના ચમત્કાર-ચિહ્ન” વિષય લખીને મોકલો.

કારવાર—તા. ૨૫-૬-૯૪ રવિવાર :—આજ આવેલા (તા. ૨૩ મીના) Bombay Gazette માં પ્રથમ Leader છે તે ગદ્ય કાલે Legislative Council માટે અમલવાદમાં ઉત્તર વિભાગ તરફથી મ્યુનિસિપાલિટીઓ તરફથી Election ચવાનું હતું તે વિશેનો છે. ચિમન સેતલવાડને ફતેહમંદ થવાનો સંભવ વધારે છે એમ હેમાં લખે છે. અધા ઉમેદવારોની નાતો શી શી છે તે લખતાં નીચે પ્રમાણે એક વિચિત્ર તત્ત્વ એ આર્ટિકલમાં છે :—

‘A man’s principles and ways of thought are considerably tinged by his caste and his surroundings, and to the Native mind caste is what patriotism or love of country is to the European.’

શાખાશ ! આ નવી શોધ કહાંથી કાઢી ! નાતની અસર માણસના અભિપ્રાય અને વિચાર ઉપર લેણે દરજ્જે થાય છે અને તે એટલે સુધી કે યુરોપિયનને સ્વદેશાભિમાન જોડે સંબંધ તેજ સંબંધ દેશીને અને નાતને—આ તો નવી વાત નીકળી ! ખરું છે કે કેટલેક દરજ્જે આ વાતમાં તથાપણ દશે પરંતુ બહુ જ થોડો, અને હવેના જમાનામાં તો એ ઘસારા મ્યા જેવો જ છે એમ કહિયે તો માલે—આ મ્હારો વધો રાજકીય વિષયેના સંબંધમાં અમુક બક્તિના વિચારને વિશે છે, બાકી તો માન્યાપાત્ર મન આખર હજારમાં જાય, અને ગવેરીલાલ મનમુખલાલ વગેરેનું ધીમાં ટાંકમાં જાય એ તો ખરું જ છે. એ રીતે જોનાં નાતની જાપ મનુષ્યના વિચાર અને મત ઉપર રહે છે ખરી. બાકી નાત અને દેશબક્તિને એક પાટલે બેસાડવાનો પ્રયત્ન તો દેશબક્તિ જેવા ઉદારમાવને દલકો પાંડવા જેવું છે.

દારવાર—તા. ૩૦-૬-૯૩ શુક્રવાર : કાગળ આપ્યા :

૧ મનુભાઈ (અમદાવાદ).

૨ કૃષ્ણલાલ ઝવેરી (ભરૂચ).

૧ મનુભાઈનો કાગળ—

ચિમન સેતલવાડ પસંદ થયો ખરો.

૨ કૃષ્ણલાલનો કાગળ :—

(૧) મ્હારો આર્ટિકલ—“રા. હ. હ. ધ્રુવનાં “અમરકાર-ચિહ્ન” વિશેનો—આવતા જ્ઞાનદર્શનમાં આખો છપાશે. અનુપરામ (એડીટર) તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા હતા;—આર્ટિકલથી. એ ખે જણા (કૃષ્ણલાલ તથા અનુપરામ)એ ચિહ્નોની ચર્ચા વિશે લખી ધ્રુવને ચાખૂક લગાવવાની સોંધમાં જ હતા. મ્હારો આર્ટિકલ વખતસર આવી મળ્યો. અને કૃષ્ણલાલને બહુ ગમ્યો છે. કહે છે હવે હ. હ. ધ્રુવનું મ્હોં બંધ થશે.—? હું નથી ધારતો એ ભાઈ વિચિત્ર જ છે.

(b) અનુપરામ મ્હારી તરફથી નીચેની મદદ માગે છે :—

(1) “વિજયાવિજય”,—જ્ઞાનદર્શનમાં આવે છે તે ઉપર સામાન્ય રીતે અને ઉપર ઉપરથી સ્પર્શ કરીને અભિપ્રાય આપી સકશો ?

(મ્હેં પૂરું વાંચ્યું જ નથી. વાંચ્યું છે તેટલા ઉપરથી સાફ લાગે છે. બંગાળી ઉપરથી નક્કલ જાણ્યામાં છે.)

(2) જૂદા પુસ્તકના આકારમાં “વિજયાવિજય” છંપાવવું ઠીક છે ?—દા લાવક છે.

(3) હેના દરેક પ્રકરણને મથાળે અંગ્રેજી કાવ્યના કડકા, છેલ્લેનાં મુજગતી પદ્યમાં ભાષાન્તર કરી આપશે ?

ખુશીયો, પછી કામ થઈ અને શરીરસંપત્તિ થોડી છે તેથી વચન આપતે અચકાઈ છું.

(4) અનુપરામનાં કાવ્ય વખતે વખતે “જ્ઞાનદર્શન”માં આવે છે—તે વિશે ત્હમ્હારો શો મત છે ?

(ઠીક છે; પણ કાયાં અને ધણીવાર નમાતાં છે. છેક નહિં.)

(d) 'જ્ઞાનદર્શન'માં 'તાંજૂત' વિશેનું લખાણ, કૃષ્ણલાલનું છે. ગુજરાતીમાં એ હેમનો પ્રથમ જ પ્રયત્ન છે. એ વિશે મદારો મત ખરેખરા ખુશ્લા દિલથી લખવાનો કહ્યું છે. કહે છે રમણભાઈ કહે છે પ્રથમ લખાણ તરીકે ધણું સારું છે,

મહેં વાંચ્યું જ નથી. વાંચીશ પછો લખીશ.

કારવાર—તા. ૨-૭-૯૪ રવિવાર : 'જ્ઞાનદર્શન' માટે કાન્યો

"એ મોકલ્યા :—

૧. 'વિશ્વવાગ્દાસાશ્રમની પાસે'

૨. "ઉત્તરા અને અભિમન્યુ."

કારવાર—તા. ૫-૭-૯૪ બુધવાર : શુક્રપોર—૨. "વિદ્વદ્

વિદ્યાલ ડોહસન દૂત વેદાન્તદર્શન—તથા તેનો પાશ્ચિમાત્મ તત્સદૃશદર્શન

'સાથે અંધ' એ વિષેનું લખાણ—ઉગ્રીશ ઉપરથી લાપાન્તર કરનાર

વિશ્વનાથ વિ (આપ છવે છે) પ્રજુરામ. વેદાન્ત વિશેનું આ લખાણ

મહેં દૃષ્ટ વાંચ્યું નથી. વાંચીશ. પણ ઉપરથી જોતાં જણાય છે કે

વેદાન્તને સાતમે સ્વર્ગે ચડાવીને મ ન. દ્વિવેદીની ટોળીરાણાઓ

જેવાને ખોટા દેશાભિમાન અને અંધમાર્ગમાં જલકવાનું પસંદ

કરનારને નકામું નુકસાનકારક ઉત્તેજન મળ્યું છે. પણ લખાણને અંતે

વેદાન્તદર્શન તે ઉત્તમ "પ્રકારની નીતિનો આધારજૂત છે"—એમ

મત આપ્યો છે તે તો ખરેખરો આશ્ચર્યકારક જ છે. વેદાન્ત તે

નીતિનો આધાર! સદાચારનું તત્ત્વ—સદાચારનું મૂળ—પરમ પુરુષ

પરમાત્માના ગુણ—અને મદાચાર જગ આપનાર પુરુષોત્તમ પર-

માત્મા, એ અવશ્ય વાત છે. અને વેદાન્તની સાથે તો તેનો વિરોધ

છે. વેદાન્તીઓના મતને અને સદાચરણજગ આપનાર પુરુષ પરમે-

શ્વરના અસ્તિત્વના મતને વિરોધ કહેશે છે, અને તેથી સદાચરણનું

ઉદન જ કરનાર વેદાન્ત મત છે—એ મદારો જાણિ અને નીતિના

વ્યાખ્યાનમાં તથા સદાચરણજગના કીર્તનમાં મહેં ક્યું હતું.

વેદાન્તીઓ સેંકડે ૯૯ નીતિની આબતમાં ફેરવાં છે તે આપણે જાણીએ. જ. છિયે.

*

“કારવાર—તા. ૧૪-૭-૯૩ શુક્રવાર—ગુજ. વ. સોસાઈટીના એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીની જગ્યાએ છ મહિના માટે સર્જ પ્રેટમ કરી બાળાશંકર ઉલાસરામને નીમ્યા છે!! આ શું અધેર! બાલાશંકર નાલાયક છે. સાક્ષરતામાં પણ નકામો હક રાખનાર અને કવિતામાં પણ કવિત્વ અને અકવિત્વ બંનેના કાબરચિતરાં મિશ્રણવાળી રચના કરનારો છે.

‘સાંનસુધા’માં મનુલાઇનાં પેલાં બે લખાણ આપ્યાં છે:—

(૧) હ. હ. મુવનાં ઉદ્ધારચિત્રો વિશે Satirical ચર્ચાપત્ર.

(૨) પ્રાયશ્ચિત્ત અને સુધારણા.

જાને ઉત્તમ રીતે લખાયેલાં છે. ગિયારા હરિલાલને તો ખરેખરે જાનાવ્યો છે. હેને લાયક જ હેની વિચિત્ર અહેતા વગેરે છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત વિશેના લખાણમાં દલીલો સમજાવ્યા છે. બેતથ્ય તો અપૂર્વ અને સરસ છે એક તો એ કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને દાખલ થયા એ એક રીત્યે નાત્યે વિલાયત જવાને સંમતિ જ આપી કહેવાય એમ કહે છે ત્હેનો ઉત્તર એ જ કે એ રીતે તો ચોરી વગેરે શુનાહ કરનારને સરકાર સજા કરે છે માટે તે ઉપરથી તે શુનાહને સરકારે સંમતિ આપેલી શું ગણાશે કે? અથવા નાત્યનો જ દાખલો લેતા—કેટલાક વર્ષ ઉપર એક છોકરાએ મુસલમાનનું ખાધું ત્હેને નાત્યના કેટલાક જણાઓએ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી દીધું—માટે શું તેથી નાત્યે મુસલમાનનું ખાવાને સંમતિ આપી?—(મુખ્યમંત્રીકચેળની નીલના શેડિયાના સગાએ દારૂ ખીંચેલો પકડાવાથી નાત્યે દંડ કે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું કરી નાત્યમાં લીધો માટે શું દારૂ ખીંચાને સંમતિ આપી ગણાશે કે? આ દાખલો હું ઉમેરું છું.)

ખીજી દલીલ એ છે કે—ઈંગ્લાંડ જવામાં સુધારાનો અંશ જે છે તે નાત્ય તોડવાની બાજતમાં જ છે. છતાં પાછા આવીને નાત્યમાં પ્રાયશ્ચિત્તથી દાખલ થાય તો સુધારાપણું એ કૃત્યનું જતું જ રહ્યું.

ત્રીજી દલીલ—સુધારાના નિર્દોષ કહે છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યારેય ઈંગ્લાંડ જવાનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે. પણ એ તો કપ્કારે થાય કે બધા સામટા બાપ તપ્કારે—તે તો બને નહિ. વર્ષે વર્ષે એકેક બબ્બે બાપ ને પ્રાયશ્ચિત્ત લઈને દાખલ થાય તેથી પ્રાયશ્ચિત્તની રૂઢિ બંધ થઈ કે ઉઘડી સ્થપાઈ?

ખરૂં જોતાં તો પ્રાયશ્ચિત્ત ના કરીને દકનારાં ધણા નીકળે તો જ નાલયવાળા આખરે કંટાળીને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાં જ બંધ કરે અને એમને એમ સ્વીકારે. તપ્કારે તો સુધારો થયો કહેવાય.

કારવાર—તા. ૧૬-૭-૯૩ રવિવાર—શુક્રપેશ્વર :—પેક્ષી
Grand Anglo—Guj. Dictionary નું Prospectus
(અમદાવાદથી) હરિશંકર કરુણાચંદ્ર પાઠક (ગુજરાત ગેઝિટ પ્રેસ)
(હિના પબ્લિકશર) તૃતીયો.

રમણભાઈ પૂછે છે એ ડિક્શનરી માટે એક Introduction લખશો? હરિશંકરે પૂછાવ્યું છે. કેનહી મરાઠી ડિક્શનરીમાં છે તે નમૂના ઉપર; અને અંગ્રેજી ભાષા સાથે સરખાવીને ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ હેમાં આપવાનો. મણિલાલ દ્વિવેદીને પૂછ્યું તો તે કહે—“મદારો અબ્બાસ એ દિશામાં ગયો નથી; નરસિંહરાવને કહો; એ કરી સકશે.” કેચવજાલ ધ્રુવ પણ મદાર નામ બતાવે છે, અને કહે છે કે—“હું લખી નહિ સકું. સામમી એકડી કરી સકીય.”

હવે મદાર આ કામ માથે લેતે બહુ વિચારવાનું છે. મદાર જ્ઞાન આ બાજતમાં આ બધા લોકો માને છે તે કરતાં બહુ ઓછું છે. ચખ્કોની વ્યુત્પત્તિ વગેરેની જોળ્યમાં પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણનું જ્ઞાન થોડું ધણું મેળવ્યું છે ને એ સંબંધે વિચાર ચલાવ્યા છે, પણ તેથી કંઈ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ લખવા જેટલી જ્ઞાનસામગ્રી

મેળવી છે એમ લગારે ના કહેવાય. જોઈશ, સામગ્રીની મદદ મળશે તો તે વખતે મારે લઈશ, પણ હજી ફેટલીક પૂજપરજી કરે છે.

કારવાર—તા. ૨૧-૭-૯૩ મનુભાઈ લખે છે :

“ગુજ. કોલેજમાં સંસ્કૃત પ્રોફેસરની જગ્યા આજુદશંકર બાપુભાઈને જ આપી.”

કાગળ લખ્યા :—

૧. રમણુભાઈ (અમદાવાદ). તા. ૧૬-૭-૯૩ એ આવેલા પત્રનો જવાબ).

‘A Guj. ડિક્શનરી માટે ઉપોદ્ધાત લખવા માટે સ્વીકારતા પહેલાં નીચેના પ્રશ્નોનો ખુલાસો માગ્યો :—

(a) હરિશંકરે આમ પરબાયું પૂછવાથી હું લખું તે બંને એડિટરો કબૂલ રાખશે? હું લખું ને પછી નાકબૂલ કરે ને કોઈ બીજાનું લખેલું લે તો ?

(b) History of the Guj. Language as Compared with the English Language” તેનો પૂરપૂરો અર્થ શો ? ફહેલી તરેહનું મ્હારે લખવાનું. મ્હારા ઉપોદ્ધાતનાં સ્વરૂપ અને મર્યાદા શાં તે જાણવું જોઈયે.

(c) સામગ્રી બધી મ્હને મળશે ? કેશવલાલ ધ્રુવે હા કહી છે ત્હમે કહો છો તેમ. Candyની મરાઠી ડિક્શનરીમાં ઉપોદ્ધાત ફહેલો છે ? હું નથી જાણતો. એ ઉપોદ્ધાતનાં પાનાં કાઢીને કોઈ મોકલી સકશે ?

(અથવા એટલાની નકલ જાપીને હરિશંકર મોકલે તો મોકલી સકાય.)

(d) મ્હારે ઉપોદ્ધાત અંગ્રેજીમાં લખવાનો છે કે ગુજરાતીમાં ?

કારવાર—તા. ૨-૮-૯૩ શુધવાર : ‘કાન્ત’ (મણિશંકર બદ)નું ‘દેવયાની’ નામનું કાવ્ય વાંચ્યું જ હતું. રસિક, લલિત, સુંદર, અદ્ભુત છે. પ્રથમ ભાગ જ જાપાયો છે.

"Anglo-Guj. 'ડિક્શનરી' સંબંધે મહારા પ્રઓનો જવાબ રમણભાઈએ લખ્યો છે. લખે છે :—

(a) હરિશંકરે 'પરબાણુ' પૂછ્યું ત્હેની અડચણ નથી. એડિટર ફરેતમે સેટનાએ પણ પૂછ્યું તું કે નરસિંહરાવને લખ્યું કે નહિ; હેમની મદદની ઘણી જ જરૂર છે; આ કામ હેમનાં વિના ગુજરાતમાં કાઈ નહિ કરી સકે; વગેરે.

(હીંદ આ માન જ મહેને મલારાવે છે. એ અયોગ્ય માનથી જણાય છે કે મહારી તરફથી ધણું સરસ લખાઈ આવવાની મોટી આશા રાખતા હશે અને તે આમાં તૂટી પડતે વાર નહિ. ખેર, પ્રયત્ન કરીશ)

(b) Candyની મરાઠી ડિક્શનરીના ઉપોદ્ધાત પ્રમાણે જ લખવાનું છે. અંગ્રેજી ભાષાના ઇતિહાસનો ભાગ, હેમાંથી મળશે. મરાઠીના ઇતિહાસને ઠેકાણે ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ મૂકવો. યોગ્ય રીતે ત્હમારે પોતાની ચર્ચા તો લખવાની જ... વગેરે.

Candyની ડિક્શનરીના ઉપોદ્ધાતનાં પાનાં કાપીને, હરિશંકર શેઠા દિવસમાં મોકલશે. તેમજ કેશવલાલ ધ્રુવે એકડી, કરેલી સામગ્રી પણ મોકલશે.

(c) અંગ્રેજીમાં ઉપોદ્ધાત લખવાનો છે. (હરિશંકર જે ગુજ. વ. સોસાયટીમાં ધારકૂન હતો અને જરૂરતરફ કર્યો, હતો તે જ છે. પણ હેતુ તો માત્ર જાપાળી નફા મેળવવાનું જ કામ છે.) બધાએ મદદ કરવાની—મફત કામ કરીને મદદ કરવાની—કળલાત આપી છે તે માત્ર ગુજરાતી ભાષાના હિતને અર્થે જ.

એટલે પૈસા મળવાના નથી; કંઈજ અડચણ નથી. ગુજરાતી ભાષાનો લાભ તે જેવી ત્હેવી વાત નથી.

કારવારે—તા. ૫-૮-૯૩ રવિવાર : કામગીર આગ્યા.

૧ મનુભાઈ (અમદાવાદ.)

મનુભાઈના પેલા (હ. હ. ધ્રુવનાં ચમત્કાર ચિહ્નો વિશેના) યાનસુધામાંના ચર્ચાપત્રમાંની ઘણી ખરી મસ્કરીઓ વિશેની મદારી અટકળો ખરી પડી લખે છે.

‘નાદિમતાઈપિણું’—તે ‘ઐક્યતા.’ ‘સામ્યતા.’ વગેરે શબ્દોના ઉપહાસ માટે છે.

“જળહળ જ્યોત પ્રકાશ”—હ. હ. ધ્રુવ ‘ઝળજળ,’ ‘ઝળહળ’—હેવા હેવા નકામા શબ્દોનો આડંબર કરી કવિતામાં જોસ આણવાને જાય છે તે ઉપરજ આ મસ્કરી છે.

‘લોહગદનો કિસ્સો—લસુંદા’—એ તો જાણી જોઈને ગડમડિયું મિશ્રણ કયું છે. હ. હ. ધ્રુવની અપ્રસિદ્ધ લેખકોનો આધાર લેવાની યુક્તિને બનાવવા માટે પણ આમ કયું છે અક્ષરસગાઈ માટે પણ ખરું.

મણિશંકર બદને ચે એ ચર્ચાપત્ર બહુ જ ગમ્યું. રમણભાઈનું હેમણે તો ધાધું”તું.

ફારવાર—તા. ૬-૮-૬૩ શુક્રવાર : શુક્રપોસ્તના યાનસુધા (ઓગસ્ટ ૧૮૬૩.)

‘બદ્રબદ્ર’ હંમેશાં માફક રમુજ, અક્ષરવાળી રમુજથી ભરેલું આવ્યું છે. “વેદમાં ધીનાં ટાંકાં કરવાનું નથી લખ્યું”—વગેરે

ફારવાર—તા. ૧૨-૮-૬૩ શનિવાર : ઓગસ્ટના હિંદીપંચમ! Nautch Girl વિશે એક પત્ર તથા બીજું એક ચિત્ર એમ આપ્યાં છે હેમાં એક વિચાર ખરેખર ધ્યાન આપવા લાયક છે. નાયનારીઓ અધમાઅધમ ધંધો કરનારીઓ હોય છે તેથી નાયનો ચાલ બંધ કરવા માટે મદગસ તરફ હાલમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે. નીતિ અને સદાચરણને હાનિ થવાનો સંભવ હેમાં બહુ જ તેથી એ યોજના સફળ થાય એ ઇચ્છે છે. પણ તે સાથે એ યોજનાના યોજકોએ બીજો પણ વિચાર રાખવો જઈએ. સંગીતકળા પૂર્વે આપણા

દેશમાં સભ્ય સદ્ગૃહસ્થોનાં કુટુંબોમાં હતી. સન્નારીઓનું ગીતનૃત્ય એ બૂલણ હતું. હવે એ કળા અધમ ધધો કરનારીઓમાં જતી રહી છે. અને સન્નારી ગાય નાચે તે દૂષણુરૂપ ગણાય છે. એટલે આ અધમ સ્ત્રીઓના ગીતનૃત્યને જોવાનું બંધ થયું તે સાથે જ સંગીત કળાનો પણ વિનાશ કરવાનો આરંભ થયો જણવો. હાલ હાલમાં પણ સારા જિંવી પદ્ધતિના ગાયકો ઓછા થતા ચાલ્યા છે. જે રહ્યા છે તેમનો આધાર આ હાવી અધમ સ્ત્રીઓ ઉપર છે, કેમકે એ સ્ત્રીઓ હેમતી કને તાલોમ લે છે. પણ જતે દહાડે—આ સુધારો થયો તો સંગીતકળા પણ નાખૂદ થશે. માટે વારાંમનાના ગીતનાચ જોવા બંધ થવાની સાથે જ સભ્ય મંડળમાં કન્યાઓને અને સ્ત્રીઓને ગીતનૃત્યની કળાઓ શીખવવાની યોજના પણ આરંભવી જ નોંધ્યે. આ ખરેખર ધણી જ ધ્યાનમાં લેવા લાયક સૂચના છે, એ સૂચના રજુ કરતાં એ ('જલધરનાથ' એમ કૃતિમતાવાળી સહી કરનાર) લખે છે :—

"The more I ponder over this grave subject the more I feel convinced that the superior intelligence of Europeans—their vigor, morals, valour and manliness of character—are in no considerable degree due to the influence of their women who as a rule excel in the art of singing and dancing."

ચિત્રમાં એક વારાંમના નાચતી ચીતરી ■ ને જોનારા ચીતર્યા છે તેમાં એક નવો આપેલો અંગ્રેજ પાસેના દરજીને કહે છે, કે હમારી Ballet Girls અને Circus Starની સાથે સરખાવતાં હમારી Nautch Girl ખરેખરી સભ્ય વિનીતતાનું મૂર્તરૂપ છે. દરજી કહે છે છતાં હું ખરું છું કે એ Nautch Girl હુત્ર શાય. નવો અંગ્રેજ—"કેમ ? એટલું બધું જોર કેમ ?"

લક્ષણી-“The outside glitter is all that meets your eye. If you saw deeper than the surface, you too would wish the fine arts wrested from contact with such pollution.”

એ જ ખરું ઇષ્ટ છે. શું આપણા દેશના હિતચિંતકો અને રાજ રજવાડાઓ આ ઉપર લક્ષ નહિં આપે? આખા હિંદુસ્તાનમાં ઝાણમાં ઝાણી ચાર સંગીત શાળાઓ જોઈયે. અથવા તો દરેક મુખ્ય મુખ્ય કન્યાશાળામાં આપણું સંગીત શીખવવાની ગોઠવણ થવી જોઈયે. મૈસૂરમાં કાર્ષિક હાલો પ્રયત્ન છે; એ સંતોષની વાત છે. મુંબાઈમાં મૈસૂરના દિવાન (કે કેકે) આવ્યા હતા ત્હેમને મોરારજી ગોકળદાસને ઘેર નિમંત્રણ કરી મળાવડો કર્યો હતો. વીરચંદ શેઠ વગેરે એ. ત્યાંના એન્જીનેયરનસ ઇન્સ્પેક્ટર કાંઈ મૈસૂરી સાથે વાતચીત કરીને થતાં હોયે કહ્યું હતું કે હમારે ત્યાં કન્યાશાળામાં જોવા પ્રકારનું સંગીત-વીણાવાદન વગેરે શીખવે છે. ખરેખર થતું હોય. તો આનંદની વાત.

મૂનામાં સંગીતની મંડળી (?) છે, પણ તે માત્ર બાવડાઓના કલમ જેવું છે, સ્ત્રીજાતિમાં શીખવવાની વાત જ નથી. અને ત્યાંસુધી હિંદુ ગૃહમંડળમાં ગૃહિણી અને કન્યાઓનાં લક્ષણોમાં સંગીત કળા (ખરેખરી સંગીત કળાની કળીનો ખીલતો સુવાસ) પસરશે નહિ ત્યાંસુધી કુટુંબની, જનમંડળની, ભરતખંડની ઉન્નતિની આશા રાખવી નહિં.

કારવાર—તા. ૧૪-૮-૯૩ : જહુ ફિકર ચાલ હેવી ખેદની વાત જણી. Bom. Gazettee આજ આખું (તા. ૧૨-૮-૯૩ નું) ત્રેમાં તા. ૧૨-૮-૯૩ એ મુસલમાનો અને હિંદુ વચ્ચે બચાંકર મારામારી ને તોફાન મુંબાઈમાં થવાનો ત્રાસજનક હેતુલ આપ્યો. લસ્કર ખોલાવતું પકડ્યું—તોપો આણવી પડી—અનેક અનેક માણસો મારાવા, મરણ અને કેદલાંક મુખાં. પ્રજાસપાટણમાં મુસલમાનો અને

હિંદુઓની વચ્ચે હમણાં જ થયેલા તોફાન સંબંધે જ આ અહિં પશુ (મુંબઈમાં પશુ) થયું છે. કેટલાંક દહેરા કેટલીક મસીદી તોડી પાડી. પારસી સાથે જે તોફાન મુસલમાનોને થયું હતું-આજથી ૧૯ વરસ ઉપર (૧૮૭૪)-તે કરતાં પણ ભયંકર થયું છે ને. બધે ગજરાટ ફેલાયો છે. ગોરક્ષકર્મડગીતું સર્વત્ર વૃથા વૃત્ત આવ્યા મરિયુમને માટે ધણે દરજ્જે જવાબદાર છે.

કારવાર—તા. ૨૯-૮-૯૩ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા:—

૧. Rustamji A. Setna (Bhavnagar
c/o. Pro. K. J. Sanjana,
Samaldas College).

x

x

x

(b) ડિક્શનરીનો પ્રથમ ભાગ મે મહિના પહેલાં નહિ તૈયાર થાય, તેથી Introduction ત્યાં સુધીમાં કરી સકશો.

(c) “ગ્લોસરી” વિશે લખે છે “કેશવજીના ધ્રુવે તદ્દમારી પદ્ધતિ ઉપર જ ધણા ખરા, નિયમો રચ્યા છે. પણ મિ. સંજના હેમાંના ધણા નિયમો રદામે વાધો ઉઠાવે છે અને બધો પ્રશ્ન ફરીથી નિશ્ચિત કરવો પારે છે. તેથી મહેં તદ્દમારી “ગ્લોસરી” વિશેની ‘નોટ’ની નકલ મંગાવી છે; તેમ જ ટેકર કૃત વ્યાકરણ હેના પુત્ર રવ. જી. ટેકરે વધારા સાથે તૈયાર કર્યું છે તે મંગાવ્યું છે. હજી પ્રસિદ્ધ નથી થયું. હેમાં ગ્લોસરી વિશે એક પ્રકરણ જ જુદું કર્યું છે તે-હેના (Rev. Geo Taylor ના) જોલવાથી જાણ્યું છે કે એ રિપપમાં બહુ શ્રમ લીધો છે. હવે કાચી યોજના તૈયાર કરીને મુદતના ફેરફાર વગેરે યોજના ડિક્શનરી માટે સ્વીકારીશું. વગેરે વગેરે.

(d) રવ. જી. ટેકરે Scriptural શબ્દો તથા allusions નો વિભાગ માથે લીધો છે.

કારવાર—તા. ૩-૯-૯૩ રવિવાર : આવે Bom. Gazette આવ્યું (તા. ૧-૯-૯૩ નું) તેની સાથે Extra Editionની

અમરખી આવી તેથી જાણ્યું કે ઓન. જસ્ટિસ તેલંગ ગુંજરી ગયા. ઘણી જ દિલગિરીની વાત થઈ. છોકરીઓ ન્હાની પચણાવવાની બૂદ્ધ થોડા મહિના ઉપર કરી એ ખરું. પણ જાડી હાઇકોર્ટના જજ તરીકે, યુનિવર્સિટીના ઉત્તમ નમૂના તરીકે સંસ્કૃતમાં, અંગ્રેજીમાં, અંગ્રેજી વકતૃત્વમાં અપૂર્વ અને પ્રવીણ હોવા જોવા મનુષ્ય તરીકે એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને બૂલચૂકે હતો. જવાન ઉમ્મરમાં (૪૫-૪૮ વર્ષ ભાગ્યે હશે) આ મૃત્યુ બહુ જ ખેદાચક છે. ઈશ્વર-ઇચ્છા બલવતી છે. In the midst of life we live in death એ ખરેખરું સત્ય છે. (જીવનની વચ્ચે મૃત્યુમાં જ આપણે રહિયે છિયે.)

કારવાર—તા. ૮-૯-૯૩ શુક્રવાર : કાગળ આવ્યો :

Rustomji A. Setna (Bhavnagar) “જોડણી”નું પુસ્તક પહોંચ્યું. ઉપકાર થયો. વગેરે વગેરે.

જોડણીના નિયમો માટે કેટલીક શંકાઓ એ બે જણને (સેઠના તથા સંજીવનને) પડે છે. લઘુપ્રયત્ન હકાર તથા લઘુપ્રયત્ન વકાર માટે શંકાઓ છે. આખર પૂછશે.

કારવાર—તા. ૯-૯-૯૩ શનિવાર : જુકપોર્ટ—જુદ્ધિપ્રકાશ, (સપ્ટે. ૧૮૯૩).

આ જુદ્ધિપ્રકાશમાં “જોડણી” વિશે ચર્ચાપત્ર છે. લખનારે “એક ગુજરાતી”—એમ સહી કરી છે. કોણ હશે? કૃષ્ણલાલ જવેરી અથવા અનુપરામ મીડાલાલ દીનશંકુ તો નહિ હોય. મહારી જોડણીની પદ્ધતિ ધણે ભાગે લોકો લખાણમાં વાપરીને સ્વીકારે છે, કેશવલાલ ધ્રુવે નવી થવાની Anglo—Guj. Dictionary માટે રચેલા નિયમોમાં મહારી પદ્ધતિ ઘણી ખરી સ્વીકારી છે, તો પછી સાક્ષરો ખુલ્લી રીતે સ્વીકાર કેમ નથી કરતા કે એ પદ્ધતિ કળુલ રાખવી? અથવા જનમાં લિન્ડ હોય ત્યાં મહારી પદ્ધતિ ખોટી સાબીત કેમ નથી કરી આપતા? આમ આ ચર્ચાપત્રી લખે છે.

વળી લખે છે કે નરસિંહરાવે ચર્ચા પડતી મૂકી છે તે ફરીથી સાક્ષરોએ હવે ઉપાડવી જોઈએ અને કેટલાક સાક્ષરોનાં નામ આપી વિનંતિ કરી છે કે તદ્દમારા વિચાર દર્શાવો વગેરે.....

ઉપર નેધિલા (જુ. પ્ર. માંના) ચર્ચાપત્ર નીચે એડિટરે (ખાળાશંકરે ?) કરેલી નોટમાં “ નાનખાના ”ની વ્યુત્પત્તિ નાન= રોટકી ખાના=ખારી—એમ આપી છે ! ખાના=ધર (ખાતેહ) એમ છે. ખાળાશંકર ફારસી જ્ઞાનની પતરાળ કરે છે ને આ શું ! આજ જુ. પ્ર. ના આરંભમાં (બહુ માલ વિનાતી) ગઝલો છે. હોંની ફૂટનોટમાં ગઝલ શું તે લોકો નથી જાણતા, —ગઝલ તે અમુક માપનો છંદ છે. તે માપ વૃદ્ધનું ના જોઈયે, તે લોકો નથી જાણતા તે માટે તો મસ્કરી એ જ લાઈ કરે છે (શાથી કે અતે દાલ એમ એ ગઝલોમાં છે; તેથી ખાળાશંકર જ હશે). ગઝલ એ એક ગાણાનું નામ છે, અને ફારસી ઉર્દૂની ગઝલો બહુ ઠેકાણે ગવાતી હોવાથી રાહ મળતી આવી એટલે બસ એમ સમજી ગમે તેવી કવિતાઓ ઉપર ગઝલ નામ ઠોકરી ફારસી ઉર્દૂની એકાદ રાહ લઈ બરાડવા બેસે પ્રે.—આમ મસ્કરી એ લાઈ કરે છે. કહે છે ગઝલનું માપ-યરગગ ચરગગ એમ છે એ ચરણો છે કહે છે, ને વચ્ચે યતિ કહે છે. પણ ખરૂં જોતાં ચાર ચરણો જ ગણવાં જોઈયે; અને યતિ આગળ ચરણ જ બદલાયું ગણવું જોઈયે. બીજું એ માપમાં—અક્ષરમેળની પેઠે ન આવતાં માત્રા મેળ પ્રમાણે સમાઈને બરોબર આવે તો શો દે.ષ ? ફારસીમાં અક્ષરમેળ જેની સખ્તાર્થ નિયમની છે કે શું ! કૃષ્ણલાલ ળવેરીને પૂછીશ. ગમે તેમ હો, પણ માત્રા—માપ આખું તો ગઝલ ના કહો તો ગઝલની ચાલ કહો, પણ દોષ-શો આવ્યો ? ખાળાશંકર તો તદ્દન શુદ્ધ નિયમનો પૂગક—એ હેમના ભારતીબૂષણમાં આવેલા એક કાવ્યંશાસ્ત્રના લખાણ ઉપરથી. જણાય છે, રમણભાઈયે (મકરદે) “ કવિતા ”ના નિબંધમાં એ બાબત હેને ઠીક ખાંડન કરીને તોડી પાડ્યો છે.

કારનાર—તા. ૨૦-૯-૯૩ બુધવાર : આજ સુબોધપત્રિકા આવી તેથી બપુયું કે મુંબાઈમાં રા. નારાયણ મહાદેવ પરમાર્નદ ગુજરી ગયા. દસ વર્ષ સુધી માંદા પથારીમાં રહ્યા હતા. ઉત્તમ મહાપુરુષ ગુજરી ગયાથી ખરેખરો ખેદ થાય છે. બહાર ડોળ ના રાખનાર, છતાં ખરેખરા મહાપુરુષના ગુણ—મનના તથા હૃદયના ગુણ—આ ગૃહસ્થમાં હતા. ઈશ્વર હેમના આત્માને શાન્તિ સુખ આપે !

મુંબાઈ—તા. ૧-૧૦-૯૩ શુક્રવાર : સાંજે સાઠાચાર વાગ્યે હું તથા મનુભાઈ માધવદાસ શેઠ સાથે ટાઉનહોલમાં તેલંગના રમરણાઈ યવાની સભામાં ગયા. ઉત્તમ બાપણુ ડો. મેકિકનીનું હતું તેલંગના અઠાળ મરણુ ઉપરથી ધર્મ સંબંધી ઉત્તમ સાર બહુ સારો કાઢ્યો. કહ્યું કે આપણને એમ લાગે કે અઠાળ મરણુ થયું તેથી નુકશાન થયું. પણ ઈશ્વરની અમર્ય હેતુઓના હેતી જ હશે કે પાકી ઉમરે મરણુ થવાથી એ મહાપુરુષના ગુણ વગેરેની છાપ આપણા ઉપર પડી આપણા જમાનાને લાભ થાય છે તે કરતાં આમ અઠાળ મરણુથી હેતી છાપ સમગ્રતર થઈને આપણને વિશેષ લાભ કરવો. અને તેલંગે ટૂંકું આયુષ્ય ભોગવ્યું ખરૂં પણ (ગુણ અને કૃતિમાં) વિપુલ આયુષ્ય એમ કહેવાય. રાનડેએ બાપણુ ઉત્તમ દષ્ટિગિન્દુથી સારૂ ક્યું પણ પાછગથી પોતાની તથા તેલંગની કૃતિપરાયણ સુધારક તરીકે ખામીનો ગોળ ગોળ સૂઝો બચાવ કરવા જેવું કરીને કથળાવ્યું. બાકી બાપણુ એકવાર અદ્ભુત, ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાનમય, બચ્ચ હતું ગવર્નર (લોર્ડ હેન્ડ્રિસ) તો તત્કાલીન યર્ષ વાંકા વળી શિષ્યની માફક જ્ઞાન દષ્ટને ટગટગ જોતો સાંભળ્યા કરતો હતો. અને રાનડે તો જાણે ધરમાં ઉમો હિમો વાત જ ના કરતો હોય એમ (હાલું વિદ્યતાપૂર્ણ ગંભીર અને છટાદાર) બાપણુ, વગર મહેનતે, વગર સંકોચે, સહેલાઈથી ક્યે જતો હતો.

મુંબઈ—તા. ૮-૧૦-૬૩ રવિવાર : સાંજે ગોવર્ધનભાઈને મળ્યા. પેલી ડિક્ષનરીના ઉપોદ્ધાત વિશે મ્હને કેટલીક સલાહ આપવાના હતા તે આપી પણ કશું નવાઈનું કહ્યું નહિ માત્ર પોતે પ્રાકૃતનું જે થોડું જાણતા હતા તે કહી બતાવ્યા જેવું કયું. ગોવર્ધનભાઈને ઘેર એક શાસ્ત્રી મળ્યા. નામ શુવરામ (?) શાસ્ત્રી. કાશીમાં અભ્યાસ સારો કરી ત્યાંની ત્રણે પરીક્ષાઓ પાસ કરી છે. બ્યાકરણશાસ્ત્રી છે. વેદાંત ન્યાય વગેરે બીજે નંખરે જાણે છે. એમ ગોવર્ધનભાઈએ કહ્યું. હજે છે હેમણે (એ શાસ્ત્રીએ) નિશ્ચય કયો છે કે બ્રાહ્મણોએ આપણા દેશનું બહુ નુકસાન કયું છે! આ વખત વળી ગોવર્ધનભાઈ સુધરેલા થવાનો હક કરવા બેઠા! એ શાસ્ત્રીએ પોતાનાં ધરનાં દેવતાં લઈને નદીમાં નાંખી દીધાં કે દેવડાવ્યાં! આમ પણ ગોવર્ધનભાઈએ હેના દેખતાં જ કહ્યું. શાસ્ત્રી જવાન છે; ૨૦-૨૫ વર્ષ કે ૩૦ વર્ષની ઉંમર હશે.

મુંબઈ—તા. ૧૪-૧૦-૬૩ શનિવાર : બેઠવાર ફોટોગ્રાફરને ત્યાં જીમ્મિ (મ્હારી) પડાવી.

જીમ્મિ પાડીને પછી Dark room માં મ્હને જોડે લઈજઈને મ્હારા દેખતાં Develop કરીને સમઝણ પાડી. પછી કલાકિક સાથે બેશીને હેણે જ્ઞાનપ્રચારક મંડળી આગળ વાંચેલો Artistic Photography વિશેનો નિબંધ વાંચી સંભળાવ્યો અને હમે એ વિશે ચર્ચા કરી. એ નિબંધ (ગુજરાતી) ની એક નકલ મ્હને હેણે આપી. પારસી ગુજરાતી બાષા છે; પણ વિષયચર્ચા પિદ્ધતા અને રસિકતા ભરેલી છે. “એક નાટકમાં બે નાયક ના હોય” વગેરે—એ તત્ત્વ વિશે મ્હેં સંકેત બતાવી હતી; તે વિશે કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ હેને કહ્યું હતું (મ્હેં કૃષ્ણલાલને કામળમાં લખ્યું હતું તેથી); તે ઉપરથી બેઠવારના મનમાં એ વિશે મ્હારી સાથે ચર્ચા કરવાનું હતું. તેથી આ પ્રમંગે ચર્ચા કરી. આખર જોતાં હેનો મત ખરો જ લાગે છે. ઓથેલોમાં નાયક તો ઓથેલો જ. બાકીનાં પાત્ર ઇવાગો,

ડેરિડોના, તે ગમે એટલાં હિતમ મહત્વનાં પંચુ પરિપોષક જ; મુખ્ય તત્ત્વ મધ્યમિન્દુશ્વત તત્ત્વ (Jealousy) ની આસપાસ રહેલાં સદાચકારી તત્ત્વો જ. પેલી લઢાઈમાં જતા સૈનિકની પત્નીના ભાવમાં પણ સૈનિક તે માત્ર પોષક અને અયુગ્મતી પત્ની તે જ નાવિકા. કદી બે સમાન મહત્વનાં પાત્ર હોય તો પણ બારોડીથી જોતાં એક જ મુખ્ય જણાશે અને હોવું જોઈયે.

યુનિવર્સિટી ઓફીસમાં શ્રીધર ભાંડારકરને મળ્યો. ડોક્ટર ભાંડારકરે હેમના એક Philological Lecture માં સહાન અને નહાનુંની વ્યુત્પત્તિ ભણ-ભહુ (પ્રા.) ઉપરથી ગણી છે; પણ મ્હારા મત પ્રમાણે શ્લઙ્ગ-ભહ્ન ઉપરથી તે વાત છે, શ્રીધરને વાતને પ્રસંગે રહેજ કહી. કાંઈ જવાબ તો ના દઈ સકયો; પણ કથું કબૂલ કરતે નહાનમ લાગતી હોય એમ લાગ્યું.

લોનાવળે—તા. ૧-૧૧-૯૩ બુધવાર : છુકપોસ્ટ 'અન્દ' (આશ્વિન ૧૬૪૦ અક ૧૨).

આ અંકમાં—'નૂતન વાદળી' ઉપરના 'જટિલ'ના વિવેચનમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

"આવું આ કાવ્યનું કથન છે. આ કથનમાં કુદરતનું નિર્માણ નિરીક્ષણ અને તેની સાથે જ મધુર સાંસારિક જીવન ચીતરાયું છે. આ સાંસારિક જીવનના સહવાસથી, અથવા ઉગ્રેજ કવિ રોક્ષી અને એનું જ અનુકરણ કરનાર રા. નૃસિંહરાવની કથનશૈલીથી અથવા નિરીક્ષણ કથનથી (??) જુદા પડી, આપણા આ કવિએ અમારી નજરે તો કાવ્યના ચમત્કારમાં ન્યૂનતા નહિ, પરંતુ ઓર ઉમેરો કીધો છે."—વગેરે વગેરે.

આ 'નૂતન વાદળી' નામનું કાવ્ય ફરીથી વાંચી જોઈય. અને સ્ટોપફોર્ડજક (જેને જટિલ—'સ્ટેફોર્ડ' એ બૂક કહે છે) ના વિવેચન મતને પણ રદ ગણનાર (આગળ બીજું લખ્યું છે. તે ઉપરથી એમ જ ગણનાર લાગે છે) જટિલનું કહેવું કેટલું ખરું છે તે ને—

‘રટેફાડ’ એ બૂક’ એમ માને છે કે “વાદળી જેવા કુદરતી પદાર્થમાં મનુષ્યજીવનનો આરોપ કરવો એ નિરીક્ષણ નિર્મળતાને કલુષિત કરે છે. એ વાતને આ કાવ્ય ફેટલેક અંશે જૂડી પાડી આપે છે”—આમ જટિલ કહે છે. ફેટલેક અંશે— એટલે શું? એથી તો થોડો દોષ સ્વીકાર્યા જેતું થાય છે. બધું અર્ધદગ્ધ કારખાતું છે. અર્ધ અમાતકારી કવિને અર્ધદગ્ધ વિવેચક મળ્યા છે. જોઈશ, કાવ્ય જોઈશ.

રોજીનું અનુકરણ મહેં ‘મેધ’ ઉપરથી કરેલા ‘અંદા’ કાવ્યમાં ક્યું છે તે જ કહેવાનો ઉદ્દેશ હોય તો તો ઠીક. બાકી મહારા પ્રસિદ્ધ થયેલા બધાં કાવ્યમાં રોજીનું જ અનુકરણ છે, અને અનુકરણ જ છે એમ ઉદ્દેશ હોય તો જટિલના કાવ્યજ્ઞાન અને કવિત્વવતરવના જ્ઞાન વિશે હલકો જ મત અંધાપ એમ છે. આ જટિલ તે પેમે ‘જટિલ પ્રાણ પદ બધ’નો કર્તા—જે’ણે મહત્તે એક હાસ્યજનક કાગળ લખ્યો હતો (સોલાપુર હું હતો તદ્દારે)—તે જ છે. અધકચરા જ્ઞાન અને કવિત્વવાળો માણસ લાગે છે.

વળી જટિલ લખે છે:—

“કવિની પ્રતિભા એટલે પ્રતિબિંબ પાડવાની શક્તિ”—! આ તો પ્રતિભા (Ideas) નું નકું જ લક્ષણ! કવિત્વનું બીજ મનો-ગર્ભમાં ધારણ કરવાની અને તહેને રકુરણ આપી સજીવ આકારમાં જન્મ આપવાની શક્તિ તે તો પ્રતિભા કહેવાય; પૂર્ણ સફલા પ્રતિભા. બાકી ગર્ભ ધારણ કરવાની શક્તિ—કવિતાજનન કરનાર ઇતર કારણના સમાગમે દ્રવિત યષ્ઠ બીજનું અદ્ય કરવાની શક્તિ—તે પણ પ્રતિભા જ છે; અદ્યપરા પ્રતિભા; જનનપરા પ્રતિભા નહિ. પણ આ ભાઈ તો વિલક્ષણ લક્ષણ આપવામાં જ વિલક્ષણતા માનતા જણાય છે.

કારણ:—તા. ૧૨-૧૨-૬૩ રવિવાર : ‘બુક પોસ્ટ’—‘અંદા’
(આવૃદ્ધ ૧૯૪૬).

આ 'ચંદ્ર'માં પેલું 'નૂતન વાદળી' નામનું કાવ્ય છે. મહારી 'ચંદ્રા' અને શેલીના The Cloudની નકલ સ્પષ્ટ અને કખૂણેલી જ છે. પણ કહેવું પડે છે કે નકલ કદંગી થઈ છે.

'હું કન્યા છઉં કનકકિરણી'—વાદળીને કનકનાં કે લોખંડનાં કિરણ શેનાં? વાદળીને જળદેવી અને રવિની હાકરી કહી છે. પણ પૃથ્વી તે હેતી માશી, અનિલ તે મામે, પર્વત તે બાઇ એમ બધાં સગાં એકઠાં કરવામાં નથી રસિકતા આવી કે નયો સુધતિતતા. ચંદ્રને પતિ કરવામાં પણ બહુ યોગ્યતા નથી આવી.

પદ્યબંધ પણ દોષયુક્ત અનેક ઠેકાણે છે. હરિગીતમાં પણ પદ્ય બરોબર નથી થયું એ શું?—જટિલ તો કવિત્વને છાપરે ચઢાવે છે. પણ સાદી સુંદર કલ્પનાને બદલે વાદળીને જન્મથી તે જનેતા થતાં સુધી બધા સંસ્કાર વીતાયા છે (જાતકર્મથી તે સીમંતોન્નયન સુધી), અને વળી બધાં સગાં બહાલાં કલ્પ્યાં છે—એ બધી જાળ ગૂંથવામાં જ કદંગી અસારતા આવી છે. એમ મ્હને તો લાગે છે.

જટિલે વિવેચનમાં કખૂણ કયું છે કે આ 'નૂતન વાદળી' તો 'ચંદ્રા' અને 'મેઘ'નું અનુકરણ છે.

કારણ—તા. ૧૭-૧૮-૯૩ શુક્રવાર : આશ્ચિનના 'ચાન-દર્શન'માં કાણુ જાણે કે કે 'કાવ્યચર્યા'ના મથાળાથી વિષય લખ્યો છે. નવલરામના 'અકબર ગિરગલ નિમિત્તે હિંદીકાવ્ય તરંગ' વિશે વિવેચન જેવો પ્રયત્ન છે. પણ તહેમાં 'કવિતા'ના સ્વરૂપ વિશે વિવેચન કરતાં 'મકરંદ'ના વિવેચનમાં પ્રતિપાદન કરેલા કેટલાક સત્ય સિદ્ધાન્તો ઉચ્ચત્તરી પાડવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. દલીલો ખોટી છે. બહાર સમજણતાનો ડોળ છે, પણ અંદર જરા તપામતાં પોકળ દલીલો જણાઈ આવે છે.

'કવિતાનું' સ્વરૂપ અને કર્તવ્ય અત્યંત ઉજલ માનેલું આ લખનાર સ્વીકારે છે. "ઉત્કૃષ્ટ કવિતાને અમે દુનિયાના જેટલી જ અગાધ અસામાન્ય સૌન્દર્ય અને અજબગીઓથી ભરપૂર સાનંદાશ્રય"

‘ખમાડનાર વરતુ સમજાએ’ છીએ.....પ્રસ્તુત સમય કરતાં નિશ્વધિ કાળની સાથે ઉત્કૃષ્ટ કવિતાને વધારે સંબંધ છે. દિલ્હીમાં તેમ જ કવિઓનું આ તમામ જગતજન્ય પ્રદાશ આપવાનું કામ છે; અને તે પણ વધારે સ્વચ્છ, વધારે કામલ, ચિરસ્થાયી, સુખકર પ્રદાશ. જીવન આત્મા અને તાદૃશ બીજા અગાત અને અજ્ઞેય પદાર્થોના સંબંધમાં જે શંકાઓ વિચારશીલ પુરુષોને નિરાશ કરી નાખે છે, તેનાં પણ કવિને યોગ્ય સમાધાન આપવાનાં છે.”

આમ છતાં કવિતાની ઉત્પત્તિના અન્વીક્ષણમાં આ લખનાર ગોથું ખાય છે. અને એટલું જ નહિ પણ ‘કવિ’ દલપતરામ અને ‘કવિ’ નર્મદાશંકરને નવલરામે પણ, કોણ જાણે કેમ—હાવા વિવેચક છતાં, જાપરે ચઢાવ્યા છે તે આ લખનાર પણ કબૂલ રાખે છે. “એ તો સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તો બે જ. નર્મદાશંકર અને દલપતરામ” વગેરે નવલરામના વચનને આ લેખના આરંભે જ મૂકીને ત્રેને અનુમોદન સ્પષ્ટ આપ્યું છે.

શું કારણ ! કાંઈ જ નહિ પણ એક જાતની, સ્વનંત્ર અભિપ્રાય દર્શાવી લોકમતને ખોટો બતાવવાની અશક્તિવાળી, જનબીરુતા; સાહિત્યમાં પણ હાવી રજવાડી ખુશામતથી જ્યાં આરંભ થયો ત્યાં પ્રમાણિક રજવાડાની શી આશા ?

કવિતાની ઉત્પત્તિ વિશે તપાસ કરતાં આ લખનાર પ્રશ્ન નીચે પ્રમાણે મૂકે છે:—

“લાગણી હોવી જોઈએ, કે નહિ ? એટલે કે...હૃદયની સાથે જ કવિતાને સંબંધ છે કે આતુર્યથી અથવા ભુદ્ધિના પ્રયાસથી પણ કવિતા થાય ખરી ? કવિતા ઈશ્વરદત્ત પણે જ થાય કે કવિ મને ત્યારે કરી શકે ?”

આ વિશે પ્રથમ તો આ લખનાર આમ કહે છે —

“માનસિક શક્તિઓના જે વિભક્ત અને વિન્ન વિન્ન અસ્તિત્વને આધારે આ શંકાઓ ઉત્પન્ન થયેલી છે તે શક્તિઓ

ખરેખર. અસંબદ્ધ અને પૃથક્ પૃથક્ છે એમ વિદ્વાનો માનતા નથી.”

હામાં સત્યાંશ અને દોષ બંને છે. એ ખરું છે કે વિચાર, ઇચ્છા, જ્ઞાન. બુદ્ધિ, તેમજ પ્રેમાદિક ભાવ એ બધાં એ આત્માના વ્યાપારનાં જ સ્વરૂપ છે. પણ માટે તે તેટલે અંશે બિન્ન નથી એમ કહેવું—તે કવિતાશાસ્ત્રમાં તો અસત્ય જ છે. જે શક્તિથી અક્ષર-ગણિતના કે ભૂમિતિના પ્રયોગો કરી સકાય છે તે, અને જે શક્તિથી હૃદયને ઉદ્ઘાસ પમાડનાર કાવ્ય રચી સકાય છે તે બંને એક જ એમ કહેવું એ મોટી ભૂલ છે; જેવી રીતે બે ને બે ચાર એ બણી સકવું અને કાંઈ મધુર બાળક ઉપર પ્રેમની ભીમ ઉત્પન્ન થઈ આવવી એ બે જૂદી જ વસ્તુ છે તેમ જ આ પણ...શરીરની જૂદી જૂદી ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર જૂદા જૂદા છે પણ શરીર એક જ છે માટે શું કાંઈ બધી ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર એકરૂપ જ અભિન્ન જ કહેવાશે કે ?

પણ આ લખનાર આગળ વધી પૂછે છે કે:—

“સામાન્ય રીતે તો આપણે અલ્પજ્ઞ કણુક કરવું જોઈએ કે લાગણી ઈશ્વરદત્ત પણ જ થઈ શકે પણ લાગણી અને કવિતા એ કાંઈ એક કાલાવચ્છિન્ન હોવાની જરૂર નથી. એક વખત અનુભવેલી લાગણી ફરી પ્રસંગ પડે ત્હારે કદપના બળથી સતેજ કરી શકાય. અને કવિતા તે ‘મનની શાંતિના સમયમાં સંભારેલો ચિત્તસ્રોત્ત છે,’ એ વર્ડસ્વર્થની અપૂર્ણ વ્યાખ્યા એટલે અંશે યથાર્થ છે. પણ, જો થયેલી લાગણી લગભગ નાજૂદ થયા પછી ફરીથી સતેજ કરી શકાતી હોય તો કદપના શક્તિથી નવીન લાગણી પણ કેમ ઉત્પન્ન ના થઈ શકે ?”

આ મતની ભૂલ તપાસતાં પહેલાં એક ન્હાની પણ મહત્વની પ્રાસંગિક ભૂલ નોંધવા જેવી છે. પૂર્વે અનુભવેલી લાગણી ફરીથી સતેજ કરાય તે ‘કદપનાબળથી’—એ ખોટું છે. હેમાં તો માત્ર સ્મરબુશક્તિનું, સંસ્કારોદ્બોધનનું, —અને ધળીવાર આકસ્મિક

પોતાના પ્રયત્ન વિનાના સંસ્કારોદ્બોધનનું જ કામ છે. હેમાં 'કલ્પના' તે શું કરવાનું છે? કલ્પના તો માત્ર નવી મૂર્તિ ઘડનારી શક્તિ છે. હેનો ઉપયોગ તો કવિ પોતાની સંસ્કારોદ્બુદ્ધ લાગણીને રૂપ આપતી વખત જ વાપરે છે.

હેમાં મૂલ્યગત બૃહ્ત્ય જોઈએ. કાંઈ અચાત, અજ્ઞેય, સ્વશક્તિથી છહાર રહેલા, ગૂઢ કારણે ઉત્પન્ન કરેલી લાગણી માત્ર રમરણ્યશક્તિને બળે પુનઃ જાગૃત થાય, માટે તે ઉપરથી એમ ક્ષિતિ જ થયું કે એ અનિર્મિત (એટલે કે કવિના પોતાના પ્રયત્નને સંબંધે અનિર્મિત) લાગણી કવિની ઇચ્છાપ્રેરિત સંચારૂપ કૃતિથી ઉત્પન્ન પણ થાય?—આ કિયો તર્કપ્રકાર, કેઈ તર્ક ત્રેણી? મનુષ્ય કૃતિથી અનિર્મેય વસ્તુ (લાગણી-કવિત્વ લાગણી) વિરમરણના આવરણથી મુક્ત થઈ સહે માટે શું તે અનિર્મેય તે નિર્મેય પણ થઈ સકે કે?—હામાં કવિત્વલાગણીનું—અનિર્મેયત્વરૂપ-સ્વરૂપ જ બૂલી ગવાયું છે. તેથી આ તર્કદોષ થયો છે.

અતિષ્ઠતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોડવિદેહુઃ

ન સહ્યઃ સહિરપાઘીન્ પ્રોતયઃ સંધયન્તે ॥

આ જે પ્રેમનું સ્વરૂપ બવભૂતિએ કંથ્યું છે તે જ યથાસંગત આ પ્રશ્નને પણ લાગૂ પડે છે.

આ કામનાર વિશેષ કહે છે :—“નવીન સૃષ્ટિ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; અને એ સૃષ્ટિમાં મનોરૂપિને વિરૂદ્ધ, અંતઃસ્રોત્સ કરી શકે એવી કાંઈ પણ બાગત હોય તો તેથી લાગણી સ્વાભાવિક રીતે યત્રી જ જોઈએ.”

હામાં પાછા તર્કદોષ આવેલા છે. કલ્પનાએ કરેલી નવી સૃષ્ટિ તે કઈ? માત્ર કવિત્વપ્રાણુરહિત ખોખું? કે કવિત્વપ્રાણુમૃત—રસ, ભાવ-લાગણી-થી અનુપ્રાણિત તેજસ્વી સજીવ શરીર? અલગત આ સજીવ શરીર જ, કામનારનો પણ એ જ આશય જણાય છે.

કૃત્રિમ કલ્પના બળે રચેલા કોઈ સંયોગોથી ચિત્તક્ષોભ જેવું ઉત્પન્ન કરીને પછી કવિતા શા માટે ન થાય ? હાનો ઉત્તર એ જ કે કવિયોને પૂછો અને એ બંને પ્રકારે (સ્વયંબૂ ચિત્તક્ષોભથી અને કૃત્રિમ ચિત્તક્ષોભથી) થયેલાં પદ્યરૂપ કૃત્ત સરખાવો. પ્રથમોક્ત તે જ ખરા કવિત્વવાળાં કૃત્ત જણાશે; અને બીજાં તે નિઃસાર, નિર્જીવ જ જણાશે. હું તો એટલે સૂધી કહું છું કે મહારા અનુભવમાં તો એમ બન્યું છે કે સ્વયંબૂ ચિત્તક્ષોભથી થયેલાં કાવ્યોમાં પણ જે કાવ્યો એ ચિત્તક્ષોભને આધારે જ (પછી કલ્પનાદિકની સહાયતા તો ખરી જ) બહુશઃ બન્યાં છે, તે કાવ્યો, ચિત્તક્ષોભ જાંખો, પશ્ચાત્ પછી ફરી સજગાવીને, અથવા એ ક્ષોભને રૂપ આપવામાં કૃત્રિમ સાધનો એકઠાં કરીને પછી વાપરીને ઘડવા પડેલાં કાવ્યો કરતાં ચઢતાં બન્યાં છે. આ લખનારની આ દલીલના જવાબમાં એટલું જ કહેવું જોઈએ કે અનિમિત્ત, અજ્ઞેય નિમિત્ત જ નિત, દિવ્ય સમજ પ્રેમથી જોડાયેલાં પતિ પત્નીનો પ્રેમ અને 'હ્યો આ વર ને આ વહુ' એમ કરીને પેઢરાણે જોડેલાં પતિપત્નીનો માની લીધેલો-પછીથી ધડેલો પ્રેમ (અથવા "લાભ એક પત્ની કરે" કરીને વગર પ્રેમે પત્ની પવણી આણવી ને ઉપર કલ્પના કરી બતાવેલો પ્રેમ) એ બેમાં કોઈ ફરક કે નાદ ?

ખન્સે "ટેમ એ ગેન્ટર" મિત્રની માગણીથી જ રચ્યું તું. રોકસપિયર પોતાનાં નાટકો લખવવાને માટે જ બનાવતો હતો. વગેરે ઉદાહરણો આ લખનારે આપ્યાં છે. તેથી કોઈ હેમની દલીલ સમજ નથી થતી. એ કવિઓની એ કવિતા ઉત્પન્ન થતે હૃદયસ્થિતિ શી થયેલી તે તપાસવું કંઠસુ છે અને સાક્ષાત્ કારણ મિત્રની માગણી વગેરે હશે, હોમા ચું થયું ? તે કવિત્વ ખરું હશે તો, મૂલગત કારણ તો અંતર્ગૂઢ સંસ્કાર-પૂર્વગત ચિત્તક્ષોભ તે જ હોવું જોઈએ. Inspiration, inspired mood, mood, (પ્રેરણા, પ્રેરણામય વૃત્તિ, વૃત્તિ) વિના કવિતા કવિજનથી પણ નથી થતી એ અનુભવ

સિદ્ધ વાત છે. આ લખનાર તો પ્રેરણાનો સમૂહોત્તેજ જ કરવા બેઠા છે !

એ લખનાર વળી લખે છે:—

“ કવિતા જેમ વિકારનાં પ્રાજ્ઞસ્યથી પેદા થાય છે તેમ સુમધ્ય વિચારો પણ તેને જન્મ આપે છે; વિચારની સાથે વિકાર પણ સંબંધ તો હોય છે જ”.....(હાં, અને ત્ત્કારેજ કવિતા બને છે; નહિ તો દિલસુદી માત્ર, અથવા બોધવચન)—“ પણ સાવેશ (હાં... સાવેશ) તર્કજનિત કવિતાઓમાં વિચારનું પ્રાધાન્ય અને લાગણીનું ગૌણત્વ રહે છે; ‘અંતર્ભાવપ્રેરિત’ કવિતાઓમાં એથી ઉલટું બને છે. ચિત્તક્ષોબને શિખર પર ચઢાવી દેવાનું કથું પ્રયોજન નથી.” (છે-છે)...“ પ્રસંગવશાત્ થયેલી ક્ષણિક લાગણી કરતાં ચિરકાલ મંચનથી સિદ્ધ થયેલા સ્થાયી વિચારો તદનુગત લાગણીઓ સહિત” (હાં...‘તદનુગત લાગણીઓ સહિત’—હેમાંજ કવિત્વ આપનાર તત્ત્વ આબું; નહિ તો શુદ્ધ તર્ક દિલસુદી, કે બીજા કાંઈ બનવાનું) “ વિશેષ કિમતી હોવા જોઈએ.”

હાંમાં-ટૂંકામાં કાંઈંસમાં દોષ બતાવી દીધા છે. કવિતાનું અવશ્ય-ભૂત ઉત્પાદક કારણ કિયું છે તે જોવાનું છે. એકલા વિચારથી કવિતા બનતી નથી. વિકાર તો જોઈએ જ એ તો ઉપર પગલે પગલે સ્વીકાર્યું છે. પછી વિચારના મહત્ત્વ વગેરે ઉપર કવિતાની પાયરી ચઢતી ઉતરતી થાય તે જૂદી વાત છે; જો કે તે પણ હંમેશાં ખરું નથી; કવિતા વરણ જ હેવી અદ્ભુત અગમ્ય છે કે એમ સખત નિયમ કરી સકાય જ નહિ. વિકાર ગૌણ હોઈ જડ વિચારોનો ભાર બહુ હોય તો વખતે અધમ કાબ્ય પણ થઈ જાય; અને વિચાર એકાદ સાધારણ હોય પણ વિકાર સમજા, ઉન્નત, અગાધ, હોય તો કાબ્ય સમજા જ થઈ જાય.

બીજા ‘ચિરકાલમંચનથી સિદ્ધ થયેલા સ્થાયી વિચાર’ વિશે આમ કહેતાં આ લખનાર પોતાનું જ એક ઠેકાણે કહેલું વિરુદ્ધ,

બને છે તે ખૂબી જાય છે. હેણેજ કહ્યું છે કે—“ફિલસૂફ અને તેની (કવિની) વચ્ચે તફાવત એટલો જ કે સત્યદર્શન અને સત્યમાન એ બંનેમાં પ્રકાશ કરનાર ‘કવિનું હૃદય’ (જુઓ—અહિં ‘હૃદય’ અને ‘બુદ્ધિ’નો ભેદ સ્વીકાર્યો છે), અને ફિલસૂફની બુદ્ધિ અથવા વિચાર શક્તિ; એકને પગથોડાની મદદથી શિખર પર ચઢવું પડે છે; બીજાને “કલ્પનાશક્તિ” (માત્ર સાધનરૂપ કલ્પના નહિ—પણ ઉત્તમ કવિત્વ પ્રતિભા એમ ગણવું જોઈએ) ઉપર લાઇ જઈ મૂકે છે.”

ખરે જો છે કે વિકારરહિત વિચાર તે કદી કવિતા નહિ બને; ફિલસૂફી અથવા બોધ માત્ર બનશે. પણ વિચારહીન વિકાર તે, વખતે અનિયંત્રિત અર્થહીન ઉભરો બનશે, પણ કવિતા નહિ બને એમ નહિ. અર્થાત્ વિકાર તે કવિતાનું અવશ્યજૂત અંગ—ઉત્પાદક તત્ત્વ—છે જ. Duty વિશે અને એટલા ઉપદેશવચનો હજારોએ કહ્યાં હશે, પણ વિકારનો રંગ રંગાયો ત્યારેજ ‘વર્ડ્સવર્થનું’ Ode to Duty એ કાવ્ય કવિતારૂપ બન્યું. અને કવિતા ઉત્તમ બનવા માટે વિકાર એકલાથી જ બસ નથી. તે તો બહુ લાંબી અને આંહ અસંબંધ વાત છે.

પણ વિકાર વિશે આ લખનારના કહેવા કાચા વિચાર છે । લખે છે :—

“જરા જિંઠા ઉતરતાં જણારી કે ‘લાગણી’ એ શબ્દ જ બહુ સ્પષ્ટ નથી.” (વાહ ! વાહ ! ‘લાગણી’નું સ્વરૂપ જ નથી જાણતા તેથી જ બધો ગોઠાવો કર્યો છે કે શું ?) “કાંઈ પણ વિચાર અથવા તર્ક આપણે કવિતાના રૂપમાં મૂકવો દુરસ્ત ધાર્યો, તે ઉપરથીજ સિદ્ધ થાય છે કે આપણને તે શબ્દ (!) પસંદ પડ્યો છે, આપણને તેથી કાંઈ લાગણી થઈ છે ।”

સાજાસ ! આ તો ‘બાળાશંકરે’ એક વાર ભારતીયપણમાં હૃદયવિકારનું નિસાર લક્ષણ આપ્યું હતું (અને જે ‘મકરંદે’

ખોટું પાડી આપ્યું હતું) તે કરતાં એ વાત ચઢી ! હામાં અ-યો-
-યાત્રય દોષ આવે છે તે તો જુદો—

“ આ શા માટે કવિતા કહેવાય ?—”

ઉ.—હેમાં લાગણી છે માટે, “ હેમાં લાગણી છે સાચી જાણ ? ”
કિ.—એ કવિતા છે માટે,—કવિતાના રૂપમાં મૂક્યું છે માટે ! આ
અ-યો-યાત્રય દોષ છે. પણ કહેશે કે કવિતા કરવાનો વૃત્તિ થઈ તેજ
લાગણી થઈ એમ માન સૂચવે છે. નહિ,—માત્ર ઇચ્છા થઈ, એટલું જ
સૂચવાય છે. પણ અવધ્યા કવિત્વ લાગણી થઈ એ કાંઈ કવિતા કહેવાય
નહિ, નહિ તો એ રીતે ભગવાનજીવ આપાજ્ઞાલનાં બધાં ચીથરા—‘ચંદ્ર’માં
મધપાન વિશેની ગરબી જેવાં અનેક—અથવા દલપતરામના શબ્દ-
ખેલ તે કવિતા જ કહેવાશે.

આથી વધીને આ લખનાર વળી લખે છે :—

“ કુદરતી કાંઈ પણ દેખાવતું અથવા જનસ્વભાવનો કાંઈ
પણ કલા (phrase)નું આગેદુમ્બ ચિત્ર, ફક્ત ચિત્ર આપવાના જ
હેતુથી કાંઈ કુશલ કારીગરે આપેલું હોય, અને તે પોતાની ખુબી-
ઓથી વાંચનારના હૃદયમાં કાંઈ પણ લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકતું
હોય, તો રચનારના અંતઃકરણની તટસ્થ અવસ્થાને લીધે જ ફક્ત
એ ચિત્રને કવિતાનું નામ ન આપવું યોગ્ય નથી લાગતું ! ”

પણ કોણ કહે છે કે એ કવિતા નહિ ?—પણ આ તો
સર્વાનુભવરસિક કવિતામાં કિતરી પડ્યા ! રચનાર ‘કુશલ’ હોય
તો હેવું ચિત્ર તે કવિતા થાય જ. અને હેના અંતઃકરણની તટસ્થતા
છતાં પોતાના ચિત્ર સાધન ભૂત—પાત્રાદિક—જોડે સમભાવ અંતર્ગૂઢ
હોય તો જ ખરું ચિત્ર થાય અને તો જ વાંચનારના હૃદય ઉપર
લાગણી થાય. (આટલા માટે જ, સર્વાનુભવરસિક કવિ તે જોડે રૂપે
તો સ્વાનુભવરસિક જ છે). પણ વળી બૂદ્ધ એ થાય ■ કે વાંચ-
નારના હૃદયમાં લાગણી થઈ તે અને કવિતા ઉત્પન્ન કરનારના
હૃદયમાં થયેલી લાગણી એ એ જુદી જ વસ્તુ છે. હું નથી ધારતો

કે આ લખનારના મનમાં આ ઠેકાણે Rev. Baden' Powell ની એક દલીલ (ખીજા જ સંબંધે વાપરેલી) આવી હશે. એ રેવરંડ ગૃહસ્થ (ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં વિચાર અને યાત્રા હોઈ ઈશ્વર જ્ઞાનમય હોવો જોઈએ તે વિશે બોલતાં) કહે છે કે—“આપણે એક પુસ્તક વાંચીએ અને એ સમજવાને સંભાળથી વિચાર કરવાની જરૂર પડતી હોય અને જેમ જેમ વધારે અભ્યાસથી વાંચીએ તેમ તેમ વધારે સત્ય તરફ જણાય એમ હોય, તો સ્પષ્ટ વાત છે કે એ પુસ્તકના અર્થનો ગ્રાસ કરવાને માટે જે જે મનઃ શક્તિઓ આપણે વાપરવી પડે છે તે જ શક્તિઓ મંથકારે એ મંથ બનાવવામાં વાપરી હોવી જોઈએ.” (‘ Grounds and Principles of Religion ’ by T. Wrights, P. 50). તેજ પ્રમાણે—વાંચનારને લાગણી ઉત્પન્ન થઈ માટે કવિતા કરનારને પણ તેજ લાગણી થયેલી એમ અનુમાન કરવાનો હેતુ આ લખનારનો લાગ્યો હશે એમ ધારું છું. એમ હોય તો પણ હેમાં દોષ છે! એટલે કે ‘એક’ અર્થે દોષ છે અને એક અર્થે દોષ નથી. નથી આ રીતે એ કાવ્યનું હાર્દ સમજવાને માટે એ કાવ્ય સાથે હૃદય એકરૂપ થઈ જવાથી જે છાપ હૃદય ઉપર પડે તે અલખત રચનાર કવિના હૃદયની લાગણીનું જ પ્રતિબિંબ, અને તે અંશે સત્ય છે. અને તેમ હોય તો મૂલ્યત લાગણી વિના કવિતા થાય જ નહિ એ ખાહું આપોઆપ સાબીત થયું. બાકી કાવ્ય વાંચીને આનંદ—કાવ્ય સાઈ છે તેથી આનંદ—કે’ હેવી કાઈ પણ ખીજા લાગણી થાય તો તે કાઈ કાવ્યને ઉત્પન્ન કરનાર કવિની કવિત્વ લાગણી નહિ જ અને તે લાગણી તે કવિતાની ઉત્પત્તિને વિશે તો અસંબદ્ધ જ છે. એટલે તેથી ચાલુ પ્રશ્ન ઉપર કાઈ પણ રીતની અસર નથી થતી.

અકોસા તથા કરવાર-તા. ૩૦-૧૧-૯૩ શુરુવાર : શુક્રવેાર-
પ. “ગીત ગોવિંદ” નું ગુજરાતી ભાષાન્તર, કેશવલાલ હર્ષદરાય
કુવે, કુવે છે તે હેમણે ભેટ બોલ્યું. ક્રિત “આમલ” માટે જાણું

છે. છાપેલો પત્ર માંહિ મ્હોડીને મ્હારું નામ લખ્યું છે. ને અભિપ્રાય સૂચના, ખોડખાંપણ, જયદેવનું વૃત્તાંત વગેરે પૂછ્યું છે. ઉપર ટપકે-
-જોઈ ગયો. ભાષા-તર ખરેખર સુંદર થયું છે; કેશવલાલ મુવમાં એક
જાતની ભાષા-તરની સરલતા સરસ છે, હેના ભાઈ હ. હ. મુવની
કઠોર ક્લિષ્ટતા અર્થહીનતા વગેરે હેનામાં કશું નથી. 'મુદારાક્ષ'ના-
-ભાષા-તરમાં જ મ્હેં પ્રથમ એ ગુણ જોયો હતો.

કાગળ લખ્યા :—૭, કેશવલાલ મુવ (અમદાવાદ.)

૭. ઉપકાર માન્યો—'ગીતગોવિંદ'ની ભેટ માટે ઉપર ટપકે-
-જોતાં સારા અભિપ્રાય થયો તે લખ્યું. વિમતરાર પછીથી લખીશ.
જયદેવના વૃત્તાંત વગેરે વિશે તો હું તદ્દન અચાન છું. એક વાત
-યાદ આવી તે લખી : જયદેવની પત્ની વિશે દંતકથા છે તે નીચે પ્રાઃ
—જયદેવની સ્ત્રીએ કોઈ પ્રસંગે કહ્યું હતું કે ખરી સતી તો ત્હારે
કહેવાય કે પતિનું મરણ જાણતાં વાંત એકદમ સ્વભાવતઃ જ મરણ
પામે. બળી મરે તે સતી શેની ? આ વાત રાગએ જણી, રાગએ
પરીક્ષા જોવાનું ધાધું. જયદેવને કામ સોંપી પરગામ મોકલ્યા. બીજે
દિવસે જયદેવની સ્ત્રીને કહાવ્યું કે જયદેવને તો રસ્તામાં વાઘે મારી
નાખ્યા. તરત જ સતી મર્ચિત થઈને પડી; હમણાં મરશે હમણાં
મરશે. રાગએ જાણ્યું; ગભરાયો કે 'હાય હાય ! આ શું કયું ?'
તરત જ જયદેવને તાજકતોજ ખોલાવી આપ્યા. જયદેવ આવીને જુએ
છે તો પત્ની સમવત્ પડેલી. જયદેવે હાથમાં વીણા, લીધી, અને
ધીમે ધીમે અઠપટ્ટીઓ (પોતાની) ગાવાનો આરંભ કર્યો. મધુર
ગીતનો પ્વનિ, પોતાના પ્રાણ સમાન પતિના સ્વરનો—પરિચિત
પ્રેમમય સ્વરનો—સુખદ બાણકાર, જેમ જેમ કહ્યું દ્વારા મર્ચિત સતી-
ના અંતરાત્મામાં રેડાતો ગયો તેમ તેમ ધીમે ધીમે સાખી શુદ્ધિમાં
આવી. પાછી પ્રિય પતિના દર્શન સુખથી આનંદ પામી.

આમ દંતકથા છે. ધનેશ્વરે મ્હને તો કહી હતી. (ધનેશ્વર
આપણા ઘરમાં જૂના ૪૭—૫૦ વર્ષથી બાહ્ય તોફર છે હેમણે).

દંતકથા છે, ખરી ખોટી કોણ જાણે. પણ રસિક, લલિત ભાવમયી રમણીય, અને હૃદયરપર્શિની કથા છે.

દારવાર-તા. ૧૬-૧૨-૬૩ શનિવાર : બુકપોસ્ટ ૬. બુદ્ધિ પ્રકાશ. (ડીસેમ્બર ૧૮૬૩).

બુદ્ધિપ્રકાશ દ્વારે દ્વારે બમડતું જાય છે પાદપૂર્તિયો આપવા માંડી છે અને ચાલુ રાખવાનાં ચિહ્ન જણાય છે. તેમ વળી બાળાશંકર ઉદાસરામના આગ્રહ પછી તો બહેમી ધિયોસોફીના ગરબી. મતોને અનુકૂળ વિષયોનો પગપેસારો થવા માંડ્યો છે એ બહુ જ શોચનીય છે. આ અંકમાંજ “પુનરુજ્જીવન”ના મથાળાનો વિષય છે. તે કહ્યાંથી, શેંમાંથી, કોના પ્રમાણથી સાચી મનાય હેવી વાત-વાળો છે વગેરે કંઈજ નથી લખ્યું. અને ફક્તિતાર્થ એટલો જ આપ્યો છે કે એકે ક્ષણે બે જણા પૃથ્વીના દૂર દૂર ભાગમાં મરણ પામ્યા પણ એક જણ પાછો જીવતો થયો જણાયો; ત્હેમાં પેલા ખીજનો આત્મા પેઠો, વગેરે. હવે હાલો અસંભવનીય ગરબોને બુદ્ધિપ્રકાશમાં કાબલ કરનારને શું ફેહેલું? ન્યૂસ પેપરમાં કે હેવામાં માત્ર exclaim-ment ખાતર અથવા હેવાં હેવાં કારણો ખાતર હાલો ગરબી વાર્તા-ઓ આવે છે. ત્હેને પ્રમાણમૂલ માનવાની પદ્ધતિ નવા ધિયોસોફી-વાળાઓમાં શરૂ થઈ છે;—એ પણ એક જાતની અધ રાજપ્રમાણ-પૂજા જ અને તે પણ અધમ જાતની. શાસ્ત્રમાં હોય તે સાચું, સંસ્કૃતમાં લખાયું તે બધું શાસ્ત્ર. એ હાસ્વાસ્પદ મતનું બીજું સ્વરૂપ આ છે—ન્યૂસ પેપરમાં “બનેલો વાત છે” કહી છાપેલું એ બધું સાચું જ એમ માનવું.

માઝગી-તા. ૨૦-૧૨-૬૩ બુધવાર : આજં ચિ. જર્મિસાની વર્ષગાંઠય છે. અંગ્રેજ તારીખ પ્રમાણે આજે સાત વર્ષ પૂરાં થઈ આવેલું વર્ષ આજ હેને બેહું. જેવી ગરીબ, શાન્ત નમ્ર, અને આરાધનુસરિણી છે ત્હેવી હંમેશાં રહી, બણીમણી સદગુણી થઈ, દીર્ઘ આયુષ્ય મુખમાં બાળો એ જ આશીર્વાદ છે.

હોનાવર—તા. ૨૧-૧૨-૯૩ શુક્રવાર : ૧૪ R. A. Setna (Ahmedabad), બુકપોસ્ટ. જોડણીના નિયમ. હેમની ડિક્શનરી માટે બનાવેલા. (ફરીથી).

ગુજ—વ. સોસાઈટીએ ‘જોડણી’ વિશેના મ્હારા પત્ર વિશે વિચાર કર્યો. (૨૧ મી ડીસેમ્બરે) પત્ર વંચાતો હતો તેટલામાં મનુભાઈ પણ જઈ પહોંચ્યા. સાઈ’ થયું. લાલચંકર સિવાય બધા (રણછોડભાઈ સુદ્ધાંત)નો અભિપ્રાય પડ્યો કે જોડણીમાં સુધારો અને વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર છે. D. P. I. ને લખવાને બદલે સોસાઈટીએ જ કાર્ષક એ બાબત કરવું એમ ધાયું છે.

(સાઈ’ થાય તો સાઈ. પણ સોસાઈટી હાવી બાબતમાં ફરીને આરંભ કરશે તો જ ધાયું છે. બરસો પડતો નથી છતાં આટલું પણ થયું તે સંતોષની વાત છે.)

૫-૧૪. જોડણીના નિયમ ડિક્શનરી માટે સંબંધના તથા કેશવ-લાલ ધ્રુવે ફરીથી ઘડી કાઢ્યા છે. ઉપર ટપકેવાંથી જોતાં બહુ પસંદ કરવા લાયક ફેરફાર (કેશવલાલના પ્રથમના નિયમોમાં) થયો નથી જણાતો. ઠીક છે મ્હારે કાર્ષ એથી બંધાવાનું નથી. પણ પ્રથમ સેટનાએ જ લખ્યું તું કે એ નવા નિયમ ત્હમને પસંદગી તથા મૂચના માટે મોકલીશું. અને હવે લખે છે માહિતી માટે મોકલ્યા છે. (કેશવ-લાલને મ્હારો અભિપ્રાય બજાવવાની ઇચ્છા છે એમ સેટના લખે છે. પણ કખે છે ત્હમે એ નિયમો ભાગ્યે પસંદ કરશો એમ ભય રહે છે) બલે ! ફેરફારનો બચાવ કાગળમાં સેટનાએ કર્યો છે, ઠીક છે. પણ હાવી બાબતમાં એ વાજબી નથી. ચાલતી પદ્ધતિથી બહુ જ વિરુદ્ધ જતું ઠીક ના લાગ્યું એમ કહે છે. પણ જરૂર સત્યતત્ત્વની વાત આવી ત્યાં ચાલતી (અંધ વ્યવસ્થિત) પદ્ધતિને પૂજવી એ ખોટું છે. અને ડિક્શનરી જેવા ગ્રંથમાં એકવાર જોડણી ઇપાઈ ગઈ તે ઇપાઈ જ ગઈ. હેનું પરિણામ ચિરકાળ માટે થવાનું. તો ત્હમાં તો સત્યતત્ત્વ જ અનુસરવું જોઈએ.

લખે છે સોસામટી (ગુજ. વ.) કાંઈ જોડણી માટે કરવું ધારે છે; જે તે કરશે તે વજનદાર યશે ને લોકો અનુસરશે (કાણુ જાણે.)

લખે છે ડિસ્કનરી ૧૦ મી જન-યુઆરીએ જાપવાનું શરૂ થશે. પણ પહેલું વોલ્યુમ પૂરું તૈયાર થતે વર્ષ એક લાગશે. લખે છે—લ્હમારું કામ (ઉપોદ્ધાત) સપ્ટેમ્બર સોરૂં તૈયાર થશે એમ આશા છે. (ઈશ્વરકૃપા છે તો યશે. પણ હજી તો મ્હેં લખવાનો આરંભ નથી કર્યો. એ માટે સામગ્રી એકઠી કરેલી તે વાંચવાનું પણ ધીરું આસે છે—મદિના જે ત્રણથી તો બંધ જ છે.)

કુંભારવાડા—તા. ૨૦-૧-૯૪ સનિવાર : મનુભાઈએ પ્રાર્થના-સમાજમાં “દવાસિંધુ તહારે ખારણે પુકારું” દીનખાળ” એ પદ માથું હતું.—તે સાંભળી રમણુભાઈને એકાએક ગાનની ઉત્તમતાથી વિલક્ષણ અસર થઈ; અને ઘેર જઈને એક કાવ્ય—“ખારણે પુકારું”—લખ્યું. તે મનુભાઈએ વાંચવા બીડ્યું છે. કાવ્ય ઉપર ટપકે હમણાં વાંચ્યું. કવિત્વ બહુ ઉત્તમ નથી. પણ ભાવનો ઊભરો સખળ છે. પ્રદર્શનમાં બહુ રસિકતા અથવા ચતુરાઈ જણાતી નથી. તો પણ હજી ધ્યાનથી વાંચી જોવા પછી જણાય તે ખરું. સંગીત અને કવિત્વનો ગૂઢ સંબંધ, રમણુભાઈ કહે છે. આજ જાણ્યો.

સ્વપા—તા. ૨૩-૧-૯૪ મંગળવાર : રમણુભાઈનું કાવ્ય—“ખારણે પુકારું”—ફરીથી ધ્યાન દઈને વાંચ્યું. હવે લાગે છે કે ખરું ખરું કવિત્વના પ્રયત્ન તેજવાળું જ કાવ્ય છે. પદે પદે-શબ્દે શબ્દે. એ આમર છંદ ચોખ્ખા આ ઠેકાણે જડી આવ્યો છે. રહેના ઉઠાણાની સાથે સમતાલ જનતો કવિત્વ ભાવનો ઊભરો આજ્યો જાય છે. જેમ જેમ વધારે વિચાર કરૂં છું તેમ તેમ એ કવિતાનું કવિત્વ સખળ જણાય છે. મનુભાઈના ગાનની વિજયિની શક્તિ પણ પ્રસંગવશાત્ સિદ્ધ થાય છે.

‘દીનકંઠ જે બણી જ ગાનદાર જણ છે’ — એ રમણુના ઉપર પણ અદ્ભુત મોહક અસર થઈ એ જ વિજયચિહ્ન

છે. અને એ કાવ્યમાંના કવિત્વનો જ્યોતિ બહુલક ઉજળતો દહેવો જણાય છે !—મધ્ય રાત્રે ૧૨-૧૫ મિનિટે (સમાજમાં માન સાંભળાને ઘેર જઈને) કવિત્વનો ઉજળો સમતા પહેલાં જ લખાયલા આ કાવ્યમાં કવિત્વનો ઉજળો યથાવત રહ્યો છે; અને સારી કવિતા તે કવિત્વ બાવનો ઉજળો શ્રમ્યા પછી જ થાય એ મતને ખોટો પાકનારું ઉદાહરણ આ બન્યું છે.

સુશીલાના કાગળ એ દિવસ ના આઠમા તે વખત શી શી ખોરી કલ્પના કરીને હું જાતવને દુઃખી કરતો હતો ! રખેને એ ઘણી માંદી થઈ અને રખેને ફરી મળવું અશક્ય થાય, અથવા તો મળિયે તો,

Leave me now, Love, leave me now,
Not with sorrow, not with sighs,
Not with clouds, Love, on thy brow,
Not with tears, Love, in thine eyes;
We shall meet, we know not where,
And be blessed, we know not how;
With a kiss and with a prayer,
Leave me now, Love, leave me now,

આ સાદાં પણ હૃદયવેધક વચનો બોલનારી મરણશય્યા ઉપર મૃતેલી બીના વચનોવાળી સ્થિતિમાં રખેને મળવું થાય;—હાવા હાવા કુતર્ક કરીને મૂર્ખ ખેદ કરતો હતો. Miss Cobbe ના Faithless World નામના ન્હાના પુસ્તકમાં આપેલી આ કવિતાના શબ્દો ઘડીએ ઘડીએ બોલીને એ સ્વકલ્પિત દુઃખના અગ્નિમાં વધારે કરતો હતો.—ઓ પ્રભુ ! આ અધીરતા રૂપ કર્ત્તવ્યભંગ માટે મ્હને ક્ષમા કરીશ એમ આશા રાખી પ્રાર્થના કરું છું.

સૂપા—તા ૨૫-૧-૯૪ ગુરુવાર : ગઈ કાલ્ય ઉતારેલી (સ્મરણ-માંથી ઉતારેલી) Leave me now, Love. એ મધુર કવિતાપંક્તિ વિશે વિચાર કરતાં જોઈું છું તો હેમાં એક પણ

Latin ભાષામાંથી આવેલો શબ્દ નથી; બધા Anglo-Saxon ભાષામાંથી આવેલા જ શબ્દો છે. કવિત્વની રસિકતા શબ્દના આડંબરથી નથી આવતી હેનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના જાણકાર ધરેણી ખડકનાર હ. હ. ધ્રુવ, મનઃસુખરામ સૂર્યરામ, વગેરેને આ રસિક પદ ભેટ આપવું જોઈએ. પણ મને યાદ છે કે મનઃસુખરામ તો હેમની સંસ્કૃતમય શૈલીનો અચાવ અપૂર્વ રીતે જ, આ Anglo-Saxon શબ્દો વાપરવાની યોગ્યતાના મતની જ મદદ લઈને કરે છે. હેમણે એકવાર મ્હારે મ્હોળે જ કહ્યું હતું - કે “જેમ અંગ્રેજી ભાષા સારી રૂઢારે કહેવાય છે કે તેમાં એંગ્લો સેક્સન શબ્દોનો ઉપયોગ, અને પાછળથી-નોર્મન, ટ્રાંકવેસ્ટ પાછળથી-રોડેલી લેટિન અને ગ્રીક અને ફ્રેંચ ભાષાના શબ્દોનો લાગ કરે છે ત્હારે. તે જ પ્રમાણે ગુજરાતી મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને ફારસી ભાષાનો ભેળ તો પાછળથી ઉત્પન્ન થયો છે; માટે જેમ ફારસી શબ્દોનો લાગ અને સંસ્કૃત શબ્દોનો સ્વીકાર તેમ ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ અને સારી ગણાય.” હાથી મતલબનું કહ્યું હતું. પણ આ દલીલમાં બે મ્હોટી બૃહ્મો છે.

(૧) ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત ઉપરથી સાક્ષાત્ નથી આવી પણ પ્રાકૃત ભાષાઓની મારફત આવી છે. માટે અંગ્રેજી : એંગ્લો સેક્સન : : ગુજરાતી : પ્રાકૃત અને એમ નહિ કે

અંગ્રેજી : એંગ્લો સેક્સન : : ગુજરાતી : સંસ્કૃત.

(૨) અંગ્રેજીમાં પણ એંગ્લો-સેક્સન શબ્દો નહિ પણ એંગ્લો-સેક્સન ઉપરથી આવેલા શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે.

માટે ત્યજવું; અહુણા, વગેરે પાંડિસ દંભને આ આધાર નથી મળતો. અંગ્રેજીમાં Now, leave, વગેરેને જાહેર મૂળ A. S. શબ્દો નથી વાપરતા.

દુસગી (તાલુકે હળિઆળ)—તા. ૩૧-૧-૬૪. બુધવાર :

૩. મનુભાઈ (અમદાવાદ).

મનુભાઈનો કાગળ આજ આજ્યો હેમાં લખે છે કે નારાયણ હેમચંદ્રે ઇંગ્લાંડથી પોતે લખેલી એક ચોપડી—Noble Deeds of Boys મોકલી છે. અને લખ્યું છે કે મ્હારે (નારાયણને) ખરચે છપાવજો, વાંચી જઈને. અંગ્રેજીમાં લખી છે. મનુભાઈ લખે છે પુષ્કળ ભાષા દોષ છે; અને આમ અંગ્રેજી ભાંગ્યું તૂટ્યું આવડીને પુસ્તક છપાવવાની મૂર્ખા ધૂષ્ટતા સારી નહિ. ગુજરાતીમાં તો નારાયણી ગુજરાતી (એટલે અશુદ્ધ, બાકરણ દોષવાળી સંસ્કૃત-પંગાળી દોષયુક્ત સંસ્કૃત-મય) ગુજરાતી નભતી'તી; ગુજરાતી વાચક વર્ગ અને સાક્ષર વર્ગનું હજી બંધારણ જ નથી ત્હેને પ્રતાપે. પણ અંગ્રેજીમાં નારાયણી અંગ્રેજી ના ચાલે બસો આદમી છે.

નારાયણ હવે રશિયા જવાનું ધારે છે. શો ભ્રમણશીલ છે ! ત્યાં અંગ્રેજનો જામુસ ધારીને હેને કેદબેદ ના કરે તો સારું. ત્યાંથી હિંદુસ્તાન આવીને રશિયાનાં કાંઈ વખાણુ ગાંડા ઘેલાં કરશે તો અહિં વળી ફિતૂરીમાં ગણાશે.

હુળિયાળ—તા. ૪-૨-૯૪ રવિવાર : મ્હારાં નવાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છપાવીશ ત્હારે અર્પણ કરવાનું કાવ્ય આજ પૂરું થયું. ૨૫-૧-૯૪ એ શરૂ થયું. વચમાં એક બે ફદાકા ખાલી પડ્યા'તા અને તે શિવાય પણ કડકે કડકે કલાકેક લખતો'તો. ૧૮૯૨ ના ઓક્ટોબરમાં ધાર્યા પ્રમાણે આજ અમલ થયો. (૧૮-૧૦-૯૨ ની ડાયરી જુઓ). મનુભાઈને અર્પણ છે. હાલ એ વાત ગુપ્ત રાખવાની છે.

હુળિયાળ—તા. ૭ ૨-૯૪ શુક્રવાર : નારાયણ હેમચંદ્ર(લંડન).

૧૪ મહીનામાં નારાયણે ૩૩ પુસ્તકો લખ્યાં. ત્હેની યાદી લખી છે. ખીજાં દશેક તૈયાર કરે છે-વગેરે લખ્યું છે.

"Music in Song" એ પુસ્તક મોકલ્યું છે. એટ કે કેમ એ કાંઈ લખ્યું નથી. ઇંગ્લાંડના આરંભથી આજ સુધી બધા કવિ-ઓએ સંગીતની પ્રશંસા સંબંધી કાવ્ય જો જો લખેલાં ત્હેનો સંગ્રહ છે. હીક છે. પણ ૫—મે નીચેનું કાવ્ય છે તે "સંગીત" વિષયનું

છે જ નહિ. 'પ્રકૃતિ' ને 'સંગીત' નું રૂપક આપીને 'પ્રકૃતિ' વિશે લખ્યું છે. તે સંગ્રહ કંનારે કેમ દાખલ કર્યું હશે તે આશ્ચર્યકારક સાગે છે.

No mere machine is nature,

Wound up and left to play;

No wind-harp played at random,

By airs that idly stray;

A spirit sways the music,

A hand is on the chords;

Oh ! bow thy head and listen;

That hand, it is the Lord's !

કવિત્વ હામાં સરસ છે, ગંભીર ભાવ છે. છતાં 'સંગીત'ની પ્રશંસા એ વિષય જ નથી એ સ્પષ્ટ છે. માત્ર Music શબ્દ અને હેની ઉપમા આપી છે તેથી બ્રમ થયો છે. પણ એ બ્રમ થયો જરાક દોષ ભરેલી વાત છે.

એટલું જ નહિ. માત્ર Music અથવા હેનો શબ્દ, હેનું રૂપક, વગેરે હોઈ સંગીત વિશે કંઈ જ નહિ હેના બીજાં બહુ પદો વળી હામાં જણાય છે.

ચેલ્સીપુર—તા. ૧૮-૨-૯૪ રવિવાર : કાગળ લખ્યો :—નારાયણ હેમચંદ્ર.

29 Store Street (London W. E.)

હેના કાગળનો જવાબ. Music in Song એકલા માટે ઉપકાર માન્યો. સુચીલાની દલીલત લખી. ગેરસંપાત્તા ધોધની વાત લખી.....કુસુમમાળા બાજુ ૨ ને ઉપાવવા માટે નકલ થાય છે તે લખ્યું. હેમાં નારાયણને માટે (ચિત્રપોથી માટે) કરી રાખેલાં બેમાર પદો (તારા-દોષલ-ગુલાબ કુલ-અજસિથ) છે તે દાખલ કરવાની ભરવાનગી પૂછી વગેરે વગેરે.

ચેલાપુર—તા. ૨૫-૨-૯૪ રવિવાર : પ્રેમ, પ્રેમમાં ખલેલ.
 યવાથી ઈર્ષ્યા, ઘોરે માનુષભાવ ધુખસુરતીની અપેક્ષા નથી રાખતા
 હેનું એક હૃદયસ્પર્શિ હિદાહરણ આજ જોયું. આ તાલુકાના હેંગુલવી
 ગ્રામના એક મરાઠા શીદી ઉપર ફોજદારી કામ મ્હારી આગળ ખાલતું
 હતું; ત્હેમાં આજ હેની જગ્યાની લીધી (ફરિયત લીધી). ત્હોમત :
 પોતાની બાપડીને કુહાડીવતે બા કરીને હાથ કાપી નાખ્યાનું હતું. હેણે
 સર્વ કબૂલ કર્યું. આમ મારવાનું કારણ શું? એ જ પેલું સર્વવ્યાપિ
 કારણ—પ્રેમભંગ અને તેથી થયેલી ઈર્ષ્યા; બાપડી બેવફા છે એમ સંશય.
 -That one drop in love's cup which poisons love.

પ્રેમતણા પ્યાલા વિશે,

એક બિંદુ પડી જોહ.

પ્રેમ અમીને કરી દિધે,

હાલાહલ કણુ તેહ.

શીદી જોત્યો :—“મ્હે હેને પાળી, હેનું રક્ષણ કર્યું; મ્હે હેનું
 પેટ ભર્યું, છતાં એ મ્હારી જ યધને ના રહી! મ્હે હેનું કંઈ બધું
 કર્યું, હેની બધી હોંસ પૂરી કરી; જ જ માગ્યું તે આણી આપ્યું;
 થોડા મહીના ઉપર જ ચેલાપુરના દુકાનદાર કનેથી આઠ રૂપિયાની
 ફહેલી સારી સાડી આણી આપી; હાથે વાંક કરાવી આપ્યો. છતાં—
 છતાં—મ્હાફ ના માન્યું, મ્હને નહિ પણ હેના ચારને બહાલો કર્યો!”
 -આમ ફહેતાં ફહેતાં બિચારો કુસર્કા ભરી રોવા લાગ્યો. કેસ ચાલતો
 હતો તે બધી વખત જમ્હારે જમ્હારે સવાલ પૂછવાનું હેને હું કરતો
 ત્હેારે ત્હેારે મુખમુદ્રા ઉપર, આખા સરીરમાં, એક જાત્યનો ભાવ-
 મુદ્રયો થતો કંપ જણાઈ આવતો હતો. એ જોત્યો :—“મ્હે હેને મારી
 નાખવા માટે ધાયલ ન્હોતી કરી! ના ના મારી શું કામ નાખું? મ્હારી
 યધને ના રહી તો પણ મ્હે હેને કેટલું કેટલું કર્યું છે! હેનું
 કંઈ મ્હે કેટલું માન્યું છે!—પણ એ મ્હારી ના યધને રહી!”
 : : અને એ બાપડી જોષ હોય તો બાપસુરતીનો જ નમૂનો! પણ

એમાદિક બાવને રૂપની અપેક્ષા નથી જ. આ ગિયારા થીદીતી સ્થિતિ કહેવી હશે ! કહેવું બાવમુદ્દ એ હૃદયમાં થતું હશે ! હેરો પોતાના સાદા શબ્દોમાં સખળ રીતે જણાવ્યું હેમાં શક નહિ. છતાં એ માત્ર ચોક્કસ જ. અંદર 'તો અવાચ્ય સ્તોભ થયા કરતો હશે-એ કલ્પના-સખળ કલ્પનાઓ જ જણાવ.

મંચીકેરી—તા. ૨૬-૨-૬૪ સોમવાર : તા. ૨૧-૨-૬૪ ના Bombay Gazette માં ડેક્ટર બાંડારકરનું Convocation Address પૂરું છપાયું છે. આ વર્ષે, ચેનસેલર (ગવર્નર) હાજર છતાં વાઈસ-ચેનસેલર (બાંડારકર)ની કનેજ બાવણુ અપાવ્યું આ બનાવ (અને તે આ દેશના દેશીએ આ કોનવોકેશનનું બાવણુ આપ્યું તે) આ યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસમાં પ્રથમ જ બન્યો છે. આ બાવણુ ઘણું જ ગંભીર વિચારથી ભરેલું અનેક વિષયો પર ચર્ચા કરનારું અને વિદ્વતાભરેલું છે. એ ત્રણ મુખ્ય મુદ્દા તોષી રાખવા લાગ્યું છે :—

(૧) ગ્રેજ્યુએટોનાં અકાળ મરણ-લોકો કહે છે યુનિવર્સિટીના અભ્યાસનો બોલો તે જ કારણ છે. પણ બાંડારકર ચોગ્ય રીતે એ રદ કરે છે.

પૌષ્ટિક ખોરાક—નિયમિત કસરતનો અભાવ અને બાળકને એ જ કારણો જણાય છે. આ સંવિસ્તર ડો. બાંડારકરે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

(૨) યુનિવર્સિટી માત્ર પરીક્ષક મંડળી ન બનવી જોઈએ; પણ જાતે વિદ્યાનો શોખ તથા અભ્યાસ ચલાવનાર, બીજાઓને રહેનો શોખ લગાડનાર, પ્રસ્તુતો પ્રસારનાર વગેરે વગેરે ગુણોવાળું વિદ્યાનોનું મંડળ જોઈએ. તે માટે જર્મન યુનિવર્સિટીઓની પેઠે એક એક વિષય ઉપર ઇવન વર્ષે અભ્યાસ ચલાવનારા વિદ્યાનો ઉત્પન્ન થાય હેવી જોઈવળુ કરવી જોઈએ-માટે

(૩) હેવા અભ્યાસ આણુ રાખવાને ગ્રેજ્યુએટોને આધાર માટે કાયમનો ફેલોશિપો કરવી જોઈએ. દક્ષિણ ફેલોશિપોનો મૂળ હેતુ ડો.

હાવડનો એ જ હતો. અને પૂર્વે એ ફોલોશિપોને વર્ષનું નિમંધન નહોતું જ. પંજીથી થયું. તે પાછું જેથી લેવું જોઈએ. તેમજ ધનાઢય લોકોએ સ્કોલરશિપો વગેરે બહુ સ્થાપી છે, હવે ફોલોશિપો સ્થાપવા પૈસા આપવા જોઈએ.

(૪) General Culture અને Special Education ને સંબંધે પણ સારું કહ્યું છે.

આ શિવાય અનેક મહત્વના વિષયો આ ભાષણમાં ચર્ચાયા છે. તે જોવાથી જ જણાશે. ઇતિહાસનું અરૂં જ્ઞાન ના લેવાથી પાશ્ચાત્ય રાજકીય બાબતોની નક્કસતો દુરુપયોગ વગેરે વગેરે, અનેક નાત્યોને લીધે એક પ્રજાત્વ અશક્ય-વગેરે વગેરે.

બેલગાંવ રેલવે સ્ટેશન—તા. ૨૭-૩-૯૪ મંગળવાર : અર્ધ કાલ્ય અને આજ મળીને રેલવે ટ્રેનમાં Olive Schreiner ની Dreams નામની સુંદર ચોપડી વાંચી નાંખી. છુટક જાપેલાં ૧૮૨ પાનાં છે. આર પાંચ કલાકમાં પૂરી કરી. હેની લખવાની પદ્ધતિ (મહારૂપક વાપરીને જ લખવાની) રસિક, અપૂર્વ અને સ્વચ્છ છે. કાંઈક અચાતવાદ (Agnosticism) તરફ હેના મતોનો ઝોક છે, પણ નાસ્તિક તે નથી જ એમ લાગે છે.

હુળિયાળ—તા. ૭-૪-૯૪ શનિવાર : ઇસ્ટરમાં અમદાવાદમાં હું હમણાં હતો ત્યારે નારાયણ હેમચન્દ્રનાં લખેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો 'મહે' ઉપર ટપકે વાંચી જોયાં. મનુભાઈ એ લખ્યું 'તું તેમ બહુ બૂલ્યો. ભરેલું લખાણ કે હેવું કાંઈ લાગતું નથી. બૂલ્યો ચોડી બણી છે. તે માત્ર હસ્તદોષની છે; અને મહેને તો આશ્ચર્ય લાગ્યું. હાવી રૂઢ અંગ્રેજી ભાષા નારાયણ લખતાં ક્યાંથી શીખ્યો?—જુદે જુદે ઠેકાણેથી એકઠા કરેલા ઉતારા વખતે જરો એમ લાગે છે. છપાવવાને કરી અડચણ નથી. પણ 'ઉતારા છે કે નારાયણનું ચોતાનું લખાણ' તે વાત ખરી દાખલ કરવી જોઈએ.

રામનગુર્જી—તા. ૧૯-૪-૯૪ શુક્રવાર : આજ અપોરે

ઝોફિસનું કામ કરતે કરતે એક પક્ષીનો અજબ મધુર સંગીત્યોઃ
—હૃદ હૃદ દ્રૃદ દ્રૃદ ! આમ સામટા એક સતત સંગદવાણું, અને
મ મ મ મ મ—વ સ આમસરવાણું. જાન હતું.

૨ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧

(૨, ૧ સ્વરનું કાલમાન જણાવવા માત્રા મૂકી છે.)

હૃદયપૂલ—તા. ૨૦-૪-૯૪ શુક્રવાર :

Swinburneનું ન્હાનું કાવ્ય રહેલું છે. હેમાની એક બે લીટી—

'All the while ye saw me smile,

, Ye know not whence the song—Came that
made me smile.

—એ રહારા, ય-ચિ-દ-ના મંરણ વિશેના, કાવ્યની એક કડી
જોડે સરખાવવા લાયક છે.

“અમર ભૂમિને આગળે દિવ્યગાન ગવાય,

સુષીતે તે ઘન મુખ પરે મીઠું સ્મિત દેહરાય.”

એ કડી.....આ વિચાર-મૂક બાળકના અનિમિત્ત જણાતા
સ્મિતનું મૂળ અમર ભૂમિમાં દિવ્યજનનાં જાનમાં સોધવું તે—રહેતે
મેળ જ સૂઝ્યો હતો. તે વખતે આ Swinburne નું કાવ્ય રહે.
સ્વપ્નમાં પણ જોયું કે જાણ્યું નહોતું.

ઉજાવરે—તા. ૨૬-૪-૯૪ ગુરુવાર : આજ આવેલા ચંદ્રના
અંકમાં અનેક ટીકા કરવા લાયક બાજતો છે.

‘ચંદ્ર ! તારે માથે જવાબદારી કાંઈ ■ તોનું તને જાન છે ?’

ઉજાવરે—તા. ૨૭-૪-૯૪ શુક્રવાર : રમણના લખ્યાથી જાણ્યું
—આજ જ—કે વિદ્યા તો કવિ થઈ છે ! પેલાં ‘સ્વપ્ન’માંના ‘ખોવા-
યેલો આનંદ’ (“Lost Joy”) નું બાળાન્તર કવિતામાં વિદ્યાએ
એક બે મહિના ઉપર (રહેતે એ ઝોપડી રમણબાઈએ આપી તે
પહેલાં) કર્યું છે. પૂરું નથી થયું. હેને કડણ લાગશે તો રમણબાઈ
પૂરું કરશે. આ વિદ્યાનો પ્રથમ જ પ્રયત્ન (કવિતામાં) છે.

મહેને પણ લાગતું છે' કે આ સ્વપ્ન (The Lost Joy)નું ભાષાન્તર અથવા adaptation (અનુકરણ ?) પદ્યમાં કયું હોય તો કહેવું ? પણ એમ જ નિશ્ચય કર્યો કે ગદ્યમાં ભાષાન્તર જ કયું તે ઠીક છે. સાથી કે આ કાવ્ય તે કાંઈ સ્વતઃ કલ્પિત અથવા સ્વાનુભવથી થયેલા ભાવનું પ્રતિબિમ્બ ના બનવાનું. તો પણ પદ્યમાં થાય ખરું. Life ને માટે શબ્દ (ઓર્લિંગનો જ) યોગ્ય મળવો કઠણ છે—શમણભાઈ લખે છે. તે ખરું છે. મહે' ન આવતે જ 'નિદ્રા' શબ્દથી કામ ચલાવ્યું છે. પણ કવિતામાં તો ના શોભે—એ શબ્દ જ.

અકેશી—તા. ૭-૫-૬૪ સોમવાર : કાગળ આગ્યો—રણછોડ હિદયરામ (ભૂજ) “અમારા તરફથી” (એટલે શું ? ભૂજ તરફથી કે પોતે બહુવચની ભાઈ તરફથી) “રણપિંગળ” નામે પિંગળનો ગ્રંથ રચાય છે. તેમાં આજ સુધીમાં જણાયલા તમામ “ગતિ” અને છદ્દો ધણું કરીને આવી ‘જાય છે’—!—માટે પૂછે છે કે કુસુમમાળામાં વિષમ હરિગીત છદ્દ (‘ગતિ’) છે તે ખીલ કાંઈ પિંગળમાં નથી. દિવા પિંગળમાંથી અથવા શા આધારે કર્યો તે લખશો.

પિંગળમાં હોય તે જ છદ્દ ? નવા ના થાય ? યોગ્ય હોય તો ? અને મહે' તો માત્ર નામ આપ્યું છે બાકી વિષમપદ્ધતિના હરિગીત મણિલાલ દ્વિવેદીનો પ્રયત્ન કરેલો છે વગેરે લખીશ.

પણ “રણપિંગળ” એટલે શું ?—હા. હમણાં જ સૂઝ્યું રણ-છોડભાઈનું કરેલું માટે “રણ” !!!

અને ‘ગતિ’ એટલે શું ? છદ્દ, વૃત્ત,—અને આ ત્રીણું નામ ‘ગતિ ગતિ’ તે શું ?

કરવાર—તા. ૨૦-૫-૬૪ રવિવાર : આજ મહેરાડમાં સાદા-ચાર વાગે વૈજવાડેથી હોડીમાં નીકળ્યો; ન્હાના હોડકામાં પૂર્ણ ચંદ્ર પશ્ચિમમાં લટકતો હતો; શાન્ત નદીના પડમાં ‘હેતું’ પ્રતિબિમ્બ જરા જરા નાચતું હતું. ચારે બાજુ પ્રભાતની મંદ શાન્ત શોભા સૂતી હતી. પર્વતો આસપાસ ઝાંખા ધૂમસમાં ને વાદળોમાં મૌન સમાધિમાં ડૂબ્યા હતા. બધી શોભા હેવી તો હૃદયમાં પેશે હેવી હતી.

એકાએક હું ગાવા જ મંડી ગયો; એકદમ માન કંઠમાંથી ઉત્પન્ન થયું. હૃદયમાંના ગાને કંઠના માનને ઉત્પન્ન કર્યું; આ સર્વ સુંદર ઝમિ તે પશ્ચ એક જાતનું શાન્ત ગાન જ હતું; ગાને હૃદયના માનને ઉત્પન્ન કર્યું.

દારવાર—તા. ૨૯-૫-૯૪ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા: મણિ-રાંદર ભટ્ટ (કુંડલા-કાડિવાવાડ). લખે છે કે કેરાલ્લાલ કુવે હવે અભિ-પ્રાય બહુલ્યો છે અને કળૂલ કરે છે કે પ્રેમાનંદનાં નાટકો તે ક્ષેપક જ બધાં છે—હોવાં જોઈયે.

સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક કવિતા વિશે આખરે હેમને મત મ્હારી સાથે મળતો આવ્યો છે, માત્ર નામમાં ફેર રાખિયે છિયે.

બડોદરા જૂનના. આરંભમાં એ જશે પછી પ્રાચીન કાવ્યની *Forgery* વિશે જે કાંઈ તપાસ મળશે તે લખશે.

Dreams નાં મ્હારાં બાષાન્તર હેમને પાંચ પડ્યાં છે. સિદ્ધાન્તસારનું ખંડન યોગ્યધાર્માં હેમનું આવવા માંડ્યું છે તે વિશે અભિપ્રાય પૂછે છે. સૂચના બગેરે.

દારવાર—તા. ૧૪-૬-૯૪ ગુરુવાર : આજ એક જનનીના વાતસલ્પનું મધુર આનંદમય ચિત્ર દીકું. એપ્રિલના *Good Words* નામના માસિકને પ્રથમ પૃષ્ઠે જ. છે:

"An Earthly Paradise" નામ છે: (from the picture by L. Alma Tadmor R. A. with the permission of the Berlin Photographic Co., 133 New Bond Street, London.) ધાવણા બાળકને નીચી પથંગડીમાં સૂતેલાને રહવારમાં જગાડતી જનની, જનનુએ પડી અણીકા ઉપરથી વાંકી વળી ચિશુને કપાળે પોતાના અંધર અડકાડતી ચુંબન કરતા પહેલાં, જાયા. હાથ પગ ઉછાળી હસતા બાળકને લડાવતી ચીતરી છે. રમણીય મધુર વાતસલ્પની મૂર્તિ છે.—એ જ ચિત્ર ઉપર કાગ્ય એક

કરેલું એ જ અંકમાં છે. એ કાવ્ય પણ ઠીક છે, બનશે તે ભાષા-તર અથવા અનુકરણ કરીશ

કારવાર--તા. ૧૯-૬-૯૪ મંગળવાર : કુસુમભાળા ભાગ બીજા માટે મનુભાઈ તથા વરજભાઈ એ નામ જતાવે છે.—૧ કાવ્ય-કૌમુદી, ૨. હૃદયલીલા (ઠીક છે. પણ પૂરાં મનમાં નથી ખંધ ખેસતાં. “અરુણરુદિત” એ મ્હેં મૂલ્યનું છે ત્હેનો જવાબ હજી આવવાનો છે. એ પણ બહુ સારું નથી.

કારવાર--તા. ૨૩-૭-૯૪ સોમવાર : એથેલનો આનંદ જોઈ આનંદ પામવાની મ્હારી ઉત્કંઠાનો વિચાર કરતાં મણિશંકર બટે બનાવેલા અનુપમ લાવડવ. અને મૃદુભાવની મૂર્તિરૂપ કાવ્ય—‘કથા અને દેવવાની’નું રમરણ થાય છે; કથના દેવવાની તરફના સ્વચ્છ બંધુભાવનો પ્વનિ મ્હારા હૃદયમાં ઘઈ હૃદયને પવિત્ર કરે છે, અને પ્રેમના જાંચામાં જાંચા દિવ્ય સ્વરૂપનું લક્ષણ રમણભાઈ પે એ કાવ્ય વિશે ચર્ચા મ્હને હેમણે લખેલા કાગળમાં કરેલી ત્હેમાં આપું હતું તે યથાથ લાગૂ પડતું લાગે છે :—

“The demand for sympathy in the participation of enjoyment of natural beauty is the unconscious origin of the deeper sentiment of love which demands participation in the enjoyment of emotional beauty.”

મ્હારા નવાં કાવ્યોના સંગ્રહ* માટે નામ :—૧ હૃદયલીલા. ૨ જીર્મિમાલા. ૩ કલ્પલક્ષ્મી. ૪ તરંગમાલા. ૫ હૃદયમૂર્છના. ૬ હૃદયજંકાર. ૭ યુદ્ધાશ્વનિ. ૮. પીણાશ્વનિ. ૯ હૃદયશ્વનિ. ૧૦ પીણા-જંકાર. ૧૧ પરિવાદિની. ૧૨ સુરધનુરંગ. ૧૩ ભાવમરીચિકા (man-egle) ૧૪ મૃગજલપ્રભાશ્વેતિ. ૧૫ અંધર્વનમરી. ૧૬ હૃદયવિહાર

* એ ‘હૃદયલીલા’ નામથી પણ પ્રગટ થયા.

૧૭ માયાચિત્ર. ૧૮ ભાવમાયા. ૧૯ નંદનકુસુમ. ૨૦ મંદાકિનીવિહાર.
૨૧ ઉચ્ચવિહાર. ૨૨ અરણ્યરુદિત. ૨૩ ગગનવિહાર. ૨૪ હૃદયમંથન
૨૫ કુસુમરેણુ. ૨૬ મંદાકિનીતરંગ. ૨૭ તારકમંડળ. ૨૮ સરસ્વતી-
પદપંક્તિ. ૨૯ હૃદયવીણા. ૩૦ રણનીકૂળિત. ૩૧ હૃદયકૂળિત. ૩૨
તારકમાલા. ૩૩ હૃદયકોકિલ.

કારવાર—તા. ૧૦-૮-૯૪ શુક્રવાર : આજ સહવારે સાડા
આઠેક વાગ્યે હું ઘેરથી બહાર ફરવા નીકળ્યો. કોપાઉંડ બહાર જતાં જ
રહામેથી દાકતર મળ્યા. કહે છે કે :—“મારો બાઈ (એથેલને બાપ)
બહુ જ (dangerously) મરે છે. આ જ સહવારે જ તાર મળ્યો.”
આ બાણી હું ખરે બહુ દિલગીર થયો. એથેલ ! ખિચારી એથેલ !
ત્હને વળી પછી દુઃખની વારી આવી ! ઈશ્વર ત્હને સહાય થાઓ !
આવતી કાલ્યુનું દાકતરને ત્હાનું ડિનર બંધ રાખ્યું. દાકતરે
જ કહ્યું

હું દિલગીર થયો ખરો; પણ જાત્યને કાંઈક ઊંડો કપકો આપ-
વાનું મન થાય છે. કોઈક કહ્યું છે કે મનુષ્યમાત્ર પોતાના મિત્રોના
સંકટથી એક રીતે અદરખાનેથી ખુશ થાય છે. ખરે એ ખરૂં લાગે
છે. મ્હને કાંઈક અંદરથી સંતોષ ના થતો હોય, બજે એથેલને આ
દુઃખના સમાચાર મળ્યાથી મ્હને સમજાવ થવાનો પ્રસંગ મળ્યો
તેથી ઊંડી ખુશી ના થતી હોય, હેવો બ્હેમં ઉત્પન્ન થાય છે. આ !
પ્રભુ ! આ અપરાધ ક્ષમા કર્ય. ખરે; દિલગીરી, સમજાવ, વગેરે
ઉદારભાવના વેશમાં સ્વાર્થ, સ્વપ્રીતિ, સ્વસુખપરતા, દુહર્વા ગુપ્ત રહે
છે. પ્રભુ ! એ વેશધારી વૃત્તિયોને પકડીને થી સળ કડું ? સળ કર-
વાનું સામર્થ્ય આપ્યું; અને નિઃસ્વાર્થ સમજાવની ઉદાર ભાવના
સાધિત કરવાનું સદ્ભાગ્ય આપ્યું. એથેલ ! બ્હેની ! ઈશ્વર ત્હને
સુખી રાખો ! ધૈર્ય આપો !

કારવાર—તા. ૨૨-૮-૯૪ શુક્રવાર : બિલિયર્ડ રૂમમાં સાંજે
ગયા પછી અંદર બેઠો બેઠો બારીમાંથી દૂર, બેઠો છું તો કેટલાંક

આકાશમાં ઉપર જે સુંદર ગુલમાર રંગનું આકાશ જણાયું હતું, તે જ છબિ પાછી જણાઈ. ફેરવું વિચિત્ર. ત્રીજવાર એનો એ દેખાવ દીધો. પેલી છબિ—“ Inspiration ” નામની—જેમ જેમ વધારે જોઈું છું તેમ તેમ વધારે સૌન્દર્યનાં તત્ત્વ જણાય છે અને હૃદયને તલ્લીન, આનંદ-(દિવ્ય આનંદ)-નિમગ્ન, સ્તબ્ધ કરી દે છે—આ સુંદરી તો એક પગલું રસિક લટકાથી આગળ બારેલું રાખીને કીમી છે. એ સ્થિતિ પણ અર્ધકૃષ્ણ સ્વરોને પકડવાને જ જાણે જતી હોય એમ સૂચવે છે—હાથનો અંગૂઠો અને તર્જની તો સૂચવે જ છે; તેમ જ એ પગલું બારેલું હોવાથી સ્વરો જાણે એ પ્રત્યક્ષ અંત-રિક્ષમાં તરતા દેખતી ના હોય એમ પણ ધ્વનિ થાય છે; આખ્યોની તલ્લીન અદ્ભુતતાથી આ ધ્વનિ વધારે સખળ થાય છે. બીમલાઈના પૃથુરાજ રાસામાં નારદની વીજાને આહવાન કરતાં વીજાને વિશે કહ્યું છે.

“કે તું રહી લટકતી વન વૃક્ષકાળે
બેસી તમે વિરત વાદિતને નિહાળે.”

હોમાં “વાદિત”—ગાન—ગાન (વાદ) સ્વર—તે ‘નિહાળવા’નો વિષય બનાવીને સ્વરનું મૂર્તત્વ અદ્ભુત રીતે કહ્યું છે. એ જ મૂર્તત્વ આ ચિત્રમાં ચિત્રકળા (ફોટોગ્રાફ કળા)થી અપૂર્વ રીતે દર્શાવ્યું છે.

કારનાર—તા. ૨૭-૮-૯૪ સોમવાર : શુ પો. ‘અંદ’ (શ્રાવણ ૧૯૫૦)

‘કાન્ત’ (મણિશંકર બટ્ટ) નાં જે કાવ્ય છે. ‘રાજદંસને વિરામ માટે પ્રાર્થના’ અને “પ્રણયમાં કાલક્ષેષ.” પહેલું કાવ્ય સમજાય છે. પણ ખીતનું તાત્પર્ય તપ્ત નથી સમજાતું; જ્વાન વધારે ખાસ દઈને વાંચાથી જણાય તો કાણ જાણે.—ખીતન તો તદન નમાયાં કાવ્યો ખીતન લોકનાં છે.

એથેસે મ્હને અન્નાય આપીને કે મ્મે તેમ મ્હારી તરફતે અપૂર્વ રનેદ જાવ તફન તજી દીધો છે, તેથી સદસા ઉત્પન્ન થયેલું પદ “ઉડી મ્મેલું સ્વપ્ન”—સુચીવાને મોકલ્યું. વાચવા માટે. કોને વિશે છે તે સુ. તરત સમજશે જ. મ્હારી જમી દરીકત રોગ નુ લખતો રહ્યું હું તેથી.

કારવાર—તા. ૧-૬-૬૪ મુરુવાર : જાદરવા મુદ ૭ સંવત ૧૯૫૦ : આજ મ્હને ૩૫ વરસ પૂરાં થયાં. ઈશ્વરકૃપાથી અત્યાર મુખી હવન માર્ગમાં બહુધા સુખ જ મળ્યું છે. ઈશ્વર દત્તારો ઉપકાર કેટલો મહત્ત્વ ! આટલી ઉંમરમાં મ્હેં કાંઈ પણ ન કરી વખત ગુમાવ્યો છે એમ તો હું જુડી નમ્રતા નહિ બતાવું. પણ અનેક દોષ થયા હશે તે માટે પશ્ચાત્તાપ ખરેખરો થાય અને બવિધ્યમાં કર્તવ્યનિષ્ઠ થઈ હંમેશા જ ચાહું એ જ પ્રાર્થના છે.

મુંબાઈ—તા. ૧૩-૧૦-૬૪ સનિવાર : મનસુખરામને ત્યાં મનસુખરામે ગુજરાતી જાણા મેં અંધી ચર્ચા કાઢી. વિભક્તિના પ્રત્યયો વિશે ત્હમે શો વિચાર કર્યો છે ને શો સિદ્ધાન્ત કર્યો છે ?—એમ લેમલે પૂછ્યું. આ સવાલ હેમણે મ્હેણાં પણ મ્હને કેટલાંક વર્ષ ઉપર પૂછ્યો તો. વિભક્તિના પ્રત્યયોનાં મૂળ વ્યુત્પત્તિનાં જાણી લેવા માટે. મ્હેં કહ્યું કે સિદ્ધાન્ત તો હું સું કરવાનો હતો ?—પણ કેટલાંક પ્રત્યયો વિશે મ્હેં વિચાર કરીને નોટ કરી રાખી છે. જોડણી વિશે વાત ચાલી. દકાર વિશેની મ્હારી તકરાર વિશે ચર્ચા કરતાં ફૂટે છે —ફૂટેલું હેમાં કે અને હ જોડો તો તો જ યઈ જવો જોઈયે. મ્હેં સમજાવ્યું પડે એમ કહ્યું કે મ્હારી જોડણી વિશેની ચોપડીમાં બહુ. સમજાવ્યું છે.—અ અને હ મગતાં વાત હ યઈ જ જાય છે કેમકે બંનેનાં સ્થાન એક જ તથા પ્રપત્ત ધણા ખરા સમાન છે; જ અને હ માં પ્રપત્ત સમાન છે પણ સ્થાન જિન્ન છે તેથી જ્હ રહી સકે

mical Combination છે; અને 'ફૂલ તે' એ બેનું Mechanical Mixture છે. ૪ અને ૬ મળતાં Chemical Combination થવાનાં સર્વ સાધન આવી મળે છે. ૬ અને ૬ વગેરેમાં નથી આવતાં. "હું પ્રાકૃત ભાષાઓનું કંઈ જાણતો નથી. પણ હું તો એટલું જાણું કે જેમ સંસ્કૃતને વધારે મળતો સખ્દ તેમ યુદ્ધ"—આમ બોલવામાં જ જાણે પ્રાકૃતભાષાઓનું જ્ઞાન તે હલકી વાત હોય નહિ અને પોતે (સંસ્કૃતનું) અરૂં જ્ઞાન લગારે છે તો નહિ છતાં) જાણે —જાણે સંસ્કૃતના પંડિત હોય નહિ—તેમ સૂચના કરી.

કારવાર—તા. ૨ ૭ નોવેમ્બર ૧૮૯૪ શુક્રવાર : કાગળ આબ્યા : મનુભાઈ (મુંબાઈ)

નારાયણ હેમચંદ્ર ગણે રવિવારે એકાએક મુંબાઈમાં આબ્યા; અને મનુભાઈ તથા વરજભાઈ ખેઠા'તા (વાતો કરતા) ત્યાં એકદમ દેખા દીધી. મળે મળવા કારવાર આવવાનું ધારે છે. વખતે આજ નીકળી આવતી કાલ્ય રાત્રે આવશે અત્યંત આનંદ થશે. અકધી કાગળ વાંચી મહે' તથા સુ૦ એ ધાર્યું'તું જ કે લાવો તાર કરીને બોલાવિયે.

"Golden Memories" a novel by Leigh; આ નોવેલ મહે' થોડા દિવસ ઉપર વાંચ્યું. ઉત્તમ છે. સદ્ધર્માનુસાર, સુનીતિમય, ઉપદેશપર છે છતાં બાષ્પરૂપ નથી. એ તો જૂદી વાત છે. પણ હેમાં પ્રસંગવશાત્ નીચેની કલ્પના છે.

"This scene was succeeded by the representation of Collin's "Passions". I represented Justice, seated on a throne with a small lyre in my hand. I gazed upward as if my soul were wandering after the echoing sounds".

આ (લીટી દોરેલા સખ્દો વાળી) કલ્પના બીમભાઈના પ્રયુ-રાજરાસમાં નારદની વીણના સંજોધનમાંની

કે તું રહી લટકતી સદકારગણે
બેસી તણે વિરતવાદિતને નિહાળે.

એ કલ્પનાને જ મળતી છે.

એ જ નોવેલમાં નીચેના એ પેરેગ્રાફમાં અમુલ્ય ધર્મતત્ત્વ સમા-
યક્ષ્ણ છે અને તે અપૂર્વ છે અને થોડા શબ્દોમાં અપૂર્વ રીતે બતા-
વ્યું છે :—

“They were the first to point out to me what I had never been taught to feel—the sacred power of influence committed to woman; in some cases so great, indeed so awful, that it rests with her to purify or degrade those who come in contact with her. Woe be to her if she use her influence vilely, if she will to drag down rather than to lift up !”

“If this be the case, in some measure, with almost every woman on earth, how much greater the responsibility of those whom all acknowledge to be very beautiful and gifted” !—said Mr. Richmond one day.” સત્ય છે.

ધારવાર—તા. ૪-૧૧-૯૪ રવિવાર । સહવારે ફાતલુ પાણી કરીને બહાર જઈને જોઈ છું તો નારાયણરાવ વરંડામાં ફરતા તા' દાદી પુષ્કળ વધારેલી; પણ એના એ જ પાંચ વર્ષો ઉપરના નારાયણરાવ. અત્યંત આનંદ થયો. પટાવાળો મળ્યો, તો ત્હેણે બરોબર બંગલે આપ્યા.

સુશીલા માટે પૂનાવાળી દવા નારાયણરાવ જોડે મનુભાઈએ મોકલી છે. જોઈશું અજમાંવીશું, જરૂર હશે તો.

નારાયણરાવ જોડે પ્રુક્કળ વાતો આજ કરી, ઇચ્છાડની અને હેવી હેવી.

કારવાર—તા. ૮-૧૧-૯૪ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા :—મનુ-
ભાઈ (મુંઆઈ)

નારાયણે ગઈ કાલ્ય કહ્યું તું કે ભીમભાઈનું પૃથુરાજ રાસા
છપાવી નાંખો. ટીકા તો થતે વરસનાં વરસ થશે. ફક્ત Text
છપાવતાં બંધામણ વગેરે સર્વ સહિત રૂ. ૮૦) ની અંદર થશે. આ
વિશે મનુભાઈનો અભિપ્રાય પૂછ્યો.

ચેડિયે—તા. ૨૯-૧૧-૯૪ શુક્રવાર : કાગળ આપ્યા :—
ધ. સુ. દેસાઈ (મુંઆઈ)

મ. ન. દિવેદીના સુદર્શનમાં જુનના અંકમાં 'ગુજરાતના લેખકો'
નામનો વિષય આવેલો છે. તે ઉપર મહારા વિચાર સા છે તે દર્શાવી
આર્ટિકલ લખી મોકલવાનું લખે છે (ગુજરાતી માટે). જ્ઞાનમુખામાં
રમણભાઈએ એ લખાણનું ખંડન કર્યું જ છે ગુજરાતીમાં પણ ત્રણ
વખતથી લખાણ એ વિરુદ્ધ (દિવેદી વિરુદ્ધ) આવે છે.—હું લખ-
વાને હાલ નવરો નથી.

સુ'કંસાળ—તા. ૭-૧૨-૯૪ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા :
મનુભાઈ (મુંઆઈ)

"હૃદયવીણા" નામ વધારે ઠીક છે. એ માટે જૂદું કાવ્ય
(નામસાર્થકયનું) ન કરતાં ટાઈટલ પેજ ઉપર નીચે પ્રમાણે કાવ્ય-
માના કડકા મૂકવા હોય તો કેમ ?

"હું એક હું તને જાનું—

કવિ હૃદય નામ વીણાનું"

(કવિહૃદય—)

" મનુજ હૃદયમાં અદ્વય કરથી છડીને

દેવ જગાડે હર્ષ શોકના જોડા સુરો

, . ૨ . લોલ

તે સર્વને મુજ વીણામાં રેડીને
ગીત ખનિ હું મચાવું અદ્ભુત પૂરેપૂરે
રે લોલ"

(દિવ્ય સુંદરીઓનો ગરબો)

આ ધીજ કાવ્યમાં જરા અર્થ ફેરવવાનો છે. મૂળ કાવ્યમાં સંગીતની અધિદેવી (વનદેવી રૂપે) આ કહી રૂહે છે; અને તહેની વીણા છે. અહિં કવિની પોતાની જ હૃદયવીણા છે. "અદ્ભુત ગીત ખનિ" કહેવામાં જરાક આત્મસ્તુતિ આગ્યા જેવું છે; પણ હેવો ધરાદો નથી એટલે બસ.

ચેદલાપુર—તા. ૨૨-૧-૯૫ મંગળવાર : શુ. પો. ૧. યાન-સુધા (જાન્યુ-૯૫) ૨. 'મુકુંદ'ની કવિતાઓ છે. તહેમાં—"પા-ધ" એ કાવ્ય સુંદર, સ્ત્રયક, અને અપૂર્વ રીતિનું છે.

વિદ્યા તથા બધા ગુજ. વ સોસાઈટીનાં લાઇફ મેમ્બર થયાં છે એ આ શુ. પ્ર. થી જણાવ છે. સ્ત્રીઓ કને બાપણ અપાવી ધનામનો મેળાવડો કર્યો' તો તહેની હાજીકત પણ છે હેમાં લાલશ'કરે વિદ્યા વગેરેને નકામી વધારે પ્રશંસાએ ચઢાવી છે તે ભૂલ્ય કરી છે.

કાસલરિક—તા. ૧૦-૩-૯૫ રવિવાર : શુ. પો. યાનસુધા (ફેબ્રુ. ૯૫)

૧. 'વિભાવરીસ્વપ્ન' નામના કાવ્ય ઉપર 'મકરંદ'નું વિવેચન આપ્યું છે. ત્રિભોવન પ્રેમશંકર ત્રવાડી કરીને કર્તા છે. 'જટિલ'ની ટીકા સહિત છપાયું છે. રૂહે છે કર્તા સાત ચોપડીયો વધારે બણે નથી. અત્રેજ સંસ્કૃત જાણતો નથી. છતાં સહવાસ સંસ્કારથી રેળવણી પામેલા છે. કાવ્ય હિતમ છે એમ મકરંદના નિવેચનથી જણાવ છે.

ડિગ્ગી—તા. ૨૩-૩-૯૫ રાનિવાર : " ગુજરાતી "નું ગુજરાતી :—ગયા અંકમાં

" એ ઉદાર ગૃહસ્થ પ્રતિની જાહેર ખગર—" ફારસીથી અભાષી જવાનું વળી આ ભાષી શીખ્યા છે; એટલે 'પ્રતિ' શબ્દ તો ફક્ત

લક્ષ્ય પર છે તે જ્ઞાન કર્તાથી હોય? તેથી આમ બોધું માયું છે.

કુંભારવાડા—તા. ૨૭-૩-૯૫ શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા : નારાયણ હેમચંદ્ર (અમદાવાદ).

હેમનાં પુસ્તકો બધાં છપાવાની થયેલી ગોડવળો વિષે લખ્યું છે. Sayings of Sagesની પ્રસ્તાવના હેમને ગમી. હેની નીચે તથા પુસ્તકના ટાઇટલ પેજ ઉપર Introductionના લખનાર તરીકે મહાર્જી નામ દાખલ કરશે એમ લખે છે.--ના કહું તોએ પંચાત્ય છે.

‘હૃદયવીણા’ તથા ‘પૃથુરાજ રાસા’ છાપવા આપ્યાં છે. વિગતવાર હકીકત ખરચ વગેરેની લખી છે. બીમભાઈનું દેવળદેવી નાટક પણ પૃથુરાજ રાસા બેગું જ છપાવવાની સલાહ આપે છે. બેગું બેગું ખરચ. ખરચ માથે ના પડે, અને પૂઠાનું ખરચ બચે. સાથે બીમભાઈનું ચિત્ર ઇંગ્લાંડથી કરાવી મગાવી દાખલ કરવાનું કહે છે. ૧૬ પાઉંડમાં થશે. બીમભાઈનું જીવનચરિત્ર જોડે દાખલ કરવા માટે લખવાનું મહેને કહે છે.

હુણુકોણુ—તા. ૩-૪-૯૫ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા :—મનુભાઈ (અમદાવાદ)

હૃદયવીણા “અચાત હૃદય ક્ષોભ” કડી ૬—૫. ૪ “કરુણુ ભાર” બરોબર છે. “ભાવ” મહેં સુધાયું છે તે ખોટું છે. પાછું સુધારજો.

કારવાર—તા. ૮-૪-૯૫ સોમવાર : કાગળ આવ્યા : મનુભાઈ (અમદાવાદ) હૃદયવીણા—વિશે :—

“ કૃશી કૃડેલી બાળ વિધવા”માં ટાઇપ નહાનાં મહેાટામાં ઉત્તરું નથી થયું. સચ્ચના પ્રમાણે જ છે લખે છે. નોંધ્યે ત્હારે.

પુસ્તકને અંતે કાચોના આરંભની લીટીઓ બતાવતું અચિત્ર (Index) મૂકતું મનુભાઈ ધારે છે.

લખે છે, પાંચેક ચિત્ર મૂક્યાં હોય તો ઠીક. કાંઈ નહિં તો એક જ ચિત્ર. પાંચ મૂકિયે તો રૂ. ૧૦૦ ખરચ થાય. (બધું ઠીક

પણ ચિત્ર સારા થાય? ગોવર્ધનભાઈના સરસ્વતીચંદ જેવાં અથવા
છગનલાલની કાદંબરી જેવાં થાય તે ઉદ્ધટાં નકામાં.)

“ સુંદર સિવ ”ની કડી અદલઅદલ કરવાનું. કારણ, લખે છે.
“ મોહની મુસા ” એ હૃદયે આવવાને બદલે “ શાન્તિ દે સિયરા ”
એ હીક છે. કીર્તન મહેં ક્યું તું તહેમાં મનુભાઈએ એમ જ દેરફાર
કરાવ્યો’તો.

બેસીકેરી—તા. ૧૯-૪-૯૫ શુક્રવાર : ડોક્ટર મેકિકને વુધ્ધ-
સન કોલેજની સોસાયટી આગળ બાપણુ આપ્યું’તું, તે ૧૫ મી તથા
૧૬મી એપ્રિલ ૧૮૯૪ ના મુંનાઈ ગેઝિટમાં છપાયું છે. વિષય
“ યુનિવર્સિટીનો વર્નાક્યુલર ભાષાઓ સાથે સંબંધ ” એ હતો.
બહુજ વિદ્વાપૂર્ણ, ગંભીર વિચારથી ભરેલું અને નિષ્પક્ષપાત બાપણુ
છે. હું આજ મુખી ધારતો’તો કે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં દેશી
ભાષાઓ દાખલ કરવી જોઈયે; કરે તો જ એ ભાષાઓનો વિકાસ
થાય. પણ આ બાપણુ વાંચી વિચાર બદલાવ એમ લાગે છે. બાપણુ-
નો સાર લખતાં પણ સંજાણુ માય એમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે દેશી
ભાષાઓનો વિકાસ એમ કરવા જતાં ઉત્તરું નુકસાન થવાનું; ખરો
વિકાસ તો યુનિવર્સિટીની કેળવણી પામેલાઓ જન્મમંડળમાં એ જ્ઞાન
ફેલાવે ત્કારે થાય. સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટીઓ દેશી ભાષાની જ થવી
જોઈયે, એ અવિશ્ય દૂર છે. પણ તે માંડે ઉતાવળ કરી આં ઉપાય
કરવા જતાં તે લક્ષ્ય અસાધ્ય જઈ જશે. (૧) પ્રાયમિક કેળવણીનો
ફેલાવો. (૨) હાઈસ્કૂલોમાં દેશી ભાષાઓ અથોઅ રીતે’કાદી મૂકવામાં
આવી છે તે પાછી દાખલ કરવી (૩) યુનિવર્સિટીની કેળવણી
લીધેલાઓનો બહારના જોડે નવાં પુસ્તકો દ્વારા સમજાવયુક્ત સંબંધ
વધારવો.—ઈંગ્લાંડમાં હાલમાં University Extension ની
યોજના છે તે ધોરણ ઉપર કાંઈ યોજના કરવી. (૪) ગાયકવાડ જેમ
દેશી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપે છે તેમ દેશી રાજ્યો તરફથી ઉત્તેજન
(અર્થ) એ વાતોની ગેરમાહિતી છે ડોક્ટરને—૧. મરાઠી ભાષાને

ગાયકવાડ ઉત્તેજન આપે છે કહે છે—અને ગુજરાતીને નહિ એમ પણ કહે છે—તે બૂઝ્ય છે; કેમકે મુખ્ય ભાગે ગુજરાતી પુસ્તકોની જ વૃદ્ધિ તરફ મદદ છે, મરાઠી માટે હમણાં હમણાં થોડુંક ગાયકવાડે કયું છે; ૨. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખરો ઉમેરો ન ચતા “શ્રી બૃષણ” જેવાં નમાલાં હાસ્યાસ્પદ પુસ્તકો ગમે તહેવાં માત્ર વર્નાનાં હોય તે પણ હાપે છે તે; અને (૫) યુનિવર્સિટીનાં નિબંધનાં ઇનામો છે તે કેટલાંક વપરાતાં નથી; તો તે દેશી ભાષામાં સારા નિબંધ માટે આપવાં; (આ વાત તે પરીક્ષામાં દેશી ભાષા દાખલ કરવાથી તત્વતઃ ભિન્ન છે); વુઈક્લિશન ફાઈનાલોજિકલ લેક્ચરસિય નકામી ફાઈલ જેવી થઈ પડી છે—તો તે પણ આ રસ્તે વાપરવી;—આમ ઉપાય બતાવે છે... પણ અન્તે તો કહે છે કે ખરો ઉપાય તો ટ્રેનિંગ્સેટો આત્મા-પંથુથી, પ્રેમથી, સમભાવથી સ્વભાષાની સેવા કરે ત્હારે જ ખરું; “He that is greatest among you shall be your servant” એ શસસ કાઈરટના વચન પ્રમાણે થાય ત્હારે જ ખરું.

ભાષણમાં દલીલો ઉત્તમ અને મંજીર આપી છે. અંગ્રેજ, જર્મન વગેરે ભાષાઓનો વિકાસ યુનિવર્સિટીથી નહિ, પણ તહેની વખતે વખતે વિરુદ્ધતા છતાં, જન મંડળના હૃદય તત્વના વિકાસથી જ થયો છે, એ સરસ ઉદાહરણ બતાવ્યું છે. કહે છે તેથી જ કરીને એ તત્ત્વ ખરૂં છે કે કોઈ પણ પ્રજાના સાહિત્યનો વિકાસ થાય ત્હારે એ પ્રજાનું પ્રજાત્વ જ વિકાસ પામેલું હોવું જોઈએ; કહે છે—એ ખરૂં કે કેટલાંક અપવાદરૂપ જણાતા અંચકારો પ્રજાની લાગણી વગેરેના ઉત્કર્ષ પેદા જ જાણે બિવિધ જોઈને જ જમાના કરતાં આગળ વધેલા જણાયા છે. પણ તે બાબત ખરૂં એ છે કે એ લોકો હજી ક્ષિતિજ ઉપર ન ચઢેલા સૂર્યનાં કિરણો જોયાં માનસિક શિખરો ઉપરથી જોઈ શકે છે અને જે સૂર્ય પછીથી બધાને જોઈ અને જીવન આપનાર છે તેથી જ તેમનાં મન પ્રેરિત થયેલાં હોય છે.

. ! This literature voices the spirit and principles .

-of an age and if some have seemed at times prophetically to anticipate it they are not beyond the influence; they only catch from loftier mental heights the earlier rays of the sun that has not yet topped the common horizon. They too are quickened by its life, and its light is also their inspiration—અતિસુંદર કવિત્વયુક્ત દૃષ્ટનાથી એક અપૂર્વ તરવ-હામાં બતાવ્યું છે, એ કેટલે દરજ્જે ખરું છે તે જોડું ચિન્તન કર્યાથી જણાય.

કારવાર—તા. ૨-૫-૧૮૯૫ ગુરુવાર : કામળ લખ્યા :—
મનુષ્ય (અમદાવાદ)

: મુકલમદન ઉપર થોડી ટીકા ને સૂચના લખી મોકલી. નોવેલ પૂરું કરવાનું લખ્યું.

કેંગા—તા. ૬-૫-૯૫ મોમવાર : કામળ લખ્યા :— N. M.
& Co. (Bombay).

“સમાલોચક” નામનું ત્રૈમાસિક ટીકાકારપત્ર કાઢવાનો વિચાર છે, તેમાં લખાણોની માગણી કરે છે. અને લખાણ આપનારનાં નામની પાછીમાં ખેડાઈ નામ લખલ કરવાની પરવાનગી માગે છે.

પણ વિચિત્ર ચોક્કસ જણાય છે. મહેરખતર N. M. & Co. ના નામની છે; છાપેલો પત્ર કોઈક ભૂગુવર્માની સહીનો છે, અને વળી તેની પાછળ હાથથી લખેલો કામળ N. M. & Co. ના મેનેજર (નરહર માધવરામ ત્રિપાઠી-ગોવર્ધનભાઈના ભાઈ)ની સહીનો છે. જવાબદાર કોણ છે? ભૂગુવર્મા કોણ છે?—અને આ પત્ર મહેરખતરમાં જ અત્યંત અશુદ્ધ ભેડણી તથા અશુદ્ધ ભાષા છે તો પછી હેવાં સુમિદ્ધમાં સાઈ ભવિષ્ય શું જણાવવાનું? વધારામાં

વળી “તહમારા તરફથી લખાયેલાં પુસ્તકોની અકેકે નકલ-મોકલજો.” લખે છે—વિવેચન કરાવવા. ઠીક !

ખારે (તા. ચેલાપુર)—તા. ૭-૫-૯૫ મંગળવાર : સુરતમાં મનુભાઈના કહેવાથી જાણ્યું (મનુભાઈને નારાયણ હેમચંદ્રે કહ્યું) તું—અને નારાયણે એ ઠાકોરના મુખથી જ જાણ્યું) કે લાડીના ઠાકોર (જે જવાન છે, રાજકુમાર કોલેજમાં કેળવાયલા ■ અને સાક્ષરતા અને સાહિત્યની રુચિઓવાળા છે તે) મ્હારી કુસુમમાળા વગેરેથી પ્રસન્ન થયા છે અને મ્હને તથા મનુભાઈને મળીને ઓળખાણ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે.

હોનગદે—તા. ૯-૫-૯૫ ગુરુવાર : આજ સહવારે ખારેથી મુકામ બદલીને અહિં આવ્યો. મંચલમાં જ આવ્યો. રસ્તામાં મંચલમાં પહોં પહોં હું સુશીલાનો છોકરોના વિચાર કરતો તો. પણ, કોણ જણે કેમ, આજ એકાએક એ લોકોની મુખમૂર્તિ મન આગળ ખડી કરવા મથું છું પણ થતી જ નથી; ડાંખી નજર આગળ આવે છે, તરત જુસાઈ જાય છે.—શું ? હું કહેવો પ્રેમહીન ? આટલા દસ દિવસમાં જ આમ બૂલી ગયો ? શું હાવી જ મ્હારી પ્રેમની સ્મરણશીલતા ? અને શું, ત્હારે, ઈશ્વર ન કરેને, કદી એ બહાલાઓ મ્હને આ જીવનમાં ચિર વિયોગમાં નાંખીને જતાં રહેશે, તો શું હેમની બહાલી મુખમુક્તિઓ મ્હારી સ્મરણભૂમિમાંથી આમ તરત જુસાઈ જશે ?—અરે રે !—પણ ઈશ્વરે મનુષ્યવજાવમાં જ હાવો વિસ્મરણનો અંશ સારા માટે જ મુક્યો હશે. નહિં તો બધાં માણસો ઘેલાં જ બને અને જગત્તંત્ર અટકી પડે. પણ—અથવા માટે જ—હું નિશ્ચય માનું છું કે પરજીવનમાં બહાલાં બધાંને મળીશું, ઓળખીશું; ત્હાં વિસ્મરણ નહિં થાય, નક્કી.

આરબેઈલ—તા. ૧૭-૫-૯૫ શુક્રવાર, Home ! Sweet Home ! આ કહેવો મધુર ભાવ છે ! આજ ઘોડાને જલદી ચાલવાનું કહેતાં હું બોલ્યો “ચાલ્યો આપણે ઘેર જ. જમ્યો છિયો.”

જાણે આપું હોમ એમ જણાય છે અને તેથી કોઈ પણ પ્રામાન્ય મનુષ્યને ખડખડાટ હસતું આવ્યા વગર રહે નહિ.

“સરગ ભ(ભુ-?)વન તે દારામતી” એ ઉપરથી દારકાની મદિમા કાઢી લેને ઇતિહાસિક પુરાવો (આનર્તની રાજધાની એ સમજાયે) બનાવી દેનારને દારિકામાં ધર્મસંગ-થી મદિમાના અચાન માટે શું કહેવું ?

(a) જૂનાગઢની વ્યુત્પત્તિ એક વાર જૂનો + ગઢ (કિલ્લો) એમ આપી તરત જ. એ એક પેરેગ્રાફને અતે ચન્નચનગર (જવનક નગર-જોનનગર) આમ ઉધાડી રીતે કૃત્રિમ જણાઈ આવતી વ્યુત્પત્તિ પોતે જ આપે છે. પૂર્વાપર વિરોધ ફરેવો !

પાણિનિની શિક્ષામાં યદા શૈરાષ્ટ્રિકા નારી ભરામિચ્છિમાદતે એમ છે તે તથા કાશિકામાં મુરાર્ષ્ટ્રેષુ મદ્દા મુરાર્ષ્ટ્રમદ્દા એમ છે. તે શા સંબંધે અહિં આપ્યા છે તે સમજાતું નથી. માત્ર પાંડિત્યપ્રદર્શન માટે ?

કારવાર—તા. ૫-૬-૬૫ શુક્રવાર : શુ. પે. શુદ્ધિપ્રકાશ (જૂન ૧૮૯૫) આ શુદ્ધિપ્રકાશમાં “આકાશગંગા” વિશે દક્ષપતરામની કવિતા છે. ઉત્તમ ભાવ-કવિત્વ ભાવ-વિર્પલ કરનાર વિભાવ સામગ્રી છતાં, એ ભાવ ઉત્પન્ન થઈ અધૂરે જવાનું, તેમ જ તે પ્રદર્શન કરવામાં ઉપસામગ્રી (રચના, સજ્જ, વગેરે)નો ઉપયોગ કરવામાં અકુશળતાનું, આ પણ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. દક્ષપતરામમાં ખરા કવિત્વાનુકૂળ વિભાવ મેળવવાની તેમ જ મળે તો તે ભાવ અનુભવવાની સાધારણ રીતે ખામી જ છતાં આ દેશણે અપવાદ થઈ, યોગ્ય વિભાવ મેળવી કાંઈક ભાવ અનુભવ્યાનું ચિહ્ન જણાય છે છતાં ઉપર જતાવેલા દોષને લીધે આખર અકવિત્વ જ ફળ્યું છે.

કારવાર—તા. ૬-૮-૬૫ શુક્રવાર : કાચગ લખ્યો :—મનુભાઈ (અમદાવાદ) મુકુલમદન (મકરણ ૧૭ થી ૨૭) પાણું મોકલ્યું. તથા તે ઉપર મહારી ચર્ચા. ૪૦-૫૦ પુસ્તકો પૂરેલા બધાં !

કારવાર—તા. ૨૭-૮-૬૫ મંગલવાર : કાચગ આપ્યા

મનુભાઈ (અમદાવાદ). સંસાર સુધારાના મ્હારા કાબ્યો જૂદાં જાપી ન્હાનું પ્રસ્તક કરવાનું છે. તે માટે નીચે પ્રમાણે સૂચવે છે :—

૧. વિધવાચિત્તદર્શન, ૨ વિધવાને ત્રજલ, ૩ અનુપ્રવાહ, ૪ અનાથાશ્રુ (આ સૂચના ઉપરથી મહેં ‘અનુપ્રવાહ’ નામ પાડવા ધાયું છે.) ‘વિધવાવિલાપ’ પણ હેમાં દાખલ કરવાનું મનુભાઈએ સંભાળ્યું— હું ભૂલી જ ગયો’તો.

કાગળ લખ્યા. ૨ મનુભાઈ (અમદાવાદ) ૩ નિ સા. પ્રેસ (મુંબઈ).

૧. “વિધવાનો વિલાપ” એ કાવ્ય અનુપ્રવાહમાં ઉમેરવાને મોકલ્યું.

૨. “અનુપ્રવાહ”ની તથા “હૃદયવીણા”ની જાહેરખબરો મોકલી ના હેના અડવાડિયા પત્રમાં નાખવાને.

કારવાર—તા. ૨૮-૮-૬૫ : એક જે અડવાડિયા ઉપર સુશીલાએ મુક સુધારતે “સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ”માં ભૂલ્ય મ્હને ખતાવી’તી—તે એ કે—પિતામહીને બદલે “માતામહી” વાપર્યું છે. મહેં કહ્યું બાપની માને માતામહી કહેવાય! મ્હને જાન જ તે વખત ના રહ્યું. પરમહદાડે ફરી મુક સુધારતે એકાએક આ ભૂલ્ય મ્હને જણાઈ. સુશીલાનો ઉપકાર માનું છું.

કારવાર—તા. ૨૦-૧૦-૬૫ રવિવાર : કાગળ આબ્યા— નારાયણ હેમચંદ્ર (અમદાવાદ)—જી. પો. હેમનાં નવાં પુસ્તકો— નીચે પ્રમાણે :—

૧. દુર્ગેશનન્દિની ૨. કેવી રીતે પોતાની ચઢતી કરવી ? ૩. કેવી રીતે દેશની ચઢતી કરવી ? ૪. કેશવચરિત, ૫. આર્યજીવનચરિતમાળા, ૬. કેવી રીતે બાળકને સદ્ગુણનું અને મનનું શિક્ષણ આપવું ? ૭. સતી ઓગો, ૮. સંગીતચર્યા, ૯. સદ્વર્તનશાળી ઓગો, ૧૦. હૃદય વિકાસ, ૧૧. જોન સ્ટુઅર્ટ મિલનું જીવનચરિત, ૧૨. અંગ્રેજો પાસેથી શીખવાના ગુણ, ૧૩. ફાધર ડામિયનનું જીવનચરિત.

કારવાર—તા. ૩૧-૫-૯૫ શુક્રવાર રતિરામ દુર્ભારામ તો વ્યુત્પત્તિની બાબતમાં મધ્યે જ મારતા જણાય છે. પંડિત લમવાનલાલ ઈન્દ્રજીની શોધો ઉપરથી પોતાનું 'પ્રાચીન ગુજરાતના ચિત્રનું' બાપણ રચ્યું છે કહે છે; પણ આ બધી મધ્યે પણ પંડિતજીની હોય એમ લાગતું તો નથી. ઉદા.

૧. લોલ-મરખાઓમાં છે આવે છે તે ચંદ્ર સં. રાટ્ટ-લાટ લાડ-લાલ આમ થયેલો!!!

૨. ર અને લના અમેદની ઉદાહરણ આપે છે નીચે પ્રમાણે—(ક) કારેલાં-કાલેરાં. આ ખોટું ઉદા. છે. આ માત્ર અક્ષરપરિવર્તિતું ઉદા. છે. જેમકે નચૂકો-નકૂચો; પતાસા-પસાતા; ધત્યાદિ. (લ) ચાંદલિયો, ચાંદલો-ચંદર (ઉપરથી)!! આ પણ ર નો ક નથી, પણ ફક્ત પ્રત્યય (diminutive) લાગ્યાનાં ઉદા. છે.

(ગ) ફરફુનજી, સોરાજી, મહેરવાનજી-નાં-ફલુ, સોલુ, મહેલુ-એમ ન્દાનાં નામ. હામાં ર નો ક જોનારને શું કહેવું? માત્ર diminutive છે ને લ પ્રાયસ આબો છે.

૩. લાલ (in માલેકલાલ etc); in લાલિયો (સુરતી ટેડ); in લાલજી (= ફાંકો ?); in લાલિયું (બચ્ચનું ?); સુરત તથા અમદાવાદના લાલ દરવાજા;—ગામોમાં—લાલો, કંડલાલ; વિશેષ નામ લાલજી, લાલકોર (!લ!)! લાલદાસ, લાલન વેરાગન (૨)—આ સર્વમાં લાલ તે રાટ્ટ (લાટ-લાલ-લાલ) ઉપરથી !—શી અટકજીની મધ્યેની ધૂષ્ટતા! અને "લાલવા ને વાલ ખાઓ મહારા લાલ" એ છોકરાંની રમતનું વાક્ય મહાપ્રમાણ-પદે બળે મૂકતા હોય તે જોઈને તો હસવું જ આવે છે.

૪. લંકાના મહાવંશો નામના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ગુજરાતને પાલી ભાંષામાં લાલાદ કહ્યો છે. એમ કહે છે. શું-ત્યારે તે સરહદ, રણગણ, ઉપરથી ? હાવા પુનરુક્ત નામનો અર્થ શો ?

હાસ્યજનક , આ બાઈ બહુ છે. સિદોરના રાજા વિહલના

પુત્ર ધોધા ભાગે' લંકા જઈ ત્યાંની કુંવરીને પવર્યો અને લંકાનું નામ સિંહલગદ પાડ્યું. આ કથા ઉપરથી રતિરામ કહે છે :—
 “લંકાની લાડી ને ધોધાનો વર” એ પ્રખ્યાત ઇતિહાસિક (I) કહેવત છે ત્હેને ઉપલા લંકાના ઇતિહાસથી પુષ્ટિ મળે છે !!

‘ઇતિહાસિક’ કહેવત ક્યાંથી આ યશુ? અને ઉપલી વાર્તા ‘ઇતિહાસિક’ છે તે જરા સાબીત ક્યું હોત તો ઠીક. બસે પણ તે વાર્તા પ્રમાણે તો વર ધોધાનો નહોતો—શિહોરનો હતો—માત્ર ધોધાને રસ્તે આવ્યો માટે ધોધાનો વર થઈ ગયો? અને આમ સાધારણ સદજ કહેવતને મોટું ‘ઇતિહાસિક’ ગંભીર આપી દેનારને હસવો નહિં તો શું?

૧. રાઠોડ—ની વ્યુત્પત્તિ રાષ્ટ્ર+કૂટ (=મુખ્ય અથવા વડા? થી રીતે?) ઉપરથી કાઢે છે. પણ રાષ્ટ્ર+વદ્ (=વડા) એમ કેમ વધારે સંભવિત ના હોય? આ પણ ખરી વ્યુત્પત્તિ છે એમ મહારી ખાતરી નથી. કાંઈક કૃત્રિમતાનો ગંધ હામાં પણ લાગે છે.

(ઉપલી સત્ર વાર્તા ૧૬-૯-૯૫ ના “ગુજરાતી”માં રતિ-રામના પ્રાચીન ગુજરાતના ચિત્રમાં છે.)

[સંપાદકની નોંધ :—રાષ્ટ્ર+વદ્માંથી રાઠોડ એ તર્કમાં નરસિંહરાવને કૃત્રિમતાનો ગંધ લાગે છે. તેઓ કહે છે “કૃત્રિમતાનો ગંધ હામાં પણ લાગે છે;” આમાં “પણ” શબ્દ છે તેથી રાષ્ટ્ર-વદ્માંજ નહિ, રાષ્ટ્ર-કૂટમાં પણ, કૃત્રિમતાનો ગંધ એમને આવતો હશે એવું સમજાય છે. પરંતુ તેમના બાપાશાસ્ત્ર વિષયક વ્યાખ્યાનોમાં તેમણે રાષ્ટ્રકૂટ-વદ્કૂટ-રાઠોડ એ વ્યુત્પત્તિ જ સ્વીકારી છે.]

તા. ૨૬-૫-૯૫ ના ગુજરાતીમાં પણ એ બાપણુ આશુ છે ત્યાં—

‘હારિકાં તે આનર્તની રાજધાની હતી’ એ મયાળા નીચે “ડોસી (૧) ત્હારો દીકરો દુવારકાં જાય છે” એ મહા વેદવાકયનું પ્રમાણુ

!-ઘરે ઘર-home-ફેરવું ? બહારી મુશીકા અને બાહ્ય કોટરો વિનાનું કારવારમાં પણ-home રોનું ? આ વિચારથી શોકમાં હ પડ્યો.

ખરે ! home એ ભાવના અપૂર્વ અને દિવ્ય છે. અંગ્રેજીમાં જેમ homo એ શબ્દ એ ભાવનાનો મુલ્ય છે તેમ આપણી ગુજરાતી અને સંસ્કૃત અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી ભાષાઓમાં શબ્દ જ નથી. એ શું મુલ્ય છે ? Home માં ગર્ભિત રહેલ સંબંધ, પિતા અને સંતાન, પતિ અને પત્ની, સર્વના દિવ્ય પ્રેમ, સુખમય જીવન, ઉન્નત ગૃહમર્મ અને વ્યવસ્થા વગેરે અનેક moral ideas નું અસ્તિત્વ જ આપણા હિંદુ સંસારમાં નહિ હોય ? એમ તો એક નહિ પરંતુ એ ઉત્તમ ભાવનાને માટે એક શબ્દ ભાષામાં ન હોવાને લીધે એ ભાવનાના સંપૂર્ણ અસ્તિત્વની તો ખામી ખરી જ એમ બહેમ પડે છે. Home ! Sweet Home ! હેના નમૂનાનું ગીત જ આપણામાં કદી ગમ્યું છે ? અને ખરે હાલના હિંદુ સંસારમાં તો home ની જોત્તી ભાવના કિવા કુટુંબમાં અનુભવાય છે ? અતિ વિરલા પ્રસંગે જ. ન ગૃહ ગૃહમિત્યાદુર્ગુહિની પદ્મચયતે આ વચનમાં કાંઈક જોત્તી ભાવના છે. તો પણ હેમાં home ની ભાવનાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ નથી જ, માત્ર એક જ અંગ છે.

વાંઠાપણામાં પચી રહેલા દુર્ભાગ્ય પુરુષને કામધંધેથી આવીને ઘેર ખાતું, પીતુ, વાંચતું લખતું, અથવા હેના હોમમાં ચૂંથાતું, એ સિવાય home નો શો અનુભવ ? એ home જ રોનું ? કાંઈ પ્રેમમય ભગિની, અથવા વાત્સલ્યપુજા માતા, ઘેર હેને ભાવથી સત્કાર કરવાને વાલ્ય જોતી બેઠી હોય તો તો એ ઘર મટીને home બને ખરું.

દિવસના કામકાજથી યાદીને ઘર તરફ પાછા ફરતા ગૃહસ્થને ઉદ્ધાસ આપનાર, ઉત્સાહથી 'પગ જલદી' ઉપગ્રાવનાર બળ કિયું છે ? Home. ઘેર જતાં વાંત પ્રેમપૂર્ણ ગૃહિણી વાલ્ય જોતી રહેલી,

દૂરથી જોતાં પહેલાં પેગલાં સાંભળીને ઓળખી કાઢનારી ગૃહિણી;-
આનંદના ઉજાળાથી સ્તનપાત કરતાં, નાચતાં નાચતાં, દોડતાં દોડતાં,
રહામે આવી વળગી પડતાં, બેડા પછી બેળામાં પડતાં, અનેક
દિવસની ન્હાની ન્હાની પણ હેમને મન મ્હોટી મહરવની વાતો
સંભળાવતાં, બાળકો; આ ચિત્રને ઘેર પહોંચતા પહેલાં જ જોવાની
શક્તિ જોને છે તે ગૃહસ્થને home છે.

જગતનાં અનેક ભવ, સંકટ, દુઃખ સર્વેને ક્ષણવાર જોડા
ખાડામાં નાંખી દઇ ગૃહિણીના પ્રેમમય આશ્લેષ અને દિવ્ય સંભા-
વણુમાં આ જીવન અને સ્વર્ગ વચ્ચેની મર્યાદા તોડનાર બળ તે
home. (Washington Irving કૃત Sketch Bookમાં
The Wife નામના લખાણના પ્રારંભની કવિતા જોવા લાયક છે.)

જગતની નિન્દા-આધાર કે નિરાધાર નિન્દા, અન્યાય, સર્વ
પીડાને ક્ષણમાં ઉડાવી નાંખનાર જાદુ રૂપ છે ? Home માં.
Home હોય તહેને એ જાદુનું સુખ છે.

જગતમાં હજી જીવનમાર્ગમાં હજી પ્રયાણ કરવાની શક્તિ ન
આવેલાં બાળકોને પ્રેમમય ઉત્તેજનથી, મૃદુતાયુક્ત દદ કેળવણીથી,
દિવસે દિવસે નવીન જ્ઞાનમંદિરના ખંડ ઉઘાડી આપી વૃદ્ધિ પમાડ-
નાર માતા અને પિતા એ બે જોના મુખ્ય સ્તંભ છે જેનું ગૃહ તે
બાળકોનું home.

આખા દિવસની રમતો ગમતો, સુખદુઃખ, સર્વનાં અનેક
તરેહથી અનુકૂળ પરિણામ આણી હૃદયને વિશ્રાન્તિ મળવાની આશા
ઉત્સાહમય બાળકને શોના ઉપર છે ? Home ઉપર.

અને આ સર્વ ઉચ્ચ ભાવના કરતાં પણ અનેક ઉચ્ચ ભાવ-
નાવાળું home કિયું છે ? મહાન પિતાનું home. જ્યાં સર્વ
મનુષ્ય પ્રાણીઓ બધુભાવે એ મહાન પિતા એ મૃદુ પ્રેમમય
જનનીની સમીપ નિઃશંક જઈ પોતાના અંતરની જાંડી ભાવપરંપરા
પ્રગટ કરી-સકશે એ. Heaven is my 'Home' એ ભાવનાને
પ્રેરનાર Home, તે મ્હોટામાં મ્હોટું home.

જાણે આપ્યું હોય એમ જણાય છે અને તેથી કોઈ ખેલુ સામાન્ય મનુષ્યને ખંડખડાટ હસતું આવ્યા વગર રહે નહિ.

“સરગ બા(ભુ-?)વન તે દારામતી” એ ઉપરથી દારકાંતો મહિમા કાઢી ત્હેને ઇતિહાસિક પુરાવો (આનર્તની રાજધાની એ સમ્બંધે) બનાવી દેનારને દારિકામાં ધર્મસંબંધી મહિમાના અગ્લાન માટે શું કહેવું ?

(ત) જૂનાગઢની વ્યુત્પત્તિ એક વાર જૂનો + ગઢ (કિલ્લો) એમ આપી તરત જ. એ એક પેરેગ્રાફને અંતે ચવનકનગર (જવનક નગર-જોનનગર) આમ ઉઘાડી રીતે કૃત્રિમ જણાઈ આવતી વ્યુત્પત્તિ પોતે જ આપે છે. પૂર્વાપર વિરોધ ફહેલો !

પાણિનિની શિક્ષામાં યથા સોરાષ્ટ્રના નારી અરામિચ્ચિમાપતે એમ છે તે તથા કાશિકામાં સુગંધેષુ મદ્દા સુરાષ્ટ્રજ્ઞા એમ છે. તે શા સંબંધે અહિં આપ્યા ■ તે સમજાવું નથી. માત્ર પાંડિત્યપ્રદર્શન માટે !

કારવાર—તા. ૫-૬-૯૫ શુક્રવાર : જુ. પો. જુદિપ્રકાશ (જૂન ૧૮૯૫) આ જુદિપ્રકાશમાં “આકાશમંગા” વિશે દલપતરામની કંવિતા છે. ઉત્તમ ભાવ-કવિત્વ ભાવ-ઉત્પન્ન કરનાર વિભાવ સામગ્રી છતાં, એ ભાવ ઉત્પન્ન થઈ અધૂરે જવાનું, તેમ જ તે પ્રદર્શન કરવામાં ઉપસામગ્રી (રચના, શબ્દ, વગેરે)નો ઉપયોગ કરવામાં અકુશળતાનું, આં પછી ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. દલપતરામમાં ખરા કવિત્વાનુકૂળ વિભાવ મેળવવાની તેમ જ મળે તો તે ભાવ અનુભવવાની સાધારણ રીતે ખામી જ છે છતાં આ ઠેકાણે અપવાદ થઈ, યોગ્ય વિભાવ મેળવી કાંઈક ભાવ અનુભવ્યાનું ચિહ્ન જણાય છે છતાં ઉપર બતાવેલા દોષને લીધે આખર અકવિત્વ જ ફેલ્યું છે.

કારવાર—તા. ૬-૮-૯૫ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યો :—મનુભાઈ (અમદાવાદ). મુકલમદન (પ્રકરણ ૧૭ થી ૨૭) પાછું મોકલ્યું. તથા તે ઉપર મ્હારી ચર્ચાઓ, ૪૦-૫૦ પુલસ્કેપ પૃષ્ઠો ભર્યાં !

કારવાર—તા. ૨૭-૮-૯૫ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા.

મનુભાઈ (અમદાવાદ). મંસાર સુધારાનાં મહારાં કાવ્યો જૂદાં જાપી ન્દાનું પ્રસ્તક કરવાનું છે. તે માટે નીચે પ્રમાણે મુશ્વે છે :—

૧. વિધવાચિત્તદર્શન, ૨ વિધવાને વળલ, ૩ અત્રુપ્રવાહ, ૪ અનાથાત્રુ (આ સૂચના ઉપરથી મહેં ‘અજઞ્ઞાત્રુ’ નામ પાડવા ધાયું છે.) ‘વિધવાવિલાપ’ પણ હેમાં દાખલ કરવાનું મનુભાઈએ સંજાપું—
હું બૂલી જ ગયો’તો.

કાગળ લખ્યા. ૨ મનુભાઈ (અમદાવાદ) ૩ નિ સા. પ્રેસ (મુંબઈ).

૧. “વિધવાનો વિલાપ” એ કાવ્ય અજઞ્ઞાત્રુમાં ઉમેરવાને મોકલ્યું.

૨. “અજઞ્ઞાત્રુ”ની તથા “હૃદયવીળા”ની જાહેરખબરો મોકલી ના. હેના અડવાડિયા પત્રમાં નાખવાને.

કારવાર—તા. ૨૮-૮-૬૫ : એક બે અડવાડિયા ઉપર સુશીલાએ મુક સુધારતે “સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ”માં ભૂલ્ય મહેને ખતાવી’તી—તે એ કે—પિતામહીને જલ્લે “માતામહી” વાપરું છે. મહેં કહું બાપની માને માતામહી કહેવાય! મહેને જાન જ તે વખત ના રહું. પરમદલાડે ફરી મુક સુધારતે એકાએક આ ભૂલ્ય મહેને જણાઈ. સુશીલાનો ઉપકાર માનું છું.

કારવાર—તા. ૨૮-૧૦-૬૫ રવિવાર : કાગળ આવ્યા—નારાયણ હેમચંદ (અમદાવાદ)—શુ. પો. હેમનાં નવાં પુસ્તકો—નીચે પ્રમાણે :—

૧. દુર્ગેશનન્દિની ૨. કેવી રીતે પોતાની ચઢતી કરવી? ૩. કેવી રીતે દેશની ચઢતી કરવી? ૪. કેસવચરિત, ૫. આર્યજીવનચરિતમાળા, ૬. કેવી રીતે બાળકને સદ્ગુણનું અને મનનું શિક્ષણ આપવું? ૭. સતી ઓગો, ૮. સંગીતચર્યા, ૯. સદ્વર્તનશાળી ઓગો, ૧૦. હૃદય વિકાસ, ૧૧. જોન સ્ટુઅર્ટ મિલનું જીવનચરિત, ૧૨. અંગ્રેજો પાસેથી શીખવાના ગુણ, ૧૩. કાંધર કામિયનનું જીવનચરિત.

કારવાર—તા. ૯-૧૧-૯૫ શનિવાર : કાગળ આવ્યા—

Sub-Editor of માનમંજૂષા (વડોદરા).

કેટલાક મહિના ઉપર મથિયરેકર રત્નજી ભટ-કૃત “શિક્ષણને ઇતિહાસ” મ્હારા ઉપર આવ્યો’તો. તે વિશે લખે છે—“અભિપ્રાયઃ હજી નથી આવ્યો તો મોકલજો.”

(સંપાદકની નોંધ—નરસિંહરાવ, સુશીલા, ઊકરા તથા માસ્તર તા. ૨૧-૧૨-૯૫ શનિવારે અકાલેથી નીકળીને, પગ રસ્તે ગોકર્ણ ગયા. ત્યાંથી ૧૩ માઈલ સાનીકદે જઈને ત્યાંથી ખોટમાં હલકાર ગયા—તદ્દી નદીમાં નવ માઈલ ગયા. હલકારથી કુમટા ત્રણ (અઢી) માઈલ—પોતે હીંડતા ગયા, બીજાં બધાં હમણીમાં. કુમાટથી તા. ૨૨-૧૨-૯૫ રવિવારે રહવારે નવ વાગે આગખોટમાં ખેડા અને હોનાવર રાતે ૧૧ વાગે પહોંચ્યા. હોનાવરથી તા. ૨૩ મી સોમવારે બાર વાગે ખોટમાં નીકળ્યા—ગેરસપ્પે જવા માટે, સપ્તે ૬ વાગે ગેરસપ્પા કિનારે ઊતર્યા. અને ત્યાંથી તા. ૨૪-૧૨-૯૫ મંગળવારે સવારના ૧૧-૨૦ વાગે નીકળીને તે દિવસે સાંજે ૬ વાગે ભોગ પહોંચ્યા. અને મુસાફરી ખંજાની પાસે જ તંજૂ નાખ્યા.)

ભોગ—તા. ૨૫-૧૨-૯૫ શુક્રવાર : રહવારે ઊડીને તરત નદીને પેલે કિનારે Palmer's Platform ઉપર હું ગયો; મહી-સૂરનો ખંજો તૈયાર થયો છે. તરત અહિં રહેવા આવવાનો ઠરાવ કર્યો. આ હરમ્યાન સુશીલા તથા ઊકરા કુમાર માસ્તર એ બધાં કાનડા તરફની તેડે ખડકા ઉપરથી ધોધ જોઈ આવ્યા’તાં. હું નહોતો તથા સૂઈને જોવાની શિલાએથી નહોતું જોયું. વહા પીને પાછાં હમે બધાં ત્યાં જોવાને ગયા. સૂઈને શિલાપરથી ઊકરા સહિત બધાં વારા ફરતી ધોધ જોયા. “રાજ”ની નીચે જે ઇન્દ્રધનુષ્ય મુદર-ચર્ચા’તાં. ખડકમય બીંતને વળગેલા છેડા હતા.

શ્રી ઇશ્વરની સંભાળનારી દયા આખી રાત્રી કરું ના થયું. અને આજ રહવારે તંજૂની બાથ રૂમમાં ઊર્મિદા નહાવાને જતી’તી.

તેટલામાં સાપ એક નીકળ્યો—માર્ચો લાલ માથાનો ઝેરી હતો.... એક જ જાતના ઉપરાઉપરી ચાર નીકળ્યા—પણ કુદાથી તે બધા તંજૂ સોધી વળ્યા પણ ના જણાયું. તંજૂમાંથી જઈને સ્થાને કિનારે બંગલે રહેવાનું આજ જ ધાયું છે તે બહુ સારૂ થયું. ધાયું તો દેખાવ સારો જોવા માટે અને મુખ માટે તંજૂમાંથી તો ધોધ જણાતા નથી જ. મહીસરવાળા બંગલામાંથી તો ચારે ધોધ રાત્ર દહાડે વરંડામાંથી બેઠે બેઠે નિરંતર ઉત્તમ દેખાવના જણાય છે. ત્રીજો પહોરે—મહીસરને બંગલે રહેવાને હમે ગયાં.

અહિંથી ધોધ બધાનો દેખાવ સર્વોત્તમ છે. જોતાં ધરાઈએ જ નહિં. ચાંદની ઉત્તમ હતી; ત્હેમાં પ્રતિફલે ધોધનો અને નદી ખડકોનો દેખાવ નવી નવી રમણીયતા બદલતો હતો. ‘રાગ’ અને ‘રાસ’ના નીચેના ભાગમાં ચાંદની તથા ઈંચડાને લીધે દૂધનો અને ધુમ્મસનો આંબજો વળેલા પ્રવાહ જેવી રચના અદ્ભુત થઈ હતી. રાત્રે સ્થાને કિનારે પેલા ખીજ Visitors લોકોએ જિભા રહીને ધોધની મુખ્ય શિકાની બીંત ઉપરથી બળતા ધાસના પૂળા નંખાવ્યા. (જિંડાણ જોવા માટે) તેથી હેવી તો સરસ રચના દેખાઈ! ધોધ જ જાણે સળગાવી મૂક્યો હોય એમ બળતા હોલાતા બડકા પાણીની અંદર ઉપર જતા હતા તેથી જણાતું હતું. હવાઈ અને દારૂખાના જેવું જણાતું હતું.

જોગ—તા. ૨૬-૧૨-૯૫ ગુરુવાર : સ્થવારનો ધોધનો દેખાવ વળી જુદો જ;—fresh, holy, young; તાજ, પવિત્ર, યૌવનપૂર્ણ ધોધ જણાતા હતા.

બપોરના બાર કલાક—શું અપૂર્વ ઇન્દ્રધનુષ્ય ધોધને તળિયે! જાણે પાણીના ઈંચાની વરાળો રંગીન બડકામાં સળગી ના હોય! અને રંગ કણેકણે બદલાતા. બે કલાક સુધી આ ઇન્દ્રધનુષ્ય ટકયું—તે દરમિયાન તળિયેથી ધીમે ધીમે ચઢતું ચઢતું—ધોધ ઉપર ચઢતું

ચલતું—હેક જાંચે ધોધની સરવાત સુધી આવ્યું. બે કલાક સુધી હમે બધાંએ જોયા કર્યું; તમ ના થયાં.

અહિંથી “રાગ્ન”નો પ્રજાપો પથ્થરની ભીંત (હેની પાછળની) ઉપર પડતો રપટ જણાતો હતો. ‘રાગ્ન’ની પછાડી થઇને ‘રૌરર’નો એક ફાંટો વધી વળીને જાય છે તે ‘રાગ્નની’ પછાડી રપટ અહિંથી જણાય છે.

બધા ધોધ ભણી ધારીને જોઈ રહ્યે છિયે તો એક અગ્નિ પાણીનો સામટો જયો જણાય છે. ‘લા ડેમ’ [La Dame Blanche] તરફ ધારી ધારીને જોયે છિયે તો ભિન્ન ભિન્ન સૌન્દર્યના સાપ જેવા લીસોટા અસંખ્ય જણાય છે ધારી ધારીને જોતાં ક્ષણે ‘ક્ષણે’ બદલાતી રચના જણાય છે.

જોગ—તા. ૨૭-૧૨-૬૫ શુક્રવાર : આજ રહવારે... ધોધને તળિયે ઠંડ ખાખોચિયાં સુધી ગયાં. સુશીલા સારી રીતે જઈ સમી, થાકી નહિ. નીચેથી જાંચે જાંચે જોતાં લા ડેમ અને રોકેટનાં ફાંટાંની વગળા સુધીનાં તેજથી તેજસ્વી થયેલી અદ્ભુત, દિગ્ધ, સુંદર જણાતી હતી. અને ફાંટાં બધાં ચોરાઈ જઈ મળી જઈ એ બે ધોધની ઉપર જાંચે વાદળો રૂપ થઈ જતાં હતાં.

જોગ—તા. ૨૮-૧૨-૬૫ શનિવાર : આજ નિશાની શુક્રો જોવાને હમે બધાં ગયાં. ટેકરોં જાંચે બહુ નંધી. માઈલેક દશે. ++ ટાચ ઉપર અટીને બધો દેખાવ જોયો; અદ્ભુત હતો; મહીસૂર અને ખીજી તરફ પર્વતનાં પડનાં પડ હમારી નીચે. નદી ઠંડ જોગથી તે, વચમાં કેટલોકે ભાગ ગેરસખા પાસેનો અદ્ભુત બાદ : કરતાં, મુખ સુધી જણાઈ. સમુદ્ર પણ રપટ જણાયો; હોનાવરતું બાફે રપટ જણાયું.

જોગ—તા. ૨૯-૧૨-૬૫ રવિવાર : આજ બપોરે સુશીલા તથા હું (બંને એકલા જ) પાછાં ધોધને તળિયે ઊતરીને ઠંડ ગયાં; શાં ઉપરાઉપરી ઇન્દ્રધનુષ્ય (ધોધ ઉપર) ચીતરાતાં હતાં અને વાદળો આખાથો પાછાં જૂંસાઈ જતાં હતાં અને ઠંડ. Poolની

તેડે શિક્ષાઓની ઓઠે હમે બંને બેડાં; હમારી ઉપર હમારાથી અદમ્ય ઇન્દ્રધનુષ્ય રમતાં જ દશે. બહુ વાર બેડાં; બહુ જ આનન્દ મેળગ્યો. અંતે ઊડ્યાં આજ જેવી ધોધની મજા કદી નથી જોઈ. અહિં આવવાનું સાર્થકય થયું. [મિંપાદકની નોંધ—આ ધોધનાં દર્શનનું વર્ણન નરસિંહરાવે એમની આખરી માદગીમાં પચારીમાં સુતે સુતે લંખા-વેલી અને પુસ્તિકાએ પ્રકટ કરાવેલી “તરંગ લીલા” નામની પુસ્તિકામાં આપેલું છે. આ લેખ ત્રદાર પછી “ગુજરાત”ના સ્વ. નરસિંહરાવ સ્મારક અંકમાં સમાવિષ્ટ થયેલ છે (ગુજરાત, નવું પુસ્તક ૪ અંક-એક ૧ માર્ચ ૧૯૩૭ પૃ ૫૬૧-૫૬૬). ઉપરાંત મનોમુકુર ગ્રન્થ ૨ ભાગ ૧૭૪-૧૭૭ પૃષ્ઠોએ “ગેરસાપાનો ધોધ” એ વિષય આવેલો છે].

તા. ૩૦-૧૨-૬૫ સોમવાર : આજ રહવારે જોમથી નીકળ્યા + + ગેરસાપે ત્રીજે પ્હોરે ત્રણ વાગ્યે પ્હોંચ્યાં. રાત્રના ૧૦-૨૦ મિનિટે બોટમાં બેઠીને નીકળ્યાં.

કારણ—તા. ૨-૧-૧૮૬૧ : આજ હમે બધાં Light House જોવાને ગયા. દિલની પોતાની Schooner માગી હતી. હમે—તહેમાં ગયાં. બહર ઉપરથી બપોરે સાઢા બારે જોપડ્યાં, ત્રીજે પ્હોરે ત્રણ વાગ્યે પ્હોંચ્યાં. ફેરેલ (લાઈટ હાઉસ કીપર) પોતાની મ્હોટી બોટમાં હમારા સ્હામો આવ્યો. બધું લાઈટ હાઉસ ફરીને ચઢીને ખતાવ્યું. તે બહુ સારી રીતે નમ્રતાથી વર્તતો હતો (તો તો હેના છોકરાને મ્હોં ફાળદારી કેસમાં આવ્યો હતો !)

દીવામાં ફિલ્ટર કરેલું કોપરેલ તેલ બાળે છે. ચાર વાટથો છે, દીવાની આસપાસ કાચ મ્હોટા છે તહેમાં મ્હોં હેવાં તો વાંકાચૂંકાં થઈ ગયેલ રીઢિયાળ દેખાય છે ! દશી દર્શાને મરી જઈએ. છોકરાંને જાંચકાને ફેરેલે મ્હોં હેમતાં ખતાવ્યાં.

સાંજે પાંચ વાગ્યે હમે જોપડ્યાં, દરિયામાંથી જોતાં માગળીની પેલી પાર ટેકરી ઉપર સુન્દર ઇન્દ્રધનુષ્ય થયેલું દીકું, તારાથી જડેલા

સુન્દર આકાશ નીચે રમણીય Sail કરીને અંતે સાઠા છએ સાંઝે પાછા બંદરે આવ્યાં.

કારવાર—તા. ૫-૧-૬૬ રવિવાર : આજ સુશીલા તથા હું બૈતયોલ ગાંડીમાં બેસીને ગયાં, પછી બિતરીને બૈતયોલ Bayને કિનારે કિનારે દૂર ખડકોવાળે છેડે હીંડતાં ગયાં. બૈતયોલ Bayના અર્ધ અન્દના, જમણા હાથના (ઉત્તર તરફના) છેડા તરફ શી સુન્દર ને રમણીય જગા ! સુશીલા તો જોઈને ઘેલી ઘેલી જ ધર્ષ ગઈ. સાગરની આનંદમય, ઉદ્યાસમય છતાં શાન્ત મૂર્તિ, સ્વચ્છ આકાશ, કિનારાના પર્વતો, સમુદ્રતરંગનું ગંભીર ગાન; સર્વની અદ્ભુત અસર આ સ્થળની એકાન્ત શાન્તિને લીધે બમણી ધર્ષ. અકલું પથુ ફરકતું નહોતું. સુશીલા તથા હું બહુ વાર અહિં ખડકો ઉપર બેઠાં અને અપૂર્વ આનંદ અનુભવ્યો-હાલે આનંદ બાગ્યે કોઈ ઠેકાણે મળ્યો હશે જોગમાં નીચે Pool આગળ વળી જુદું સ્વરૂપ હતું. આ સોન્દર્ અને આનંદ જુદાં હતાં. આ જગા જતાવવાનો (સુશીલાને) મહેં ધણા દહાડાથી ધારી હતી. તે એકવાર જતાવી હતી (મહિના બે મહિના ઉપર) પથુ જૂખ જાણે રહી હોય-આ સ્થળની-તેમ ફરીથી આવ્યાં.

[સપાદકની નોંધ—અહિં જે અર્ધ અન્દાકાર Bayને ઉદ્દેશ્ય તે જ રમણીય સ્થળ જોઈને અન્ય પ્રસંગે મન ઉપર પડેલા સંસ્કારો ઉપર એમણે “દિવ્ય સુન્દરીઓનો ગળ્યો” એ કાવ્યની કલ્પના ચણી છે—જુઓ હૃદયપીણા ૫ ૪ તથા તે પરની ટીકા. ઉત્તર કાનડાના કારવાર જિલ્લાની પ્રકૃતિની રમણીયતા નરસિંહરાવનાં અનેક કાવ્યોની પ્રેરણા આપનારી નીવડી હતી. એમણે જ સખ્યું છે : “કારવાર જિલ્લામાં સર્વ સ્થાન સુન્દર જ છે.”]

મુંઠગેડ—(પેટા મુંઝોડ, તાલુકે ચેલ્લાપુર) તા. ૧૦-૧-૬૬ શુક્રવાર : વડસથી સ્થવારે બા વાગ્યે નીકળીને અહિં પૂજાદરો આવ્યાં. ૧૪ માઈલ રસ્તામાં બે એક માઈલ હીંડ્યાં હતાં. હોડરાં, સુશીલા

તથા હું. છોકરાં બેઠાં પાછાં—પછી સુશીલા તથા હું વળી હીંડયાં હતાં. સડકની આસપાસ સાગનાં જંગલ વિલક્ષણ રમણીય હતાં. થોડીવાર એ જંગલમાં આડફેટાં હમે ગયાં—દમણી આગળ માઇલેક જેટલે રાખવાનું કહ્યું હતું, એટલે અડચણ નહોતી. જંગલમાં ચાન્ત ચાન્તતા હતાં. સાગનાં સૂકાં પાંદડાંને ખખડાટ માત્ર યાંતિને લગ કરતો હતો—ચાલતી વખતે. એક ઝાડની નીચે કેટલોક વખત ઊભાં રહ્યાં. અંતે ચાલીને જમને દમણીમાં બેઠાં. આ જંગલની રમણીયતા પણ ભૂલાય હેવી નથી.

કામળ લખ્યા ૧. નિ. સા. પ્રેસ (મુંબઈ)—કાર્ડ. અબલાયુ હજી તૈયાર નથી? ફુલ્સ્કંપ સાર્ધઝની નકલો થઈ? હૃદયવીણાનો છટો ફોર્મ નથી આવ્યો. મોકલો. મુકે બહુ દહાડે આવ્યાં. ઉતાવળ કરો. અગ્યવરથા દૂર કરો.

મુંડગોડ—તા. ૧૭-૧-૯૬ શુક્રવાર. આજે ગામડેથી પાછા આવતાં સારંગે મસ્તી બહુ કરી, ઝાડ થઈને કુદકુદા કરી—હું પડ્યો નહિ પણ જિન સરસો સખત પડ્યો તેથી (પગ) ઝાંધા અને તે ઉપરથી) જમણો-ગણે કરમોડાયો હોય એમ લાગે છે; અને જમણા હાથવડે લગામ ખેંચવા જતાં તર્જની અટવાઈ જતાં કરમોડાઈ લાગે છે. સૂજી આવી છે. દાકતરને બતાવ્યું.

મુંડગોડ—તા. ૧૮-૧-૯૬ શનિવાર : કામળ આવ્યા :—૧ મનુભાઈ (અમદાવાદ).

૧. 'મુકુલમર્દન' ઉપર મહેં સૂચનાઓ લખેલી તે પાછી મોકલી છે. સ્વીકારી ન સ્વીકારી બતાવીને સકારણ; તથા બીમભાઈનાં હજી અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોની નકલો સવુએ કરેલી મોકલી છે. એ કાવ્યોનાંમાંથી કયાં જપાવવા લાયક છે તે તપાસવાનું મહેને લખ્યું છે (મહિનાની અંદર) પૃ. રા.ની ટીકા કેટલી થઈ પૂછે છે. (હજી ચાર પાંચ શ્લોક જ થયા છે!) રમણે લુમ્પાઈ કરી છે—કહે છે બીમભાઈનાં બીજાં કાવ્યો તથા નનુભાઈની પૃ. રા.ની ટીકા બોધા. વિન:

ઉપોદ્ધાત નહિ લખી સકું! 'ખ્દાનું' જ છે—મહારી દીકા માટે તો ખ્દાનું જ છે.

x

x

x

નારાયણ હેમચંદ કલકત્તા જવા નિકળ્યા x x પછી કલકત્તેથી ફર્યાદો જશે તે નક્કી નથી; ભ્રમણશીલતા નિયમ પ્રમાણે જ x x x બેદારે નવા ફોટોગ્રાફ (૭-લી Series) કર્યા છે. ત્યાં અથવા Renunciation એ title છે. એક સ્ત્રી જે જે ક્રમે વિરક્ત થઈ અને અંતે સંન્યાસિની થઈ, તે ચિત્ર મનુભાષણે જોયાં છે. લખે છે બહુ જ મોહક અને ઉત્તમ છે.

પળા—તા. ૨૧-૧-૬૬ મંગળવાર : આજ સાંજે હમણીમાં બેશીને મુશીલા તથા છોકરાં અને હું દનગલ—તમ્હેમરનું' દહેરૂં જોવાને—ગયાં. ગાડાને રસ્તે પાંચ છ માઈલ છે તે રસ્તે ગયાં. બહુ નકારો રસ્તો છે. દોઢ કલાક થયો, દહેરૂં જોયું. પરચરનું છ બધું. મંડપમાં ધુમ્મટની અંદર કમળ ફાતરેલાં છે, પાંચ છ પંડવાળાં. એટલું જ જોવા જેવું છે. કાંઈ ફાતરકામ અદ્ભુત કે સુરેખ ખાસ નથી. આખું ઉપરની દેશવાડાનાં જોન દહેરૂંની બારીક સફાઈદાર અને નવા નવા છુટ્ટાવાળાં ફાતરણી જોઈ હોય તોને તો આ કાંઈ જ નહિ.

આજ રવવારે અહિં મુકામ બદલીને આવ્યા. હું ટૂંક ઉપર ત્રણ ગામડાં તપાસીને આવ્યો. (ચાર માઈલ). મુશીલા તથા છોકરાં હમણીમાં આવ્યાં. હજી ટૂંક ઉપર બેસતે અકડાઈ છું અને પગે દરદ માય છે. જમણે દાય તો હજી નકામો છે.

મળગી—તા. ૨૬-૧-૬૬ રવિવાર : આજ રવવારે મુકામ બદલી અહિં આવ્યા. x x x

કામળ આવ્યા : છુ પો ૧, 'સમાલોચક' જન-યુ. ૯૬ (મુંબાઈ) પ્રથમ અંક.

૧. નવું ત્રિમાસિક; N. M. & Co. તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું. આદિ ગોવર્ધનરામ (-માધવરામ ત્રિપાઠી)નું એક લખાણ છે :—

“કવિતા, કાવ્ય અને કવિ—એ વિષયે મિતાક્ષર” દુનિયાથી જૂદા જ વિચાર ખતાવવા સિવાય કશું જ જણાતું નથી. ‘કવિતા’ અને ‘કાવ્ય’ હેનો બેડ રો આપ્યો છે તે સમજાતું નથી, લખાણની ભાષા પણ કદંગી અને હેમની પદવીથી ઉતરતી છે. કાવ્યનો આત્મા રસ—એ લક્ષણ (પોતે વ્યાખ્યા કહે છે) ન સ્વીકારતાં કાવ્યનો આત્મા સ્વભાવન કે હેતુ કાંઈ લક્ષણ સ્થાપિત કરવાને પોતે મથે છે (અવલોકન = Philosophical observation). પણ રસાત્મકતાના લક્ષણમાં એ અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ ઓટી રીતે ખતાવે છે, તે કરતાં વધારે અને ખરી અતિવ્યાપ્તિ હેમના લક્ષણમાં નીકળશે. હેમના લક્ષણ પ્રમાણે તો બધા ફિલસૂફીનાં લખાણો તે કાવ્ય થશે. વાત ખરી એ છે કે ‘કવિતા’નું ખરૂં સ્વરૂપ અને વિષયમર્્યાદા ભૂતી જઈને નકામું પાડિત્ય ડહોળ્યું છે.

કાવ્યર—તા. ૨૮-૧-૯૬ મંગળવાર : ગોવર્ધનભાઈના ‘સમાલોચક’માંના ‘કવિતા’ વિશેના વિચાર હિપર એક બે ખીજી ટીકા :—

અવલોકનને કાવ્યનો આત્મા ગણવામાં ગોવર્ધનભાઈ કાવ્યનું essence (શબ્દાનુભૂત તત્ત્વ) ભૂતી જાય છે; અને અન્વયવ્યતિરેકની કસોટીથી તપાસતાં જે તત્ત્વ કાયમ જણાય તે આત્મા એ સ્મરણમાં નથી રાખતા. કાવ્યોમાં અવલોકન હોય છે માટે અવલોકન તે કાવ્ય । શી fallacy । જ્યાં જ્યાં અવલોકન ત્યાં ત્યાં કવિત્વ, અને જ્યાં જ્યાં અવલોકન નહિ ત્યાં ત્યાં કવિત્વ નહિ;—આ જો ખરું હોય તો જ હેમનું લક્ષણ ખરું. આ અન્વયવ્યતિરેક જે અંસને લાગૂ પડે તે જ ખરું કવિનાનું તત્ત્વ. ગોવર્ધનભાઈએ અહિં ગોણું ખાધું છે. શેક્સપિયર વગેરેનાં કાવ્યોમાં અવલોકન (ગંભીર અવલોકન) છે, અને તે કદાચ મુખ્ય ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુ છે; પણ માટે અવલોકન તે જ કાવ્ય એમ ના કહેવાય. અવલોકન, તેમ જ અવલોકન સિવાય ધણીએ બાખતો—(જે lyric કાવ્યના વિષયમાં આવે તે વગેરે), કવિત્વનો વિષયમાત્ર છે. કવિત્વ તો તે તે વિષયને કાંઈ અપૂર્વ રીતે તેજોમય

બનાવી પ્રદર્શિત કરવાના પ્રકારમાં છે. એ અપૂર્વ રીતે તે જ રસ-
અપત્ત અને આટલે જ રસ તે કાવ્યનો આત્મા એ એકંદરે હીક લક્ષણ
છે. આ વાત ગોવર્ધનભાઈ પણ પોતે અન્યત્ર રચીકારતા લાગે
છે. (૫ પ કોલમ ૧ પેરા ૨ જુઓ). અવલોકનને કવિતાનો આત્મા
રમણીયતા વગેરેના ગુણોનો તફાવત છે. અર્થાત્ જ કવિતા તે માત્ર
અવલોકન નથી !

આ હેમના નિરીક્ષણદોષને લીધે હસવાલાવક પરિણામ ઉત્પન્ન
થાય છે. રસ અને બુદ્ધિ વિશે કાંઈ વિચિત્ર ચર્ચાને અંતે કહે છે :—
“કેવળ રસાત્માવાળાં કાવ્યો બુદ્ધિઆત્માવાળાં શાસ્ત્રોનાં અભ્યાસકોને
શુદ્ધ લાગે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી” !! આ તો ઉશટો ચોર
કોટવાળને દંડે ! રસાત્મા તે નીરસ ! શુદ્ધ ! અને તે વાળખી !
(વાળખી જેવું જ કહેવાનો હેતુ કાંઈક જણાય છે.)

ગોવર્ધનભાઈની અપ્રસંગીય સર્વદક્ષિણતા જે રાજપ્રદપદમાં
નમે તે હાવી વિચાર ચર્ચામાં પણ આવે છે. લખાણને અંતે કવિતા-
ના બાહ્યકારથી કાંઈ પ્રસન્ન થાય છે તો કાંઈ કવિતાના અન્ત-
ગુણને જ કવિતા ગણે છે તે વિશે કહે છે :—લખનાર, વાંચનાર,
સહ એ વિષયમાં પોતપોતાની સક્તિ અને ધન્યતા પ્રમાણે ધારે, બેસે
અને રુચિકર ગણે તો તેમાં કાંઈ બાધ તથી. કારણ મિજરુચિર્હિ
લોક : ” !! વાહ ! વાહ ! સુરુચિ, સહૃદયતા, રસ, સર્વેને રામ
રામ ! કેમકે મિજરુચિર્હિ લોક : ! શો અવહારદક્ષિણતાનો દુરુપયોગ !
કે પેલા ઓલિવરે, નેલસનના જીવનચરિતમાં એક વાક્ય અંગ્રેજ
સેનાપતિને વિશે છે કે ફ્રેંચ સેનાપતિને વિશે છે, તે બાબત કહ્યુંં
“ Both will do ”—તેવું તો આ નહિ હોય !

બેળડી—(તા. ચેલ્લાપુર) તા. ૨૬-૧-૯૬ સુધવાર—આજ
રહવારે મુકામ બદલીને અહિં આવ્યા. કાતૂરથી આ ગામ પંદર
માઇલ લાગે છે. + + રહવારે, જ વાગ્યાના નીકળ્યા સાડા અગિયારે
આવ્યા. (વચમાં અડધો કલાક ગામડું તપાસવામાં ગયો). + + + +

(મુંડગોડ પેટામાં એક ગામમાં દાટેલું ધન મળ્યા બાજતની તપાસ સંબંધે તપાસ કરવા હું ગયો ત્યારે એક નવી જનજાનિત જાણી. લોકો એમ માને છે કે જાડને પંજાના આકારનો હાથ જમીન તરફ વળેલો હોય તો તે હાથે નિર્દિષ્ટ કરેલી જગાએ ધન દાટેલું હોય. એ ગામમાં એક જાડના ચડિયાને વળગેલો હાથ જેવો ફટા મ્હને લોકોએ બતાવ્યો. શી જાનિતિ વખતે એમ હોય કે હેવી નિશાની રાખીને કોઈક લોકોએ ધન દાટ્યું હોય, અને તેથી હેવું હોય ત્યાં ધન હોયજ એમ બમ સામાન્ય ચર્ચા ગયો હોય.)

ચેલ્લાપુર—તા. ૫-૨-૯૬ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા ૧ મનુભાઈ (અમદાવાદ).

૧ હેમના કાગળોનો આજ સુધીનાનો જવાબ; + + + હ. વી. ને માટે index કરવા માટે કેટલીક અડચણ લખી. બીમભાઈનાં કાવ્યો વિશે લખ્યું—ખર્ષા સારાં નથી. હેમની કીર્તિને ખાતર ના જાપવાં જોઈએ. વિનોદિની. લાવણ્યમયી, વગેરે તો જરૂર જાપવાં—વગેરે. ગોવર્ધનભાઈના 'કવિતા' વિશેના + + લખાણુ વિશે લખ્યું.

ચેલ્લાપુર—તા. ૮-૨-૯૬ શનિવાર : આજ રહેવારે કોઠીમંતે ગામ તપાસવાને હું હીંડતો ગયો (પાસે હોવાથી) ત્યાં સુશીલા મ્હારી સાથે હીંડતી આવી. ટૂંકે રસ્તે અડધો માઇલ પણ નથી. બાંધપટ્ટાણી કરતે જંગલી કૂતરાં તથા હમે દીઠાં. હમે પ્રથમ જ દીઠાં. શિયાળથી જુદાં પણ પૂંછડી જુડી વાળના ગુચ્છવાળી; રંગે રાતાં; મ્હોં શિયાળ જેવું કાંઈ ને કાંઈક જુદું. ખાઈ પરભાર્યા જંગલમાં ચર્ચને ધારવાડ સડકે ચેલ્લાપુરથી ૧૩ મે માઈલ છેટે નીકળી સડકે ખાઈ આવ્યાં.

ચેલ્લાપુર—તા. ૧૧-૨-૯૬ મંગળવાર : કાગળ લખ્યા—રમણભાઈ (અમદાવાદ).

એ સખ જજજ યયા (ગેઝિટમાં વાંચ્યું—ગેઝિટમ યયા) તે બાજત ખુશી બતાવી—મ્હારી તથા સુશીલા તરફથી. ગોવર્ધનભાઈના 'સમાલોચક'માંના કવિતા વિશેના લખાણુ વિશે લખ્યું.

મંચીકેરી—તા. ૧૮-૪-૯૬ સનિવાર : તા. ૧૨-૪-૯૬ ના
 “ગુજરાતી”માં “સનાતન-ભારત-ધર્મ મહાપરિષદ”નો વૃત્તાંત આપ્યો
 છે. હેમાં રમણ તથા કોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

કોષ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મણિભાઈ નમુભાઈ દિવેદીનું
 સાથે-ત તકદોષથી ભરેલું ભાષણ છે. આર્થ સર્વ ઉત્તમ, પાશ્વત્ય
 સર્વ ખોટું એ હેતુ મુખ્ય સૂત્ર છે. ‘ધર્મ’ મતોમાં અનેક ભેદ હતા
 [ગૌણ] ગણવા, પોતપોતાનો ‘ધર્મ’ પાળો એ મહાસાર છે.

મંચીકેરી—તા. ૨૧-૪-૯૬ મંગળવાર : “મુકુલમર્દન” ઉપર
 રમણભાઈનું અવલોકન વાંચ્યું. ઠીક છે. પણ વિવેચક તરીકે આચાર્ય-
 ના ઉચ્ચ સિંદાસન ઉપરથી જાણી આવકાર આપી, પ્રશંસા
 કર્યાથી જાણે મહાન સન્માન આપતાં હોય હેતુ જણાય છે. તેમ જ
 અંતમાં જે કેટલીક ન્યૂનતા સામાન્ય રીતે બતાવી છે તે જરૂર
 અંગ્રેજી લાગે છે.

હુદીકેરી—તા. ૨૬-૪-૯૬ શુક્રવાર : કાગળ આપ્યા : ૨.
 રમણભાઈ (અમદાવાદ).

જ્ઞાનમુધામાં ‘હન્ડ અને પ્રાંસ’ના વિષયમાં—આગળ જતે
 ગોવર્ધનભાઈની (પેલા કાવ્ય સંબંધી લખાણમાં) કેટલીક વિચિત્ર
 કદપનાઓનું ખંડન કરવાનું રમણભાઈ ધારે છે; એ રીતે જુ પ્ર. મર્
 કેટલાક વર્ષ ઉપર હેમણે અધૂરા મૂકેલા ‘કવિતા’ના લખાણને પૂર્ણ કરશે.

મણિશંકર કાટે મુજ. વ. સોસાયટી માટે Life of Abra-
 ham Lincoln નામનું પુસ્તક રચ્યું છે. છપાયું છે. (મદને મળશે.)
 હેમાં અમેરિકાના ઇતિહાસ સંબંધે અનેક ચર્ચાઓ કરી છે—વિશેષે
 ગુલામગીરી બાબત.

અમદાવાદ—તા. ૧૧-૫-૯૬ સોમવાર : રાત્રે જાગી રહ્યા
 પછી મનુભાઈએ માથું : વરજભાઈ, ટું, સુશીલા એટલાં જ હતાં,
 એકાન્ત, ચાન્ત હતું. ‘આથા અણગણુ તારા વૃન્દ કે દીપે રપામ

હોયા ચઢાંધા છે તેથી ખુશ (flattered) થયો; અને મ્હારી ગાયનકળાની કદર બાળુનારાં કાઠક છે. અને ત્હમારાં કાવ્યો જોડે એ જે થોડીક કળા મ્હારી કને છે ત્હેને અમર કરી તેથી ગર્વિષ્ઠ થયો ' વગેરે.

લખે છે—“ મ્હને કાંઈયે (મુશીલા, વરજલાઈ, કે નારાયણ હેમચન્દ્ર-કાંઈયે) પણ કદી સૂચના પણ નહોતી કરી-છતાં મ્હને કાંઈક લાગતું'તું—લણા દહાડાથી,—ત્હમે ધાર્યું હશે ત્હારથી કે તે મ્હેમંથી—કે હાવું કાંઈક અર્પણ ત્હમે કરસો.”

આ કલ્પનાને બે વખત આધાર પણ મળ્યો હતો. ૧૮૯૪ના નોવેમ્બરમાં મુંબઈમાં મનસુખરામને ત્યાં મોતીલાલ લાલભાઈને મળવા હમે મયા હતા ત્હારે મનસુખરામે મ્હને પૂછ્યું:—“ કાંઈ કવિતા લખો છો ?” ત્હારે મનુભાઈએ કહ્યું:—“ મનુભાઈ કવિતા કરે છે અને હું તે માઈ છું.” તે વખત મ્હેં કહ્યું:—“ અને તે કંઈ બોધી વાત નથી.” આ મ્હારા દ્વંદ્વા વચનથી અને બોલવાની રીતથી મનુભાઈને કાંઈક એ ધારણામાં ટેકા મળ્યો હતો. પછી પ્રિયંવદાએ જોગ જતે પૂછ્યું હતું—“ અર્પણ કાંઈને કરવાનું કે ?” ત્હારે મનુભાઈએ કહ્યું'તું કે “ અર્પણ જોઈયે જ એમ કાંઈ નથી.” ત્હેને મ્હેં ટેકા આપ્યો તે વાત હિંમતવાની રીતે આપ્યો લાગ્યો હશે તે વખતે પણ મનુભાઈની “ ધારણાને આધાર મળ્યો હતો.” આમ મનુભાઈ લખે છે. અને કહે છે—હાને બ્લેન્ડેડ-પ્રકાર કહો-ચિયો-સોફી કહો—sympathy of souls કહો—પણ ખરું છે, તે લખ્યું છે. 'દિવ્ય સુંદરીઓનો ગરબો' મનુભાઈને બહુ જ પ્રિય છે (I am in love with it—લખે છે) તે જ આ અર્પણનું બીજ બન્યું છે તે, મનુભાઈને બહુ ગમ્યું છે.

૧૯૧૧ લખે છે કે—ત્હમારાં કાવ્યોની ઉત્પત્તિએ સંગીતકળા રસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી (aesthetic point of view)થી કેળવવાની પ્રવૃત્તિ મ્હને આપી હતી અને ત્હેના સંભારણ તરિકે 'મુકલમદ'ન

નહમને અર્પણ કરવાનું એક વાર ધાર્યું” તું પણ એ વાત દર્શાવતાં કહ્યું પડ્યું અને નાવેલના વિષય ભેડે બંધબેસતું આવે એમ નહોતું. તેથી માંડી વાળ્યું અને તે સારું થયું, નહિં તો આ હ. વી.નું અર્પણ તરત ભેદતે લોકો એકએકની વૃથા પ્રશંસા કરનારા આપણને કરાવત. હાલ પણ કેટલાંક લોકો આ અર્પણનો આવો જ અર્થ કાંઈક કરશે પણ ઉપાય નહિ.”

તડો અદલાહુયાર—તા. ૧૫-૬-૯૬ સોમવાર : એપ્રિલના જ્ઞાનસુધામાં ‘મકરન્દ’ (રમણભાઈ) ની એક કવિતા આવી છે. ‘રેખાશ્ન્યતા’ એમ નામ છે. થોડા દિવસ ઉપર હેમનો (વિદ્વાનો) છોકરો-છ મહિનાનો-ગુજરી ગયો તે ઉપર કાવ્ય રચ્યું છે. કવિતા એકાંક સારી છે. પણ Pathetic અંશ ઉપર Metaphysical અંશનું દબાણ વધારે લાગે છે; રમણભાઈની જે જે હાવી કવિતા ભેદાયે તેમાં એ જ સ્વરૂપ છે. મહારાં Sentimental કાવ્યોમાં કાંઈક એથી જૂદો જ પ્રકાર છે. “એક બાળકીના મરણ વિશે” એ મહારા કાવ્યમાં Pathetic અને aesthetic અંશોનું સમતોલ મિશ્રણ છે, હૃદયનીણાના અર્પણમાં પણ હેતું મિશ્રણ છે. “અનિ-નંદનાપટક”માં પણ તેમ છે. અને હું ‘વાઈ છું કે Pathetic ભેડે Aesthetic અંશ યોગ્ય રીતે ના બળે તો તટસ્થ જનમંડળને કવિના ખાનગી સુખદુઃખાદિભાવ ભેડે સમભાવના ન થતાં બેદરકારી ઉપજે, તેમ જ Aesthetic અથવા Pathetic કરતાં બહુ અયોગ્ય રીતે ભેરહાર થાય તો રસમયતામાં ક્ષતિ થાય—કેમકે જે ખાનગી ભાવનું સંચાલન થયું હોય તેને બાવત્વ જતું રહી માત્ર તટસ્થ aesthetic વૃત્તિ જેનું જ થાય. રમણભાઈના કાવ્યમાં Aesthetic અંશ જનગૃત નથી; Metaphysical જ છે; પણ તે આ કાવ્યમાં Pathetic સાથે સમતોલ રહી સક્યો છે તેથી જ કાવ્યનું કાવ્યત્વ જળવાયું છે, પણ બરોબર હદ ઉપરજ માપ આવી રહ્યું છે. જરાક વધારે હોત તો Pathetic ભાગ દબાઈ જત, અને કવિત્વમાં

ખામી આવત. કેકવાર લાગે છે કે Pathetic અંશ (human અંશ) જરીકે દખાતો રહે છે ખરો.

હૈદરાબાદ—તા. ૧૪-૭-૯૬ મંગળવાર : આજ આવેલા “ગુજરાતી”માં વાંચીને અત્યંત ખેદ થયો કે તા. ૨૯માં જૂને હ. હ. ધ્રુવ (પાડાના દરદર્થી) ગુજરી ગયા. ૧૨ મી મેને દહાડે તો અમદાવાદથી ઉપડતી વખત સ્ટેશને મળે મળ્યા હતા. અને ત્યારે પ્રકુલ તંદુરસ્ત જણાતા હતા. બહુ જ ખેંદની વાત છે. કિત્તાહી-સાહિત્ય વગેરે સર્વ વાતમા-હતા.

હૈદરાબાદ—તા. ૧૬-૭-૯૬ રવિવાર : કાગળ આગ્યા—૨. રમણભાઈ (અમદાવાદ).

૨. મહારા કા. નો જવાબ હ. વી. ના મહારા અપૂર્ણ વિશે high merit (execution and enunciation are of such high merit) એટલું લખીને ખેંચી રહ્યા છે. મનુભાઈને કયું છે માટે ?

હેમની Pathetic કાબ્યોમાં metaphysical અંશ પ્રમળ હોય છે તે કબૂલ કરે છે; પણ તે વિશે કાંઈક બચાવ કરે છે; લૂણા. મહારા હેવા કાબ્યોમાં aesthetic અંશ હોય છે તે સ્વીકારીને કહે છે કે હેમાં જે સ્વાસ્થ્ય રહે છે તેનું કારણ કાંઈ aesthetic તું Pathetic નેડે akin થઈ નહિ. પણ aesthetic એ કવિતામાં વધારેમાં વધારે પુરવડો કરે છે તે. મળે હામાં જુલ્ય લાગે છે. ‘હું મારું’ હું Pathetic ની ઉત્પત્તિ ધણીવાર aesthetic માંથી છે. કાંઈ નહિ તો aesthetic થી admiration દ્વારા પ્રેમવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

હૈદરાબાદ—તા. ૨૬-૭-૯૬ રવિવાર : પાછળ એક તારીખની ‘ડાયરી’માં (તા. ૧૫-૬-૯૬ ની) Pathetic Lyric વિશે ચર્ચા કરી છે. તે બાબત ફેટલાક બીજા વિચાર સંગ્રહોને પૂં. Pathetic Lyric ને Personal હોય છે (કવિની જાતને લાગૂ પડતી) એ વાચકને રસ ઉત્પન્ન કરનારી દૃષ્ટિએ યાવત આ તો પોતાની

રોડા રૂવે છે, અથવા—આ તો પોતાના સુખનું પ્રદર્શન કરે છે—એ કંટાળો બતાવનાર વૃત્તિ જતી રહી વાચક પણ તન્મય થાય, કવિનું જાતીય તત્ત્વ બૂધી જાય, એ કૃદ્ધારે થાય? એ થાય ત્યારે જ કવિત્વ આવે બાકી તે કવિતા ના ગણાય. મમ્મટે ‘કાવ્યપ્રકાશ’માં રસનું સ્વરૂપનિરૂપણ કરતાં અભિનવગુપ્તાચાર્યનો મત બતાવ્યો છે. તહેમાં એમ કહ્યું છે કે મર્મવૈતે શત્રોરેવૈતે તટસ્થસ્યૈવૈતે ન મર્મવૈતે ન શત્રોરેવૈતે ન તટસ્થસ્યૈવૈતે इति संबन्धिर्विशेषस्वीकारपरिहारनियमानभ्यवसायात्-साधारण्येन प्रतीतेः (विभाषादिमि) रसिभ्यक्तः रसः ।

મતલબ કે જે જે વિભાવ, અનુભાવ, ભાવ, કાવ્ય નાટકમાં ગોચર થાય તે વાચક દ્રષ્ટાના પોતાના, અથવા પોતાનાથી ભિન્ન (શત્રુ કે તટસ્થના) જ છે એમ પણ નહિ, નથી એમ પણ નહિ, એમ સાધારણ રૂપ પામેલા થાય અને તેથી વ્યક્ત થાય તે રસ. ઉદા. રામસીતાનો શૃંગાર તે રામસીતાનો જ ગણે તો પૂજ્ય જાનોના શૃંગારથી લજ્જા ઉત્પન્ન થાય; વાચક કે દ્રષ્ટા પોતાનો જ ગણે તો લૌકિક શૃંગારના જાતિઅનુભવ રૂપ યર્ષ જાય; માટે માત્ર સ્વતન્ત્ર સ્થિતિ પામેલાં નાયક નાયિકાનો જ શૃંગાર એમ idealize થાય પછી જ રસ વ્યક્ત થાય.

હવે આ રમનિષ્પત્તિ Pathetic Lyric માં બે રીતિયે થાય છે—

(૧) Personal તત્ત્વને idealize કરીને aesthetic બનાવી દેવું (aestheticize કરવું)

જેમકે—કુસુમમાળાનું—હનાળાનું પ્દરોડ; હૃદય વીણામાંના—અજ્ઞાન હૃદયક્ષોભ, અકાલ મરણ; ઇત્યાદિ.

આ પ્રકારમાં personal (pathetic) અંશ અને aesthetic તત્ત્વ બંને સંકીર્ણરૂપ—એકબીજાનાં એકરૂપ યર્ષ મળી ગયેલાં રહે છે.

(૨) Pathetic (Personal) અને aesthetic એ બે

અવાહને સંકીર્ણ ન કરતાં, સાથે સાથે સંસૃષ્ટ રાખી, વખતે વખતે સંકીર્ણ કરે, વખતે છુટાં પાડે છતાં એક બીજાની છાપ એક બીજા : ઉપર હેવા પડે કે કદી કંટાળો (ઉપર ફૂલેલો તહેલો તટસ્થનું છે કહીને આવનારો કંટાળો) ના આવે. બેની ગૃંથણી એકઠી યાદ-કાંઈ જાડી કળાથી. ઉદા.—હૃદયવીણાનું અર્પણ.

ગાયનકળા આપણી અને યુરોપની એ બેમાં અનેક રીતે ભેદ છે : એક ભેદ તો એ જ છે ગીતના અર્થને અનુકૂળ ગાયનપ્રકાર પાશ્ચાત્ય કળામાં છે તે આપણામાં છે જ નહિં (અમુક રસ આવને અનુકૂળ રાગ છે તે વાત કાંઈ જ ગણતરીમાં નથી). ગીતના ગાયનનું ઉત્તમોત્તમ પ્રયોજન એક એ છે કે હેના અર્થનું રમનું તત્ત્વનું ઉદ્ધાટન કરવું interpretate કરવું. જેમ Critic (વિવેચક) કાવ્યાદિકનો અર્થ સમજાવે છે, ખૂબી બતાવે છે; જેમ actor (નટ) પાત્રના સ્વરૂપનું interpretation કરે છે; તેમ ગાયક તે ગીતના રહસ્યનું મધુર નાદ વડે જ interpretation કરે છે. ગાયકનું આ મહાન કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખ્યાથી અનેક ભેદ ફલિત થાય છે. એક તો એ કે ગીતમાં તાન, ઉપજ, વગેરેના તમાચા નિરર્થક આપણી આંદોની પદ્ધતિમાં છે તે વાસ્તવિક રીતે રસહીન છે અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિમાં અનિષ્ટ છે. ગીતનું તત્ત્વ પ્રદર્શિત કરવા માટે જે સ્વર-રચના, જે તાન, ઉપજ વગેરે યોગ્યમાં યોગ્ય, ઉત્તમમાં ઉત્તમ, સમર્થમાં સમર્થ, હોય તે જ અન્વેષણથી, અભ્યાસથી, નિશ્ચિત કરી પ્રગટ કરવી; તે જ કળાનું પરિપૂર્ણ રૂપ.

આ રીતે જોતાં સારા ગરૈયા (અપણામાંના) પણ આમીવાળા જણાશે. એક ગીતમાંની એક લીટી લઈને; એક શબ્દ લઈને તે ઉપર હજાર તરેહનાં તાન, ઉપજ, રચે તે ગમે એટલાં મધુર હોય પણ ગીતના રહસ્ય પ્રદર્શનમાં ક્ષતિકર જ થવાનાં. કવિ પોતાની કવિતા બનાવતા પહેલાં અનેક જાવમાં, વિચારમાં, રચનામાં, ફેરફાર કરે તો ત્યારે પણ અતે કાવ્યને મૂર્તરૂપ આપતાં તો આખરનું ફલિતરૂપ.

જ આપે અને વાચકને તે જ બતાવાય. પૂર્વના બધા ક્રમ મહેર-
મહેરા બતાવાય જ નહિ. તે જ પ્રમાણે ગાયકતું અને તાન ઉપજતું
જોઈ લેવું: એ ખરૂં છે કે ગાયકને છેક સખત બંધનમાં—આ બાબતમાં
પણ—નહિ બંધાય પણ આ તત્ત્વ (Principle) બ્યાનમાં રાખવાનું
છે જ. હ. હ. ધ્રુવ જેમ પોતાનાં જ કાબ્યોમાં પાકાન્તર આપે છે
(આપતા હતા) તેમ ગાયકને પણ ગીતપ્રદર્શનમાં ઉપજ વગેરેના
ફેરફાર એક જ અર્થને બતાવવા માટે ફેરફાર—ચાલ તો અનિષ્ટતા જ
આવે. કોઈ વિરલ પ્રસંગે જ હામાં અપવાદ થઈ શકશે; અને તે
અર્થના રહસ્યતું નિરૂપણ પણ જુદી જુદી રીતે ચતા વિરોધ ના
આવે અને રસિકતા વધે ત્હારે, એક જ સુંદરીનું મુખ એક ક્ષણે આ
બાજુથી જોઈ જરાક બાજુ ફેરવતાં સૌન્દર્ય બીજું જણાય તેમ
બતાવવાનું હોય ત્હારે, આ બાબતમાં અપવાદ થઈ શકે. ચિત્રકળામાં
આમ ફેરફાર—એ કળાના સ્થિર સ્વરૂપને લીધે—અશક્ય છે.

આ વિષય ગહન છે. વધારે લખી શકાય એમ નથી. (આટલા
સ્થળમાં).

હૈદરાબાદ—તા. ૩૧-૭-૬૬ શુક્રવાર : ભુ. પો. ૪. સમાલોચક
(જુલાઈ ૧૮૬૬).

૪. આ અંકમાં મ. સુ. નાં બે લખાણ છે;—“વાર્તિક”
(Review—એ પોતે ‘વાર્તિક’ નામને હજી વળગી રહ્યા છે);
અને “લેખન તથા વાચન.” એ બન્નેમાં પારકાંના માનનાં ફળેનો
સંગ્રહ ટોપલામાં ભરીને મુક્યો છે. એક ઠેકાણે એ માનની ખામી
પણ જણાય છે. “લેખન તથા વાચન”માં લખે છે—વાણી અને
અર્થ એ બેની ‘અભેદતા’ (1) સંબંધમાં આ દેશમાં તો શંકા જ
નથી થઈ.” (1—જણે હામાં પણ પાશ્ચાત્ય વાતની બિતરતી દશા
બતાવવાનો અયોગ્ય હેતુ છે!)—કહી લખે છે—

“શસિ સમ શાન્ત” (સૂર સૂર નુલસી શસી એ કહેરત માત્ર

અર્થપર નથી પણ ધમકપર જ છે, અને હેનો પણ અહીં વૃથા ઉપયોગ કર્યો છે—) તુલસીદાસ કવિ કહે છે કે:—

હુહો

ગિરાભયં જલ્લવીન્નિસમ, કહિયત મિદ્ધ ન મિદ્ધ

જન્મો સીતારામવદ, જિન હિ પરમવિચ સ્થિત ॥

(હાનો અર્થ આપતે પણ ચોકસાઈથી નથી આપ્યો.)

પણ આ ઉપમા તો છેક કાલિદાસની છે—વાગર્થાવિવ સંવૃત્તો ધત્યાદિ પ્રસિદ્ધ છે—અને ધણું કરીને તુલસીદાસે એ ઉપરથી જ પોતાની ઉપમા લીધી લાગે છે.

હૈદરાબાદ—તા. ૧૦-૮-૯૬ સોમવાર : કાગળ આપ્યા:—

૧ બાપુ કન્હૈલાલાલ (અમદાવાદ.)

૧ હેણે એક “ નોવેલ ” લખ્યું છે મનુભાઈ કને સુધરાયું છે. પૂરું નથી થયું. પણ મનુભાઈયે સલાહ આપ્યાથી છાપવાને પ્રેસમાં મોકલ્યું છે. હવે એ નોવેલ બાપુ હેની ગુજરી ગયેલી વહુને અર્પણ કરવાનું ધારે છે. અને તે માટે અર્પણકાવ્ય રચી આપવાનું મહેને લખે છે.

આ જરાકે કંઈક કામ છે. આ રીતે કવિતા શી રીતે થાય! —એ તે કાંઈ પેટી ધડી આપવાનું કામ છે?—બાપુ આ મુશ્કેલી જાણે છે—પોતે કાંઈક રસિક છે, ચિત્રમાં સમજે છે, તેથી. માટે લખે છે હેવા પ્રસંગે જે લાગણીઓ થાય તે સર્વમામાન્ય છે તેથી હું શું લખવું તે કહેવાની જરૂર નથી ધારતો. જોઈ' છું, પણ જાગ્યે સારું લખી સકાય.

હૈદરાબાદ—તા. ૧૫-૧૦-૯૬ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા: રમણભાઈ (અમદાવાદ).

હેમના બંને કા. નો જવાબ હ. વી. વિશે કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ મહેં મહારો ધરતો જવાબ લખ્યો—જુલાઈના ચાનસુધામાં પત્રઅવહાર નં. ૨ માં જે allegory આપી

છે, જે વિશે રમણુભાઈએ લખ્યું હતું કે સારી છે તે વિશે મહેં લખ્યું કે એ છે તો brilliant; પણ તેનું તાત્પર્ય શું છે તે મહારા-
યો સમજાતું નથી. અંતના ભાગમાં કાંઈક અલ્પસારો છે તે હોય
તો કોણ જાણે. તો તે એટલો જ લાગે છે કે arāstāની રચનામાં
હંમેશાં પોતાની પ્રેમપાત્ર મૂર્તિની છબી હોય છે, પુરુષની રચનામાં
સ્ત્રીની ને સ્ત્રીની રચનામાં પુરુષની. પણ આટલું જ જો હોય તો
આટલા ન્હાના તત્ત્વ માટે આટલો ગદ્યો પ્રયાસ અતિશય લાગે છે.
મહારી ભૂલ્ય હોય તો સુધારશો—લખ્યું :

તા. ૨૬-૭-૯૬ ની કાચરીમાં pathetic lyric વિશે મહેં
જે વધારે વિચાર નોખ્યા છે તે લખી મોકલ્યા.

હ. વી. ઉપર સવિસ્તર ચર્ચા થા. મુ. માં લખવાનો છે તે
જાણી હું ખુશી થયો. સામાન્ય જનમંડળને એ કાવ્યોનું તત્ત્વ સમ-
જાવવાને જરૂર છે. ને મહારાયો દીકામાં હેવુ ના લખાય; આત્મ-
સ્મૃતિ થાય.

હિંદરાબાઈ—તા. ૨૦-૧૦-૯૬ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા :
છગનલાલ પંડ્યા (જુનાગઢ)

હૃદયવીણા પ્લોટી. કેટલાક લાગ આડા અવળા વાંચ્યા છે
લખે છે :—'ત્હમે જોહું ના લગાડશો. ત્હમારી કવિતાને મહારા
જેવો મન્દ અઠવિ ન્વાય નથી આપી શકતો કેટલેક ઠેકાણે તો
મહારાયો પ્લોટીવાનો પ્રયત્ન પણ ન થાય એટલે જિંએ તમારી કવિતા
જોડે છે. વખતે એમ હશે કે તમારાં કાવ્યોનું તત્ત્વ સમજવાને માટે
ધ્યાનથી વાંચવાની જરૂર હશે, અને મહારા ઉપરચોટિયા વાંચવાને
લીધે ઉપરનો અભિપ્રાય બતાવ્યો હશે; કેમકે હું જાણું છું કે આ
પુસ્તકને યોગ્ય ધ્યાન મેં નથી આપ્યું. પણ મહારી ખાતરી છે કે
કવિ વર્ગ ત્હમારાં કાવ્યોની યોગ્ય કદર જાણશે.

આટલે દૂરથી મ્હને વાદ કર્યો તે જાહુ મહેરબાની થઈ. ત્હમારી
active life જુદા જુદા દેખાવોમાં ત્હમને ફેરવે છે તે ત્હમારી

geniusની સુંદરતામાં ઉમેરો કરે છે. પણ નીરસ એકધારા કામના ત્રીણામાં પડીને ઓફિસમાં હાજર રહેવાને લીધે સ્થળાન્તર પણ ન થઈ શકવાથી, આપણા કોલેજના વખતમાં ત્હમારી amiable સોગતમાં જે વાર સારે નસીબે હું કેળવી ચક્યો હતો ત્હેનાં ચિત્ત ખૂંસાઈ ગયાં છે, અને હું prosaic (અકાવ્યાત્મક) થઈ ગયો છું.”

આ શું ? હ. વી. નાં કાવ્ય ગ્રન્થમાં નહિં હોય તેથી આમ સ્ખળ રીતે લખ્યું છે ? કે ખરેખર જ આમ રસિકતાનો અધઃપાત થયો છે ? એમ હોય તો એટલી વાત. અને દેશી રાજ્યમાં—ખાડા-માં—પડવાનું અત્યન્ત હીન પરિણામ ! રસિકતા, ખરેખરી તત્ત્વ જ નહિં. અને કાદમ્બરીના બાધાન્તરકર્તા, ચિત્રના સોખીન, માણસને વિશે આ સંભવે ?

હૃદયોદ્ધા—તા. ૩૧-૧૦-૬૬ સનિવાર : કાગળ આવ્યા : સમાલોચક (પૃ. ૧ છું. અં. ૪).

જે વિષયો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે:—૧ મુધારો જે મનુ-ભાઈના છુ. પ્ર. માંના લખાણનો પ્રત્યુત્તર છે. તદ્દન બીધી શુદ્ધિનો, ખોટી દલીલથી ભરેલો મૂર્ખ લેખ છે.

૨ ગુજરાતી શબ્દોની લેખનપદ્ધતિનો વિવેક (ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠી). હામાં પડિતપણાને ન છાજે હેવા નિયમો તથા દલીલો છે. હું એ વિશે લખીશ ને યાનસુધામાં કે કહીંક મોક-લીશ. આરંભમાં લખે છે એડણી આગતમાં રજૂછોડાઈ હિંદવરામે પણ મત્ત કર્યો છે. શો ? આપણે તો જાણ્યો નથી. અને મ્હારી “એડણી”ની ચોપડીનું તો નામ પણ નથી. આગળ એક ખૂણે-ખાંચરે જરાક મ્હાફું નામ લખ્યું છે અને તે પણ ઠીક જ—એ તો ઠીક. પણ બીધી ચર્ચા ભ્રમમય અને અસંગત ઘણે ઠેકાણે છે; તત્ત્વ આદિતત્ત્વ-નું સ્વરૂપ જ આ વિષયમાં બિંધું વાળ્યું છે.

હૃદયોદ્ધા—તા. ૧ લી નોવેમ્બર ૧૮૯૬ સનિવાર : કાગળ લખ્યા : મનુભાઈ (અમદાવાદ)

મુકુલમદનમાં એક મોટી બૂદ્ધ રહી ગઈ છે તે લખી. પૃ. ૨૬૯ આરંભની છં પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે કે યોગિનીએ અગ્નિમિત્રને ઓળખ્યો તો તે કંઈ પાછગથી જ; પ્રથમ મળ્યા ત્યારે નહિ જ. છતાં આરંભમાં પૃ. ૧૯ માં પ્રથમ પેરેમાફના આરંભમાં હેતુ બતાવ્યું છે કે યોગિનીને અગ્નિમિત્રના અવાજથી અને પછી પ્રત્યક્ષ દર્શનથી પોતાનો ભાઈ છે એમ લાગ્યું હતું. આ પૂર્વાપર વિરોધ મૂળ ક્ષતિકર છે અને વળી ૨૭૧ મે પૃષ્ઠે પં. ૩-૪-૫ માં ૨૫૪ કહ્યું છે એ બે વર્ષની હતી ત્યારથી ભાઈ બહેન છુટા પડ્યા તે પાછા મળેલાં જ નહિ.-તો એ વાત જોડે પણ વિરોધ આવે છે. બે વરસની છોકરી ૩૦-૩૫ વરસ પછી શી રીતે ભાઈને ઓળખે ?-આ બુદ્ધ મ્હને પ્રથમ જડી નહોતી, કેમકે બે કડકે મુકુલ-મદનનો હસ્તલેખ મ્હને વાંચવા મોકલેલો હતો. મનુ-ભાઈની આ બૂદ્ધથી એમ જણાય છે કે આરંભમાં જો યોગિની તથા અગ્નિમિત્રના પૂર્વ સંબંધ વિશે ધારેલું તે પાછળ બદલાઈ જઈ બીજું કળાયું.

તા. ૭ ફેબ્રુ- (તા. હૈદરાબાદ) તા. ૭-૧૧-૯૬ રાનિવાર : નારાયણ હેમચન્દ્રને લાલશંકર જોડે તથા રમણભાઈ જોડે બેંચાં મન થયેલાં છે તેથી ના. હે. ને ગુજ. વ. સો. તરફથી કામ મળે એ આશા નથી.

મનુભાઈ જે જે સૂચના સોસાઈટી (ગુજ. વ.-)માં અથવા બીજે કાંઈ મૂકે છે તે બધા નાપમંદ જ કરે છે. આથી મનુભાઈ કંટાળી ગયા છે થોડા દહાડા ઉપર જ ગુજ. વ. સોસાઈટીમાં “જોડણી” ખાતમાં લાલશંકરને નાખુશ કરવા પડ્યા હતા. D. P. I. એ લાલશંકરને રૂમ કહ્યું હતું કે ગુજ. વ. સોસાઈટી ‘ગુજ-રાતી’ શબ્દો ખરી જોડણીવાળા લખીને ચાલી મ્હને મોકલશે તો હવે ચનારી આવૃત્તિઓ તથા પુસ્તકોમાં (ચાળા ખાતામાંથી) શુદ્ધ જોડણી યોગ્ય લાગશે તો વાપરીશું. આ ઉપરથી લાલશંકરે ગુજ.

વ. સોસાઈટીમાં આ વાત આણી (મેનેજિંગ કમિટીમાં જ હશે), અને એક સમકમિટી કરવાનું સચવ્યું. તેમાં માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ, રમણભાઈ, અને કેક ત્રીજો નીમવા એમ કહ્યું. ડૉ. સોલોમને કહ્યું — ત્રીજા કૃષ્ણગવ (મનુભાઈ). મનુભાઈ કહે—ન્હારે બદલે નરસિંહરાવ અને કેશવલાલ ધ્રુવ એ બેને નીમો. હેમણે બંનેએ એ વિષય (Philology)નો અભ્યાસ કર્યો છે. એટલે લાલસાંકર એકદમ ગુસ્સે ચડ ગયા અને કહે—એમ દેશને ચાર ખૂણે પડેલાઓને નીમીશું તો બાકુ વખત લાગશે. અંતે રમણભાઈ, માધવલાલ, અને લાલસાંકર નીમયા; અને હરાવ્યું કે નરસિંહરાવ, કેશવલાલ ધ્રુવ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, વગેરેની સલાહ એ કમિટીએ લેવી (may consult કે should consult તે મનુભાઈને ખાતરી નથી.)

કાગળ લખ્યા : મનુભાઈ (અમદાવાદ) નોકણી માટે લખ્યું તે સારું કર્યું. ગુજ. વ. સોસાઈટી કે શાળા ખાતા તરફથી કાંઈ આશા રાખવી બર્થ છે—જન્મદા હાવા હડીલા અને નિરક્ષર લોકો કર્તાહર્તા છે ત્યાં સુધી—વખતે આ મખત શબ્દો લાગશે—ન્હને એ સમકમિટી પૂછશે તો શું કરીશ ? ગુસ્સો સમાવીને ગુજ. લખાને ખાતર કાંઈક સૂચનાઓ કરીશ.

નંડોફુંડ — (તા. દેશાવાદ) તા. ૧૩-૧૨-૬૬ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : કૃષ્ણલાલ ઝવેરી (મુંબાઈ).

Oliver Wendell Holmes ના "Autocrat of the Breakfast Table" માંથી નીચેનો ઉતારો મોકલ્યો; અને લખ્યું કે હ. પી. નાં કાવ્યો તે કુસુમમાળાની પુનરુક્તિ તદમે ગણો છે તો તે સંજ-ધે આ Holmes ના વિચારોનું મનન કરજો. હું પુનરુક્તિનો આરોપ કબૂલ તે નથી જ કરતો. પણ ફેટલાક કાવ્યો કુસુમમાળાની છાપવાળાં (ફેટલાક જ) તે વિશે આ વિચાર છે. Holmes ના આ વિચારના આરંભ નોડે હું પૂરપૂરા નથી મળતો. વલુ ન્હારો મુદ્દો પાછળના ભાગને લાગુ પડે છે—અલખત, નિયમિત

રીતે જ. (શાથી કે આ વાતચીતમાં જ Holmes ના અતાવેલા વિચાર છે તેથી હેમાં સત્ય પૂરું નહિં પણ સત્યાંશ હોય વગેરે.

"Do you ever wonder why poets talk so much about flowers? Did you ever hear of a poet who did not talk about them? Don't you think a poem, which, for the sake of being original, should leave them out, like those verses where the letter a or e or some other is omitted? No—they will bloom over and over again in poems as in the summer fields, to the end of time, always old and always new. Why should we be more shy of repeating ourselves than the spring be tired of blossoms or the night of stars? Look at nature: she never wearies of saying over her floral Paternoster. In the crevices of cyclopean walks—in the dust where men lie, dust also—in the mounds that bury huge cities, the wreck of Nineveh and the Babel-heap, still that same sweet prayer and benediction, the Amen! of Nature "is always aflower."

(Autocrat of the Breakfast Table-p. 134)

તહેા ફુલ—તા. ૧૪-૧૧-૬૬ સનિવાર : ગોવર્ધનભાઈ માધવરામ ત્રિપાઠી (મુંબઈ).

હ. વી. પ્લેચર, લખે છે:—"I see you have taken a liking for fresh metres. The book is a sequel

unnecessary.” ઠીક. હ. પી. માં ત્હારે કુસુમમાળા કરતાં નહું કંઈ નથી દીધું !

મદારી—(તા. હાલા) તા. ૨૭-૧૧-૬૬ શુક્રવાર :

મનુભાઈ લખે છે :—“ જે લેલો હ. પી. ને “કુસુમમાળા”નું જ સંધાણુ (Sequel-એ નમૂનાનાં જ પછોનો સંગ્રહ) ગણે છે તે લોકોએ હ. પી. વાંચી જ ન હોતી જોઈએ, અથવા હેતું તત્ત્વ સમજ્યા ન હોવા જોઈએ, અને જેમાંથી એકેય પુસ્તકનો બરોબર અભ્યાસ કરવાની મહેનત ના લીધી હોવી જોઈએ. ગોવર્ધનરામ પોતે સારી કવિતા લખનારા પણ નથી તે એ બાજતમાં સારા પરીક્ષક પણ નથી. “લલિતા-દુઃખદર્શક” વિશે નકામું નકામું લખાણ લખીને શામાટે એ પોતાની energy ગુમાવે છે ?

મશાહુક હોતી—(તા. તં. અક્ષા હવાર) તા. ૮-૩-૬૭ સોમવાર. કામળ આગ્યા. ૧ : રમણભાઈ (અમદાવાદ). ૨. ચાન-દર્શન (જન-ધુ. ૬૭ થી શરૂ થતું quarter).

૧. મદારાં જે કા. નો જવાબ Aesthetic, pathetic ને lyric ના સંબંધમાં મદારી ચર્ચા વિશે મણિશંકર ભટ્ટ જોડે વાતચીત રમણભાઈને થઈ હતી. એ રમણભાઈ જોડે મળતા છે.

ગા. મા. ત્રિપાઠીનાં જોડણીનાં લખાણુ વિશેની મદારી ચર્ચા ચાનસુધામાં છાપી છે રમણભાઈ લખે છે ગોવર્ધનભાઈએ શાંત રીતે લખ્યું છે ને ત્હમે જરા સખ્તાઈથી લખ્યું છે. Survival of the fittest ના મતમાં અ-ચો-પાત્રય દોષ બતાવ્યો ■ તે પણ ખોટો છે એમ રમણભાઈ લખે છે-સવિસ્તર ચર્ચાથી. (પણ હેમાં રમણભાઈની મૂઢ્ય લાગે છે.) અને હૃદયવીણાનાં કાવ્યો ધણાંએક એક ખીજાંને મળતાં છે ને mannerism થી ભરેલાં છે, ખબરો ખૂટયો છે-વગેરે કેટલાક ધારે ■ એમ રમણભાઈ લખે છે.)

અચલસાંદ—તા. ૧૪-૩-૬૭ રવિવાર : કામળ આગ્યા. ગોવર્ધનભાઈ (વસાઈ).

હેમના જોડણી વિશેના લખાણ ઉપરની મ્હારી ‘સખત’ ચર્ચા વાંચીને તે વિશે કાગળ લખ્યો છે. જાણે પોતાને કાંઈ લાગ્યું જ નથી ને અમત પડી છે તેમ લખે છે. પણ હું તેથી લગાડે, ચીઠાવાનો નથી-અંતે લખે છે કે પુત્રાદિચ્છેન્નગમવમ્ એ ન્યાયે હું મ્હારા કરતાં ન્હાનાઓથી હાર પામવામાં આનંદ માનું છું. પણ દિલ્લગીર છું કે ત્હમે મ્હને હરાવી સક્યા નથી ! મ્હારા લખાણનો જવાબ વખતે એ લખશે એમ લાગે છે.

કાગળ લખ્યા : ગોવર્ધનભાઈ (વસાઈ).

૨. હેમના કા. નો જવાબ. ચાલ જોડે વીંટીને પણ સખત ખાસડાં લગાવ્યાં છે, મુરખી વળી રોના થાય છે ? નકલ ભુદી રાખી છે.

ખાસ એ લખ્યું કે-આ ચર્ચામાં પરલવનો પ્રશ્ન જ આણો છો તે આશ્ચર્યની વાત છે મ્હારા મનમાં તો એ કહી આવ્યું નહોતું. સારજીતની વાત છે જ નહિ, પણ માતૃભાષા તરફની કર્તાવ્યની બુદ્ધિ જ છે. ત્હમે પણ philosophical mood માં એ જોઈ સકશો. કહી દાનજીતનો જ પ્રશ્ન હોય તો પણ ત્હમે કે હું તે બાબત ન્યાય ના કરી સકિયે, એ ત્હમારૂં કાપદાનું ચાલ ત્હમને કહી આપશે બાકી માફ કરજો-ત્હમે પોતે કહો છો કે-હું હાર્યો નથી-તે તો “મીઆં પણ પછુ ટગડી જીવી” જેવી વાત થાય છે.

વળી લખ્યું: જોડણી વિશેના ત્હમારા મત મ્હને હંમેશાં nebulous જ લાગતા હતા; પણ જન્દાંમુધી પ્રગતી સમક્ષ મૂક્યા નહોતા ત્હાંમુધી મ્હારો અભિપ્રાય તે બાબત મ્હેં મ્હારી પાસે જ રાખ્યો તો. પણ જન્દારે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા યોગ્ય ત્હમને એ મત લાગ્યા ત્હારે તો એ વિશેનો મ્હારો વિચાર બતાવવો એ મ્હારી ફરજ મ્હને લાગી. મ્હેં ત્હમારા મતમાં જે જે ખામીઓ છે તે જરૂરજેટલી સમજતાથી ને સ્પષ્ટતાથી બતાવવાની ફરજ પારી છે-વગેરે. પણ દિલ્લગીર છું કે ખોટા હેતુ ત્હમને આરોપ્યા છે એમ ત્હમે ધારો છો.....વગેરે.

ખોખર—તા. ૨૬-૩-૯૭ શુક્રવાર : કાગળ આંગળા : મનુભાઈ (અમદાવાદ).

મદારા તા. ૧૪-૩-૯૭ ના કા. નો જવાબ-ગો. મા. ત્રિ. ના કાગળમાં ઉદારતાની પજાડી ગુપ્ત રહેલી બીજી લાગણી જણાઈ આવે છે ને તે જાની રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા જણાય છે પણ મનુભાઈ લખે છે કે—“તમારા Articleમાં હેતું કશું નથી કે જેથી Philosophical Laugh કરવાની જરૂર પડે છે.”

ગો. મા. ત્રિ. ઉપરના મદારા લખાણ વિશે પણ મનુભાઈ મદારા મતને મળતા છે. એક ખરું બીજા હેમણે દાદ્યું છે. ગો. મા. ત્રિ. નું ખંડન મહેં કર્યું છે તેથી જ લોકોને એમ સ્વાભાવિક રીતે લાગે કે બિચારા ઉપર જલ્દી સખત હુમલો કર્યો છે—આણંદ-શંકર પણ ફેરેતાતા (કોઈ પણ રીતે વિરુદ્ધ રીતે નહિ, સદાજ) કે જલ્દી સખત લખ્યું છે. હું ગુસ્સે ચર્ધ ગયો છું એમ મનુભાઈ નથી માનતા. ખંડન કરે એટલે ગુસ્સા જેવું લાગે જ.

હ. પી. સંબંધી રમણના મિત્રોમાં જે જણ માત્ર અભિપ્રાય ઉપર ખ્યાનનો દાક કરી શકે—મણિરુકર ભટ્ટ અને કાશીરામ દવે

હૈદરાબાદ—તા. ૧૬-૪-૯૭ શુક્રવાર : કાગળ આંગળા : મનુભાઈ (અમદાવાદ).

હેમના ગયા બંને કા. નો જવાબ. જવરાકુરરામ વૃકમૂરિયા વિશે થોડાક અભિપ્રાય લખ્યો. હેમનું Social play હજી કેમ નથી આંગ્યું...?

“હૃદયવીણા” નું હેમનું કાવ્ય “પ્રકૃતિરદસ્ય અને માનવ-બળ” વિશે થોડાક ટીકા મહેં લખી—આત્મસ્તુતિના દેખાવનું એખમ ઝોરીને પણ લખ્યું:—

“હેમલી પંક્તિમાં સિન્ધુ, કૌકિલ, અને ગિરિરાજ એ ત્રણે સંમેખ્યા છે. જો કે “બૂરા યોગ વિશે” એ ગીત રૂઢ ગિરિરાજને સંમેધિયું છે. હાનો હેતુ એ છે કે આ કાવ્યના ત્રણે વિકાસ

પરસ્પરથી છુટા દેખાય છે છતાં સંગદ છે તે દેખાડવું. એ સંગદતાનું બીજું કોડું સ્વરૂપ કડી ૨૦ તથા ૨૧ મીમાં વ્યંખ્ય રહ્યું છે. હેમાં કોઈ ગૂઢ સત્ત્વ, કોઈ harmonizing agency (એકતાનુબંધનાવનાર તત્ત્વ), કોઈ sympathetic chord (સમભાવમય સ્વરજાત્રી) સ્વયંવાયું છે જે સિન્ધુ, પર્વત, (અથવા તારા અને રજની) તારકમયી રજની જેવાં અસંગદ દેખાતાં તરવો સર્વેમાં યદને પ્રસરે છે; જે દરેક તત્ત્વ (સિન્ધુ, પર્વત વગેરે) એક જ અનન્ત રહસ્ય (eternal mystery)નું ગાન ગાય છે; એક જથ્થાનું ગાન બીજું ઉપાડી લે છે, તે બીજું જથ્થું તે જ ગાન ત્રીજાને આપે છે. સિન્ધુનું ગાન જવલ્લુ કરીને ગિરિરાજ પોતે તે લઈ કોઈ કવિત્વગાન બનાવીને બ્રાહ્મણમાં લખી રાખી તારકમયી રજનીને સમર્પે છે. (અથવા પર્વત તે તારાના રૂપમાં ગાન મૂકે છે અર્થાત તારાને આપે છે, અને તારા તે રજનીના અંગુલીસ્પર્શથી ગાનમય જાગૃતિ પામે છે, અને એ રીતે રજનીને ગાન સમર્પે છે.)

હૃદયવીણા કુસુંભમાળાનું સંધાણુ જ છે એમ કહેનારાઓએ હાવી. નાં કાવ્યોનો અભ્યાસ આ રીતે કરવો જોઈએ વગેરે.

[નોંધ-પોતાના આ કથન વિશે નરસિંહરાવે પોતે જ ૬ મહિના પછી, નીચે પ્રમાણે કવિત્વદર્શન નોંધ્યું છે :

Here I now find I am a little inaccurate. The સમદ્વતા that follows excludes ગિરિ કોકિલા but only includes સિન્ધુ અને ગિરિરાજ and introduces night as an additional spirit. (16-1-98).]

હૃદાખ્યાદ-તા. ૧૭-૪-૯૭ સનિવાર, : કાગળ આબ્યા ॥ ગોવર્ધનભાઈ (નડિયાદ) મ્હારા કા. નો જવાબ એ તો આ જોડણીની ચર્ચા સંબંધે હેમણે લખેલો કા. તદ્દન હસવા માટે જ લખ્યો કહાવે છે વગેરે.

તડાઅલ્લાહુયાર-તા. ૧૬-૫-૬૭ રવિવાર : કાગળ લખ્યા :
રમણભાઈ (અમદાવાદ.)

હેમના તા. ૮-૩-૬૭એ આવેલા કા. નો જવાબ; હૃદય-
વીણામાંનાં કાવ્યોમાં એકબીજાની પુનરુક્તિ તથા mannerism છે
એમ કેટલાક કહે છે તે વિશે મહેં જમાવમાં લખ્યું તેમજ man-
nerism નો અર્થ જોતાં એને તહોમતમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે
તે બતાવ્યું.

“ ભૂરા બોમ વિશે ગિરિરાજ એ ” એ કાવ્યમાંનું એક તરવ
જે તા. ૧૬-૪-૬૭ ની ડાયરીમાં મહેં નોંધ્યું છે તે લખ્યું.

જોડણીની બાબતમાં જો. મા. ત્રિ. ના જવાબમાં વિષય લખવામાં
મહેં મિત્તળ ખોઈ નથી નોંધ્યો-લખ્યું. તેમજ લખ્યું કે મહાઈ
જોડણીનું ચોપાનિયું જોયું હશે કે નહિ એમ મહેં જો. મા. ત્રિ.
વિશે લખ્યું છે તે મહેં જણી જોઈતેજ. લખ્યું છે સાથી કે
રણુછોડાભાઈ હિંદરામનું નામ મુખાગ્રે મૂકીને મહાઈ નામ સુદ્ધાં
નથી ગણ્યું ને મહારી મહેનતની ગણના પણ નથી કરી. માત્ર એક
ખૂણે જરા હિંસેખ કયો છે. ને તે પ્રસંગવશાત્ અને ખર્ચ કહી
સ્વીકારેલું તરવ નં સ્વીકારવા માટે જ !

જોડણીની બાબતમાં Survival of the fittest ના મતનો
ઉપયોગ કરવાનો જરૂર જ નથી. સાથી કે હેમાં ચોગ્યતાનો નિર્ણય
કરવાનું સાધન સુઝબ છે-તે બધું લખ્યું.

મિ. મીસ્તરીને “ જન્મ અને પ્રાણ ” માં રમણભાઈએ ખૂબ ખર્ચો
છે. તેથી કું ખુશી થયો છું તે લખ્યું પણ હેમાં ત્રણ ઠેકાણે ભૂલ
થઈ છે તે બતાવ્યું.

(૧) ‘ કવેતાઈ કલ્પના ’ એ શબ્દમાં “ કવેતાઈ ” તે Poetic-
ness જેવો રોપયુક્ત શબ્દ થાય છે એમ રમણભાઈએ લખ્યું છે. પણ
કું મારું છું ‘ કવેતાઈ ’ શબ્દ (ખોટો તો છે જ બીજી રીતે) માં
મીસ્તરીએ બાવવાયક નામ તરીકે નહિ પણ વિરોધી તરીકે

poetic (imaginative)-એમ-વાપર્યો છે. જેમ આપણે “દેવતાઈ સ્વરૂપ” એમ વાપરીએ છીએ તેમ.

(૨) ‘મંદીથી દુ-આ’ વિશે ટીકા કરવામાં રમણભાઈએ દુનિયાનો અર્થ phenomenal world (આ દષ્ટિગોચર ભૌતિક સૃષ્ટિ) ના અર્થમાં મણ્યો છે. પણ હું ધારું છું મિ. પિતીતે low affairs of the world, worldliness (જગતના હવકા બ્યવહાર) ના અર્થમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે, એમ હું ધારું છું. જેમ મહેં મદારા ‘જગતના વિષનો ઉતાર’ એ કાવ્યમાં છેલ્લા શ્લોકમાં (હ વી. પૃ. ૮૦) “જગત-કદંબ” શબ્દ વાપર્યો છે તેમ.

(૩) શેલી કૃત Love's Philosophy ના ભાષાન્તર (મિ. પિતીતવાળા) વિશે ચર્ચા કરતાં યોગ્ય રીતે રમણભાઈ લખે છે કે કુસો વચ્ચે મહોમાંહે બ્રાતૃભગિની સંબન્ધ અસમનો છે તે ભાષાન્તરમાં ભુલ્લે કર્યાથી રસજંગ યાય છે. અરે, પણ રમણભાઈએ પોતે જ સારા નમૂના તરીકે તોટકમાં ભાષાન્તર બતાવ્યું છે ત્હેમાં પણ એ બ્રાતૃ-ભગિની બાવનું નામ પણ નથી !

(આ તોટકમાં ભાષાન્તર કોણે વિદ્યાએ કયું છે તે પૂછ્યું) છેલ્લા બદંબદના અંકમાં ‘વિદ્યમાન બદંબદ’ એમ જે રમૂજ કરી છે તે વિશે લખ્યું.

હાસિ-તા. ૨૪-૫-૬૭ સોમવાર : કામળો આવ્યા.

(૨) રમણભાઈ (અમદાવાદ) શુ.પો. (૩) ‘સુદર્શન’ એપ્રિલ ૧૮૬૭નું રમણભાઈએ મોકલેલું.

૨. એપ્રિલના ‘સુદર્શન’માં “હૃદયવીણા” વિશે અવલોકન આપ્યું છે. મણિલાલ દિવેદીનું લખેલું જણાય છે. ધણું જ દેવમુલક છે. રમણભાઈ હેનો જવાબ તરત લખવો ધારે છે. હૃદયવીણાનું સવિસ્તર અવલોકન કરતાં મુધી મુલતવી નહિ રાખે. પણ મહેને પૂછે છે કે ત્હમારે કાંઈ સૂચનાઓ કરવી છે ?

એ જ અવલોકન વિશે એક લખાણ (ચર્ચાપત્ર) જાનસુધા માટે પ્રાપ્તિ "પ્રેમભક્તિ"ની સહીથી મોકલ્યું છે. કહે છે હેમાં દલીલો બહુ નથી; પણ ખોટું નથી એટલે જાનસુધામાં દાખલ કરશે.

હાલમાં—તા. ૨૫-૫-૬૭ મંગળવાર : કાગળ લખ્યા ૧ રમણભાઈ (અમદાવાદ).

સુ. પો. (રજિ.) ૨ રમણભાઈ...અમદાવાદ.

૧. હેમના કા નો જવાબ; સુદર્શનમાં આવેલા હ. વી. ના દેશમય અવલોકન વિશે લખ્યું.

૨. (a) સુદર્શન-મોકલ્યું.

(b) હેમાંના હ. વી. ના અવલોકન ઉપર મ્હારી ટીકા; અગિયાર નોંંટપેપર પૂરા બરીને.

(આ મ્હારું લખાણ પાછું મગાવ્યું છે કામ થઈ રહે.)

હાલમાં—તા. ૨૬-૫-૬૭ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા રમણભાઈ (અમદાવાદ).

"સુદર્શન" મ્હારા રખતાઓમાં ફેંલીક લોટીમાં માત્રાદોષ છે એમ મોઢમ કહ્યું છે. તે દરેક લોટીની માત્રા તથા તાલખતાની સાબિત કરી આપ્યું છે કે દોષ નથી. મૂળ નમૂનાં જોડે સરખાવી બતાવ્યું. કામ્યના કા. ની પૂરવશી તરીકે આ લખી મોકલ્યું. ચોખ્ખ ઉપયોગ માટે. તેમને પણ આ સમજશે જ. પણ મોકલ્યું.

હૈદરાબાદ—તા. ૧૮-૭-૬૭ રવિવાર : કાગળ લખ્યા.

તંત્રી, 'સુદર્શન' (નિર્ણય).

હેમના એમિલના અંકમાં 'હૈદરાબાદ'નું અવલોકન છે. રહેમાં મ્હારાં કાવ્યોમાં ઇંદોષ ખતાવતા કરેલા ઉતારા મૂળથી ફરફાર કરેલા કેટલાક છે—તે વિશે ખુલાસો પૂછ્યો. બૂદા Covering letter માં લખ્યું કે જે અંકમાં આ પત્ર જ. પો. તે અંકની બે પ્રતો V. P. P. થી મ્હને મોકલશે.

હૈદરાબાદ—તા. ૧૦-૮-૬૭ મંગળવાર : મનુભાઈ. (ઉચ્ચક)

મ્હારો કા. તા. ૨૭-૬-૬૭ નો રહેંચો લખે છે. પણ ત્હારે તા. ૬-૬-૬૭ નો તો નથી જ રહેંચો ! એ શું ? મનુભાઈએ Sir Henry Irving ને Shylock ના વેશમાં, જોયો, અને Miss Ellen Terry ને Portia ના વેશમાં. જુનેની નાટકશક્તિથી છક થઈ ગયા. ખાસ કરીને અર્વિંગથી એકસપીયરના નાટકો ઉપરના વિવેચનથી જે ન જણાય ત્હેની. ઝીણી સ્વભાવરેખાઓ શાયલોકની આ અર્વિંગના ભજવવાથી જણાઈ, વગેરે. અર્વિંગને interview કરવાની ઇચ્છા મનુભાઈ રાખે છે.

કરાંચી—તા. ૨૨-૮-૬૭ રવિવાર : મે ૧૮૬૭ ના ચાનસુધાના અંકમાં 'જન્દ અને પ્રાસ'ના વિષયમાં છેલ્લા પેરેગ્રાફની શરૂઆતમાં રમણભાઈ લખે છે :—

“કવિતા જેમ પોતાના મંગીતમય અંશને સફળ કરવા સારૂ પ્રાસરૂપે પુનરાવૃત્તિનો સ્વીકાર કરે છે તેમ સંગીતના અંતરમાં પણ કવિત્વ રહેલું હોવાથી તે ધણીવાર કવિતાના જેવો પ્રાસ અદ્યક્ષ કરે છે.”

હાનો અર્થ સમજાતો નથી. સંગીત તે પ્રાસ સ્વીકારે છે એટલે શું ? આ માટે રમણભાઈને રહેં લખીને પૂછ્યું હતું. ત્હેના જવાબમાં હેમણે હેમના તા. ૨૬-૭-૬૭ ના કાગળમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :

“What I mean is that the rhymed couplet belongs properly to poetry and not to music. Recurrence of accents and syllables is what belongs to music, and this recurrence takes the shape of rhyme when it is adopted by poetry. But sometimes music adopts such rhymes, as poetry sometimes adopts musical recurrences. These infringements of limits do not, however, change the nature of poetry and music. This is all I mean.”

પણ હજી હેમનો ભાવાર્થ પૂર્વવત્ અસ્પષ્ટ જ રહ્યો છે. સંગીત

પ્રાસનું અહલુ કરે છે હેનું મૂલ ઉદાહરણ આપે તો સમજાય. મૂળે લાગે છે કે music (સંગીત) શબ્દનો અર્થ કરવામાં બે અર્થની મિશ્રતા થઈ ગયાથી અર્થ બુદ્ધ થઈ છે. music (સંગીત)ના મુખ્ય બેદ છે,—(૧) શ્વનિ સંગીત અને (૨) તાલ સંગીત. (૧) શ્વનિ સંગીતના બે વિભાગ છે,—(ક) સ્થર સંગીત અને (ख) અક્ષર સંગીત.

(૨) તાલ સંગીતમાં નીચેના વિભાગ સમાય છે:—

(ક) આપણી ગીતકલામાં સ્વીકારાયેલા સર્વ તાલ-ત્રિતાલ, ચૌતાલ, ઝંપા વગેરે; તેમ જ પાશ્ચાત્ય ગીતકલાના તાલ.

(ख) હન્દઃશાસ્ત્રમાંના માત્રામેળ હંદના તાલ તેમ જ અક્ષરમેળ હંદના સ્વતઃસિદ્ધ rhythm (ચન્દ્રત્વ્ય)નો તાલ.

(ગ) Rhythm (ચન્દ્રત્વ્ય); મઘમાં (તેમ જ પદ્યમાં) આવડું.

(પ) ત્વત્કલાનું ત્વ.

All this is music of time-measure. કાલમાન સંગીત.

હાસાણી (તા. કંડિયારો)—તા. ૨૦-૧૨-૬૭ શ્રોમવાર:જાણ્યામાં ઇ. સ. ૧૮૬૦ આખરમાં કે ૬૧ ના આરંભમાં 'કચ અને દેવવાની' ના સુન્દર કાવ્ય (મણિશંકર બટ્ટે કરેલા)ના સંબંધમાં રમણભાઈએ વિચારો લખતાં Love (પ્રેમ)ની એક બાબત સરસ કરી લીધી;—કાંઈક આમ કહી:—"Sympathetic sharing together of spiritual enjoyment" (અર્થાત્ આધ્યાત્મિક આનન્દનો સમભાવથી સાથે ઉપભોગ તે પ્રેમ). દેવવાની ચાંદની રાત્રની અદ્ભુત શોભાથી મુગ્ધ થઈ જઈને, કચને બોલાવવા લાગી કે આ સૌન્દર્ય તો જો! કહેવું સરસ છે! પણ કચ તપસ્વીએ દદ રદીએ વાતને અજુગજુ કરી; તે વખતે દેવવાનીનું દેવ તે એ આધ્યાત્મિક આનન્દનાં સહોપભોગમાં ભંગ થવાને લીધે જ હતું.

પણ જરાક ઝીણું તપાસતાં વિચાર આવે છે કે શું દામાં પ્રેમનું પૂર્ણસ્વરૂપ આવે છે? અથવા શું આ સહોપભોગની ઇચ્છાનું મૂળ પ્રેમમાં છે? એક ન્દાના હોકરાને સાધારણ કાખમાં લઈએ.

નલિન દારૂખાનાની દીવાસળીઓ -રંગબેરંઓ છોડવા જતો હતો (ગઈ દીવાળીમાં) ત્યારે ફક્ત પોતે છોડવાથી સંતુષ્ટ ન થતો મ્હને તથા સુશીલાને બોલાવીને દેખાડવાથી વધારે ખુશ થતો હતો. અર્થાત્ ગમ્મત, આનન્દ, એકલા પોતે અનુભવવા કરતાં બીજાની સાથે અનુભવવાથી આનન્દ ખરો થયો; અને તે પોતાને કોઈ વહાલું માણસ હોઈ ત્હેની સાથે અનુભવવાથી વધારે થાય. અર્થાત્, આનન્દનો સહોપભોગ તે પ્રેમ નથી. પ્રેમપાત્રની સાથે આનન્દોપભોગ થવાથી વધારે રસ પડે છે. એટલું જ છે, પ્રેમ તે તો આનન્દથી પૃથક્ કાંઈ જુદું જ ગૂઢ, અગમ્ય તત્ત્વ છે.

પણ વધારે જરા તપાસિયે. એ જ નલિનની દીવાસળી સળગતી જોવાને સુશીલા કે હું ના ગયાં હોત તો નક્કી - બીજો ઠરજો ગમે તો, પણ-કોઈ નોકરને કે આયાને કે કોઈને બતાવીને પણ ખુશ થાત. હેનું મૂળ શું? એ જ કે તે આનન્દ-એકલાં એકલાં-ભોગવાતો નથી, કોઈ હેમાં ભાગ લેનાર હોય છે તો એ હિપ્તભોગ પૂર્ણ થાય છે. એટલું જ, -પ્રેમનો સંબંધ હેમાં ના આવ્યો.

પણ હેમાં Vanity (ઝીણું આત્માભિમાન) નહિ હોય? બીજું ઉદાહરણુ લ્યો. કોઈ નવો ઘોડો, કે નવી ગાડી કે નવું લૂગકું કે હેવું કાંઈ આપણે લીધું હોય, તો તે-જુઓ, ફેલેવું સરસ છે!-એમ બીજાને દેખાડવાથી પોતાને એ વસ્તુથી થયેલો આનન્દ સફળ થાય છે. (પછી તે બીજું જણ તે પોતાનું પ્રેમપાત્ર હોય તો વિશેષ આનન્દોપભોગ). આ સતોષ તે શું ફક્ત સહોપભોગથી જ? કે Vanity નો અંશ હેમાં ખરો? કે બંને મિશ્ર?

ગમે તેમ હો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જ જણાય છે કે આનન્દનો સહોપભોગ તે અને પ્રેમ એ એક વસ્તુ નથી, પર્યાવરણ નથી. પ્રેમ તે તો એથી સ્વતન્ત્ર જૂદી જ કાંઈ અગમ્ય વસ્તુ છે. (માટે તે વખતે રમણભાઈને જવાજ લખતાં પ્રેમની આ વ્યાખ્યા ગણીને મ્હેં જે લખ્યું હતું તે ખોટું લાગે છે). બીજું એ પણ જણાય છે કે

એ સહોપભોગ તે આનન્દનો વિષયની ઉત્તરતાની પાંપરીના પ્રમાણમાં વધતો જાય છે. ઉન્નત રૂપ સે છે. દેવતાનીએ ઇચ્છેલો સહોપભોગ તે આધ્યાત્મિક (પૂણ્ય) આધ્યાત્મિક 'તો' નહિ જ-એ તો અંદર અંદર આધ્યાત્મિક તરવોનો સાનાનન્દમાં જ સંભવે. પણ ખીજે દરજ્જે આધ્યાત્મિક હોવાને લીધે જ્યાં પાંપરીને; નેલિનનો દીવાશળીના પ્રકાશનો આનન્દનો સહોપભોગ તે ઘણા ઉત્તરતા દરજ્જાનો ખરા. પણ ખાળકની નિર્દોષતાને લીધે હેની પદ્મો વળી કાંઈક પાંપરી એક છે; મિષ્ટાન્ન સાથે ખાવાયો થતો સહોપભોગ તે ઘણા જ ઉત્તરતા પાંપરીનો.

હૃદયમાલ—તા. ૨૨-૨-૬૮ મંગળવાર કાગળ આખ્યા:

૧. ગુજરાતી શબ્દસંગ્રહ.

૨. સેકે. ગુજ. વ. સોસાઈટી.

૩. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ (અમદાવાદ)

૧. સોસાઈટી તરફથી અ. થી. ધ. મુદ્રી જે ભાગમાં છપાવેલો કાથ, જોડણી નિશ્ચિત કરવા.

૨. એ કાથ મોકલ્યાની સુચના અને એમાંની જોડણી વિશે અભિપ્રાય એક મહિનાનો અંદર માર્યો છે.

૩. એ જ જોડણીના સંબંધી એક જે સુચનાઓ છપાવીને અભિપ્રાય માટે મોકલી છે. એકાર તથા ઓકારના એ ઉચ્ચાર તથા અનુસ્વારના એ ઉચ્ચાર ચાલુ છે. તે જુદાં જુદાં ચિહ્નો જતાવવા એમ હેમનું કહેવું છે. હેમના લખાણની જોડણી ઉપરથી પણ જણાય છે કે 'અકારો' વગેરે શબ્દોમાં દ્વિતર લખવાની પદ્ધતિ એમને માન્ય છે.

હૃદયમાલ—તા. ૨૧-૨-૬૮ સનિવાર કાગળ આખ્યા:

૨મણીમાઈ (અમદાવાદ).

૧. રાણી સરજની વ્યુત્પત્તિ-વિશે ફરી લખ્યું કે રસ-સરજ, ઉપરથી

એ થયેલો લાગતો નથી. ગણદમ્ ઉપરથી હું તો હતું. માનું છું. એ શબ્દ મૂળ સંસ્કૃતમાં નપુંસક છે તે કંઈ મહોદી અડચણ નથી. એ રીતે તો ગુજરાતી અને પ્રાકૃતમાં આવતા સંસ્કૃત શબ્દોની જાતિ ઘણીવાર બદલાય છે, એટલે સુંધી કે હેમચંદ્રને પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં અન્ય જાતિની અનિયમિતતા માટે લિંગમ્ અતન્ત્રમ્ એમ સૂત્ર કરવું-પડ્યું છે. અર્થમાં ફેર પણ એવી જ રીતે થયા કરે છે. ચંદ કવિએ રાસાનું લક્ષણ આપ્યું છે તે બાબત લખ્યું કે ચંદની ભાષા (જે મહારે નામ મતે પ્રાકૃત શબ્દોનાં વિચિત્ર રૂપ અને સંસ્કૃત પ્રત્યયનો ખીચડો છે, તે) હું પૂરી સમજતો નથી. પણ જે કંઈ સમજાય છે તે ઉપરથી લાગે છે કે રાસાનું લક્ષણ નથી આપ્યું; પણ માત્ર વર્ણન, કવિઓની રીત પ્રમાણે માહાત્મ્યદર્શક વર્ણન, આપ્યું જણાય છે.

હુદરાખાદ—તા. ૬-૩-૯૮ શુધવાર, કાગળ લખ્યાં
મનુભાઈ (અમદાવાદ)

રાસો બાબત વધારે લખ્યું. ચંદે આપેલા શબ્દોનાં વર્ણનમાં રસ એવો મુખ્ય અંશ નથી. જેવા બોળ અંશ છે તેવો એ છે. એ રીતે તો મુર કે એમાં કહેલા દ્રાઈપણ અંશ ઉપરથી પણ રાસો શબ્દ થયો છે એમ દ્રાઈ કહી મકે જો એ શબ્દોના અક્ષર કાંઈક મળતા આવતા હોત તો.

અમદાવાદ—તા. ૨૪-૩-૯૮ શુરુવાર. આજ સવારે રા. સા. માધવલાલ હરિલાલ મદને મળવાને આવ્યા. મહેં એમને ચિઠ્ઠી લખી હતી કે જોડણી સંબંધે કેટલીક વાતચીત કરવી છે. ધણે બાગે જોડણીની બાબતમાં અમારા બેના વિચાર મળતા આવે છે. ફક્ત સધુપ્રયત્ન ચકાર અને સકવું વગેરેમાં સકારને સંબંધે મતભેદ જણાય છે અને તેનું કારણ પોતે મુરતી ઉચ્ચાર-ધણે બાગે કરે છે તે હોવું જોઈએ. પણ એમનાથી જાતી કેટલીને એ મતને પળખી રહી સકાતું નથી...પ્રાકૃતનો અખ્યાસ હેમણે દમણા-દમણા રા.

કર્પો જણાય છે. હેમણે સૂચના કરી કે લાલશંકર વગેરે શબ્દકોશ કમિટીના મેમ્બરોએ અહિં મ્હારે બંગલે મળી મ્હને સાથે લઇને જોડણીના નિયમ સંબંધી નિર્ણય કરવાને ચર્ચા કરવી. આ પ્રમાણે લાલશંકરને એ સૂચવનાર છે. ગુજરાતી ભાષાની વ્યુત્પત્તિના ઉત્સર્ગ મ્હેં શોધી કાઢેલા છે તેની નકલ હેમને મોકલવાની મ્હેં કબૂલ કરી છે તેમજ કેશવલાલના નિયમો પણ મંગાવવાનું કહ્યું છે.

અમદાવાદ—તા. ૧૨-૮-૧૯૯૮: મર્ષ કાલ્ય અડધી રાત્રી પછી દોઢ વાગ્યે બિચારો સિન્ધુ ગુજરી ગયો. દાંતને લીધે સખત diarrhoea થી અંત આવ્યો, મનને દુઃખ થયા વિના રહેલું નથી. બાકી હેનો આત્મા તો શાન્તિધામમાં આનન્દ ભોગવશે. ઈશ્વરની અગમ્ય રચનાને દીનતાથી તામે થવું એ કર્તવ્ય છે.

નાસિક—તા. ૨૯-૮-૯૮ શુક્રવાર. કામળા આબ્યા: ૨-૬નાલાલ દલપતરામ કવિ (પૂના).

૨. 'વસન્તોત્સવ'ની પ્રત મોકલ્યાની સૂચના. હેમની ગદ્યમય 'જન્દ' (?) રચના બાબત કેટલોક બચાવ લખે છે. Blank Verseને! અર્થ પોતે જુદો જ કરે છે ને ત્હેને વળગી રહે છે.

વાઘાડ—તા. ૧૦-૯-૯૬; રવિવાર. કામળા આબ્યા: મનુભાઈ (લંડન).

"શાન્તિસંહાર" તપાઈ રહ્યું. પ્રસ્તાવના, ટાઈટલ પેજ, તથા શુદ્ધિપત્ર છાપવા હવે મનુભાઈએ મોકલ્યું છે.

નાસિક—તા. ૨૪-૧૦-૯૬: સોમવાર. આજ આવેલા ગુજરાત શાળાપત્રમાં "ગુજરાતી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ" એ વિષય છે. એક જણે તપાવેલી ચોપડી ઉપર ચર્ચા છે. હેમાં ધણે ભાગ તો જાણીતી બાબત છે. (મ્હેં કેટલાક વર્ષ ઉપર દર્શાવેલી વાતો મ્હારી કહીને સ્વીકારતા કેમ અચકાય છે?) કેટલીક નવી વાતો સારી છે.

કામળા લખ્યો: આશ્ચર્યકર (અમદાવાદ).

રઘુવંશના બીજા સર્ગમાં—ચણ:ચરીરે મવ મે દયલ છે કે

દયાવાન છે ? શં. પા. પંડિત કહેતા હતા કે દયાલુ શબ્દ સંસ્કૃત નથી—એમ મ્હને યાદ છે.

પૂન્યમ, માટે સં. શબ્દ શો ? પૌર્ણિમા ? તે સાથે એ પણ જાણવું છે કે મામ્-પ્રથમ-ચન્દ્ર, પછી, મહિનો એમ છે કની ?

નાસિક—તા. ૯-૧૧-૯૯ ગુરુવાર : ૪ નોવેમ્બર '૯૯ ના સુદર્શનમાં કે'ક 'આનન્દનન્દન'ની એક 'કવિતા' આવી છે. તેમાં પ્રતિયા (ફૂટનોટમાં) હેતી છે કે હેમાથી સંસ્કૃતભિન્ન ફારસી વગેરે ભાષાનો એક પણ શબ્દ નહિ જડે; તે પ્રતિયાનો લાંબ કરનારા એ શબ્દ જડયા છે તે બાબત પત્ર લખી મોકલ્યો :

(૧) સાખૂ મેન્ચ કે પોર્ટુગીઝ હશે એમ લાગે છે. સંસ્કૃત તો નથી.

(૨) લાલ-ફારસી છે. અરબીમાંથી આવેલો જણાય છે.

નાસિક—તા. ૧૩-૧૧-૯૯ સોમવાર : કાગળ લખ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ)

'લાલ' શબ્દ અરબી છે, લામ, એન, લામ એમ જોડણી. છે-એ મ્હારું impression પડે હતું. અહિંના કાઝીને પૂછયાથી ખાતરી થઈ છે-તો એ ત્હમે બીજાને પૂછી જોજો.

નાસિક—તા. ૧૬-૧૧-૯૯ ગુરુવાર : કાગળ આબ્યા ૪. આણંદશંકર (અમદાવાદ)

(૪). એક ફારસી વિદ્યાર્થી કહે છે કે—“લાલ શબ્દ જેમાં. “એન” છે-ત્હેનો અર્થ માણેક છે. અને તે શબ્દ જૂદો છે. અલિદ-વાળો ‘લાલ’ શબ્દ છે ત્હેનો અર્થ રાતું છે;—હામાં શો ફેર છે ? મિરઝા કાઉસરને પૂછી જોશો.

કોઈ કહે છે ‘સાખૂ’ શબ્દ ફારસી છે. આણંદશંકર ધારે છે (મ્હારી પેઠે) કે પોર્ટુગીઝ હશે. પણ આ સચના પછી વિચારે ચડે છે—કપડવંજનો ઉદ્યોગ મુસલમાન વખતનો હતો તેથી.

બુદ્ધિપ્રકાશ (નોબેન્ગર) માં પણ 'આનન્દનન્દન'ની હેવી જ પ્રતિમા છે તે વાંચી છે? (એ કાલ્યે જ દીડીને હેમાનો શબ્દ 'અન્દર' તે હેણે 'અન્તર'ના અપભ્રંશ કરાવ્યો છે તે વિશે એમ છે તે તપાસ ચાલુ કરીશ.) ,

એકસમૂહરના હિન્દુઓ વિશેના prejudiced મત વિશે આશ્ચર્ય કરને પણ મહારી પેઠે જ આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું.

કાગળ લખ્યા : જવાબાર્થ બી. મહેતા (મુંબઈ) .

'લાલ' 'સાળુ' 'અન્દર', 'માલ', 'માલતા', 'આલતા', એ શબ્દો વિશે ખુલાસા પૂછ્યા. વ્યુત્પત્તિ, અર્થ વગેરે પ્રાપ્ત — એ ફારસી, બંગલો છે તેથી કારણ લખ્યું પૂછવાનું.

ચાંદોર—તા. ૧૬-૧૧-૬૯ રવિવાર કાગળ લખ્યા : આશ્ચર્ય કર (અમદાવાદ).

જવાબ Operation કરાવવાનું જ ધાઈ છું. પ્રોગ્રામ લખ્યું. આખી રજા તો ખાટલાવશ જશે. પણ પ્રા. સમાજના વાર્ષિકોત્સવમાં થોડો વખત પણ શામિલ થવાય તો ઠીક એમ ઇચ્છું છું.

'લાલ'—'લાલ' માટે તપાસ કરી છું. ગમે તેમ હો. પણ લાલ (=રાતું) ફારસી છે 'આનન્દનન્દન' હેમાંથી છૂટે એમ નથી.

'સાળુ'ની વ્યુત્પત્તિ જોવી જોઈશે. મુંબઈ છે. જુ. પ્ર માં પણ પ્રતિમા 'આનન્દનન્દન'ની દીડી છે, હેમાં 'અન્દર' શબ્દ એમ પડતો છે. કારણો સવિસ્તર લખ્યા.

ચાંદોર—તા. ૨૦-૧૧-૬૯ સોમવાર કાગળ લખ્યા : મનુભાઈ.

'સાળુ' શબ્દ ફેન્ય ઉપરથી છે—એમ ત્હમે મને વાર કહ્યું તું (પૂછવાનું કારણ લખ્યું. 'આનન્દનન્દન'ની પ્રતિમા વગેરે).

'જ્ઞાનમુખા' છેલ્લું આવેલું છે ત્હમાં પ્રેમચંદ્રિનું 'કાવ્ય' 'પ્રાર્થના' મથાળાનું આખું છે તે વિશે લખ્યું; ૬ જાન્યુઆરીના કાળ (૧) નો ૭-૮ હેત્રે ઊડ્યો નથી ! ને રમજાનના દિવસ પણ કરે છે ! તે જ

પછી 'રમણ' કાવ્ય છે. હેમાં જન્દ છે. અને એક શ્લોકમાં અનેક જન્દનાં મિશ્રણ કરવાની યોગ્ય છટ લીધી છે તે હહેલું સારું થયું છે । 'જન્દ' છે તેથી હેનો પડછો જતાવવા માટે પેલું 'જન્દ' વિનાનું દાખલ રમણભાષ્યે કયું હશે? જાગ્યે જ.

ખેડગાંધ-તાં ૨૫-૧૧-૬૬ રાનિવાર કાગળ આપ્યા :—
જવાબ (મુખ્ય).

હારા તાં ૧૬ મીના કા. નો જવાબ:—

(૧) 'લાલ' અલિફથી પણ લખાય છે. ને 'એન'થી પણ લખાય છે. હેનો પ્રાથમિક અર્થ 'માણેક' છે તે પછીથીનો અર્થ 'રાતું' છે.

સં. જલ્ન=છતું તે ઉપરથી 'લાલ' શબ્દ થાય તે અર્થ જૂનો જ થાય છે.

લાલ-અલિફ-લામ-લાલ=૧. રાતું ૨. મૂંગું-Dumb.

(૨) સાબુ શબ્દની ઉત્પત્તિ લિન લિન્ન છે. ગુજરાતીમાં રોમાંથી આવ્યો તે ખજર નથી પડતી. Latin Sapo (=Soap) છે હેનું મૂળ Sebum (=tallow) છે. Frenchમાં Savon (=Soap) છે. અરબીમાં (સ્વાદ-(અલિફ)+મે+વાવ+નૂન)-'સાબૂ' છે.

Plinyએ પ્રથમ આ શબ્દ વાપર્યો છે....Pompeii ના ખંડેરમાંથી સાબુ નીકળેલા છે. આપણા મુલકમાં શું હશે તે ખજર નથી.

(૩) 'અન્દર' અને 'દર' બંને ફારસી છે, હેમાં સંક નથી.

(૪) માહ-ધણો જૂનો ફારસી શબ્દ છે. માહ=(૧) યન્દ; પછી (૨) મહિનો.

મહિનો-માહ ઉપરથી થયો છે. (પણ શી રીતે ?)

(૫) માહતાજ-આફતાજ-માં તાજને સં. તાજ નેડે સંબંધ હશે. આફ-શું તે ખજર નથી. આફતાજનો અર્થ તકે પછુ વખતે માય છે.

તાજ શબ્દ ઝન્દ તથા પહેલવીમાં પણ થોડા રૂપાન્તરમાં જો એમ એક જાણનાર મિત્ર કહે છે.

ખેડગાંવ—તા. ૨૬-૧૧-૯૬ રવિવાર કાગળ લખ્યા :
'સુદર્શન'ના તંત્રી (અમદાવાદ)

અર્ચાપત્ર-પૂરવણી-'લાલ' તથા 'સાળ' વિશે જાણનાં એ આપેલી માહિતી જ બધી લખી છે; હેમનું નામ દબને અને પ્રસિદ્ધ રીતે ઉપકાર માનીને.

સુહાદી—તા. ૨૮-૧૧-૯૬ મંગળવાર કાગળ લખ્યા :
આજુ'દશંકર (મુંબઈ)

કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ-ફારસી શબ્દો બાબત-આપણી અટકોના કોટલાકના જવાબ દીધા છે-મળ્યાં ત્યારે વાત કરીશું.

દયાલ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ જ છે.

માવતો પ્રથમ અર્થ અન્દ અને પછી મહિનો (મ્હારા મતને મળતા જ છે)-ચન્દ્રમસ્ મનો મસ્ તે પણ ચન્દ્રમાસ-માસ એમ સંબંધ હશે તે પણ મ્હારી કલ્પના હેમને ખરી લાગે છે. લખે છે-ચન્દ્રમાસનો ચોક્કસ અર્થ-bright-or-pleasant-moon વગેરે છે...

દકાએ—તા. ૧-૧૨-૯૬ શુક્રવાર કાગળ લખ્યા :
આજુ'દશંકર (અમદાવાદ)

સાળ-લાલ-એ શબ્દો માટેની પૂરવણીમાં એક શબ્દ ઉકલતો નથી તે પૂછે છે.

'લાલ' શબ્દ ફારસી છે એમ આનન્દનન્દને આજુ'દશંકરની રમર કબૂલ થયું છે. સગ્ર પણ તે વખતે હતો, તેથી મસ્ ધાવ ઉપરથી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિની કલ્પનાનો ભાગ કાઢી નાંખવાનું પૂછે છે.

કાગળ લખ્યા : આજુ'દશંકર (અમદાવાદ).

એ શબ્દ 'Savon' હશે. 'લાલ' માટે 'આનન્દનન્દ' કબૂલ કરે છે તેથી મસ્ ધાવવાનો ભાગ કાઢી નાંખવો.

વાપાક—તા. ૨૦-૧૨-૯૬ શુક્રવાર, શુ. પો.

૩. મુદરાનં (ડીસેમ્બર ૧૮૯૯)

૪. મહારાં ચર્યાપત્ર 'આનન્દનન્દન'ના ફારસી શબ્દો બાબત આપ્યા છે.

'સાળૂ' શબ્દ હેમના કાવ્યમાં હતો જ નહિ. 'ચાળૂ' હતો ! અપવાદની ભૂલ હતી.

પણ 'લાલ' શબ્દ તો છે જ.

બીજાં એક બે ચર્યાપત્ર એ જ બાબત આપ્યાં છે. તેમાં તો સંસ્કૃત બાબતું અચાન જણાવનારે બહુ લખ્યું છે-હસવા જેવું.

Dr. Martineau કૃત Endeavour After Christian Lifeની ત્હમરી પ્રત ફરી મ્હેં જાણીની લીધી છે. ઉત્તમલાલને વાંચવા માટે, હેલે બક્તિ વિશે ઉત્તમ પુસ્તક સૂચવવાનું કદાચી.

લખે છે :—“હું હાલ સ્વીડનબોર્ગ વાંચું છું. મ્હને આશ્ચર્ય લાગે છે કે (હેનાથી) મણિચંદર કિશન શી રીતે યદ્ધ ગયા ?”

નાસિક—તા. ૨૧-૩-૧૯૦૦ સોમવાર. કાગળ આપ્યા :—
૧ આશ્ચર્યચંકર (અમદાવાદ)

૧. જવાબ લખે છે : તમારી સૂચના મળી તે મ્હેલાં ફરકારનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે પૂર્ણિમા બાબત મ્હારે લખવું. માધવલાલનું ખોટું છે, ત્હમારું ખરું છે. તે બધું જતાવીશ. માધવલાલે વિષયાન્તરતા કરી છે. વગેરે....

Lit. & Soc. Club માં પ્રો. દવેએ બાપણ આપ્યું હતું. “શ્રી સ્વામીનારાયણનું જીવન અને સિદ્ધાન્તો” એ વિષય હતો. પૂણે શ્રદ્ધાથી કહ્યું તું. પણ મુદ્દા બરોબર ગોઠવ્યા નહોતા. અને સહજનન્દના ચમત્કારોની વાતોની અસર ઓતાઓ ઉપર તો ના યદ્ધ.

પ્રો. દારૂવાળાનું બાપણ—“Some Mathematical Puzzles” ઉપર તે જ—mathematical puzzle ‘યદ્ધ’ પડ્યું તું, મ્હને જ નહિ પણ બધા ઓતાઓને. એ બધું x quantity હતું,

જેની કીમત હમે શોધી કાઢી સકયા નહિ, પણ એટલો સાર કાઢ્યો કે હવેથી હેમને બાપણુ આપવાની તસ્દી આપવી નહિ. . .

હાલ સ્વીડનભોગનાં monotonous volumesમાં 'હું' 'vande' કરે. છું. કેટલાંક મણિચંકરે બિઝીનાં આપ્યા છે. . .

તમે હાલ બહુ કામમાં છો બાળું છું. પણ વખતે વખતે નાસિક તરફના દેખાવ, લોહરિવાજ, ધરના ત્યાલ, વગેરે બાબત સુદર્શન માટે letters મોકલશે. વગેરે વગેરે. . .

. . . ખીજા મિત્રોને આપણા સાંસારિક રિવાજો, વિશે લખવાનું ફહેવાનો છું. —સંસારસુધારાની જરૂર બતાવવા. —સુદર્શનના સંગ્રહાલય વિરુદ્ધ આ કાઢીને લાગશે પણ માત્ર હેમાં સંગ્રહાય કરતાં હેને motto મેળે વધારે પ્રિય છે.

પેટ—તા. ૪-૫-૧૯૦૦ શુક્રવાર : રાત્રે ખંભામાં દક્ષિણ વરંડામાં બેઠે બેઠે ફરતી બંબકની પર્વતમાંજો છું મસમાં અને મુદ્ધ ચોથ પાંચમના ચન્દ્રમાં અર્ધગૂઢ; અર્ધદશ્ય, તથા તહેની અને આ પેટ ગામની ઉભય બુમિ વચ્ચેની અનેક ખીણો તથા પર્વતોની બુમ-બુમામણી, હાવી જ અર્ધ દશ્ય અને અદશ્ય, જોતો-જોતો, ગંભીર આનન્દમાં હું પડ્યો. ખરે, ખૂરા કવિની કવિતારચના પણ હાવી જ દશ્યાદશ્ય હોય છે, અને તે પછી ઉત્તમોત્તમ મહાન કવિની આ સૃષ્ટિરચના હાવી હોય હેમાં શી નવાઈ. આખ્યાત્મિક જગતના દશ્યાદશ્ય સ્વરૂપની કાંઈ ગૂઢ રચના કરનારી આ પ્રતિમૂર્તિ જ હોય એમ લાગે છે. જગન્નિયંતા, જગદાત્મના મહારે આત્મા કાંઈ અસાધારણ ઉત્થાસથી ઉત્સાહમય થઈ એ ગૂઢતાનો રૂપરંગ કરવાને અત્યધારે તત્પર થઈ રહ્યો છે. પણ હું મસનો ખરો ફત્તાર છેદારો? ત્હારા ચરણ આગળ હું, આ જીવનવાત્રા પૂરી કરીને, આવીશ ત્હારે જ. માટે હાલ તો દીન મૌનથી જ રહું. પેલા તારાઓ—આ દશ્યાદશ્ય ગૂઢ તત્ત્વ જોઈ સકે છે જતાં ફહેવા મૌન ધરીને જોતા રહ્યા છે. તો પછી હું કોણ!

નાસિક—તા. ૧૦-૫-૧૯૦૦ ગુરુવાર : આજ રાત્રે તાજૂત બેવા માટે કાઝી ખીર ગ્વાસુદીનની ચિઠ્ઠી આવ્યાથી હું સુશીલા તથા ડોકરાં ગયાં. હેમને ઘેરથી જોવાનું સમ્પત્તિ હતું.

તાજૂત તો સાધારણ : પછી-જે અમદાવાદમાં નથી તે અદિ એક સરસ છે. તલવારના પટા રમવાની રમતો, બરાંડી (સાદી ને બગતી) ફેરવવાના ખેલ, -કમાન ચલેલા ડોકરાના પેટ ઉપર કાકડી તલવાર વતે કાપવાના ખેલ. તેમજ પેટ ઉપર શ્વત્તુ અખતર ને હેની પીક ઉપર કાકડી, તે કાકડી કાપવાનો ખેલ-ફરી ગટકાના ખેલ, વગેરે બહુ સરસ હતું.

નાસિક—તા. ૧૫-૭-૧૯૦૦ રવિવાર : કામળ આવ્યા મનુભાઈ (લંડન)

તા. ૨૩-૬-૦૦ એ Crystal Palace માં Handel Festival માં મનુભાઈ ગયા હતા. ત્રણ ત્રણ વર્ષે હે-ડેલના રમણાથે ઈંગ્લેન્ડના professional તેમજ amateur ગાયકો-આશરે ૪૦૦૦ સંખ્યા-એકઠા મળે છે ને Oratorios ગાય છે. Effect બહુ grand લાગતી હતી.

નાસિક—તા. ૭-૬-૧૯૦૦ શુક્રવાર : તા. ૫-૬-૧૯૦૦ના Times of India માં એક leader માં નીચેનું વાક્ય છે :—

“But practically the Senate will have three alternatives placed before them.”

આ ખરૂં છે ? alternatives તો બે જ હોય. આ ભાષાદોષ નથી ?

વળી લખે છે :—

“The policy of the Senate should be to resist every attempt to lower the value of the University degree, and we feel convinced that viva voce examinations contribute materially to that end.”

રણપડિયા પિયુને માંડ રે, ટુવે સ્વામ નિશામાં.

આવી અડિયો પિયુનો હાથ રે, જુવે સ્વામ નિશામાં.

આ ધોરણ ઉપર ફેરફાર કરીને એ ગીત મોકલવાનું મ્હને લખે છે. ફેરફાર હાવવાનો તો હક નહિ-લખે છે-પણ ગાવામાં ઉપયોગ કરી શકાય.

દિડોરી—તા. ૨-૧૨-૧૯૦૦ રવિવાર, કાગળ લખ્યા : વસન્તલાલ સુન્દરલાલ (વડોદરા).

જવાબ : મ્હારો સખ્દાર્યભેદનો જયો તદ્દન જુજ છે. પુસ્તક રૂપે એ થાય એટલો નથી-તેથી લાચાર છું...વગેરે. લલ્લુભાઈ પ્રા. પારેખનું પુસ્તક તે બાબત છે તે વિશે લખ્યું. નાતાલમાં અમદાવાદમાં નોંધણ મ્હારી, કને હશે તો.

વણી—(તાલુકે દિડોરી) તા. ૫-૧૨-૧૯૦૦ શુક્રવાર, કાગળ લખ્યા :—મનુભાઈ (લંડન)

“આ સર્વ અણગણ તારાજ-દ રે”—એ ગીતમાં refrain માં ‘દીપે’ સખ્દ દર કડીએ આવવાથી થતી રસ અને અર્થની ક્ષતિ વિશે મ્હેં ત્હમને કહ્યું હતું.—પણ તે ખામી સુધારવાનો માર્ગ સારો સોધી કાઢવા માટે ત્હમને વધારે સારો જય આપું છું. ત્હમે draftમાં અને યોગ્ય ફેરફાર સૂચવ્યા છે. તે પ્રમાણે સુધારીને ગીત ત્હમને મોકલીશ...એ ફેરફાર સાથે હાવવાને પણ શી અડચણ ? ફૂટનોટમાં તે વાત લખાય એટલે બસ.

મનમોહ—તા. ૨૧-૧૨-૧૯૦૦ શુક્રવાર, કાગળ લખ્યા :—મનુભાઈ (ઈંગ્લેન્ડ)

જવાબ. “આ સર્વ અણગણ તારાજ-દ”માં refrain માં ફેરફાર કરી નકલ ખીડી.—એ બાબત ખુલાસો લખ્યો. મ્હને હજી ફેરફાર મનગમતા થયા નથી લાગતા પણ મોકલું છું વગેરે.

દોલતાબાદ—તા. ૨૩-૧૨-૧૯૦૦ રવિવાર : સહવારે સવા

આર વાગ્યે મનમાડથી ઉપડેલી દ્રેનમાં અદિ સાદા આઠે આઠ્યા.
રોજા-અદિ અગિયાર પાછી પહોંચ્યા.

અદિથી દેખાવ અદ્ભુત સુંદર છે. ઊંચે ટેકરી ઉપર-સપાટી
ઉપર-અંગલા છે. ને નીચે વિશાળ તલેટીની મપાટીનો દેખાવ ૪૦-
૫૦ માઈલ સુધીનો જણાય છે. મેદાનોમાં લીલી આડીનાં છૂટક છૂટક
ગચ્છમડાં, અને ઠેકઠેકાણે ચગકતાં તળાવ.

સાંચે ગુફાઓ જોવાને-આં પીને-ગયા. બધી મળાને કર ઉપર
ગુફાઓ છે. અડધી જોતાં સાંજ પડી ગઈ. બાકીની કાલ્પ રહવારે
જોવાનું રાખ્યું. જે જોઈ તે પણ બચ્ચ છે. બાળે માળ ટેલકીકમાં
છે. ને પૂતળા-મૂર્તિઓની-જિંસાઈ જીવતા માણસ કરતાં બમણી ત્રમણી!
બધી પર્વતમાં ખોદી કાઢેલી જ.

રોજા-તા. ૨૪-૧૨-૧૯૦૦ સોમવાર : રહવારે બાકીની
ગુફા જોઈ આઠ્યા, સુરોદ્ય પહેલાં અંધારામાં નીકળ્યા. "ઇન્ડસના";
"સીતાની ન્દાણી"; તથા "કૈલાસ" એ બહુ જ અદ્ભુત બચ્ચ છે.

ગુફાઓએ જતાં પર્વત કીતરીને જવું પડે છે. કઠણ દાળ છે,
સડક છતાં પાછા આવતે સુશીલા વગેરે ટાંગામાં ચડ્યાં. હું તો
બધું જ હીંડ્યો.

મંગાપુર-તા. ૨૩-૧૦-૦ શુક્રવાર : છુ. પો. બે. મે.
મલબારી (મુંબઈ).

હેમના "સંસારિકા" કાવ્ય ઉપર રાજ્યદ્રેપનો આરોપ
આવ્યા સંજન્યે સરકાર ઠરાવ થયેલા વિશે હેમણે લખેલા protestની
જાપેલી નકલ :-

"With Mr. Malbari's best wishes for India
& for England."-એમ ઉપર લખીને.

રાણી વિક્ટોરિયા ગુજર્વાના સમાચાર આજ નાસિકમાં આઠ્યા-
અરેખરી અમૂલ્ય ને હિમદા રાણી તથા lady ગઈ.

કરંજાગી-તા. ૨૦-૨-૧૯૦૧ શુક્રવાર, કાગળ : રજુજિતરામ

વાવાભાઈ (અમદાવાદ) જ્ઞાનસુધામાં 'કવિતા' વિશેનો વિષય (કોઠાર-લાલવાળો લાગે છે) વાંચી 'ગદ્ય કાવ્ય' તે શું? ગુજ. માં ? હોઈ સહે ખરું? એ પ્રશ્નોની ચર્ચા મિત્રોમાં થઈ. ગદ્ય કાવ્ય કો'ને કહેવાય? એ વિશે મદને પૂછે છે (હું 'આ ભાઈને ઓળખતો નથી. પોતાનું સરનામું પણ નથી લખ્યું). લખે છે- "હું આપને અપરિચિત છું. તો પણ આપના મહાનુભાવ સ્વભાવથી આકર્ષાઈ આ પત્ર લખ્યો છે. અને આશા છે કે આપ અવસ્ય લખશો. ગુજરાતના મોટા કવિ તરીકે તમારા તરફ પૂજ્ય ભાવ રાખનાર આપનો એક પ્રશંસક-રજુજિતરામ વાવાભાઈ".

પિંપળગાંવ—બસવંત (તા. નિકાહ)-તા. ૫-૩-૦૧ બુધવાર : (નાસિકમાં) આજ સાંજે મ્હાઈ મન અત્યંત ક્ષોભમય થઈ ગયું. અનેક શોકજનક વિચારો ઉપરાઉપરી ઉભરાવા લાગ્યા. કોઈપણ કારણ જડે નહિ, ને એન પડે નહિ. ફરવા ગયો ત્યાં પણ, શાંત સન્ધ્યા-સમયની પણ અસર ના થઈ. બહુ પ્રયત્ન કરી, ઈશ્વરનું સ્મરણ કરી શાન્ત અવસ્થા તરફ કાંઈક વલણ કર્યું. તો એ કાંઈક થઈ જાય. રાત્રે એકાએક ચન્દ-વદ બીજ ત્રીજનો ચન્દ-પૂર્વમાંથી ફૂટી નીકળ્યો. અને જાણે જાણે હૃદયને શાન્તિનું સિન્ધુન થવા લાગ્યું. ઈશ્વર! તારી દયા!

હમણાં હમણાં મદને આ જીવનની ગંભીર કોટિ ઉપર અનેક વાર ચિન્તન થઈ આવે છે. જીવનનું પશ્ચાદ્વશોકન, ભાવિ, અજ્ઞાત ભાવિમાં જાંખીનાં ફાંફાં, મ્હારો ઉપર આધાર રાખનાર નિર્દોષ બાળકોનું જીવનમાં ક્રમણ, હેમાં થવાના મંજવિત ઉચ્ચાવચ પ્રમંગ વગેરે વિચારોની ગંભીરતા મ્હારા હૃદયને કાળા વાદળાની ધટાની માફક ઘડી ઘડી ઘેરી લે છે-ઈશ્વર! દયામયાં તું આ પ્રસંગોએ મ્હારો દાય નહિ ઝાલે તો મ્હારો તાતા બીજો કાણ છે?

મૃત્યુનો ભય નથી. પણ કાંઈક મૃત્યુનું સુખમય સ્વરૂપ ઢંગાઈ, હેતુ ગંભીર સ્વરૂપ મદને ઘડી ઘડી દર્શન દર્શાવ્યાન એવ્યા કરે છે.

દયામય પિતા ! આ સર્વ હૃદયક્રાંતિયોનું પરિણામ ઇષ્ટ દિશામાં જ લઈ જશે !

રાયપુર—તા. ૧૬-૩-૦૧ મંગળવાર : આજ રહવારે એક ગામડે-બધા ગામની ચેડે પૂર્વજોની મૂર્તિના પથરા દોડા. પણ એક બે ખાસ રચના દોડી. ચોરસ જાંચી બચુકડી પત્થરની ઝોટલીઓ ને તે ઉપર બચુકડી દેવડીઓમાં વડીલોની મૂર્તિયો.-ખાસ કરેલું. હવે કોઈ મૂર્તિયો નવા મરનારની કરતા નથી. એમ કહે છે.-આ મૂર્તિયોની પૂજા શ્રાદ્ધને દહાડે કે તહેવારમાં કરે છે.

નાસિક—તા. ૩-૫-૦૧ શુક્રવાર : કાગળ આળ્યા :—મનુભાઈ (વર્ધિંગ-ઈંગ્લાંડ)

ગરબા ગાવાની પદ્ધતિમાં, ખાસ બ્યેમમંડળેથી ગાવાની રીતમાં, નવી રીતિ દાખલ કરવાની સૂચવે છે. સારાંશ એટલો કે ગાનાર જે રીતે ગાય તેની તે રીતે ઝીલનારા ગાય છે હાલ, તેના કરતાં જૂદી રીતે ગાય...વગેરે (આ ફેરફાર સારો લાગે છે મને પણ.)

શિંદે—(તાલુકે નાસિક)—તા. ૧૦-૫-૦૧ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા:—મનુભાઈ (ઈંગ્લાંડ)

જવાબ. ગરબા ખાખત જે સૂચના કરી છે— ગવડાવનાર ને ઝીલનાર જૂદી જૂદી રીતે ગાય— તે પસંદ કરી. Charming થશે એમ લાગે છે. આ ખરાબર છે— અહિં સંગીત પોતાની હદમાં રહીને વર્તે છે. (Interpretative સંગીત).

મુંબાઈ—તા. ૬-૭-૦૧ મંગળવાર : રહવારે પ્લેઝ્યો. સાંઝે સાઢા ચાર વાગ્યે રાનડેના રમારકાર્યે મીટિંગ ટાઉન હોલમાં હતી, ત્યાં લક્ષ્મીભાઈની ગાડીમાં લગવાનદાસ તથા હું ગયા. લક્ષ્મીભાઈ પણ ખરા જ.

ગવર્નર પ્રમુખસ્થાને હતા. ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને સ્વતંત્ર રીતે પણ સારું બાષણ ઝોન. ગોખલેનું હતું. શબ્દે શબ્દ અર્થજરેલો, યોગ્ય,—જટા પણ સારી. એકંદર ઉત્તમ જ હતું. રાનડેએ તેલંગ વિશે ખોલતો કહ્યું હતું કે હેના જેવા સુધારકોને એક જાતની દ્વિધા જિંદગી.

ભાગ્યવતી પડે છે. તે વિશે ગ્રાખલે કહે છે રાનડેને પણ એ વાત લાગૂ હતી. ને તે સાંસારિક ને ધાર્મિક વિષયમાં તેમજ રાજકીય વિષયમાં પણ. રાજકીય વિષયમાં—ગ્રાખનો ફેટલોક લાગે રાજકર્તાઓની મુશ્કેલીઓ ન સમજતાં હેમના પ્રયત્નોમાં વિઘ્ન નાખ્યે જાય છે; તો બીજે પક્ષે રાજ્યકર્તાઓ પોતાનો ઉન્નત હિંદુશ્રી જાણે છે ને જાણે ખાસ રાજ્ય કરવા જ આવ્યા છે માને છે ને ગ્રાખને જ્ઞાન વધારી રાજ્યમાં લાગ લેવાને લાયક કરી જોતી પદ્ધતિએ આશુવાનો મહાન ધર્મ શ્રદ્ધા જાય છે. આ વિરોધ વિશે ગ્રાખલેએ કળાથી ને મધુરતાથી સત્યપ્રદર્શન કર્યું હતું. ગવર્નર વગેરે ચૂપાઇને બેસી રહ્યા.

નાસિક—તા. ૧૦-૭-૦૧ બુધવાર, કાગળ આવ્યા : M. B. Belsare (Ahmedabad).

પોતાની ગુજ. અંગ્રેજી ડિક્શનરીની બીજી આવૃત્તિ ઉપાય છે. તે માટે એક ઉપોદ્ધાત લખી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ આપવાનું મહેને કહે છે.

નાસિક—તા. ૧૨-૭-૦૧ શુક્રવાર, કાગળ લખ્યા : બેલસરે (અમદાવાદ).

વિદ્યગીર હું યુરસદ નથી. કેસવલાલ શ્રુવ આ કામને યોગ્ય ને ઉત્તમ છે. હેમને કહે.

નાસિક—તા. ૨૮-૭-૦૧ રવિવાર : આજ સાંજે "માસિક પ્રભુ નાટક મંડળી"નું નાટક જોવાને ગયો. સાદા ચારે બેઠા થયે. સવા આઠે પૂરો થયો—કિતરરામચરિત (સંગીત-) હતું.

Acting ખોટું—હોતું—જે કે ખરું aesthetic તો નહિ જ. ગાપન બહુ સરસ હતું.

એક બે શ્રુત્યો—ભાષા-તરમાં જ અપવામાં હશે તેથી—દત્તી. દુર્મુખનું આવવાનું સમયવાને જે પતાકારધાનકની રચના તે વ્યંગ્ય ના રાખતાં રામ કને જ સ્પષ્ટ બોલાવી દે છે—સમ કહે છે—

“હાં દુર્મુખ ! મહેં જાણ્યું રિરદ”. મૂળમાં આમ નથી, ને તેજ બરોબર રસિક કલાયુક્ત છે.

ખીજી બૃહ્મ-ચિત્તર્શનમાં. ચિત્રનો એક તખતો જ ભેવાને મળાવે છે. ખડ્ડ ભેતાં હોલ (Hall)માં બીંત્યો ઉપર અધાં ચિત્ર ફરીને ભેવાનાં છે—આ બૃહ્મ બંગાળી એડિટર (સંસ્કૃત મૂળના)ની છે—ને તે મણિલાલ દ્વિવેદીએ પથ્ય કરેલી છે—તે મહેં મદારા વિવેચનમાં બતાવી જ છે.

નાસિક—તા. ૩-૮-૦૧ શનિવાર, કામળ આત્મા : રજી. ૦

૧. મનુભાઈ (લાંડન)

Music વિશેની મદારી ચર્ચા ઉપર Prof. Jacquesનો અભિપ્રાય—તથા મદારી ચર્ચાનાં કામળિયાં ખીજાં છે. (તથા રજી. કરે છે).

Jacquesનો મત ત્રીજો જ છે—તો પથ્ય સંગીતનો ખાસ બક્ત હોવાથી કવિના અને સંગીત બનેના પરસ્પર સંબંધ તથા બંનેની યોગ્યતા વગેરે બાબતમાં સંગીતનો પક્ષ વધારે ખેંચતો લાગે છે. Aesthetics ની દૃષ્ટિથી ન્યાય આપનારે બંને તરફ નિષ્પક્ષપાત રહેવું જોઈએ. તે બંનેની ખૂબી સમજવી જોઈએ. તેમ ન ચવાથી અભિપ્રાય તથા વિચારમાં fallacy વગેરે દોષ આવે છે—સંગીત તથા કવિતા તે બંને તરફ

“હું તો ઉભયતણો દદ બક્ત બનીને રહું છું રે,

નિજ હૃદય ઉભય સૌન્દર્યનું” મિશ્ર લહું છું રે.”—

એ ચન્દા તથા સન્ધ્યા વિશે કુસુમભાળામાં કહેલી કડી મદારી ખરી વૃત્તિ દર્શાવે છે.

માલેગાંવ—તા. ૩૧-૧૦-૦૧ ગુરુવાર : બે દિવસથી મદારી આગળ એક સારી ચાલના જામીન આગવાનો ડેસ ચાલે છે. પાંચ ધરાની—મુગલ—મોદાગરો તહોમતદાર છે. હંમનો કાફલો તો બેરાંછોકરાં સહિત ૧૦૦ એક જગ્યનો છે. નાસિકથી આવતે રસ્તામાં આમડાના

લોકોને સતાવ્યા, જળરજ્જતીથી માલ લઈ ગયા, વગેરે ક્યું' છે-
સાક્ષીઓ પૂરા થયા છે-જંને તરફના આજ નિર્ણય આપવાનો છે.
પુરાવા ઉપરથી એ લોકોના જામીન લેવાની જરૂર જણાય છે. ને હું
તે પ્રમાણે કરીશ. જલ્લુ લાય નથી; પણ અસંભવ પણ નથી કે આ
જંગલી લોકોના જંગલી સોજાતીઓને હાથે મ્હારી સલામતી ને જીવ
જોખમમાં પડશે. પણ તેથી કરીને ન્યાય આપવામાં ચૂક કરૂં તો
ધિક્! ધિક્!.....ભાલે, વરજભાઈને આ બાબત એતવી મૂકીશ. ને
સુચીલા તો નકામી ગજરાય માટે જુદો કા. બંધ કરેલો બીડીને
મોકલીશ. તે એ મહિના પછી અથવા પ્રસંગ જ પડે તો તે વખત
ઉઘાડે, નહિં તો નહિં-એમ ઉપર લખીશ.

• માલેગાંવ—તા. ૨-૧૧-૦૧ સનિવાર : આજ ઈરાનીઓએ
જામીન આપ્યો-તેથી જામીન કમાવી રજા આપી-ને બધા ટોળાને
હાલપારે કાલ્પ રવાના થવાનો હુકમ કર્યો...લોકો! હજી સુધી તો મારા
વત્સા છે-જાણે કે મ્હેં ઉપકાર કર્યો-જવા દીધા-જામીન ઉપર પણ-
તે એમ જાણે છે !

• હેળગાંવ—તા. ૨૬-૧-૦૨ શુક્રવાર : કામગીરી લખ્યા : ૧
સુચીલા (અમદાવાદ). ૩. આજુ'દશ'કર (અમદાવાદ).

૩. "Life" એ મથાળાનું Don Juanના XV cantons
99 stanza નું કાવ્ય બાવરનનાં કાવ્યોના સંગ્રહમાંનું હેમણે મને
બાબાનતર-પદર્માં-કરવાને અમદાવાદમાં આપ્યું હતું-(આ વખત)
તે બાબાનતર કરીને મોકલ્યું. કારણ બાગગ નથી લખ્યો-મ્હારી સદી
પણ નથી-મૂળ કાવ્ય પણ નથી. જેવા માટે કે તેઓ તરત સમજે
છે કે કેમ! ને તેથી જાણાય કે બાબાનતર અંગ્રેજી-ગુજરાતી થયું છે
કે ગુજરાતી-ગુજરાતી.

૧. આજુ'દશ'કરને મોકલેલા કાવ્યના બાબાનતરની નકલ બીડી
ને પૂછ્યું કે જે બાગ ના સમજાતો હોય તે પૂછને-આ કસોટીથી
પણ જણાશે (અંગ્રેજી ન જાણનાર સમજે છે કે નહિ તે કસોટીથી)

કે અંગ્રેજ-ગુજરાતી છે કે ગુજરાતી-ગુજરાતી...બુ. પો. મોકલ્યાની સૂચના-તથા નિશાનીવાળા બાગ વાંચવાનું લખ્યું.

ઝોગા-તા. ૭-૨-૦૨ શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા : ૨. આણંદશંકર (અમદાવાદ)-કાર્ડ.

૨. “જીવન” કાવ્ય પહોંચ્યું. “બાપા-તર, કેટલાક બાગમાં, બહુ સારું થયું છે”-લખે છે : લટકત-લટકત એ શુદ્ધ મોક્ષવાની ગરૂ જ નહોતી-‘લટકત’ જ અસલમાં હતું.

કાગળ લખ્યા : ૧. સુશીલા (અમદાવાદ).

૧. આણંદશંકરના કાર્ડની વાત લખી-હેમણે મ્હારી સહી વગર ઓળખ્યું ખરૂં-તો એ બાપા-તરની એક કસોટી તો થઈ-ખીજ તું અર્થ સમઝી તે પણ થઈ-તો પણ વધારે ખાતરી થવા માટે એ કાવ્ય સંબંધી સવાલો પૂછું છું ત્હેના જવાબ લખજો. સવાલોનું કાગળિયું ખીડ્યું.

માલેગાંવ-તા. ૧૦-૨-૦૨ સોમવાર, કાગળ આવ્યા : સુશીલા (અમદાવાદ)

(તા. ૮ મીનો); કુશળ વર્તમાન-વિદ્યા શારદાને રૂઢકંઠસ લિટરરી સો. તરફથી માનપત્ર મળ્યું. ઊર્મિલા તથા મુદ્રિકા ગયાં હતાં. સુશીલા નહોતી ગઈ, અંગ્રજીમાં હતું તેથી વગેરે...

માલેગાંવ-તા. ૧૨-૨-૦૨ મંગળવાર કાગળ, આવ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ).

ગુજરાતીમાં કાગળ. કહી પ્હેલાં ગુજ.માં નહોતા લખતા. સુદર્શનનું તંત્રીપણું હેમણે છોડ્યું છે. ને મ. ન. દિવેદીના લાઇને આપ્યું છે. આણંદશંકર પોતે જૂદું સ્વતન્ત્ર માસિક કાઢવાનું ધારે છે. ત્હેમાં મ્હારી સલાહ, મદદ વગેરે માગે છે. પ્રથમના અંકમાં પ્રથમ કાવ્ય મ્હારી કને માગે છે....વગેરે.

માલેગાંવ-તા. ૧૪-૨-૦૨ શુક્રવાર : લાહોરમાં કેમક-હિન્દુસ્તાનના મહાપુરુષોનાં ચરિત, ફોટો-સહિત જાપે છે. ત્હેમાં.

દાખલ કરવા મ્હોટાભાઈનું ચરિત વગેરે માજવા મનુભાઈ કને ગયો હતો. હવે મ્હાઈ ચરિત તથા ફોટો માગે છે.

મ્હાઈ જીવનચરિત !! - શું ? - ચ-ય-નથી મોકલવાતો.

માલેગાંવ—તા. ૨૮-૨-૦૨ શુક્રવાર, કાગળ આપ્યા :
-સુશીલા (અમદાવાદ).

(તા. ૨૬ મીનો) “ભારતજનનીની અશ્રુમાળા”—પહોંચી. મનુભાઈને મોકલશે. પછી પાછી લઈ વાંચીને આશુદંશકરને મોકલશે.

“જીવન” સંબન્ધી ઉત્તરો વિશે લખે છે. આવડ્યા તેમ લખ્યા છે. (-કેટલીક ભૂલો છે-પણ એક બે ઉત્તર તો ઉત્તમ છે. મ્હને પણ નવો પ્રકાશ મળે છે.)

મેહુલે—તા. ૨-૩-૦૨ રવિવાર, કાગળ આપ્યા—
-આશુદંશકર (અમદાવાદ).

જવાબ. કાન્ય મળ્યું. સારું લાગ્યું. પ્રથમ અંકમાં નાંખશે. હેમના માસિકનું નામ ‘વસન્ત’ રાખશે.

મેહુલે—તા. ૩-૩-૦૨ સોમવાર, કાગળ મળ્યા :—
-આશુદંશકર (અમદાવાદ).

જવાબ. વસન્ત નામ રાખવાનો હેતુ—તદ્મારા motto text માં ‘મધુ’ સંબન્ધી વચન છે—તો ‘મધુકર’ કે હેતુ નામ કેમ નથી રાખતા? મુનિ. કમિયનમાં તદ્દમે evidence આપવા જવાના હો ?

“ભારતજનનીની અશ્રુમાળા”—વિશે એક વાત લખી. આરંભના વર્ષનું ભારતજનનીના ગળામાં સ્કટિક માળ પ્હેરેલી હતી છે—તે વખતે મ્હને સ્વચાનથી લગારે કપડા પથુ નહોતી કે આગળ ઉપર હેને કડી ગેઝાં અશ્રુની માળ પ્હેરાવી છે.

અમદાવાદ—તા. ૨૭-૪-૦૨ રવિવાર : આજ યિ. કુમારનું લખ્ન થયું વરપોડો સંજે સાદા સાતે ચડી પૂજ્યા નવે ઉતર્યો. વરપોડામાં માત્ર વરનો જ પોડો હતો. સાગન સાધારણ ઠીક થયું

હતું. લગ્ન રાત્રે પૂજા દશે થયું. ઈશ્વર આ જોડાને સદ્ગુણ, સદ્ગુણ-
અને સુખ આપે.

અમદાવાદ—તા. ૧ લી મે ૧૯૦૨ ગુરુવાર : આજ રાત્રે
મૂળજી વાસ (આદિતરામના શિષ્ય)નું ગાયન બંગલે રખાવ્યું.
આજીવાણી મળી ગયા સોઢ ઘણા દિવસથી હમે કરતા હતા.
કુટુંબમંડળ બધું હતું. કોફી પીવાની આપી હતી—રાત્રે એક
વાગ્મા સુધી આદ્યું મૂળજી ગાનારો ઉસ્તાદ છે—ને સાફ ગાયું.

દીથળ—તા. ૧૩-૫-૧૯૦૨ મંગળવાર, કાગળ આવ્યા :
મનુભાઈ (અમદાવાદ).

જવાબ, નાગર બ્રાહ્મણોએ ઠરાવ કર્યો કે વરધોડાને દહાડે
નનુભાઈને ત્યાં જો જમ્યા હોમણે અપ્પાઈ અથવા બ્રાહ્મણની રૂબરૂ
હાડકેશ્વરને પગે લાગવું. ને બીજે દહાડે જમ્યા હોમણે જનોઈ બદલવું.

(મનુભાઈ જમ્યા તે માટે આ ઠરાવ !)

સાત દેવી નાગરો હામાં શામેલ હતા. બીજા બધાએ માન્ય
કર્તું નથી જણાવું. આજીવણ કરે સારો ઠરાવનો નિકાલ આજીવાને
પ્રયત્ન કરે છે ને આશા રાખે છે.

દીથળ—તા. ૧૫-૫-૧૯૦૨ ગુરુવાર, કાગળ લખ્યા :
કુમાર (ધોધા)

અમદાવાદમાં નાત્યે કરેલા અયોગ્ય ઠરાવની વાત સવિસ્તર
લખી લખ્યું કે તું અનુના લમે ઉપર અમદાવાદ જાય ત્યારે જોજો
હાડકેશ્વરને પગે લાગતો અથવા જનોઈ બદલતો. તું નહિ જ કરે. પણ
કર્તું છે એમ જણાવા જેવું પણ ના કરીશ. મ્હોટાભાઈના નામને
લાગુ લાગશે. ને હું બહુ જ નારાજ થઈશ.

રોથળ—તા. ૧૬-૫-૧૯૦૨ સોમવાર, કાગળ આવ્યા :
મનુભાઈ (અમદાવાદ)

નાત્ય સંબંધી વાતો લખી છે. મનુભાઈને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું

વગેરે વિચારો ચાલે છે તે બાબત. હેમને ડરાવ પસંદ નથી. મ્હારો મત પૂછે છે.

કાગળ લખ્યા : મનુભાઈ (અમદાવાદ)

જવાબ. મ્હેં સ્પષ્ટ મત લખ્યો છે કે મ્હારે ખાતર પ્રાયશ્ચિત્ત ના કરશો, પ્રાયશ્ચિત્ત વસ્તુની જ હું વિરુદ્ધ છું.

દીધળ—તા. ૨૪-૫-૧૯૦૨ શનિવાર : આજ રહવારે હમે બધા પારનેરા હુગર ઉપર જઈ આવ્યાં. ઉપર માતાના દહેરાની પાછળને ઓટમેથી દરિયો-દીધળ-હિંવાડા, દમણ, વગેરેના વિસ્તીર્ણ ને સુન્દર દેખાવ છે. પારનદી, વાંકીનદી, ઔરંગાનદી-એ તથા નદીઓ પણ જણાય છે.

દીધળ—તા. ૧ જૂન ૧૯૦૨, રવિવાર સં. ૧૯૫૮ ના વૈશાખ સુદ ૧૦, કાગળ લખ્યા : આશુદેશંકર (અમદાવાદ)

આશુદેશંકરને-નાગરો મનુભાઈને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવા સંગ-ધે કેટલાક અન્યાયી આમહો લઈ બેઠા છે તે માટે લખ્યું-કે આપણા લોકોની અધમ દશા માટે ખેદ થયા વિના રહેતો નથી. અને જ્યાં સુધી હાવા સુદ વિચાર રાખશે તથા અન્યાયી બહેમ વગેરે તેમ જ અયોગ્ય ઈર્ષ્યા વગેરે છતી નહિં સકે ત્યાં સુધી આપણા લોકોનું ભવિષ્ય પણ અંધકારમય જ છે.

દીધળ—તા. ૨૧-૬-૧૯૦૨ શનિવાર, કાગળ આપ્યા : રણજિતરામ વાવાભાઈ (અમદાવાદ)

Social & Lit. Association ને અંગે એવર્ધનભાઈ આ ૨૫ મીએ " Practical Aspects of Our Ideals of Life "-એ વિષય ઉપર બાપજી આપનાર છે-તે વખતે પ્રમુખ થવાનું લખે છે.-વગતી ટપાને જવાબ માગે છે-મ્હને કાંઈ વિષય ઉપર બાપજી કરવાનું લખે છે.

કાગળ લખ્યા : રણજિતરામ (અમદાવાદ)

જવાબ. દિલ્હીર છું. તા. ૨૬ મીએ અમદાવાદ

પ્રેમીશ. તેથી બાપણની તારીખે હું હાજર નહિં હોઉં. મહારૂં બાપણ તૈયાર થાય એટલો વખત નથી.

નડિયાદ—તા. ૨૫-૬-૨૦ બુધવાર : કમળાશંકર-હેડ માસ્તર —ને મળ્યા.

અમદાવાદ—તા. ૨૬-૬-૨૦ ગુરુવાર :

ગોવર્ધનભાઈનું બાપણ ગઈ કાલ્ય અધૂરું રહેલું આજ પૂરું થવાનું હતું તેથી હું તે સાંભળવા ગયો. અંબાલાલ પ્રમુખ હતા. બાપણ શરૂ થતાં પહેલાં અંબાલાલે મહેને બોલાવીને સમાચાર પૂછ્યા કર્યા.

બાપણનો સાર તદ્દન એ જ-હતો કે પશ્ચિમના ideals ખોટા છે તે આપણા સારા છે. Individualismનું ભેર પશ્ચિમમાં છે તે Socialistic ideals આપણા કુટુંબજીવનના છે-ને તે સાફ છે-વગેરે...

Vote of thanks નો proposition મહેને સોંપ્યો હતો. તેથી બહુ વિરુદ્ધ તો ના બોલી સક્યો. પણ એટલું તો કહ્યું કે બંને ideals ની કીમત કસવાનું કામ નથી કરવાનો એમ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં પોતે તે જ-અચકચ-પ્રયત્ન કર્યો...વગેરે.

અંબાલાલે પ્રમુખ તરીકે બોલતાં બહુ જ સગળ રીતે ગોવર્ધન-ભાઈના મતોનું ખંડન કર્યું.

બાપણ પછી ગોવર્ધનભાઈ, આણંદશંકર ઉત્તમલાલ તથા મોતીશંકર એટલાને બંગલે હું લાવ્યો. મ્હા પાચો. કલાકેક વાતચીત કરીને ગયા. આવતી કાલ્ય ગોવર્ધનભાઈને મળવાને આણંદશંકરને ત્યાં જવાનું રાખ્યું. રહેવારે સાદા નવે આણંદશંકર કાલેજમાંથી પાછા જતે મહેને લઈને જશે.

અમદાવાદ—તા. ૧લી જુલાઈ ૧૯૦૨ અંગળવાર :

આજ રહેવારે સાદા પાંચ વાગ્યે સ્ટેશન ઉપર ગોવર્ધનભાઈને મળી આવ્યો. કેડી પાવાને લઈ ગયો હતો તે પાઈ વાતોચીતો કરીને પાછો ઘેર આવ્યો.

અમદાવાદ-તા. ૭-૭-૧૯૦૨ સોમવાર : આજે સાંજે Social & Literary Association ને અંજો મ્હેં જાહેર બાપણ પ્રેમા-બાઈ હોલમાં કર્યું. વિષય Social Dynamics હતો. અંબાલાલ પ્રમુખ હતા. આરંભ કરતાં અંબાલાલે મ્હારે વિષે અતિશય પ્રશંસાના શબ્દો કહ્યા. એથી ક્ષણભર nervous થયો. ગોવર્ધનલાલનાં બાપણે ઉપર આક્ષેપ કરવા માટે મ્હારું બાપણ હતું-બાપણ notes રાખીને મ્હેંએ કર્યું હતું.

ધૂળિયા-તા. ૨૧-૮-૧૯૦૨ ગુરુવાર : માધવલાલ દરિયાઈ દેસાઈ (ગુજ. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ) મિત્રારા અંતે ગુજરાત જ ગયા. ટાઈફાઈડ તાવ જ હતો. (બહુ જ ખોટું થયું ગુજરાતી બાપાને માટે તેમજ કેળવણી ખાતા-ગુજરાતી કેળવણી ખાતા-માં બહુ જ ઉત્તમ સુધારો કરવાની મહેનત કરતા હતા. ઈશ્વરની ઇચ્છા.)

ધૂળિયા-તા. ૭-૯-૧૯૦૨ રવિવાર, કામળ આબ્યા : સુશીલા (અમદાવાદ)

“અમલુચન્દ્ર”ની નકલ લઈ તરબૂતો લેતો D. P. I. એ કમળાશંકર કને મળાવ્યો છે. (છા માટે હશે? લેતી વિરુદ્ધ કાર્મિપગલાં ભરવાનાં હશે?)

ધૂળિયા-તા. ૩-૯-૦૨ શુક્રવાર, કામળ આબ્યા : સુશીલા (અમદાવાદ)

“અમલુચન્દ્ર” બાબત . ન. યુ. સંઘરીએ ‘દેશમક્ત’માં કાર્મિ આર્ટિકલ કે પત્ર લખ્યો છે-તરકમાં. નાટક રૂપે અમદાવાદમાં મધે સનિવારે બજવાવાનું સાંભળ્યું હતું-એમ સુશીલા લખે છે.

ધૂળિયા-તા. ૨૨-૯-૧૯૦૨ સોમવાર, કામળ લખ્યા : સદા (અમદાવાદ)

બુદ્ધિપ્રકાશ (સપ્ટે. ૧૯૦૨) માં રાજો સન્દની વ્યુત્પત્તિ બાબત લખાણ છે. તેમાં, રમણલાઈએ પ્રચુરાજ રાસાના અવતરણમાં રસ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ કાઢી છે તે વિશે લખી-હું ત્હેને મળતો આવું

ધું એમ લખ્યું છે. પણ મ્હને યાય છે કે રાજક ઉપરથી મ્હેં વ્યુત્પત્તિ કાઢી'તી-ને દીકામાં લખી'તી-પણ નકી કરવા માટે સત્તુને અથવા રમણુભાઈને લખ્યું'તું; પછી પુસ્તક છપાતાં દીકામાં 'અવતરણમાં જુવો'-એમ લખેલું જણાય છે. માટે મ્હારી દીકાની નકલ (લખેલી) જડે તો મોકલવાનું લખ્યું.

ધૂળિયા—તા. ૨૫-૬-૦૨ ગુરુવાર : કાગળ આપ્યા : — સુશીલા (અમદાવાદ)

'અમણચન્દ્ર' મુધારા વિરુદ્ધ મંડળમાં બહુ વેચાય છે. એક દહાડો તો એક એક નકલ પાંચ પાંચ રૂપિયે વેચાઈ'તી-એમ વાત સાંભળી છે.

મિસ મેકાઈ 'અમણચન્દ્ર' નાટક રૂપે જળવાતું જોવા જવાની હતી; ત્હેને જર્મિલાએ રોકી-ફેડે-મ્હારે ખાતર ના જશે.

ધૂળિયા—તા. ૨૦-૬-૧૯૦૨ મંગળવાર : Ponch માં gramophoneનું વર્ણન પ્રસંગવશાત્ એક કાગળમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :—

“—The soul-disturbing screech

That science uses song to mock.”

આ તદ્દન વધાર્થ ને સુધટિત લાગે છે. મ્હને આમેઈનમાંથી ગીતો સાંભળવા ગમતાં નહોતાં ત્હેનું બીજા આ વર્ણનમાં બરોબર પ્રતિબિંબિત યાય છે.

ધૂળિયા—તા. ૭-૧૦-૦૨ મંગળવાર : કાગળ આપ્યા : પ્રાણજીવનદાસ (નડિયાદ)

કુસળ વર્તમાન : નડિયાદમાં બાજરી રૂપિયે મણ ચશે, અડવાડિયામાં, ધી રૂ. નું ૪.૨૦; દધ. પેસે રોર.

ધૂળિયા—તા. ૧૩-૧૦-૦૨ સોમવાર : કાગળ આપ્યા : પ્રાગનારાયણ બાર્જવ. (લખનૌ).

(ઉફમાં!) હિન્દુસ્તાનના મુખ્ય પુરુષોનો જન્મસ્થાન તથા ઇબ્રિયો વાળું પુસ્તક પોતે જાપનાર છે-કોરોનેયનના સ્મરણાર્થે. રહેમાં મહારી ઇબ્રિ તથા જીવનવૃત્તાન્ત માંગે છે.

ધૂળિયા—તા. ૭-૧૧-૦૨ શુક્રવાર : આજે સાંજે એક અદ્ભુત સુંદર દેખાવ દીડો. પશ્ચિમમાં થોડા ભાગમાં દૂર દૂર વરસાદના હીસોટાવાળાં કાળાં કાળાં અને માટી રંગનાં વાદળાં હતાં; અને એ હીસોટાનો સેરોવાળો પડદાની પછાડી વ્યાથમતા સૂર્યનું રાતું નિમ્ન કાંઈ વિલસણ રતાયવાળું, અને લંબગોળ બનેલું, કોઈ અવર્ણનીય ઇબ્રિ બનાવતું હતું. હું જોઈને સ્તબ્ધ જામો રહ્યો.

ધૂળિયા—તા. ૨૬-૧૧-૦૨ શુક્રવાર : કામળ લખ્યા :—
સુચીક્ષા (અમદાવાદ)

હવે બંગલો બાડે આપવાની વાત રહી જ નહિ. અલખત ડો. બાંકારકર તથા મિ. ચંદાવરકરને માટે આપણે બંગલો આપવો જ જોઈયે. ને ને માટે અવસ્થાનું ટૂંકામાં લખ્યું.

ધૂળિયા—તા. ૬-૧૨-૦૨ મંગળવાર : કામળ લખ્યા :

૩. જરિહસ ચંદાવરકર (મુંબાઈ)

૪. ડો. બાંકારકર (પૂના)

૬. હમાયો બંગલો હાજર છે-વગેરે લખ્યું. શ્રીધર આવશે! આવે તો સાટું, હેની છોકરી આવશે-સાંજલ્યું છે. આવશે તો હમે ખુશ થઈશું; હું તો ૨૫મી રહેલાં નહિ આવી સહુ. પણ કુદબ્ધ મંડળ છે તે મિત્રોની મદદથી બધી આરામની અવસ્થા કરશે. ચંદાવરકરને બેગા ઉતારવાથી વધી નહિ દેવો એમ આશા.

૪. હેમને પણ બંગલા માટે લખ્યું. ડો. બાંકારકર બેગા ઉતરી તે માટે અડચણ નહિ જણે—એમ આશા છે.

અમદાવાદ—તા. ૨૫-૧૨-૦૨ : શુક્રવાર : જમીને Social Conferenceમાં મળા. Moral અને Religious Education સમન્ધી દ્વારા મળે સોંપ્યો હતો. તે પહેલાંના દ્વારા ઈંગ્લીશ પ્રવાસનો

હતો. હેનું અનુમોદન આપવાનું સોંપેલું. હું—તે વખતે. ડૉ. બ્રાંડારકરે નામ પુકાર્યું—કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ ટ્રિવેટિયા, કરીને— મહેં ‘કૃષ્ણ’ એટલો ભાગ સાંભળ્યો નહિ. (હું હેમની પછાડી બેઠો. હતો—તે બ્રાંડારકરનો અવાજ ધીમે-હતો.)—ને હું જરાક બેભાન ચત્યમન પણ રહ્યો—ને વિચાર પણ ના કર્યો કે પ્રથમનો ઠરાવ હજી સેકન્ડ થયો નથી, put to the vote થયો નથી— ને મહારો ઠરાવ દમણા કુદાંધી હોય. હું તો ચાલ્યો ચાલ્યો. ટેમ્પલની બાજુએ જઈને બેઠો—ને ‘Mr. President, Ladies & Gentlemen’—કરીને બોલ્યો એટલામાં રહ્યો બાજુએ ટેમ્પલને બીજે છેડે મનુભાઈ આવીને બેઠો બોલવા માટે. બધા મંડપમાં હસાહસ થઈ રહી—મનુભાઈ કહે—કંઈ નહિ, ત્હમે બોલો. મહેં કહ્યું. ના ત્હમે બોલો—કહીને હું પાછો મહારી જગ્યાએ બેઠો— બહુ ખરેખર હસવાનું થયું. હું પાછો જઈને બેઠો પછી મહેને ભૂલ્ય જણાઈ! બ્રાંડારકર ચંદાવરકરે કહ્યું પણ ખરું કે ત્હમે તો આ પછીના ઠરાવમાં છો.

મનુભાઈ સાહેબો બોલ્યા. નાત્ય તરફથી પોતાને જે હેરાનગતિ આવે છે તે વિશે જરાક હલ્તાથી કહ્યું પણ પછીથી સુધારી દીધું.

હું ઉપલી ભૂલ્ય વખત—પ્રથમ જઈને બેઠો તે વખત, બધા લોકોના સમુદાયને ભૂલ્યની ખજર પડી તે પહેલાં, અને હું બોલવાનું શરૂ કરું ત્હેની પણ પહેલાં—ધણા જણાએ સત્કારનો applause શરૂ કર્યો. હું નહોતો જાણતો હું પરદેશ રહું છું છતાં મહારા ઉપર આટલો આદર લોકોનો હશે. ધારૂં છું. ૧૮૯૮માં મહેં આપેલાં બાપલો વગેરેથી તેમ જ મહારાં કાવ્યનાં, પુસ્તકોથી જે થોડી ધણી લોકોની પ્રીતિ મેળવી હશે તે જ આ સત્કારનું કારણ હશે.

મહારો વારો ખરેખરો આગ્યો તે વખતે હું બોલવાનું શરૂ કરતાં બોલ્યો :—

“Mr. President, Ladies, and Gentlemen, I

believe I need not apologize to you for the little Comedy of Errors that was just now enacted here. For you will readily accept the apology when you remember that in Shakespeare's play the error was connected with two brothers and in the present case also it is two brothers that are concerned."

અમદાવાદ—તા. ૨૭-૧૨-૦૨ રવિવાર : સાંજે પાંચ વાગ્યે પ્રો. કવેન્ડુ બાપ્તિસ્ટ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં મથું ત્યાં હમે બધાં ગયાં. પૂનામાં હેથે અમાવેલા Widow's Houseનો ઇતિહાસ બધેા કહ્યો. હેથી સાદી, સરળ ઉત્કૃષ્ટતાથી વાતચીત કહી કે બધાને અદ્ભુત અસર થઈ. ખરેખરો સ્વાર્થત્યાગ પોતે પણ કરેલો છે તે જણાયું.

અમદાવાદ—તા. ૧ હી જાન્યુઆરી ૧૯૦૩ શુક્રવાર : આજ રહવારે સાદા સાત વાગ્યે Coronation સંબંધે School Boysની Sports બદરના મેદાનમાં હતી ત્યાં હું જિમિંલા તથા નલિન ગયાં.

બપોરે સાદા અગિયારે દરબાર હતો. તહેમાં હું તથા મુશીલા ગયાં. સાંજે આતશબાજી જોવા ગયા. રૂકત બાપ્તિસ્ટોને નિમંત્રણ હતું. પછી સહેરમાં રોજની જોવાને બધાં સાથે ગયાં—મુશીલા, હોકેરાં વગેરે સમગ્રામમાં બેસીને.

અમદાવાદ—તા. ૨-૧-૦૩ શુક્રવાર : વીર તથા મુદ્રિકા પણ હમારી સાથે Caves જોવાને આવે છે. કુમાર પણ, મુશીલા, જિમિંલા, નલિન, લવંગી એ તો છેજ.

રાત્રે મેલ પંછીની ટ્રેનમાં જિખડો.

પોહર—તા. ૬-૧-૦૩ મંગળવાર : પોહરથી રહવારે સાત વાગ્યે નીકળ્યા. ગુફાઓ અડીથી ૧૩ માઈલ છે. ફરદપુર ૧૦ માઈલ

છે. તેથી-નાસ્તો ગુફાઓ બોઈ આવીને ફરદાપુરમાં ખાવાનો-અને પછી સાંજે રહા પાછા પોહર આવીને પીવો તથા જમીને સૂવું પણ પોહરમાં-આમ પ્રોગ્રામ રાખ્યું. (પણ ઈશ્વરની ઇચ્છા જુદી જ હતી).

ગામડી છકડા બધાં માટે હતા. અકકેકમાં બબબે જણ બેઠાં. છકડા આઠદસ હતા-માણસો સહિત માટે.

ગુફાઓએ પહોંચ્યા તે વખતે નવ તો વાગી ગયા હતા. જિતરીને બધું બેવાને ચાલ્યા, દેખાવ બહુ જ મુંદર છે, હેમાં શક નહિ, વાધુર નદી પર્વતોની વચ્ચે યઈને ડાહ્યાના આકાર એક બે બનાવતી વળતી ચાલે છે. તેની એક બાજુની પર્વતની ઠરાડમાં ૨૬ ગુફાઓ છે. આ સૃષ્ટિસૌન્દર્યના લાભથી દેખાવ રમણીય વધારે બનેલો છે-ઇસોરામાં તે લાભ નથી-ગુફાઓની અંદર ચિત્ર સારાં છે પણ બધીમાં ચિત્ર નથી, ને છે હેમાં પણ ધસાઈ જવા માંડેલાં સર્ણાં છે. ખીજી ગુફાઓ કરતાં અહીં વિશેષ એ ચિત્રનો જ છે.

એક ગુફામાં રહા કરીને બધાએ પીધો, સુશીલા તથા છોકરાં તેથી તાજાં ચર્મા-આ બધું પરવારતાં બપોરના એક બે વાગી ગયા હતા.

પાછાં જિતર્યા, ડુંગરને પડબે જિતરવાનું હતું. છોકરાં માણસો બધાં જિતર્યા, સુશીલા તથા હું જરાક પાછળ પડી ગયાં.

એકાએક ભમરીઓ-એક ગુફામાંથી ઉડેલી-ટોળાબંધ આવી ચડી અને હમને ઘેરી લીધાં-કોઈ માણસ પાસે નહિં નિરુપાય! સુશીલાએ સાવધતા રાખી પોતાની ચાલ મ્હને હોરાડી દઈ પોતે પણ સાથે ઢાંકાઈને હમે બે જમીન ઉપર બેસી ગયા. પણ ચાલ ન્હાની પડવાથી ભમરીઓ અંદર ઘુસી અને હમ્મરા મ્હોં હાથ વગેરે ઉપર હુમલો કર્યો. બે ચાર મિનીટ પછી સુશીલાએ ચાલ મ્હને સ્વતન્ત્ર આપી અને પોતાની સાડી કાઢીને પોતાના ઉપર ઢાંકી દીધી. તો પણ ભમરીઓ તો ઘુસી અને હમને અસંખ્ય ડંખથી ઘાયલ કર્યાં. હવે તો ધજારાનાં કોઈ મદદે ના મળે. અહિં ને અહિં.

મરી જઈશું એમ લાગ્યું. શાલ તથા સાડીના પંદરા પોતપોતાના ઉપર ઢાંકીને ચાલીને આગળ જવાનું કેવું તેમ કરતે હું આડે રસ્તે કરાડ ઉપરથી પડી જતો હતો-સુશીલાએ રોક્યો, તેથી બચ્યો.- હવે તો તદ્દન નિરુપાય થયાં, ટોપી ફેંકી દીધી-ચસમાં કહિં પડી ગયાં-ખૂંસો હમે બનેએ ખૂંસ પાડી લોકોને બોલાવવાને-અને શાલ તથા સાડી વોંઝી વોંઝીને વાંવટા ઊરાડયાં-પણ કોઈ આવે નહિં!

પછીથી હકીકત જાણતાં નવરૂપું કે છોકરાં વગેરે ખારીકીથી બચી ગયાં. એ લોકોને શરુવાતમાં જોડતી થોડી જમરીઓ મળી હતી. ને માણસોમાંથી એકબેને જરાક કંપડી હતી. હમારા પુકાર તથા નિશાન સાંજળ્યાં તથા દોડાં હતાં. તેથી કુમારે માણસો-ગામડાના જે બતાવવા કરવા આવેલા લેખને હમારી મદદે કાંબળા સાથે મોકલવાનું બહુ ક્યું-પણ કોઈ જાય નહિં. અતે સોટીઓ મારી મારીને કાઢ્યા. તો એ આમ નહાસે ને આમ નહાસે, કુમાર પોતે બિચારો જોખમ ખેડીને કાંબળો લઇને ચડ્યો, પણ જમરીઓ આવવા માંડી તેથી કાંબળો ઢાંકી દઇ બેસી જઈને-દીવાસળી વતે પાસેનું રસ્તાનું ધાસ સળગાવી દીધું-તેથી જમરીઓ ખસી-અને એ પાછો હડ્યો. છોકરાં બંધાને જલદી આગળ છાંડામાં બેસાડીને કુમારે મોકલી દીધાં. નહિન તો જોય નહિં,-કહે-“સુશીલા તથા નનુભાઈ આવશે નહિં ત્યાં સુધી હું ખસવાનો નથી.”-બિચારો છોકરો-બહુ જ sensitive ને પ્રેમપૂર્ણ છે. પણ કુમારે સમજાવી ચડાવીને મોકલી દીધો. કુમાર ખરેખરી હિંમત અને કેતવ્યવૃત્તિ આ વખત ચલાવ્યાં-અતે ત્રણેક માણસો મદદે આવ્યા.

એ માણસો આવ્યા ત્યારે સુશીલા અને હું લાચાર થઈને. શાલ તથા સાડી નીચે પડી રહ્યાં હતાં. જમરીઓ તો ડાખ્યે જતી હતી. સુશીલા મદારા મદો-ઉપરથી કાંટા-જમરીઓના-કાઢ્યે જતી હતી.-અતે ત્રણ જણ આવ્યા. હમારા ઉપર કાંબળા ઢાંકી દીધાં. જમરીઓ ના પેસે તેમ, અને પોતે કાંબળા દોડીને હમારા ઉપર વાંકા

વળીને રહ્યા. અંતે બહુ વારે લમરીઓ ઓછી થતાં-સુશીલાને જિંચકીને એક જણ લઈ ગયાં-કાંબળાં ઢાંકીને જ. પછી પાછો તે આવ્યો, દરમ્યાન ખીન્ને જણ મહારા કાંબળામાં પેશીને કાંટા મ્હો ઉપરથી કાંઠે ગયો. મ્હને બે જણા જિંચકીને લઈ ગયા, ચલાય નહિં તેમ બેસાય પણ નહિં. વળી પડી જઈ ને સ્વપ્ન જઈ-ધસડીને થોડુંક લઈ ગયા પછી વળી તેડયો, અંતે-ટેકા દબને હીંડયો.

આખરે ટાંગાઓ હતા ત્યાં આવ્યા, હમને ટાંગામાં નાખ્યા. કુમાર તો હાજર જ હતો. બિચારો બેએક માંછલ ટાંગા નોંડે નોંડે આવ્યો. મહારી ગાડીથી સુશીલાની ગાડી ને સુશીલાની ગાડીથી મહારી ગાડી એમ ફરતો જ રહ્યો. ને દૂધ વગેરે આપતો ગયો. રસ્તામાં જ સુશીલાને ઉલટીઓ થઈને diarrhoea થયો. મ્હને પણ diarrhoea થયો.

ફરદાપુર—ફરદાપુર અંતે આવ્યા. રાત્ર અહિં જ રહેવાનું ઠરાવ્યું પડ્યું. હમને બંનેને choleric diarrhoea થયો. રાત્રમાં સુશીલા એકવાર બાયડમમાં જતે જતે faint થઈ ગઈ ને કમ્હાં છું ને શું થયું તે જાન ના રહ્યું.

બગુ હતી સાથે તેથી હમારી બંનેની હેલ્થ બહુ ચાકરી કરી. મહારું શરીર પણ દબાવતી હતી. બધા કાંટા કાઢતી હતી. કુમાર તથા બગુ બે જણાની બહુ જ હમને હિમ્મત હતી.

ધંધરે બચાવ્યાં. નહિં તો મરી જ જાત. લમરીઓથી મરણ એમ ધણી વાર થાય છે. છોકરાંને કાંઈ ના થયું અને હમે બે જ સપડાયાં એટલો સંતોષ માનવાનો છે. બધી રીતે દયાળુ પ્રજાનો ઉપકાર જ માનિયે છિયે !

પીહુર—તા. ૮-૧-૦૩ ગુરુવાર : સુશીલાની તબિયત કાંઈક સુધરી. હજી નરમ છે પણ ઠંડ જળમાં જઈ સકશે એમ લાગે છે-નેરીમાં મ્હા પીવાનો રાખીને ::

નેરી—અહિં સાર્વજનિક મ્હા પીધો. આજ મ્હને facial

paralysisની ચિકિત્સા જણાયા. કાલ્પનું કાંઈક હેતુ હતું. પણ ખાતરી નહોતી. નખતેરવાળા હોસ્પિટલ એસીસ્ટન્ટને બતાવ્યું. તે પણ એમ ધારે છે. ૧૮૬૧માં થયો હતો. ને છ મહિનાની રજા લેવી પડી હતી. તે વળી આજ અગિયાર સાદા અગિયાર વર્ષે ફરિયાદ થયો. ને થાય તે ખરું.

જળગાંવ—રાત્રે પહોંચ્યા. મામલતદાર દાકતર બોયડીકર (Asstt. Surgeon) ને લઈને આવ્યા હતા. બોયડીકરને બધી હકીકત હમારી કહી મહારા: facial paralysis નું કહ્યું ને સ્થવારે અજવાળામાં તપાસવા આવવાનું કહ્યું.

જળગાંવ—તા. ૬-૧-૦૩ શુક્રવાર : સ્થવારે દાકતર બોયડીકરે મહને તપાસ્યો—ટાંઠા હતાં પાણીવાળી રૂપાંજી ગળે અડકાવી તે તો ઓળખાઈ પણ ટાંકણીઓ અડકાવી ત્હેની સંજ્ઞામાં શૂંથો પડી. પણ અંખ ગઈ વખત affect થઈતી—તે આ વખત નથી. તેમ જ આ attack નરમ છે તમા local છે—paralysis નહિ પણ parasis છે, એમ બોયડીકરે કહ્યું. બિલ્સ્ટર મારવાનું કહે છે, પણ કહે છે ધૂળિયે જઈને જ નિરાંતે મરાવજો.—શેક કરવાનું કહ્યું.—તમા સિનિમેટ આવ્યું. બહુ મહને શેક કરે છે. સિનિમેટ ચોપડે છે—વગેરે સંભાળ લે છે.

અપેરે જમ્યા પછી તરત નલિનને તાવ ચઢેલો જણાયો.

આજ સાંજે નીકળવાનું હતું—સાતની ટ્રેનમાં—ધૂળિયે જવાને—તે બંધ રાખ્યું.

જળગાંવ—તા. ૧૦-૧-૦૩ શનિવાર : સ્થવારે મહને કાન પછાડી blister માર્યું. નલિનને તાવ તદ્દન બિતરી ગયો.

સાંજે ૪ વાગ્યે બોયડીકરે આવીને બિલ્સ્ટર કાત્યું ને પડો મારી.

સાંજે સવા સાતની ટ્રેનમાં જવાને નીકળ્યા.

ધૂળિયા—તા. ૧૧-૧-૦૩ રવિવાર : સ્થવારે સાદા સાતે આવ્યા. રેલ્વેન ઉપર—હોઝ ક્લાક આવ્યા હતા. ચાર પેડાની ગાડી—

landau-લાબ્યા હતા. બહુજ આરામવાળી ગાડી હતી-ઉત્તમ હતી.

બંગલે જઈ, દાકતર દલાલને ચિઠ્ઠી લખી. હમને જોવાને તરત આવ્યા.—બધી હકીકત કહી. તપાસ્યા; regular treatment શરૂ કરી—બંનેની, ને નલિનની પણુ:—નલિનને પાછો તાવ આવ્યો.

ધૂળિયા—તા. ૨૨-૧-૦૩ ગુરુવાર : આજ દાકતર દલાલ આવ્યા. મ્હને જોઈ ગયા. (સુશીલા તથા નલિનને પણુ જોયાં). મ્હને હવે મ્હોએ ગરમ પાટો વીંટીને બહાર હીંકતા ફરવા જવાનું કહ્યું. જલદીથી facial paralysis મટ્યો છે. જરાક અસર છે તે ધીમે ધીમે મટી જશે.

ધૂળિયા—તા. ૩૦-૧-૦૩ શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા : રણજીતરામ વાવાભાઈ (અમદાવાદ)

ફેટલાકે જૂના કવિયોની 'જયન્તી' કરી ત્હેમનાં ચરિત્રો વિશે નિબંધો વંચાવવાની યોજના વિશે. ધણાખરા માટે લખનારા મળ્યા ચૂક્યા છે. મણિશંકર બહુ, રમણભાઈ, કેશવલાલ મુવ વગેરે મને એકાદ લેવાનું તથા સાહિત્ય વિષય ઉપર લખવાનું લખે છે.

ધૂળિયા—તા. ૩૦-૩-૦૩ સોમવાર : કામળ આવ્યા : દિગ્મતલાલ ગણેશજી અંજલિયા (ગોંડલ).

અમદાવાદને સરનામે કામળ મ્હને લખ્યો. લખે છે. 'કાવ્યમાધુર્ય' નામે કાવ્યોનો સંગ્રહ (selections) છપાવનાર છે. છપાવનાર છે. તેથી કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણામાંથી ફેટલાકે કાવ્યો લેવાની પરવાનગી માગે છે. કિયાં કિયાં તે પ્રયત્નના કાંઈમાં છે (—પણુ મ્હને એ કાંઈ મળ્યો જ નથી.)

ધૂળિયા—તા. ૮-૬-૦૩ સોમવાર : કામળ આવ્યા : પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજી (મુંબઈ).

આ કાણુ છે તે હું જાણતો નથી. ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સંબંધે ફેટલાકે લખે છે ને સૂચનાઓ માગે છે કરે છે. મ્હને પૂરા વાંચ્યો નથી. બહુ લખ્યા કામળ છે.

ધૂળિયા—તા. ૨૫-૭-૦૩ સનિવાર : કાગળ આપ્યા :
Major Basu (Satara) J. M. S.

એક ખંભાળી ચોપાનિયામાં પોતે “ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ” એ વિષય લખનાર છે. તેથી લખે છે—ત્હમે પ્રખ્યાત ગુજરાતી કેવિ છો માટે ત્હમારું જીવનવૃત્તાન્ત કુઠામાં તથા ફોટોગ્રાફ મોકલશો.

હવે શું કરવું?—પણતે ના કહી છે. આ તદ્દન અભણ છે. ગૃહસ્થ છે. ત્હને ના કહું તે. પણ કેવું?—નેપથ્ય વિચાર કરીશ.

ધૂળિયા—તા. ૨૬-૭-૦૩ રવિવાર : કાગળ આપ્યા :
અંજારિયા (ગોંડળ).

હેમના સંગ્રહમાં કિયાં કિયાં કાવ્યો લેવાં છે (કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણામાંથી) તે માદી લખી છે—મ્હારા કાગળનો જવાબ... વગેરે. ‘કાન્ત’, ‘મકરન્દ’, હ હ. ‘ધ્રુવ’, વગેરેનાં કાવ્યો લેવાનાં છે—મ્હને પોતાના સંગ્રહની એક નકલ મોકલી છે.

ધૂળિયા—તા. ૨૮-૭-૦૩ મંગળવાર : કાગળ લખ્યા :—
અંજારિયા (અમદાવાદ).

જવાબ. પરવાનગી-આપી—મ્હારાં કાવ્યો હેમના સંગ્રહમાં લખાઈ કરવાની. કુસુમમાળા ખીજું આવૃત્તિનો આધાર લેજો. ત્હમારી કને ના હોય તો લખજો, એટલે હું એક નકલ મોકલીશ.

ધૂળિયા—તા. ૨૦-૮-૦૩ ગુરુવાર : કાગળ લખ્યા :—

૧. Major B. D. Basu (Satara)

૨. Do — — — જુ. પો.

૩. Do — — — જુ. પો.

૩. મ્હારા જીવનવૃત્તાન્તનો સાર લખી મોકલ્યો.

૨. મ્હારી જિજ્ઞાસા (બેદવાર કને ગઈ સાલ માંચાંમાં પડાવેલી)

૧. જવાબમાં જિજ્ઞાસા તથા જીવનવૃત્તાન્ત મોકલવાનો મયના

આટલા દિવસ લીધે થવાનું કારણ લખ્યું—તું અચકાતો તો—આજ

સુધી બધાને આ બાજતમાં ના કહેતો આવ્યો છું. પણ અંતે ત્હમને હા કહેવી ઠીક લાગી. ના કહું તો અસમ્ય-ચાઉં...વગેરે. છબિ સારી નથી. પણ બીજી નથી તેથી આ મોકલી છે. વગેરે.

ધૂળિયા—તા. ૨૧-૮-૦૩ શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા : કાલા લક્ષ્મણ (અમદાવાદ).

વર્તમાન. હેમનું 'બ-ધુ સમાજ' નામનું ૭ મિત્રનું મંડળ— 'સુન્દરી સુમોધ' નામનું ચોપાનિયું કાઢનાર છે. તે બધી વાત લખી છે. તથા વાંચીને સલાહ માગે છે.

ધૂળિયા—તા. ૧-૯-૦૩ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા : નાનાલાલ દલપતરામ કવિ (સાદરા).

હેમણે ત્રણેક વર્ષ ઉપર મ્હને કાગળ લખેલો—પોતાની verseless verse ના બચાવનો. ત્હેની નકલ માગે છે.

ધૂળિયા—તા. ૧૫-૯-૦૩ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા :—કુમાર (અમદાવાદ).

આણંદશંકરની વહુ ગુજરી ત્રણ ગુરુવારે (ખોટું થયું. બિચારા ન્હાની ઉંમરમાં બે વાર દુઃખી થયા....ચાની તથા ગંભીર છે—તેથી શાન્તિ રાખશે.)

અમદાવાદ—તા. ૨૮-૯-૦૩ મેમવાર : અંગલે એક ગણપતરાવ ચોપાણરાવ બર્વ નામનો મીલાજાણનો શિષ્ય મળવા આવ્યો. કાલ્ય પ્રાર્થના સમાજમાં ઓળખાણ થયું હતું. અહિં સંગીતનો ક્લાસ કાઢનાર છે. થોડા દહાડા ઉપર અહિં સંગીત ઉપર બાપણ હેણે આપ્યું હતું.—બનશે તો જીર્મિલા નલિનને ગાવા વગાડવાનું હેની-કને શોખવાનું કરીશું.

ધૂળિયા—તા. ૧૦-૧૦-૦૩ શનિવાર : કાગળ લખ્યા :—નાનાલાલ દલપતરામ કવિ (સાદરા).

જવાબ. મ્હને ૧૮૯૯ માં લખેલો કા. બહુ સોધ્યો. નથી નંડતો. ખોયો નથી. પણ કાંઈક ન જડે એમ પડ્યો દશે. જલદી

જડશે તો મોકલીશ વગેરે. જવાબને વાર થઈ તે માટે ખુલાસો લખ્યો.

ધૂળિયા—તા. ૧૫-૧૦-૦૩ સુરવાર : કાગળ લખ્યા :—
ન્દાનાલાલ દ. કવિ. હેમનો ૧૮૯૯ નો કા. જડ્યો તેથી હેની નકલ
કરીને મોકલી. લખ્યું કે આ ચાર વર્ષમાં કંઈ ત્હમારા વિચાર ફર્યા
હશે તે છન્દ વિનાની કવિતાની બૂલ્ય સમગ્રાઈ હતી એમ કહ્યું હતું.

અમદાવાદ—તા. ૧૬-૧૦-૦૩ સોમવાર : રહાંતે મ્હા વખત
મનુભાઈ મળવા આવ્યાંતા. હેમણે આજ પોતાને બંગલે બવેનું
ગાયન કરાવવાનું ધાર્યું છે. ફક્ત આપણા કુટુંબના જ છે એમ કહ્યું.
ગાયન ઠીક હતું. ગાનાર કરતાં ચીખવનાર તરીકે બવે વધારે
સમર્થ જણાય છે.

ધૂળિયા—તા. ૧ લી નોવેમ્બર ૧૯૦૩ વાર રવિ : કાગળ
આવ્યા : હિંમતલાલ મહેશજી અંબારિયા (ગોડળ).

મ્હારાં કાવ્યો પોતાના સંગ્રહ માટે આપ્પર પસંદ કર્યા
છે હેની યાદી લખી છે; ને તે ઉપર અર્થ સમગ્રાવનારી તથા વિવેચન
કરનારી કેટલીક ટૂંકી ટીકા પોતે લખી છે—તે શુ. પો. થી મોકલ્યાની
સૂચના છે. તે સુધારી તપાસી જલદી તા. ૧૦મી નોવેમ્બર સુધીમાં
પાછી મોકલવાનું લખે છે.

ધૂળિયા—તા. ૨-૧૧-૦૩ સોમવાર : કાગળ લખ્યા : હિં.
મ. અંબારિયા (ગોડળ).

હેમની ટીકા-માંડી કેટલોક ઉમેરો સુધારો કરીને પાછી
મોકલી. એ ટીકા ઉપરથી જણાય છે કે મ્હારાં કાવ્યોનું રહસ્ય એ
સારું અને કદર સાથે સમગ્રી સંકેતા છે. આથી સતોષ ધાય છે.

ધૂળિયા—તા. ૨૧-૨-૦૪ રવિવાર : કાગળ મળ્યા : મ. ર. બદ
(ભાવનગર). શુ. પો. “કલાપીનો કેકારવ”—(લાડીના કાકારનાં કાવ્યોનો
સંગ્રહ).

ધૂળિયા તા. ૧૨-૪-૧૯૦૪ મંગળવાર : આજ સુબોધપત્રિકામાં
વર્ત્તમાન—નારાયણ હેમચંદ્ર બિચારો પ્લેબથી ગુજરી ગયો. જલ્દ જ

બહુ જ એટલી વાત થઈ. લગભગ ૧૮-૨૦ વર્ષનું ઓળખાણ હમારે હતું.

ધૂળિયા—તા. ૨૬-૪-૦૪ મંગળવાર : માણિકપ્રભુ નાટક દંપતી અહિં આવી છે. નાસિકમાં બે વર્ષ ઉપર હેમનાં ત્રણ નાટકો જોયાં હતાં. હેમાં એક ગર્વેયો ઉત્તમ છે. અહિં ત્રણ નાટકો હમે જોયાં.—ને ગર્વેયા—નામે નાગોણુવા—ને આજ રાત્રે ગાયન કરાવવાને બંગલે જોલાવ્યો. બાપટ હેમનો મેનેજર તથા ખીજા બે જણા સાથે આંખ્યાંતા. સંભળવા માટે રાજે (હમૂર ડેપુટી કલેક્ટર)ને તથા છોકરાંના માસ્તરો (મુંડલીક તથા કુમળ)ને જોલાવ્યા હતા. હાઈસ્કુલના હેડ-માસ્તર ગોડખેલેને પણ નિમંત્રણ કયું હતું; કાલેજમાં સાથે હતો તેથી. પણ તે તો ના આવ્યો. જુવાએ બે કલાક ગાયું. સારો ગર્વેયો છે. જયજયવતી તથા ગૌડસારંબ બહુ સારા ગાયા. ખીજા રાગ પણ બહુ સારા ગાયા. ત્રણ સ્પષ્ટ સુધી સુર ખેંચવાની શક્તિ હતી સરસ છે—તે સાથે કંઠમાધુર્ય પણ સુંદર છે.

ધૂળિયા—તા. ૩૦-૪-૦૪ શનિવાર : આજ રાત્રે કિર્દોરકર નાટક કા.નો ‘અન્દ્રહાસ’નો ખેલ જોવા હમે બધાં ગયાં. પોગસન જોકું વગેરે પણ હતાં.

બાપટની કા. (માણિકપ્રભુ નાટક કા.) જેવું ગાયન પણ નથી તે અભિનયકલા પણ તેટલી નથી. પોશાક, સીન વગેરેનો બપો માત્ર છે.

ધૂળિયા—તા. ૧૧-૫-૦૪ શુક્રવાર : આફ્રિકામાં હાલ એક serial story આવે છે—“Beatrice of Venice” એ નામની—હેમના નાયક ધવાયેલો મદિ, વિયેના શહેરમાં એક ગલીમાં જન્મે માજે મેડીમાં પડેલો રાત્રે આકાશના તારા જોઈને જે હૃદયની સ્થિતિ અનુભવે છે તે આમ વર્ણવી છે.

“A path of clear grey sky, gloriously mapped out by a myriad golden stars, seemed to exalt

him and to lift him up as from some valley of darkness to celestial freedom. He found himself indulging in a contempt for mere human limitations which contemplation of the Infinite never fails to provoke."

આ આધ્યાત્મિક અનુભવ ઉત્પન્ન કરવાની ચક્રિત તારકમય મગનના વિસ્તારમાં જ અસાધારણ રીતે ભરેલી છે, તે સારી રીતે સ્વયંવાર્થ છે.

ધૂળિયા—તા. ૨૦-૫-૦૪ શુક્રવાર : કામળ આખ્યા આણુંદ-
શંકર (અમદાવાદ)

ગુજરાતી વાચનમાળા નવી ચવાની છે તેમાં "કારસીની ગુફાઓ અને બૌદ્ધો" એ વિશે પાઠ લખવાનું હેમને Government લખે છે. તે આણુંદશંકર, મહેને સોંપવાનું કહે છે.

ધૂળિયા—તા. ૨૫-૫-૦૪ મંગળવાર : કામળ આખ્યા : ૩
આણુંદશંકર (અમદાવાદ).

જવાબ. મહેને તે શું પસંદ કર્યો કારસી બાબત પાઠ લખવાને ઇતિહાસનું મહેને જ્ઞાન જ નથી. છતાં પ્રયત્ન કરીશ. પૂના ગેઝિટીઅર પેદા કરીશ-૧૯૯૩ માં મહેને ગુફાઓ જોઈતી. તે વખતની કાપરી અમદાવાદમાં તે જૂન આખર જઈશ. તદ્દારે જોઈશ-૬૩-આન કુમસ જૂનમાં જવાનો છું તે વખત સુધીમાને પ્રૂબીશું હેને કાંઈ યાદ હોય તો એ મારી જોડે ગુફા જોવા આવી દતી.

ધૂળિયા—તા. ૩૧-૫-૦૪ મંગળવાર : કામળ આખ્યા : ૩
રમણભાઈ (કુમસ)

જવાબ. કુંડે ટીએ આવીશ. -દાનાવાસ-દસપંચરામ પ્રવિનું લખાણ વસન્તમાં આવ્યું છે. "ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત" એ પ્રમાણ નીચે તે વિશે લખ્યું છે. વળી દેની બૃહમ્ સુધારવાનું મન યાવ છે. તે મટે મેકાર્ડ પાછું લખાણ જ્ઞાનપ્રધાનનું હેમના પ્રસન્ન

રસવ ઉપરનું, તથા ‘કવિતા ને સંગીત’ એ વિષય સુદર્શનમાં આવેલ છે—તે અમદાવાદ જઈ ચાનસુધા તથા સુદર્શન મંદિરે મોકલવાનું લખ્યું.

ચાહુદીના બાઈમલની છન્દોની કવિતા વિશે ન્હાનાલાલ લખે છે—તે શું અસલ દિલ્લુ વિશે? પોતે દિલ્લુ બાણે છે?—એ બાબત જરાક તપાસ કરવાની જરૂર છે—તે લખ્યું.

કુમસ—તા. ૧૬-૬-૦૪ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : આણંદ-શંકર (અમદાવાદ).

ન્હાનાલાલ કવિનું લખાણ વસન્તના છેલ્લા બે અંકમાં “ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત” એ મથાળાનું આવ્યું છે. હેમાંની વિચિત્ર ભૂલો બતાવનાર લખાણ મહેં તૈયાર કર્યું છે. તે વસન્તમાં મોકલતા પહેલાં સુદર્શનમાં ૧૮૯૯ માં “કવિતા અને સંગીત” એ વિષય મેં લખ્યો હતો. ત્હેમાં મ્હારે કેટલુંક જોવાની જરૂર છે. માટે એ અંકો જરાક સોધી કઢાવીને મ્હને મોકલશે વગેરે.

ધૂળિયા—તા. ૧૧-૭-૦૪ સોમવાર : કાગળ લખ્યા : આણંદ-શંકર (અમદાવાદ)

“ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત” એ ન્હાનાલાલના વિષય ઉપરની મ્હારી ચર્ચા મોકલી ગઈ કાલ્ય તે વિશે લખ્યું. એ સંબંધે હેમને પૂછ્યું પારસી ઝંદાવસ્તયા, અરબી કુરાન, દિલ્લુ બાઈમલ એ ગદ્યમાં છે કે પદ્યમાં? પદ્યમાં છે તો છન્દઃશાસ્ત્રના શા નિયમો છે? વેદના મંત્રોનું છન્દઃશાસ્ત્ર શું છે? અને તો ત્હમે પોતે જ એ વિશે લખ્યો.

ધૂળિયા—તા. ૨૬-૭-૦૪ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : આણંદ-શંકર (અમદાવાદ).

જવાબ. ન્હાનાલાલે કવિના લખાણ વિશેની મ્હારી ચર્ચા બે કડકે ઉપારો. પણ બંને અંક સાથે સાથે જ આવશે. મ્હારી ચર્ચા હેમને ગમી છે. ને હેમને ન્હાનાલાલના કાવ્યોનું અવલોકન કરવું છે. મ્હેમાં એટલું લેખ્યું બચ્યું ગયું છે. મ્હે પૂછેલાં સવાલોનાં જવાબ—

સતોષકારક આપ્યા છે.-હિંદુ બાઈબલ, અવસ્તા, કુરાન વગેરેમાં ૭-૬ બાબત.

ધૂળિયા-તા. ૧૪-૮-૦૪ રવિવાર : કામળ લખ્યા : આણંદ-ચંકર (અમદાવાદ).

૧. જોડણી વિશે શાળાપત્રે ભુલાઈના અંકમાં ચર્ચા લખી છે -તેનો રદિયો મ્હેં તૈયાર કર્યો છે-આશરે ૨૫ પૃષ્ઠ ફુસ્ફેપનાં યશી-વસન્તમાં દાખલ કરીશો-વગેરે પૃષ્ઠ, 'હા' હોય તો, બીજું પૃષ્ઠ કે હેની જુદી નકલો જાપાની કલ્પવૃક્ષ-આશરે ૩૧૦-જેથી લેવાને મોકલું તથા Coverntonને મોકલું. કેમકે કમળાચંકરે પોતાનો અભિપ્રાય મોકલ્યો છે-એમ શાળાપત્રની ચર્ચાની શરૂઆતમાં લખેલું છે.

હેમણે હિંદુ બાઈબલ વગેરેની રચના (ગલ કે પલ) બાબત ખુલાસા લખી મોકલ્યા તે બાબત ઉપકાર માન્યો.

ધૂળિયા-તા. ૧૮-૮-૦૪ ગુરુવાર : કામળ લખ્યા : આણંદચંકર (અમદાવાદ).

૨. 'જોડણી' વિશે શાળાપત્રના લખાણનો રદિયો લખીને મોકલ્યો-વસન્તમાં દાખલ કરવા માટે ફુસ્ફેપનાં ૨૨ પૃષ્ઠ ચર્ચા છે.

તે બાબત કામળ લખી સચબું કે લાલું લખાણ છે તેથી બે ત્રણ કડકે જાણી તો કાતિંગના અંક સુધી ચાલશે અને કાલ એ બાબત ચર્ચાવાની જરૂર છે-વાચનમાળા કમિટીને માટે. તેથી બધું લખાણ એકદમ જાપાની જુડું ચોપાનિયું 'વસન્ત'ના વધાતા તરીકે વહેંચાય તો કેમ ? અરથ હું આપીશ. આ બાબત હેમની ઇચ્છા તથા અભિપ્રાય પૂછ્યા.

ધૂળિયા-તા. ૧૯-૮-૦૪ ગુરુવાર : કામળ લખ્યા : આણંદચંકર (અમદાવાદ).

જવાબ જોડણી : વિશેષ. લખાણ ખુલાસા જાપાની તથા જુદી ૩૦૦ નકલો કલ્પવૃક્ષ વગેરે લખ્યું છે... જલદી મોકલી દેવાનું

લખે છે. કેમકે વાચનમાળાની કમિટીનું કામ સપાટાજંધ ચાલ્યું છે—પણ એકદમ કંપોઝ કરાવશે. પ્રુફ મળેને મોકલશે વગર દીલે અને એક advance copy મળેને મોકલશે (જે અંકમાં છપાશે છતાં; શ્રાવણ તથા બાદપદમાં અથવા બાદપદ અને આશ્વિનમાં).

ન્દાનાલાલ દલપતરામ કવિ ઘણી વાતો પૂરી તપાસ વિના લખે છે એ મહેં લખેલું તે વાતમાં આશ્વંદશંકર મળતા આવે છે. એક દાખલો લખ્યો છે—મીરાં વિશે ન્દાનાલાલે વસન્ત માટે લખાણ આપેલું તેમાં સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગદ્યછંતિ એ વચન ભગવદ્-ગીતામાંનું છે એમ લખેલું. આશ્વંદશંકરે તેટલી વાત કાઢી નાંખી (હેની ભૂલ્ય હોવાથી). તે વાત ન્દાનાલાલને એક વખત કહી તો ન્દાનાલાલ આશ્ચર્ય દેખાડવા લાગ્યા—અને જાણે આશ્વંદશંકર ભૂલ્યા ના કરે (આ બાબતમાં) એમ હેના મનમાં ખાતરી ના જણાઈ. આશ્વંદશંકરે હુંપદ જણાવવાનું જોખમ બહારીને કહ્યું—“કેમ માફ સંસ્કૃત પ્રેક્ષકરનું વચન ત્હમે નથી સ્વીકારતા ?”—(એ સ્લોક વિષ્ણુસહસ્રનામમાં છે એમ આશ્વંદશંકર લખે છે. કહે છે “ત્હમે જણાવતા જ હશે”—હું જણાવતો નથી !)

પ્રાર્થનામાળામાંથી કાવ્ય લેવાને આશ્વંદશ કરને વધિ નથી. પણ લખે છે નવું કાવ્ય અપાય—જો બને તો—તો ઠીક. કેટલાક લોકો હેવા છે કે માત્ર પ્રાર્થનામાળાનું માટે વધિ ગણે; અને તે જ વિચારનું નવું રચી આપો તો વધિ ના ગણે; અને સરકારના વિરુદ્ધ નકામી દીકા થાય તે પ્રસંગ પણ આશ્વવાને આશ્વંદશંકર ધમ્મજતા નથી. પરન્તુ તેટલા માટે પ્રાર્થનામાળામાંથી લેવાને સખત વધિ નહિ પડે. પણ નવું ચાલ તો ઠીક.

‘સુન્દર ચિવ’ :—સાફ છે—પણ પાંચમા ધોરણને માટે કંઠ્ય ‘સંસ્કૃત શબ્દોવાળું’ છે.

‘મેધાડમ્પર’ જોડે ‘અજસિશ્વ’ હેમણે કમિટીને મુચ્ચું હતું. ‘પણ’ શાસ્ત્રી કહે ઉધોર—જન્દ હ અને દૂંડી દૂંડી લીંડીઓનો છે । (આ કેવો વધિ ?)

ગમે તેમ પણ, આણંદશંકર લખે છે—Lighter Strainના કાવ્યો લેવાને કળ્યા : ચલા છે એ સંતોષની વાત છે. હવે એ કુસુમભાળામાંથી બીજું કાવ્ય ખતાવશે. ‘બગ’ અથવા ‘ગજના’ કે હેતુ કાવ્ય :

શ્રુતિયા—તા. ૨૦-૮-૦૪ સનિવાર : કાગળ લખ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ).

જવાબ. લખ્યું—નેડણી । બાબતનું, લખાણ એકદમ છપાવીને (બે ત્રણ અંકમાં આણંદશંકરે તે છતાં) મદને આપ્યા લખાણની advance copy કાવ-ટાંને ‘મોકલવા’ માટે ‘મોકલશો-તો, હવે સુદર્શનનો [sic., વસંતનો] વધારો : એમ ‘જૂદ’ ચોપાનિયું કરીને છપાવશે નહિ; નકામું ખરેચ ચશે વગેરે.

કુસુમભાળામાંથી ‘બગ’ અને ‘ગજના’, એ કાવ્યો તકે પસંદ કર્યાં છે (કમિટી માટે) તો હું બેત્રણ સ્વયં હું—‘દિવ્યકાવ્ય’ વિધવાનો વિલાપ’ વગેરે બે ત્રણ સ્વયંમાં.

શ્રુતિયા—તા. ૧૧-૬-૦૪ : સનિવાર : કાગળ આપ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ).

નેડણી વિશેનું ‘બધું’ લેખાણ ‘આદરપદના’ ‘વસંત’માં ‘છપાયું’ છે. જૂદાં ચોપાનિયાંના આકારમાં ‘જધારો’ એટલે થોડીક નકલો મદને જલદી મોકલશે ત્રણ અમમનાં હેમણે સુધાર્યાં તો ને બીજી વાર તો વિધાએ. ‘પ્રાર્થના’નું કાવ્ય તૈયાર થયું છે કે નહિ તે પૂછે છે—જલદી કરવાનું લખે છે.

કાગળ લખ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ).

બુદ્ધિપ્રકાશ સેટેનામાંથી જણ્યું કે કમિટીએ નેડણી બાબત કરાવો કરી દીધો. તે ઉપર દૂકો ચર્ચા લેખી પ્રસ્તાવનો રૂપે મદારા ચોપાનિયાના આરમ્ભમાં ઉમેરવા માટે પ્રસ્તાવના લખી મોકલી.

પ્રાર્થનાનું પદ હજી નથી થઈ સકયું. પ્રયત્ન તો કરે છું. પણ ખેરણા થતી નથી.

દ્રુગિયા—તા. ૧૩-૯-૦૪ મંગળવાર : કાગળ લખ્યા : આશુદેવકર (અમદાવાદ).

પ્રાર્થનાનું કાવ્ય રચીને મોકલ્યું. વાચનમાળામાં દોખલ કરવા માટે માગેલું.

દ્રુગિયા—તા. ૨-૧૦-૦૪ રવિવાર : કાગળ લખ્યા : 'વસંત' (આવણ ૧૯૧૦) શુ. પો.

આ અંકમાં મહારો 'ગુજરાતી કવિતા' અને 'સંગીત'નો વિષય પૂરો થયો છે. ત્રણ જાપવાની બૂલ્યો છે.

અમદાવાદ—તા. ૧૩-૧૨-૦૪ મંગળવાર : આજ રહેવારે સત્ર ઉપર લક્ષ્મીબાઈનો તાર આવ્યો કે ન્યુબિલી ગઈ કાલ્ય રાત્રે ગુજરી ગઈ. બહુ ખોટું થયું. ૧૮ વર્ષની ઉંમર થવા આવી હતી. લક્ષ્મીબાઈ તથા સસવતીને ખરેખર પ્રથમ દુઃખ પડ્યું. ન્યુબિલી તો બાકી ચાર વર્ષથી હેરાન થતી હતી તે છટી.

અમદાવાદ—તા. ૧૫-૧૨-૦૪ ગુરુવાર : આજ રાત્રે પ્રાર્થના સમાજમાં વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે મહેં કીર્તન કર્યું. (હરદાસનાં કીર્તનની પેઠે)—ગાયન માટે મદદમાં વિદ્યા, ગદ્ય, ઊર્મિશા, નસિન, અને વીર-એટલાં હતાં. હાર્મોનિયમ વગાડનાર તથા પખવાજી જુદા હતા. કુમાર મંજુરા વગાડતો હતો.

નિન્દમ્મ નીતિનિપુણા—છત્યાદિ પ્રસિદ્ધ શ્લોકો તે વિષય હતો.

ઉત્તરરામચરિતમાંથી પ્રથમ અંક સીતાનો ત્યાગ—તે ભાગ એક આખ્યાન માટે લીધો હતો. મથિલાસ દ્વિવેદીના બાવાન્તરનો જ આશ્રય કર્યો હતો; પણ સ્થળે સ્થળે મૂળ સંસ્કૃતના ખોટા અર્થ ચયેલા ત્યાં તથા કેટલેક ઠેકાણે સુરસતાને અર્થે મહેં ફેરફાર કર્યા હતા. ખીજું આખ્યાન Light of Asiaમાંથી સિદ્ધાર્થ સજ્જમહેંડા છેડીને સદાને માટે ચાલી ગયો તે પ્રસંગનું લીધું હતું. આ બાવાન્તર, મહેં કવિતામાં કર્યું હતું; ગવા હકતામાં જ એક દિવસ ચારેક કલાકમાં કર્યું હતું.

ત્રીજું -હાતું આખ્યાન ન્યાય વચનરાક ઊડયાના ઉદ્દાહરણ માટે-દ્રોણ પર્વમાંથી યુધિષ્ઠિર 'હતઃ કુંજરઃ' એમ અસંત્ય બોલ્યા તે લીધું હતું. હાતું પણ ગુજરાતીમાં કવિતામાં મ્હેં આપાન્તર કયું હતું. તે એક રાત્રે એક બે કલાક બેસીને કયું હતું.

બીજા પદ, અભંગ વગેરે તુકારામ, બાપાલાલ બાપશંકરની સુબોધ ગરબાવળી વગેરેમાંથી લીધાં હતાં. એકંદર અઢી કલાક કીર્તન ચાલ્યું. એકંદર સફળ 'ખેલ' (૧) થયો.-માત્ર ગાયનમાં એક ઉત્તમ ગીત ('એ સમે સિદ્ધાઈ જિંચા બ્યેમ માહિ નિહાળતો' -એ ગીત) ખરે વખતે બંગડી ચયું; હાર્મોનિયમવાળાની તેમજ હમે સર્વ ગાનારાની મફલતથી જ થયું-પણ તે માટે હવે ખેદ નકામો છે.

બાકી વિદ્યાએ ખાસ અને બીજે નંબરે ગદ્યએ અને પછી જિમિંસા નલિને સારી મદદ કરી. વચમાં દસ મિનિટ વિશ્રાન્તિના વખતમાં નલિને હાર્મોનિયમ ઉપર "સુન્દર શિવ મંગલ ગુણ." તથા 'બીજા' પદ વગાડ્યા; સારા વગાડ્યા.

અંતે આરતિને બદલે મ્હેં ખાસ રૂપાન્તરની રીતે રચેલું પદ ('આજ ભક્ત સાથ નાથચરણ પ્રતિ ધાધરિ' -એ 'ગહન કુસુમકુંજમાંહિ.' શૃંગાર પદ છે ત્હેને ફેરવી નાખી ભક્તિપદ બનાવેલું તે) મ્હેં ગાયું તે વખત રાઈદાંતની કડી બધાં ગાતાં હતાં, અને બાકીની કડિયો હું બિહાગ, કલ્યાણ ને સોરડમાં ગાતો હતો, તે વખત નલિને હાર્મોનિયમ વગાડયું-આ બહુ સફળ અને અસરકારક થયું.

બાપાલાલનું "મરવાં સોલલાં રે" (મરણના દુઃખ વિશે-એ પદમાંથી સંતના મરણના સુધીના ભાગની કડીઓ જ તારવીને કાઢેલી તે) પદ મ્હેં એકતારો હાથમાં લઈને ગાયું અને સવિસ્તર સમજાવ્યું ત્હેની બહુ અસર થઈ તેમજ બાપાલાલની એક ગરબી-આત્મપરીક્ષા કરવા વિશેની પણ અસરકારક થઈ.

અમદાવાદ-તા. ૨૪-૧૨-૦૪ સનિવાર, કાગળ આબ્યા : લલુભાઈ (બાવનગર).

પ્રોગ્રામ પોતાનું લખે છે-વળા લખે છે:-ન્યુબિલીના મૃત્યુ સંબંધે.

"The lessons to be drawn from misfortunes are proportionate to the intelligence of the sufferer. My outlook has been widened by suffering for the last 3 years. I don't know in which direction I am moving intellectually in this matter. "I don't ask to see the distant scene; one step enough for me;"—is my present attitude."

અમદાવાદ—તા. ૨૫-૧૨-૦૪ રવિવાર. કાગળ આવ્યા : કદાનંત ચક્રબાર્તી ગાંધી (ભાડેર). જોડણીનું પુસ્તક મળ્યું. મહારા મતને બહુ મળતો આવે છે. શાળાખાતાની કમિટીએ હાલ જે ઠરાવ કર્યા છે તે તદ્દન ખોટા છે એમ સ્પષ્ટ એ લખે છે.

લખે છે;—"હાલ ચાલતી મુજરાતી ભાષાની જોડણીપદ્ધતિમાં જે જે ભૂલો છે તે બધીને વથાન્વાય કરવા મુજર્ ર વિદ્વત્સભાજ સમક્ષ આપે જે વિચાર જણાવ્યા તે બધા આપના વિચાર ધણાજ સ્વત્વ છે. પરંતુ તેને માત્ર આપી યોગ્ય અર્થાથી તે વિષય પર એક મત સ્થાપી સારા શિષ્ટ લેખકો તે મુજબજ ભાષા લખતા થાય (વસન્ત આદિ માસિકો તે મુજબ લખાય) અને શાળાખાતું તેવા ભાષાલેખનને હૃદયસત્કાર આપી, વધાવી વાંચનમાળામાં સ્થાન આપે ત્યારેજ આપનો એ મહાન પ્રયત્ન સફળ થાય.

"જૂના વિચારના આગ્રહી જેમ સારા નવા વિચારને અડતાં અજાણ જવાની બંદીકે છેટે જાય છે, તેમ શાળાખાતું પણ આ બાબતમાં કરે છે. પરભાષાની શુદ્ધ જોડણી અને ઉચ્ચાર માટે આપણે વિદ્વાન વર્ગ અને શાળાખાતું જેટલી કાળજી ધરાવે છે, તેટલી કાળજી તેમનાથી સ્વભાષા પક્ષે નથી ધરાવતી એ બહુ શોચનીય છે. શાળાખાતી કમિટીએ સારા નવા વિચારોને નિષેધ

મયાન્યાય નથી એમ તો સહજ કહેવાઈ જાય છે. મને લાગે છે કે દોકસનું ઇડિયા, ખિલ જેમ લાગે કાળે, પણ સરકારને હાથ, ખાલનું પડયું હતું તેમ આપનું આ ભાષાખિલ શાળાખાતાને તેમજ વિદ્યાર્થ-માળને બહેલામોકું વિચારવું પડશે.”

“ડકાર મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યતરના લેખનચિહ્નો મધ્ય ગુજરાતી ભાષા સમયમાં જુદા હતા, એમ કેટલા જૂના ચોપડા પરથી જણાય છે.”

(આ છેલ્લી વાત આનંદ સાથે નોંધવા લાયક છે. ને તે ખાખત વધારે તપાસ કરવાનું ધારૂં છું).

અમદાવાદ—તા. ૨૨-૧-૦૫ રવિવાર : આજ પ્રાર્થના-સમાજમાં હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયાનું ઝોળખાણ રમણભાઈએ કરાવ્યું. “કાવ્યમાધુર્ય” હેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલામાં મહારાં કાવ્યો માટે રજા આપી તે માટે રૂબરૂ ઉપકાર અંજારિયાએ વળી માન્યો. કાગળ પત્રથી ઝોળખાણ ચયુંજ હતું. એમ. એ. નો અભ્યાસ કરવા માટે અહિં હાથ રહે છે. નોકરીમાંથી રજા થોડી મુદતની લઈને—ગુજરાતી ભાષા એમ. એ. માટે લીધી છે. અહિંની કોલેજની બોર્ડિંગમાં રહે છે.

અમદાવાદ—તા. ૧૦-૪-૦૫ સોમવાર : આજ સાંત્રે સાહિત્ય સભામાં અંજારિયા (હિંમતલાલ ગણેશજી)એ એક નિબંધ વાંચ્યો; વિષય—ગુજરાતી ગદ્ય શૈલીના બે મુખ્ય અધિષ્ઠાતા—(નર્મદાશંકર તથા નંવલરામ). સખળ રીતે ચર્ચા કરી હતી અને બંને ગ્રંથકારોનાં લખાણોનો અભ્યાસ ઉત્તમ રીતે અને રસિકતા તથા જુદાંજુદાંથી કર્યો જણાતો હતો. એમ. એ. માટે ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ એ કરે છે તે ખરોખર રીતે કરતા જણાય છે.

મહેને પ્રમુખ સ્થાન આપ્યું હતું. દસપંદર જણા બધા મળીને હાજર હતા. નિબંધ વંચાઈ રહ્યા પછી બીજા કાંઈએ ચર્ચા ના કરી, પૂછ્યું છતાં, મહેં સમાપ્ત કરતાં થોડુંક ચર્ચારૂપે કહ્યું. શૈલીમાં લેખનશૈલી અને વિચારશૈલી બંનેનો સમાવેશ છે; લેખન શૈલીના પડદા

પાછળ વિચારસીધી રહે છે, અને વિચારસીધીના પડદા પાછળ લેખકની સ્વભાવમુદ્રા રહે છે; એ સ્વભાવની, મુદ્રા વિચાર દ્વારા લેખમાં પડે છે. એ અને પડદા ભેદીને અંગરિયાએ આ બંને લેખકોના સ્વભાવનું નિરીક્ષણ સચોટ કરેલું જણાય છે, એમ એ બેને જોળખતો ખતારા લોકોને તરત લાગે એમ છે. નર્મદાશંકરને હું જાતે જોળખતો નહોતો—માત્ર એકવાર મ્હારા પિતાની સાથે મુંબઈમાં હેમને મળવા ગયો હતો. પરંતુ હેમને વિશે હું કાંઈક હાલના તરુણ વર્ગ કરતાં વિશેષ જાણું છું—કર્ણપરંપરા વગેરેથી, નવલરામભાઈ મ્હારાથી વધમાં બહુ મોટા હતા. પરંતુ અમદાવાદમાં એ હતા તે વખત તથા તે પછી પણ કાંઈક હેમનું જોળખાણ મ્હને વિદેષ હતું. તે ઉપરથી આ સ્વભાવ—પરીક્ષા સચોટ લાગે છે.

નવલરામ અને નર્મદાશંકર એના સ્વભાવમાં ફરક હતો તે હેમની શૈલીમાં છપાયો હતો. નવલરામનું ગામ્બીયર્ તરવચિન્તકનું અને સત્ય અન્તઃકરણનું હતું; નર્મદનું કાંઈક કૃત્રિમતાથી અંકિત હતું. હેમાં નવલરામ જેવો Sincerity અન્તઃકરણની સત્યતા—નો રણકારો નહોતો. અલગત નર્મદમાં moral courage—વિચાર પ્રમાણે નિર્ભય રીતે આચાર રાખવાની હિમ્મત હતી; અને એ રૂપે સત્યપરતા હેમની હતી પરંતુ એક જાતની ખીજ પ્રકારની insincerity હેમનામાં હતી; બાપરતની નકલ, દયારામભાઈની મુખાકૃતિ વગેરે પોતાના જેવી અથવા તેથી જિન્ન એમ સરખામણી કરવી—વગેરે vanity અને egotism, એ આ પ્રકારની insincerity જોડે જોડાયેલાં હતાં. દુષ્ટતાવાળી insincerity નહિ, પણ વિલક્ષણતાની છાપ મેળવવાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થતી એક જાતની insincerity હતી તેથી જ કાંઈક હેમનામાં નવલરામભાઈ કરતાં કમીપણ આવે છે. Sincerityને જો ૧૦૦ ડિગ્રી અપાય તો નર્મદમાં પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ એટલી પણ કાંઈક જોઈ ડિગ્રી આવતી હતી. આ સ્વભાવભેદનું એક પરિણામ એ છે કે નર્મદની

લેખનશૈલી caricature ને વચ્ચે થઈ સકે છે, પણ નવલરામભાઈની થઈ સકે છે એમ લાગતું નથી.

આ નર્મદની insincerity તું, એક હાસ્યગનક ઉદાહરણ હેમના જીવનમાંનો એક બનાવ મેં સાંભળ્યો છે તે ઉપરથી સરસ મળે છે. હેમને બે સ્ત્રીઓ હતી. એકવાર એ બે સ્ત્રીઓ વચ્ચે કંઈ કલહ થયો; કવિ નર્મદને તેથી સંતાપ થયો, અકળાયા, અને એકાએક ધરના ટાંકામાં પડતું મૂક્યું. હો હા યઈ, લોકો મદદે આવ્યા, કવિ ટાંકામાં પડ્યા, કવિ ટાંકામાં પડ્યા! લોકો કેટલાક અંદર જીત્યા, અને જુએ છે તો કવિ તો પાણીમાં મગાથી માંદિ રહ્યા રહ્યા તરતા હતા!—આમ શોક, દુઃખમાં પણ એક જાતની insincerityની રેખા આવી જતી જણાય છે.

આમ કેટલાક વિચારો દર્શાવી મિ. અંગરિયાનો મહેં નિબંધ માટે ઉપકાર માનવાની સૂચના મૂકી.

પ્રસંગ પરત્વે મણિલાલ દ્વિવેદીની પણ ગદ્યશૈલીની ખૂબી વિશે બે બોલ થયા હતા.

માથેરાન—તા. ૨૬-૪-૦૫ સુધવાર, કાગળ આવ્યા : દિ. ગ. અંગરિયા (મંગરોજ)

પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિશે શક મદારો છે તે બાબત, કેટલીક ચર્ચા-મદને મળતા આવે છે વગેરે.

કુમસ—તા. ૨૭-૬-૦૫ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા : રણજીત (સુરત)

તાવ રહવારમાં જીતર્યો હોવાથી પેનસિલથી કાગળ લખી મહત્વની ખબરો લખી છે. ૨૬ મીએ સાંજે સમાની કમિટી મળશે. ગોવર્ધનભાઈ આવશે તે વખત નક્કી કરશે કે કિયા નિબંધ લાચનારને કેટલા કલાકની છટી આપવી. મદને સખે છે જને તો ૨૬ મીએ સ્ક્રાઇ પ્લેઝા આવે તો ઠીક—પરિષદ માટે બીજી બધી તૈયારીની વાતો લખી છે.

ખીજી ખજારો નીચે પ્રમાણે—

કમિટીમાં ઠાકોરલાલ ન્હોતા જઈ સમ્યા. બળવંતરાય ઠાકોર (સેહેની) તથા કેટલાક અમદાવાદના વકીલો એક સ્થળે દાખર હતા—૩૦ મીએ ત્રણ વાગ્યે પરિષદ શરૂ થઈ. રમણભાઈનું બાપણ reception કમિટીના chairman તરીકે તથા ગોવર્ધનભાઈનું પ્રમુખ તરીકે થયું. તા. ૧ થી, -૨ થી ૭ સુધી નિમ્ન-ધો વાંચવાના તથા અન્ય ચર્ચા. તા. ૨ જીએ ૭ થી ૧૧ અને ૨ થી ૫ તેજ પ્રમાણે. અત્યાર સુધી લોકો તરફથી ૩૦ delegate નીમાયા છે. વિજિટરની 'ટીકિટો' વેચાવા માંડી છે. આશુદંશંકર કેળવાયેલા વર્ગમાં હિંદુઓની યાદી લખને ફરે છે. હેમાં બરનારને Complimentary ટીકિટો મળશે.

અમદાવાદ—તા. ૩૦ : ૬ : ૦૫ શુક્રવાર—પરિષદ—ખપાર પછી ત્રણ વાગ્યે શરૂ થઈ.

રમણભાઈનું Reception Committee Chairman તરીકે બાપણ થયું. સાઈ હવું. પરિષદમાં ચર્ચાવાના સર્વ વિષયોનું અવલોકન કરી બધા. નોડણીમાં સુધારાની જરૂર છે એમ હેમણે પણ સ્વીકાર્યું.

પછી ગોવર્ધનભાઈનું બાપણ—પ્રમુખ તરીકે—થયું. કાંઈક બોલ્યા. કાંઈક વાંચ્યું. પણ પ્રમુખના બાપણને બદલે સ્વતન્ત્ર નિમ્ન-ધનું જ રૂપ હેમના બાપણનું હતું. ગુજરાતી પ્રાચીન કવિતાનો ઇતિહાસ બધો આલેખ્યો; પણ હેમાં રસ પડે હેમ કહી સકયા નહિ. બાકી ઇતિહાસનું અન્વેષણ વગેરે કેટલાક અંશ સારા હતા. પરંતુ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈનાં અધ્યાત્મચાન તથા ભક્તિભાવને પ્રાધાન્ય આપી તેનાં સ્તુતિગાન કરતાં કરતાં કવિત્વશક્તિને સંબંધે પણ અણુધટતી પ્રશંસા કરી. બધા એ તારતમ્ય જૂલે છે.

એક હેમણે સારી વાત કહી; આપણા કવિઓને પાશ્ચાત્ય કવિની બરોબરીએ મૂકવા એ જીવ્ય બતાવી; પ્રેમાનન્દ ને ગોવિંદ

જેવો, કે મિસ્ટન જેવો કે એમ ખોટી પ્રયંસા કરવી, તે તો ઉલટી હેમની' મરકરી કરાવવા જેવું છે-એમ જણાવ્યું; છતાં હેમણે પોતે જ મુંજાઈમાં કેટલાંક વર્ષે ઉપર Classical Poets of Gujarat કરીને અંગ્રેજીમાં ભાષણ આપ્યું હતું, તેમાં એ જ તરેહની ભૂલ્યો હેમણે કરી હતી. અને એ ભાષણ વિશે હેમણે આજ ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો, છતાં હેમાં આ સુધાને કર્યો છે એમાં હેમણે પ્રામાણિકપણે કહેવું જોઈતું હતું તે ના ખોલ્યા.

પરિષદ થઈ રહી એટલે અંગ્લરિયાએ અરદેશર ફરામજી ખખરદારને મ્હારી કને આણીને ઝોળખાણ કરાવ્યું. ખખરદાર પારસી છતાં બહુ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કવિતા લખે છે. એ પરિષદ માટે જ આવેલા છે. આવતી કાલે સ્થવારે મ્હને મળવા આવવાનું હેજે કહ્યું.

મણિસંકર ભટ્ટ, અંગ્લરિયા વગેરે મળ્યા. અંગ્લરિયાના કાગળનો જવાબ (માથેરાનમાં આવેલાનો) હજી સુધી મ્હેં લખ્યો નથી તે મળે-આફ માર્ગી.

અમદાવાદ-તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૯૦૫ સનિવાર

ખખરદાર અને અંગ્લરિયાઆગ્યા. ખખરદારે પોતાનું ' વિદ્યા-સિક્ષા ' નામનું પુસ્તક મ્હને બેટ આપ્યું. હેમાંના કેટલાંક કાવ્યો સારા લાગ્યા. અંગ્રેજી Sonnet નો નમૂનો આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે સફળ નથી લાગતો. Sonnet નું જાણ સ્વરૂપ આપ્યું છે. પણ ગંભીરતા નથી આવી. તેમ જ અંગ્રેજી જન્મ ગુજરાતીમાં દાખલ કરવાનો એક નવી યુક્તિ કરો છ તે જો કે કાંઈક સફળ છે પણ હેમાં અંગ્રેજી જન્મની ડાખા પણ જણાતી નથી. અંગ્રેજી જન્મની એક આખી સીંટી કેટલા કાળમાં મેળાવ તેટલી માત્રાએનો ગુજરાતી જન્મ કરવો, અને feel ના વિભાજ પણ તે પોરણે કરવા. અંગ્રેજીમાં જન્મની ખીજ accent અને ગુજરાતીમાં માત્રા, એમ દોવાથી જે અ-પો-અને વિશેષ કરાવનાર બેડ છે તેનો મેળ આણવો સકય દોવ તો આમ 'કાંઈક' થાવ મેટલે દરજ્જે યુક્તિ

‘ન્દાનાલાલ કવિની ઇન્દીન કવિતામાં ‘rhythm’ નથી હોતી’
 છતાં છે એમ ન્દાનાલાલ હક કરે છે. ત્હેનો રદિયો આ રીતના
 છંદથી ઠીક મળે છે.

ખગરદાર ફૂલે, મ્હારાં કાચો વાંચી કાંઈ સૂચનાઓ મોકલજો,
 મ્હેં કહ્યું, સૂચના શી રીતે મોકલાય ? દરેકની કવિતાની રીત
 પોતપોતાની હોય. છતાં જોઈશ-કહ્યું.

અંજારિયાને મ્હેં કહ્યું-ત્દમારા કામળમાં પ્રેમાનંદ વિશે હતું
 કે હેના નામે કહેવાતાં નાટકો હેનાં નથી એ મ્હારા જોમ ખાખત
 વધારે પ્રમાણે છે વગેરે-પણ ગઈ કાલના લાપલોમાં તો પ્રેમા-
 નંદના જ નાટકો જાણે હોય એમ હેમાંના અન્તિમ ભરતવાક્યો
 વગેરે ઉતારાં વંચાયા. 1- (આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી એમ મ્હને
 હદ જોમ છે તે હેનાં અન્તર્ગત તથા બાહ્ય કારણો છે. તે કોઈવાર
 હું પ્રસિદ્ધ કરવાની આશા રાખું છું. કેશવલાલ ધ્રુવને પણ મ્હારા
 જોવો જ જોમ હતો અને તે આજથી દશ બાર વર્ષ ઉપર હમે
 એક ખીજા જોડે વાત કરેલી; પણ અંજારિયાના કહેવા પ્રમાણે
 કેશવલાલે હવે અભિપ્રાય ફેરવ્યો જણાય છે.)

અમદાવાદ-તા. ૧-૮-૦૫ શનિવાર

ખપેર એ વાચ્યે પરિષદ શરુ થઈ. અનેક નિબંધો વંચાયા;
 હેમાં દેટલાક તો નમાલા અસંબંધતાવાળા વગેરે હતા; રજુજીત
 વાવાભાઈનો નિબંધ-લોકગીત વિશેનો-ઉત્તમ હતો; અન્વેષણ સુધ-
 ટિતતા, સુશ્લિષ્ટતા, નવો પ્રકાશ, વગેરે ગુણો હતા.

મનુભાઈનો નિબંધ-નાટક અને રમણી એ વિષય ઉપર
 સારો હતો. પણ પ્રથમ પદ્ધતિનો નહોતો અને દરેક આધુનિક નાટક
 મંડળી જૂદી જૂદી લઈને ત્હેના ગુણદોષની પરીક્ષા કરી હતી-તે
 અંગ્રેજી હતું. જોટલું માત્ર પણ એ મંડળીઓને ઘટલું નથી; તેમ
 વિષયવર્તમાનાં એ પ્રકાર કલાવિરોધ આણે છે અને અંગ્રેજી છે.

‘જોડણી’ વિશેનો મ્હારો નિબંધ આજના પ્રોગ્રામમાં છેલ્લો.

દતો. સાંજના પાંચથી સાત વાગ્યા મુધી બે કલાકથી વધારે ના થાય માટે ટાપકૂપ કરી જરૂર જોટલા ભાગ જ મહેં વાગ્યા; બાકી તો ૧૨૪ કુદસકેષ જોટલું લખાણ વાંચતે ત્રણેક કલાક રહેજ થાય; અને લોકોને ઝીણી ઝીણી વિગતોમાં રસ પણ ના પડે. બે કલાકમાં પણ દર મિનિટ વહેલો નિબંધ પૂરો થયો. અર્થ કાવ્ય ગોવર્ધન-ભાષ્યે જોડણી સંબંધે અભ્યવસ્થા સંબંધે કેટલુંક કહ્યું હતું તેમાં પોતે 'તાલભંજમાં પણ તાલબંધ' લુપ્ત છે એમ કહેલું. તે વિશે જરાક આરંભમાં રહ્યા તરીકે પણ સભ્ય રીતે હું બોલ્યો. (લખી રાખ્યું છે). એકંદર રીતે મહારા નિબંધથી કાંઈને કંટાળો ના આવ્યો-કોઈ જતા ના રહ્યા, એટલું જ નહિ પણ ખ્યાનથી બધાએ સાંભળ્યું; ને રસથી ટાપકૂપને લીધે સંદર્ભ-ક્ષતિ પણ નહોતી થવા દીધી. આરંભનો મોટો ભાગ ઇતિહાસનો હોવાથી રસ પડ્યો. ઉપસંહારનો ભાગ બોબ્લ ડારબ્રોચો રસવાળો ને આકર્ષક થયો;—પરિષદનો મેળાવડો અપૂર્વ બતાવ છે, એ વાત કહી; બધાની મુજબ 'બાપા તરફ ભક્તિને સબોધી અને એમ આજીવામાં કેટલીક કુક્તિ હટા વગેરેને લીધે.

વાંચી રહીને હું મહારી જગ્યાએ બેઠો એટલે આજીવંદસંકર કહે—
 "The peroration was really excellent." રમણભાઈએ પણ કોઢ્યા પછી એ જ દીકા કરી. મહેં આજીવંદસંકરને કહ્યું કે એ વાત કરતાં વધારે સતોષ મને તો તેથી થાય કે એ...જેને વિશે છે તે અર્થની સિદ્ધિ થાય. અર્થાત્ કમિટી નિમાય.

પરિષદ સર થતા પહેલાં આજ રમણભાઈ જોડે મહેં એ મુચના સંબંધી વાત કરી હતી. આજીવંદસંકરે હેમને વાત કરી મુકી હતી (આજીવંદસંકરથી મહેં જાણ્યું). (જોડણી જાગનમાં પ્રથમથી રમણભાઈ મહારી વિરુદ્ધ મનના છે). પણ મહેં હેમને સ્પષ્ટ કહ્યું—આજીવંદસંકરને પણ કહ્યું તું કે નિગંધ વંચાયો-સરસ દતો-વગેરે કહેવાય તેમાં કયું સાર્યકય નથી. પરિષદે કાંઈક ફાન કરવી જોઈયે. નહિ તો

ચર્ચા માત્ર કરીને સૂઈ જવું તે શા કામનું? તેમ જ મ્હારી સૂચના સ્વીકારાય તો ઠરાવ પાસ ના કરવા એ નિશ્ચયને બાધ નહિ આવે; કેમકે કોઈપણ રીત્યનો બન્ધનકારક સિદ્ધાન્ત ઠરાવવાની વાત જ હેમાં નથી; માત્ર વધારે તપાસ કરવાનું પગલું બરવાનું છે. રમણુભાઈના મનમાં કાંઈક ઉત્કૃષ્ટ—પણ શું કરવું તે ના કહી શકયા. મ્હેં કહ્યું કે હજી આવતી કાલ્ય સુધી વિચારવાનો વખત છે;—જોઈશું, પરિષદ પછી આજ સાંજે Social Gathering છે તે વખત વળી વિચાર કરીશું. હેમણે કબૂલ કર્યું.

મ્હારો નિબન્ધ વંચાઈ રહ્યા પછી, છેક દુરથી અંબાલાસ ખાસ આવીને મ્હને shake-hand કરી મુખ્યારક્ષાની આખ્યા જેવું કરી કહે છે—હું દિલ્લીગીર છું કે આરમ્ભમાં હું હાજર નહોતો. મ્હેં કહ્યું:—“આપનું આપેલું આપને હમારે તો પાછું આપવાનું છે.” (એ હાઈસ્કૂલમાં મ્હારા ગુરુ હતા—હેડ માસ્ટર; અને હેમને કીધે જ હું સંસ્કૃત, ગણિત, વગેરેમાં સખળ થયો તે આભાર જન્મ સુધી બ્રહ્માય એમ નથી) એ કહે:—“હમે પણ એ જ ઇચ્છિયે છિયે; એ રીતે હમને પાછું આપો.”

સાત વાગ્યા પછી (ત્રિમાસિક હોલમાં પરિષદ હતી ત્યાંથી જીડીને) લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં Social Gathering મારે બધા ડેલીગેટો ગયા. ગોવર્ધનભાઈએ ત્યાં વાત કાઢી. રમણુભાઈને પૂછ્યું કે નનુભાઈની સૂચના બાબત પછી શું કર્યું? રમણુભાઈ કહે:—મ્હેં એક ઠરાવનો મુસદ્દો કરવાનો ધાર્યો છે તે કાલ્ય લાવીશ—હેમાં મતલબ એ રાખવાની કે બીજા કેટલાક નિબંધોમાં બીજા વિષયો બાબત પણ સૂચનાઓ છે તે તથા આ જોડણી બાબતની વિશેષ તપાસ વિચાર વગેરે કરી આવતી પરિષદ વખત રિપોર્ટ કરવાનું સાહિત્ય સમાને સોંપવું. મ્હેં આ વાતને સંમતિ આપી; જો કે પ્રથમ મ્હેં બહુ કહ્યું હતું, કે પરિષદમાં જ કમિટી નિમાય તો વધારે વજનદાર અને ઉત્તમ થાય. પણ તેમ નહિ જ બને જોઈને આ માર્ગ

મહેં કમલ રાખ્યો. નહિં તો બધું જોવાનો ભય હતો. વરજભાઈ તો મદને આ બાજતમાં પ્રયાસ કરવામાં અર્થ નથી એમ જ કહેતા હતા. રમણભાઈ, ગોવર્ધનભાઈ વગેરે અન્તઃકરણમાં વિરુદ્ધ છે તેથી. પણ પ્રયાસ ના કરિયે ને અક્કડ રહી કાંઈક છૂટ ના મળિયે તો બધું જાય. વરજભાઈ તો મદારી તરફ જ છે એ જોડણીની બાજતમાં. મદારા નિબંધ માટે પણ વરજભાઈ બહુ ચિન્તા રાખતા હતા. વંચાતા પહેલાં કે લોકો કેવો સત્કાર કરશે; ને મદને કહેતા તો કે જો જો રસ પડે હેતું બધું કરજો વગેરે. હેમની ઉત્કંઠા તૂટ થઈતી ભય મટયો; ને એ પણ મંતોષ પામ્યા કે નિબંધ સારો થયો ને લોકોને પણ અસર સારી થઈ.

Social Gathering—પ્રથમ તો ટેનિસ કોર્ટમાં થયું. મનુભાઈ કને ગવડાબધું-દેવકે મળત મંચે મળત વહારજ એ ખમાયની ચીજ ગાઈ. પછી મલિયંકર બહનો એક મિત્ર-વડોદરા કલાજવનમાં હતો-તહેવો ગાયું. સારું ગાય છે. વડોદરામાં શીખેલો લાગે છે. એ ગાતો તો ને વરસાદ સર થયો-એટલે દિસ્તટપૂટના મકાનમાં બધા ખુરશીઓ પોતપોતાની જગ્યાએ દોડ્યા. ત્યાં પછી ગાયન ચાલ્યું. વરસાદ પણ ખૂબ પડ્યો. (અમદાવાદમાં પ્રથમ જ થયો. થોડા દહાડા ઉપર જ સાધારણ જ થયો તો). હવે ખેડુતો ને બધાના હૃદય નીચે ખેસશે. આઈસક્રીમ તથા ચૂકો મેવો બધાએ ખાધા-મનુભાઈએ વળી ગાયું. “રાગ તારા, કુંભરિયામાં ખોસે ઝીણા મોર” એ સોરઠમાં ગાયું તેથી અંબાલાલ બહુ ખુશી થયા. કહે-“હું સમજતો નથી; પણ બહુ સાડું લાગ્યું.” મહેં કહ્યું-“એ જ સારા ગાયનનો કસોટી છે.” ધણી વેરાઈ. ત્યાં છતાં દસગર જણ હવે રહ્યા, આણંદચંકર મલિયંકર બહુ, ગોવર્ધનભાઈ, વરજભાઈ, ખાંડવાળો, સતુ, બળવંત-રાય કાકોર, હું વગેરે. અને નવેક વાગ્યા. સુધી ગાયન ચાલ્યું. ગોવર્ધનભાઈ વચમાં જોડણી મંજ-ધી એક એ સવાલ, પૂછતા હતા તહેમને થોડોક જવાબ તો દીધો. પછી ઠહું ગાયન પૂરું થયા પછી

વાત કરીશ-માફ કરો. ચ જ જા'જ ના બે ઉચ્ચાર ક્રિયા થાય છે-
વાંચતું-પ્રાકૃત-ચરોતર જોવો; અને 'વાંચીને-સંસ્કૃત-સુરત જોવો; તે
દશ ગોવર્ધનભાષાને બેદ સમજાતો નથી. કહે-દક્ષણી ઉચ્ચાર તે
જૂદો છે તે સમજાય છે. તો ગોવર્ધનભાષા પોતે ચરોતરી હોય
ચરોતરી ઉચ્ચાર નિત્ય જીવનમાં કરે છે. 'મ્હે' ઉત્તરરણ આપી
સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. વાંચતું-વાંચીને-તો 'કહે-''હા' । ઇ કે ઉ
લાગે તો ઉચ્ચાર બદલાય । 'મ્હે' કહ્યું ઇ લાગે તો; હ નહિ. ઉ તો
તાલવ્ય નથી. 'મ્હે' પૂછ્યું હવે સમજ પડી ?-કાંઈક સમજેલા હોય
એમ લાગ્યું 'ખરું-પણ કબૂલ કરતે જાણે હારવાનું હોય એમ કહે-
જોઈશ, વિચારી જોઈશ ! ! !

અમદાવાદ—તા. ૨-૭-૦૫ રવિવાર : પરિપદનું કામ શરૂ
થતાં મ્હેલાં ઠાકોરલાલે મ્હને રમણભાઈના હાથનો મુસદ્દો બતાવ્યો,-
ઠરાવનો. હેમાં ત્રણ ચાર ઠરાવ હતા.-મોતીલાલ લાલભાઈની વિધવાનો,
'પૈશાની મદદ માટે, ઉપકારક માનવો વગેરે. હેમાં પ્રથમ ઠરાવ બધી
સૂચનાઓ સાહિત્યસભાને તપાસ રિપોર્ટ માટે સોંપવાનો હતો. હેમાંના
શબ્દો હેવા હતા, જોડણી બાબતની સૂચનાનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ ના
કરતાં બધા બેગી નામ દીધા વગર જ નાંખી હેવી. દીધી હતી,-કે
મ્હને અસંતોષ થયો. ગઈ કાલ્ય વચન આપીને આજ પાળતી વખત
લગભગ પોતાનું ધાર્યું ક્યું-જોડણીને ઉપેક્ષિત, ખૂણે અને તે પણ
અંધકારમાં નાંખી. ઠાકોરલાલને મ્હેં કહ્યું આ મુસદ્દો સંતોષકારક
નથી; જોડણી મ્હારો ઇષ્ટ વિષય છે માટે કહું છું. એમ નથી, પરંતુ
એ મહત્ત્વનો છે ને હેમાં કાંઈક કૃતિકર્તાવ્ય છે માટે, કહું છું. હેને
માટે જુદો પેરેગ્રાફ નહિં મુકો ત્હાં, સુધી હું સંપૂર્ણ નહિં થાઉં.
રમણભાઈ કને ઠાકોરલાલ મુસદ્દો લઈ ગયા; અને રમણભાઈ, મ્હારી
કને આજ્યા. મ્હેં ઉપરનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે કહ્યો. રમણભાઈ
એ મૌન રાખ્યું અને ગયા.
: . . . પરિપદનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે આજુકાલે મ્હારી કને

બેડા હતા તહેમને હું કહેવા લાગ્યો : “આ કેવળ હડ જણાય છે; અને ત્યાં ત્યાં બેડણીની વાત ઉઠાવવાની યુક્તિયો થાય છે. પણ હું જાણવાનો નથી. હજી તો સાંજે વાત છે કની ? છેવટે કાંઈ નહિ થાય તો આ ઠરાવ પ્રમુખ પરિષદ આગળ મૂકશે તે વખતે હું જાણી શકું. સુધારાની સચના કરીશ અને પછી એમ તો પ્રમુખ મદને order of order ઠરાવીને બેસાડી દેશે તો પણ જોખમ માથે લેવાને તૈયાર છું.”-વગેરે.

વળી આણંદચંદ્ર કહે-“તહમને તહમારો હકાર (મદાઈ-તદાઈ-તદાઈ-વગેરેમનો) નહિન કરતાં પણ વ્હાલો છે.”

મહેં કહ્યું-“એમ તો નહિ.” તે કહે-“મતલબ કે આ બેડણીના વિષય ઉપર ખરા અન્તઃકરણથી મથનાર કાંઈ બીજું નથી.” વગેરે

મહેં કહ્યું-“પણ મદને તેમ કરવાની ખમ્તી ક્યાં છે થાય ? ઉત્સાહ ક્યાં છે આવે ? આ ઠરાવમાં કાંઈ ઘટતો ફેરફાર થાય તદાઈ” વગેરે. તો કહે-“વાત હજી કરી નેજા; મહેં કહ્યું-“મદારે પરિષદના ઠરાવમાં સુધારાની સચના મૂકી order of order કરી તોફાન કરવાની ખુશી નથી. જોઈ છું. હજી થોડાક ફેરફારથી નિકાલ આવશે તો પ્રયત્ન કરીશ.”

પછી સહવારનું કામ અગિયાર વાગે પૂર્ણ થયું એટલે રમણ-જામની કનેથી ઠરાવનો મુસદ્દો માગી લીધો ને કહ્યું કે થોડાક સંદ-નો ફેરફાર તહમને કાવશે કે નહિ ? તો કહે :-“આસ બેડણી તથા લિપિની સચનાઓ વિશે વિચાર-વગેરે” એમ લખાયે. મહેં મતોષ જતાઓ અને કહ્યું કે “આસ” સંદ મૂકવાનું હું ધારતો ન્હોતો. -જો તહમે મૂકા છે તો વધારે સતોષની વાત થઈ. અને સાદિત્ત સજાએ વિદ્વાનોની સલાહ લેવી તે ઉપરાંત થોડા કમિટી નીમરી -એટલું ઉમેરવાનું મહેં સચવ્યું. રમણજામનીએ તે પણ કબજા કર્યું. કાંઈક મદને ધુવાધુવા થયેલો જોયેલો, આણંદચંદ્ર બેડે વાત કરતે

તેથી, કાંઈક દેશવત્તાલનો વાગ્યાપાર (Phonetic process) નો નિબંધ અત્યારે સ્વયં વંચાયો હોમાં પણ મ્હારા મતને વિદ્વાત-પૂર્ણ ને સખળ ટોકા હતો તેથી-અમે તેમ પણ રમણભાઈને જરાક નરમ થઈને આ ઉમેરા તરત ખુશી જણાવીને કરવા પડ્યા. મયી રહેવાથી આટલું ઘણું પરિણામ આગ્યું ! જોકે સંપૂર્ણ તો નહિ-પણ આટલું આણું નથી.

સ્વયંના નિબંધોમાં તેમ જ આખી પરિવર્તના નિબંધોમાં દેશવ-લાલ ધ્રુવનો નિબંધ અત્યંત ઉત્તમ વિદ્વાતપૂર્ણ, મંબીર, અદ્ભુત હતો. આણુંદશંકર તો કહે 'ગુજરાતીનું એક પ્રાતિશાખ્ય જ નાણે રચ્યું હોય હોયો નિબંધ છે।' ને હેમાં સક નહિં.

આણુંદશંકરે જોડણીનો નિબંધ વાંચ્યો; મ્હારા ઉપર કેટલાક કટાક્ષ હતા. પણ એકંદરે સ્વીકાર હતો. જવાબ હું લખીશ.

બપોરે ત્રણ વાગ્યે વળી પરિવર્ત લરાઈ...મણિશંકર બદ્દનો નિબંધ વંચાયો "આપણું નવોન કાવ્ય-સાહિત્ય" એ વિષય હતો. મહેં બહુ આશા રાખી હતી. પણ તદ્દન નિરાશ થવાનું થયું... દક્ષપતરામ અને નર્મદાશંકરનાં કાવ્યોમાંથી કેટલાંક કવિત્વ વિનાનાં અથવા કિતરતી પ્રકૃતિનાં વાંચ્યાં. (ગજસ; -વળી ગાવા જતા હતા, આવડતું નથી છતાં; રાગ થાય છે-પણ ગાયન સાઈ નથી થતું); 'કલાપી' વિશે થોડુંક કહ્યું; મણિલાલ દિવેદીની કવિતા વિશે ખોલવાને બદલે, આણુંદશંકરે મણિલાલને 'અભિનિષ્ઠ' કલા છે તે ખોડું પાડવામાં બધો પ્રયાસ રાખી અસંબદ્ધતા અને bad taste દાખલ કર્યાં; આખર મ્હાનાલાલ કવિને અણધારી પ્રશંસાને સિખરે ચઢાવ્યા; ખાસ એ માંડે નિબંધ હતો એમ બેમ પડે છે. હેનામાં દોષ મહત્વનો જતાવ્યો-હૃદયભાવની ખામી (જે કવિત્વનું મૂલ્યગત તત્ત્વ હોમાં જ ખામી) છતાં કવિત્વમાં ઉત્તમોત્તમ હોને કહ્યા. અને એ દોષ ધીમે રહીને જ સૂચવ્યો.

પરિવર્તને અતે ઠરાવ રજૂ થવા. જોડણી બાબત ઉપર નોંધ્યા

પ્રમાણે ઠરાવ થયો.—હવે જોઈયે આગળ શી કૃતિ બધા મળીને કરે છે.—હું બનતો પ્રવાસ કરીશ ને મદદ કરીશ.

(આણું દેશકરને રહવારે મહેં કહ્યું) તું કે ત્હમારા નિબંધમાં બે તથા મુદ્દા વિશે જવાબ દેવા જોતું છે. કહે-લખો તો ઠીક. મહેં કહ્યું લખીને ત્હમારા જ 'વસન્ત' માં મોકલીશ).

અન્તે પ્રમુખે (ગોવર્ધનભાઈએ) ઉપસંહાર કર્યો. પણ ધણે બાજે 'જોડણી'નો સંહાર કરવામાં જ જોર કાઢ્યું!

નડિયાદ—તા. ૧૭-૭-૦૫ સોમવાર : રહવારે કેશવલાલ ધ્રુવને મળવાને હું તથા વરજીવાર્મ ગયા. કલાકેક વાતો કરી; વ્યુત્પત્તિ, ગુજરાતી બાષાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વગેરે વિષયો ઉપર : પરિષદમાં હેમણે વચ્ચેના નિબંધમાં મ્હને જોડણીના વિષયમાં પ્રાસંગિક પુષ્ટિ આપી તે માટે મહેં હેમનો ઉપકાર માન્યો. હેમના નિબંધમાંની એકાદ વાતનો ખુલાસો રૂબરૂ પૂછી લીધો—જેથી 'સાહિત્ય પરિષદમાં જોડણી'—એમ મહેં લખાણ તૈયાર કર્યું છે ત્હેમાં કેટલુંક ફેરવવું પડશે. સાફ થયું કે પૂછી ખુલાસો કરી લીધો. લઘુપ્રવલ્ન વકારને હેમણે ખ્વનિ કહ્યો હતો એમ માનીને મહેં લખ્યું છે. પણ હેમણે કહ્યું ખ્વનિ નહિ પણ સંસ્કાર હેણે કહ્યો છે. આ મુખ્ય વાત હતી.

હેમની સંસ્કૃત મુદારાક્ષસની નકલ મ્હને ભેટ આપી. ગીત-ગોવિન્દમાં કેટલેક રચણે માત્રા બેસતી નથી વગેરે ચર્ચા હેમણે કરી તે રસ પડે હોવી હતી.

જોડણી માટે કમિટી નીમવાની ત્હેમાં હેમને દાખલ કરવાનું હું સાહિત્ય સભાના સેક્રેટરીને સૂચવીશ. એમ મહેં વાત કરી, તો કહે મ્હને ના દાખલ કરશો—લખવા કરવાનું મ્હારાથી નહિ બને. મહેં કહ્યું મારા સલાહ મસલતનું જ કામ છે. તો ના ના કહી ફેરાવલાલ મ્હા હમને પાથો.

સાદા તથા વાગ્યે કેશવલાલ ધ્રુવ મળવાને આવ્યા. દોઢેક કલાક બેસા. વળી સાહિત્ય સંજનથી અનેક વાતો ચર્ચા. પિંચગ (ગુજરાતી)

નવા જ ધોરણ ઉપર રચવાનો હેમનો વિચાર છે; માત્રામેળ ઇન્દો જેમકે, ચાર માત્રાના, પાંચના, છના, સાતના-ઇત્યાદિ વગેરે છે. તેને બદલે અમુક feel નું ધોરણ લઈ તે feel ની આદૃતિઓના તત્ત્વ ઉપર વર્ગીકરણ કરવું; અક્ષરમેળ ઇન્દ્રિયાં પણ દાલના ગણની યોજનાને બદલે બીજી બાંધવા; વગેરે કલ્પના થોડીક આલેખી બતાવી. નવીન અને બુદ્ધિકોચલવાળી યોજના જણાય છે. બનાવે તો ઉત્તમ. રોજન ઉપર જતો ગોવર્ધનભાઈને ત્યાં ગયા. હેમણે દ્વિધિયું પામ્યું. અને ફેરી ખવડાવો. વાતો કરી.

અમદાવાદ—તા. ૧૬-૭-૦૫ શુક્રવાર : આજ ચિ. કુમારના છોકરાને સુશીલા લઈને આવી. આજે બાર દિવસનો થયો. આપણે ત્યાંથી નામ અરુણકાન્ત પાડ્યું. કુમારને નામની યાદી બતાવી હતી. તેમાંથી હેણે એ પસંદ કર્યું હતું અને હમને બધાને પણ તે પસંદ પડ્યું છે.

અમદાવાદ—તા. ૨૧-૭-૦૫ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : ૨ મીનુભાઈ તથા મનુભાઈ નંદસંકર (ચરત).

૨ નંદસંકર માસ્તર ગુજરી ગયા બાબત દુઃખપ્રદર્શન.

અમદાવાદ—તા. ૩૧-૭-૦૫ સોમવાર : ધેર આવતો ડાહ્યા-ભાઈ દેરાસરીની ગાડીમાં હું તથા યશવંત આવ્યા. ડાહ્યાભાઈ, કેશવ-લાલ ધ્રુવને વળાવવાને આવ્યાંતા. મહેને ખજારે નહોતી—એ આંગળ એકાદ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં હતા—નહિં તો કેશવલાલને મળત. યશવંતને મહારા સમરામમાં હું લેવાનો હતો. પછી સમરામને, ભાડાનું હતું તેથી, રમ આપી ને ડાહ્યાભાઈ જોડે આવ્યો.

ડાહ્યાભાઈએ દલપતરામની એક વાત કરી. ખાપરડે ફેટલાંક વર્ષ ઉપર અમદાવાદ આવ્યા હતા...દલપતરામને મળવાને ડાહ્યાભાઈ વગેરે લઈ ગયા. કવિ નર્મદાસંકરના મિત્ર ચાપ એમ કહીને ખાપરડેનું ઓળખાણ કરાવ્યું. ખાપરડેએ દલપતરામને કંઈ કવિતા બોલી, સંજગાવવાની વિનંતિ કરી. એટલે આંધળા દલપતરામે ફક્ત ખાપરડે-

ના અવાજથી અહિં બેઠા છે એમ જાણી લઈ હેતી તરફ મ્હોં ફરીને, એને હાથના ચાળો કરી ખાપરડે તરફ સદજ્જન હસ્તનિર્દેશ કરતા કરતા ‘ગાવા’ લાગ્યા :—

‘દુરાચારી, બ્યભિચારી ને વિચારી,
ધરી સારી કે નહારી ગતિ તહારી.’

—છત્પાદિ

હલપતરામે નર્મદાસંકર માટે આ પદ્ય જોડેલું એ જાણીતી વાત છે. અંદર ‘જમ્બો’ ‘નર્મ’ બોજન’ એમ વચન આણી નર્મદાસંકરનું નામ ગુપ્ત રીતે મૂક્યું છે. તે નર્મદાસંકરના મિત્રને જ જાણીને સંભળાવવાનો હેતુ તો હશે જ. પણ ખાપરડે તો ઘેર આવીને કહે :—“મ્હારા શા ભોગ લાગ્યા કે ડોસાને મ્હેં કવિતા કહેવાની વિનંતિ કરી કે આટઆટલી ગાળો મ્હને જ લેલે હાથી!”

અમદાવાદ—તા. ૨-૮-૦૫ સુધવાર ‘કાગળ લખ્યા :—૭.
‘વરજંભાઈ’ (નડિયાદ)

૭. ગાડાની ધરીના અર્થમાં ‘આંસ’ શબ્દ વરજંભાઈએ વાપર્યો હતો તે કેટલાક અડવાડિયા ઉપર મનુભાઈ હસતા હતા ને ખરે શબ્દ ‘આંચ’ છે એમ કહેતા હતા—લુહાર વગેરે લોટો ‘આંચ’ કહે છે તે ખરું છે. મનુભાઈ કહે ‘આંસ’ શા ઉપરથી તે બતાવો. પરમ દહાડે તે વિશે વાત વરજંભાઈએ કરી તેથી મ્હેં કહ્યું મંસ્કૃત બક્ષ ઉપરથી—તો હેમના મનમાં જિતયું. મુજરાતી કાશમાં ‘આંસ’ છે કે ‘આંચ’ તે જોવાનું વચન મ્હેં આપ્યું હતું. અંગ્રેજી-ગુજરાતી ડિક્શનરી પટેલવાળામાં જોયું તો ‘આંસ’ છે (વચાંક શબ્દની રહામે) —‘આંચ’ છે જ નહિ તે વાત લખી; ને લખ્યું કે વચાંક અને બક્ષાં બે મળતા છે. તેમજ લુહાર વગેરે લોટો ‘આંચ’ બોલતા હશે. તે તો આમ્મતાના ખોટા બચથી, અ નો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થઈ સ જેવો થઈ જઈ-ચારોનું સારો કેટલાક ગામડિયા બોલે છે, તેથી ‘આંસ’ તે જાણે અશુદ્ધ ગામડિયું હશે કરીને ‘આંચ’ કહેલું.

‘મોહન’નું ‘મોસન,’ ‘ચીલો’નું ‘કીલો’, ‘હટ્ટ’નું ‘ખેટ્ટ’, ‘હતરવું’નું ‘ખેતરવું’ કહે છે તેમ.

રત્નાગિરિ—તા. ૨૧-૮-૦૫ મોમવાર : આજ સાંજે કાજરા-
જીને ત્યાં હું ગયો. વાત પ્રસંગે કાજરાજી પૂછે છે ખીજ કાંઈ કવિ-
તાઓ લખી છે ત્હમે ? હૃદયચીણા હેમણે જોઈ નથી જણાતી. તે
આપવાનું વચન આપ્યું. સાહિત્ય પરિષદની વાત ઠાઠી. મ્હેં જોડણી
વિશે વાત કરી. તો કહે રાસ્તગોસ્તારમાં “સૌરાષ્ટ્રી”ની સહીયી
વક્ત્રભ પોપટે ત્હમારા જોડણીના નિબંધ વિશે લખ્યું છે. રાસ્તગો-
સ્તારનો એ અંક વાંચવાને આપ્યો. સ્ત્રીબોધમાં પણ કહે છે—ખજર-
દારની ‘વિલાસિકા’નું અવલોકન આવે છે તે પ્રસંગે કુમુદમાળા
બાબત કાંઈક લખેલું છે. અંક વાંચવા આપશે.

મિસિસ કાજરાજી કહે—“હેમને પેલી ચોપડી બતાવવી છે ?
રિમડી ?”—પછી સમજાયું. સ્મૃતિ—કાજરાજીના સ્મરણાર્થે ગયા માર્ય
કે એપ્રિલમાં કવિતાઓ રચાવી ને તારાપુરવાળાએ ‘કાજરાજી-
સ્મૃતિ’ નામની ચોપડી કરી છે તે—મ્હેં વાત કરી કે મ્હને પણ
કાવ્ય લખવાનું તારાપુરવાળાએ પૂછ્યું હતું. પણ હું તે વખતે
‘જોડણી’ જેવા કવિત્વપ્રેરણાની વિરુદ્ધ વૃત્તિના પ્રયાસમાં મશગૂલ
હતા. ને મ્હને એમ તરત પ્રેરણાની ઊર્મિ આવતી નથી—તેથી ના લખ્યું.

પારસી ગુજરાતી વિશે ચર્ચા નીકળી. કાંઈક લૂલો બચાવ કરવા
લાગ્યા. પણ literary ગુજરાતી માટે તો એ ના માલે એ હેમને
પણ કબૂલ કરવું પડ્યું.

રત્નાગિરિ—તા. ૨૫-૮-૦૫ શુક્રવાર : આજ હેમણે
(મિસિસ કાજરાજીએ) સ્ત્રીબોધના અંક મોકલ્યા હતા. જીન તથા
જીલાઈના; જીલાઈનામાં ‘ખજરદાર’ના ‘વિલાસિકા’, પુસ્તક ઉપર
અવલોકન છે. મિસિસ કાજરાજીથી જાણ્યું કે એ તારાપુરવાળાનું
લખેલું છે પારસીનું છે એમ તો જણાવું જ હતું.—બાપા પારસીને
માટે સારી છે—પણ હેમાં ખજરદારને છેક ઊંચા આસમાન ઉપર

અદાગ્યે। તે અધટિત છે; તેમ જ કવિતાના સ્વરૂપનું પણ જ્ઞાન એ લખનારમાં જણાતું નથી. " કવિતાનો અંતરાત્મા અલંકાર છે " —એ હેનો અદ્ભુત સિદ્ધાન્ત છે।।। રસ, feeling એ વસ્તુનું તે સ્થાન જ નહિ?—હાવા વિવેચકો જોઈને ખેદનાં અશ્રુ પડે છે।

રત્નાગિરિ—તા. ૨૬-૧૨-૦૫ મંગળવાર: આજથી મહેં a/c-collector તરીકે આજ્ઞા લીધો—after-noon માંથી)

રત્નાગિરિ—તા. ૬-૩-૦૬ મંગળવાર: કામળ આવ્યાં: આશુ'દસ'કર (અમદાવાદ)

'બેસ' (=સાઈ) તે ફારસી ઉપરથી હોવાનો સંભવ જણાય છે.—કેમકે એ લખે છે પ્રો. કાઉસરને પૂછ્યું તો કહે—બેસ અથવા બિસ ફારસીમાં છે તેનો અર્થ 'મલું' એમ છે; હેનો અર્થ 'કા'ક વખત 'સાઈ' એમ થાય. (જેમ આપણામાં 'અધિક' વપરાય છે). પણ પ્રો. કાઉસર કહે છે—"સાઈ"ના અર્થમાં સખ્ત બહુ વપરાતો નથી. (અર્થ એમ જણાય છે કે 'સાઈ' ના અર્થમાં વપરાતો જ નથી.) પ્રો. દારૂવાળાએ સૂચ્યું કે 'બેદતર' (બેદન્તર) comparative term માંના 'બેદ'નો અર્થ 'સાઈ' એમ છે. તે જોડે કાંઈ સંબંધ હોય.

માસગુંડ—તા. ૨૪-૩-૦૬ સનિવાર : આજ સાંજે આદિ' સમુદ્રકિનારે હું ફરવાને ગયો; રેતીનો કિનારો સુંદર રમણીય હતો. એકંદરે સાયંકાળની શાન્તિમાં હૃદયને કારનાર ઉન્નતતાવાળી યક્તિ હતી.—સ્વાભાવિક રીતે મન ભક્તિપૂર્ણ અને અનન્ત પરમ એતન-મય પુરુષ તરફ મૌનયુક્ત આદરભાવથી લગીને બહુવાર સુધી હું સ્તબ્ધ રહ્યો.

તંબુએ આવીને વસ-તના માથે તમા ફાદગુનના અંકમાં ' વિશ્વ-રચના ' વિશે વિશ્વનો નિબંધ આવેતો। હેમાં " મૂળ પદાર્થ અને મૂળ ગતિ આખાં કપ્પાધી "—એ પ્રશ્ન પૂછી અન્તે અચાતવાદની ટિપ્પણી બતાવી છે—તે વિષય ઉપાડી લઈને ચર્ચા લખી અને જમી રહ્યાં.

પછી પાછું લખવાનું શરૂ કરી રાત્રે દસ વાગ્યે ચર્ચા પૂરી કરી. કાલ્ય નકલ કરીને આશુદેવસંકરને મોકલી દઈશ-વસન્તના અંકમાં છાપવા માટે.

માલગુંડ—તા. ૩૦-૩-૦૬ શુક્રવાર : આજ સ્કવારે અહિં ગામમાં દારૂ દુકાન વગેરે તપાસવાને હું ફરતો હતો. જોડે હેડ કોન્સ્ટેબલ અહિંની પોલિસ પોસ્ટનો હતો. એક ઘર આગળ ફૂકડાએ “ફૂકડી ફૂ ! !” કયું; એકદમ હેડ કોન્સ્ટેબલે હેની તરફ બાકડી બાંચી કરી-ચૂપ રહેવાનું કહેતો હોય તેમ ! !-! ! પોલીસનું તેમ જ મેજિસ્ટ્રેટનું સંયુક્ત ગૌરવ ફૂકડાને કબૂલ ન હોવાથી અને હેડ કોન્સ્ટેબલે ‘યુનીફોર્મ’ પહેર્યો નહોતો તેથી પણ, -ફૂકડાના ઉપર એ ચૂપ રહેવાની ધમકીની કથી અસર થઈ જણાઈ નહિ. પણ ખીજી વાર ફૂકડી ફૂ-કયું તો નહીં-તેથી વખતે થઈ હશે ! !

વાઘોરણુ-તા. ૨૧-૪-૦૬ સનિવાર : પત્ર લખ્યા : કાલા-ભાઈ લક્ષ્મણ (અમદાવાદ)

જવાબ. ૧૪-૩-૦૬ માહેના કા નો.

ગયા સુન્દરીસુખોષમાં વિચિત્ર વાનાં દીકા-‘લલિતત્વસ્મિન્ન’ (લખનારનું નામ)-એટલે શું ? મ્હાઈ સંસ્કૃતનું શાન કદાઈ ગયું હશે. પણ આવો શબ્દ તો જાણ્યો નથી.

એ લખનારે હરિણી છન્દમાં પણ લખ્યું છે તે નામ મન્દા-કાન્તા આપ્યું ■ !-કાંઈ ખાસ કારણ હશે ?

‘પુત્રવતીને’ એમ નામે એક લેખ હેમાં છે-તે પણ છે કે ગદ્ય છે કે શું છે તે સમજાતું જ નથી ! હાવી રચના-ઓળખવાની શક્તિ મ્હારામાં નથી.

ગીતમાળામાં ત્હારાં કાવ્યો જોઈ ખુશ થયો. કેટલાંક ખરેખરાં સરસ છે. પણ ખીજા લેખકોનાં દાખલ કરવામાં કંઈ ખાસ સારા-સાર પરીક્ષા વપરાઈ જણાતી નથી.

હોળીનું તોફાન આ જમાનામાં નામર છોકરાઓ કરે એ

રત્નાગિરિ—તા. ૨૬-૫-૦૬ સનિવાર : કાગળ આપ્યા : આશ્ચંદ્યકર (અમદાવાદ).

વસન્તમાં આવેલી બંને હોરીઓ એક બ્રહ્માનંદ નામના સંન્યાસીની બનાવેલી છે. દાસ એ ભાવનગરમાં રહે છે. બાકી દંભેશાં પુષ્કરમાં રહે છે. વેદાન્ત અને યોગ ઉપર દિંદીમાં હેઠે ધણી પ્રસ્તાવ રચ્યા છે. થોડું અંગ્રેજી પણ જાણે છે. હેનાં ભજન મોકલ્યા છે-હેની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે કે એ ગાયનનો બહુ શીખીત છે.

થોડા દહાડા ઉપર એક ભજનનાનંદ નામના માણસની મુલાકાત આશ્ચંદ્યકરને મળી. એ ગૃહસ્થ (પપ્પુજો છે) વિદ્વાન નથી. -પણ ભજન ધણી જ હેને મ્હોંએ છે. હેમાંનાં કેટલાંક તો હેવાં છે કે લખે છે-“ They will throw you into raptures ” હેનો અવાજ મીઠો છે. અને ગાવાની style સરસ છે. હેણે એક ભજન ગાયું, દિંદીમાં હતું, દેવીસદાય નામના કવિનું છે. બ્રહ્માનંદે એ ભજન ઉપરથી જ પોતાની ‘હોરી’નો ભાવ લીધો જણાય છે.

રત્નાગિરિ—તા. ૬-૭-૦૬ સોમવાર : કાગળ લખ્યા : આશ્ચંદ્યકર (અમદાવાદ).

‘માનદ મન્ત્રી’ની મથાઈતા-એ લખાણ મોકલ્યું. (મન-સુખરામે ઓનરરી સેક્રેટરીના અર્થમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે-તે વસન્તમાં હતું-તે વિશે). ‘ફૂલડાં કટોરી’ (ન્હાનાકાલ કવિના કાવ્ય) ઉપર ચર્ચાની નકલ ત્હમને મોકલીશ; (નરસિંહરાવ હ. ધ્રુવનું માસિક તો હજી નીકળ્યું નથી તેથી) છાપશો.

‘માનદ મન્ત્રી’ વિશે લખાણ મ્હેં જાત્ય ઉપર નહિ એમ તથા શાન્ત રીતે લખ્યું છે-તેથી આશા છે કે છાપવાને ત્હમને વાધો નહિ આવે.

રત્નાગિરિ—તા. ૨૮-૭-૦૬ સનિવાર : કાગળ લખ્યા : હિં. ગ. અંગ્લરિયા (મુંબાઈ).

વિક્રમોર્ધાશી નાટકની નકલ પ્લોટી-ઉપકાર માન્યો. જાવાનતર કરનાર કોણ છે તે લખ્યું નથી-કોણ છે? અડચણ ના હોય તો કહેશો.

ઉત્સર્ગો વસન્તમાં અને પછી જૂદા રૂપમાં છપાવવાનું થાયું. એટલે હવે છપેલી પ્રત જ મોકલીશ. ફરીથી તપાસી સુધારી ગોઠવવા માંડ્યા છે.

હેને સંબંધે પૂછ્યું કે ત્રિવિક્રમવૃત્તિ નામે કોઈ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં 'જો જો' એમ સૂત્ર છે એ વાત ખરી? એ પુસ્તકની તપાસ કરી અને તો પેદા કરવાનું લખ્યું.

રત્નાગિરિ—તા. ૮-૮-૦૬ શુક્રવાર : કામળા આબ્યા : જળવંતરાય ઠાકોર (રાજકોટ).

હેમણે શાકુન્તલ નાટકનું જાવાનતર ક્યું છે તે છુક કમિટી-એ નામંજુર ક્યું છે. તે માટે D. P. I. ને ફરીથી ઠરાવ ફેરવવાને લખવાનું ધારે છે. તે માટે એ નાટક વિશે મ્હારો અભિપ્રાય માગે છે. પોતાની અરજી જોડે ટાંકવાને. (ખીજના અભિપ્રાય પણ માગ્યા હશે.)

(નાટકની નકલ મોકલી ફરી નથી. મ્હેં જોયેલું પણ વાદ નથી.)

રત્નાગિરિ—તા. ૨૦-૮-૦૬ સોમવાર : કામળા લખ્યા : ધ્રુવશંકર (અમદાવાદ).

૨. અનુક્રમણિકામાં ઇ. સ. ૧૮૮૮ નું મ્હારું જોડણીનું પુસ્તક -૫૪ પ-એ ના હોય તે ઉમેરવાનું લખ્યું.

શુદ્ધિપત્ર-જોડણીનું-મોકલ્યું. જાણીતું બીજું તૈયાર ફાર્મ આબેથી મોકલાશે. "જોડણી" ના નિબંધને માટે "અર્પણ" તૈયાર કરેલું મોકલ્યું. બધી નકલોમાં દાખલ કરવાનું છે (મ્હારી ૫૦ તેમ જ પરિપક્વના રિપોર્ટની નકલોમાં) અર્પણ નીચે પ્રમાણે છે-

અર્પણ.

જો કુવકમંડળે, પોતાના અર્પણ ઉત્સાહ, પરિશ્રમ અને યોગના-

શક્તિ વડે ગુજર્ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પ્રથમ જ પરિષદનો સમા-
રંભ આદરી પાડ્યો, અને એ પરિષદની આગળ આ મ્હારા અતિ
પ્રિય વિષય ઉપરનો નિબંધ વાંચવાનો પ્રસંગ આપ્યો, તે સાહિત્ય
સભાના યુવકમંડળને આભાર સાથે આ નિબંધ અર્પણ કરું છું.
રત્નાગિરિ } (સહી) નરસિંહરાવ ભોજાનાથ
તા. ૨૦-૮-૧૯૦૬ }

(સાહિત્ય સભાને લેવે મ્હારી notes ના tone થી ખોટું
લાગે; હું મ્હારે આમ કરતે તે કારણથી અચકાવાનો નથી.)

હમણાં જ મ્હને યાદ આવ્યું કે ઠેસવલાલ ધ્રુવે પોતાનો
“પ્રેમાનંદ” વિશેનો નિબંધ પણ સાહિત્યસભાને-કંઈક નામ દીધા
વિના-અર્પણ કર્યો છે.

હશે-હેમાં પુનરુક્તિનો દોષ નથી. નકલ કરી ગણાય તો લે.

રત્નાગિરિ—તા. ૨૧-૮-૦૬ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા :

B. K. Thakore (Rajkot).

શાકુન્તલાનાટક (ભાષાન્તર-પોતાનું) પ્લુટાર્કનાં કેટલાંક
જીવનચરિત્રોનાં ભાષાન્તર (પોતે તથા બદ્દ મળી કરેલાં).

રત્નાગિરિ—તા. ૨૬-૮-૦૬ રવિવાર : કાગળ આવ્યા :

હિં. ગ. અંજારિયા (મુંબઇ).

ત્રિવિક્રમવૃત્તિ માટે કામ, માંદગી વગેરેને લીધે તપાસ કરી
સકયા નથી. હવે જરૂર કરશે-ને જવાબ લખશે.

સાહિત્યસભાના મેમ્બર તરીકે રાજીનામું મહેં આપ્યું તે વાત
હેમને કાંકે લખી તે વિશે લખે છે :—

“To-day a friend from Ahmedabad writes-
to me with heavy regret that you have resigned
the membership of Sahitya Sabha. I do not know
whether I can request you to enlighten me as to
the reasons which led you to take such a step.

"Your presence in the Sabha was a vigour and a force which the Sabha will very badly lose. But we hope you may change your mind and give us the best and most desirable help".

રત્નાગિરિ—તા. ૨૭-૮-૦૬ સોમવાર : કામળ લખ્યા : આંશરિયા (મુંબઈ).

જયાજી. ત્રિવિક્રમવૃત્તિ માટે હું વાટચ જોઈશ. દરમ્યાન શિ. હે માં લોલ : પંચાષ્ટમ એ સુત જર્જુ છે તે વિશે લખ્યું કે લા : તે જ : ને બદલે બ્રૂમ્મ દત્તે; કારણે લખ્યા—સાહિત્યસભાના મેમ્બર તરીકેનું તેમજ જોડણી અને સિરિ કમિટીના મેમ્બર તરીકેનું રાહનામું મહેં આપ્યાની હકીકત વગેરે દૂંધામાં પણ પૂરેપૂરી રીતે લખ્યું. મ્હારી એ Notes ની નકલો વરજભાઈ નડિયાદથી ખાસ ખાર મોકલી દેશે તે લખ્યું. વગેરે.

રત્નાગિરિ—તા. ૩૧-૮-૦૬ શુક્રવાર : કામળ આખ્યા : કેશવલાલ ધ્રુવ (નડિયાદ).

વરજભાઈએ મ્હારી Notes તથા બધો પત્રગવહાર મોકલ્યો. તે વાંચી લખે છે :—

"સાહિત્યપરિષદને સાહિત્યસભા જેવો અર્થ કરે છે તે ઈષ્ટ હોય કે તમે કરો છો તે ઈષ્ટ હોય, તે વાત બાબુ ઉપર રાખી ફળ ઉપર લક્ષ રાખી તેમજ આત્મમૌરવ રક્ષવું ઈષ્ટ ગણી હું તમારી સાથે એકમત થઈ કહું છું કે સાહિત્યસભા જે કમિટી નીમે છે તે કમિટીમાં કામ ચાલ શકે નહિં.

"તમે એ કમિટીમાં રહેવા નામરજી બતાવી, તે યોગ્ય જ છે. મારે એ પ્રસંગ હજી આવ્યો નથી. સાથી જે મને કમિટીમાં નીમવાનું હું જાણતો નથી. તેમનો તે સંબંધમાં પત્ર મારા ઉપર છે જ નહિં."

—ચાલો ! મહેં અવિચારી કામ અને સાહસ નથી કર્યું"

(રાજનામાં આપવામાં)—એમ આ તટસ્થ મતથી જણાય છે.

રત્નાગિરિ—તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬ સનિવાર : કાગળ લખ્યા : કેરાવલાલ ધ્રુવ (નડિયાદ).

જવાબ. મ્હને હેમની એકમતતા મળી તેથી સંતોષ થયો વગેરે લખ્યું. હેમને પ્રસંગ આવશે જ નહિં. કેમકે ફક્ત પ્રશ્નમાળા જ હેમને મોકલશે. તેથી એતઆ કે તે વખત પૂછજો કે શા સંબંધે પ્રશ્નના જવાબ માગે છે તથા કમિટીમાં બીજા કાણ કાણ છે વગેરે.

આશ્ચંદ્યકરે રાજનામાં રાક્યા છે. જો વચ્ચે માર્ગ કાંઈ નીકળે તો તો ઠીક છે. પણ આશા પડતી નથી. (નકલ રાખી છે).

રત્નાગિરિ—તા. ૨૯-૯-૦૬ સનિવાર : કાગળ લખ્યા : હિં. ગ. અંજારિયા (મુંબઈ).

‘બાપીકું’ શબ્દ ‘બાપદાદાનું’ એ અર્થમાં વપરાય છે કે કેમ ?—કોઈ અંશમાં જોયો છે !—પૂછે છે.

જોડણી કમિટી સંબંધી બાબત વિશે પછીથી લખશે.

રત્નાગિરિ—તા. ૩૦-૯-૦૬ : કાગળ લખ્યા : હિં. ગ. અંજારિયા (મુંબઈ).

જવાબ. ‘બાપીકું’ શબ્દ લાક્ષણિક રીતે ancestral ના અર્થમાં વપરાય ત્હેનાં કારણો લખ્યાં; વિત્ત એટલે બાપ છે પણ વિત્તર : ‘બાપદાદા’ના અર્થમાં વપરાય છે; વડીલ=બાપ (મરાઠીમાં) પણ વડીલોપાર્જિત મિસ્તકત એટલે ancestral property કહેવાય છે; બાપીકું—એટલે બાપનું—પણ બાપની મારફત જ ancestral મિસ્તકત મળે તેથી ancestral એમ અર્થ સંભવે વગેરે લખ્યું.

ઈકું—એ તદ્દિત પ્રત્યય—‘પોતીકું’ હેમાં ‘pertaining to’ ના અર્થમાં આવે છે; ‘શેરે પાસેરીકું’ હેમાં ‘પ્રમાણ’ના અર્થમાં; અને ‘પડીકું’ (પુટો-પુડી-પડી+પકું) હેમાં સ્વાર્થ આવે છે.

બાપ—તે દેશ થળો ઉપરથી છે—(વાવક—વાવનાર—અર્થાત્

પુત્ર ઉત્પન્ન કરનાર-એમ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ વજ્રલાલ શાસ્ત્રી વગેરેએ આપી છે હે ઠીક નથી), વગેરે લખ્યું.

રત્નાગિરિ—તા. ૨-૧૦-૦૬ મંગળવાર : કાગળ લખ્યા :

Dr. Bhandarkar (Poona).

હેમના History of the Deccan માં મહારાષ્ટ્રદેશનું નામ વરાહમિહિરે જૃહત્સંહિતામાં દક્ષિણમાં આવેલા પ્રદેશનું કરીને લખ્યું છે એમ ત્હમે કહો છો. જૃહત્સંહિતા અદિ' જોતાં એ નામ નથી જણાતું તે માટે ચંકા પૂછી.

ગુર્જરા ઉપરથી ગુજરાત છે—ગુર્જરા એમ નામ જૂના ગ્રંથોમાં છે એમ ત્હમે જ્ઞાને કહ્યું છે. તો તે કિયા ગ્રંથમાં વગેરે ખુલાસો પૂછ્યો.

કારણ લખ્યું—East and West માં મહે' લખાણ મોકલ્યું છે. Kincaid ના લખાણ ઉપર. ત્હમાં મહારાષ્ટ્રની વ્યુત્પત્તિ મહારાષ્ટ્ર કરીને બતાવી છે તે હાસ્યજનક છે—તે વિશે મહે' લખ્યું છે તે વાત ખુલાસા જોટલી લખી.

રત્નાગિરિ—તા. ૧૮-૧૦-૦૬ શુક્રવાર સંવત ૧૯૬૪ ના કાર્તિક સુદ : કાગળ આવ્યા : ૫. વસન્ત. (કાર્તિક સં. ૧૯૬૪).

આ અંકમાં ગોવર્ધનભાઈ તરફથી 'આજણી'—'આરણી'—એ બાબતનો તથા, તથા મનસુખરામ તરફથી 'માનદ મંત્રી' બાબતનો જવાબ-આવ્યા છે. પોતે પણ નથી લખ્યા પણ તંત્રી મારફત જવાબ છે; તંત્રીની સહીથી !! શું આત્મગૌરવ !!!

બંનેના રદિયા આપવાના માર્ગ સ્પષ્ટ છે—તે આપીશ.

રત્નાગિરિ તા. ૨૩-૧૦-૦૬ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા :

S. R. Bhandarkar (Bombay).

મહારા ધણા દહાડા ઉપરના કાગળનો જવાબ-ત્રિલભ માટે ખુલાસો આપે છે. એ પૂછેલી વાતનો જવાબ લખે છે—ત્રિવિક્રમ-વૃત્તિ હપાઈ નથી, પણ હસ્તલેખ Bom. R. A. S.ની લાખ

ઘેરીમાં છે. એક નકલ ડો. ભાંડારકર કને છે. સૂત્ર જો જો : છે કે જો જો :-પૂછે છે. કુમારપાળચરિત Bm. Sans.માં જાણું છે તેના appendix તરીકે હેમચંદ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ જાણું છે. તેના પૃ. ૧૬૪ મે જો જો : સૂત્ર છે, પણ કહે છે જે ચાર ms.ને આધારે જાણું છે તેમાંના જૂનામાં જૂના તો જો જો : છે. કાગળ લખ્યા :-

S. R. Bhandarkar (Bombay).

ઉપકાર માન્યો. વળી પૂછ્યું :-

(a) કુમારપાળચરિત (દૈમ પ્રા. વ્યાકરણવાળું) ક્યાં મળશે ? (તા. ક.માં ઉમેરું કે Etn. Soc. Bom ને પૂછ્યું છે. એ ખરું કેટલું હોય તો તે વાતનો જવાબ ના લખીશ.)

(b) ત્રિવિક્રમવૃત્તિની નકલ મ્હારે માટે કરાવી આપીશ ? શું ખરચ થશે ? બહુ મોટું પુસ્તક છે ?

(c) જો જો : હેમાં છે ? R. A. Soc.ની પ્રતમાં અથવા ત્હારા આપ કનેનીમાં જો જો : ક્રિયા અધ્યાયમાં ક્રિયા પાઠમાં છે તે લખ્યું.

(d) ગુર્જરા-ક્રિયા જૂના ગ્રંથોમાં છે ?

(e) મહારાષ્ટ્ર રેથ જલસંહિતામાં છે એમ ડો. ભાંડારકરના દક્ષિણના ઇતિહાસમાં છે. મ્હને પ્રત જલસંહિતાની અર્ધિ મળી હેમાં તો નથી, ખુલાસો પૂછ્યો.

(d) તથા (e) બા. હેના આપને કાગળ લખ્યો તો તે વાત લખી. એ હવે જલ મથા તેથી વખતે લખી નહિ સકે માટે તું લખીશ-ત્હારાબાઈ દેવદત્તની મદદથી જવાબ લખીશ.

રત્નાગિરિ તા. ૨૫-૧૦-૦૬ ગુરુવાર : કાગળ આપ્યા : ડો. ભાંડારકર (પૂના).

જવાબ. પ્લેગને લીધે લાનોળી મથા હતા; ત્હાં મ્હારો કાગળ મળ્યો ત્હાં બધી સામગ્રી જવાબની તૈયાર કરી રાખી હતી. એટલામાં ત્હાં વળી પ્લેગને લીધે પાછા પૂતે જવું પડ્યું. ત્હાં વળી હેમનાં કામ્પાઉડમાં પ્લેગ કેસ થયો હતો-ને રસોડામાં ઉંદર

મુવો-તેથી વળી નહાસવાથી ચિન્તામાં હતા-આ કારણથી મહેને જવાન લખવો ભૂલી ગયા હતા. પરમ દુહાડે ટાઈમ્સમાં મહારો પત્ર Kintcaidની મુસલમાની કહેવતો વિશેનો વાંચ્યો તેથી યાદ આવ્યું એટલે તરત જવાન લખ્યો. બધા પ્રશ્નના સવિસ્તર ખુલાસા છે. બહુ સારી રીતે કાગળ લખે છે-ગુજરાત બાબત (ગુજરાત બાબત) દેવદત્તે (ડો. ભાંડારકરના દીકરાએ) એક પેપર વાંચેલાની છાપેલી નકલ મોકલી છે-લખે છે-હેમાં ગુજરાતના નામ સંબંધની ચર્ચા ઉપર લાલ પેનસિલની નિશાની કરી છે.

રત્નાગિરિ-તા. ૨૬-૧૦-૦૬ સોમવાર : કાગળ લખ્યા : ૧.
T. K. Gajjar (Bombay).

૨. ચમનરાય (જૂનાગઢ).

૧. ચમનરાયને જૂનાગઢમાં બાબા-તરનું કામ સોંપવું તે બાબત મુચ્ચના કરી-વગેરે.

૨. તે બાબત-તથા સ્વર્ણ (=નસ) એ શબ્દ સંસ્કૃત વૈદકના ગ્રન્થમાં શા અર્થમાં આવ્યો છે તે જડે તો સોધીને લખવાનું લખ્યું.

રત્નાગિરિ-તા. ૨૬-૧૨-૦૬ શનિવાર : કાગળ લખ્યા :
આણંદચંકર (અમદાવાદ).

'નોડણી'ની મહારી ચોપડીની એક નકલ મળી છે, બાંધણી વગેરે-સાધારણ છે, પણ પૂંડાની ખીજ બાળુએ rocking horse નું ચિત્ર શા માટે મૂક્યું છે? એસવાળા over-artistic થયા! નોડણીનો વિષય તે મહારો hobby છે એમ સમજવા માટે hobby -horse તરીકે ચિત્ર મૂક્યું છે! તો તો હેના ઉપર મહેને બેઠેલા પણ બતાવવો હતો!!!

રત્નાગિરિ-તા. ૬-૧-૦૭ રવિવાર : કાગળ આવ્યા.
ખીજ-સાહિત્ય પરિષદના મંત્રીઓ (મુંબઈ).

હાકારલાલ હરિલાલ દેસાઈ, રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા,
દિમ્મતલાલ મહેશજી, અંબાસ્થા-એ ત્રણ જણની સહીથી આવતા

વર્ધના બુધાધર્મા પરિણદ્ધ ભરવાંતી છે, તે પ્રસંગે ચર્ચવાના વિષયોની યાદી જાપેક્ષી બીડી છે. તે વિશે મુધારા વધારા સૂચવવાનું લખે છે— તથા કોઈ વિષય વિશે નિબંધ લખવાનું લખે છે.

યાદીમાં વિષયો ઘણા જ ને વિવિધ ભર્ષા છે—અહુ જ/ ambitious પ્રોગ્રામ છે.

ગુહાગર—તા. ૧૦-૧-૦૭ ગુરુવાર : કાગળ લખ્યા : નરહરશમ માધવરામ (નડિયાદ).

ગોવર્ધનરામભાઈ ગુજર્વા બાબત દુઃખપ્રદર્શન. ગુજરાતી સાહિત્યને ખોટ પડી તે તો બધાને લાગશે. મ્હને તો મ્હારા ઉપર એ બંધુભાવ રાખતા હતા તેથી કુટુંબી જેવું દુઃખ થાય છે—વગેરે.

ગુહાગર—તા. ૧૨-૧-૦૭ શનિવાર : કાગળ આપ્યા. તંત્રી 'વસન્ત' (અમદાવાદ).

ગોવર્ધનભાઈના મરણને લીધે હેમના મંબન્ધી લખાણોનો સંગ્રહ વસન્ત તરફથી ખઠાર પાડ્યો છે. મ્હને કાંઈ લખી મોકલવાનું કહે છે.

ગુહાગર—તા. ૧૪-૧-૦૭ સોમવાર : કાગળ લખ્યા. આશ્ચર્યકર (અમદાવાદ).

વસન્તના તંત્રી-મહેરબાન સાહેબ-એમ અંદર લખી-લિ. સેવક ન. બો.ના નમસ્કાર એમ કરી હેમના official પત્રનો જવાબ લખી લખ્યું કે ગોવર્ધનભાઈ સંબન્ધે reminiscencesનો લેખ લખવા માંડ્યો છે તે ત્હમારી સૂચના પ્રમાણે મોકલી દર્શા—જલદી.

મુ'બર્ક—તા. ૩-૨-૦૭ રવિવાર :

ચંદાવરકર તથા ગોકળદાસ સર્જિ ધનકોરખાઈ પાસે આપ્યા હતા. તે વખત ચંદાવરકર મ્હને એકાએક પૂછે છે—“ગુજરાતીમાં ઉત્તમ scholars (વિદ્વાન) કોણ છે?” મ્હેં કહ્યું—“આ સર્વોલ

જરાક એકાએક આગ્યો છે.” પછી મહે હેતુ પૂછવાથી—કાંઈક જાણે ગૂઢ વાત હોય એમ કરીને—કહ્યું કે મુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં ગુજરાતી માટે *compulsory* તૈયાર કરવા માટે કમિટી નીમવા માટે ત્રણ વિદ્વાનનાં નામ જોઈએ છીએ, મહે—કેશવલાલ ધ્રુવ તથા કમળાશંકર ત્રિવેદીનાં નામ આપ્યાં. ત્રીજા માટે હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં ચંદાવરકર કહે—“મુંબાઈનો કાંઈ નથી? ગોકળદાસનું નામ ગણીશું?” મહે કહ્યું—“હેમની જ રૂબરૂ-આ સંવાલ મહેને કદંગી સ્થિતિમાં મૂકે છે, હા કહું તો કહેશે મહેને ખુશ કરવાને હા કહી-ના કહું તો તો વિચિત્ર!! ગોકળદાસ જાતે જ મદદે આવ્યા—ને કહે—મ્હારી વાત પડતી મૂકો. પછી ગોકળદાસે હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળાનું નામ જતાવ્યું. મ્હારે પણ લાચારીથી એ નામ સ્વીકારવું પડ્યું. ચંદાવરકરની નોટ છુકમાં એ ત્રણ નામ મ્હારે હાથે લખ્યાં. પ્રમુખ થવાને લાયક કોણ? એમ ચંદાવરકરે પૂછતાં—કેશવલાલનું નામ કહ્યું.

રત્નાગિરિ—તા. ૧૦-૨-૦૭ રવિવાર : કાંગળ આપ્યા. આણંદશંકર (અમદાવાદ).

ગોવર્ધનભાઈના *reminiscences* વિશેનો લેખ હેમણે વાંચ્યો. બહુ રસ પડ્યો. “Memorial numberને લાયક એ નહિં હોય એમ ક્ષણભર પણ કેમ કલ્પના કરી નહિ મારી કલમથી લખાયલા સર્વ વિષય મહેને તેમ જ ગુજરાતી વાચક મંડળને હમેશાં “સ્વીકાર્ય” જ હોય તે *a priori* વિચાર બાદ કરતાં પણ—આ લખાણ મહે સાદ્યન્ત એક બેઠકે વાંચ્યું-હેતું રસિક હતું”—એમ લખે છે.

ચિપ્લેન—તા. ૨૦-૨-૦૭ સુધવાર : કાંગળ લખ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ).

“શું”ની વ્યુત્પત્તિમાં ક્ષિત્તિ એ પ્રાચીન ગુજ. રૂપ આવે છે તે વિશે—તથા મુમુક્ષુનું ‘જૂખ’ થવામાં મુનો લોપ નહિ પણ મુહુવલા-મુઝવલા-મુજલા એમ ક્રમ છે, એ જતાવનારું લખાણ મોકલ્યું.

વસન્તના પાછલા અકામાં 'શું-એ શું છે?' અને 'ખેસવું શબ્દની વ્યુત્પત્તિ" એમ મહેં લખાણુ લખ્યાં હતાં હેમાં ઉપરની વાત સુધારાવધારા તરીકે ઉમેરવાની છે-કહીતે. લખાણુની નકલ રાખી છે.

લવેલ—તા. ૨-૩-૦૭ શુનિવાર : કાગળ લખ્યા : આણુંદશંકર (અમદાવાદ).

"ધ્રુવડ"—કાવ્ય સુશીલા બારોબાર મોકલશે. તે વિશે ટૂંકલોક ખુલાસો લખ્યો. કૂટનોટમાં છંદની યોજના વિશે લખ્યું છે તે વિશે જરૂર બતાવી.

Poetનું કાવ્ય મહેં જાતે કદિ વાંચ્યું નથી. માત્ર કાલેજમાં સાંભળ્યું તું વગેરે વાત લખી.

લવેલ—તા. ૩-૩-૦૭ રવિવાર : કાગળ લખ્યા : આણુંદશંકર (અમદાવાદ).

એક લખવું રહી ગયું છે તે લખું છું. 'ધ્રુવડ' કાવ્યની કૂટનોટમાં છંદના માપ વિશે લખતાં તાલ દર્શાવવા તે તે સ્થળે અક્ષર ઉપર ચિહ્ન છે તે બરોબર છપાવ તે માટે વ્યવસ્થા કરશો.

મ્હારી કાવ્યની આટલી કીમત માગું છું તે બહુ આકરી નહિ મણે. "ધ્રુવડ"—એ કાવ્યના દુઃખવાદના વલણને લીધે મ્હારા સુખવાદની લાગણીને જરાક ક્ષોભ લાગતો હતો-ને તેથી 'કાકિલા'ને આણીને ખીજે બાગ પૂરવણી-રચવાનો ધાર્યો હતો. થોડોક શરૂ પથ કર્યો હતો. પથ પછી આખર રસિકતાની ઝીણવટ છત પામી-ને 'ધ્રુવડ' એકલું જ રહેવા દીધું. પ્રથમ દર્શને જે 'કદી નહિ'ના પ્વનિ ધ્રુવડ કરે છે તેનાથી દ્વરતમ પ્વનિ હેની મેલે સંજગાય એમ રાખ્યું. "ધ્રુવડ"માંની એક રિયતિની વૃત્તિ છે-ત્હેને હેમાંનો દુઃખ-પ્વનિ મટાડવાનો સ્પષ્ટ રીતે સુખમય સાર બતાવનાર પૂરવણી મ્હારીને હેની કવિત્વની ખૂબી કચળાવવી ઠીક ના લાગી.

પરંતુ વખતે 'કાકિલા'નું કાવ્ય જૂદું જ રચું તો રચું-ઉપરના પ્રકારે-પરંતુ તે સફળ થશે કે ક્યમ તે શક છે. જીવન અને

વસ્તુના કરુણમય સ્વરૂપે મહારા ઉપર દબાણ કરવા માંડ્યું છે એમ બધે રહે છે. પરંતુ એ નબળાઈ-જેટલે અંશે નબળાઈ છે તેટલે અંશે-જીતવાની આશા રાખું છું.

ધામણુંદ—તા. ૬-૩-૦૭ શુક્રવાર: કામળ લખ્યા: આણુંદશંકર “ધ્રુવડ”-કાવ્યમાં ૪ થા શ્લોક પછી બીજા ત્રણ શ્લોક ઉમેર્યાં-તે મોકલી તે બાબત સૂચના લખી.

ખેડ—તા. ૧૩-૩-૦૭ શુક્રવાર: કામળ આબ્યા: કેશવભાઈ ધ્રુવ (નડિયાદ).

જવાબ. “ખેડણી”નું મહારૂં પુસ્તક બધું વાંચી ગયા. ખેડ માટે ઉપકાર માને છે-લખે છે-“તહમે જાણો છો કે જૂન બાબતમાં મતભિન્નતા છતાં આપણે એ વિષયમાં એકમત છીએ. ને રાજ-વિદ્યાના સંબંધમાં તો એકરસ જ છીએ.”

સાહિત્ય પરિષદ માટે લેખ લખવાને માટે મહેને સૂચવે છે:- “અપભ્રંશ ભાષા પૂર્વ પ્રાકૃતથી શાબ્દિક દૃષ્ટિએ કેટલી બધી ભિન્ન છે, અને ગુજરાતી, દિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે સાથે કેટલો નિકાં સંબંધ ધરાવે છે એ વિષય.”

એ પોતે-“કવિતા (verse)નાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ને અદિ પ્રસિદ્ધિમાં આબ્યા છે” તે વિશે લખવાનું ધારે છે.

“હેતું પ્રાચીનત્વ ને અભ્યન્ધ (rhythm) તે એ કવિતાના સ્વરૂપોમાં ફરકા કેવી રીતે પ્રકાશે છે.” તે વિશે વિવરણ કરવું ધારે છે. “કાવ્ય (poetry), કવિતા (verse) અને સંગીત (music)નો વિષયવિભાગ સ્પષ્ટ કરવાની ઇચ્છા છે.” લખે છે- “મુશ્કેલી બહુ છે. સંગીત મહારૂં અનધિગત છે. વૈદિક કવિતાનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું મહારા કળવદમાં નથી. તેમ છતાં એ દિશામાં કાંઈ કરવું-કાંઈ લખવું-કાંઈ કહેવું જરૂરનું છે. વિષયની ઉપયોગિતા અને મહત્તા આગળ કરીને અને મહારી ચોખ્ખતા પાછળ નાંખી વ્યાસક્તિ પ્રયત્ન કરવા સંકલ્પ થયો છે. તે સર્વસદાયક પરમેશ્વર પાર પાડશે.”

આ વિષય વિશે મ્હને નડિયાદમાં હેમણે વાત કરી હતી; તે ઉપરથી જાણાય છે કે ચર્ચા અપૂર્વ અને રસિક થશે.

હરણાધ—તા. ૧૮-૩-૦૭ સોમવાર : કાગળ લખ્યા, રમણુભાઈ (અમદાવાદ).

'The Raven' વિશે લખ્યું મ્હને એ મૂળ કાવ્યની મતલબ કશી યાદ નથી—સુભાગ્યે કે દુર્ભાગ્યે—એટલે મ્હારા 'ધ્રુવડ'માં કેટલે અંશે હેતુ સ્વરૂપ પૂરું આપ્યું છે કે કેમ—તે કહી નહિ સકાય. ત્હમારી કતે હોય કાવ્ય તો જોઈ સકશો.

દાપોલી—તા. ૨૪-૩-૦૭ રવિવાર : કાગળ લખ્યા : કેશવલાલ કુવ.

'ધ્રુવડ' કાવ્ય રચ્યું છે તે વિશે વાત લખી. દુઃખવાદ અને કરુણ રસની છાપ હેમાં છે. પરંતુ તે ક્ષણિક વૃત્તિની છાયા છે. એથી કાયમના સુખવાદને ક્ષોભ પહોંચતો નથી. પરંતુ જીવનના અનુભવ વધતાં કરુણ રસની છાપ હૃદય ઉપર વધારે ખેસે છે એ તો ખરું જ. ખરું જોતાં યોગ્ય મર્યાદાવાળો કરુણ રસ તે સર્વ રસમાં વિલક્ષણ ઉત્તમતા ધારણ કરે છે.

દાપોલી—તા. ૨૬-૩-૦૭ મંગળવાર : કાગળ આપ્યા : વસન્ત (દાદગુન સં. ૧૯૬૨) શુ. પો.

આ અંકમાં બે લખાણો છે—એક રમણુભાઈનું ને ખીલું વિજ્ઞાન—તે પાઠશા અંકથી અનુસંધાનમાં છે. ને તે પાઠશા અંકમાં જોયેલાં લગારે યાદ નથી આવતાં તેથી લાગે છે કે માધ માસનો અંક આવેલો જ નહિ હોય. તે માટે હવે માગણી કરીરા.

આ અંકમાં અંજારિયાના કાવ્યમાધુર્યનું અવલોકન છે. હેમાં આશ્ચર્યકરે મ્હારા માટે બે બોલ સારા લખ્યા છે :—લખે છે—
“આધુનિક કવિઓમાં ફરેકની કાંઈક ને કાંઈક વિશિષ્ટતા છે જ; તથાપિ જે ઉપસક્ષણરૂપે હેમાંથી એક જ કવિ લઈ હેને નામે વર્તમાન યુગ આંકવાની ધમ્મજા હોય તો રા. નરસિંહરાવનું નામ જ

પસન્દ કરવું જોઈયું; અને તેથી રા. અંબારિયાનું પુસ્તક રા. નર-
સિંહરાવના “મંગળાચરણ” કાવ્યથી આરંભાઈ હેમના જ ‘અવસાન’
કાવ્યથી સમાપ્ત થાય છે હેમાં સંપૂર્ણ ઔચિત્ય છે.

પછી મ્હારા કેટલાંક કાવ્યો વિશે બહુ મર્મગ્રંટીકા થોડા
થોડા શંખ્દોમાં કરી—મેં એક પાનાં રાક્યાં છે.

દાંપણી—તા. ૧૦-૪-૦૭ બુધવાર : કાગળ સખ્યા :
વરજાણી (નકિયાદ).

ખાંડવાળા માટે કવિતા ગમે ત્હેવી પણ કરી હોત તો હોતે
તો સંતોષ થાત-સખો હો. પરંતુ હું ખીજાના સંતોષ માટે કવિતા
નથી સખતો. અને મ્હને સંતોષ ના આપે હેવી કૃતિ ખીજને
આપવાનું મ્હને ગમતું નથી,—એ વાત ત્હમે જુઝી જાઓ છો. આ
મ્હારામાં દોષ હશે. પણ તે માટે મ્હારો ઉપાય નથી. એક ખીજે
દાખલો (ધ્રુવક-કાવ્યનો તો ગઈ વખત આપ્યો જ હતો. તે ખીજે
દાખલો) સખ્યો; ૧૧ વર્ષ ઉપર બાપુએ પોતાના “અપહ્રંત કુમુદ”
નામના નોવેલ માટે અર્પણ-હેની ગુજરાતી વહુને અર્પણ-ખનાવી
આપવાનું મ્હને ધણું કહેલું. મ્હેં છેક સુધી ના કહેલી-મ્હારી કવિતા
દેવીએ જ ના પાડેલી-આખર કેટલે મહિને ગર્ભિરેરણ્યા ઉત્પન્ન થઈ.
હેના હાથની જોડે સમજાવના પ્રગટ થઈ-અને કવિતા રચાઈ; તે
હજી સુધી મ્હને ગમે છે હેવી થયેલી છે.

“ઉપા મગકતાં કર પીછી સઈ, આસેખી છખી એક” વગેરે
લાવણ્યમયી છે તે.

વેસાવા—તા. ૭-૫-૦૭ મંગળવાર.

સાંત્રિ લોહસ્ટ્રેનમાં આંટરોડ ગયો મેલ ટ્રેનમાં અમદાવાદ જવા
માટે. આંટરોડ ટ્રેસન ઉપર જૂઝાણાઈ (એકવેકેટ, ગુજરાત રાજ્યમાં
પ્રેસિડર હતા તે) મળ્યા. વાત કરતાં મ્હને કહે છે—ત્હમારું “અજ-
સિંગ” કાવ્ય ગુજરાતી વાચનમાળામાં દાખલ થયેલું મેં વાંચ્યું. એ
કાવ્ય બહુ strong poem છે.” મ્હેં પૂછ્યું strong એટલે શું ?

શા અર્થમાં કહો છો ?”—કથું સમઝાવી સકયા નાહું, (strong poetry એ આજ ન અપૂર્વ criticism નો શબ્દ સાબળ્યો.)

અમદાવાદ—તા. ૮-૫-૦૭ બુધવાર : અગુણ મદને બૂઝી ગયો નથી. હવે તો ‘દાદા’ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. મહારી જોડે બહુ વખત સુધી બપોરે રમ્યો.

વેસાવા—તા. ૨૧-૫-૦૭ મંગળવાર : કામળ આંખા :

૧ ખબરદાર (દમણ)—કાડ

૨ “ („)—બુ. પો.

૨ શાનસુધા (મહેં મોકલેલું તે) પાછું મોકલેલું.

૧ તે મોકલવાની સૂચના. લખે છે—‘વરુન્-તોતસવ’ ઉપરની આપની સખળ દીકા વાંચી હું અંતોષ પામ્યો છું. એ લેખ બહુ ઉત્તમ રીતે જાંડી પરીક્ષાથી લખાયેલો છે.”

રતનાગિરિ—તા. ૧૩-૬-૦૭ મંગળવાર : કામળ લખ્યા : વરુણભાઈ (કાલોલ).

વર્તમાન. મનુભાઈના પ્રાવશિતની સવિસ્તર વાત લખી, વસન્તમાર્ગ લખાણો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું.

રતેહમુદ્રામાં—નીચેની પંક્તિયો છે :—

“ પ્રભાત પળમાં થયું દેખાડું !

ઉપા પળે આવે !

અધકાર, ગુજને હંફાવી

ધક્કેલી ઠાઢે.

જાત મુજ—મુજ પ્રજા સુકોમળ,

હતી તેવી યારો,

અધકારને હંફાવી, જય ભવિ-

ધ્યનો ગાશે.”

તે વિશે લખ્યું કે—ગોવર્ધનભાઈની કવિતામાં લાલિત્ય અને કલા-વિધાન નજરે નથી પડતા હોતો આ ઉત્તમ નમૂનો છે. ‘હંફાવી’, ‘ધક્કેલી’,

—જેવા આમ્યકદય શબ્દો, તેમજ ‘પળમાં થયું દેખાડું’ જેવા અતિ સાદાં—(અસુન્દરતાની સાદાર્થવાળા) શબ્દો, અને ‘જય બાવિધ્યનો યાશે’, જેવા શુદ્ધ વચનો—ધ્યાન ખેંચે છે. અહંતાના દોષનું ભેખમ સ્વીકારીને પણ કહું છું કે હાના વિરોધમાં હૃદયવીણામાંની—એ સ્વપ્નદર્શનની હેલ્લી દશ પંક્તિયો સરખાવો (હેમાં પણ હાવી જ પણ અર્થાન્તરની કદવના છે):—

(સોરઠા)

“એ રચના કંઈ દૂર
દિવ્ય આસ. દર્શાવતી !

ઉત્તમવલ તેજઃપૂર

ઉપા સનાતન ભગી જો !”

(રખતો)

સુણી વેણું હું બિડયો ભગી

નજર પૂર્વ બ્યોમમાં નાખી;

સુરભિગન્ધિ કુસુમ ચૂમતી

ઉપા આવી જ રમઝૂમતી !

જલધિજલમાં ઢાઢી , નહાતી

મગનસુન્દરી શી મલકાતી !

મધુર , માન બાવિનાં ગાતી

ઉપા આવી અમી પાતી !

બેદના અંગ સ્પષ્ટ જ છે. જણાવવાની જરૂર નથી—સંસ્કૃતમય ભાષા એ બેદનિદાન નથી; સ્નેહમુદ્રામાં અતિ સંસ્કૃતમય ભાષા ઘણીએ ખડકેલી છે, છતાં લાક્ષિત્ય તેથી સાધિત થતું નથી.

રતનાગિરિ—તા. ૬-૭-૦૭ શનિવાર : કામળ લખ્યા :
મનમુખરામ કૃષ્ણસુખરામ મહેતા (મુંબાઈ), ૪ ઠાકોરલાલ (મુંબાઈ).

‘ગુજરાતના કવિઓ’-વિશેનું હેમનું ચોપાનિયું , પહેલ્યું.
ઉપરના માન્યો. એ તથા વાતો વિશે લખ્યું :—

(a) મણિલાલ દિવેદીને અન્યાય આપ્યો છે ત્હમે; હેમનાં ‘અભેદોમિ’નાં કાવ્યો તથા ‘કાન્તા’ નાટક હેમાં કવિત્વ તથા કલા ઉત્તમ છે. હેમની કવિતા ઉત્તમ પંક્તિની નથી કહો છો તે માટે ખીન્ન-અને ત્હેમાં હું પણ-વધો લે એમ છે.

(b) મણિસંકર ભટ્ટ તથા ન્દાનાલાલ દ્વિપતરામને ન્દાના દાઈપેમાં તે જરાકમાં પતવી દીધા છે.—સાધારણ કવિ તરીકે—તે વાજખી નથી. ખંનેની કવિતાઓ ઉત્તમ છે.

(c) ખખરદારને-શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટે તથા કવિતા માટે—વધારે પ્રધાનપદ આપવું જોઈતું હતું.

(d) ત્હમે લખો છો—નરસિંહરાવે અગ્રેજી દખની blank verse માં કવિતા રચી છે, તે મ્હને આજ જ ખખર પડી. એક કાવ્ય “જેને પેલી દીન કુમુદિની એકથી” સિવાય blank verse મ્હેં કરેલી યાદ નથી.

પરિષદમાં લેખ ૨૦ મિનિટથી વધારે વખત નહિં વાંચવા દેવામાં આવે એમ છે તો મ્હારાથી ‘અભિનવકલા’ વિશેનો લેખ નહિં મોકલાય. એ વિષયને ન્યાય આપીને એટલો ટૂંકો લેખ નહિં લખાય. માટે મ્હેં વચન ભાંગ્યું ના ગણ્યો વગેરે લખ્યું.

મુખ્યર્થ—તા. ૬-૬-૦૭ સોમવાર : (સાહિત્ય પરિષદ પ્રમુખ કે. હ. મુવ :)

ગોવર્ધનભાષના સમારકનો ઠરાવ પરિષદમાં થયો. કમિટી નીમાઈ. અંબાલાલે બહુ હિત્સાહક બાપણુ તે સંબંધે કહ્યું. એક લાખ રૂપિયાનું ફંડ કરવું એમ હિત્સાહ ગ્રેયો. જેટલું થાય તેટલું ખર્ચ. પંદર વીસ હજાર તો બરાબા ગણાવ્યા.

બર્વેએ સંગીતની શ્રુતિયો ૨૨ નહિં પણ ૨૪ હોવાથી સુધટિતતા આવે છે તે વિશે નિબંધ વાંચ્યો—ગાયન તથા વીણાથી ખતાવીને હેના કહેવામાં સારસ્ય જણાય છે. પણ શ્રુતિ તે શું તે વિશે હજી સંપૂર્ણ ખાતરી થતી નથી. બર્વે શ્રુતિ તે સ્વરોની તીવ્ર

કામળ, તીવ્રતર વગેરે વિકૃતિયો છે એમ કહે છે. તો પણ અને પંચમ અવિકૃત સ્વર છતાં હેમની આર શ્રુતિયો કેમ મનાઈ છે ?- એ શંકા લીધી રહે છે. મ્હને એમ લાગે છે કે પ્રત્યેક સ્વરનું જોડેના (આગ્રહમા) સ્વર સુધીનું 'pitch' નું અંતર માપનાર શ્રુતિયો છે એમ હશે. પણ હજી તે બાબત પણ ખાતરી નથી થતી.

x

x

x

પછી જેડમેનની નાટક કંપનીનો ખેત્ર જોવાને હમે બધા ગયા. હું નહિન, રમણભાઈ, વિદ્યા, લક્ષ્મીભાઈ, મુખતિ વગેરે. East Lynn નું નાટક હતું. એકંદરે સર્વે પાત્રોના વેશ ભજવનારાં સર્વે ઉત્તમ રીતે અભિનય કરતાં હતાં. ન્હાનું એકરૂં પણ સ્વાભાવિક રીતે અભિનય કરતું હતું. કથામાં કૃત્રિમતા નહોતી. નાયિકા થનારી નદી (મિસ ફ્લોરેન્સ હેમર Florence Hamer) નો અભિનય તો કલાપૂર્ણ અને હૃદયદ્રાવક હતો. મ્હને પણ વખતો-વખત આખ્યમાં આંસુ આવતાં હતાં, બધાંની આવતાં હતાં. નાટક થઈ રહ્યા પછી ઘેર જતે આખો રસ્તો હું ગંભીર વિચારના મૌનમાં જ લીન રહ્યો; એટલી એ અભિનયની હિન્નત કરનારી અસર હતી. (ખીજે દહાડે રમણભાઈ કહે:-“ મ્હને બે કલાક સુધી જીંઘ ના આવી. હેવી એ અભિનયની જીંડી અસર થઈ હતી.”)

મિસ હેમરની અભિનયકલા ખાસ ઉત્તમ હતી. અંગવિક્ષેપ અત્યંત યોગ્ય. સ્વાભાવિક, ઉચિત, સ્પષ્ટ; મુખમુદ્રાથી તથા સ્વર-વિકૃતિથી બધું કાર્ય સાધવાની કળા; વગેરે અનેક મુજોથી પરિપક્વમાં મ્હારા ગઈ કાલ્ય વાંચેલ ‘અભિનયકલા’ના નિબંધનું પ્રત્યક્ષ દર્શાત મળતું હતું. અવાજની સુશ્રવ્યતા પણ હેવી હતી કે પોતાના મરણપથારીએ પડેલા એકરાના મુખ ઉપર પોતાનું મુખ નાખી દઈને ગદગદ કંઠે બોલતી હતી તે પણ પ્રેક્ષક બુદ્ધિના દર ભાગમાં પણ સુબ્યક્ત રીતે સંજળાતું હતું અને સમજાતું હતું. (આપણે તો પાસે બેઠે બેઠે વાત કરતાં જરાક અગિયાર મઠો ઉપર

રાખીને બોલિયે જિયે તો સુખકત બોલી નથી સકતા—હેવા બહુ જલ્દી જોવા છે !)

એક ઝીણી રસિકતાની ખૂબી મેં પ્રથમ જ દીડી;—પાત્ર વર્ગ—મુખ્યત્વે નાયિકા, નાયક વગેરે મુખ્ય પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર સ્વાભાવિક રૂપની સ્થિતિમાં જ બેસી રહેતાં હતાં—બોલતાં ચાલતાં હતાં—તે વખતે પણ હેમની સ્થિતિચિત્રિયો (attitudes) હેની મેજે જ હેવી ગોઠવાતી હતી કે પ્રત્યેક સ્થિતિનું એક કદામચ-ઝીણું ઝીણું અંગ્રેજીમાં અન્યોન્ય પ્રતિબિંબ, સમપ્રમાણતાની રેખા વગેરે અંશે સામ્યવાદ—ચિત્ર જ બની જતું હતું. ચિત્રકલામાં સામ્યવાદના અંશ આમ અહિં રંગભૂમિ ઉપર સધાતા હતા ! આ અદ્ભુત ઝીણું અકૃત્રિમ કલાવિધાન હતું.

એક બે ઝીણી વાતો પણ ધ્યાન ખેંચનારી હતી. નહાતું બાળક પણ રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરતું અથવા નિષ્ક્રમણ કરતું તે જાણે સ્વાભાવિક રીતે જ નિત્યજીવનના વૃત્તાન્તમાં વર્તન કરતું હોય એમ થતું. કૃત્રિમતા કે કદગાપણ હેમાં પણ નહોતું પ્રવેશ પામતું.

આ નાટકગૃહમાં એક ગોઠવણ નવી દીડી. એક પ્રવેશ અને બીજા પ્રવેશ વચ્ચે બધા દીવા (વીજળીના) બંધ કરી નાંખાતા. અંધકાર જ રહેતો (માત્ર એક વચ્ચે અજવાળું રહેતું)—અને નાટક ચાલતી વખતે પણ footlights તથા રંગભૂમિના દીવા નટવર્ગ ઉપર મૃદુ તેજમાં પ્રકાશ નાંખતા અને પ્રેક્ષક વર્ગ અર્ધાંધકારમાં જ રહેતો. હાનો હેવ શો હશે ? હું ધારું છું કે આ સુકિતથી બે કાર્યો સધાતાં હતાં :—

(૧) પ્રેક્ષક વર્ગ કરતાં રંગભૂમિ ઉપર વિશેષ—પણ મૃદુ પ્રકાશ પડવાથી રંગભૂમિ ઉપરના દેખાવની pictorial effect (ચિત્રવત્ અંતરકાર) સખળ થતી.

(૨) પ્રેક્ષક વર્ગ અર્ધાંધકારમાં હોવાથી નટવર્ગની નજરે, તે

અવ્યક્ત રૂપે ના પડવાને લીધે સભાસભા-પ્રેક્ષક મંડળ તરફ અયોગ્ય
ધ્યાન-વગેરે ક્ષતિયોનો સંભવ ટળી, નટવર્ગ પોતાના કલાવિધાનમાં જ
નિમગ્ન રહી શકતો.

આ મ્દારી હકુમના માત્ર છે.

હીવાની વ્યવસ્થાના પ્રયોજન વિશે ઉપર જે કહ્યું છે તેમાં ખેલો સુદો
સાચો છે પણ ખીજે સુદો ખરો નથી. કુશળ કળાકારને સભાસભા કેવો
પ્રેક્ષક પ્રત્યે ધ્યાન એવાઈ કલામાં ક્ષતિ થાય એ વાત સિદ્ધ કલાકારને
અપમાન જ લાગશે. પ્રેક્ષક વિભાગમાં હીવા હોય તો રંગમંચના ઉપર
ધોળવામાં આવતી પ્રકાશ-ચોળના ઝાંખી પડે. એવું ન બનવા પામે, અર્થાત્
પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન રંગમંચ ઉપર જ કરી રહે અને પરિણામે રંગમંચ પરની
પ્રકાશચોળના ધાધુ કામ કરી શકે તેટલા ખાટ જ પ્રેક્ષકોને બોલવાના
સ્થાનમાં અધિકાર રાખવામાં આવે છે.

સંપાદક

x

x

x

નાટક આશરું હવું તે વખત રમણભાઈ જોડે મ્દારે તદ્દુપાનુ-
ભવ વિશે કેટલીક ચર્ચા થઈ. મ્દે કહ્યું:-“આપણે જાણીએ છીએ
કે આ માત્ર અનુકરણ છે, ખરેખરા બનાવ નથી; છતાં આપણા
હકુમના જોડાણને સર્વ વૃત્તાંત સ્પર્શ છે, હૃદય દ્રવે છે, આંત્ર
આપોઆપ ગરે છે; આ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે નટને પણ
તદ્દુપાનુભવ ઉત્પન્ન થાય તો જ આ સામર્થ્યવાળો અભિનય સિદ્ધ
થાય; નટ પણ આપણી પેઠે જ આ વૃત્તાંતની અવાસ્તવિકતા
જાણે છે, અનુકરણ કરે છું એમ સમજે છે, છતાં કરુણાદિક અનુ-
ભવ તદ્દુપ અનુભવે છે. મ્દારે જ સાફકવ થાય છે.”

રમણભાઈ કહે:-“પણ નટ તો આપણા કરતાં વધારે પાટી
રીતે જાણે છે કે આ બધો હું ડોંગ જ કરું છું. તેથી હેને આપણા
જેટી લાગણી શી રીતે થાય!”

મ્દે કહ્યું:-“એ ખરૂં. પરંતુ હેને પણ પોતાના પાત્રસ્વરૂપ
જોડે સમજાવ થવા વિના સ્વાભાવિકતા અભિનયમાં ઉત્પન્ન કરાય

જ નહિ” આમ કહી એડમંડ અને ચાર્લ્સ કીન, મિસિ લિડ-સ, વગેરે નટનટીયોના દષ્ટાન્ત દ્રંકમાં આપ્યા, તેથી રમણજીભાઈની કાંઈક ખાતરી થઈ હોય એમ લાગ્યું.

મુંબાઈ—તા. ૧૦-૯-૦૭ રવિવાર : આ પરિષદ વખતે ‘લલિત’ નામથી કાવ્યો લખનાર ગોડગના રહેવાશી જ-મશંકર (૧) નું ઝાળખાણ અંજારિયાએ કરાવ્યું હતું. તે આજ સદવારે ગજગરને ખંજલે આપ્યા હતા-જવાન છે. હેને મહેં પૂછ્યું કે-‘લલિત-ત્વસ્મિન્ન’ એમ ત્હમે સહી જેવું લખ્યો છો તે ‘ત્વસ્મિન્ન’ એટલે શું ? એ શબ્દ તો જાણ્યો નથી, તો કહે-લલિતા એ મહારી પ્રથમ પત્નીનું નામ હતું-તે ઉપરથી લલિત નામ મહેં રાખ્યું છે-ને ‘ત્વસ્મિન્ન’માં મહારા માતાપિતા વગેરેની સંજ્ઞા સમાવી છે. આ confidential છે. જાણે ૧-૫ થી હેની વિચિત્રતા તો મહેને એની એજ લાગશે ! એ ‘લલિતે’ સદવારે જે ટીકા કરી હતી તેજ ટીકા સાંજે દ્વામમાં ખખરદારે કરી : મહેને કહે—“કુસુમમાળા કરતાં હૃદયવીણા અદિયાતી થઈ. હવે હૃદયવીણા કરતાં કાંઈ વધારે અદિયાતું રચો. ‘ધ્રુવડ’ કાવ્યમાં વિશેષ અદિયાતું કશું નથી.”

લલિતને જે જવાબ આપ્યો તો તેજ ખખરદારને મહેં આપ્યો : -ને કહ્યું;—“મહારી શક્તિની મર્યાદા આવી ગઈ જણાય છે. અને જગત્ હંમેશાં દરેક જણ કને ઉત્તરોત્તર અદતી જ કૃતિની અપેક્ષા રાખે ■ તે પૂર્ણ કરવી કઠણ છે.”

સદવારે અંજારિયા પણ ગજગરને ત્હાં આપ્યા તો તે કહેતા તા; -‘બાળકો માટે રહેલાં કાવ્યો યવાની જરૂર છે;’ મહારાં ‘અજશિશુ’ ‘ગુલાબ’ ‘તારો’ ‘કાયલ’—વગેરે બાળકો માટે જ ઉદ્દિષ્ટ છે તે અંજારિયાને મતે બાળકો માટે તો શું પણ શિક્ષકો માટે પણ કઠણ છે ! ત્હારે તો-નસીજ ! ખીણું શું ?

હરણાઈ—તા. ૧૪-૧૧-૦૭ સુરવાર : કામળ આપ્યા : ગુજ. શાળાપત્ર (નોવે. ૦૭) બુ. પો.

આ મહિનાના ગુજ. શાળાપત્રમાં 'વરસગાંડય' શબ્દની ઉત્પત્તિ ખોટી તરેહની આવી છે.—માળા ફરી રહેતાં 'મેર'ની ગાંડય આવે, તેમ વરસ પૂરે થતાં વરસની ગાંડય—એમ છે. પરંતુ દર વરસે અઝોટી ગાંડય દોરીએ બાંધવાનો રિવાજ અસલ હશે તે ઉપરથી હું ઉત્પત્તિ ગણ્યું છું—આ વાત ખરેખારને 'હે' કરી હતી, ત્યારે હેમણે પણ દા કહી હતી ને કહ્યું 'તું' કે કટલીકવાર કાટોમાં ગાંડયોવાળી દોરી ઉંમરના પુરાવા તરીકે રજૂ થતી હતી—આ માટે વિગતવાર માહિતી જાણવાને પૂછ્યું—કે ત્હમે કહી હેવી દોરી કાટમાં રજૂ થયેલી જોયેલી ?—કે પૂર્વકાળની વાત છે ? વગેરે માહિતી પૂછી.

સૂરત—તા. ૨૬-૧૨-૦૭ ગુરુવાર : (કેમિસની ખેડક વિશે) જગનલાલ પંડ્યા કહેતા'તા કે દક્ષિણીઓ કેમિસમાં આવ્યા છે તે ગુજરાતીઓને કહેતા હતા:—"કે ત્હમારું શું થયું ? રાજ્ય ગયું છે. હમારું—તે હમને લાગે—ત્હમને શું લાગે ?"

આ જ માહિં માહિં વિરોધનાં બીજાંમાંનું એક !

ખાનકોર—તા. ૬-૧-૦૮ સોમવાર : તાર આવ્યો - લક્ષ્મીબાઈ (અમદાવાદ),

(તા. ૫ મીએ રહવારે ૬ ને ૪૦ મિનિટ કરેશે) "Sat-yavati expired midnight" આ શું ?—હું તો આવો જ બની ગયો ! આટલો ભય ધાર્યો નહોતો મન બહુ વિદ્વજ થઈ ગયું છે—કાંઈ જમવું નથી—સૂવું નથી—ગમરાટ થાય છે—ઈશ્વર સર્વને દીધું આપો—બીજું શું ?

ખેડ—તા. ૧૨-૨-૦૮ બુધવાર : આજ એક ફોનદારી કેસમાં કણબજી મજૂરજી સાક્ષી આપવાને આવી હતી;—અબજી અગ્નિ હતી. હેણે પેદરોડના અર્થમાં 'સુપ્રમાત' શબ્દ વાપર્યો. 'સુપ્રમાતો' માફકા કહે તો જાણી. હું આશ્ચર્ય પામ્યો. એટલું જ નહિ પણ જમાની, ધખનાર કવાકને પૂછ્યું તો હેને પણ નવાઈ લાગી.

ગુહાગર—તા. ૨૧-૩-૦૮ ગુરુવાર : મ્હને ધણી વાર વિચાર આવે છે. રસ્તામાં અનેક જથ્થા અનેક રીતે મ્હને સલામ વગેરે સરકાર આપે છે; અને તેના પ્રતિધ્વનિમાં હું સલામ વગેરે લઉં છું તે બરોબર ધ્વનિના પ્રમાણમાં પ્રતિધ્વનિના ન્યાયથી જ આપોઆપ થાય છે. કોઈ અકકડ રહીને સલામ કરે છે, તો હું પણ તેમ જ અપ્રયાસે કરું છું. કોઈ નમીને કરે છે તો હું નમીને લઉં છું; કોઈ સલામ સાથે બોલે છે તો હું પણ તે જ પ્રકારે બોલું છું.—આમ સ્વાભાવિક રીતે જ action & reaction નો ન્યાય પ્રવર્તે છે એ શું ?

ગઈ કાલ્ય હું ગામડે જતો હતો લીડતો—તે વખત તાલુકા-પટાવાળો આગળ ચાલતો હતો, અને મ્હારા કરતાં વધુ બભકાથી જ લોકોને બાબુ ખસેડવાનો ખેલ કરતો હતો. મ્હને વિચાર આવ્યો કે હેને રોકું;—તે કેટલીક વાર તો બિચારી ઝરીબ બાવડીઓને વિના કારણુ—દૂર જતી હોય ત્હેને પણ—દૂર કાઢવાનું કરતો'તો—તે વખતે હોકા ઉપર શબ્દો હેને રોકવાના આવેલા રોક્યા; હેને તોડી પાડવા જેવું થાય તેથી !

અને મ્હને ધણી વાર થાય છે કે આ બધો કાંક શા માટે ? સર્વ માણસ ઈશ્વરને ધેર સરખાં છે, છતાં આ શો અધિકારનો રોળ ! મ્હારા અન્તઃસ્વભાવની દીનતાની વિરુદ્ધ વર્તન !—પણ તેમ કરવાની જરૂર પડે છે. નહિં તો ધણી વાર લોકો ધૃષ્ટતા વાપરી ગાંકતા પણ નથી;—આ એક અધિકારના અંગની વૃત્તિરીતિનું નાટક જ છે !—અને નટને જે તદ્દુપાનુભવની આવશ્યકતા છે તે તદ્દુપાનુભવ હામાં પણ પ્રવર્તે છે. પરંતુ મ્હને ડર છે કે એ તદ્દુપાનુભવ અંતઃ—સ્વભાવ ઉપર કાયમની અસર તો કરી દેતો નથી !—જેમ સ્ત્રીપાત્રનો વેશ બજવતાં બજવતાં કેટલાક નટો બાવલા બને છે તેમ આ અધિકાર નાટકના તદ્દુપાનુભવથી કાયમની ગર્વ, મદ વગેરેની વૃત્તિ તો નથી થતી ?—આ અનિષ્ટ પરિણામ રોકવા માટે—વખૂતોવખૂત

હૃદયના ઊંડા મંદિરમાં જઈને દીનતાના અભ્યાસનો જરૂર છે—ઈશ્વર! મહેને એ અભ્યાસનું દાન દઈ કરુણા કરજે !

વાંદરા—તા. ૨૦-૫-૦૮ બુધવાર : વાંદરે ઘેર આબ્યા. અને ત્યાં તો સુશીલાએ મહામહેનતે અને ધીમે ધીમે વાત કહી કે વરજભાઈ બિચારા કાલોલમાં ગુજરી ગયા—કાગળ બતાવ્યા.

મહારો સાચામાં સાચો, જુનામાં જૂનો, અને અમૂલ્ય એકનો એક મિત્ર, અણુધાર્યો ખોયો !—સુશીલા, છોકરાં તથા હું દુઃખથી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હિયે ! પ્રભુ ! ત્હારી ઇચ્છાએ વસ, થઈશું; મને અનેક વિચારો આવે છે. મનને વસ રાખું છું ને રાખીશ, પણ કાંઈક થાય છે. એમ થાય છે કે જોઈએ તેટલું મહેને લાગતું નથી કે શું ? બિચારા વરજભાઈ !

રત્નાગિરિ—તા. ૧૬-૬-૦૮ શુક્રવાર : Conan Doyle ની "A Duet" નામની ચોપડી હું હમણાં વાંચું છું. હેમાં આ પ્રસંગ એક છે,—વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં એ પુસ્તકનો, નાવક તથા નાયિકા જાય છે. ત્યાં ટેનિસનના monument આગળ આવતાં, નાવક ટેનિસનની પંક્તિયો બોલે છે:—

: "Sunset and Evening Star

, And one clear call for me".

"Crossing the Bar" એ નામના કાવ્યમાં આ છે એમ જણાય છે.

આ સાદા શબ્દોમાં મરણની સુંદરતા, તે તરફ અવિહારી, શાન્ત, ઉત્સાહમય દૃષ્ટિ, કેટલાં સૂચવાયાં છે!—મહેને મહારો "ત્હારે અને હવે"—એ કાવ્યમાંની પંક્તિયો વાદ આવે છે:—

"હવે સન્ધ્યાએ છિમ્મહિં; વળા બોમકુહરે

સુણું તેડાં ત્હારાં જગજગનિ એ પ્રેમલસુરે."

(ખરે! કેવો વિચિત્ર ભાવસંયોગ! ટેનિસનની ઉપરની પંક્તિયો હું તો આજ જ જોઈ છું ! જ્યાં મહારામાં કાંઈ એ જ ભાવની ઝાપા છે.)

મ્હારી પંક્તિયો વરજબાઈ (બિચારા હવે આ જીવનમાં જીવાના નથી !-વરજબાઈ) ને વાંદરામાં સંબળાવી'તી, હેમના મરણના થોડાં અઠવાડિયાં પહેલાં;—તે વખતે એ બોલ્યા:—“ હાપ ! હાપ ! મરવાનું ?” મ્હને એ વખતે હેમની મરણ તરફની એ બાયઅસ્ટ વૃત્તિ ગમી નહિ. અલબત્ત મ્હને પણ અઠાણ મરણ તરફ એક પ્રકારે અસતોષની વૃત્તિ છે—તે એ જ છે કે સાહિત્ય વગેરે ક્ષેત્રમાં જે સેવા કરવાની મ્હોટી મ્હોટી ઉમેદો છે તે પૂર્ણ થતાં પહેલાં જતા રહેવું પડે તે જ ખેદ,—જે વૃત્તિ સરોજિની નાયકુએ The Golden Threshold માં અનુપમ શબ્દોમાં મૂર્ત કરી છે:—

“Tarry a while, O Death, I cannot die
With my blossoming hopes unharvested,
My joys ungarnered, all my songs unsung,
And all my tears unshed.”

પરંતુ એ વાત જુદી છે—જગતપિતા ! ત્હારી ગૂઢ ઇચ્છામાં મારી ઇચ્છા વિલીન થાઓ !

*

*

*

Conan Doyle—એ પુસ્તકના નાયકના મુખમાં (કાંઈક પોતાના જ) મત મૂકીને ટેનિસન અને બ્રાઉનિંગની સરખામણી કરે છે:—

(ટેનિસન વિશે કહે છે) :—

“I should have put him second only to Shakespeare, had I the marshalling of them.”

(Conan Doyle પોતે પણ કહે છે—Tennyson, the last and almost the greatest of that illustrious line, lay under the white slab upon the floor.)

— પછી;—Here is Browning beside Tennyson—united in life and death. He was the more pro-

found thinker, but music and form are essential also."

આ હેલા ચબ્દોમાં બધું, તત્ત્વ આવી જાય છે-પણ ટેનિસનની genius-પ્રતિભા-નું સામર્થ્ય કહેવું છે. પંક્તિઓમાં જે ભાવ દર્શાવ્યો છે-તે (તે નહિ, પણ તેથી કાંઈક જૂદી તરેહનો પણ હેલો ભાવ) ટેનિસને માત્ર ત્રણ લક્ષરક્રમાં; ત્રણ, જ ઉપાદાનથી (જે વિશાળ અને એક ભાવ વડે સમજા, જોડા અર્થસૂચક રીતે, ઉપસ્થિત કર્યો છે; સ્પર્શરે, અને શુક્રતારો-અસ, અને હેમાં વાળતો, સ્પષ્ટ આદાનનાદ, આદલામાં કેટલું બધું સમાવી દીધું છે. ને કહેવા થોડા સાદા, છતાં મધુરનાદી ચબ્દોમાં આ પ્રતિભાનો અમરકાર!

રત્નાગિરિ-તા. ૬-૮-૦૮ શુક્રવાર : કાળજી લખ્યા : નસિન (વાદરા).

"શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત"-અર્થેનું આખું છે તે લખ્યું; શ્રુતિ વિશે હવે મહારી, સંકા અષ્ટ, લાગે છે-હાર્મોનિયમ ઉપર; હું તબે બતાવીશ. વગેરે.

રત્નાગિરિ-તા. ૨૨-૮-૦૮ સનિવાર : કાળજી લખ્યા : નસિન (વાદરા):

"હાર્મોનિયમ ઉપર" નોંધને 'કહે' કે-સરિયમ સ્વાભાવિક વગાડતાં મ (અને મ તથા નિ) કાળા પડદા ઉપર વાગે છે; ધોળા, બેવેના નિબંધ વિશે અવલોકન માટે માહિતીની; જરૂર છે. કેસાઈ કહે છે-મ કાળા ઉપર વાગે છે...વગેરે.

રત્નાગિરિ-તા. ૬-૬-૦૮ શુક્રવાર : કાળજી લખ્યા : નસિન (વાદરા).

"હાર્મોનિયમ ઉપર" મ તથા નિ માત્રતા વગાડતાં ધોળા પડદા જ વગાડાય છે કાળા નહિ- (મહે પૂછેલાનો જવાબ)

રત્નાગિરિ-તા. ૨૮-૧૦-૦૮ શુક્રવાર : કાળજી લખ્યા : 'લલિત' (ગોંડળ).

નવા વર્ષ નિમિત્ત, વસન્તમા મહાર્ "અગ્નિહોત્ર" કાવ્ય
વાંચી આ "લલિતે" હેતુ ખરૂં હાર્દ સમગ્રી કંદર કરી જણાય છે;
કાર્ડ નીચે પ્રમાણે છે :—

“પવિત્ર પૂજ્ય

‘અપૂર્વ અગ્નિહોત્રી’

આમ દંપતીના ‘આ વિશ્વવાના મહિં ના ધર્મસંહારમાં
અમ જેવાં જેવાં હેવાં મદદીવાસીજનોને કંઈ સેવા સોપણા તે
અમે આજાં કૃતકૃત્ય નહિં થયે, સ્વીયારૂનેહનાં ને મુગ્ધભાવનાં
દિગ્દર્શન આપનાં પૂર્વાશ્રમનાં કાવ્યોમાં થયેલ છે હોતીજ પ્રોદતાનાં
પ્રદર્શન “અગ્નિહોત્ર”માં યતાં હમારા પ્રાણ આપ-મંત્રેના ચરણ-
કમળમાં નવીન વર્ષના જયમંગલ સાથે બૂકી રહે છે. આપ સહ-
કુટુંબપરિવાર આનન્દશાન્તિમાં હજો ને રહેજો. આમુડાંની હૃદાય
સ્વીકારશો.

આવો, આળાંબોળાં રે!

આવો મન-બોળાં રે!

પ્રભુનાં ધરનાં ઘેલડાં : હો જી.

આવ્યાં આગણુ હમે રે ગોવાળિયાં લોક;

કાપગાયગીરીતણાં હેયે બારિયાં ક્ષીર

મનડે દધિ વસોવિયાં સ્યો આંસુ નવનીત

આજાં અધુરાં આંસુડાં સ્યો : જી.

હિજળાં કુમળાં આંસુડાં રેરે હિજળાં ફૂલ

મુગ્ધ. મનુજ પ્રભુભાવને દધ્યે રહી દિલડલ

મીઠાં મધુરાં આંસુડાં સ્યો જી.

રનેદાધીત

લલિતતા જયહેવવંદન.

(પવિત્ર પૂજ્ય—એ વિશેષજી ના આપડું—એમ મહારે હેને
લખવું પડશે.)

વાંદરા—તા. ૧૦-૧૧-૦૮ મંગળવાર : પાછા આવતે ચર્ચગેટ રોડને જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મળ્યા. (કામસ્થ છે—સાહિત્ય પરિષદ વખત હેલ્થ બોળખાણ કર્યું હતું.)

બેડ—તા. ૨૭-૧-૦૮ બુધવાર : કામળ લખ્યા :—સુસ્મિતા (વાંદરા).

“ભાવનાસૃષ્ટિ”—નામનું નવું કાવ્ય-ગદ્ય કાવ્ય પૂરું કર્યું—તે મોકલ્યું.

વાંચીને આણંદચંદ્રને મોકલી દેને—હિતાવળ નથી.

આણંદચંદ્ર ઉપર મહિં ચિઠ્ઠી બીડીને લખ્યું—‘વસન્તના કાંઈ પણ અંકમાં બાંધજો.

વાંદરા—તા. ૨૭-૨-૦૮ શનિવાર : કામળ લખ્યા : રમણભાઈ (અમદાવાદ).

પરમ દહાડે દિંડી વિશે મહેં વાલ-કરીલી કે ‘દયારામની ગરબી—“આત્મ બહેલી અલબેલી”—હેમાંની આરંભની તેમ જ વચમાંની કેટલીક પંક્તિઓ દિંડીની જ છે. તે વખતે કેશવલાલે કેટલીક ચર્ચા કરી હતી અને રમણભાઈએ પણ. કેશવલાલે કહ્યું—“બહેલી” સબ પછી થતી આવે છે—અથવા ‘લી’ તે ખુલ્લો થાય છે તો જ દિંડી બને.

રમણભાઈ કહે—‘લી’ દીર્ઘ કરિયે તો જ દિંડી થાય...આ વિશે રમણભાઈને મહેં પાછળથી ગાડીમાં કહેલું કે ‘લી’ દીર્ઘ જ લેવાતો છે—આ વિશે કાવ્ય દ્રેનમાં સંગ્રહ તો લખ્યું, નીચે પ્રમાણે :—

‘લી’ પછી થતિનો ભાસ જ થાય છે—હેનું ખરું નિદાન આ છે :—

આત્મ બહેલી અલબેલી ‘ખારી’ રાધે—હેમાં બહેલીના ‘લી’ની ખીજ માત્રા ઉપર તાલ આવે છે તેથી જ એ પ્રકારનો ભાસ થાય છે. દીર્ઘ સ્વરની ખીજ માત્રા ઉપર તાલ એ જરૂર આધારણ પાત છે. આ તાલ તે દિંડીમાં બેવડો તાલ લેતા ખીજો તાલ આવે તે છે—સાદો બાલ સ્થો લો તે નહિં જણાય.

નીચે પ્રમાણે:—

(૧) આલ્ય ંહેલી અલભેલી પ્યારો રા-ધે-

(૨) આલ્ય ંહેલી — અલભેલી પ્યારો રા-ધે-

(૧) તે સાદા તાલ-તઢા

ંહે ની પ્રથમ માત્રા ઉપર }
એ તી- " " " } એમ તાલ છે. —————
રા ની " " " }

અને ધે ની પ્રથમ માત્રા ઉપર એમ તાલ છે.

(૨) માં-મુખ્ય તાલ

ંહે, બે, રાધે ની પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ, અને બીજા (ગોણ)

તાલ

ંહેલીમાંના લીની બીજી માત્રા ઉપર

પ્યા ની પ્રથમ માત્રા ઉપર

રા ની ચોથી માત્રા ઉપર

અને ધે ની ચોથી માત્રા ઉપર આમ છે.

રા તથા ધે ચતુર્માત્રિક પ્લુત છે.

આ કેશવલાલને તથા આણુંદશંકરને ખતાવત્તે (આણુંદશંકરે એ અર્થામાં વિચારયુક્ત ને વાજબી મત આપ્યો હતો તેથી હેમનું નામ ઉમેર્યું.)

વાંદરા—તા. ૧૦-૪-૦૬ શનિવાર : કાગળ આબ્યા : આણુંદશંકર (અમદાવાદ).

Fine arts માટે સક્ષમકલાઓ ને સૌંદર્યકલાઓ એ બે શબ્દો હેમના નથી—સદનના ગુજરાતી ચોપાનિયામાંથી જ લીધા છે—લેખ હેમનો જ છે.

.. રસિક કલાઓ—એ શબ્દ વધારે સારો હેમને પણ લાગે છે—કેમકે Fine arts માં Beautiful તેમજ Sublime પણ દાખલ થાય.

રત્નાગિરિ—તા. ૧૨-૬-૦૬ રવિવાર : કામળા આબ્યા :
 સુદ્ધિપ્રકાશ (જુન : ૦૬) છું. ચો.

આ 'અકર્મા' 'ધ્રુવનું વર્ષ' ૧૯૦૮ ' એ નામના લેખમાં
 રણજિતરામ વાવાભાઈએ મ્હારી એકંદર કવિતાની વિરુદ્ધ અત્યંત
 લખ્યું છે. દેવમૂલક નથી કેમકે મ્હારી એકે હેને દેવ બુધ્ધો નથી,
 પરંતુ મ્હારી કવિતામાં કવિત્વ જ નથી—એમ એ માનતા બહુાય
 છે. રમણભાઈએ વિવેચક તરીકે કવિત્વનાં ખોટાં ધોરણો સ્થાપ્યાં
 છે એમ પણ લખે છે—મ્હારી કવિતામાં દોષ હશે—પણ રણજિતરામે
 જે દોષોની લાંબી યાદી બતાવી છે તે તો કેવળ એરવાજખી અને
 ખોટી જ છે, અને કવિતા જ નથી! એ તો અહભુત આરોપ!
 મ્હાનાલાલ દ. કવિને વિશે અત્યંત સ્પ્રતિમાન કર્યાં છે. એ જ આ
 મ્હારી નિંદાનું મૂળ હશે?—પ્રભુ ભણે. હું મ્હાનાલાલના અસાધારણ
 કવિત્વને ખાનગી તેમ પ્રસિદ્ધ રીતે સ્વીકારું છું—ને હેના દોષ પણ
 બતાવું છું—ભવિષ્યની પ્રજા જ ખરો ન્યાય કરી સકશે.

રત્નાગિરિ—તા. ૨૭-૬-૦૬ રવિવાર : કામળા આબ્યા.
 આશુદેવકર (અમદાવાદ).

રણજિતરામ વાવાભાઈની મ્હારી કવિતા તથા રમણના
 appreciation ની વિરુદ્ધ લખ્યું છે તે વિશે લખે છે :—

"I needn't say how they (the remarks)
 surprised, nay enraged, me. It is a pity that such
 childish and thoughtless stuff should be admitted
 into a magazine like the Buddhi Prakash. I feel
 'stranded' when I find the tide of the new thought
 spreading wildy in every direction. To be frank,
 some of us are responsible for encouraging the
 expression of immature judgement on the part of
 our younger friends. There is more truth in the

doctrine of "અધિકાર" than is dreamt of in some peoples' philosophy."

રત્નાગિરિ—તા. ૨૮-૬-૦૬ સોમવાર : કાગળ લખ્યા. આણંદચંદ્ર (અમદાવાદ).

આજ રહવારે કાવ્ય રચ્યું, "સૌન્દર્યની દેવીને"—એ નામનું—તે 'વસન્ત' માટે બોડી લખ્યું.—

"I wrote to you yesterday; and this morning all unexpected my Muse was delivered of the accompanying poem. I do not send it to Ranjitrām for declaring whether the newborn one is a congenital cripple and idiot. If the spirit of Shelley presided over its conception, none the less it is a legitimate offspring of my own Muse. I do not deny that Shelley's Hymn to Asia has something to do with the conception of the poem. But I am also sure it has come out with a single and sudden impulse only this morning. But I also feel it is of course infinitely below the exalted idea of Shelley's sublime poem.

રત્નાગિરિ—તા. ૭-૭-૦૬ શુક્રવાર : કાગળ આપ્યા. સુશીલા (વોદરા)

સારજન્ટથી બેચુકે ભાવનગરમાં સાહિત્ય સભાની મીટિંગ થઈતી. ત્યાં મ્હારું નામ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે સ્વયંવાચું અને સર્વાનુમતે પાસ થયું. ન્હાનાલાલ કવિ તથા રણજિતરામે પણ મ્હારું નામ સ્વયંવાચું. રમણલાલએ પણ એટલે એક ગૃહસ્થે અંબાલાલનું નામ આગળ-કેયું અને અંબાલાલ પરિષદના પ્રમુખ હયાં છે.

(-હાનાલાલ તથા રણજિતરામની ખ્દારી તરફ હિદાર વૃત્તિ જ કહેવાય.)

રત્નાગિરિ—તા. ૨૬-૭-૦૬ ગુરુવાર : કામળા, આબ્યા : રમણભાઈ (અમલાવાદ)

સખે છે :—“You have come to the rescue of the Sahitya Parishad Committee at Rajkot and thanks are due to you for the same. Your letter to the newspapers will serve to remove the pressure which is at present encumbering the forthcoming session of the Parishad.

“No doubt we should have been glad to see you presiding at the Parishad. Myself, Anandshankar, Keshavlal and others had sent in your name for nomination. At that time we had no idea who else was in the field. But the selection rested finally with the committee at Rajkot, so far as the present want of rules goes. And no useful purpose would now be served by objecting to the choice of the committee at Rajkot. D. B. Ambalal's attitude to the Parishad was at one time unsympathetic but he attended both the previous sessions, and his very acceptance of the presidentship bespeaks his sympathy towards the movement. I have written to Manishankar to this effect requesting him to relieve the pressure now. He wrote his letter from the best motive but the newspapers and correspondents have been indulging in irresponsible chatter.”

રત્નાગિરિ—તા. ૩૦-૭-૦૯ શુક્રવાર : કામળા આબ્યા.
આશુદેશંકર (અમદાવાદ)

મહારાં બંને કાવ્યો મળ્યાં. “સૌન્દર્યની દેવીને”—એ કાવ્ય
આવશ્યના અંકમાં દાખલ થઈ ચુક્યું છે... “દિવ્ય યોગિની”. તે
પછીનામાં આવશે.

હેમની તખીઅત સારી થઈ ગઈ છે. પણ હેમની ખૂબ નનુખા-
ની તખીઅત બહુ જ બગડી છે—heart ઉપર વિકાર ખેડો છે—
તેથી હેનામાં હેમનો વખત ને ખ્યાન રોકાય છે—તેથી મુક મહારાં
સુધારી નહિ શકે. ઇચ્છાશંકર ઉપર રાખવું પડશે. “ઇચ્છાશંકર ત્હમને
અમ બહુ આપશે—પણ લાચાર છું.”

—લખે છે:—“I read your letter to the સાંઝ વર્તમાન
with a feeling of admiration which I can here
hardly describe. I wish our younger generation
could show even a hundredth part of the modes-
ty, the feeling of reverence and the sense of
gratitude which so abundantly mark the writer
of that letter. I am afraid I am guilty of bad
taste in thus praising you. But you will believe
me when I say that I could not repress the
expression of my thoughts.”

આ વાંચતે વાંચતે કોણ જાણે કેમ મહારી આખ્યમાંથી દડદડ
આશુ પડ્યાં; તો તો હું ખાતરીથી જાણું છું કે એ ચર્ચાપત્રમાં
મહે' મહારાં અંતઃકરણની લાગણીથી વિશેષ કશું નથી લખ્યું.
અંબાલાલે મહારામાં ને ને ગુણો પ્રેર્યા છે તે હું હંમેશાં લોકો આમળ
ઉપકાર સાથે દર્શાવતો જ આવ્યો છું—હેમાં કશું મહે' નવાઈનું નથી
કયું. પરંતુ મનુષ્યહૃદયનું, જોકું અવલોકન કોણ કરી સકશે? ઈશ્વર
મહેને હંમેશાં સદ્બુદ્ધિ આપે।

શ્યામિરિ—તા. ૫-૮-૦૬. ગુરુવાર : કામળ બાબા :
અંબાલાલ સાહેબાલ (અમદાવાદ)

જીવો, બિદુ જ સંદેશાવધી લખેલો છે. લખો છે. એક બે
ધાકેયો વિચારની ઉદારતા મટે નોંધવાલાયક છે. લખે છે :—

"I am now sufficiently old to know that the relation of master and pupil is a temporary though necessary one; but the fact of having been a master of one does not confer any superiority or privilege of any kind whatever. I am for one always ready to learn from my quondam pupils, among whom, I always had thought, it was my specially good fortune to have a few like yourself."

પરિવર્તના પ્રમુખપણા ખાખત લખે છે :—

"As for myself I never cared for the Presidency. I was not consulted beforehand. When I saw Mr. Manishankar Bhat's letter advising all to absent themselves from the meetings of the Parishad, I hesitated a little before accepting the post. But on reflection I saw that it would not only humiliate the Reception Committee but imperil future Parishads if I declined. I then accepted."

જીવો, આ સારા અને જાંડા વિચારનું જ દર્શન કરાવે છે અને આ
હકીકત મૂરપૂરી સાચી જ માનું છું. હેમના જેવા એકમાર્ગી માણસને
વિશે સંશય સંભવે જ નહિ.

ચિપ્પેલૂન—તા. ૨-૧૨-૦૬ ગુરુવાર : ન્હાનાલાલ કવિનું
 પંદુકુમાર નાટક ખ્યાન રૂઢિતે વ્યથિતા સાંઈ જણાવ છે. મઘને પંથ
 તરીકે મૂક્યું છે તે વિચિત્રતા તો છે-પણ હેની રચનામાં કાંઈક
 રસિકતા આવી છે-એ ગઘમાં પણ; વસન્તોત્સવ જેવી આમી નથી.
 બાકી બીજી વિચિત્રતાઓ તો કેટલીક છે જ. પેણ કાંબ (નાટક રૂપ-
 માત્ર છે-તેથી કાંબ) સરસ છે.

હરણાઈ—તા. ૮-૧-૧૦ ચનિવાર : કાગળ લખ્યા. ૪.
 મે. દેસાઈ (ગુબાઈ)-પ્રેમાનન્દના નાટકોની સત્યતા વિશે સંશય
 બતાવનારા 'લીડર'વાળાં ગુજરાતીના જૂના અકાની ફાઇલ ગોખલેને
 પોંચાડવાં મુંઝવું. મહારા નિબંધ તૈયાર થયે તદ્દમને મોકલીશ જ.
 આ બાબતમાં આપણે એકમત છિયે તેથી લીડર જોવાની ઉત્કંઠા
 છે. માટે ફાઇલ મોકલશે તો નક્ક હું કરાવી લઈશ. ગુજરાતી
 સાહિત્યના ઇતિહાસને મદદ ખાતર આ અમ દરગુજર કરશે.

બાનકોટ—તા. ૧૬-૧-૧૦ સુકવાર : કાગળ આબ્યા :
 લક્ષ્મીદાસ આદિતરામ (અમદાવાદ)

કુસુમમાળામાંની કેટલીક કવિતાઓ-ગાવામાં શી રીતે બોસાડવી-
 તામ વગેરેમાં-તે પૂછે છે.

શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત વિશે વળી લખે છે :—“આપે શ્રુતિનિર્ણયની
 કૃપાથી એક નક્ક મોકલી ત્હેનો ઉપકાર જે માનું તે થોડો છે. કારણ
 વિષય ઉત્તમ તેમ જ વિવરણ પણ સ્પષ્ટ છે. મુદ્દો સાચો સરલ
 અને દઢ છે. તે બાજે આપને ઘણા જ ધન્યવાદ ઘટે છે. હું અસ્પ-
 મતિ તે બાબતે આપને વધારે શું લખું ?”

મહાપરજ—તા. ૨૧-૧-૧૦ સુકવાર : કાગળ લખ્યા :
 સુધીલા (વાંદરા) કુચળ વર્તમાન, આજ લખેલા કાગળની વાતો.

લક્ષ્મીદાસ આદિતરામના મહારા ઉપર આવેલા કાગળમાં મધાળું
 રમૂજ ઉપગવનાઈ છે તે ઉતારીને મોકલ્યું; નીચે પ્રમાણે :-

“સર્વસદ્ગુણસંપન્ન વિવિધરાજકાર્યવિચારક, વિદ્યાવિનય-
—વિચારચાતુર્યાદિગુણમણિવંદ્ય પરમદિતૈશી (Sinc!) પ્રિયવર શ્રી.
નરસિંહરાવ ભોળાનાથભાઈની હજૂરમાં.”

મંડનગદ—તા. ૨૪-૧-૧૦ સોમવાર : કાગળ આપ્યા,
અમ્મદારામ સુ. દેશાઈ (મુંબાઈ)

જવાબ ઇ. સ. ૧૮૯૨-૯૩માં પ્રેમાનન્દના નાટક વિશે
હેમણે લીકર લખ્યા હતા. કાષ્ઠકો કાષ્ઠ ભેવા આવે તો વિતારા કરી
સેવા દેશે-વગેરે માહિતી લખી છે; ચાર અંકમાં અવલોકન હતું-પછી
અધૂરું રહ્યું હતું. નાટકો વિશે સંશય તો પ્રથમ પેરામાં જ બતાવ્યો
હતો. કારણો અતિ આપવાનાં હતાં-તે બાકી રહેલાં છે. પરંતુ વચ્ચે
અથવા કારણો છૂટક છે. (સારી રીતે કાગળ લખ્યો છે.)

દાપોલી—તા. ૩-૨-૧૦ ગુરુવાર : કાગળ આપ્યા, લક્ષ્મીદાસ
આદિતરામ (અમદાવાદ).

જવાબ-લાગો કા. છે. દીપચંદી તાલ કહો છે એટલે અધું
બેહું છે. લખે છે કંપા તાલ તે તો જૂદો છે. એ પાંચ પાંચ માત્રાના
અંકથી થાય છે ને દીપચંદી તો સાત સાતથી છે-અંપાનું બીજું
નામ ચર્ચરી છે-વગેરે લખી સૂચવે છે કે હવેની આવૃત્તિમાં દીપચંદી
એમ સુધારશો-બીજી પોતાની વાતો લખી છે. તેમજ લખે છે-
કેળવણી ખાતામાં સંગીત લખાવ મયું છે પણ હાલની રીતપથી કાંઈ
ખરો લાભ નથી-સંગીતનું ખરું જ્ઞાન બધે પેસે તે માટે કાંઈ
યોજના સૂચવશો-તેથી કાંઈ D. P. I. ને સૂચવાય અથવા કાંઈ
યાવ વગેરે.

દાપોલી—તા. ૬-૨-૧૦ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા,
લક્ષ્મીદાસ આદિતરામ (અમદાવાદ)

જવાબ કંપા તાલ વિશે નીચે પ્રમાણે સંકા લખી :—
કંપા પાંચ માત્રાનો છે અને દીપચંદી છનો (ખખ) છે તો અલગત
એ બે જૂદા હોવા ભેદભે. પરંતુ (૧) કંપાનું બીજું નામ ચર્ચરી

કહો છો; તો એમ ના સંભવે કે અમુક પ્રદેશ અથવા સંપ્રદાયના સંગીતશાસ્ત્રીઓએ ચર્ચાને અંત આપીને એમ વૈકલ્પિક નામ આપેલું; અને બીજા પ્રદેશ અથવા સંપ્રદાયનાઓએ દીપચંદી ને અંપા એ નામાન્તર આપ્યું હોય? (૨) હરિગીતમાં અન્તર્ગત તાલ-અંપા-છે તે અને દીપચંદી-અને ૭-૭ માત્રાના અંકના છે એ ખરું; પરંતુ બંનેમાં કાંઈક પ્રકારભેદ મળે લાગે છે. ઉદા.

(a) મોપે બરબેરી કરે રાય કારે

(b) એસો મારી પિચકારો મોરી

બીજા ગાંધી સિસ બદલ અંગિયા

અહિં (a) માં તાલ દીપચંદી છે. (b) માં હરિગીતની અંદર રહેલા તાલ જેવો બાધો છે. એ બંનેમાં સ્પષ્ટ ફરક છે. સુખથી ગાંધી બોલી બતાવ્યાથી જણાવાય એમ છે. પણ એમ લાગે છે કે અંપામાં બંને તાલસ્થાન ઉપર સરખો બાર પડે છે; દીપચંદીમાં એક જગતે ગોણું અને બીજું સ્થાન પ્રધાન એમ થાય છે. આ કારણથી અંપા પૂર્વતાલ અને દીપચંદી પ્રકારાન્તર એમ ગણ્યો હોય. આમ સંભવ લાગે છે.

પણ ત્હમે કહો છો દક્ષિણમાં પણ હવે સ્વીકારાયું છે કે અંપા તે ચર્ચાશીલ નામાન્તર છે-દીપચંદીનું નહિ-તો મહારા આમલ કરવાનો હક નથી. હું તો ચક્કા માત્ર બતાવું છું-જિયાસુ બાવે જ. સંગીતની ઉત્પત્તિ માટે કાંઈ સારી સૂચના સૂચે તો હું ત્હમને જરૂર લખીશ.

વાંદરા—તા. ૧૫-૨-૧૦ મંગળવાર : આજ બપોર પાછી હું મુંબાઈ ગયો. બગવાનદાસને મળ્યો.

ટેટમાં સંગ્રહ “ગુજરાતી” પત્રની ઓફિસમાં જઈ ઇ. સ. દેસાઈને મળ્યો. ઉપકાર માન્યો-ફાઇલો જૂનીમાંથી લેજો બેવા દીધા માટે. પ્રેમાનંદના નાટકોનો નિબંધ તૈયાર થતો એટલે હું હેમને

મોક્ષીય-તહેનું અવલોકન કરશે હેમની કને કેટલાક આજ્ઞાન્તર મુદ્દા નીધેલા છે કહે છે-તે દર્શાવવાનું મહેં મૂચ્યું-હેમની કનેથી બહુ વાતો બાણી. ૧. એક-કાંકરે બે પક્ષી પડે", એ મતલબનું વચન પ્રથમ ધ્ર. સ. ૧૮૮૪ માં સુરતમાં એક પાદરીના પુસ્તકમાં આવેલું હતું. આ નાટકની બાબતમાં હરગોવિન્દદાસને નાયાશંકરે ક્રોધા છે એમ ઇન્જારામ તો ખાતરીથી કહે છે.

આફિસમાં એક શાસ્ત્રી દત્તા-પ્રાણજીવન કે હેતું નામ છે. તહેનાથી બહુ કં ધ્ર. સ. ૧૮૯૫ ના ગુમારમાં સુદર્શનમાં રામરામ રામચંદર શાસ્ત્રીએ આ નાટકો વિશે સંચય દર્શાવ્યો હતો. વગેરે "બહુ વાતો થઈ, બોડણી સંખ-થે વાત થઈ. ઇન્જારામ કહે એલો તહે, નાટક વિશે નિબંધ લખેલો તે પછી છંપાયો ? ("અભિનયકલા" વિશે આ પ્રશ્ન હતો). મહેં કહ્યું હજી retouch કરાવેલો છે. તૈયાર થશે એટલે તહેમારે તદ્દાં છંપાવીશ.

અંગૂઠાવેલ-તા. ૨૬-૪-૧૦ શુક્રવાર-ગાયત્રી મંત્રમાં ઉત્તમ પ્રાર્થના સમાપ્ત છે એમ મહોત્સાહ વારંવાર કહેતા હતા અને તે કુ. પણ માનું છું. પરંતુ હેના અર્થમાં સમાપ્તતા ગૂઢ અર્થે વ્યાપક સ્વરૂપનું જ્ઞાન આજ બ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના આત્મજીવનના અંગ્રેજી ભાષાન્તરમાં હેમના નીચે ઉતારેલાં વચનોથી દેહ બાપ પાડેનારે મને થયું :-

"The deep significance of the Gayatri began to be disclosed to my mind day by day. Gradually the spirit of *विविध* (नः) *ब्रह्मदेव* permeated my whole heart. By this I was firmly convinced that God was not merely a silent witness with regard to myself. He was an indwelling Spirit, who ever inspired my thoughts and volitions. In this way a deep and living connection was

established with Him. Formerly I had deemed it privilege enough to salute Him from a distance. Now I obtained this thing beyond all hope: that He was not far from me; not only a silent witness, but that He dwelt within my soul and inspired all my thoughts. Then I knew that I was not helpless—He is my stay ever lasting x x x x x From now I began to train myself to listen for His command, to understand the difference between my own inclination and His will. What seemed to me to be the insidious promptings of my own desires. I was careful to avoid, and what appeared to my conscience to be His command, that I tried to follow. Then I prayed to Him to inspire me with righteousness; to guard me with moral strength."

ધિયો ચો ના પ્રવોદણત્તહેમાં આટલો ભ્રષ્ટો અર્થ બરેલો છે. ઈશ્વર તટસ્થ સાક્ષીરૂપ નથી, પણ મનુષ્યના હૃદયમાં આત્મામાં વસનારો છુદ્ધિને ઝેરનારો, આલસ પરમાત્મા છે; અને તેથી સર્વ સારી વૃત્તિઓ આપનાર, દુર્વૃત્તિ રોકનાર હૃદયવાસી બન્ધુ એ છે. આ જીવનમાંની ખોટી વાસનાઓ અને ઇશ્વરની પ્રેરણી સદૃશિયો વચ્ચે પરીક્ષા આ ધીમેરણ વડે જ થાય.

જયગદ—તા. ૧-૫-૧૯૧૦ રવિવાર : પરમ દુહાડે અંજન-વેલથી હું ગામકું તપાસવા બોટમાં ગયો તો-તે હોડીવાળા ગીતો ગાતા હતા ત્હેમાં એક નીચે પ્રમાણે :—

લાલ કે બાગમે ચંબેલી ફલ;

દેવળા ખાલી ચંબેલી ફલ,

ચાળાચ દિવાના ચંબેલી ફૂલ;

તડીસ જાવાલા ધાવેલ ચંબેલી ફૂલ.

એમ ગમે તે વાક્યો અચૂંબદ્ધ આવીને છેડે 'ચંબેલી ફૂલ'—લગાડે !

રત્નાગિરિ—તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૯૧૦ શુક્રવાર—કાગળ
લખ્યા : નર્મદાચંકર આળાચંકર (કિમરેક).

મે મહિનાના શુદ્ધપ્રકાશમાં "હાની બહેન" નામે કાવ્ય
લેખનું છે તે બહુ હૃદયવેદક છે તે વિશે લખ્યું :—

"Let me congratulate you (for it) heartily.
It is a touching and sweet little piece, sweet
and touching in its simplicity and genuine feeling.
My wife and children joined me in admiring it,
and we could hardly check our tears before
coming to the end of the poem."

એ સ્વતન્ત્ર કાવ્ય છે, બેશક. પણ જૂની હાવડની અંગ્રેજ
series માં હેતું એક કાવ્ય હતું એમ મ્હને કાંઈક સાબર છે—તે
લખ્યું. જો કે આ કાવ્યમાં ચેલી પોતાની જ છે.

એ જ. જુ. પ્ર. ના અંકમાં ચર્ચાપત્ર લખી રણજિતરામે
મ્હારી કવિતામાં સ્વદેશબક્તિ નથી એમ આરોપ કરેલાનો સંક્ષિપ્ત
નર્મદાચંકરે આપ્યો છે તે માટે ઉપકાર માન્યો. તે વિશે લખ્યું :—

"I hope I shall survive the attack from
Mr. Ranjitram, though, I confess, his rather
startling assertion took me by surprise, for he
had approached me in his earlier days with a
desire to learn something about poetry and poetic
criticism. But he is of course entitled to his
opinions, and probably he thinks that nothing
is real poetry which does not answer to Nana-

lal's style of writing. He forgets that I admit Nanalal's poetic genius and originality as no one else does, though I also note his grave defects with disapproval."

સ્વદેશભક્તિ માત્ર Political જ નથી હોતી. Social અને religious હોય છે. ને તે વધારે કામની છે-તે ત્હમે ઠીક બતાવ્યું છે. આ માટે વસન્તના પ્હેલા પ્રથમ અંકમાં-૮ વર્ષ ઉપર- "ભારતજનની અશ્રુમાળા" નામનું મહાર્ કાવ્ય દષ્ટાન્ત માટે બરોબર લાગુ પડે હેતું છે. તે તરફ હેમનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. વાંચ્યું ના હોય તો વાંચશે એમ લખ્યું.

પાટણ-વિશેનું કાવ્ય ત્હમે બતાવ્યું છે-પણ રણનિતરામે તે તો ગર્યું છે-અપવાદ તરીકે બતાવીને.

એક ટીકા માટે મ્હારો મત જૂદો છે તે લખ્યું :—

"The only point on which I have some hesitation is where you speak of poems describing the natural scenery of our country as also to be included in patriotic poems. I am afraid it is: widening the sphere a little too much. I know where the scenery is spoken of lovingly because it belongs to one's country the element of patriotism does come in. But in such cases patriotism is the original spring, and description of the scenery the outcome of it. The poems you rely on are not of that sort. They deal with the scenery merely as several aspects of Nature as Nature, having little to do with the country to which the scenery belongs. I am sorry

to spoil your ideal by this confession." But I must mention the plain truth, and cannot take credit that is not my due."

પછી લાલચકરને તદમે મળ્યા ! ઉમરેડમાં કેવું ચાલે છે ? સમાજનું કામ કરવા બાબત વિચાર બદલાયો છે ?

રત્નાગિરિ—તા. ૧૦-૭-૧૦ રવિવાર : કાગળી આખ્યા : લલચુબાઈ (અધેરી).

"કૃપાબાઈ" ની વાર્તા બા. લખે છે :—

"I have read with very great interest your article in the East & West, a copy of a reprint of which you were good enough to send me. Had you not said in your letter that the story was a work of imagination, I would not have believed it. It will not, I hope, be considered impertinent on my part to congratulate you on the language, pathos & the realistic descriptions of the story. To tell the truth, I could not for sometime realize that the story was from the pen of an Indian. May I request you to give us more stories of the kind ? Their educative value is greater than that of ordinary essays."

રત્નાગિરિ—તા. ૨૨-૭-૧૦, શુક્રવાર : કાગળી આખ્યા : નરસિંહરાવની રાજનીશી (ઉમરેડ).

લલચુબાઈ, હેમનું આખ્યા જમ્યું તે માટે : ઉપકાર : મનિ : છે. વસન્તમાં મોકલ્યું હતું પણ આજ દિવસે મોકલવાના જમ્યું છે. વસન્તમાં મોકલવાના જમ્યું છે. વસન્તમાં મોકલવાના જમ્યું છે.

લખે છે :—“ આપની કવિતાના પ્રયાવર્મા ચર્ચાપત્ર લખવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે હાલમાં નવી કવિતા રહામે જબરુ’ reaction સારૂ થયું છે. ગયે વર્ષે સાહિત્ય પરિષદને અંગે, ચર્ચામાં ગાલીપ્રદાન પછી તો reaction—ને ધણું પોષણ મળ્યું છે. તહેમાં “ગુજરાતી” એ દિવાળીનો ખાસ અંક કાઢી તહેમાં નવી કવિતા વિરુદ્ધ તથા લેખ લખાવી લોકલાગણી ફેરવવા ખનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. નવીન કવિતા અને તેના પિતા ઉપર કંરેલા આક્ષેપ, હું સહન કરી શક્યો નહિ. નગીનદાસ સંઘવી કે હીરાલાલ શરાફનાં લખાણો કરતાં મહેને મી० રણજિતરામના લખાણથી વધારે ખેદ થયો હતો. ”

રણજિતરામનો પત્ર હેમના ઉપર આવ્યો તહેમાં લખે છે કે કંદાય બુદ્ધિપ્રકાશના આવતા અંકમાં “આપની કવિતા ઉપર વિસ્તૃત વિવેચન તેઓ તરફથી પ્રકટ થશે. ”

લખે છે :—“ સાંભળ્યા પ્રમાણે આપનાં કાવ્યોનો ત્રીજો સંગ્રહ છપાય છે. તહેમાંથી થોડાં કાવ્યો મોકલશે તો મી० રણજિતરામને અત્યુત્તર આપવામાં મહેને ધણી સરલતા થશે. ”

ગાનસુધાના છેલ્લા અંકમાં હેમની વાર્તા નીચે રમણભાઈએ સંકાતી ટીપ મૂકી છે તે વિશે લખે છે :—

તેઓ વાર્તાનું પ્રમાણ માગે છે તે શું વાજખી છે ? યોગીઓની સિદ્ધિઓ સલ હોવા ન હોવા—પણ જ્યાં સુધી લોકોમાં તે સત્ય મનાય છે ત્યાં સુધી કદપનાજન્ય સાહિત્યમાં તહેનો ઉપયોગ કરવામાં શો આધ આવતો હશે ?”

શેક્ષમીચરનાં બૃનગણો, વગેરેનો આધાર આપે છે.

દાપોલી—તા० ૨૩-૧૧-૧૦ શુધવાર : કાગળ આવ્યા : રણજિતરામ તાવાભાઈ (ભાવનગર).

૪. પ્રેમાનન્દનાં નાટકો સં. કાકના જવાબમાં લખે છે :— “એ લેખ મહે વાંચ્યો છે. પરંતુ તે આગત કાઈ પણ નાત્યનો હાલ હું અભિપ્રાય આપી શકું એમ નથી એટલે આપની વિન-

નિતનો સ્વીકાર ન કરી શકવા માટે દરગુજર કરશે, અને આ બાબતમાં મહેને સંભાર્યો માટે આપનો ઉપકાર માનું છું.

એ લેખ લખી આપે ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે મહત્વનો, પ્રશ્ન નિરાકરણ માટે જોવો કર્યો છે. આશા છે કે આપના જેટલી જ વિદ્વતા, સત્સનિષ્ઠા, ખત, આગ્રહ અને સાહિત્યપ્રીતિવાળા ગુજર વિદ્વાનો “એ પ્રશ્નમાં રહેલું સત્યાસત્ય જણવા કુરસદ કાઢી મહેનત લેશે.”

ગુજ. વ. સો. ના છેલ્લા રિપોર્ટમાંથી હેમણે જાણ્યું છે કે સોસાયટીએ મહેને “સાહિત્યકલાઓ” વિશે ગ્રંથ લખવાનું સોંપ્યું છે. તેથી એ ઘણા જ ખુશ થયા છે. એ ગ્રંથ માં ધારણ ઉપર લખવાનું ધાર્યું છે-તે પૂછે છે-ને જેટલીક સચનાઓ-ધણી, સચક ને, સારી કરી છે-epic, lyric વગેરેના ઇતિહાસ જગતના સાહિત્યોમાંથી વગેરે લઈને સાર કાઢવો, ઇ.

(પરંતુ Fine Artsનો ગ્રંથ સોંપ્યો છે-ને “રસિક કલાઓ” ને ‘સાહિત્ય કલાઓ’ એમ નામ સોસાયટીએ આપ્યાથી રજુજિતરામ આગ દોરાયા, જણાય છે. રસિક કલાઓમાં હેમણે સચવેલી પાતો બાગ્યે વિસ્તારથી, પ્રવેશ પામે-તેમ તેટલી વિદ્વતા પણ મ્હારમાં નથી.)

(હું થું કરું? લોકો મહેને ‘વિદ્વાન’ ધારે છે-પણ મ્હારમાં તેટલું વિજ્ઞાન વાચન, યાનબંડાર, વગેરે નથી-તે. હું પૂરેપૂરું જાણ્યું છું. જગતમાં ‘દરેક’ ‘પીટાવું’ કે હું વિદ્વાન નથી?—તેમ કરું તો ઉલટા દંબી કરું!)

દાપોલી—તા. ૨૬-૧૧-૧૦ શનિવાર : કાગળ લખ્યા : રજુજિતરામ (ભાવનગર).

જવાબ. ઉપકાર માન્યો. સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય કરોક તે બાંધી સકશો-વગેરે ફલીલો લખી-પણ હું ફરજ નથી પાડતો લખ્યું.

“ સાહિત્યકલાઓ ”—એ ખોટા નામથી ત્હમે બરમાયા (ત્હમાં ત્હમારો દોષ નથી). Fine Arts વિશે અન્ય લખવા મ્હને તો સોપ્યું છે—રસિક કલાઓ અથવા સૌન્દર્યકલાઓ—એમ બાણાન્તર કરવું લોઈવું હતું.

આ કારણથી ત્હમારી સૂચનાઓનો પ્રસંગ નહિ આવે તેથી લાચાર છું—પણ તે માટે ઉપકાર તો માનું જ છું. Fine Arts આ સૂચનાઓ હોય તો મોકલશો—વગેરે.

વાંદ્શ—તા. ૧-૪-૧૧ શુક્રવાર : “ Romola ” હાલ હું વાંચું છું. હેમાં (chapt. XLIV માં પૃ. ૩૩ મે) આ વચન છે—

“It is not the force of intellect which causes ready repulsion from the aberration and eccentricities of greatness, anymore than it is force of vision that causes the eye to explore the warts on a face bright with human expression; it is simply the negation of high sensibilities. Romola was so deeply moved by the grand energies of Savonarola's nature, that she found herself listening patiently to all dogmas and prophecies, when they came in the vehicle of his ardent faith and believing utterance.”

આ જરાક એકપક્ષી નિરીક્ષા મ્હને તો લાગે છે : બક્તોની ઉત્તમ લાગણીઓ મહાન પુરુષોના દોષ જોવા માટે અન્ધ બનાવે છે એમ કેમ ના કહેવાય ? ખરી ન્યાયદષ્ટિની, સત્ય દર્શનની, શક્તિ હોય તો તો ગુણોની તરફ ભક્તિભાવ હોવા છતાં દોષ તરફ પણ યોગ્ય નજર ભાગ્ય જ. ગોવર્ધનભાષના બાંધ્યા ગુણો શું હું નથી જાણતો અને સ્વીકારતો ? છતાં હેમની ઝીણી આત્મલાધા, આત્મપરાયણતા, વગેરે ખામીઓ પણ મ્હું જોઈ છે તે શું ઉત્તમ

લાંબણીના અભાવને લીધે ! ત્રિલોક નહિ, મદારાથી કોઈ પણ રૂપમાં અમલનું દર્શન અમાતું નથી-એટલું જ. આ વચનમાં અભિમાનને લાંસ હોય તો સર્વની કામો માગું છું. દયારામ ગિરુમલ જેવા ખરા સાધુ-ખરી નમ્રતાવાળા-પુરુષ તરફ મદારી જોડી માનવંતિ કેમ સ્ફુરે છે ? છતાં હેમની કેટલીક વિચિત્રતાઓ તરફ હું અંધ નથી બનતો. એક ખીજું વચન આ છે.

“No soul is desolate as long as there is a human being for whom it can feel trust and reverence.”

(Chap. & Page as above).

આ વચનમાં પણ અર્ધ સત્ય જણાય છે. trust & reverence સાથે love પણ ઉમેરવું જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ વિશ્વાસ, પૂજ્ય ભાવ અને પ્રેમસ્થાપનાનું હિતમોક્ત સ્થાન છે. મનુષ્યોનો પરમ બંધુ મહા પ્રભુ. ત્હેનું તો સ્થાપન આ વચનમાં ટળાય છે- તે અયોગ્ય છે. Human being કોઈ પણ ત્હેનું ના હોય તો પણ ઈશ્વર તરફ એ ભાવ હોય તો નિરાધાર એકલો પડ્યો છું એમ કોઈને લાગે નહિ.

પાંદેશ—તા. ૧૧-૩-૧૧ સનિવાર

“Romola” માં નીચે પ્રમાણે એક સ્થળે છે—“Romola felt orphaned in those wild spaces of sea and sky. She read no message of love for her in that far-off symbolic writing of the heavens and with a great sob she wished that she might be gliding into death.”

(Chap. LXIP. 437)

અહિં (લાલ) લીટીથી નિશાની કરેલા વચનમાં સમાયેલા વિચાર—

ગગને અતિગૂઢ લખ્યું વિધિયે
 કંઈ કાવ્ય ગમીર કલાનિધિયે "
 એ મહારા કાવ્યમાં પ્રગટ થયેલો છે. ફરક કાંઈક છે ખરો;
 મહારી કલ્પનામાં mystery નો અંશ છે-અહિં message of love
 છે, અન્ય સ્થળે—

ઉકુગણુ વિશે વ્યોમકુહર
 સૂણું તેડાં તારાં જગજનનિ ! ઓ પ્રેમલ સુરે.
 એ મહારી પંક્તિમાં જરાક તેમ છે. પણ વળી ડાયાફર
 છે. વળી—

"She drew the cowl over her head again
 and covered her face, choosing darkness rather
 than the light of the stars, which seemed to her
 like the hard light of eyes that looked at her
 without seeing her." (Chap. & P. ibid)

"કાદિનયની પેલી રજની જીવત ને મુજ કર્મને"—એ મહારી
 પંક્તિમાં કાંઈક હાવી જ ઉત્પ્રેક્ષામૂલક કલ્પના છે.—

Romola એ નોવેલ મહેં અહિં હમણાં વાંચ્યું. મહિના
 ઉપર શરૂ 'કયું' હતું. આજ પૂરું 'કયું':—આમ મહારા વિચારો પણ
 સ્વતંત્ર હતા. તે ઉપરથી એ વિચારોમાં રહેલા સનાતન સત્યાશનું જ
 મહત્ત્વ છે, મહારું નથી જ; જૂદા જૂદા માણસોને સ્વતંત્ર રીતે
 એક જ સત્ય દર્શન થાય છે; તે જ સૂચવાય છે.

વાંદરા—તા. ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૧૧, રાત્રિ.

આજે સંજે ચન્દ્રશંકર અને કાન્તિલાલ આવ્યા. મહારી
 કવિતા સંબંધી કેટલીક માહિતી લીધી. એક પ્રશ્ન હેવો પૂછ્યો કે—
 કવિતા કરવામાં પ્રવૃત્તિહેતુ ત્હમારો શો ?—એટલે કે, પાશ્ચાત્ય રીતની
 કવિતા, ગુર્જર પ્રજાને જતાવવી, અને દેશની એક રીતની સેવા કરવી
 એ કે કાંઈ હેવો કે કાંઈ બીજો.

એ ઉત્તર માટે—કુસુમમાળા પૃ. ૩૨ એ “કવિતા કરવામાં જ કવિનું સુખ”, એ કુસુમમાળા (આવૃત્તિ-૧ લી)ની પ્રસ્તાવનાનો પેરા ૨ નો (પ્રથમ ભાગ), અને હૃદયવીણા (૧ લી આવૃત્તિ)ની પ્રસ્તાવના પેરા ૧-લો એ વંચાવી બતાવ્યું.

ખીન્ને પ્રમ પૂછ્યો—કે કુસુમમાળાના કવિનાં કાવ્યોની વિલાસ-મય વૃત્તિમાંથી હૃદયવીણાના કવિની ગંભીર વૃત્તિમાં સંક્રમણ થવાને કારણભૂત બનાવો શા હતા? મ્હારી “હું પોતે”માંની નોંધમાં કાંઈક ઈસારો છે તે ઉપરાંત કારણો પૂછ્યાં. ઉત્તર માટે મ્હાઈ બેચાર દિવસ ઉપર રચાયેલું “મ્હારાં રમકડાં” નામનું કાવ્ય વાંચી સંબળાવ્યું. હેમાંના વચલા ભાગમાં રમકડાં રમતાં રમતાં હું ઊઘી ગયો, પછી ઠાગ દેમ ગયો તે બબર ન પડી, બળ્યો તો અધકાર, ગાજવીજ ધ. દીકું—ને રમકડાં ઓવાઈ ગયા—ધ. સ્થિતિ છે એ દર્શાવે છે કે કારણો હું સ્પષ્ટ જાણતો નથી; પરંતુ આગળ પ્રકૃતિમાતા કહે છે—“મૃત્યુને જીવનક્ષેત્રે” મ્હારાં રમકડાંમાં ગંભીર સ્વરૂપ આવ્યું છે તે જ ત્હમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે.

પ્રકૃતિ તરફ મ્હારી વૃત્તિ બદલાઈ ત્હેમાં અંતઃસ્વરૂપ વિશે સવાલો પૂછ્યા—કુસુમમાળાના કાળમાં પ્રકૃતિ જોડે સંબંધમાં માનવ-સંબંધ ખરા કે નહિ ધ. પૂછ્યું. “ફૂલની સાથે રમત” એ કાવ્ય વાંચી સંબળાવીને એ ઉત્તર આપ્યો.

પ્રકૃતિ સંબંધી કાવાં કાવ્યો તમે જ. પ્રથમ. સંખ્યા છે—એમ જોવર્ધનભાઈ કહેતા હતા—તો તે વૃત્તિ સી રીતે ઉદ્ભવી એમ પૂછ્યું. હેનો ઉત્તર શો?

પાશ્ચાત્ય કવિઓની અસર મ્હારા હૃદય ઉપર વધારે થઈ, અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આટલો બધો છતાં સંસ્કૃત સાહિત્યની અસર મ્હારાં કાવ્યો ઉપર (બાપા બાદ કરતાં) ના થઈ તેનું કારણ શું? —પૂછ્યું.

ઉત્તર શો દહિં ? મહેં કહ્યું મહેને એ કાવ્ય વિચારાદિકનું આકર્ષણ અકસ્માત જ થયું; ક્યતિપજતિ પદાર્થાન્તરઃ કોઽપિ દેતુઃ— એ ન્યાયે. બીજા બહુ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

વાંદરા—તા. ૨-૪-૧૧ રવિવાર : અંગરિયા જોડે ન્હાનાલાલની કવિતાની વાત નીકળતાં એ કહે કે ન્હાનાલાલ, કહે છે કે :— મહારાં કાબોમાં વ્યાકરણ વગેરે બાષાનો દોષ કાઢનારાને ઉત્તર એ છે કે બાષા-તો બનાવે ત્હેની બાષા. રોકસપીઅરનું વ્યાકરણ પોતાનું જ હતું કેની ? બાષા સમજાય એટલે બસ."

મહેં કહ્યું કે એ ન્યાયે તો ન્હાનાં જાણકો અશુદ્ધ જોલે છે તે પણ શુદ્ધબાષા જ ગણાયો ! એ પણ સમજાય તો છે. આમ બાષા, છન્દ, ઇત્યાદિને નિયમની બહાર મૂકવામાં મ્હોટી બૃહ્મ સત્યતત્વના અનાદરની થાય છે. સર્વથી મહાન કવિ પરમ પ્રભુ સૃષ્ટિકર્તા—તે પણ સૃષ્ટિની રચનામાં નિયમને આદર આપે છે. તો આપણે હેનાથી પણ ચઢવું ? ન્હાનાલાલ જેવો ઈશ્વર હોત તો મહમંડજોમાં બહા-૯૩માં અથડાઅથડી, આઘાત થઈ વિનાશ થાત.

વાંદરા—તા. ૪-૪-૧૧ મંગળવાર : આજ સાંજે હું મુંબાઈ ગયો. ચન્દ્રસંકરવાળા Union માં કલાપી વિશે રૂપસંકર ઓઝાનું બાપણ હતું તે માટે ગયો.

બાપણ પ્હેલાં રૂપસંકર જોડે મહેને ઝોળખાણ કરાવ્યું. જાડો, જીંચો, ૪૦-૫૦ વર્ષની ઉમરનો કદાવર માણસ છે. બીજા ઉપર જોરથી દાબ પડે હેવી વાતચીત વગેરેની છટા હેની છે. વાતચીત કરતાં જ મહેને કહે છે—

"કલ્યાણુરાયભાઈયે (મોરખીવાળા બક્ષીએ) મહેને કામ સોંપ્યું છે."

હું—શું ?

રૂપસંકર—"હેમણે મુદ્દા મહેને આપ્યા છે. અને આપની વિરુદ્ધ ઉત્તર લખવાનો છે."

હું—“શા વિષય ઉપર?” (મહેન્દ્રાણી) કહે—“પ્રેમાનન્દનાં નાટકો”, બાબત હશે?)

રૂપસંકર—“ભરતખંડ માટે એક ભાષા”ની બાબતમાં.

હું—શિરસા ઘેનું છે. ભલે હંખમે. પણ એ બાબતમાં હમારા અભિપ્રાય પણ હેમને ‘મળતાં’ છે કે ભાદૂલી ‘લખવાનું’ છે?

રૂપસંકરે જવાબ ઉઠાવ્યા જેવું કયું. મહેન્દ્ર કહે—હેમના મત તરફ Sympathy હોવા વિના તો લખાવું જ નહિ. તેમ જ હવું એમ જણાયું.

ભાષણ થઈ રહ્યા પછી મહેન્દ્ર રૂપસંકરને કહ્યું કે એક ભાષાના નિર્મલપત્ર શુદ્ધિપત્ર હમારી કને છે? હું મોકલીશ. કેટલીક મહત્વની બુદ્ધિ છે.

લોકો સંસ્કૃત શબ્દો કેવા ગમે તેમ વાપરે છે—અર્થ સંમતિયા વિના—તેવું એક ઉદાહરણ આજે જોયું. એક જણ કહે—“કલાપીએ આપણા મન ઉપર હેવી પ્રતિભા પાડી છે—ઈ.” પ્રતિભા—તો અર્થ એ જણતો હશે?

વાંકર—તા. ૬-૪-૧૧ રવિવાર

આજ રહવારે હું, નસિન અને લવંગી મુંબાઈ ગયા. The Union માં “પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો”—ના ગયા રવિવારના ભાષણ ઉપર ચર્ચા થવાની હતી તેથી. ગયા. ઉત્તમલાલ આખ્યા હતા. હું, ગયા. વખતથી, ચાલુ પ્રમુખ હતા. ચર્ચા નીચેના મેમ્બરોએ કરી :—

૧. ચન્દ્રસંકર, ૨. પરશુભાઈ, ૩. વિભાકર, ૪. અંબાલાલ જાની, ૫. કાન્તિલાલ.

ચર્ચાનો ઉત્તર પાલકે ઉવરે આપ્યો—હેવરે મહેન્દ્ર ચર્ચાનો ઉપસંહાર કર્યો.

ચર્ચામાં અનેક વાતોનું મંચન થયું. મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે હતા.

(૧) પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યોમાં ગેયતા (રાગ બતાવેલા નાં બાણવાને લીધે) નથી તેથી ચતુર્ નેકતર.

(૨) પ્રેમાનન્દના અલંકારોમાં અતિક્લિષ્ટતા અને અસંભવદોષ.

(૩) પ્રેમાનન્દે આખ્યાનો રચ્યાં છે તે મૂળ પુરાણગત કથાનું રચય મચડી નાંખી દોષ જોવું ચયું છે.

(૪) પ્રેમાનન્દના કવિત્વની ખરી કીમત શી !

આ બાબત વિષે વિજય મત દર્શાવાયાઃ કેઈ પ્રેમાનન્દ તરફ અતિમંકિત દર્શાવનારા, કેઈ બીજે છેડે જનારા, ને કેઈક મંજીર મધ્ય માર્ગના.

કાન્તિલાલના વિચાર બધા મંજીર, સમતોલ અને સારા હતા; અને હેમની વક્તૃત્વની છટા ધણીજ અદ્ભુત હતી; મુદ્દાની નોંધ બોધ કર્યું રાખ્યા વિના, તૈયારી વિના, અસ્પષ્ટિત પ્રવાહની વાણી, શુદ્ધ સરલ ભાષા, અને દોષકીલ ભાષા-વગેરે બધા મુલ્ય હતા. હેમની ચર્ચામાં મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે હતા-

(a) પ્રેમાનન્દના સમયની સાંસારિક સ્થિતિ વગેરે વિશે ઐતિહાસિક પ્રમાણના અભાવે માત્ર કલ્પનાઓ કરાય છે તે અનિષ્ટ છે.

(b) પ્રેમાનન્દ ઉત્તમ કવિ હતો તે ખરું; પરંતુ હેતો સમય ગયો છે-એ હવે obsolete જૂના નમૂનાનો ગણાય; હવે નવો જમાનો થયો, નવો પ્રકાશ આવ્યો, નવી પાશ્ચાત્ય તેમજ સંસ્કૃત કવિની કવિતાનો પ્રભાવ પડ્યો છે: હેને કાલિદાસ, શેકસપીઅર, વગેરેના સરખો ઠરાવવો એ વાજબી નથી.

(c) પરંતુ હેનાં કાવ્યોનો સારો અભ્યાસ થવા માટે 'Browning Society' વગેરેની પેઠે 'પ્રેમાનન્દ Society' વગેરે થવું જોઈએ.

અંબાલાલ જાનીએ પોતાની ચર્ચામાં પ્રસંગાવશાત્ કહ્યું કે:-

(a) દ્રૌપદીદરશ્ય અને અષ્ટાવકાખ્યાન, એ પ્રેમાનન્દનાં રચેલાં હોવા બાબત સંશય છે;

(b) લોકો પ્રેમાનન્દનો અભ્યાસ કર્યા વગર જ ટીકા કરવા લાગ્યા થાય છે; જેમ તનસુખરામ અને નરસિંહરાવ વચ્ચે માસિક-પત્રોમાં વાદવિવાદ ચાલે છે તે કાંઈ સમજતા નથી અને વાંચ્યો પણ નથી હોતો છતાં લોકો બોલે છે.

(c) પ્રેમાનન્દનાં નાટકો-વિશે નરસિંહરાવે ચર્ચા ઉઠાવી; આજ સુધી કાંઈ બોલ્યું નહોતું! અને હવે બધા ચૂપ કેમ બેઠા છે? કાંઈ બોલતું કેમ નથી?

(d) આત્મચક્ષી-પરચક્ષી કવિતાની કસોટી પ્રેમાનન્દને લાગુ નહિ પડે.

(e) પ્રેમાનન્દ જન્મથી અજાણ્યો નહોતો.

પાઠકના ઉત્તરમાં કેટલોક દૂંકમાં સારો ખુલાસો હતો-તે ઉપરાંત સ્વચ્છ વિચાર હતો. પાત્રતાનું સુરેખ આલેખન તે જૂના કવિયોમાં ઉત્તમ હતું; જેમ જૂના તેમ સારું; કાળ જતે એ શક્તિ ક્ષીણ થતી જણાય છે. બારતનાં પાત્રો હેવાં રૂપદ આલેખિત છે કે અમુક વચન તો બીમતું જ કે અર્જુનનું જ કે ધર્મરાજનું જ એમ સાંભળતાં વાંત જણાય—

ચચતિ ઉપસંહાર કરતે મ્હેં કહ્યું—જેવતા બા. પ્રેમાનન્દનો દોષ નથી. વાસ્તવિક રીતે કાવ્યો હેનાં જેવ છે જ. આપણે ના ગાંધી શકિયે તે આપણો દોષ છે. આખ્યો ના હોય તે સૂર્યને જોઈ ના શકે તેમાં સૂર્યનો દોષ નહિ.

અવકાશમાં conceit નો દોષ છે હેમાં ચક્ર નહિ; પણ તે સર્વત્ર નહિ.

આખ્યાનોની વાર્તા બદલવામાં પ્રેમાનન્દે દુષણ નથી આવડ્યું. શોકસપીઅરનાં નાટકો મૂળ વાર્તાથી કેટલાં બદલાઈને રચાયાં છે! રસિક હૃદયથી જ પ્રેમાનન્દે કરેલા ફેરફારમાં એ રસિક હૃદય સચવાયા છે કેમ એ માત્ર જોવું જોઈયે. સુદામાને જીંચા કાપિલ-માંથી ખચેડી પ્રાણજી દાસના કાગળો બનાવી ઉપહાસ જેવું કંઈ

‘છે-ત્હેમાં’ આ કાળનું (પ્રેમાનન્દના કાળનું) જનસ્વભાવાદિકનું ચિત્ર અદ્ભુત ખડું થાય છે. પ્રેમાનન્દની હાવી સિદ્ધિ હોય ત્યાં દોષ હું નથી ગણી સકતો.

પ્રેમાનન્દને ઉત્તમોત્તમ કવિ ઠરાવવો એ તો બૃહ્દ જ છે. હેનું તોલન હેના કાળનો વિચાર કરીને કરવાનું છે.—જોઈને સંતોષ થાય છે કે આજથી એકાદ દસકા ઉપરના વખતમાં પ્રેમાનન્દ તે શેકસ-પીઅર, દયારામ તે બાયરન એમ આપણી આત્મસ્તુતિ આપણે કરતા હતા-હેવો વા વાયો હતો, તે વા જતો રહી ગંભીર સત્ય-દર્શન થવા માંડ્યું છે. ને કાન્તિલાલે યોગ્ય પરીક્ષા કરી છે. પરંતુ તેટલું બાદ કરતાં પ્રેમાનન્દ બીંચા પ્રકારનો કવિ હતો એ ના કહેવાશે, નહિ.

છન્દથી પ્રેમાનન્દ અજાણ્યો નહોતો એ ખરું. પણ દ્રૌપદી-હરણાદિક હેનું જણાતું નથી. નળાખ્યાનમાં છન્દની આસો વાપરી છે તે સાઈ જ ક્યું છે—ખીજ દેશીયો જોડે શુદ્ધ છન્દ આવત તો કદંગો દેખાવ થાત.

આત્મલક્ષી-પરલક્ષી એ શબ્દો નવા છે—અને કસોટીની કલ્પના નવી છે, પરંતુ તે માટે ત્હેવી કવિતા તો આપણા પ્રાચીન કવિયોમાં ‘પથુ જકશે’ એ તો માત્ર કસોટી છે. એ કસોટી વાપરીને પરીક્ષા પ્રેમાનન્દની પણ થઈ સકે.

પ્રેમાનન્દનાં ‘નાટકો બા. ૦ મ્હે’ challenge મૂકી છે જતાં હજી સુધી કોઈ જોલતું કેમ નથી? હરગોવિંદલાલ ચૂપ કેમ છે? કેશવલાલ ચૂપ કેમ છે? એ લખવાના છે સાંભળ્યું છે. તો તે શિરસાવન્ધ હું ગણીશ. પણ કેશવલાલ કને સાક્ષર જગતનો એક ખુલાસો તો ખરેખરે રહેલો છે—‘જંગવાસી’ બહારી મહારાષ્ટ્રી એમ પાઠ હેમણે શા આધારે બદલ્યો? નાટકોની પ્રત એક જ હતી; એક નહિ, પણ અડધી, જે કે જે કહો તે, કેમકે એ પ્રત જોઈ જ રાણે છે? તો પાઠ બદલવાનો અધિકાર ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયો?

કૃષ્ણલાલે ત્રણ ચરણે યમકિત, વિશેષ કલ્પના, ખતાવી તે અતિતર્ક લાગે છે. મરાઠી ચાર ચરણી અભંગમાં, પણ ત્રણ ચરણ યમકિત હોય છે-એ કેવળ આકસ્મિક યોગ છે-માટે કાંઈ મરાઠી ઉપરથી પ્રેમાનન્દે લીધું કહેવાશે? તેમ ફારસી ઉપરથી પણ નહિ.

અભંગ પ્રેમાનન્દના નથી એમ હું નિષ્પન્નમાં ખતાવી ચૂક્યો છું. નવસરામ ૧૮૮૮ માં ગુજરાતને પ્રેમ ના નાટકો ૧૮૯૨ માં પ્રગટ થયાં; નહિં તો નવસરામ હેને સંજ્ઞા કપાટો લગાવત એમ મહેને લાગે છે. અત્યારે આ કહેતું સંભામતી બરેલું ગણાશે-કેમકે એઓ હવાત નથી.

હેવટે આપણું કર્તવ્ય શું છે?

પ્રેમાનન્દાદિક કવિનાં કાવ્યોના લેખો વગેરેની અમ્મવસ્થા, અનિશ્ચિતતા છે; પાઠાન્તરો અનેક છે; (નગાખ્યાનનાં ૫૬ તથા ૬૧ માં કડવામાં પુનરુક્તિયો કેટલીક હેવી છે કે કાંઈક હેપક ભાગનો હોમ પડે છે).

તો કર્તવ્ય-એ છે કે તરુણ ગ્રેન્યુએટોએ જૂના હસ્તલેખો એળવી વિશ્વસનીય ક્રિયા તે નિર્ણય કરવા; (આ કર્તવ્ય હું ચૂક્યો છું-પણ મ્હારામાં ઐતિહાસિક શક્તિની મૂનતા છે); Critical ધોરણો હેમાં વાપરવાં; ડૉ. બાંકારકરના Critical & Historical Methods of Inquiry નામના નિબંધમાં, એ ધોરણો ખતાવ્યાં છે; ને ચાંદર પાંડુરંગ પાંડિત દ્વારામના અભંગની ગાથા પ્રમટ કરવામાં એ ધોરણોનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકોએ હેમાંનું કશું કર્યું નથી. (૧૮૯૪ માં મ. ન. દિવેદીને મ્હેં લખેલા, ઉત્તર-હેમના, પત્રનો ઉત્તરમાંથી ઉતારો વાંચો.)

ગુજ. વ. સે. ને વિનંતિ કરી, આ કામ ચર: ચતુર્થ લેખે ઇ. ઇ. ક્રાન્તિલાલે પ્રેમાનન્દ Society વગેરેની મુદત કરી તે પણ ઉત્તમ છે. પરંતુ આપણે છિપ્પે કૃદ્ધા આપણે જ પ્રેમાનન્દ Society;

આપણે જ દયારામે Society, આપણે જ સામજી Society થવું પડશે! પણ કાળ જતો આપણી સંખ્યા વધશે ને જૂદી જૂદી Society થશે એમ આશા રાખું છું.

વાંદરા—તા. ૬-૭-૧૧ રવિવાર : કાગળ આવ્યા : વીર (નાસિક).

પણ એ જ કાગળના કવર ઉપર દસ્તુરજીએ કે કાકે પેનસિલથી લખ્યું છે :—

"Poor Sumati: passed away quietly this afternoon."

જણતા જ હતો!—પણ આ પરિણામ આખર આવ્યું જ તેથી જર્થનાં ભત્રે ખિન્ન થઈ ગયાં. એ તો ગિચારી સુખી ગર્થ પીકા-ઓમાંથી મુક્ત થઈ ગિચારા લક્ષુભાઈને બહુ લાગશે.

દયારામે ટેનિસનના Ancient Sage નામના કાવ્યમાંથી મરણના સુખદ સ્વરૂપ વિશે કેટલાક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યા, વાંચવાની ગંજીર તથા સુસ્વર રીતિ પણ અસરકારક હતી; અને એ વચનો પણ જોડા અર્થગાંભીર્વનાં હતાં; આથી મહારા મનને કાંઈ વિલક્ષણ થાતિ મળી.

પણ—ખરે—સુમતિની મૃતિ નજર આગળથી જતી નથી! ઈશ્વર હેના અમરધામમાં હેને ગિરશાન્તિમાં રાખશે જ.

વાંદરા—તા. ૭-૮-૧૧, સોમવાર : કાગળ આવ્યા :—

મણિસંકર બહુ (ભાવનગર).
જેવોયું હું ગયો અને મળ્યું નહિ તે માટે દિલગિરી એતાંવે છે પણ લખે છે—તમે અંવેશો એમ હું લગાડે ધારતો હોતો—
ગોગીન્દ્રે તે જ સ્વવારે કહ્યું હતું કે તમે નયો આવવાનાં. (1—આ યુગ સારજટ તો સ્પષ્ટ મદને કહેલું કે—મહે સ્વવારે પણ હેમને વખત આપી એત્યા હતા! જી ગેરસમજ મઠ હશે!)

પોતે વાંદરે મળવા આવવાને ઇચ્છતા હતો-પણ તરત બાવ-
નગર આવવું પડ્યું; પણ વળી કોઈ વાર જલદીથી મળાયું એમ
આશા છે.

મહે, પૂછેલો ખુલાસો લખે છે. સિદ્ધાન્તસારના અવલોકનમાંના
વિચાર લગારે બદલાયા નથી. 'લક્ષ્મણે'ની પ્રસ્તાવનામાં જે ગમ્યું
છે તે એટલું જ કે આરંભમાં અને અંતમાં અવલોકનના સ્વરૂપમાં
ફેર પડ્યો હતો-આરંભનું વાદવિવાદરૂપ હતું, અંતનું સમઝવાના
ઉદ્દેશનું અને નિષ્પક્ષ વિવેચનનું હતું, અને એ વૃત્તિ આરંભમાં
પણ હોત તો તે લેખ વધારે શિક્ષણીય (? sic) થાત-એટલું જ-
મત બદલાયા છે એમ અર્થ હોતો છે જ નહિ.

માટે વલ્લભ પોપટનું કહેવું ખરું જ છે: વળી ઉમેરે છે :—

"I remember I have written nothing about
પ્રેમાનંદનાં નાટકો after all: One reason is that you
have treated the subject so exhaustively; another
is the certainty-I feel sure-of the rejection of
those forgeries as soon as the ascendancy of
true scholarship and sound criticism is establi-
shed in Gujarati. The present vogue of the
plays will simply prove the astounding credulity
of our contemporaries."

મળાયું નહિ તે માટે ફરી દિલગિરી બતાવે છે. તે કહે છે કે
આપણે ધણી વાર મળ્યા છિયે તો પણ લાંબી અને તુષિજનક
વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ કદી નથી મળ્યો. આશા છે કે જલદી
તે મળશે.

વાંદરા—તા. ૨૬-૮-૧૧ મંગળવાર : શામળ લખ્યા : બાબુ.
(રાજકોટ) શામ.

જવાબ. ઉપકાર—“પ્રેમાનન્દની પ્રસાદી” માટે. હેમાં એક કાવ્યમાં “લોખરી” શબ્દ છે ત્હેનો અર્થ લાનુએ ટીકામાં ધાખળી આપ્યો છે—તે કશ્માંથી અર્થ પેદા કર્યો તે પૂછ્યું. કાખળી ધાખળી એ એ તો એ જ કડીમાં છે—તેથી લોખરી કાંઈક જૂદી વસ્તુ હશે. ‘ઠવિતા પ્રવેશ’માં—“લોખડીવાળી”—માં તો અર્થ ખોટો જ બતાવાયો છે.

માંદરો—તા. ૧ સી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૧ શુક્રવાર : કાખળી આપ્યા : લાનુસુખરામ મહેતા (રામકોટ).

જવાબ. લોખરી શબ્દનો અર્થ નમકાસમાં પરિશિષ્ટમાં જ કાખળી, ધાખળી એમ આપ્યો છે :—

બ્યુત્પત્તિ—લોમન+ભંબર હેતુ લોમનામ્બર (!) કે લોમામ્બર (એ લોમામ્બર ખરૂં).

તેથી લોખર, લોખરી. કાઠિયાવાડમાં લોખરી અથવા લોખરી શબ્દ ઘણો વપરાય છે તે એ જ અર્થમાં.

કેટલાક કહે છે—લોખરી—તે જાડું ગરમ ધાખળી જેવું કપડું પશુ બાળકને ઘેરાવવા જેવું બાલ વિનાના જન્મતા જેવું. પાઠકની ડિક્શનરીમાં પૃ. ૧૦૧૪ મે લોખરી a valuable woollen cloth એમ આપ્યું છે.

પ્રેમાનન્દ, મીરાં તથા સામળે લોખરી શબ્દ અનેક સ્થળોમાં વાપર્યો છે. ઉદાહરણ આપ્યા છે :—

પાંપણ ઉપર પાધ લેહેકે, લોખરી હોડી લાલ,
(પ્રેમાનન્દ)

(પાધ ? પાધડી)

લાખેણી બાધી લોખરી.

(સામળ)

લખે છે :—“વળા લોખરીનો બીજો અર્થ છે— $lup = to$ annoint (!) — (સિપ્ = annoint છે)—ઉપરથી લોખ(મ)રી = poultice ... ને એ અર્થમાં રહે નવી વાચનમાળામાં ૩ ૭ ચોપડીના એક પાઠમાં વાપર્યો છે.

(હેલો : પાઠ લખી આપ્યો હશે ... ? અને આ શી ચબ્દકલ્પના !)

વાંદરા—તા. ૩૦-૬-૧૧ ચનિવાર.

સાંજે છ વાગ્યે ફરામજી કાવસજી હોલમાં મીટિંગ (અમુના ગિલના ટેકામાં) હતી તે માટે હમે બંને-હું અને નલિન -ગયા. પૂણા અને શુભારે પહોંચ્યા.

સહુથી ઉત્તમ, અસરકારક, અને શુભોચી ભરપૂર ભાષણ M. R. Jayakarનું હતું (એ વાસુદેવ કીર્તિકરની છોકરી સોનાબાઈનો છોકરો છે—પારિસ્ટર છે. એમ. એ., એલએલ. બી. પણ છે. લો ક્લાસમાં લેક્ચરર પણ છે.) હેની, વાણીની -હદા, અવિ-ચિંતનધારા, અર્થગર્ભશબ્દો, અર્થ શબ્દપ્રસારણનો અભાવ, ઉચ્ચારની વિશુદ્ધિ, અપૂર્વરૂપે સુદા સ્પષ્ટ વિશદતાથી સ્થાપવાની પદ્ધતિ, મોહક આકૃતિ, મધુર, વાણી—સર્વ બહુ જ આકર્ષક હતી. પણ ઉદવટના ભાગમાં કેટલીક પ્રતરુક્તિયો નકામી કરી. પણ તે તો સ્તંભ યાવ આ જગકર આગળ ઉપર બહુ જ દીપી નીકળશે હેમાં શક નથી. જગકરે શ્રુતિઃ સ્મૃતિઃ સદાચારઃ ઉપરાંત સ્વસ્વ જ દિનમાત્મનઃ—એ અંશ ઉપર પણ ભાર મૂક્યો. દેવધરે મરાઠીમાં બહુ છટાચી અને અસરકારક ભાષણ કર્યું. હેની ભાષા સુસ્થિષ્ઠ, classical, વિચારભરેલી, અને સુરેખ, સુઘટિત, અદ્ભુત હતી.

ચન્દ્રચંકર ગુજરાતીમાં બોલ્યા. એ પણ થોડું પણ સરસ બોલ્યા.

પછી તો આઠ વાગવા આખા એટલે :હું તથા નલિન અડધું પડતું મુકીને બિડ્યા-વાંદરે પહોંચતાં વાર યાવ તેથી.

નીચે-નલિન વિડેટોરિયા બાગની લેવા ગયો, તે વખત ઉપર તાળોટા પડ્યા તેથી અહે ગમ્મતમાં નીચે તાળાઓ પાડી. એટલે પોલિસ સિપાઈ પાસે બોલો હતો તે પૂછે છે—“સબા પૂરી, ચર્ચ ?” હું—“ના રે હજી તો કંચાક આગશે.”—સિપાઈ—“બિલ, માસ.

થયું?" હું—"ના, રે એ તો સરકાર પાસ કરશે ત્હારે." મહે પૂછ્યું—"ત્હારો શો અભિપ્રાય છે?" તો કહે—"ખિલ નાપાસ થવું જોઈએ. સારી વાત નથી. મહે પૂછ્યું—ત્હેં વાંચ્યું છે તો કહે—ના, પણ હવે લઈને વાંચવું છે."

રત્નાગિરિનો મરેઠો હતો. મહે હેને ખિલમાં કશું વાંધા બરેલું નથી તે સમજાવવાનું શરૂ કર્યું. એટલામાં વિંદોટારિયા આવી એટલે એશીને હમે ગયા.

વાંદરે નવ વાગ્યા પછી પહોંચ્યા.

વાંદરા—તા. ૧૭-૧૦-૧૧ મંગળવાર, કાગળ આપ્યા : જ્ઞાનુ (રાજકોટ).

'લોખરી' શબ્દ માટે વિશેષ તપાસ કરી. બરવાડેને ખોલાવી પૂછ્યું. એ લોકો કહે છે—ધાળળી રંગે ધોળી, કાંબળી કાળી, અને લોખરી લાલ હોય છે. ત્રણે વસ્તુ એક છે. પણ લોખરી કુમાશમાં સારી અને કીમતી હોય છે. બરવાડો ખબે રાખે છે. અને કાંબળી પેઠે હોડવાનું વસ્ત્ર છે.

લોખરીમાં વચ્ચે છાંટ અથવા કોષ્ટ પણ તરેહની હોયો પાડેલી હોય છે તો ત્હેને ચુંદડી કહે છે, ને તે સીઓ પહેરે છે.

અમદાવાદ—તા. ૨-૧૧-૧૧ ગુરુવાર.

રમણભાઈએ રહવારે એક અજબ વાત કરી. ગદુએ પાંદે પાંચે સાંભળ્યું છે કે "સરસ્વતીચન્દ્ર"ના ૪ થા ભાગમાં ગોવર્ધનભાઈએ પ્રથમ તો કુમુદ જોડે સરસ્વતીચન્દ્રને પુનર્લભ કરાવ્યાનું પરિણામ આપ્યું'તું (અને કહે છે તે MS. હજી હવાતીમાં છે!) પછી મનસુખરામે જોયું ને કહ્યું કે આ ઠીક નથી કયું તેથી ગોવર્ધન-ભાઈએ બધું ફેરવી નાંખ્યું.

અમદાવાદ—તા. ૬-૧૧-૧૧ સોમવાર.

ગણ કાલ્પ-જોડણી. કમિટીમાં મળ્યા તે વખત પ્રથમજાલ જોઈ. એવેલી ખેએક વાતો નોંધવા જેની છે:—

(I) મહે રહેજ 'પૂછ્યું'—'નિશાળ'માં 'નિ' કયાંથી આવ્યો? હશે?

સં.માં તો ધાતુનો ઉપસર્ગ નિ છે-ને 'શાળા' તો નામ છે. કેશવલાલ કહે—અસલ શબ્દ 'નિશાળ' છે.

રમણભાઈએ કહ્યું—નવલરામ કહેતાંતા કે ડૉ. બપૂલર એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ લેક્ષણાભાઈ કાઢતા હતા. એટલે મહેને એ સુપરિત લાગ્યું. તે કહ્યું—“બરોબર—લેક્ષણાભાઈ-લેક્ષણાભાઈ-લેક્ષણા-નિશાળ (લનો ન થાય છે.)”

કેશવલાલ કહે-પણ હકારનો ભોપ શી રીતે થાય? મહે કહ્યું ઓહો! હકારના ભોપનાં તો જયાજય ઉઠાહરણો મહે એકઠા કર્યા છે, કહીને માત્ર એ બતાવ્યા—

સીકળ-તિજલ-તીનું

વિહલ-વિહલ-વીહું

પાછળથી બહુ જ સરસ ઉઠાહરણ મહેને સાંભળ્યું—

બોહલંદ-ભોખંડ

(II) નોંધ્યે ઢિયે-માં નોંધ્યે છે-એ બોહું છે-એમ મહે એક બે ભેખમાં બતાવ્યું છે તે વિશે કેશવલાલે મહેને કહ્યું-નોંધ્યે-એ પ્રથમ પુરુષ બહુવચનનું રૂપ નથી. પરંતુ passive તૃતીય પુ. એકવચન છે. રૂઝ (૬) અત્યય છે તેમ જ (૬) પણ છે તે દ્વારા, ટેકર બપાકરણ જુનામાં આ બાબત એક ઢેઢાણે રૂટનોટમાં કે કચ્છક છે. (આ મહત્વની માહિતી છે-તે મદારે તપાસવી નોંધશે)

(III) ઘુલિ-ઘિળી, બામા-બપા ઇ. માં ત નો ૧૧ મહે કહ્યો છે-તે બા. કેશવલાલે કહ્યું. ઘિળી તે તો આખો આરેયજ અખવો નોંધ્યે; અને બીજાં રથળોમાં ત નો ૧૧ નથી, 'પણ' ન નો ૧ છે.—બામા ઇ. માં ત નો ૧ થયો phonetics ની વિરુદ્ધ છે-મનો થાય. મહે પૂછ્યું-બપર. તે તો ઘર ઉપરથી આવશે, ત્યાં મ ક્યાં આવ્યો?

તો કહે તે છત્તર ઉપરથી છે-ને ષ નો ષ થયો. ઓખરયાનીનો ખીનો ઓખરયાની થાય.

(આ વિચારવા જેવું છે. હું નોંધીને તપાસીશ. પણ ત નાં હાહરણ બહુ છે-તેથી ચંકા રહે છે-ભેદથી.)

x

x

x

બપોર પછી ત્રણેક વાગ્યે સાકરલાલ દેવે (જે 'વસન્ત'માં નોકણી કમિટીની વિરુદ્ધ કેટલાક વખતથી ચર્ચાપત્રો લખે છે તે) મહેને મળવાને આવ્યા. ખી. એ. થયેલા છે. ગદુ, લીનુ, રમણભાઈ વગેરે કહેતા હતા કે સાકરલાલ કલ્યા કરે છે કે-"મહારે નરસિંહરાવને જોવા છે." તેથી મહેં ખુશી જણાવ્યાથી મળવાને આવ્યા. નોકણી વગેરે બાબતોમાં મહારી વિરુદ્ધ પક્ષના છે. વાતચીત કરી. હું ચાન્ત નિષ્પક્ષ રીતે વાત કર્યે ગયો.

એ 'બોલ્યા-નોકણી માટે ગુજરાતીમાં phonetic ધારણ રાખવું કહ્યો છો પણ ઝઘારનો ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં પણ કેવો વિચિત્ર છે.

હું-એક ઝઘાર જેવા વિરલ અપવાદ ઉપરથી આપણી ભાષાનું phonetic સ્વરૂપનું સામાન્ય તત્ત્વ શી રીતે છોડી દેવાશે? અને ઝઘારની વાત કાઢી ત્હમે તો કહે છું-જે બાબત પ્રથમ સમ્યક્તા ખાતર મહેં મૌન રાખ્યું હતું-કે ત્હમે આવ્યા તે વખત જ મહેં ત્હમને પૂછ્યું કે ટ્રેનિંગ કાલેજમાં શો વિષય શીખવો છો? ત્હારે ત્હમે કહ્યું-સંસ્કૃત; હવે અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કર્યો. ત્હમે હેનો ખરો ઉચ્ચાર કરતા નથી.

હેને કળત્ર કરવું પડ્યું-ને જસક સરમાયા. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હેનો ભૂદો ઉચ્ચાર કરે છે વગેરે ક્ષણે તો માર્યા પણ ચાલ્યું નહિ. મહેં વિશેષ બતાવ્યું કે ઝ નો તો રુ જેવો ઉચ્ચાર કર્યાને પરિણામે 'સમૃદ્ધ' જેવા સમુદાયમાં 'અ' યડકાવવાની બૃહ્મ બલબલાએ કરેલી

છે.-કહી મ. ન. દિવેદીનું “જે કહ્યું” અમૃત રસાયન ચિત્ત કરા”
એ વસન્તતિથકાનું ચરણ ઉદાહરણરૂપે આપ્યું.

... આથી હેના મનને વધારે ખાતરી થઇ.

એ કહે-બધા મુખ્ય મુખ્ય સાક્ષરો મળીને જોડણી બાબત
એક નિર્ણય ઉપર આવે તો સાફ. મહે કહ્યું-એ વાત શક્ય લાગે
છે, ખરી? મૂળમાં જ જોડણીનો પ્રશ્ન મહે ૧૮૮૮ માં પ્રથમ
ઉપાડ્યો તે શાળાખાતાના ચાલતા કમની રહામે protest રૂપે હતો, તો
તે ખાતું વગેરે લોહા પોતાનું કાંઈ પણ છોડવાને તૈયાર થશે ખરા? બધા
પોતપોતાનું ખેંચે ત્યાં શી રીતે કશું થાય? ઇ. ઇ.

... અમદાવાદ-તા. ૭-૧૧-૧૧ મંગળવાર : જમીને બપોર
પછી હું આશુદયકરને ત્યાં ગયો. સાકરલાલ કવે કાલ્ય મહેને
મળી ગયા તે બધી વાત મહે આશુદયકરને કહી; એટલે એ કહે
કે ત્હમને હેમણે ઉત્તમ સર્ટિફિકેટ આપ્યું છે; ત્હમને મળીને પછી
સાંઝે બાગમાં બધા જવાનિયા મળ્યા તે વખત કહેલી વાત લીનુથી
જાણી તે એ કે સાકરલાલ કહે-નરસિંહરાવ સત્યનિષ્ઠ તો છે એ
મદારી ખાતરી થઇ;-કે સત્યનું અન્વેષણ કરનારા છે-એમ કાંઈક કહ્યું.

... વાંદરા-તા. ૫-૧૨-૧૧ મંગળવાર : સાંઝે મણિશંકર બદ
મળવા આવ્યા. ટ્રેન ચૂક્યા તેથી વાર થઇ. બહુવાર સાથે ખેસાયું
નહિં. કેમકે હમારે ૭ વાગ્યે ઉપડવું હતું-Illuminations જોવા
જવાને. કાંઈ એમને પાર્ષ.

દયારામ આવ્યા પછી દયારામ જોડે ઓળખાણ હેમનું
કરાવ્યું. સેવાસદન માટે ગુજરાતીમાં અસરકારક સારા pamphlets
લખવા માટે મણિશંકરને મહે લખ્યું હતું. તે વાતથી એનો મન-ધ
જોડાયો. દયારામે એ વિષય ઉપર બહુ ઉત્સાહથી વાત તેમને કરી.
કિશન મિશનરીઓ દર વર્ષે દિ-દુસ્તાનમાં કેટલાં બધાં માણસોને
કિશન બનાવે છે, એ વાત ઉપર સેવાસદનની તરફમાં દલીલ હેમણે
મૂકી. એ જરાક જૂલ્ય થઇ. મણિશંકર એક વાર કિશન થઈ ગયા

હતા. અને હજી અન્તર્વૃત્તિ તે ધર્મ તરફ છેજ. સ્ટેશન ઉપર જતે વિક્ટોરિયામાં મણિશંકર કહે થું; દયારામભાઈનું કહેવું એમ છે કે કિશન થવામાં દોષ છે?

મહે' કહ્યું—હું એમ નથી માનતો. મહારા પિતા પ્રાર્થનાસમાજના મતના છતાં એમ માનતા અને કહેતા કે “અન્ધ મૂર્તિપૂજન અને બહેમી રહેવા કરતાં કિશન થાય તો બલે.”

(હું એટલું ઉમેરવું ભૂલી ગયો કે કિશન સંખ્યાબંધ થાય છે તે વગર સમઝયે સ્વાર્થાદિક હેતુથી થાય છે—તે અનિષ્ટ જ છે).

મહે' દયારામ તરફથી ખુલાસો તો કર્યો કે એમ તત્ત્વ નથી—પણ સેવાસદને કરવાના કાર્ય માટે એક દશિબિન્દુ બતાવ્યું ઇ.

મણિશંકરને જે મહે' ઇ. સ. ૧૯૦૨માં Social Conference ના પ્લેટફોર્મ ઉપરથી બોલતા બેવાંતા,—તે વખતની પ્રતાપી મુખમુદ્રા આજ ના જણાઈ. ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ વખત મળેલા તે વખતનું તેજ પણ ના હીકું. આજ તો કોઈ મુંઠ મુંઠ અને vacant ચિન્મયતેજ આખ્યોવાળા જણાયા.

પ્રેમાનન્દનાં નાટકો બા. મહે' હેમને ફરીથી આગ્રહથી કહ્યું કે ત્હમે જરૂર લખજો. હું નકામો એકલો પડતો જણાઉં છું—પ્રસિદ્ધમાં તો. રમણભાઈનો મત જૂદો છે તે વાત કહી તેથી તો એ છક જ થયા. કેશવલાલે આજ સુધીમાં એ નાટકોની સત્યતા સાબીત કરવાનો કાંઈ પણ પ્રયત્ન નથી કર્યો—એ મણિશંકરે ખાસ મહેને પૂછ્યું અને ખરે એ મુદ્દો સખળ છે. આ બાબતમાં onus probandi બા. રમણભાઈનો મત જોટો છે, એમ મણિશંકરને પણ લાગ્યું. મહે' કહ્યું ત્હમે જરૂર ટૂંકું પણ લખજો—મહેને મદદ મળશે. લોકો, નહિં તો, એમ જ માને કે આ એકલો લવારા કર્યા કરે છે. એ તો હેનો hobby છે. મહે' કહ્યું—હું જતે મહારે બળે ટકું એમ છે. પણ સ્થિતિ આમ હિં માટે લખો, લખશો તો હું personal favour મણીશ. અસલ મ. ન. દિવેદીના કુધારા

પક્ષનાં લખાણો ઉપર આપણે બધા મળીને જેમ પ્રકાશ કરતા હતા, તેમ આ પ્રસંગે આ literary superstition ઉપર પણ એકા મળી પ્રકાશ કરિયે તો સારું. માત્ર બે પાનાં નોટકું લખો. આખરે કબૂલ કર્યું કે લખીશ: 'વસન્ત'માં લખાવ કરશે!—એ' કહ્યું—પુરીથી કરશે. મહારાં એ બાબતનાં લખાણો આવે છે જ કની!

"ઇન્દુકુમાર" નાટક વિશે એ' વાત કાઢી. હેમાં 'હૃદયદિત કવિતા છે તે ગદ્યકાવ્ય તરીકે સફળ અને સુન્દર નીવડ્યું છે, 'વસન્તોત્સવ'નાં ગદ્ય કરતાં હેમાં ગુણ વધારે સારા છે—ઇત્યાદિ મહારાં મત કહ્યો.

મણિયંકરે કહે—“પણ એ નાટકમાં કવિ clover land માં જ બમ્મા કરે છે : આપણાં મંદરવનાં problem સાથે સ્પર્શ નથી કરતા.”

એ' કહ્યું—લગ્નની કાવના બાબત છે જ કની? તો કહે—પણ ખરાં problems નેડે practical સ્પર્શ નથી કરતા.

એ' કહ્યું—વખતે આગેજ ઉપર આવશે. તો કહે—નથી, એ' બધું વાન્યું છે.

x

x

x

રજુનિતરામે મહારી કવિતા અને રમણભાઈના કવિતા વિશેના મતોનું ખંડન સવિસ્તર કરવાનું વચન ભુદ્ધિપ્રકાશમાં આપ્યાને બે વરસ ઉપર થઈ ગયું—હવે મહારે લખશે? એમ એ' વાત કરી. તો મણિયંકરે કહે—વખતે હેમને પોતાની ભૂમ્ય જણાઈ દશે, અને દુ' ધારું છું હવે એ બાબત કદી નહિં લખે.

એ' કહ્યું—પણ હેમના લખાણથી mischief થવાનું તો થઈ ચૂક્યું કની!

તો કહે—તો કહે તો તે સુધારવાને લખે.

એ' કહ્યું—મહારે તેમ નથી જોઈતું.

પછી મહે' પૂછ્યું—તહમે કુસુમમાળા ઉપર notes લખેલી તે લખતે હેમણે ભુદ્ધિપ્રકાશમાં મહારી વિરુદ્ધ લખેલું એમ સાબળ્યું છે તે ખરું? તો કહે—મહે' notes કહેલી ખરી; અને હેમણે તે દીઠેલી પણ ખરી; પરંતુ રણજિતરામના એ લેખમાંના વચનોને એ મહારી notes નોડે લગાડે સંબંધ નથી. મહારી notes માત્ર છૂટક કાગ્યો ઉપર કેટલીક હતી.

મરીનલાઈન્સ રોયને મણિસંકર જિતયા. જિતરતે જિતરતે કહે—હું ફરી કોઈ વાર મળીશ; આ હું મળ્યું મળતો જ નથી.
મહે' કહ્યું—મહેને પણ એમ જ લાગ્યું છે—પણ નિરુપાય; હમારે જવાનું હતું તેથી નિરાત્યે ખેસીને વાતો ના ચર્ચ.

વાંદરા—તા. ૯-૧૨-૧૧ શનિવાર : બપોર પછી કોફી પી કરીને પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં જઈને મણિસંકર રત્નજી બટ્ટને મળવા ગયા—હું ત્યાં નહિન. ઘેર હતા. પડ્યા પડ્યા વાંચતા હતા; ઉધાડે શરીરે પડ્યા તા; પ્હેરણ પ્હેરી લીધું. શું પ્રયત્ન શરીર છે!—બહુ વાતો થઈ. હેમના બત્રીજ પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી બટ્ટ પણ હતા. હેમનું ઓળખાણ તાળું થયું. આજ તો મણિસંકર પ્રફુલ્લ, તેજસ્વી, જણાયા; વાતો પણ મેળે બહુ કરી.

“કલાપી” એ ‘કુસુમમાળા’ કે ‘હૃદયવીણા’ વાંચ્યા હશે કે કેમ તે મહેને શંકા હતી; રૂપસંકર ઓઝાના લેખમાં એ પુસ્તકો કલાપીએ વાંચ્યાનું લખ્યું નથી; ખીજાં નામ છે. મણિસંકર તો ‘કલાપી’ના પરમ મિત્ર હતા. હેમને તેથી પૂછ્યું. તો કહે—અલગત હેમણે એ પુસ્તકો વાંચેલાં જ હતાં. કુસુમમાળા વાંચી ના હોય હેવો કોઈ માણસ હોય જ નહિ.”

‘કલાપી’નું લખેલું એક નોવેલ મણિસંકરને હાથ લાગ્યું છે—અંગ્રેજી ઉપરથી adaptation છે. તે પોતે પ્રસિદ્ધ કરવાના છે.

વાંદરા—તા. ૧૯-૧૨-૧૧ મંગળવાર : કાગળ આપ્યા : દયાસંકર રવિસંકર (ખંભાત)—કાડ.

‘હૃદયવીણા’ પ્લેગી તે માટે ઉપકાર માને છે. ક્રિયા વણનમાં, ક્રિયા પ્રસંગમાં અને ક્રિયા રસમાં ક્રિયું વૃત્તં યોજવું એ વિષય ઉપર નિબન્ધ-સાહિત્ય પરિષદ માટે પોતે લખવાનું ધારે છે.

સંસ્કૃત કવિઓએ એ વિષય ઉપર કાંઈ લખેલું છે કે કેમ તે જોવાની ઇચ્છા હેમને થઈ. દ્વેમેન્દ્ર કવિએ ત્રણ વિન્યાસમાં સુવર્ણલિખક નામે પુસ્તક લખ્યું છે. ત્હેના બીજા વિન્યાસમાં આ વિષય ઉપર ચર્ચા છે તે મંળી આવી. ત્હેને આધારે નિબન્ધ લખવાનો આરંભ કર્યો. ઉદાહરણ સંસ્કૃતમાંથી મળી આવ્યા.

પણ ગુજરાતીમાંથી સોધતા હૃદયવીણા યાદ આવી. ન્હાન-પણમાં હેમણે વાંચીતી. પણ એમ યાદ આપ્યું કે હેમાં રસ અને વૃત્તનો સંબંધ ઔચિત્યવિચારપૂર્વક કરવામાં આવ્યો છે. તેથી હીરાલાલ કને માગી. હેમણે ત્હમને પત્ર લખ્યો.

પૂછે છે—એ નિબન્ધ પૂરો કર્યું ? વિષય વગેરે ત્હમને ઠીક લાગે છે ? અણુધારી ઉપાધિયોને લીધે ભંગ પડ્યો છે—તેથી પડતો મૂકવાનું મન થાય છે. પણ ત્હમે લખો કે યોગ્ય વિષય છે તો મને તેમ પૂરો કર્યું.

સતારા—તા. ૧૮-૨-૧૯૧૨ રવિવાર : આજ બપોરે જન્મતી વખતે રા. બ. જોશી દહેજવનમાં મરણથી બહુ સુખભંગ થાય છે. મ્હેં તે ઉપરથી કહ્યું કે મરણ છેજ નહિ.—કદીને Marie Corellina Life Everlasting નામના નોવેલની વાત મથુરાબાઈને કરી-વાંચ્યું હેણે નથી, મ્હેં કહ્યું વાંચવા લાયક છે અને ‘મૃત્યુ મરી ગયું કે લોલ’ એ મ્હારા કાવ્યની વાત કરી. એટલે મથુરાબાઈએ કહ્યું કે તુકારામનું એક વચન છે મૃત્યુ માર્ગે મરોન ગેલે મત્ર જેલે અમર-થું ઉત્તમ સરખાપણું ! મ્હને બહુજ આનંદ થયો. મ્હેં કહ્યું એ વચન સોધી આપશો ? સોધી કદીને જતાવવાનું વચન મથુરાબાઈએ આપ્યું. મ્હારે મ્હારા કાવ્યની ટીકામાં લખલ કરવાને કામ આવશે.

બપોર પછી દોઢ વાગ્યે Clementis ને મળવા દું ગયો. દોઢથી ચાર વાગ્યા સુધી “શ્રુતિઓ” અને Music સંબંધી ચર્ચા

હેણે ચલાવી; ૨૨ શ્રુતિના હાર્મોનિયમ ઉપર કેટલીક સમઝણ પાડી, Harmony, beats વગેરેની. હાર્મોનિયમમાં બધી શ્રુતિયો ગોઠવવાની યુક્તિ સરસ કરી છે—ધોળા keysની દાંડીના પેટમાં કાણું પાડીને હેમાં જલા શળિયા પિત્તળના, તે ઉપર ગોળ ગોળ ચકતીઓ દબાવવા માટેની—ને શળિયા નીચેથી તેની બે શ્રુતિનો સંબંધ—અંદરની બાજુ—એમ કરેલું છે. ૪૫૦) ડા. કિંમત છે.

હાર્મોનિયમ ઉપર ખિલાવડનો ઠાંક, ભૈરવનો, કાશીનો વગેરે ખતાબ્યા—માલવ વગેરે રાગનું સ્વરૂપ ખતાબ્યું.

મહારો લેખ વાંચી બોયો-વિગતવાર ચર્ચા કરી. મહારામાં બૂદ્ધિ છે એમ હેને લાગ્યું, અને કહે આ છપાવવાના હો તો ખેંદની વાત છે. મહેં ધીરજથી હેનાં બધાં કારણો તથા રિમાર્ક્સ સાંભળી લીધાં. મહારી બૂદ્ધ્ય નથી જણાતી—દૃષ્ટિબિન્દુનો ફરક લાગે છે. Scale એટલે ઠાંક એમ જ માનીને કલેમન્ટ્સ ચાલે છે તે બધા મતભેદનું મૂળ છે એમ જણાયું.

ખાડી કલેમન્ટ્સનો અભ્યાસ સંગીતમાં થલો સરસ છે હેમાં શક નહિ. સંગીતપારિજ્ઞાત ઉપર હેને શ્રદ્ધા નથી. કહે છે એ તો ૧૦૦ વર્ષ ઉપર રચાયેલો છે અને જૂદોથી બરપૂર છે.

બરત, સંગીતરતનાકર, એ જ જૂના પ્રમાણમાં છે. રાગવિખોધકાર વગેરે શી રીતે એ જૂના ગ્રન્થોનો અર્થ કરવામાં બૂદ્ધિ છે તે બધી ચર્ચા કરી. મુખ્ય મુદ્દાની notes કરી તે જૂદી—આ ચોપડાને છેડે—હું તોંધી રાખું છું; તે જોવા જેવી છે. પોતે સંગીત બા. એક પુસ્તક (અંગ્રેજીમાં) લખી તૈયાર કર્યું છે—છપાવવાનો છે—સર જોઈ કલાકને જોવા મોકલ્યું છે—કંઈ introduction હેની કને લખાવવાનું ધારે છે. મહેને હેની ચર્ચામાંથી થલું નવું જ્ઞાન મળ્યું.

સતારા—તા. ૧૯-૨-૧૨ સોમવાર : આજ બપોરે જમતા પહેલાં મથુરાબાઈયે [રા. બ. જોશીની પુત્રીએ] પેલા અલાંગની નકલ પોતે કરેલી આપી. નીચે પ્રમાણે છે :—

મરણ માફે મગોન મેલે ।

મગ્ર કેલે ભમર ॥ ૧ ॥

ઠાવ પુલિલે બુઢ પુલિલે ।

બોલવોલેલે દેહમાલા ॥ ૨ ॥

ભાભા હોતા ગેતા પુર ।

ઘરિલા ઘીર જીવલે ॥ ૩ ॥

ગુદા મળે યુનાઘીચે ।

જાલે રાવે રજવળે ॥ ૪ ॥

(સુકાચામાઘી ગાથા ભાગ ૨ ના અમંગ ૧૫૮૦)

સતારા—તા. ૨૦-૨-૧૨ અંગળવાર : બપોરે સાંઠેને બાર વાગ્યા પછી ચાલ્યા આપી દીધો.

અઢાવીસ વર્ષ અને એક મહિનામાં ચાર દિવસ ઓછા એટલી મુદત સરકારી નોકરી કરીને આજ તહેવારથી નિવૃત્ત થતાં મન ઉપરથી બાર ઓછો થવાની સાથે ચાલિત થાય છે. આ લાંબા વખતમાં મહેં એકનિષ્ઠાથી મ્હારૂં કર્તવ્ય બજાવ્યું છે એ જ સતોષ, માનવાનો છે. I. C. S. વર્ગની ઈચ્છાએ પરિણામે તેમજ અન્ય અધિકારીઓની પેઠે ખુશામદ કરતાં મ્હને ના આવડવાને લીધે મ્હને સરકાર તરફથી કદર કે ન્યાય મળ્યાં નથી તે માટે ખેદ દૂં કરતો નથી. જમતની રીતિ જ હેવી છે. મહેં હેવટ મુશ્કેલી ન્યાય મેળવવા ઘટતા પ્રયાસ કર્યા છે ત્હેમાં નિષ્ફળ થવામાં મ્હારો દોષ મ્હને લાગતો નથી. નોકરી કરવામાં ભોક્તું કલ્યાણ કરવાના પ્રસંગો આસિરદાંટ કસેકટરને કસેકટર જોટલા જ મળે છે. એ દરજ્જાના કામમાં કદાચ-જવલે જ -દું અવિચારી થયો હમય; પણ મ્હને હલવદંચ થાય હેતું કાલ કરેલું જણાતું નથી. ઈશ્વરનો એ ઉપકાર માનું છું.

દરે વાઙ્ણીનું જીવન ગુજાર સાહિત્યની સેવા અમંગ રીતે કરવાનું સામર્થ્ય, આરોગ્ય અને અધુન્ય મળે એ ઈશ્વરની પ્રાર્થના છે અને માનવજન્મ તરફના અને ઈશ્વર તરફના કર્તવ્યમાં અધિશાધિ

પ્રવૃત્ત થાઉં એ પ્રાર્થના છે. સુશીલા તથા હોકરાંના હિતસાધનમાં મ્હારા શ્રમનો અંશ કાયમ રહેશેજ. સર્વ વાતમાં પરમ કૃપાળુ પિતાની સહાયતા હોય એટલે બસ.

વાંદરા—તા. ૨૬-૪-૧૨ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : કેશવલાલ ધ્રુવ, (અમદાવાદ).

હેમેના કાગળનો જવાબ. ત્હમે લખેલી અષ્ટપદીમાં ધ્રુવપદ છેવટે જ બરોબર લાગે છે. પ્રથમ બે ચરણમાં વર્ણબન્ધ (rhythm) સરખા પ્રકારનો હોઈ, ત્રીજામાં બન્ધપણટો ખાય છે અને કાંઈક વેરાય છે, અને કાંઈક શેયિત્ય રાકવાને સકેલાય છે.

અનિલતારલકુશલયશયનેન

તપતિ ન સા કિમ્લય શયનેન

આમ ચિહ્નિત વર્ણુ ઉપર તાલ આવતાં સરલ બન્ધનો પ્રવાહ ચાલી, પછી ત્રીજા ચરણમાં

સલિ યા રમિતા મનવાલિના

એમ લઘુ સ્વરની સંખ્યા ઘટાડી ત્રણ સગણ મૂકીને બન્ધને આડકતરૂં સ્વરૂપ અપાયું છે. ધ્રુવપદ વચમાં મૂકવાથી બન્ધનું આ વિસિષ્ટ રૂપ તૂટી જઈને લાલિત્યમાં ભંગ થવાનો સંભવ છે. જમદેવ કવિએ છુદ્ધિપુરઃસરજ બન્ધલાલિત્ય સાધવા આમ (બાકરણુવૈષમ્ય બોરીને પણ) રચના કરી લાગે છે.

બીજી અષ્ટપદીમાં પ્રવિશ રાવેયો માંડીને છેવટ સુધી એક જ ચરણ ગણી બે ચરણની કડી લેવી ઠીક છે. રૂઢનો સંધિભંગ તેથી બગે છે, અને અન્યયમક પહેલા અને બીજા ચરણનો જ છે. ધ્રુવપદ વચમાં છેજ નહિ.

વાંદરા—તા. ૧૬-૫-૧૨ શુક્રવાર : મેયિસન લેંગનું હેમસેટ જોવા ગયા. હેમસેટ તરીકે મેયિસન લેંગ અપૂર્વ ખુબીથી વેશ બજાવે

છે. એ પાત્રતાનું નવું જ સ્વરૂપ બતાવે છે. ઓફિસિવા તરીકે મિત્ર
ફૂટન સિટન પણ ઉત્તમ હતી. બધું નાટક ઉત્તમ રીતે લજવાયું હતું.
છોકરો બહુ જ ખુશ થયા. આ નાટકો જીવે પછી અહિંની નકારી
કંપનીઓ નિર્માલ લાગે હેમાં શી નવાઈ ?

લેંગની અભિનયકલાની બધી ખુશીયો શી રીતે તપાસાશે ?
થોડીક નોંધું છું. હેમલેટને કેવળ માનવદેષી, મનોરોગી ચિન્તનમય,
જવાન તરીકે ના લજવાતાં, કતોંબમાં ચૂકનારો પણ આવેગ અને
આવેશવાળો વીર હોયે કદ્યો છે. છતાં હેની નિર્બલતા તો છે જ.
ખીજ અંકને છેડે જો સ્વગત લાંબું વચન છે—હેમાં પોતાની
નિર્બલતા ઇત્યાદિ માટે પોતાને પુષ્કળ ગાળો ને ઠપકાનો વરસાદ
વરસાવીને, અંતે પોતાના નીચ ઠાકા તરફ ક્રોધ, વૈર, ઇત્યાદિની
પરાકાષ્ટાએ મન ચઢાવે છે ત્યારે આવેશના ચિખરે પહોંચતાં “O
‘Vengeance!’ એ સખ્તો લેંગે ઉચ્ચાર્યા તે સર્વ વિદ્યોતે ચીરીને
જવાને નિથલ કરનાર વીરની પેઠે પૂકારીને નહિં, પરંતુ વૈર લેવાની
પ્રબળ ઇચ્છાનો જોસ બતાવનારી રીતે છતાં તે જ ક્ષણે વૈર લેવાની
અશક્યતા (પોતાની અનિચ્છિનતાને લીધે અશક્યતા) ના ગૂઢ બાનને
લીધે રોઈ અને ડસકાં ખાઈને અદ્યુત મિત્ર બાવથી ઉચ્ચાર્યા—તે
જ ક્ષણે બળમાંથી નિર્બળતામાં ગૂઢ સંક્રમણ થતું બતાવવાને અવાજ,
અંગવિસ્ફેપ, ઇત્યાદિ અનેક અભિનયનાં અંગ હેવાં તો હતાં કે વાત
નહિં ! અને ‘vengeance’ શબ્દની સાથે જો છરો મ્યાનમાંથી
બેચી જાયે ધર્યો હતો, તે સિધ્ધિ હાથમાંથી ધીમે રહીને પડી
ગયો—એ નહાની વાત પણ હેણે કલાથી પોતાની જ ઉમેરી હતી.

તેમજ કવચિત્ કવચિત્—જેમકે ઓસરિકની રીત્યભાત્યને દસવા
માટે હેને બનાવતી વખતે—હેમલેટ શુદ્ધ આનન્દમય રોજમાં પણ
પ્રકાશી નીકળતો બતાવ્યો હતો; તેથી હેમલેટના એકધારા રોઝ-
નિમગ્ન ચિત્રને જદલે આમ પ્રકાશ અને જાવાના મિશ્રણથી સત્ત-
ચિત્ર બતાવ્યું હતું. મનુષ્યજીવનના દુઃખભારને ઓછો કરવા માટે

વખતોવખત હેવા આનન્દના ઊભરાની જરૂર છે એ તત્ત્વ હેમાં સૂચ્યું. હેમલેટ જેવાને એ માર્ગ ના હોત તો બન્યું તે કરતાં બહેનું હેના વિનાશનું કૃણ યાત.

ઓફીલિયા તરફ હેમલેટની પ્રેમવૃત્તિ કેટલી અને કેટલે/દરજાએ ઊંડી હતી તે વિશે બહુ કલ્પનાઓ થાય છે. આ પ્રશ્ન ઉપર પણ લેંગના અભિનયે નવીન પ્રકાર પાડ્યો હતો. હેમલેટ હેને ખરા દિલથી પ્રહારો કરતો હતો તે દર્શાવવા માટે અનેક પ્રસંગો પોતાના અભિનયમાં કલાવિધાનથી પોતે ગૂંટ્યા હતા—ચેકરૂપીઅરની બહાર ગયા વિના જ, કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે ઓફીલિયા તરફ હેમલેટની પ્રીતિ ઉપલક્ષિયા જ હતી. અને કદી હશે તો પણ હેના બાપના જુતે ફેંટેલી બચકર વાતોના ક્ષોભ થઈ તે પ્રેમ-કચરાઈ ગયો હશે. એ વાત ખોટી બતાવવાને લેંગે એક થોડાક જ કલાવિધાનના સ્પર્શો વડે સુંદર અને; હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર રજૂ કર્યું હતું હેમાં હેમલેટના એ પોતાની પ્રિયા તરફના પ્રેમની ઝીણી લાગણી અપૂર્વ અને દિવ્ય સૂક્ષ્મ પ્રકારમાં ઝળકતી હતી. જેમ પોતાના બાપના ખૂનનું વેર વાળવાની બાબતમાં હેમલેટ સંશય અને કર્તવ્યની વચ્ચે ટોલાય-માન થતો હતો, તેજ રીતે ઓફીલિયા તરફના પ્રેમની બાબતમાં પણ બે લાગણીઓની વચ્ચે હેનું હૃદય દિલા ચીરાતું હતું; પ્રેમનું આકર્ષણ એક તરફ, અને અનિષ્ટલાવિસ્મયક ભય-બીજ બાજુએ; ભય એમ કે રખેને આ પણ હેની (હેમલેટની) માની પેઠે પાપમાં પડે. અને તેથી જ “જા! તું pponneryમાં જા!” એમ કહે છે. આ વચનનો અભિનય કેટલાક નટો ચૂન્ય હૃદયથી, હેમલેટ ખરો જ ગાંડો હોય ત્હેવા દેખાવથી, અને કાર્મિક માનવદેથી લાવદર્શનથી બજાવે છે. પણ લેંગે તેમ ના કર્યું. પાપમાં પડવાના સંભવમાંથી અને પાપીઓને જન્મ આપવાના સંભવમાંથી છૂટવા માટે pponnery માં જવાનું વચન એ ફેલે છે ને હેવી રીતે બોલે છે કે એ વાત પોતાના મનને અતિક્રમ-લાગતી હોય તેમ બાકન્દ કરીને જ. આ રીતે હેમ-

લેટની આપેશમય પ્રકૃતિ સ્થામેજ હેની મૃદુ અને તીવ્ર પ્રેમવૃત્તિ પણ દર્શાવી.

ઝોફીસિયાને પ્રથમ કહ્યું—“ I loved you once ” પછી તરત જ કહ્યું ‘ You should not have believed me.’ એમ કહીને “ I loved you not.” એમ કહ્યું છે ત્યાં એ વિરોધ માત્ર બતાવીને બેસી ના રહેતાં લેંગ એક અદ્ભુત અને અપૂર્વ કલાવિધાનનો પ્રકાર ઉમેરે છે. ઝોફીસિયા નીચું માથું નાખીને કસકાં ભરતી અને મ્હોં ઉપર હાથ ઢાંકીને બેઠી છે, તહેને પાછળથી આવીને દૃઢ આશ્લેષમાં પકડીને “ I loved you ” એટલું બોલી તરત જ સિથિલ હાથ કરી દે છે, તરત હાથ ખેંચી લે છે, પાછો ઢોકે છે, અને પછી “—not ” એટલો શબ્દ ઉમેરે છે ! આમ મંબ-મંબેદક અને સંબ-મંબસાધક એમ બે પ્રકારનો કાથવિશ્લેષ આણુવામાં નવીન આદુર્વ સમાયું હતું. “ I loved you—not ! ” એમ નવીન ગોઠવણ કરી; અને વચમાંનો કાગ (you અને not ની વચ્ચેનો) ઉપરના ક્રમોમાં વાપર્યો. આ ‘ પ્રેમ અને ન-પ્રેમ ’ની અગમ્ય મિશ્રતાવાળી માનસસાત્રની સંયોગીકરણની પ્રક્રિયા અદ્વિત પ્રગટ કરી તે કેવળ ગુદ જ હતી. સાચા પ્રેમને લીધે જ પોતાની જાતને તેમજ પ્રિયાને હેતરવાની આ વિશિષ્ટ કૃતિ હતી. આમ દેના હૃદયને દોષ ના મ્હોંચાડવાની ઇચ્છાથી જ તે જ કૃતિમાં દેવે સ્વેચ્છા મ્હોંચાડ્યો.

વળા એ જ પ્રસંગ વખતે ઝોફીસિયા નીચી પડીને બેઠી બેઠી રાતી હતી, તે વખત પાછળથી આવીને દેના છટા વાગમાંથી લટ દસમેથી જીંચકીને ઘટને સુગ્ગન મધું, તરત ઝોફીસિયા ચમકી બેઠી—પછી ફેટા પાછો આપ્યો. આ મુદ્દમ અભિનયમાં પણ પ્રેમના મૃદુ સ્વરૂપને આદુર્વથી પ્રગટ મધું.

ઉપરે, ઝોફીસિયાને દાદવાને પ્રસંગે દેના બાઈ બેડે દેમસેટને ટટો મવા પછી—નર્ધા માત્રમાં ચર્ચા પછી લેંગ (દેમસેટના વેઠમાં) પાછો આવે છે; એકાન્ત મૃદુ એકાન્તમાં બેસો એક પુષ્પ ઝોફી-

લિયાની ધોરમાં હલકેથી આદર અને મૃદુતા સાથે ફેંકે છે;—જાણે એ ફક્ત પ્રિયાએ સ્વીકાર્યું એમ જોઈને બીજી લઈ એ પુષ્પને સંમાન અને પ્રેમ સાથે સુખ્યન કરી પોતાના હૃદયના ઊંડા તત્ત્વને હેમાં પૂરીને તે પુષ્પ પણ ધીરથી નાંખે છે—આ સુંદર હૃદયસ્પર્શી બતાવે મૂળ નાટકમાં નથી તે ઉમેરીને હેમલેટના ઓફીલિયા તરફના પ્રેમ ઉપર સુંદર પ્રકાશ પાડ્યો.

કેટલું નોંધું !

વાંદરા—તા. ૧૯-૫-૧૯૧૨ રવિવાર : કાગળ લખ્યા. ૧.

Dr. Stanley Reid (Bombay).

૧. મેથિસન લેંગેનો Hamlet નો એક જોઈને ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો તે દિવસની કાચરીમાં નોંધ્યા છે—તેનો ઉપયોગ કરીને Shakespeare's Message to India એમ એક ન્હાનો લેખ ગઈ કાલ્ય તૈયાર કર્યો હતો તે T. of I. માં દાખલ કરવા માટે મોકલ્યો—જોડે કાગળ લખ્યો (સ્વીકારશે કે કેમ તે પ્રભુ જાણે).

વાંદરા—તા. ૨૧-૫-૧૨ મંગળવાર : આજનું ટાઇમ્સ બપોરે મળ્યું. તેમાં મ્હારો લેખ છે. લગાડે કાપકૂપ નથી કરી; છાપવાની બૂલ્યો પણ બીલકૂલ નથી. માત્ર એક ઠેકાણે કામા ખોટો મૂક્યો છે. મધ્યાનું ફેરવ્યું છે. Mr Lang as Hamlet : A Message to India. (Shakespear's Message to India એટલું જ માટું મધ્યાનું હતું). અને Special Article ના બાગમાં ના મૂકતાં Plays and Pictures ના પૃષ્ઠમાં ચૂક્યો છે. કાઉસમાં (From a correspondent) એમ છે—મ્હારી સહીના આદાક્ષર તો છેજ.

વાંદરા—તા. ૨૫-૫-૧૨ સનિવાર : કાગળ આપ્યા. આજુ'દશંકર (કુમસ):

Hamlet વિશેનો મારો લેખ વાંચ્યો. લખે છે—"It is extremely 'well written.'" માત્ર હેમાંના મત જોડે મળતા

નથી આવતા. હેમલેટને તો નબળા philosopher જેવો જ એ કહે છે. ઓથેલોથી ઉલટો. ઓથેલોમાં too much of the man of action હતું. બંને મળીને ideal man થાય. એ એને પોતે rawin plays કહે છે તે thought and action વચ્ચે વિચ્છેદ કર્યાથી જીવનની tragedy થાય છે તે બતાવવા માટે. લખે ત્યારે જો લેંગનું તત્ત્વદર્શન સ્વીકારે છે તો Hamlet નામાંથી હિન્દુસ્તાનને સંદેશ શી રીતે આણે છે! ઇ. ઇ.

વાંદરા—તા. ૨૯-૫-૧૨ શુક્રવાર : વસન્ત-નયેષ, ૧૯૧૮ના અંકમાં ન્હાનાલાલ કવિના 'રાજરાજેન્દ્રને'—એ કાવ્યનું અવલોકન આણુંદરાંકરે લખ્યું છે. ઉત્તમ લખ્યું છે. વખાણ ખરેખરા વાજખી જ છે, અને અસ્પ દોષો પણ ખરાખર બતાવ્યા છે.

વેદાન્ત વિશેનું આણુંદરાંકરનું લાખણ છે—તે પણ બહુ જ નિશદ, સુસ્થિર અને બોધક, ઘોતક છે.

વાંદરા—તા. ૩૦-૫-૧૨ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : આણુંદરાંકર (અમદાવાદ).

Hamlet બા. હેમના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખ્યા : હેમલેટ Vigorous છે તે હેના સ્વભાવના emotional અંશમાં; efficient અંશમાં તો બલહીન છે...એ તત્ત્વ બેદ બતાવ્યો, અને vigorous સ્વરૂપ સ્વીકાર્યાથી જ અંક ૨ અને અન્તે જે soliloquy છે તેનો ખાસ કરીને ઉત્તરાર્ધ સાર્થક બને છે. તે morbid philosopher રૂપથી સંગત નહિ બને, ઇ. ઇ.

લેંગના અભિનય ઉપરથી હિન્દુસ્તાનને બોધ મેળવવામાં અત્યંત નથી તે પણ દર્શાવ્યું Young India ને Social Reform ના આરંભથી આજ સુધીનું. તે Custom ના ઉપર violent આક્ષેપ મૂકવામાં vigorous થયા કહ્યું છે. પણ કૃતિને પ્રમોગે તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં, સત્ય શું હશે!—Social Philosophy ના તત્ત્વો તપાસવામાં (ગોવર્ધનમાર્ગની પેઠી) સાઅમાં શું હશે!

મત્યાદિ જોવામાં રોકાઈ રહે છે. અને custom તો તે દરમ્યાન પોતાનાં બલિદાન લીધે જ જાય છે.

વાંદરા—તા. ૩૧-૫-૧૨ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : મોહનલાલ પાર્વતીચંકર દ્વે (સુરત).

વડોદરામાં પરિષદ વખતે ઝોળખાણ તહમાફ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા હતી, પણ તે સફળ ના થઈ. હેમાં હાનિ મ્હને પોતાને થઈ છે. મ્હેં અન્દશંકરને અર્ધિ આપ્યા પછી ઠપકો પણ દીધો હતો કે મોહનલાલનું ઝોળખાણ કેમ ના કરાવ્યું. પરિષદના પ્રાસંગિક લાભમાં એક મુખ્ય લાભ એ પણ છે કે સરસ્વતીના સેવકો-વય, પદવી, ઈ. કૃત્રિમ અર્થાદાઓને તોડીને-અન્યોન્ય પરિચય મેળવે-તે કેટલાક કારણોથી થતું નથી-તે ખેદની વાત છે, અસ્તુ.

(II) વૈશાખના 'વસન્ત'માં "સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં કાવ્યો"—એ તહમારા લેખમાં મ્હારી 'કાયલ' વિશેના તથા ખીજા કાવ્યને વિશે કદરદાનીથી અર્થા કરી છે તેથી અસાધારણ આનંદ થયો. પણ તે ઉપરાંત ખીજા બે વાતો કહેવાની છે:—

(a) 'મમ્બરાત્રિયે કાયલ' અને 'રાત્રિયે કાયલ'—એ બંને કાવ્યોના ખીજામૂલ પ્રસંગ એક જ હતો. ત્હમે બિન્ન પ્રસંગ માન્યા છે. ત્હેમાં વાંક ત્હમારો નથી. લાસ હેવો છે-પ્રથમના કાવ્યમાં તે વખતના ભાવનું પ્રતિબિંબ સવિશેષ છે; ખીજામાં ખીજા ભાવાનુભવ, પછીના વખતના, છે-વર્ડસ્વર્થે એક ઠંકણે લખ્યું છે કે કવિતાજનક બનાવ વખતે થયેલી લાગણીનું કાલાન્તરે-એ ભક્ષરો શમ્મા પછી-પુનઃ સ્મરણ થઈ પુનરનુભવ થાય ત્હારે કવિતા હિતવન્ન થાય છે. તે તત્ત્વ અર્ધિ લાગૂ પાડીને લખ્યું.

આમ હકીકત છે તેથી ખીજા કાવ્ય વખતે હું એકલો નહોતો અને પહેલા વખતે એકલો હતો-એમ ત્હમે કહ્યું છે તે ખરી હકીકત નથી. ત્હમે ના જ જાણો.

(b) કોણે રાત્રે સંભળાય એ અસંભવદોષ છે એમ ત્હમે નથી માનતા એ જોઈ સતોષ થાય છે. એ દોષની ચક્રકા કેટલાકે મહારી આગળ કાઢેલી ત્હારે મ્હેં કહેલું કે સજિતા જનાવ કૃત્રિમ કંપીતે લાગણી ચલાવે દોષ કરવાનો ધધો હું નથી કરતો-વશત્તઃ અકબી રાત્રે કોણે મ્હેં સાંભળી જ હતી. બાકી રણજિતરામે મહારી કવિતામાં અનુભવાદિકની કૃત્રિમતાનો આરોપ મૂક્યો છે તે માટે તો ઉપાય નથી. માત્ર ખેદ થાય.

(111) ત્હમારાં 'હાસ્પરસ' વિશેનો ખરો રસ જીવનવતારા લેખ બા. જે વાતો ખુલ્લા દિલથી લખું છું-ત્હમે અવગો અર્થ નહિ લ્યો એ જાહેરો છે :-

(a) લેંડારે નેપોલિયનને જનાવનારો સંવાદ લખ્યો છે તે વિશે ત્હમે કહ્યો, હો લેંડાર જ હાસીને પાત્ર થાય છે. પરંતુ નેપોલિયન મહોટા માણસ ગમે તેવો છતાં, હેનાંમાં ચારિત્ર્યની ખીજ બાજુ હતી કે જે હાસ્પરસનો વિષય બને. નેપોલિયનને અનિ-ચ દેવની પદવી આપવી તે વાજબી નહિ.

(b) "હાસ્પ અને હાસ્પરસ એ બે વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફેર છે." એ મહારા વચનનો અર્થ ત્હમે સમઝ્યા નથી જણાતા. એ વચનનો પૂર્વાપર સંદર્ભ જોઈને વિચારો તો જણાય કે જે ત્હમારો મત છે તે જ મ્હેં દર્શાવ્યો છે. -તે એ કે કાઈ લેખથી હાસ્પ ઉત્પન્ન માય, માટે ત્હમાં હાસ્પરસ છે જ એમ અવશ્ય દર્શિત નથી થતું.

વાંદર-તા. ૨૩-૧-૧૨ રવિવાર : આજે (નુનિયતની સભામાં)

એક કન્દેમાલાલ માણેકલાલ મુનશીનું ઝોળખાણ ચન્દ્રચંદ્રે કરાવ્યું.

Advocate માટે દર્મી બંદે છે. ફેજ. માં પરીક્ષા આપશે-વાત દાહતે

જ કહ્યું કે મહારા કાકા હરદેવરામ (બાક્યના) હતા, સખજજ, ત્હમને ઝોળખતા હશે. હરદેવરામ માસ્તર ! મહોટા બાકની

વાંદરા—તા. ૧૭-૭-૧૨ શુક્રવાર : કાગળ આબ્યા : ચન્દ્રશંકર (સાન્ટાક્રુઝ)-જી. પો.

“ગુજરાતી”—તા. ૭-૭-૧૨ નું—(રજુજિતરામનું ચર્યાપત્ર—પ્રેમાનન્દનાં નાટકો બા. હેમાં છે તે) તથા English Poetry વિશે રેવ. સ્ટોટના બાષણનું pamphlet (મહેં વાંચવા ચન્દ્રશંકરને આપેલું તે પાછું.)

(રજુજિતરામનું ચર્યાપત્ર વાંચ્યું. સાંજ-ચંદ્રશંકર ધ. મહારા ઉપર ખોટા આરોપ મૂક્યા છે અને ભવિષ્યમાં હેતું ના કરવાની મદને શીખામણ દીધા જેવું લખ્યું છે।—હીક, મહારા મુરબી!—મુખ્ય પ્રશ્ન વિશે એક ચાતુર્કનો મુદ્દો ઉઠાવ્યો છે, પણ હેમના લખાણ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે કેશવલાલ કુવે એ હેમને બતાવ્યો છે. હેમની પ્રેરણાથી જ આ ચર્યાપત્ર કદાચ લખાયું હોય. “આ તે લલિત સુમન” ધ. વાળા કવિત્રીના ઘણા શબ્દો દયારામના ‘પદ્મકવચ’ નામના કાવ્યમાં આબ્યા છે—છટક છટક—તો દયારામે પ્રેમાનન્દનું નાટક વાંચ્યું હશે—ને એ શબ્દો લીધેલા—અથવા એ નાટકોના આધુનિક સેખરે દયારામના ‘પદ્મકવચ’ કાવ્યમાંથી ચોરી લઈ શબ્દો ગોઠવી મુંઝી પેલું કવિત્રી ‘આ તે લલિત સુમન’ ધ. રચેલું. જેમાંની પ્રથમ કંપના તરફ રજુજિતરામ પ્રીતિ દર્શાવે છે. કારણ આપતા નથી અને તો તો અંતે પોતે કહે છે ચર્યાપત્રો વિષય વર્ષ એ વર્ષમાં નિવેડો પામે તેમ નથી. માટે ધીરજ રાખવાની મદને શીખામણ દે છે।

આ ચર્યાપત્રનો જવાબ મહેં—ટુકે જ—આજ તૈયાર કર્યો છે. પણ ‘પદ્મકવચ’ કાવ્ય મૂળ જોઈને કાંઈ નવું જડે છે કે કેમ તે માટે મુજતબી રાખું છું.

વાંદરા—તા. ૨૨-૭-૧૨ સોમવાર : કાગળ લખ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ) જી. પો.

રજુજિતરામના ચર્યાપત્ર (પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન દયારામ બાબતના) નો ઉત્તર ટુકે જ લખી ‘વસન્ત’માં મોકલું.

વાંદરા—તા. ૧૮-૨-૧૩ મંગળવાર : આજ રવવારે લાલુ-ભાઈને મળવાને અધેરી જવાને નીકળ્યો. વાંદરા રોડને રણજિતરામ અને ધનસુખલાલ મળ્યા. રણજિતરામ હેમની વહુ તથા છોકરાને સુરત વડાય કરવાને આવ્યા હતા. પુષ્કળ પરચુરણ વાતો ચર્ચ. રણજિતરામે કેટલાક મહિના ઉપર પ્રેમાનન્દનાં નાટકો બાબત મ્હારી વિરુદ્ધ ચર્ચાપત્ર લખ્યું હતું. જેનો મ્હેં ઉત્તર પણ આપ્યો હતો તે વિશે વાત મ્હેં મિત્રભાવે જ કાઢી. હેમણે મ્હને ઉપદેશ કર્યો હતો કે નિર્ણય ઉપર આવવાને અધીરા ચર્ચ ના જવું જોઈએ, છતાં પોતે તો નિર્ણય ઉપર આવ્યા જોવું જ વચન લખ્યું હતું—તે વાત મ્હેં છોડી. તો કહે-હું કયા નિર્ણય ઉપર આવ્યો નથી. મ્હેં કહ્યું—ત્હમારા લખાણથી તો રપબ્ટ જણાવું હતું કે અમુક જ નિર્ણય ત્હમે કર્યો (પ્રેમાનન્દનાં નાટક ઉપરથી દયારામે અમુક વચનાદિક કીધા એમ) તો પણ ના કહેવા લાગ્યા. મ્હેં કહ્યું—ત્રાહિન વાંચનારને તો એમ જ જણાય એમ હતું.

રણજિતરામ ફહે-દરગોવિન્દદાસે પ્રેમાનન્દનાં નાટકો બાબત કિયાં માફ. તો આધાર કીધેલો વગેરે પૂર્ણ માહિતી પ્રકાશમાં મૂકવી જોઈએ. હાલ “સાહિત્ય”માં “સામળશાહનો વિવાદ” પ્રગટ કરે છે ત્હમાં પણ એ Scientific કૃતિની જિનતા જણાય છે.

(રણજિતરામ ગયા પછી મ્હને વાદ આન્યુ-ધનસુખલાલને તે કહ્યું-કે-જો આમ ખાનગીમાં ફહે છે તો જોમ જાહેર રીતે મ્હને શીખામણ દીધી તેમ રણજિતરામ જાહેર રીતે દરગોવિન્દદાસ વિશે શા માટે નથી બોલતા?—આ તટસ્થતા કેવી?)

રણજિતરામ પોતે મ્હને મળવા આવવાની ઇચ્છા રાખે છે એમ બોલ્યા. મ્હેં કહ્યું—ખુશીથી આવજો. એકલા આવતે અચકાય છે—જનસુખલાલની જોડે આવવાનું ધારે છે—ને તે જોગ બંનેને વખત ધરાવે બનતો નથી

ધનસુખલાલે મ્હને એક વાત નવીન કહી; કાકે હેમને કહ્યું કે નરસિંહરાવના કાબ્યસંગ્રહોનાં નામ હેતુસર જણાય છે—પ્રથમ કવિતાની દેવી હેમની સમીપ આવી ત્યારે હેને “કુસુમમાળા” પહેરાવી; પછી એ જીભી રહી એટલે હેની આગળ “હૃદયવીણા” વગાડી; હવે એ જવાની હશે એટલે હેના ‘નૃપુર ઝંકાર’ સંભળાયા હશે.

મ્હેં કહ્યું—મ્હારા મનમાં આ હેતુ નહોતા—પણ આ કદપના ચાતુર્યવાળી છે હેમાં શક નહિં. પણ દેવી જવાની એટલે એમ કની—કે મ્હારી કવિત્વશક્તિ હવે ક્ષીણ થઈ?—

સંપાદકની નોંધ—૧૯૧૩ ના એપ્રિલ માસમાં શ્રી. દયારામ ગિદ્દમલ અને શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેટિયાની પુત્રી જિર્મિલાનાં લગ્ન થયાં તે સમાચારથી ગુજરાતી સમાજમાં ખૂબ જિદ્દાપોહ થયો હતો. શ્રી. દયારામ ગિદ્દમલ સરકારી ન્યાયખાતાના ઉચ્ચ અધિકારથી નિવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધ, પ્રતિષ્ઠિત, ગૃહસ્થ હતા અને નીતિચારિત્રથી સંત પુરુષ જેવો આદર લોકમાં પામેલા હતા. એમનાં પ્રથમ પત્ની હયાત હતાં. જિર્મિલાનું વય ૨૬ વર્ષનું હતું. શ્રી. દયારામને જિર્મિલા પ્રત્યે ખાવ હતો—પિતાને પુત્રી તરફ હોય તેવો. એમણે જ જિર્મિલાને સેવાસદનનું કાર્ય કરવાની પ્રેરણા આપી હતી.)

આન્તરપ્રાન્તીયતા અને આન્તરરાષ્ટ્રીયતાનાં તરવો રૂઢિરક્ષક ચાતિઅંધનના હિમાયતીઓનાં દિલને આઘાત કરે તેવાં હતાં; એટલું જ નહોતું, પણ જાને વચ્ચેનો હિમરતો તક્ષત દિવેટિયા અને ગિદ્દમલ જેવાં સુધારક કુટુંબોને સુધારકોની ટીકાનો વિષય બનાવે તેવો હતો. પરંતુનાર વ્યક્તિઓનો અન્યોન્ય રનેહ અને ઇચ્છાપૂર્વકનો લગ્નસંબંધ છે તે જાણતાં વચ્ચેને અંગે દોષદર્શન કરીને, આ લગ્નને આશીર્વાદ આપવામાં રનેહી સુધારક મિત્રવર્ગ અચકાવો ન હતો. પણ એક ઉપર બીજી પત્ની કરવામાં આવી એ વસ્તુસ્થિતિ જાણવામાં આવતાં એ સુધારકોને પણ આ લગ્નસંબંધ એ કારણે સુધારાને ધક્કો પહોંચાડે તેવો લાગ્યો હતો.

અને નરસિંહરાવની આવા લગ્નસંબંધમાં સંમતિ હોય એવું ન જ માની શકે એવા એમના પરિચિત. સજ્જનોને પણ એમનો સંમતિ હશે કે નહિ તે બાબતમાં શક જોખણો હતો. અથવા તો નરસિંહરાવને આ લગ્નસંબંધ થવાના સંભવની યોગે અંશે પણ શંકા જ કોઈવાર કેમ નહિ ઉપજી હોઈ એ વિશે તેમને આશ્ચર્ય થયું હતું. વિરોધીઓ તો વળી આ લગ્ન થવા દેવામાં તે તે હેતુનું આરોપણ કરતા હતા. પરંતુ આ સમયની વિગતવાર લખેલી નરસિંહરાવની રાજનીતીથી એટલું તો નિઃસંદેહ પુરવાર થાય છે કે નરસિંહરાવને કે એમનાં પત્ની સુશીલાબહેનને લેઈ પણ શંકા આવી નહોતી કે જીર્મિલા તરફ પિતાના જોયે બાવ રાખનાર દયારામ એની જોડે લગ્ન કરશે કે દયારામ પ્રત્યે પુત્રીવત્ સંબંધ-રાખનાર જીર્મિલાના હૃદયમાં એ પૂજ્ય વ્યક્તિ પ્રત્યે લગ્ન સંબંધમાં પરિણમે તેવો રોનેક ઉત્પન્ન થશે. વસ્તુતઃ લગ્ન વાંદરામાં ૧૯૧૩ ના એપ્રિલની તા. ૩ જીએ થયાં હતાં. તે વખતે-તા. ૨૫ માર્ચથી તા. ૫ મી એપ્રિલ સુધી-શ્રી. નરસિંહરાવ તથા સુશીલાબહેન અમદાવાદ હતાં. જીર્મિલા, નલિન તથા લવંગી વાંદરે રહ્યાં હતાં. દારજિલિંગ જવાનું કરતાં તા. ૧૬ મીએ દયારામ બ્યવસ્થા માટે અગાઉથી દારજિલિંગ ગયા અને મકાનની સગવડ છે માટે આવો એવું નરસિંહરાવને જણાવ્યું તે અનુસાર નરસિંહરાવ સદકુડુંબ સી. સુશીલા, જીર્મિલા, નલિન, લવંગીને લઈને દારજિલિંગ જવા તા. ૨૦ મીએ નીકળ્યા. દારજિલિંગ હતાં તે દરમિયાન તા. ૨૫ મી એપ્રિલે સવારે પાંચ વાગ્યે દયારામે નરસિંહરાવના હાથમાં પત્ર મૂક્યો. અને તે વાંચ્યો ત્યારે જ નરસિંહરાવને લગ્નની પહેલી પ્રથમ જાણ થઈ. આ લગ્ન આ રીતે થયું તેમાં જીર્મિલા કરતાં દયારામજાઈને તેમની ઉંમર, અનુભવ, જ્ઞાન, પ્રતિષ્ઠા વગેરે જોતાં લોકો વધારે જવાબદાર ગણે તો સ્વાભાવિક હતું. ઉંમરનો તફાવત લક્ષમાં ન લીધો, એક ઉપર બીજી પત્ની કરી અને નરસિંહરાવની આગળથી પરવાનગી ન લેતાં તેમને

અંધારામાં રાખ્યા; આ ત્રણ તરવો એમની જે દીકા થઈ તેમાં મુખ્ય હતી. એ ત્રણે તરવોને અંગે દયારામે કરેલો ખુલાસો કે સ્વીકારેલો માર્ગ એમને તદ્દન દીકાથી પર કરવા પર્વામ ન ગણાય તોપણ આ ઘટનાનાં પ્રતિકૂળ પરિણામો બધાં પોતે જ સહી લેવાં, પોતા સિવાયનાં બધાં સર્ગાસંબંધીઓને, અને મિત્રમંડળને, એ પરિણામોથી બચાવવાં એ માટે એમણે જે કાળજી રાખી હતી, જે ભાગ ક્યો હતો તે આ રાજનીશીમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

નરસિંહરાવે આ રાજનીશી લેશ પણ મનઃસંકેત વગર લખી છે. આઘાતજનક પ્રસંગને અંગે રાજ રાજની નાનામાં નાની વિગતો, વાતચીતો, દીકાઓ વગેરે નોંધવામાં નરસિંહરાવે પોતાને સહન કરવી પડતી વિષમ મનોવેદનાને દૃઢતાથી કાબૂમાં રાખી છે. ખોટું પગલું લેવાયું, પોતાની પુત્રીએ પોતાને અનુલુ રાખીને એ પગલું લીધું, તેથી પુત્રી પ્રત્યે અને દયારામ પ્રત્યે રોષ જાપજે તેને કાબૂમાં રાખ્યો; દીકાને યોગ્ય ઘટનાની સખ્ત દીકાઓ થઈ તે હિંમતથી સહી લીધી; તેમણે તો માત્ર પોતાના એ ઘટના પછીના કર્તવ્ય વિશે જ વિચાર કર્યો અને એમાં પ્રભુની સહાયતા માગી. દયારામે પણ સર્વસ્વત્યાગ કરીને આ લગ્નનાં અનિષ્ટ પરિણામોથી પોતાનાં કુટુંબીઓને ઉગાર્યાં, અને સમાજ શિક્ષા કરવા તૈયાર થાય તો આકરામાં આકરી જે શિક્ષા કરે તે-સમાજબદ્ધિકારની શિક્ષા-પોતે પોતાને કરી. આ પ્રસંગની રાજનીશી જેવી લખાઈ છે તેવી પ્રકટ કરવા જેવી છે. પરંતુ તેમાં વિસ્તારનો ભય છે. તેથી આ લગ્નની પ્રથમ નરસિંહરાવને જણ્યુ થઈ તે રાજનીશીનો ભાગ પૂરો ઉતારીને, બાકીના ભાગનો સાર અત્ર રજૂ કરીએ છીએ.]

દારજીલિંગ—તા. ૨૫-૪-૧૩ શુક્રવાર : આજે રહેવારે સાદા પત્રિક કે જ વાગ્યે હું દાતણપાણી પરવારીને મેજ આગળ બેઠો બેઠો લગ્નમત કરતો હતો; સુચીલા પાસે જ પલંગમાં ઊંચતી હતી; એટલામાં દયારામ હેમની અને છોકરાંની ઝોયડી અને હમારી ઝોયડી

વચ્ચેના ખારણાંમાંથી એકાએક આવ્યા; પ્રાર્થનામાંથી અધવચ્ચ ઊડીને સોળાબેર આવ્યા. મહેને કહે: "Did you sleep well in the night?" મહે કહ્યું: "Yes, thanks." પછી એકદમ અડધા નમીને જાણે બોલ્યા: "Brother, I have sinned against you." એમ કહી ગળગળા થયા હું લડક્યો: "What is the matter?" હેમણે એક કવરમાં ખીડેલો જડો કાગળ મ્હારા હાથમાં મૂક્યો—અને કહ્યું—"Read this and you will know." હું તો સમજી ના સક્યો. સુશીલા જગી ગઈ અને પધારીમાં ભૂતે સૂતે પૂછવા લાગી: "શું છે આ?" મહે કહ્યું "કાંઈ નહિ." દયારામ પાછા જઈને પ્રાર્થનામાં બેઠા. હજમત કરી કપડાં બદલી કાગળ ફેડીને ઉપર ટપકે છેલ્લો જાગ પ્રથમ જોયો. જિમ્મિલા સંબંધી અને પોતા સંબંધી કંઈક હતું:—

"One easy way of getting out of the dilemma is for me and her to be away from Bandra."

આ શું હશે? દારછલિંગ આવવા સંબંધે હ મી તારીખે વાંદરામાં તકરાર થઈતી તે ઉપરથી તો નહિં હોય કે જિમ્મિલાના જીવને દુઃખ થાય છે—માટે આ હોય?

ઉપરટપકે બીજા જાગ જોયા. વાત બીજી જથ્થાઈ પણ તરત તો બધું વાંચ્યા વગર બધાં સાથે મ્હા પીવા બેઠો. ફરવા ગયા ત્યાં એકલો જૂદો ઠેકાણો હતું ગયો અને કાગળ પૂરેપૂરો વાંચ્યો.

જિમ્મિલાને પ્રથમ હેમણે દીડી-દેડાગાદમાં, ધૂળિયામાં, પછી વાંદરામાં, હમારી જોડે સતત સંપર્કમાં પોતે પાંચ વરસથી આવ્યા, જિમ્મિલાએ વાસુદેવની વર્તણૂક સંબંધી હેમને વાત કરી, હેમણે આશ્વાસન આપ્યું; જને પરસ્પર સંપર્કમાં ચાલુ રહ્યા; ઇ. ઇ. વર્ણન કરીને લખ્યું છે:—

“More days pass and we idealize each other—almost idolize each other. She sees me, when looking at the stars, and I see her also when looking at them. We are with each other though space divides us. We live a strange life and believe we know each other long-ago in the past aeons of time and our affection becomes warm love and we begin to realize the deep, the imperishable in our beings. I am old and she is young, but she prefers me an old man to younger men. She knows I live on my pension and am poor. But she prefers me to wealthier men.”

આમ કહી લખે છે :—“Eventually on April 3-1913 at Bandra we marry in the Anand form-Bhai Sajansing, great grandson of a friend of my father's at Amritsar officiating.”

આ વાંચીને હું કણવાર સ્તબ્ધ જ થયો ! આ પરિણામ સ્વપ્નામાં પણ ધાકું નહોતું; એ કે એકાદ વરસ ઉપરાંતથી મ્હને લાગતું હતું એ બેને Platonic love જેવું હતું. અને તે પણ મ્હને ગમતું નહોતું; ખરે Platonic love તે જ રૂપમાં રહેવો કઠણ છે એમ હું માનું છું અને આ પરિણામો તે જ બતાવે છે.

હવે શો ઉપાય ? બે વચ્ચે ઉંમરનો ફરક બહુ છે; તેમ જ દયારામનાં વહુ દયાલ છે; આ બે મહત્ત્વના વાંધા છે. એ પોતે આ બંને છે ને લખે છે.—

“I admit I have violated the law of the world we move in; for that law gives no right to an old man—to love a young woman. And.

for that violation I am willing to be punished by the world and by you."

*

*

*

સંસારમુધારક તરીકે આ કૃત્યથી પોતે મોટો દોષ કર્યો છે તે તેથી એ causeને આધાર લાગશે તે પોતે કબૂલ કરે છે; સેવાસદન વગેરે સંસ્થાને ધોકા પડેલો તે પણ જાણે છે. પણ આ પૂર આગળ નિરુપાય થયા છે. મારે વિશે પણ માને છે કે સંસારમુધારક તરીકે નહામરી પદવીને પણ ક્ષતિ પડેલો, કેટલેક અંશે. —

"It is an irony of fate to be called upon to decide whether your oldest daughter 26 years old was right in exercising her individual liberty of action and marrying an old man. The marriage puts you in a dilemma."

હવે મ્હારે-હમારે-શું કરવું !

એ કહે છે: It is open to you to treat us both as civilly dead. It is open to you also to say, "Every rule has an exception and although ordinarily an old man ought not to marry a young woman and a man ought not to marry another wife when his first is living, this looks quite like an exceptional case, for the first essential of marriage is deep love, an intense feeling that the souls in the two bodies are truly complementary souls. It is open to you to treat us as God in his mercy is treating us—has not denied us light or air.—"

પરમેશ્વર light and air તો ભલભલા ધાતકોને પણ આપતો

અટકતો નથી.....Exceptional case ગણવાની દલીલ બધાને લાગૂ પાડતાં બવબરેલાં પરિણામો ઉત્પન્ન થાય. દયારામ જેવા હિંસી character વાળાને પ્રસંગે જ અપવાદ સ્વીકારાય તો સ્વીકારાય પણ એ (કાગળમાં અન્યત્ર) કબૂલ કરે છે તેમ અહિં કુટુંબિયોને દુઃખ થશે જ તે દૃષ્ટિથી હિંસાનો દોષ વળગ્યો જ છે. માટે જ એ લખે છે :

“ We have been both feeling at times that death will be the best solution, but we know it will be a great sin to try to escape from our earthly cage. We would have welcomed death on our way to Darjeeling and would welcome it now rather than inflict suffering on you and so many others. But there is really a terrible Karmic tangle and no alternative is free from Hinsa and even Asatya. We crave your pardon a thousand times.”

આ સ્થિતિ પ્રગટ થઈ ! મહેં મનને સ્વસ્થ કર્યું. સર્વ આત્માભિમાન બાળૂ ઉપર મૂક્યું. ચાન્ત વિચાર કર્યો; ને નિશ્ચય કર્યો કે ભૂમિલા તથા દયારામ બંનેએ ભૂલ કરી એ મદારો અભિપ્રાય ■ તે બંને હો પણ, હેમણે એવું કૃત્ય નથી કર્યું કે હેમને ત્યાગ કરવાની નિષ્કુરતા કરવી વાજબી ગણાય. સુશીલાને બધું મનમાં ઉતરતાં વાર નહિ લાગે એમ મદારી ખાતરી હતી.

ઘેર પાછા આવ્યા તે પછી દયારામ બેચેન અવસ્થામાં પથારીમાં પડી જ રહ્યા. Breakfast આપ્યો. પ્હરાણે ઉડ્યા. તરત જ મહેં નીચે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત જવાળ પેન્સિલથી લખી નાખ્યો ને દયારામને જતા પહેલાં મદારી રૂમમાં બોલાવીને હાથમાં આપ્યો :—

"Be of good cheer. I shall try my best to lighten your burden—as far as humanly possible. More after I talk to Sushila. Had no time to do so."

આ વાંચીને હેમની આંખમાં ઝળઝળિયાં આંખાં, એકદમ મહેને ભેટ્યા અને બોલ્યા :—

"Thank you very much. It is really noble of you."

સંપાદકનો નોંધ—શ્રી નરસિંહરાવે આ સમાચારની વાત સુશીલા બહેનને કહી; દયારામનો કામળ વંચાભ્યે. સુશીલા બહેનને તે સંભળીને આઘાત સજ્જત લાગ્યો, પણ છેવટ તે પણ શ્રી નરસિંહરાવની માફક શાન્ત થઈ અને સ્થિતિ જે આવો તહેનો સ્વીકાર કરવો એવું એમણે પણ માન્યું.

આ લગ્ન કરતાં પહેલાં એમણે નરસિંહરાવને તથા સુશીલા બહેનને ન જણાવ્યું તેનું કારણ તેમણે એવું જણાવ્યું કે જો કે બિર્મિલાએ સૂચવ્યું હતું કે સુશીલા તથા નનુભાઈને પ્રથમ કહેવું જોઈએ, પણ દયારામે પોતે જ ના કહી તેનો હેતુ એ જ કે social reformer તરીકે નનુભાઈની position ને ધિક્કા ન પહોંચવો જોઈએ. સંમતિ આપે તો 'bigamy' ને મદદ કરી એ દોષ એમના ઉપર આવે, તે ટાળવા જાતું રાખ્યું હતું.

થોડા રોજ આ લમની વાત બહાર પાડવી નહિ એવી દયારામની ઇચ્છાને વશ રહીને પણી તા. ૬-૫-૧૩ને રોજ પ્રથમ સમાચાર શ્રી. આનંદચંદ્ર ધ્રુવને દાલનુરત Strictly confidential રાખવાની સૂચના સાથે લખી જણાવ્યા. પણીથી રમણભાઈને, શ્રી લક્ષ્મણભાઈને અને અન્ય સ્વજનોને, ખાનગી રાખવાની સૂચના આપે

૮ મી મે ૧૯૧૩ને રોજ રાત્રે દ્યારામે પોતાની મિલકતની ફારકતી પાંચ રૂપિયાના સ્ટામ્પના કાગળ પર લખી નાખી. પોતાની *trust*ની મિલકત તો છોડી જ હતી, પણ હવે. આ ફારકતીથી વડીલોપાજિત સર્વ એકંદર મિલકત ઉપરથી પોતાનો હક સંપૂર્ણ રીતે છોડી દીધો, *subject to all subsisting encumbrances, liens, liabilities*. અર્થાત્ *maintenance*નો હક પણ છોડી દીધો. શ્રી. નરસિંહરાવે પણ ઊર્મિલા કાંઈ રીતે ઉપકાર અને ઓશિયાળની દશામાં ન રહે તે પસંદ કર્યું અને ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખી. ઊર્મિલાની પોતાની પ્રોમિસરી નોટો તથા સેવિંગ્સ બેંકમાંની રકમો હતી તે પણ લેવાની ઊર્મિલાએ ના કહી. પણ નરસિંહરાવે દંડતાથી પોતાનો નિશ્ચય બતાવ્યો કે ઊર્મિલાએ એ લેવી જ પડશે ત્યારે ઊર્મિલાએ કબૂલ કર્યું; જો કે દ્યારામે તો કહ્યું જ કે *the ideal of poverty* એ ઉત્તમ છે, હેમાં સુખ છે.

આ પ્રમાણે આ લમ પછી દ્યારામ તથા ઊર્મિલાનો આધાર માત્ર દ્યારામના પેન્શન પર જ રહ્યો. અને ઊર્મિલાની પોતાની રકમ તેની પાસે રહી, પણ દ્યારામે પોતાની મિલકત પરથી હક ઉઠાવી લીધો એ વસ્તુસ્થિતિથી તે સમયે આ લમમાં આર્થિક હેતુ કલ્પનારા કેટલા ખોટા હતા તે સ્પષ્ટ જણાય છે. આ ફારકતી લખી આપ્યા પછી દ્યારામે જે ઉદ્ગાર કર્યો તે પણ સચક છે :

"I am now free. I really now feel nearer to God."

શ્રી. આનંદશંકર, શ્રી. રમણભાઈ, શ્રી. લક્ષ્મણભાઈ વગેરે સ્નેહજનો તરફથી નરસિંહરાવની વિકટ પરિસ્થિતિનું બાન રજૂ કરતા પરંતુ એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા તેમજ ઊર્મિલાનો ત્યાગ કરવો. ઇષ્ટ નથી એ વાતને સંમતિ આપતા ઉત્તરો આપ્યા. કેટલાક અન્ય મિત્રોએ પ્રથમ સમજાવ દર્શાવ્યો હતો, પણ પછી એક પતનીની હાવાતીમાં આ બીજું લમ થયું છે એ હકીકત જણા

પછી રૂબરૂમાં, પત્રથી તેમ જ જાપાઓમાં કડક ટીકા કરી હતી-
જેમાં દેવ દયારામનો તથા જિર્મિલાનો જ મોટો ભાગે દર્શાવ્યો હતો-આ Bigamyous-લક્ષ યથા પછી નરસિંહરાવે જિર્મિલા જોડે લેશ પણ સંબંધ ન રાખવો જોઈએ એવો તેઓનો મત હતો. શ્રી નરસિંહરાવની દૃષ્ટિ એ હતી કે આતું પગલું લેવાથી નાનૂક તબિયતવાળા જિર્મિલાને આઘાત અસહ્ય લાગે અને પરિણામ બચકર આવે. અલગત, ઉમરના ફરકનો તથા Bigamyનો ખ્યાલ થાય તેમ નથી, એ તેઓ કબૂલ કરતા હતા, પણ એ કૃત્ય તરફ અણુગમે એનો ત્યાગ કરીને બતાવવો એમાં એમને કૂરતા જણાતી હતી. સંસારસુધારા મંડળમાં પોતાની વાહવાહ થાય એ કારણે, પોતાની vanity ને વશ કરવા માટે, આવી કૂરતા કરવી એ જિર્મિલાને ભોગે સ્વાર્થપરાયણ થવા જેવું એમને લાગતું હતું. આ દૃષ્ટિબિન્દુ નરસિંહરાવે નાખુશ થયેલા મિત્રોને શાન્તિથી, ધીરજથી સંમનવવાનું ચાલુ રાખ્યું અને પરિણામે ધણીખરા આ પ્રેમના એ સ્વરૂપ વિશે વિચાર કરવા કબૂલ થયા.

આ લમની ટીકાઓ જે યર્ષ તેમાં દયારામ તરફ પ્રકારે ખાસ વિશેષ થયા, એ સ્વાભાવિક હતું. જિર્મિલાની ઉમર માત્ર ૨૬ વર્ષની હતી. એમનાં માતાપિતાને તો આ લમની બહુ જ નહોતી; તેમને તો સંમતિ આપવાનો કે ન આપવાનો અવકાશ જ નહોતો રહ્યો. તેમના પર તો સિદ્ધ યર્ષ ચૂકેલી પરિસ્થિતિ જેમ તેમ વેકવાની વિકટ જવાબદારી જ આવી પડી હતી, પણ દયારામ કેવળ નિષ્ણાત ધારાશાસ્ત્રી જ નહોતા, સમાજસુધારક હતા, વિચારક હતા, સંતપુરુષ હતા. સિંધમાં ખાસ કરીને અને અન્યત્ર તેઓ ઋષિ જેવા મનાતા હતા. તેમના ઉત્તમ ચારિત્ર વિશે કાંઈને પણ શંકા નહોતી. તેમનો અનેક સંસ્થાઓ જોડેનો, ખાસ કરીને સેવા-સદન સોસાયટી જોડેનો, નિકટનો અને અગ્રમણ્ય સંબંધ ચાલુ હતો, તે દરમ્યાન આ બીજા લમનું પગલું તેમજે બહુ હતું-તે કે

તેઓ તરત જ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાંથી, સમાજજીવનમાંથી, આ લક્ષને ધારણે પોતાની જવાબદારી સમજીને નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા. પણ તેઓ દીકાથી બચી શક્યા નહિ. Indian Social Reformer ના શ્રી. નટરાજન એમેતા મિત્ર હતા, તેમણે અંગત મિત્રી કરતાં સમાજધર્મને વધારે મહત્ત્વનો માનીને તા. ૧-૬-૧૩ના અંકમાં અમલેખ આ લક્ષ વિશે લખ્યો, અને એનું મથાળું "A Lost Leader" એમ કયું.

ખરેખર દયારામની સમાજને ખોટ જ ગઈ. તેમણે આ લક્ષ પછી સમાજકાર્ય છોડ્યું તેટલું જ નહિ પણ સંપૂર્ણ એકાન્તવાસ સ્વીકાર્યો; પૈતે જ પોતાનો સમાજમાંથી, જીને કુટુંબનાં નિકટનાં સગાઓ સિવાયનાં સ્વજનોના સંપર્કમાંથી, સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કર્યો.

અને આ લક્ષ થયું તે તો ખોટું થયું; પણ દયારામે સંપત્તિ ત્યાગ કર્યો અને જાતે જ પોતાનો સમાજબહિષ્કાર કર્યો, ભિંમલાએ વૃદ્ધ પતિની સેવા સાથે ગરીબાઈનો સ્વીકાર કર્યો અને નરસિંહરાવે તથા સુશીલાબહેને પુત્રીની જૂથ સમજવા છતાં એમાં પ્રાપ્ત નથી તે જોઈને, સમાજપ્રશંસાના ચળકાટનો મોહ તલ્લે અને પુત્રી પ્રત્યેની પોતાનો દરજ્જો મનદુઃખ વેડીને પણ સ્વીકારી, એ ઘટનાઓમાંના ઉદાત્ત તત્ત્વો તરફ દુનિયા બેકંદર ન રહી.

વાંદરા : તા. ૨૦-૬-૧૩ સનિવાર : કાગળ લેખ્યા : આજીવનકર (અમદાવાદ)

પૂછ્યું :—નવી વાચનમાળા (હાલ ચાલે છે તે) માટે એક પ્રાર્થનાનું કાવ્ય રચવાનું ત્હમે મ્હને કહ્યું હતું, મ્હેં રચી આપ્યું છે. પણ માગળથી તે હાખલ ના થયું—આમ મ્હને યાદ છે તે ખરું છે?—હાખલ ના થવા બાબત મ્હારે ત્હમારા ઉપર કે શાસ્ત્રી ઉપર કે D.P.I. ઉપર દાવો નથી કરવો, પણ નરસિંહરાવની દીકામાં લખ્યું હતું કે હાખલ નથી થયું—માટે ખાતરી કરવાની જરૂર છે. ત્હમારું કે શાસ્ત્રીનું નામ દીકામાં નથી લખ્યું—નિરાશ રાખતો.

અમધાવનું “શુદ્ધચરિત” કૃષ્ણા મળી સકરો? The Light of Asiaની વાતોનો પાયો એ અન્ય ઉપર છે એમ ત્હમે કહેતાં તો તેથી એ જોવાની જરૂર છે—આશા બાબાન્તરમાં મદદ નજો.

હવે એક પ્રશ્ન પૂછું છું :—

કોપનિષદમાં નીચેનું વચન છે :

પ્રેમણ પ્રેમણ મનુષ્યમેત—

સ્તૌ સંપરીત્ય વિવિનક્તિ ધીરઃ ।

પ્રેમો હિ ધીરોઽમિ પ્રેમણો વૃણીતે

પ્રેમો મન્દો યોગજ્ઞેમાદ્ વૃણીતે ॥

આ ઠેકાણે યોગજ્ઞેમાદ્નો અર્થ ત્હમે શી કરો છો? હું જાણું છું કે હેનો અર્થ સાધારણ રીતે—“for the sake of worldly good” કરાયો છે; પણ દરેક બાંધુકારે એમ જ અર્થ કર્યો છે કે કેમ તે વિશે ખાતરી કરવી છે. અંતે પછી જ એક સૂચના કરવાની હિમ્મત કરવાનો છું—એ ત્હમને હાલ ખાનગીમાં કહેવાને બાધ નેજીથી; હાસી થવાનો ભય નથી.

તે આ—યોગજ્ઞેમનો પરિચિત અર્થ ઐહિક લાભને સંબંધે જ છે એ ખરું પણ આ પ્રસૂત વચનમાં મ્હને કાંઈક નડતર નડે છે—કેમકે યોગજ્ઞેમનો અવયવાર્થ

અતમ્યજ્ઞાનો યોગઃ સ્વાત્

ક્ષેમો લલ્લસ્ય પાલનમ્ ।

એમ છે.

તો એમ ના હોય? આ ઠેકાણે યોગજ્ઞેમનો અર્થ—“higher welfare” (પારમાર્થિક કલ્યાણ) એમ ના લેવાય? અર્થાત્ ધેવઃ મૌ જ એ પર્વાય ના ગણાય? એમ લેતાં છેલ્લા વાક્યનો અર્થ—“મન્દ માણસ (મૂખ માણસ) યોગજ્ઞેમ અર્થાત્ ધેવઃ કરતાં પ્રેમને વધારે પસંદ કરે છે.”

આમ અર્થ કરવાથી પ્રથમના વાક્ય એકે antithesis (અતિબિન્ધ—વિરોધનું પ્રતિબિન્ધ) સાફ બેસે છે. ધીરઃ પ્રવસોડમિ એવો જણીતે (મમિ આ રીતે લેવામાં બૃહ્વ નથી ને?) અને મન્દો યોગક્ષેમાન્ પ્રેયો જણીતે:

This may be a daring attempt at interpretation on my part. But I give it for what it is worth & that may be very little. But I wish to be enlightened and hence I ask you."

આપે યોગક્ષેમનો એક અર્થ "welfare, well-being, prosperity" આપી ભગવદ્ગીતા (૬-૨૨) લેવાં નિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ । વચન આપે છે. અહિં પણ યોગક્ષેમનો ઐદિક અર્થ તે poor comfort થશે. But you ought to know. I ask for light, more light, or rather light, in darkness.

તા. ૬—લીનુભાઈએ 'મુવ' બાબત રોધી કાઢ્યું તે માટે હું હેમનો આભારી બહુ થયો. પણ એથી તો વળી નવો પ્રદેશ તપાસ માટે ઉધડ્યો છે.

પણ આ તા. ૬નું કારણ—તહમે સલાહ પૂછી તે બાબત ઉત્તર માટે.

/ "ગુજરાતી"માં આવતી તહમારા વિરુદ્ધ ટીકાનો ઉત્તર ના આપવો" "treat it with deserved neglect—એમ મહેને એકવાર લાગે છે. પરંતુ હેમાં કેટલાક ભાગ છે. ઉત્તર—સામ્યદર્શનઃ અનીશ્વર છે—સ્પષ્ટ (ફિશરાનિદ્રેઃ ઇ. સૂત્ર ઉતારીને) એમ કહે છે—તેથી લોકો વખતે છેતરાય; તહમારા મનમાં તો પરમાત્મા અને ઈશ્વર વચ્ચે ભેદ હશે (એમ હવું?).

આ વિચારતાં લાગે છે કે તહમારો Case સ્પષ્ટ ખતાવાંય તો હીક. થોડાક દિવસ ઉપર તનસુખરામ અને મહારી વચ્ચેનો વાદ—

‘અધ્યાદાર’ બાબતનો જૂના ‘વસન્ત’માં હું જોતો હતો; તે જોતાં લાગ્યું કે તનસુખરામ અને મહારી વચ્ચે જે દષ્ટિબિંદુનો ફરક છે તે જ જાત્યનો ફરક તદ્દમારા ઉપર ટીકા કરનાર અને તદ્દમારી વચ્ચે છે. એક તરફ પ્રશ્નનું દર્શન original thirteenth century પ્રકાશમાં જોવાના પ્રયાસ છે, તે બીજા પક્ષમાં પકડી દેવાના સમયના સાહીબની વિચારણા સાખાના અંધ અનુયાયીઓની groovey પદ્ધતિ છે.

કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિશેના તનસુખરામ જોડેના મહારા વાદમાં પણ એ જ પ્રકારનો દષ્ટિબેદ જણાયો હતો, અને તદ્દમને સાક્ષાત્ ઉત્તર આપવાને બેઠેલો મહે” “લાખવનું બાવાના વિકાસના અન્વેષણમાં રથાન” એ પ્રશ્નની પરીક્ષા જ આંદરી. માત્ર પ્રસંગવશાત્ તનસુખરામની ચર્ચાની વિગતોનો ઉપયોગ કર્યો.

તદ્દમે પણ આ મોંઘાં થ્યો તો શું? અને, તદ્દમે ધાધુ”તું જે તેમ, ઐતિહાસિક પદ્ધતિ વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચાનો લેખ લખો અને તેમાં વાદઅસ્ત મહત્વના મુદ્દા પ્રસંગવશાત્ આણો. આથી બને સંલાહકારોને સંતોષ થશે મૌનની સલાહ આપનારને તેમજ ઉત્તર લખવાની સલાહ આપનારને.

વાંદરા—તા. ૨૩-૬-૧૩ મંગળવાર : કાગળ આપ્યા. અણુદંશકર (અમદાવાદ).

(ગઈ કોલ્પનો.) કહ્યું કોઈક સુધધુ” છે (લખે છે ખરા. પણ અક્ષરો હજી તપકાવવા છે), પણ દેઠામાં જવાબ લખું તો માફ કરશે. પણ એમ ના માનશે કે મહેને અણુગમતો અમ આપે. ડા. “It is always a pleasure to write to you.”

1. અમિ has to be taken with ૫ળીલે. For it has never the sense of “than” in which case it would have been contrasted with પ્રેયષ્ઠ: as you suggest.

अभिप्रेतते is literally "goes towards, and selects or chooses."

2. "Your explanation of योगक्षेम might do, & it is no doubt tempting to prefer it to traditional explanation. But in favour of the latter there are the following considerations to which I invite your attention:—

(1) The words योग & क्षेम occur in the Rigveda separately and as one compound, so that we have to interpret it in the उपनिषद् in the light of the Vedic texts.

(a) पाहि क्षेम उत योगे वरं नो द्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ।

(b) दा. नः क्षेमे क्षमु योगे नोऽस्तु द्युयं पात etc.

(One or both of them occur in the VIIth* Mandala.)

(c) योगक्षेमं न आदायाहं मृयासमुत्तमः आ वो मूर्धानमकमीम् ।
अधरपदान्म उद्वदन् मण्डका इमोदकान्मण्डका उदकादिव ॥

This occurs in a hymn light of the Xth+ Mandala which is addressed to सपत्न्य & enemies. The hymn is to be recited at the time of leading an expedition against enemies & the rest of the hymn fully bears out of the interpretation प्रयाणकांक्षे निर्गमा नार्यमेतज्जपेत्.

There is no doubt ॥ is a hymn of an aggressive king who desires to aggrandize himself at the expense of the enemies whom he would rob

of their prosperity (યોગ) and enslave (ક્ષેમ). One oriental scholar Roth takes યોગક્ષેમ in this passage as a તપુશ્વર compound and renders it thus—"possession of one's means. wealth, safety, property."

"Elsewhere—when the words occur separately (See (a) & (b), he translates them as "in work and enjoyment."

"I hope this will assist you in forming your own judgement in the disputed meaning. In my opinion, no case is made out to abandon the traditional interpretation, either in the 'Rigveda' or in the Upanishad text. There being already the word શમ્ in the Vedic texts the sense of યેયઃ will not be admitted for યોગ & ક્ષેમ."

(૩) હેમની વિરુદ્ધ 'ગુજરાતી'માં આવતી ચર્ચાનો ઉત્તર લખવાનું નક્કી કંપુ" છે. "The long array of "બાળભોધ" quotations is likely to mislead people."

કામળ લખ્યા :—

૧. આશ્ચંદસંકર (અમદાવાદ).

૧. તત્કાળ ઉત્તર લખ્યો—દરદ છતાં-તે માટે ઉપકાર માન્યો.

હજી અમુર તહમારા વાંકા ઉતરે છે. .

યોગક્ષેમ વિશેની ચર્ચા અને કામળાં આવશે. રૂમર વાત કરીશું. (કેમકે તા. ૧ લીએ 'પોંચુ' એમ અમદાવાદ આવવાનો છું. પાંચેક દિવસ રહીશ.)

યોગક્ષેમ નો તહમારો અર્થ અલગત conclusive છે (so far) અને તહમારી કનેથી આવે છે તેથી તે તરફ માનવૃત્તિ થવી જ નહીં. પણ રૂમર વાત કરવાનું રાખ્યા છતાં એક ગૌણ વાત

વિશે આજ ન લખું છું. અમિ નો અર્થ “than” એ કર્યો ન હોતો. તેમ જ વૈદિક practice ધાતુ અને ઉપસર્ગ વચ્ચે ખીન્ન સંબંધ (તાલ) માટે ગોઠવવાની જ તે મ્હારા ધ્યાનમાં હતી.

પરંતુ ધોતે દિ પ્રેયસઃ એવોડમિત્તીતે હેમાં “the sense of preference to” is derived from the ablative in પ્રેયસઃ and અમિ binds itself to it through its sense of આમિસુલ્લય & thus:-facing પ્રેયઃ i. e. looking at પ્રેયઃ he still chooses એવા. I was led to view the relation of અમિ to પ્રેયઃ thus by the fact that ઉપસર્ગ though visibly attached to and affecting the sense of root-words, have a sort of reflex action on the connected nouns as in several cases, e. g, ઘાવઃ કર્માતિરિચ્ચતે, here અતિ in the sense of ‘over’ ‘beyond’, certainly in a way governs the ablative of ઘાવ્. This was all I meant.

(કાગળ મોકલ્યા પછી-આ નોંધતાં વળી સમ્યુ-એ આશુદંશકર “goes towards and selects” એમ અર્થ કરે છે-હેમાં અમિનો આભિમુખ્યનો અર્થ લખીને જૂદે માર્ગે પ્રવર્તે છે અર્થાત્ અમિનો સંબંધ પ્રેયઃ જોડે લે છે, પ્રેયસઃ જોડે ન લેતાં; આમ ઉપસર્ગના inflexion નું તત્ત્વ તો સ્વીકાર્યું એમ લાગે છે; જો કે આશુદંશકર પોતાના પદ્ધતિ વળગી રહી તે માટે લખે છે.)

“Even now I may be wrong, & am open to correction not to castigation even at the hands of ‘ભગવાન પાણિનિ’ of the Premchand Raychand Training College.”

I must reserve further the discussion till we

meet. But what I shall not reserve till we meet will be found in the enclosures. એમ કહી “તદ્ગુણ” નામનું કાવ્ય પરમ દહાડે રચ્યું છે—એને પ્રથમ એક રૂપમાં હતું તે ખીજા રૂપમાં મૂકેલું, તે બંને રૂપનાં કાવ્યની નકલો મોકલી; તે પૂછ્યું કે એમાંનું કિયું રૂપ ત્હમને ગમે છે? તેમજ ‘વસન્ત’ માટે સ્વીકારવાની ઇચ્છા થાય છે કે કેમ તે જણાવજો. પણ ‘વસન્ત’માં હાલ નક્કો ‘ઘ્યુ’ ના ગણુશો—મળીશું તંદારે નક્કી થશે. તંદારે એ ઉપર એક બ્યાખ્યાન દેંકું explanatory લખવું છે. હજી લખ્યું નથી, તે ‘વસન્ત’માં એક લેખ રૂપે ચાલશે.

તદ્ગુણ નામ કાવ્યને આપ્યું છે ત્હેનો હેતુ તો ત્હમને તરત જણાઈ આવશે.

આ કાનો જવાબ લખો લખીને વળી કાઢાને શ્રમ ના પહોં ચાકશો. રૂબરૂ બધી વાત થશે.

ત્હમારા Criticને ઉત્તર આપવાનું કરાખ્યું તે સાફ કપુરું. પણ આશા છે કે historical method વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચાનાં આકારમાં લખો તો સાફ, એથી એ લેખની પ્રીમત ખાસ થશે એને વધશે.

અમદાવાદ—તા. ૧૩-૧૦-૧૩ : સોમવાર : કમળાસંકરે “શિશુપાલ”નું પ્રસ્તુત રચી બહાર પાડ્યું છે—તે જોડે આણંદ-સંકરે વાંચવાને રાખ્યું હતું; કેટલાક ભાગ વાંચી બતાવ્યા. કાંઈ ઉત્તમ ક્ષાનું તો નથી જ, ખૂલો પણ હેમાં છે.

કાશ આપ્યો છે ત્હેમાં ઉત્કૃષ્ટ—સુંદર એમ છે: જે સ્થળે ત્હાં પણ તે અર્થ બેસતો નથી.

Dictation માટે ‘સુતલેખન’ છે—તે અસંસ્કૃત છે—શ્રુતાનુ-લેખન હોય તો ઠીક. આ બધા આણંદસંકરના અભિપ્રાય જોડે હું મળતો આવ્યો—

આણુંદશકરે આટલે દહાડે પોતાની એક બે પ્રશંસા જેની વાતો કહી;-સંસ્કૃતમાં બાષણ કરવાનો અભ્યાસ આણુંદશકરે અસલ બહુ રાખ્યો હતો તે એક.

બીજું-ફર્ટ બી. એ. માં તર્કસંગ્રહમાં પ્રશ્ન હતો કે એરિસ્ટોટલનું ત્રણ અવયવનું Syllogism સંસ્કૃત ૫ અવયવના અનુમાન ભેડે સરખાવો; તે વખત હેમણે ઉત્તર લખ્યો કે આ પ્રશ્નમાં જ ભૂલ્ય છે; સંસ્કૃતમાં પણ જૈન ગ્રંથોમાં ત્રણ અવયવનું અનુમાન-એરિસ્ટોટલ જેવું જ છે. એ પોતે જાણતા હતા.

મહેને જાજ જ આ ખબર પડી. ડા. લાંકારકરે પણ આ શીખવ્યું નહોતું.

વાંકરા-તા. ૨૧-૧૦-૧૩ : મંગળવાર : કામળ લખ્યા : કેશવલાલ મુવ (અમદાવાદ).

“મુખ્યાવબોધઔક્રિતિક”માં રહિ પ્રત્યય નજરે પડે છે. (પઠ્યર્થ અથવા ચણ્યર્થ) તે હેમણે એ ગ્રંથની ચર્ચામાં જતાવ્યું છે; એ જાણત પ્રશ્નો પૂછ્યા :

(a) સિ. હે. માં એ નજરે પડતો નથી-આ ખરું છે ને ? અર્થાત્ સં. ૧૨૦૦ પછી હેની ઉત્પત્તિ માનવી ?

(b) એ પ્રત્યયનો આરમ્ભ કૃષ્ણારથી ? ને લોપ કૃષ્ણારથી ? ગ્રંથોમાંથી કંઈ જડે છે ?

રખુંદ અવસ્થાર્થ:-નેરિયોશંગ વગેરેનો કરેલો સં. ૭ તેનું મુજરાતી પણ છે. એક માસની લખ્યાસાલ યજ્ઞજ્ઞર્ ૭૮૪ (સં. ૧૪૭૧) છે. હેમાં પણ આ રહિ પ્રત્યય છે. “વસંતવિલાસ” ૧૫૦૮ (સંવત) માં છે તે ત્હમે જતાવ્યું છે. તો સં. ૧૪૭૦ અને ૧૫૦૮ એ બે છેડાની પૂર્વે પછી એ પ્રત્યય નજરે પડે છે ?

(c) સિ. હે. ૮-૪-૪૨૫ માં તાદર્થ્યવાચક રેસિ-રેસિ પ્રત્યય છે. તે કાલક્રમે રહિ-રહિ માં રૂપાન્તર પામ્યો હશે ? કેવળ તર્ક છે.

વાંદરા—તા. ૧૭-૧૨-૧૯૧૩ : શુક્રવાર : ભિમિલા ૪ કલાક ૪૫ મિનિટો આસ હોડી પ્રભુચરણે ગઈ. મ્હારી બ્હાણી પુત્રી હૃદયનો આધાર, આખ્યની કીકી હા હા ગઈ. પ્રભુ ! ત્હારી આચા ! ખીણું શું ?

આજ ભિમિલા ગઈ-હેના પિતામહે સ્થાપેલી પ્રાર્થના સમાજનાં વાર્ષિકોત્સવને મુખ્ય દિવસે ગઈ. નલિને આ વાત પાછળથી સ્મરણી. આ. કે. વે. સુરેગ ! પ્રભુના ધામમાં મ્હારા પવિત્ર પિતા અને પવિત્ર પુત્રો ચિરંતર મંગલજીવનમાં રહેશે !—એ જ આશ્વાસન. હમારા હૃદયમાં તો આ ક્ષણે વજ્રપાતના જેવી ય-યતા, મૂઠતા થઈ છે ! પ્રભુ ! હમને સામર્થ્ય આપ ! શાન્તિ : શાન્તિ : શાન્તિ :

વાંદરા—તા. ૩૦-૫-૧૪ : સનિવાર : કાગળ લખ્યા :

Dr. L. P. Tessitori (Calcutta).

ફેજુઆરીના I. Antiquary માં હેમનો લેખ છે તે બા. આનન્દ તથા ઉપકાર દર્શાવ્યાં; ખાસ કારણ લખ્યું.—ગુજ. બાણાની ઉત્પત્તિ બા. હું ગુજરાતી ભાસિઓમાં લઘત ચલણું છું—મ્હેં એ જ કલ્પના દર્શાવી છે કે ઇ. સ. ના ૧૪ થી ૧૫ મા સદી પછી ગુજરાતી, મારવાડી, ઇ. બાણાઓ છુટી પડી છે તે પૂર્વે અંતિમ અપભ્રંશ ગુજરાત રજપુતાના ઇ. માં વ્યાપક હતો—તે મતને ત્હમારી પ્રુષ્ટિ મળી.

‘હ. હ. મુવ વિશે ત્હમે ખરી કીમત આંકી છે. અસલથી હેમનું કામ મ્હને સિધ્ધિ અને અપંડિતોચિત લાગણું હતું. મુઘલાવ-બોધશક્તિ વિશે મ્હેં ૧૮૯૨ ના ફેજુ. તા. ૭ Antiquary માં અવલોકન લખી હેની કલ્પના ખોટી બતાવી હતી (ગુજ. બાકરણ છે—તે) તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચ્યું. હેના રૂઢિયા આપવાને હ. હ. મુવે પ્રયત્ન કર્યો હતો—9th Oriental Congress આગળ વાંચેલા નિબંધમાં—તે વિશે લખ્યું.

આ ખર્ચ-પરંતુ હ. હ. મુવ Pioneer તરીકે લક્ષ્યને પાત્ર છે—હેનાથી જ પાશ્ચાત્ય પંડિતોનું જ્ઞાન જૂની ગુજરાતી તરફ ખેંચાયું.

કાન્હાદેવપ્રત્ય-ધ-કાન્હાદેવે મારવાડીમાં રચ્યો એમ કહેનારા સ્થામાં પક્ષમાં એક તે-તે વાત લખી.

ખાસ કારણ લખ્યું;—

અષ્ટ-અઠિ નો એ-ઓ થાય છે. તથા ગુજ. માં હકાર લુપ્ત લખાણમાં છે પણ ઉચ્ચારમાં નથી-એ બે મુદ્દા હેમણે લખેલા તે ઉપર લખ્યું. હકાર લખાણમાં પણ દવે પાછો પ્રગટ થયો છે. તે પાક્ષિકો તથા ખાનગી લેખકાનાં પુસ્તકો ઉપરથી જણાશે. શાળા-ખાતાની કૃત્રિમ પદ્ધતિયે જ કાઢી નાખ્યો હતો. જોડણી બા. બધી ઇતિહાસ ટૂંકમાં લખી મહેં ઇ. સ. ૧૮૮૮ થી લલત ચલવી છે-તે વિશે લખ્યું. નવલરામે ૧૮૭૨ માં કરેલી ચર્ચાનું લખ્યું. મહારી પા સૈદાની લલતનું કૃત્ત હકારમાં તો પ્રત્યક્ષ છે ને તે રહેશે એમ વિરુદ્ધ પક્ષના પણ કબૂલ કરે છે.

અષ્ટ-અઠિ ના એ-ઓ બા. લખ્યું કે હું આગળ વધી અમુ-અમુમાં હેતુ મૂળ જોઈ છું. અષ્ટ-અઠિનું રૂપાન્તર કોઈ ક્રમમાં અમુ અમુ થયેલું.

અનુકૂળતા મળશે તો બે મુદ્દા વિશે ફરી Notes લખીને મહારા મિત્ર દેવદત્ત ભાંડારકરને I. Antiquary માટે મોકલવાનું ધારું છું.

મુખર્ષિ આવવાના હશે તો ત્હમારું જાળખાણ કરવાની ઉમેદ રાખું છું.

-વાંદરા—તા. ૨૫-૭-૧૪ : શનિવાર : અઢી વાગ્યાને શુભારે હમે ત્રણ-આણંદચંકર, નલિન અને હું-ઉપડીને કોટમાં ગયા. (ઉત્તમલાલ પાઞ્જમી આવશે)-રસ્તામાં વિઠોરિયામાં 'રાઈના પર્વત' વિશે ચર્ચા નીકળી. આણંદચંકર આગ્રહથી હજી કહે છે કે નાટકનો ઇતિહાસકાળ વલણી રાજ્ય વખતનો રાખ્યો છે ને ત્હેમાં સંસાર-સુધારાની ભાવનાઓ પ્રગળ, પ્રધાન, રૂપે મૂકી છે તે કાલવિરોધને

દોષ છે જ. મહેં કહ્યું:—એ ઐતિહાસિક નાટક છે જ નહિં. માત્ર એક સમય કૃત્રિમ રીતે ટેકા તરીકે લીધો છે. આશ્ચંદ્યકરને સંતોષ ન થયો. એ કહે:—સુધારક પ્રથમ અને Artist પછી એમ સ્વરૂપ થયું એટલે કલામાં દોષ જ આવ્યો. ” મહેં મ્હારા વિધવાઓ સંબંધી કાવ્યોનો દાખલો આપ્યો તો કહે—“એ જુદા ધોરણ ઉપર છે. હેમાં ત્હમે Artist પ્રધાન રૂપે છો. વિધવા તરફ સમભાવથી થયેલી રચના છતાં કલાવિધાન પ્રધાન છે.”

હું—“પણ “કુલમણિ, દાસીનો ચાપ” લ્યો—“આ સર્વ પાપ તુજને શિર ફૂર ફડિ!” એ આશ્ચંદ્ય ઉત્કટ સુધારકનું વચન છે.”
(આ મ્હારી જૂલમ્ હતી. આ તો “કશી પડેલી આળવિધવા-” માની પંક્તિ છે.)

આશ્ચંદ્યકર—“તો પણ—એ કલાવિધાનની રચના મુખ્ય છે, ત્હમે કવિત્વયુક્ત સમભાવવાળા કવિનું વચન છે—સુધારકનું નથી—ગૌણરૂપે જ સુધારકપદનું છે.”

માંદરા—તા. ૨૬-૭-૧૪ : રવિવાર : રહેવારે સાંત વાગ્યાં પછીની ટૂંનમાં ઉપડીને હું મુંઝઈ ગયો. (૭ ની ટૂંન ૭-૨૦ મિનિટ ઉપડી હેમાં).

પ્રથમ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ત્હાં ગયો. રમણભાઈ આવ્યાં હતો, મળ્યો.

“રાઈનો પર્વત” નાટક વિશે કેટલીક ચર્ચા કરી. હેમાં ૫૦ ૧૬ એ રાઈ ધરતીનો ઉત્કર્ષ જતાવનારાં વચનો કહે છે. ત્હાં—

“કંઈ મનુષ્યો રાજમાંથી આરોગ્ય પામ્યા છે, કંઈ મનુષ્યો આરોગ્યમાંથી રાજ પામ્યા છે”—એ વચનની Antithesis માં bathos, ધરતીના ઉત્કર્ષને બદલે અપકર્ષ થવાથી—ચાલ છે, અને એ રમણભાઈના હાસ્યરસપ્રધાન લેખોની ટેવનું ફળ છે. તે તરફ એમનું જણાયું છે.

એ બચાવ કરવા લાગ્યા કે “ રાઈનું મન આ વખત હેતુ સખળડખળ થયું હતું કે આમ ક્ષતિમાં પડે છે. ”

મહેં બતાવ્યું કે—એ ખુલાસો બધ બેસતો નથી—કારણે સહિત બતાવ્યું. આખર હેમને કબૂલ કરવું પડ્યું.

એ જ પૃષ્ઠમાં શ્લો ૧૬ માના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ અગમ્ય રૂઢે છે—તે મહેં બતાવ્યું. હેમને જણાવ્યું કે

છે ઘુજ ઉદરે તેહ

ને બદલે

જે ઘુજ ઉદરે તેહ

એમ ખોટું જણાયું છે. હવે અર્થ સમજાયો. શુદ્ધિપત્રમાં આ દાખલ નથી થયું.

મુંબઈ—તા. ૮-૮-૧૪ શનિવાર : આશ્વદશકરનું લાવણ્ય :—
એક યાન સારું મળ્યું. માતરિયાએ સ્વર્ગમાંથી અગ્નિ પ્રથમ આણ્યો તે ભૂગુને આપ્યો. એ કયા ગ્રીક કથાને મળતી જ છે. પ્રોમિથ્યુસે અગ્નિ સ્વર્ગમાંથી આણ્યો છ. —“ અગ્નિહોત્ર ” ના મ્હારા કાવ્યમાં

“ સ્વર્ગેયકી બિતરી હંદે દેતો

આવ્યો અહિં દેવ જ અગ્નિ એ તો ”

(એ ભાગ ઉપર ટીકામાં આ કયા ઉપયોગ કરવા જેવી છે. હવે તો ટીકાઓ જણાઈ ગઈ.).

પાંદરા—તા. ૨૬-૮-૧૪ શનિવાર : પાછા હમે ચાર જણા—ઉત્તમલાલ, આશ્વદશકર, નલિન અને હું—ઉત્તમલાલને ઘેર ગયા. આજના આશ્વદશકરના લાવણ્યમાં બે મુદ્દા વિશે ગાડીમાં બેસતા પહેલાં મહેં હેમને ચક્રા બતાવી :—

(૧) પારમિતા આ શબ્દ પારમન્દતા ગતા એમ આશ્વદશકરે સમજાવ્યો હતો.

મહે' કહ્યું પારમિન્ માંથી. અને ધમ્માનન્દ કાશામ્બીના બાપણુ-
માંથી મહેને સરેકાર મળેલો એ છે કે-પારમિન્નતા એમ છે. હું મહારી
notes લેખને કહીશ.

આણુંદશકરે પોતે કહેલા અર્થની અનુચિતતા સ્વીકારી; પારમિન્-
-પામ ઉપરથી થઈ શો અર્થ થાય તે ચંકા કાઢી. પણ કબૂત કહ્યું
કે અર્થ ખેસાડાય ખરો.

(૨) યોગમૂત્રની ચાર બાવનાઓ (મૈત્રી, વાચના, મુદિતા, ઉપેક્ષા)
અને બૌદ્ધમતની પણ તેટલી જ છે એમ આણુંદશકરે કહ્યું હતું.

મહે' કહ્યું-મહેને એમ ચાહ છે કે ખેમાંથી એકમાં એક બાવના
વધારે આપી છે. નામ વગેરે અત્યારે ચાહ નથી. મહારી notes
લેખને કહીશ.

વાંદરા—તા. ૩૦-૮-૧૪ રવિવાર : કાગળ લખ્યા :- ૧
આણુંદશકર (અમદાવાદ) કાડ'

પારમિતા અને બાવનાઓ વિશે મહે' notes માંથી લેઈ.
કાઢેલું લખ્યું-બાવના બૌદ્ધમતમાં પાંચમાં એક છે. જલુમ (ફેલ
અશુચિ છે એ વૃત્તિ).

વાંદરા—તા. ૧૮-૯-૧૪ શુક્રવાર : હમે બધા બાબુસાહેબને
તરફા-ઉતારે ગયા. બાબુસાહેબે ઓઝારનો અર્થ ખરેખરો શો હશે
એ પ્રશ્ન આણુંદશકરને પૂછ્યો. ઉત્તરમાં આણુંદશકરે પૂણે કલાક
એક ઉત્તમ, ખરેખરે ઉત્તમ, બોમક, પ્રકાશક બાપણુ જ કહ્યું. બધા
પ્રકુલ્લ થયા. હેમના બાપણુનો સાર આ હતો:-

(a) ઠેંતો મૂળ અર્થ તો અલખત Amen ની પેઠે " yes "
એમ ખરો. આ " yes " ઉપરથી આણુંદશકર આગળ અર્થ કાઢે-
છે-એ affirmative શેનું ! અસ્તિત્વનું સ્વત્ત્વ : પરમાત્માનું સ્વ-
પણું-અસ્તિત્વ. (બાબુસાહેબના કહેવાથી જણાયું કે આ આગળ
કાઢેલો અર્થ ડા. ઓઝારકર પણ માને છે. આણુંદશકરને આમ
સ્વતંત્ર પ્રુષ્ટિ હાવા સમર્થ પંડિતની મળ્યાથી સંતોષ થયો.)

(ખાંખસાહેબ કહે-અસ્તિત્વનું જ્ઞાન પ્રથમ તો-આપણા Selfનું થાય; તો આ સત્તનું જ્ઞાન તે આપણા Selfનું કે બીજાનું? આણંદચંકરે કહે-બ્રહ્માણ્ડ-cosmos-ના આત્મરૂપ પરમાત્મરૂપ Selfનું જ્ઞાન).

(b) પછી અર્થ Symbolical થયો; જેમ યજ્ઞનો મૂળનો હેતુ નરમેધ, અશ્વમેધ, ઇ. માં નર અને અશ્વ ખરેખરના sacrifice નો જ હતો-તે બ્રાહ્મણ કાળમાંથી જ symbolical થવા માંડ્યો. મેધ નરમાંથી અશ્વમાં જઈ આખર ઘોડિમાં આવ્યો ઇ. -તેમ જ અહિં પણ મૂળ અર્થ જઈ symbolism પેહું અને અંતે મૂળે ત્રણ માત્રાઓ માંડીયોપનિષદમાં ગણાવી પ્રત્યેક ના symbolical અર્થ બતાવાયા-અને એથી માત્રા-એ જમાત્ર માત્રા રહિત હોવડનો વિરામ pause. આ ત્રણ માત્રાના અર્થ અનેક થયા, ત્રણ ગુણ ઇ. પણ થયા; અને અમાત્ર તે નિર્ગુણબ્રહ્મનું symbol થયું.

આ અર્થમાં મહેં યોડીક શક્યકાર્યે દાખરી પૂરી :-

(૧) માત્રાનો અર્થ અહિં metrical માપના લેતાં રૂકા 'વિભાગ' એમ લેવાય તો શું? -તેમ કર્યાથી મૂની અડધી માત્રા તે ૧ માત્રા માંડીયોપનિષદમાં બદલી હેતું સમાધાન થાય.

આણંદચંકરે આ અર્થમંદલ શક્ય ગણ્યું અને બાધયુક્ત નથી એમ કહ્યું.

(૨) ઈનો મૂળ અર્થ Amen ની પેઠે yes એમ 'હા' તે કળલ; પરન્તુ Amen તો વચનોને અ-તે આવે છે. ને ઈ કાર ઝગ્યા ઇત્યાદિના આરંભમાં બોલાય છે. વળી ઈકારનું નામ ચઢાળીય છે, તે સામવેદનો શબ્દ હોઈ હેનો અર્થ મહેદિથી ગાવાનો થાય છે. તો ઈ એ જ્ઞાનના આરંભનો કેવળ સ્વરૂપનિ આદિકાળમાં હોય એ સંભવે છે. (હાલ ગાયકો જેમ આરંભનો સ્વર ગાઈ પછી ગીત શરૂ કરે છે-પાયા માટે તેમ)-સ્વ. મુ. મહોટાબાઈએ ઈકારનો મૂળ

મથા આ પાયાએ આરમ્ભ સ્વર જ હશે એમ કલ્પના મેં કરી
તે વાત મેં કહી

આશુદેશકે આ સ્વીકાયું. પણ Symbolical મથા પેઠેલા
એ કલ્પના સ્વીકારી.

અમદાવાદ—તા. ૨૦-૧૧-૧૪ શુક્રવાર : પ્રેમલ માટે હાલેકું
જોડવાનું દયારામ મેં યોગ દહાડા ઉપર કહેતાંતા,—"બોલે બોલે.
કે ગિરિયોમાં મોર"—એ નહાનાલાલના ગીતની ચાલમાં-તદ્ધારથી
મગજમાં તે ગુંજતું હતું. આજ સ્વપ્નારે મેલ ટ્રેનમાં મેં જોડ્યું. તે
નકલ કરીને ખીડ્યું. દયારામ, મુશીલા, લવંગીને ખતાવવા-લખ્યું.

હાલેકું નીચે પ્રમાણે છે :-

(સીતાના મહિનાની ચાલ)

ધેરૂં ગાજે સમુદર નીર,

હૈયું મુજ જીભર;

જીયો, જીયો, મુજ હૈયાના હીર!

નવન દાળો નીંદરે,

મંદા, તારા હસે આકાશ,

લોચન તુજ ત્યાં કરે;

ત્યાં છે બહાલો કેરા વાસ,

રક્ષણ તુજ તે કરે.

પોદો, પોદો, મુજ હૈયાના હીર!

અમી સમી નીંદરે;

એક શિશુજનનો આધાર

જગત જગમાં રે

ધેરૂં જાય છે સાગરનીર,

માન મુજ ત્યાં ભળે,

મ્હારો લાડકો શાન્ત ને ધીર

સૂતો સૂતો સાંભળે,

વાંદરા—તા. ૨૧-૧૧-૧૪ રવિવાર :- નૃપુરઝંકારની અંકકે
 નકલ ભેટ આપતાં લખેલ કાવ્યો :-
 મુશીલાની પ્રતર્થા—

(અનુબંધ ૫)

દિવ્ય અશ્રુવડે આજે
 લખું લેખ અલેખ્ય આ;
 પ્રેમની દૃષ્ટિથી બંધાતી!
 ઉઠેલું તું જ એક આ.
 લખતાં લખતાં ચાંચી
 લેખની ચંકી મઈ!
 તોય તું વાંચજે, વાંચી
 સકે તું એક એકલી.
 વિધિના ચક્રમાં કુમ્ભો
 સુખના દુઃખના જડયા,
 ખાએ જે નીર તે પીવા,
 પાષે તે પ્રેમ સર્વદા.
 ભેટ આ આપતાં આજે
 હર્ષ ને શોકના સ્વર
 આપણા હૃદયે ભરે,
 સુણીશું તે તિરનંતર.

નલિનની પ્રતર્થા—

(અનુબંધ ૫)

પ્રેમ અંજન આજે
 વાંચજે માહર ઉર;
 જાખ સંસારની સર્વે
 યશે હૃદયે જ સત્વર

ઘડાબાં ઘડા ને પ્રેમ,
 પ્રેમ તેનો જ તે હજી;
 પ્રેરછે હરને મહારા,
 ન તે દેશે મુને તજ.
 પ્રજુના કરથી વેર્ણ
 કુસુમો સુખકુખના;
 દોનભાવે મિરે પારી
 રહીયું શીળા આનિમાં.
 આપું આ બેટ ને ભાવે
 સ્વીકારી તે જ ભાવથી;
 તાતની આશિષોં લે તું
 હિર બેઠાથી આવતી.

ધવંગીની પ્રતમાં—

(અનુક્રમ ૧)

બેટી મેંધી! નહિં દીધ
 તકા ઝાંપકા ક'ઈ;
 છતાં એ એક આમાંતે
 સ્પર્શોં, તો શું થયું અહિં?
 પ્રજુના પ્રેમની શીળા
 ખવા નીચે નિરન્તર;
 કરજે વાસ તું બેટી!
 રાખીને ચિત્તને સ્થિર.
 આપું વાત્સલ્ય. ભાવે આ
 બેટીને રાખવ સંધરી;
 પ્રજુની આશિષોં બેળી
 બેળું આશિષ માદરી.

(પ્રેમલની પ્રતમાં લખ્યું તો આજ છે પણ હેની વર્ષગાંઠ
પરમ દહાડે છે તે દિવસે હેને આપનાઝાટે પરમ દહાડાની તારીખ
નાખી છે.)

(ખંડ સ્તરિત)

રોક સામરમાં મડી
તારનારું નાવકું,
પ્રેમું દેવી જુમિથી
મોધું મહેને ઘું સ્ત્રીપડકું,
પ્રેમચર્તિ બાળ ગોડા
માડોને જુલાવ ઘું,
ઘું જ મોધા મહતું,
ગુજ માડીતું સંભારણું.
વર્ષ નીત્યું, પીતરો
વર્ષ બીજાંએ ધણાં;
વર્ષાને અમાગિન્દુ એ
ગુજ જીવને ઊર-દારણું.
ને કદી કુખ વાડળી
કૌમુદીને ધેરશે,
દિવ્ય જુમિ પ્રેરિયા
અનિમે કદા એ વેરશે.
જીવને જગ પુણ્યથી,
ધીર પમલે ચાલશે;
દિવ્ય કંઠણા કૌમુદી
ગુજ માર્ગને બિભળશે.
દર, દર, સુદર નેડ
માડી ગુજને બહાલથી
નેતી રહેશે જીવને

પ્રતિપદ ત્હને સંભાળતી.

ને સુદર, સુદર, તું

કાપી લાંબા પંચને,

અંકમાં પ્રેમે પડી

વસને સદા માડી હતે.

વાંદરા--તા. ૨૭-૧૧-૧૪ શુક્રવાર-કાચળ આબ્યા :
દયાસંહર (ખંભાત).

સાહિત્ય પરિષદ માટેની નિમંત્રણની જાહેર ખબર પાછી
ખીડી છે-

‘પ્રત્યુત્તર’ શબ્દોના જવાબ આપ્યો છે :-

(a) સામાન્ય રીતે ‘ઉત્તર’ના અર્થમાં પણ એ શબ્દ રૂઢ
થયો છે.

(b) ‘શબ્દચિન્તામણિ’માં હેવો અર્થ આપ્યો છે.

(c) પ્રતિ નો અર્થ જામિનુલ્લખ એમ પણ છે; તો પ્રતિ
જામિનુલ્લે ઉત્તર પ્રત્યુત્તર તો અનુચિત ના ગણાય.

(d) “કુમારસંભવ” સં. ૮-૨૧. ૨ માં.

વ્યાકૃત પ્રતિજ્ઞો ને સંદર્ભે

એ પંક્તિ ઉપર આપ્યા આપંતો મસ્લિનાથે પ્રતિવચઃ પ્રત્યુત્તર
એમ અર્થ આપ્યો છે.

(e) પ્રતિવદ્-પ્રતિમાર્પ આ શબ્દોનો અર્થ ‘જવાબ દેવો’ એમ
થાય છે. જવાબનો જવાબ-દેવો નથી થતો.

(f) પ્રતિપક્ષી શબ્દ સત્તુના અર્થમાં વપરાય છે-ઉત્તરનો ઉત્તર
-એ ધોરણે તો સત્તુનો અર્થ તે પ્રતિપક્ષી એમ થાય. (આ વિનોદ
ખાતર લખ્યું છે.)

[આ સર્વમાંથી (a) માં કાંઈક જળ છે-જો કે રૂઢતા સ્વીકારતાં
વિચારવા જેવું છે. (b) તથા (d) તો સખળ છે. બાકીના મુદ્દા
અસાર છે.]

વાંદરા—તા. ૧૪-૧૨-૧૪ સોમવાર.

આશ્વદશંકરને વાત પ્રસંગે પૂછ્યું કે જવા અને જવન્ત જેવું—સાથે રહી આમલગ્ન સાથે શ્લેષ્મર્ય એ ભાવના જેવું—પ્રાચીન ભારતની કથાવાર્તામાં કહિં દષ્ટાત જડશે? હેમણે તેમ જ ઉત્તમ-લાલે વિચાર કરી કબૂલ કર્યું કે—ના. આશ્વદશંકર કહે—આપણામાં તો આમ કે આમ, જેનું મિશ્રણ કદિ નવ્યું નથી. મ્હારે ખાતરી કરવીતી. હું આમ લખી ચૂક્યો છું, તેવું દષ્ટાન્ત નહિ. હતું કરીને, તેથી.

વાંદરા—તા. ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ મંગળવાર.

પાછલી રાત્રે ૩ વાગ્યે નલિનને છાતીમાં દરદ થવા લાગ્યું, શ્વાસ લેતે. શેઠ ક્યોં. ટેંપરેચર તો ૯૮° હતી. દા. કપારીને જઈને સ્થવારે હું બોલાવી લાગ્યો. Rheumatic pain હશે એમ કહ્યું. હેમની ભેડે માઢીમાં જઈ દવાઓ હું લઈ આગ્યો.

[સંપાદકની નોંધ—નલિનને આ બિમારીમાં સરખાતના ૭ સાત દિવસ ૯૯° ની આભુબાભુ તાવ રહ્યો. કોઈ વાર ૧૦૦° સુધી જતો. પછી ડોચલુનું ૬૬° સર થયું—જીલ ન આવતી તેથી જાંબની દવા આપવી પડતી. તા. ૧૭ મીએ hysterical લવારો શરૂ થયો. તાવ ૧૦૩° સુધી જવા લાગ્યો. મ્હોટા ડોક્ટરોને બતાવી ચોચ ઉપચારો તો ચાલુ કર્યા જ હતા, પણ હાલત એની એ રહી. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીએ semi-delirious સ્થિતિ થઈ. તાવ ૧૦૪° સુધી જવા લાગ્યો. તા. ૨૪ મીથી હિચ્ચારસ્પષ્ટતા જવા લાગી. ઉપચારોની અસરથી તાવ ઓછો થવા લાગ્યો. પણ પાછો ૧ લી માર્ચથી તાવ વધ્યો.—તા. ૨ જીએ જરા હેડકી આવી. રાતમાંથી સ્થિતિ વધારે બગડી—તાવ પણ વધ્યો.—તા. ૨ જીએ સવારે ૧૦૫° સુધી તાવ ગયો. મોટા ડોક્ટરે સ્થિતિ ગંભીર જણાવી અને બપોરે એ વાગ્યે નલિને દેહ છોડ્યો.]

વાંદરા—તા. ૨-૩-૧૫ મંગળવાર

ખપોર પછી બે વાગ્યે નંલિન-હમારો મેધિા લખેલો નલિન-
દેહ તજીને ગયો! પ્રભુ! તું આથે નાજે તે માટે : આ માટે ફરિયાદ
કરવી! તું એ પવિત્ર આત્માને ત્હારા ખોળામાં લેજે! ...

વાંદરા—તા. ૧૪-૩-૧૫ સુધવાર

આજ રેલવારે નલિનના દ્વાદશાહ નિમિત્ત ઈશ્વરોપાસના હમારે
બંગલે ચર્ચ, સંગીતમાં 'મંગલ મંદિર ખોલો, દયામય' (કાવ્ય રાત્રે
મ્હે બનોવેલું) ગાયું.

વાંદરા—તા. ૨૮-૭-૧૫ સુધવાર.

કામળ આખ્યા :—ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી (અમદાવાદ):

બપોર રવિવારના 'ગુજરાતી'માં તનસુખરામનાં (નનામા)
લેખમાં (ત્હારા ભાવણના અવલોકનમાં) છે-કે કા-હડદેપ્રખન્ધ
નંલોરમાં ન્હોતો રચાયો છ. તે તરફ લક્ષ બેઝી પૂછ્યું કે—
'પાલણપુર રાજવનો ઇતિહાસ' જે તનસુખરામ આધાર તરીકે લે
છે—તે ત્હમે જોયો છે? હેમાંની હકીકત પ્રમાણસર છે? છ. છ.
ખીલું પૂછ્યું—કા-હડદેપ્રખન્ધમાં બે ઠેકાણે ગદ્ય છે—(૧) બટાઉતી
(૨) નગરવર્ણન આ ગદ્ય બધાં ભાગે મોં છે? તે ગદ્ય મ્હને તો
શ્રાવણ: પડતાં લાગે છે—“બટાઉતી”—એટલે શું? બટનઆવલી?
સૈનિકાનું Composition વર્ણવ્યું છે તેથી હશે?

કા. પ્ર. નું અવલોકન હવે જલદી લખવું ધારું છું—માટે
આ પ્રશ્નોના ઉત્તર લેખશે.

વાંદરા—તા. ૧૪-૮-૧૫ સુધવાર : કામળ આખ્યા : ડાહ્યાભાઈ
દેરાસરી (અમદાવાદ):

જવાબ—કા-હડદેપ્ર: ના અવલોકન માટે વચન ફરીથી આખ્યા
માટે ઉપકાર લેજે છે—હું ગુજરી જાઉં તે પહેલાં લખશે! અવલોકન
હું જોઈશ નહિ ત્હાંસુધા આધુનિક ગુજ. માં અનુવાદ હદાર
નહિ પાડું.

ત્હારા પ્રશ્નના જવાબ— ૧૯૨૧

૧૫૧૨ માં જાહેર પાલણપુરના અધિકારીને તાબે હતું તે ખરી વાત છે. (પા. રા. ના ઇતિહાસમાંથી માહિતી લખી છે—શાં શાં પ્રમાણે છે.) મુનશી દેવીપ્રસાદજી (જોધપુરના) પણ તેમ જ કહે છે.

પરંતુ તે ઉપરથી એમ કહિત નથી થતું કે કા. પ્ર. જાહેરમાં રચાયો નહોતો. પદનાબ પોતે જ ઉવટના બાગમાં ૨૫૪. કહે છે કે જાહેરમાં રચ્યો.

(આ મ્હેં ફરીથી જોયું—પણ બે અર્થ સંભવે એમ છે. પણ કાલાબાધવાળે વધારે ધટિત લાગે છે).

છતાં મુનશી દેવીપ્રસાદને તેમ જ મૌરીયકર એજાને પત્રો લખીને પૂછ્યું છે કે આ પા. શા ખુલાસો ત્હમે બતાવે છે. જવાબ આપ્યેથી જણાવશે.

ગદ્ય ભાગ બેજ છે—તે બધાં માડ માં છે—એ સંદર્ભમાં વચમાં ઘોચેલા જેવા છે તે કબૂલ કરે છે. પણ કાલાબાધ એમ માને છે કે હેવાં વર્ણનો ભાટ. ભોકો કને તૈયાર હોય છે—તે ભાટોની નકલ કરીને પદનાબે ખોસી દીધાં હશે. (આ નથી સંભવતું. મહારા કારણે સવિસ્તર અવલોકનમાં જણાવશે).

ભટાઉલી = ભટ + આવલી નહિ પણ ભાટની ઉડુલી (૧) એમ કહે છે. બરાબર મનમાં ઉતરતું નથી. ‘નગરવર્ણન’ને પણ કાલાબાધ ભટાઉલી માની આવે છે—જે માટે આધાર નથી—ને તે ઉપર પોતાની દલીલ ચલાવે છે.

અનુવાદનું માડ મોકલું !—પૂછે છે.

વાંદરા—તા. ૧૨-૮-૧૫ શુક્રવાર.

રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ (કૈલાસ-જનુની બહેન-ના વર) મળવા આવ્યા. બી. એ. ની ડીગ્રી લેવાને Convocation માં આવ્યાંતા. આજ પાછા વડોદરા જશે. એમ. એ. માં શુજરાતી લઈને માર્ચમાં બેસવું છે. તેથી મહારી કને સલાહમાહિતી લેવાને આવ્યા હતા. હું શી સલાહ આપી સકું ! છતાં ચોડીધણી મૂચનાઓ આપી

વાંદરા—તા. ૨૪-૮-૧૫. મંગળવાર ગ્રાટરોડ કાન૨ ઉપર પારસી નાટક; મંડળીના થીએટરમાં ગયા. હાજી મહમદ આવી પહોંચ્યા જ હતા. સારી જગાએ સિઝર્ કરી હતી.

નાટક “ફીકડો ફિટુરી” હતું. અભિનય અરેખ્યો સરસ હતો. મોહને રત્નમ (Villain ફીકડો ફિટુરી)નો વેશ બહુ જ સરસ લગ્યો. હેનામાં અભિનયની કળાના ઉત્તમ અંશો છે. અત્યભિનય નથી કરતો. અવાજનું modulation ઉત્તમ છે; અને મુખ-અર્થાવડે જ મુખ્ય અભિનય કરે છે. ગાય છે પણ ઉત્તમ. ગાવામાં અવાજની વિવિધતા, ભરાવે, મીઠાસ, ઇત્યાદિ અનેક ગુણો છે. મિસ ગોહર પણ સારું natural acting કરે છે. ગાય છે પણ સારું.

Idiot તરીકે વસ્ત્રલ નામક પણ સામર્થ્યવાળો અભિનય કરે છે. વખતે વખતે overcomic થાય છે એ દોષ છે.

વાંદરા—તા. ૨૬-૮-૧૫—ગુરુવાર : કામળ આબ્યા : કાલા-લાઈ દેરાસરી (અમદાવાદ).

જવાબ. ઓઝાજી તથા મુનંથી દેવીપ્રસાદના પત્ન ખીડયા છે. ઓઝાજી પૂણે જવાળ પાછળથી લખશે, પણ એટલું કહે છે કે સં. ૧૫૧૨ માં જોદાર મુસલમાનો તાબે હતું એ ઐતિહાસિક રીતે હજી ખરી વાત નથી ગણાઈ.

મુ. દેવીપ્રસાદનો લખો કા. છે. હેમાં મુખ્ય મુદ્દા :

(a) કાન્હડપ્રગળ્ધ-સં. ૧૫૧૨ માં નહિ પણ ૧૪૧૨ માં રચાયેલા કાદ્યારણી દાખલા છે.

(b) અખેરાજ સુધી પચનાભે મલુતર જ પેદીઓ લખ્યા છે-તેથી વધારે પેદીઓ કાદ્યારણી-દાખલામાં છે.

(c) સં. ૧૫૧૨ કે ૧૪૧૨ ને બદલે ૧૫૭૨ હોય—આરોત્તરને બદલે આહોત્તર.

(d) પંચાંગ જૂના જડે—અથવા જ્યોતિષમજ્જુતરી યાચ—તો જણાય કે મામચર સુદ ૧૫ ને દિવસે સોમવાર—એ સંયોગ ક્રિયા વર્ષમાં હતો.

11 (e) Griersonનો મત—મારવાડી તથા ગુજરાતી—કા. પ્રબન્ધ વખતે છુટી નહોતી પડી તે મત—મુનચીજી નથી સ્વીકારતા. ૮૦૦—૯૦૦ વર્ષ ઉપરની: મારવાડી ભાષા અમુક અન્યમાં છે. (આ ઉપરથી ગ્રીઅર્સનની કમ્પનાને બાધ નહિ આવે).

12 ડાલાભાઈએ આ કાગળ Private and confidential એમ લખ્યું છે. હું તેમજ વર્તીશ.

અમદાવાદ—તા. ૧૫-૯-૧૫ શુક્રવાર.

13 ડાલાભાઈ લક્ષ્મણ રહેવારે ૭ વાગ્યે આવ્યો. હેની નેડે મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધીના આગ્રમમાં હું ગયો. કાડ મોકલ્યું. અંદર ગયા. કેટલાક છોકરાઓ સ્કામ બેસાડીને પોતે ઉપાડે ચરીરે ભોળ બેઠેલા હતા. હેમના શામી નેડે કાંઈ ચર્ચા કરતા હતા.

બધી ચર્ચા પૂરી થઈ પછી મહેને ગાંધી રહે—“સી આગા છે?” હું :—“ફક્ત દર્શનાર્થે જ આવ્યો છું. સાન્ટાકુઝમાં મળવા ના આવ્યો. મુંબઈમાં બે વાર મનસુખલાલે યોજના કરી પણ ના મળાયું—તેથી આજ આવ્યો છું.”

પછી મહેને રહે “Lead Kindly Light” એ બજનનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરી આપશો? મહેં પ્રવર્તન કરવાની હા કહી

વાંદરા—તા. ૮-૧૦-૧૫ શુક્રવાર, કાગળ લખ્યા : મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી (અમદાવાદ).

Lead Kindly Light—નું ગુજરાતી કયું છે. અમદાવાદ હું આવીશ ત્યારે રૂબરૂ સંભળાવવાનું ધારું છું. ને રહે તો અગાઉ મોકલું. મૂળ rhythm book ટપાલમાં મોકલી દઉં? મુંબાઈ તમે આવવાના હતા, સંભળ્યું—નટરાજનચી. પણ આવી ગયાની ખબર ના પડી. નહિ તો રૂબરૂ મળી ગ્રીત આપતા.

પાંદરા—તા. ૧૧-૧૦-૧૫ સોમવાર : કોમળ આબ્યા : મો. ક. ગાંધી (અમદાવાદ).

મોહનલાલ નામ પોતાનું લખ્યું છે. જવાબ મ્હારા કદ. મો. Lead Kindly Light એ જાનનું ભાષાન્તર રૂપ સંબળવામાં મહા આવશે એમ કહી વાટચં જોવાનું પસંદ કરે છે.

અમદાવાદ—તા. ૨૩-૧૦-૧૫ સનિવાર :

હું ગાંધીના આશ્રમમાં ગયો. બંધાના મેદાનમાં જાનેમો ઉપર બેઠા હતા. વીસ પચીસ લોકો હતા—મ્હારના તથા મહિના મળીને. એક વાણિયો વાદ ચલવતો હતો—બંધા સાદી જિંદગી પામે તો દેશ આપણે હરીફાઈમાં પાછળ પડી જાય, એ હેતી. ચંકતો મુદ્દો હતો. વાંક્યે વાંક્યે પુષ્ટજ્ઞ અંગ્રેજી સબ્બો વાપરતો હતો. ગાંધી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં જવાબ દેતા હતા. એ જિંદગી એકમે જ નહોતો. દૃષ્ટિબિન્દુ જ immaterialistic attitude વાળું હોવાથી ગાંધીનું દૃષ્ટિબિન્દુ લઈ સકતો જ નહોતો.

મનસુખલાલ રવજી હતા. મળ્યા. વાલજી દેસાઈ (ગુજરાત કાલેજમાં આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર છે તે) પણ આશ્રમમાં હાલ છે તે મળ્યા.

‘Lead Kindly Light’નું ભાષાન્તર ગાંધીની માગણીથી બધા મંડળ આગળ જ માર્ક બતાવ્યું (બધાને પ્રસાદી અખાડો ૧-૩ એકલા ! એમ પૂછ્યું તેથી ‘મ્હેં કબૂલ કર્યું’).

ભાષાન્તર મર્યું લાગ્યું. માત્ર ‘ગ્રેમલ’ શબ્દ ખૂંચ્યો. બહુ મંરૂતમય તો નથી પણ આરંભમાં એક વધારે પરિચિત શબ્દ હોય તો ઠીક એમ કહ્યું.

‘મ્હેં કહ્યું—જડતો નથી. ભેદિત’.

હાનાલાલ કવિને પણ ભાષાન્તર આ જાનનું કરવાનું સોંપ્યું છે. ‘મ્હેં કહ્યું—એ સારું કરશે. હેમનામાં શબ્દો યોજવાની શક્તિ સારી છે. બધી રોકવારે વિચિત્રતા પેલું યાવું છે.

તો ગાંધી કહે—“મહે” હેમના વિશેની એ ટીકા-ચુન૨ બાબા-
રૂપી માતાને પગવવા માટે પસ્તાવો કાઢવાર થશે-તે વાંચી છે.”

(જ્યા અને જયન્તના અવલોકનમાં. ત્હારે ‘વસન્ત’ વગેરે
ગાંધી વાંચતાં જણાય છે !)

મહે વાલજીને કહ્યું—‘પ્રેમલ’ને બદલે કાંઈ બીજો ‘સમ્પદ’ સોંપી
આપો. ‘મ્હારું’ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન તો કટાઈ ગયું છે-ત્હમારું તાજું છે.”
વાલજી કહે-ત્હમારું કટાયલું કાણુ કહી સકે ?

‘વંતસલ’ સમ્પદ મ્હને સંજ્ઞા-વાલજીને ગમ્યો કાંઈક-પણ, મહે
કહ્યું-પ્રેમલ-જેટલું માધુર્ય હેમાં નથી.

“A Note on Medical Relief”-ની એક નકલ મહે
ગાંધીને આપીને કહ્યું કે વાંચી જોજો. કાલે રાત્રે મળીશ તે વખતે
હેનો બધો ઇતિહાસ કહીશ.

અમદાવાદ—તા. ૨૪-૧૦-૧૫ રવિવાર : ગાંધીએ મ્હને
ફળાદાર કરાવ્યો-ફળાં ને દ્રાક્ષ ખાધાં.

‘પ્રેમલજ્યોતિ’ ગાંધીના સત્રીજ મદનલાલને માર્તા શીખવ્યું.
આવડે તો આવડે. એ જુદી રીતે ગાય છે.

ગાંધી ઝાડની ડાળીના છેડાથી કાગળ પત્ર લખે છે એ વાત
ખોટી છે-મહે પૂછવાથી કહ્યું.

ફળ ઉપર પોતે ત્રણચાર વરસથી રહે છે-ને રહે છે તેથી.
શરીરનું કે મનનું કામ પૂર્વવત જ કરી સકે છે.

દયારામ કુમ્હા રહે છે ?-ગાંધીજીએ પૂછ્યું. મહે કહ્યું હમારી
જોડે. મુખાઇ વગેરે કંઈ જતા નથી. જાવ્યું તો કહે-ત્હારે મ્હારે
આવવું પડશે. મહે કહ્યું-તો તો હમને પણ લાલ થશે.

વડોદરા—તા. ૨૮-૧૦-૧૫ ગુરુવાર : નવ વાગ્યે. સુમન્ત-
લામને ઘેર હું ગયો. લલિત તો આવીને બેઠા જ હતા. વાતે વાતે.
લલિતે મ્હારે વિશે ફરિયાદો કરી-...

(a) તમે બહુ કડક લખો છો-ઉદા. જ્યાં અને જ્યાંના અવલોકનમાં-હાનાલાલના સંસ્કૃતના અગ્રાન વિશે-સંસ્કૃત સુધાર-વાનો પ્રયત્ન ઇ. વચ્ચે છે.

(મેં કહ્યું કે અગ્રાન રહેવાને બદલે આમ જ રહેવાય હેમાં કડક નથી.)

(b) 'વિલાસિકા'નું સખત અવલોકન લખવાને પરિણામે ખખરદારે બિચારાએ કવિતા લખવી છોડી દીધી અને વહેપારમાં પડ્યો.

(મેં ઉત્તર આપ્યો-“વિલાસિકા”ના અવલોકનમાં મેં દોષ ખતાવ્યા. ખરા પશુ વખાણુ પશુ છેક છાપરે ચડાવ્યા જેવાં ક્યાં છે તે ભૂલી જાઓ છો. કેવળ વખાણુ માગે તે વાજખી નહિ...ઈ.)

(c) સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલા બાવણમાં મેં નવા કવિવર્ગ ઉપર દોષારોપ મૂક્યા છે. તેથી લલિતને યાદ છે કે હવે કવિતા લખવી બંધ કરૂં.

(મેં કહ્યું-હેમાં મ્હારે દોષ નથી. કોઈ બક્ષિ ઉપર આક્ષેપ મેં મૂક્યો નથી.)

લલિત જોડે જ વાચ્યે હું બેઠ્યો. લલિતને ધેર ગયેા. દેણે મ્હારે માટે કોફી કરાવી. ‘બજન’ (=અમે તે ગીત) પોતાનાં બેએક સંબળાવ્યાં, “હું શી રીતે treat કરૂં? બજન સંબળાવીને,” એમ પોતે જ કહીને વગર માચ્યે ગાયું. મંજીરા વિના ગોઠ્યું નહિ એટલે તે જાજલી ઉપરથી લીધાં.

હેમની વહુ મળી. નલિન બાળત કુખ કર્યું. સારી graceful રીતે તેમજ વિનીતતાથી બોલી પતી-તે સાથે સંભાવ વિના.

વાંદરે સુશીલાને મળવા આવેલી લેટલો જ પ્રસંગ પૂર્વેનાં દતો. જ વાચ્યાને શુભારે હું બેઠ્યો.

વાંદરા-તા. ૨૬-૪-૧૬ બુધવાર : કાળજી લખ્યા “અનાર્થ”

c/o Editor ‘Vasant’. હેના ચર્ચાપત્રમાં breezy hum-our, powerful wit, learning ઇ. ચોં હું બહુ આકર્ષાયો છું

તેથી હેને મુઆરકાદી આપી. તથા તે ઉપરાંત રૂબરૂ મળવાની ઇચ્છા થઈ તે લખી. 'લખ્યું કે વાંદરાની નજીક રહેતાં હો તો મળવા આવશે ! હાલ મહારાથી બહાર જવાતું નથી—માથાતું દરદ છે. (પણ તેથી ઘેર મળવાને અડચણ નથી.)

વાંદરા—તા. ૮-૧૧-૧૬ શુક્રવાર : તાર આવ્યો :

Kumar (Ahmedabad).

"Extremely sorry Kanta expired last night."

(રૂઢવારે ક. ૮-૧૫ મિનિટે તાર ફરેલો છે—નવ વાગ્યે મળ્યો.)

તાર ક્યો : ૧ કુમાર (અમદાવાદ).

"All extremely grieved. May God grant you strength."

વાંદરા—તા. ૨૬-૧૨-૧૬ શુક્રવાર : કાગળે લખ્યા :

"Sky Lark"નું બાલાન્તર કરવાની સચના. 'વસન્તે'માં હેમણે મદને કરી છે તે વિશે લખ્યું :

"I really feel flattered by your sincere reference to me in re. "Sky Lark." But do you know the cost? You will once more be accused of undue partiality, want of critical faculty, and all the sins a man of letters is capable of. Besides, you have rendered my task the more risky, if I take up your kind suggestion. For the reading public, friendly and unfriendly, will expect more from me than they would have if I had attempted the thing without this suggestion of yours. Then again, you make light of other difficulties in my path in this matter. Subconsci-

only realizing them, I gave up the faint idea I had of translating "The Sky Lark," and, imbibing its spirit, presented only a faint echo of the idea in my poem "ઓ ! ગિરિકાંધિ હું !" which forms part of the last poem but one in હૃદયવીજ્ઞા ("પ્રકૃતિ-રહસ્ય અને માનવબાળ"). Evidently that does not satisfy you; and no wonder. Shelley's master-piece is beyond imitation; & I did not even attempt an imitation. The feelings inspired by "The Sky Lark" worked themselves as a સંસ્કાર in the new spontaneous creation "ઓ ! ગિરિકાંધિ હું !"—which was born of my own experience.

"And this brings me to the second great difficulty in rendering "The Sky Lark" into Gujarati. I feel that in translating another poet's creation, one's soul must work objectively. If the original happens to be an objective work of art, the task is comparatively easy. But if the original is a subjective piece—& Shelley's "Sky Lark" is exquisitely and essentially subjective—the difficulty of working objectively is multiplied. One has to lose his own individuality into that of the original poet, and identify himself not only with his creation, but with his inner subjective self. He has to perform an objectively subjective function. In doing this there is the danger of being unreal, or tame, or a total failure; and he is

naturally tested as a rival of the original artist,—which it is never the poor translator's ambition to be. So you see.

“And yet you have sown the seed: Naughty man that you are! You are like Dalpatram's fireworks man, મુલ્લા મુલેમાનજી, likened to હનુમાનજી—who
હેકી હામ હામ આમ લગાડીને આલો ખસે,
હેને નાવે આપ્યો જોના રામજી જમાનજી.”

વાંદરા—તા. ૩-૧-૧૭ શુક્રવાર : કાચળ આખ્યા : આશુદે-
શંકર (અમદાવાદ).

Yes, “The Sky Lark” is difficult, I admit, impossible to render into Gujarati. And I must further confess I was feeling that all the while I was penning the lines throwing the task upon you. Yet the “હનુમાન” has a right to think that his mischief might succeed in freeing the imprisoned Muse.

So now you see why I asked you to read my articles carefully.

વાંદરા—તા. ૬-૧-૧૭ શનિવાર : શેલીની “Sky Lark”
વિશેનું ભાષાન્તર આજ મ્હેં પૂરું કર્યું;—કેવું થયું છે તે તો હવે
ખીળ કરી સકે. હું છેક અસંપૂર્ણ નથી; જરાક ખૂંચ રહે ખરી.

વાંદરા—તા. ૧૧-૧-૧૭ ગુરુવાર : કાચળ આખ્યા : આશુદે-
શંકર (અમદાવાદ).

પિંગળ હંદઃશસ્ત્ર, કાવ્યશાળા ગ્રન્થની ભૂમિકા લખનારા
શાસ્ત્રીઓ પ્ર. ૪૪ મેં યતિના પાંચ ભેદ બતાવે છે. અવસાપ, વિચ્છેદ,

પરંતુ આ ઉપરાંત મ્હારું બળ બીજા પ્રકારના વૈકલ્પિક માપમાં છે:—

II દાલ દાદા દાદા લ દાલ ગા...ગા...

અહિં પણ દાલને બદલે લદા થઈ સકે, યથાસંભવ).

અહિં બીજો પેટાતાલ બીજા દાની બીજા માત્રા ઉપર છે (દાલ દાદા); આ કારણથી દા દા દા ના દાલ દાલ એમ વિભાગ શક્ય થઈ I નો અંતર્ભાવ II માં થઈ સકે છે.

આમ મ્હારી જ આભાસદૂષણવાળી પંક્તિયો આ માપથી રક્ષણ પામે છે. આ પ્રકારની પંક્તિયો લવણગ નથી પામતી તે ઉપરાંત કનંલ કીર્તિકરની દિંડીમાં આ માપને આધાર મળે છે:—

ભાર્યમૂમીચ્યા ઉત્તરપ્રદેશી

ક્ષત્રિયાંચ્યા કુલિં દિવ્યસૂર્યવંશી

ચન્દ્રકેતુ જન્મલા રાજપુત્ર,

તોચિ કવનો યા ચરિલ કરી સૂત્ર

કીર્તિકરની પંક્તિયોમાં અસ્વરિત શ્રુતિ ઉપર કઢંગા તાલનો દોષ આવે છે, ઉદા. જન્મલા, ઉપરની ત્રીજી પં.માં; તેમ જ માય સાખી સકલિકા સૌલભકારી.

પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે II વાળું માપ પ્રચરિત માપ જણાય છે. મ્હારી પં. એક કુ. મા. ૫ ૫૫ મે છે.

સિન્ધુ સરીખો ધુધાટ નવ કરંતી

ત્હાં સરીખો એ છાપવાની બૂલ્ય છે; સરીખો નોંધયે. પરંતુ II માપમાં લાવતાં સરીખો ધુધાટ એમ થઈ સકે.

મ્હને ‘સાક્ષર’ કહીને ગાળ ના દેશો—‘બીજા સાક્ષરોમાં પણ એ દોષ છે’—એમ લખો છો; તેથી લખું છું.

‘મણિલાલ દિવેદી વગેરેની દિંડીઓમાં દોષ મ્હને દીઠા છે—પણ તે જુદી તરેહના અને hopeless છે. મ્હારી કને પુસ્તકો નથી—નહિં તો ઉદાહરણ આપત.

આ દિંડીના પ્રશ્ન વિશે ચર્ચાપત્ર લખવું હોય તો લખજો. પણ હું ઉત્તર આપવાનું વચન નથી આપતો; પછી provoke થાઉં તો બુદ્ધિ વાત.

મંજરોળ કૃદ્ધારે પાછા જશે? પાછા જતે મુંબાઈ થોડા વખત થોભવાના છે? તો રૂબરૂ ચર્ચા આ બાબતે કરીએ.

વાંદરા—તા. ૩૦-૧-૧૭ મંગળવાર : ઠાગળ આબ્યા. D. G. Padhye (Bombay).

જવાબ. ગોઝમોલે કૃત વૃત્તદર્પણ—એ મરાઠી prosodyનો ગ્રન્થ છે, બધા બુકસેલરોને ત્યાં મળે છે. દિંડી માટેનો ઉત્તરો હેમંથી લખી મોકલ્યો છે :—

દિંડી ઉદ

દિંડીમાં ચાર ચરણ અસંગત, બાળિ ચરણાદ્યા સ્વેચ્છાં અનુપ્રાસ ક્રિયા યમક અસત્તે. દર્શાવેલી કોઈ દોનદોન ચરણોનો સારસો, કોઈ ચારી ચરણોનો સારસો અછી અસત્તાત. રણ છદાસ અક્ષરોનો નિયમ નહીં, વળે માત્રાનો નિયમ બાહે. પ્રત્યેક ચરણમાં એકોણીસ માત્રા અસત્તાત બાળિ નવઘ્યા માત્રેવર અવસાન અસત્તે છાનૂન ચક્ર માત્રાના એક વ રહા માત્રાના એક અસે દોન માત્ર હોતાત. દર્શાવ્યા માત્રાની રચના અછી અસત્તાતી કી, પદ્ધિયા માર્ગાત પ્રથમ ત્રીન માત્રાના એક મળ, દ્વિજા એક ગુફ એક લઘુ; ત્રિજા એક લઘુ, એક ગુફ; ત્રિજા ત્રીન દિ લઘુ અમા અમાદા. દુસર્યા માર્ગાત પદ્ધિયા પ્રથમે પ્રથમ ત્રીન માત્રાના મળ, મળ પુરો સમાજ આજતી ત્રીન માત્રાના મળ, ચરણાદ્યા પુરો દ્વિજા સ્વેચ્છાં રોન ગુફ અમાવે.

વાંદરા—તા. ૨-૨-૧૭ શુક્રવાર : ઠાગળ આબ્યા: J. E. Sanjana (Hingoli).

જવાબ. દિંડી બા. પોતે નિર્ણય ઉપર આબ્યા એ તે લખે છે.

રમુનાથ પંડિત દિંડી રચનાર જૂનામાં જૂનામાંના છે તેની રચના ઉપરથી નિર્ણય તારખ્યો છે. લખે છે—Secondly—I do

not look at the matter from your point of view—
I mean the merely metrical. તેથી છેલ્લી ૬-૩ માત્રાના
ખે પ્લુતને બદલે બંને ગુરુ (બબ્બે માત્રાના જ) ગણે છે. પૂછે છે
દિંડીમાં ત્હમે કયો તાલ ગણો છો? “I am practically an
ignoramus so far as music is concerned.”

મ્હારી scheme No. I fundamentally wrong છે
એમ પોતે ધારે છે. (I speak subject to correction એમ
લખે છે.) મ્હેં જે પંક્તિયો (કુ. મા. માંતી) દ્વિવિત ગણાતી હશે
માન્યું છે તે તો હેમને મન નિર્દોષ જ છે. અને “સિન્ધુ સરીખો
ધુધાટ નવ કરંતી” એ દ્વિવિત ગણે છે.

વધારેમાં વધારે લઘુ અને ગુરુ દિંડીમાં આમ આવે:—

લલલ લલલલ લલ લલલ લલલ ગા ગા

ગાલ ગાગા ગા ગાલ ગાલ ગા ગા

possible permutations ઉમેરતાં scheme આમ પૂર્ણ થાય:—

લલલ લલ લલ લલ લલલ લલલ ગા ગા

ગાલ ગા ગા ગા ગાલ ગાલ ગા ગા

લગા ગા ગા ગા લગા લગા ગા ગા

મ્હારી scheme No. II સ્વીકારે છે. પણ હેમાં લાલાલાનો
લાલ લાલમાં વિચ્છેદ કબૂલ નથી કરતા.

હેના ૬ લઘુ અથવા છલલાલ અથવા લાલલલા સ્વીકારે છે.

કાઈપણુ શિષ્ટ મરાઠી દિંડીમાં ૭મી તથા ૯મી માત્રા છુટી
રાખેલી નહિં એમ નહિં જડે.

અર્થાત્ ૭મી તથા ૮મી માત્રા એકઠી ના આવવી જોઈએ,
તેમ જ ૩૨ તથા ૪થી, ૫મી તથા ૬ઠી ને ૯મી તથા ૧૦મી માટે.

લલા લલા લલા લલા લલા લલા લલા

માં ૫મી તથા ૬ઠી માત્રા એકઠી છે તેથી, અને

, લાલ લાલ લાલ લાલ લાલ લાલ લાલ

માં હમી ને હમી એકઠી છે—તેથી અસ્વીકારે છે. “ત્હમારી દિંડીમાંની ધણી પંક્તિયો આ બેમાંથી એકમાં આવે છે.”

કર્નલ કીર્તિકરની “ઇન્દિરા” વાંચી નથી, પણ કહે છે ‘મહે’ લખ્યું છે ત્હેને હેમાંથી જરૂર યુષ્ટિ મળશે.

ચન્દ્રદેવ જન્મતા—

માય સાચી સકલિકા—

એ બન્ને prosodially શુદ્ધ છે. metrically ગમે તેમ હોય—હમી બાવાએ ચતિ નથી એ દોષ છે.

રઘુનાથ પંક્તિમાંથી નમૂનો આવે છે :—

કલા શોભે દે મધુર સુવાચાર

હોય શૃંગારા કરણ રસાધાર

નિવધ રાજા જલ નામ મૂવ હોતા

× × સેનાના પુત્ર મહા હોતા

શૂર (૧)

[સંપાદકની નોંધ :—હેલી પંક્તિનો પ્રથમ સજ્જ વીરસેનાના હોય એ જલદી સમભવ તેવું છે.]

“But enough, I suppose, of this beating of the air.”

પોતે માંડણ તા. હમીએ જશે. બે મુંબાઈમાં તથા ચાર દિવસ ચોભશે તો મ્હને જરૂર મળશે.

કર્નલ કીર્તિકર દિંડીના બંધારણ ને ઇતિહાસ ઉપર કાંઈ પ્રકાશ પાડશે ! ખૂટે છે. લખે છે :

“But I believe he is too unwell at present to be bothered with such questions about tweedle-dum & tweedledee. And I don't know how far

little experience I have had of him as examiner at the C. & M. Committee was not very heartening."

તા. પમીએ હિંગોળીથી ઉપડશે. માટે રૂબરૂએ જવાબ લખેલો પ્લેગરે (ત્હાં).

કાગળ લખ્યા :—J. E. Sanjana (Hingoli)

જવાબ. ગોડબોલેના 'વૃત્તદર્પણ' માંથી ઉતારો ત્હમને મોકલ્યો છે—તે મ્હારી "દ્વિપિત" દિંડીનું રક્ષણ કરે છે.

"ગીતિનું સ્વરૂપ"—એ મ્હારો લેખ પૂરો થતાં સુધી ધીરજ રાખો. પછી જણાશે કે છન્દ અને તાલ વચ્ચે સંબંધ શો છે.

દિંડીમાં તાલ એકતાલ છે. બહુધા માત્રામેળ છંદમાં એકતાલ જ હોય છે.—અપવાદ છે—હરિગીતમાં દીપચંદી—મૂલણામાં અપતાલ ઇ. તાલ તાલ વચ્ચે લય આણી સંબંધ સધાય છે.

કર્નલ કીર્તિકર પ્રમાણુ નથી જ. હેમને ગપ્પો મારવાની ટેવ છે—ને તે બહુ જ ખોટી ગપ્પો—મરાઠી ભાષાના અર્થમાં પણ તુકારામની ખાંભાં ગપ્પો મારી હતી—મ્હને અનુભવ છે.

મુંબાઇ આવો ત્હારે ખુશીથી આવજો. અગાઉથી ખબર—બને તો—આપજો.

વાંકરા—તા. ૧૨-૨-૧૭ સોમવાર : કાગળ લખ્યા : ન્હાનાલાલ દ. કવિ (રાજકોટ).

બહુ વખત ઉપર મ્હેં પત્ર લખ્યો હતો ત્હેનો ઉત્તર નથી તેથી પ્લેગરે કે નહિ તે શંકા રહે છે. હેમાં પૂછ્યું 'તું' કે 'ક્ષાપીનો વિરહ' એ કાવ્યના ઉપોદ્ધાતમાં ત્હમે 'અનોખું' શબ્દ વાપર્યો છે—તે 'નોખું'નું રૂપાન્તર છે તે કાઈ અન્ય (પ્રાચીન, અર્વાચીન)માં જડે એમ છે? અથવા કાઠિયાવાડ કે અન્ય સ્થળે પ્રચારમાં છે? આ પૂછવાનો હેતુ પણ મ્હેં લખ્યો તો—કે 'નોખું' ની વ્યુત્પત્તિ ઉપર 'અનોખું' રૂપથી નવો અને સરસ પ્રકાશ પડે એમ છે, અને મ્હેં

મહારા Wilson Philological Lecturesમાં આ વાતનો ઉપયોગ કર્યો છે તો ત્હેને પુષ્ટિ મળે તો ઠીક. મારે મદને પ્રકાશ આપશે તો ઉપકાર થશે.

વાંદરા—તા. ૧૫-૨-૧૭ શુક્રવાર : આજે 'સાળૂ' નામે ટૂંકી વાર્તા તૈયાર કરી. આઠ ફૂલરકેપ પૃષ્ઠો. હાજીમહમદને કાલે મોકલી દર્શા. અંગ્રેજી "કૃપાખાઈ" ના નમૂનાની છે. પણ જુદી જગ્યા;—અને ગુણમાં એટલી ઉત્તમ નથી. પણ ચાલશે.

વાંદરા—તા. ૧૬-૨-૧૭ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : હાજી મહમદ (મુંખાઈ).

જવાબ. કાલે તૈયાર કરેલી ટૂંકી વાર્તા ("સાળૂ") મોકલી લખ્યું—લેડણી કાયમ રાખજો; final proofs મોકલજો.

મહારું નામ પ્રગટ ના કરશે. અને હજિ પણ નહિ—હજિ અને તખ્તપુસ—મે સાથે આવે તો વિચિત્ર થાય. તદમે એકવાર "આલ્યા જોશી"ને સંજ-મે એમ કયું હતું. "સાળૂ"—ઠીક ન લાગે તો પાછી મોકલજો. મહેં નક્કર રાખી નથી. અંભાળજો.

વાંદરા—તા. ૨૩-૨-૧૭ શુક્રવાર : રહવારે ૮-૪માં અધેરી હું ગયો. ટ્રેનમાં Carlyle's Hero & Hero Worship વાંચતાં પૃ. ૫૮મે નીચેના વાક્યોએ મહારું ધ્યાન ખેંચ્યું :—

"From of old, a thousand thoughts, in his pilgrimings and wanderings, had been in this man (∴ Mohamed): What am I? What is this unfathomable Thing I live in, which men name Universe? What is Life? What is Death? What am I to believe? What am I to do? The grim rocks of Mount Hara, of Mount Sinai, the stern sandy solitudes answered - not. The great Heaven rolling silent overhead, with its blue glancing.

stars, answered not. There was no answer. The man's own soul, and what of God's inspiration dwelt there, had to answer ! ”

આ વાંચતા જ ‘કુસુમમાળા’વાળું ‘અનુત્તર પ્રશ્ન’ નામનું
મહાર્ક કાવ્ય માઠ આપ્યું :—

“આ અણુમણુ તારા નેન
ભાર્યા અદ્ભુત તેજે,
તે તેને કંઈ કારમી
દષ્ટિયે નિરખે જે,
ગમ્ભીર શી રજની
સ્વામ વિશ્વ લેતી વીટી

x x x

પૂજ્યો નહિ કાઈ જતે
પ્રશ્ન પૂછું મુજને :—
અતિ ગૂઢ બાવિનું રૂપ
જતાવીશ તું મુજને ?

x x x

ધનધોર રજનિ શામળી,
ચળકતી ચંદા ને
ગજ’તો ઘેરો ગ્રેધ,
સલ્લણી સન્ધ્યા ને
લાવણ્યમયી વણી ઉષા,
ગિરિ ન બકોતરતા,—
સહુ સુણી પ્રશ્ન મુજ બેડો
મોન બોલું ધરતાં

આ હૃદયમંચન પ્રશ્નો
 ન કે ઉત્તર પાળે;—
 હા! કેણુ એકનો
 આહિ સંચય મુજ ટાળે?"

કાર્લાઇલનું વાક્ય જરાક ફેરવીશું :—"Man's own soul, & what of God's inspiration dwells there, has to answer!" મહારા કાવ્યમાં "ભાવિ"ને ઠેકાણે "વિશ્વ" "ભુવન" વગેરે મૂકતાં મહામદ વિશેનું કાર્લાઇલનું વચન પ્રગટ થશે.

વાંદરા—તા. ૪-૬-૧૭ સોમવાર : ચન્દ્રચંદર આણુંદસંકરને બપોરે મળી ગયા હતા; પાછા તરત આવ્યા—ને દુઃખમય ખબર સાંભળ્યા :—રજુગિતરામ વાવાભાઈ બપોર પહેલાં ભુવેમાં ફરિયામાં ન્હાતે દૂખી ગયા !—આ સાંભળતાં જ મ્હને તો મગજ shock લાગ્યો—ને મ્હોં ઉપરનાં nerves બાલાઈ ગયાં ! પ્રભુ િઆ શું ? હાલો શાન્ત, સૌમ્ય, જવાન ગયો !—શી રીતે થયું તે બધી હકીકત બાણતા દતા તેટલી આણુંદસંકરે કહી—પણ હેમાં શું ? એ ઉપયોગી, સુખન, મયો. સાહિત્ય પરિવર્દની બેડક સુરતમાં વિજય પામી તે હેને જ લીધે હતું.

વાંદરા—તા. ૨૧-૭-૧૭ ગુરુવાર : "The Edge O' Beyond" એ નામનું નોવેલ Gertrude Page નું હું વાંચતો હતો તે આજ પૂરું થયું. હેમાંથી એ ઉતારા નોંધું :—

(1) Life hurries us hither and thither.—Success and Misfortune alike spell unrest—to live, apart from merely existing we must needs suffer, for to whom much is given—much of life, joy, interest, achievement—of them much is expected, much just payment in pain and tears and weariness.

“Why ?” we ask, “Why? Why !” And only in the hidden story of noble lives is the answer decipherable. Was it not in very truth their pain that fitted them to fill that exalted station to which the crowd may safely look up?”

(Chapter IX Ps: 75-6).

(2) Can it be otherwise than that the grief, which, in the grip of its own loss, can look at a star instead of a grave, and direct another's eyes thither—has conferred a benefit upon the Human Race ?

(છેલ્લા પ્રકરણનું છેલ્લું વાક્ય)

(આ વાંચીને મને થાય છે કે ‘સ્મરણસંહિતા’ દ્વારા મહે
ને આ પ્રકારની સેવા અપાશે પણ, —અનણ્યતા જ —ખમ્બી હશે
તો મહારુ રુદન વ્યર્થ નહોતું.)

આ નોવેલમાં પાત્રાલેખન ઉત્તમ છે; હેતુ moral કાર્ષક
વિલક્ષણ, પણ અન્તરતત્ત્વ સખળ છે.

વાંદરા—તા. ૨૧-૮-૧૭ મંગળવાર : કામળ આબ્યા :
દયારાંકર કવિ (મુંબાઇ)-કાર્ક (સંસ્કૃતમાં અનુષ્ટુપ્માં લખ્યું છે) :-

નિર્ગમ્ય ગચતા ગેહાદ્ ગત્વા ચ મુદ્રિવાલયે ।

મધ્યાહ્નોત્તરવેલાયાં મરીયં ગૃહમાવિશમ્ ॥

મધ્યે માર્ગ પ્રચન્દ્રેન માર્તન્દેનાતિતાપિતઃ ।

અધ્વમ્મણલેદાર્તઃ ક્ષુત્તૃદ્ભ્યાં કયાકુલીકૃતઃ ॥

અશિતું ચાવદિષ્ટામિ તાવદ ગાત્રાણિ કેપયન્ ॥

દુઃસ્પૃધોદ્ભવઃ સ્થિષ્ઠો જ્વર આત્મ દિવ દુતમ્ ॥

• • • અસ્ય દુર્દર્શનસ્યૈવ વિનાશાયારમ્બન્નમ્ ।

सुदर्शनघरं स्मृत्वा सेवेऽस्नातः सुदर्शनम् ॥

अन्यदप्यौषधं चापि ज्वरस्तेन मज्झति ।

रवातुषस्यहं तस्मादागनिष्णम्यसंशयम् ।

सस्वेदश्लयदेहेन मयेदं लिखितं दत्तम् ॥

क्षन्तव्यास्तत्र दोषांश्चेदार्जस्य स्वजनं भवेत् ॥

धीमतां स्मरणं जातं उदावेशवशात् मे ।

कृतिरेशप्यवस्थायां तस्यामेवामवत् तदा ॥

कृतं मे कठिनं कर्म मृद्वीर्यं विहिता तनुः ।

येन तं नौमि घातनं वैपरीत्यविचारदम् ॥

भवाकृपामितादिणो दयाशंकरस्य प्रणतयः

[संपादकनी नोंधः अन्तिम श्लोकानां आव रंजक छः “नखे
भातु “करम कडखु” कथु” “अने काया भुवाणी” उरी ते, विपरीत
धटनामा कुशण जेवा, विधाताने स्तवुं पुं.”

पांडरा—ता—२२—८—१७ शुभवार : कागण क्षया : २
दयाशंकर कवि (मुआछ)-१६६.

पत्रे ते पद्यद्वयं यन्माधुर्यस्मन्दिमिः पदैः ।

सान्द्रं मां निरानन्दमकरोत्किं तदद्भुतम् ॥

यस्मिन् कार्ये नियुक्तस्तवं सर्वथा तस्य सिद्धये ।

आफलप्राप्तियत्नेन विजयं लब्धवानसि ॥

तदा मित्रप्रयत्ने स्वमाश्रितो ज्वरसन्तुला ।

द्विधाकर्म्ममत्रतप्ते कारणं हर्षशोकयोः ॥

इदानीं जर्जरीकृत्य ज्वरं क्षीघ्रं विनाशाय ।

नहि सौम्यस्वभावाणामीदृशी युज्यते दया ॥

अद्य प्रातः धीमनो लज्जामार्गशर्मणः समागतोऽभून्मे । भवार्द्रान्ध्रि
वार्तालापे प्रसक्ते तत्रभवता निवेदितमागानिरविवाहारे प्रातःसमये स्वयमेव
मम गृहमागमिष्यति तदा च भवता सह भोग्याभ्ययनविवसे निर्वाणः ।

ભવિષ્યતિ-ઇતિ ॥ અતો ભવતા રવિવારદિને પ્રાતરવશ્યમાંગન્તમ્યમિતિ
વિજ્ઞાપયામિ ॥ અપિ ચ નૂનમેવ જરમુક્તવાચ્છિથિલગ્નાત્રો ભવાન્ ન
પદ્મ્યામ્ માર્ગક્રમણં કર્તુ શક્યાયતો રમ્યાશ્ચાગન્તમ્યમિતિ પ્રાર્થયામિ ॥
અથ કુશલં તથાસ્તુ । નરસિંહસ્ય નમસ્કૃતિઃ ॥

પાંદરા—તા. ૨૪-૮-૧૭ શુક્રવાર : કાગળ આખ્યા : ૪
૬૫૫૩૨ કવિ (અંખાધ)-કાડ.

સંસ્કૃતભા:—

નિર્વર્ણ્ય ભવતાં પત્રમાહ્વાદમહમાપ્રવન્મ ।

ન ચિત્રં નરસિંહસ્ય પ્રહ્લાદાયૈવ સસ્કૃતિઃ ॥

ચસ્કૃતિઃ સ્વલુ પ્રહ્લાદમવગેગાગ્રહાડમવત્ ।

સા મે ઉવરવિનાશાય શકા ચેત્તત્ર નાદ્યુતમ્ ॥

વઃ પદૈરનવૈષ્ઠ હૃદૈર્નિર્જરવાદ્મયૈઃ ।

અવશ્વોડપિ પ્રસશ્વોસૌ ઉવરો મે અર્જરીકૃતઃ ॥

રવો પ્રાતરર્ધં નૂનમામિષ્ઠ્યામ્યસંશયમ્ ।

*વર્ણયતુદિનમત્ર, ધારાભિર્ધારાધરઃ ।

વસુંધરા સર્વત્ર તોયમયી તેનાડમવત્ ॥

સ્થાતું નો શકનોમિ ભૂતલવર્તિનિ મદ્યદે ।

ક્ર યામિ કિમિહ કરોમિ તદપિ ન જાને ચિન્તયન્ ॥*

નમસ્પૃશિ મહાનીહે કુટી મે કોટરોપમા ।

નયામિ દ્વિસારતત્ર પશ્વહીનોડપિ પશ્વિવત્ ॥

પાંદરા—તા. ૨૦-૯-૧૭ શુક્રવાર : કાગળ આખ્યા : બ. ક.

કાકાર (પૂના).

જે હાડા ઉપર Vincent Smithનું 'Akbar નામનું' પુસ્તક
છે તેમાં P. 72 ને કુટ-નોટ, છે તે ઉતારી ગોઠવી છે:—

* સંખ્યાકની નોંધ:—

* આ ૧-૭૫ ક્રિયા સોરઠાની છે.

“Sir George Grierson permits me to announce that he has discovered the etymology of the word ‘Jauhar’. It is the Prakrit *jauhara* (Jain story of Bambhadatta in Jacobi. *Ausgewählte Erzählungen in Maharashtra*, p. 57) representing the Sanskrit जगुह the lac house of inflammable material (महा. मा. १. १४१-५१). The word should be jauhar, not johar. Forbes using the latter spelling marked it as of Persian origin.”

રહેને બ. ક. કા. પૂછે છે :—Can you refer to any of your links ચમરુદ્ધ યજ્ઞેરુદ્ધ જગર જોહર as to be actually found in any published or unpublished literature ?”

વાંદરા—તા. ૨૪-૬-૧૭ સોમવાર : દસાકા દક્ષતરમાં નહિ—એ કહેવતનો અન્વયકરે ખોટો ઉપયોગ કર્યો હતો (હિન્દુસ્તાનને empire માં ગણતા નહિ તે પ્રસંગમાં) તે બૂલ્ય ખતાવી. દસાકા તો હિલકું દક્ષતરમાં નોંધાઈ સ્વતન્ત્ર સ્થિતિ ખોઈ એકું—એમ મૂર્ખાઈ હતી.

વાંદરા—તા. ૨૬-૬-૧૭ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા અમનલાલ દલાલ (વડોદરા.)

બંબદત્ત—ની જોન વાર્તા Jacobi વાળી ખપેલી તેમજ માઠ. મૂળ પેદા કરી આપવાનું પૂછ્યું : હેની રખાસાલ શી દશે ? પૂછ્યું. કારણ લખ્યું. હેમાં જગર ચબ્દ છે તે Grierson જગુરુદ્ધ ઉપરથી કાઢે છે તે સં. અ-વેષણ કરવું છે.

વાંદરા—તા. ૩૦-૬-૧૭ રવિવાર : કાગળ આવ્યા. અમનલાલ કા. દલાલ (વડોદરા.)

જવાબ. Jacobiની અસલ ‘બંબદત્ત’ વાર્તા વડોદરા લાયબેરીમાં નથી. અંગ્રેજી બાષાન્તર છે. અસલ R. A. S. માં

મંજશે. મૂળ પ્રાકૃત text કૃષ્ણાંથી Jacobinએ લીધું તે ખખર નથી. પણ જૂની જૈન ટીકાઓમાં ને પુસ્તકોમાં એ વાતો આવે છે. “સત્તરાધ્યયન નિર્યુક્તિ” — નામના અતિ પ્રાચીન પુસ્તકમાં જડઘર શબ્દ છે. ઘટ નું દર થયાના દાખલા કેટલાક આપે છે. (પણ મંદારે તે જાણવાનું હતું જ નહિં. મદારે જતુ કે યમ તે તપાસવાનું છે) લખે છે જમહર-યમઘટ (તે તો મહેં લખ્યું જ હતું !)

વાંદરા—તા.-૭-૧૦-૧૭ રવિવાર : ગેઘરી થિયેટરમાં હમે વખતસર હોન્મ્યા—‘મધુખંસરી’—વિલાકરનું નાટક જોવા—દશ મિનિટ જોઈ.

પ્રથમ અંક પૂરો થતામાં આણંદશંકરને તેમ જ મહેને નાટક માટે તેમ જ અભિનય માટે સારો અભિપ્રાય થયો. રંગમૂમિને જાંચી કક્ષામાં મૂકવાનો પ્રયાસ મુશિક્ષિત નાટ્યલેખકને હાથે થવો જોઈએ—તે માટે આ સારો ક્રમ જણાયો. વિષયની ભાવના તથા દર્શન ઠીક લાગ્યાં. સંસ્કારી કક્ષા ઉપર ચઢવાનું જણાયું. જ્ઞેશંકર ખંસરીખાલા તરીકે અભિનય સારો કરતો હતો. (બાપુલાલ મધુસૂદન તરીકે પણ સારો હતો). જ્ઞેશંકરનું over-acting ઓછું થઈ મધું છે—અને ગાયનમાં અસલ કરતાં વિશેષ ચઢ્યો છે; તાનમાં ફાલતુપણું નથી. સમતોલ, સુસ્વર, રસિક તાનયોજના આણે છે. કંઈનું માધુર્ય પણ સાચવી રાખ્યું છે.

અંક પૂરો થતે, વિલાકર મળ્યા. આણંદશંકરે તથા મહેં બંનેએ હેમને મુખારકઝાદી આપી. વિલાકર મહેને કહે :—“બાપુલાલ હેમને તથા આણંદશંકરભાઈને અંદર મળવાને બોલાવે છે.” ઉત્તમલાલ તરફ આગળી આણંદશંકરે ફરી એટલે હેમને પણ લીધા. હમે ચારે Stage ની wingમાં (ખંદારથી) ગયા. હમને બેઠકો આપી. બાપુલાલને તથા જ્ઞેશંકરને હમે ખરા વખાણ કરીને કહ્યું. વિલાકરને મહેં કહ્યું. “હું આવ્યો હતો નિન્દા કરવા માટે, પણ હવે સ્તુતિ કરું છું.” હમને દૂધ પીવાને બાપુલાલે ધર્યું. હમે ઉપકાર-

સાથે ના કહી. પછી બીજો અંક શરૂ થતો પાછા હમે ગયા. જોવાને બેઠા. પણ હું અને સુશીલા તો થોડુંક જોવાનું જોઈને V. Terminalis ની રિફ્રેશમેન્ટ રૂમમાં જઈને ત્યાં કેક ખાઈ પી તાજાં, યઈને આવ્યાં, ને જોવાને બેઠાં.

બીજા તથા ત્રીજા અંકના દર્શનથી તો હમને-આશ્ચર્ય કરતે તોમ જ મ્હને-અસંતોષ થયો. નાટકમાં વસ્તુઓજનામાં rhinoceros લાગી; જાવનાનું પ્રફેટન અપૂર્ણ લાગ્યું; નાટક લંજવવામાં પણ કેટલાક અનિષ્ટ પ્રકારો જણાયા. આશ્ચર્ય કરતે મ્હેં કહ્યું :—

“આપણને આરંભમાં ચટેલો નિશો ઊતરી ગયો !” તો કહે—“હા.”

વાંદરા—તા. ૨૭-૧૧-૧૭ મંગળવાર : હરસિદ્ધભાઈને મળવાં માટે ૭-૧૫ A. M. માં મુંખાઈ જવા માટે રેલવે ઉપર હું ગયો. ત્યાં અંદા મળી. હેણે કહ્યું—“સારજંટરાવ ગુજરી ગયા !”

હું તો shock પામ્યો. હરસિદ્ધભાઈને મળવા જવાનું માંડી વાળ્યું. પાછો ફર્યો. ખાંડવાળાને ઘેર ગયો.

પછી હું ઘેર ગયો. ગાડી મગાવી ને મદારાથી અલાશે નંદિં એમ લાગ્યું. બિચારો આખર ગુજરી જ ગયો !—પ્રભુ હેના આત્માને શાન્તિ આપો !

સુશીલા વગેરેને વાત કહી. બધાં દિલગીર થયાં.

વાંદરા—તા. ૧૩-૨-૧૮ શુક્રવાર : ચિટ્ટી આવી : કંઠેયાંલાલ મુનશી (મુંખાઈ).

રા. રા. નરસિંહરાવભાઈની સેવામાં. મી. નેત્રમણિલાલ મદારી પાસે વાતચિતની કાષ્ઠ તમ્હારે માટે લેવા આવ્યા છે. Guillotine પર મહડતા કેદીના જેવી મ્હને કંપારી થાય એ સ્વાભાવિક છે.

‘વેરની વસુધાત’ ગુજરાતી બેટ પુસ્તકાલયે છપાવા માંડી છે. “કાતો વાંક” કચરો છે. ફરીથી લખવાની મદારી ઈચ્છા છે.

એજ લિ.

(સહી) કનુ મુનશીના પ્રણામ. તા. —૧૨-૩-૧૮.

વાંદરા—તા. ૨૧-૩-૧૮ ગુરુવાર.

બપોર પછી ૨-૫ P. M. એ હું મુંબાઈ ગયો. ઉત્તમલાલને ઘેર ગયો. ઉત્તમલાલ હતા. થોડીવારે આણંદશંકર (ધરમાંધો જ) આગ્યા. આણંદશંકર બહુ લેવાયા લાગે છે. અમદાવાદમાં મિલોના વણકરો અને મિલમાલિકોના ટંટામાં અગિયાર વાગ્યા સુધી રાત્રે રોકાવું પડતું હતું; તે પણ શ્રમ નડ્યો છે. ગાંધી વણકરો તરફથી વચમાં પડેલા તે બધી વાત સવિસ્તર આણંદશંકરે કહી. ગાંધીએ તથા દિવસ ઉપવાસ કર્યા. આણંદશંકરે પંચ ચવાને કબૂલ કર્યું તે પણ અંબાલાલે બહુ જ વિનવીને કહ્યું અને કહ્યું કે નહિં તો તૂટી જશે—ખીભું શેઠિયાઓને તો ત્હમે ના કહેશો એ બાવડું થશે;—વગેરે કહ્યું તેથી કબૂલ કર્યું.

ગાંધીના ઉપવાસનો ખરો ઇતિહાસ જોતાં હોના કૃત્ય ઉપર કાંઈક જુદો પ્રકાશ પડે છે. આણંદશંકરે તે કહ્યો. રાજ વણકરોની સંખ્યા ૫૦૦૦ કે ૧૦૦૦૦ ની મળતી અને પ્રતિદિ રાજ લેવાતી (કે કામ પર જવું નહિં). એક ફક્કડે માત્ર ૩૦૦ જણ જ એકઠા થયા. ગાંધીજીએ પૂછ્યું. આટલા જ આજ કેમ? લોકો કહે—આજ જુમ્મા છે તેથી. ગાંધી કહે—હેવા જુમ્મા તો બહુ ગયા; આજ જ આમ કેમ?—એટલે એક જણે કહ્યું “જધા કહે છે કે ગાંધીજીને શું? એ તો મોટરમાં બેસીને જાય છે આવે છે—ખાપ પીએ છે. જુએ તો હમે મરિયે છિયે.”—આ ઉપરથી ગાંધીએ પ્રતિદિ લીધી કે મ્હારે પણ આવું નહિં.

x

x

x

ગાંધીને આણંદશંકરે કહ્યું—“ત્હમે આ ન્હાનાં ન્હાનાં કામોમાં શું કામ પડે છે?—જોખલેની પેઠે મ્હોટી બાવનાઓ પ્રવર્તાવવાંમાં પડે ને? ત્હમે રાષ્ટ્રિય કેળવણીનું માથે લીધેલું છે—તો તે બાવના આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવર્તાવવાને મથો, ઠેર ઠેર, ત્હેની કોળાઓ

રથપાવવા મથો વગેરે કરે તો શું ? તદ્ભારી કરે હમે હેવા મ્હોટાં
કામોની આશા રાખિયે. ”

ગાંધી ક્ષણવાર વિચાર કરીને બોલ્યા:—

“ આશુદેવશંકર ! તહમે રહો છો તે ખરું છે; પણ મ્હારામાં
એ શક્તિ નથી. ”

આશુદેવશંકર ચૂપ રહ્યા.

વાંદરા—તા. ૨૬-૬-૨૮ સનિવાર : કેશવલાલ ધ્રુવે પોતાના
“ સાચું સ્વપ્ન ” નાટકમાં ૫૪ ૫૫-૫૬ મે ફુટનોટ ૩ માં
લખ્યું છે કે :—

“ એક વિદ્વાન એ કોળનો અર્થ કોળાવાદને ઘસુરાકતિ: કાઢ-
વિશેષ; બીજો fiddle-stick, અને ત્રીજો bow કહે છે. પરંતુ
એ ત્રણમાંથી (એ ત્રણ ભુદાં ભુદાં છે ? ત્રણે એક જ—જે કેશવલાલ-
ભાઈ નથી સમજી સક્યા, એકે વીણા વગાડવાનું ઉપકરણ ન હતું.
એ તો વંશજલાલ એટલે વાંસની શળાએ વગાડાતી. રહેને કલિકા
અને કુળિકા પણ કહેતા; ભુઓ અગ્નિધાનવિગ્તામણિ ૨૧૨૦૪૥ કોળ
શબ્દ વીણા વગાડવાની વાંસની શળા માટે તેમજ બીજાં વાંદો
વગાડવાનાં જજ વગેરે સાધનને માટે વપરાતો હતો; ભુઓ અમર-
કોશ ૧૧૬૧૬ અને તે ઉપર ક્ષીરસ્વામીની ટીકા. વંશજલાલની જગા
હાલ પાંચસે વરસ થયાં તારની નખીએ લીધી છે. ”

આ વિશે મ્હને ચંકા છે કે વંશજલાલ વડે વીણા વગાડાતી
હતી—તે ખરું હશે કે કેમ, —તેથી બ. ચિ. વગેરે જોઈ ખાતરી
કરવાની પ્રજ્ઞા હતી. તનસુખભાઈ કનેથી પ્રસ્તકો લઈ જોયું. નીચે
પ્રમાણે સિદ્ધિ છે :—

મૂળે વંશજલાલનાં સ્વાત્ કલિકા, કુળિકાડપિ-વા (બ. ચિ.)

આ ઉપર હેમચન્દ્રની પોતાની જ કરેલી ટીકા;—

વીળાયા મૂલે કલયતિ તન્ત્રી કલિકા ॥ ૧ ॥

કૂળયતે તન્ત્રી કૂળિકા ॥ ૨ ॥ ૨૦૫

(અહિં કૂળયતે શબ્દથી તો વગાડવાનો અર્થ એસશે. પણ કલયતિનો અર્થ તો ‘બાધે છે’ ‘સ્થિર કરે છે’ કે હેવો જ થશે; તો હેના સાહચર્ય જોડે કૂળ નો અર્થ હેને અનુકૂળ થવો જોઈએ. આપ્ટે વગેરે Pcg of a late એમ જ આપે છે, હેનું શું ?)

કોળો કીળાદિ વાદનમ્ । ધમર તે ઉપર ક્ષીરસ્વામી:-કૂળયનેન કોળો વાદનકાષ્ટમ્ હક્કાણુપયોગિ । કૂળ્ શબ્દે । શતતન્ત્રીરપ્યનેન વાયતે ભત્ત એવ કોળો વાદિત્રવાદનમિત્યાહુઃ ॥

(અહિં કોળ ગમે તે હો પણ “વાંસની શળી” વગાડવાની એમ તો છે જ નહિ-છતાં શળી તથા ગજ એ અર્થ છે એમ કેશવલાવભાઈ શા આધારે કહેતા હશે ?)

ક્ષીરસ્વામી પ્રમાણે તો હક્કા વગેરે વગાડવાનો કાંડિયો તે કોળ અને શતતન્ત્રી પણ વગાડાય હેના વડે-માટે વાદિત્રવાદનમ્ (હેમણે પાઠ વાદિત્ર સ્વીકાર્યો હશે ! કીળાદિ નહિ સ્વીકાર્યો હોય ?) દિક્ષિત્ત્યા જેવી વીણા કોળથી વગાડાતી હશે-તેથી વીણા કહ્યું હોય. પાછળથી વિચાર આવ્યો કે-ભમરીએ તાર બાંધ્યાથી તારમાં વાગવાની યોગ્યતા આવે માટે કૂળયતિ (કૂળયતે બંનયા-એમ કહ્યું હોત તો વગાડવાનું સાધન-એમ થાત.)

આણુ દશંકરતું કાલે આ વાત તરફ ધ્યાન એવીશે.

૨૯-૬-૧૮ : આજ ખાતરીવાળો વિચાર આવ્યો. મૂલે એમ છે. વીણાના મૂલમાં-એટલે તો મૂલે સ્થિતા અથવા સ્થાપિતા એમ જ યાય; અર્થાત્ તે સ્થળે આવેલું વીણાનું અંગ, ઉપગ; પણ ગજ જેવું કે નખી જેવું બાલ ઉપકરણ તો નહિ જ.

મિંગલ છન્દ : શાસ્ત્ર-નિ. સા. પાછું માગીને લીધું. હેમાં જોવાનું એ હતું કે દયાશંકર કવિ કનેથી કલકતાની (શિવાનન્દની).

edition માં ૪ થા અધ્યાય અને ૫ મા અધ્યાયની વચ્ચે પિંગલે કહેલા માત્રાગણનું પ્રકરણ, તહેમાં દોઢા ઇત્યાદિ પ્રાકૃત ઇન્દોનાં વર્ણન, ક્ષેપક હોવાનો ળેમ મ્હારો ખરો થયો.

વાંદરા—તા. ૭-૭-૧૮ રવિવાર : મ્હારા lectures ના revision માં છુદ્ધિયુક્ત મદદ મેળવવા માટે રામભાઈને પૂછવાનું ઠરાવ્યું છે સુશીલાએ તથા મ્હેં. હું મુદ્રિકાને ઘેર ગયો. રામભાઈ માટે પૂછ્યું. રામભાઈ આવ્યા. હેમને વાત કરી (રજીસ્ટ્રારને પત્ર પ્રથમ બતાવીને). હેમણે ખુશીથી હા કહી.

વાંદરા—તા. ૬-૮-૧૮ મંગળવાર : કાગળ આવ્યા : આણ્વંદશંકર “ પ્રતિજ્ઞાયોગધરાયણ ” માંથી નીચેના શ્લોક આપે છે : —

શ્રુતિસ્તુતમધુરા સ્વમાવરજા કરમમુક્તોદિયિતા પ્રવૃદ્ધતન્ત્રી ।

શ્રુતિવિચનગતેવ મન્ત્રવિદ્યા મજહદયાનિ ચલાદ્વક્ષીકરોતિ ॥

લખે છે—કેશવલાલ મુને “ સાચું સ્વપ્ન ” માં નોટમાં પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે (વીણા તો વાંસની શળીથી વગાડાતી હતી. ઈ. ઈ.) તે ઉપર આ શ્લોક પ્રકાશ પાડે છે (પંક્તિ ૨ ની ઉપર ચિહ્ન હેમણે મૂક્યું છે).

પણ કેશવલાલે અભિધાનચિન્તામણિનો આધાર બતાવ્યો છે—તો તે અ. ચિં. નો ઉતારો આણ્વંદશંકરને બોલે છે—પૂછે છે—ત્હમારી કને છે ! હોય તો મોકલો.

વાંદરા—તા. ૭-૮-૧૮ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : આણ્વંદશંકર (અમદાવાદ).

જવાબ મઈ કાલ્પના કા. નો. અભિધાનચિન્તામણિમંત્રિનો ઉતારો લખી—તે ઉપર મ્હારી remarks લખી નોંધ તૈયાર કરીને બીડી :

મુલે વશશલાકા—એમ છે—તે ઉપરથી સ્પષ્ટ છે. કે વીણાના અંગ કે ઉપાંગની વાત છે—ઉપકરણની નથી. મૂલ=top કે bottom તે જૂદી વાત રહેશે; bottom હશે તો ઘોડી કે હેલું કાંઈ હોય; પણ વગાડવાની શળી તો નહિં જ. પ્રતિજ્ઞાયોગધરાયણ મંત્રિ શ્લોક ત્હમને

જડ્યો છે તે સારો પ્રકાશ પાડે છે. અગિળીના નખથી વીણા વગાડાતી હતી—એ સ્પષ્ટ થાય છે.

કોળ પછુ વપરાતો હશે—દિલ્હીના સારંગી વગેરે જેવાં વાદ્ય હશે. તે પ્રસંગે વીણાનો અર્થ ગ્રિયલ કરી વ્યાપક કરવો પડશે.

વાંદરા—તા. ૧૩-૮-૧૮ મંગળવાર : કાગળ આબ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ).

વિવર્તલીલા પ્રથમ instalment 'વસન્ત' માટે મોકલ્યો.

વાંદરા—તા. ૧૫-૮-૧૮ ગુરુવાર : કાગળ આબ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ).

વિવર્તલીલા માટે ઉપકાર લખે છે :

"It will be a very interesting serial and I wish you carry it on with all your zeal and make it embrace all the fields of your thought and experience. The Vasant, as it is, is often very dull and any article like this can relieve the monotony."

વાંદરા—તા. ૭-૧૦-૧૮ સોમવાર : ૭-૫૪ A. M. માં સાન્ડાકુઝ હું ગયો. કન્હયાલાલ મુનશી ટ્રેનમાં હતા—મુંબાઈથી. સમાચાર પૂછ્યા—હાલ બધાં ઠીક છે. હજી છોડરી ગર્ભ કાઢ્યથી જ કાર્ધક લયમાંથી મુક્ત છે. Suburbs માં બંગલો સોંપે છે.—તે માટે અત્યારે સાન્ડાકુઝ ગય છે.

વાંદરા—તા. ૧૬-૧૧-૧૮ મંગળવાર : કાગળ આબ્યા : નર્મદાશંકર દે. મહેતા, (અમદાવાદ)

'સ્મરણસંહિતા' પ્લેંગી—તે માટે ઉપકાર માને છે—લખે છે :—

"આપનું સર્વાંગમધુર ખંડકાવ્ય હું આજરોજ અવલોકી ગયો છું. આપના "બે બોલ"માં આપે કહ્યું છે કે કાંઈને પણ આ ખંડકાવ્યથી આશ્વાસન મળશે—તો આપનો પ્રયત્ન સાર્યક થશે

ગણાશે. આપની શુદ્ધ વાસના મહારા જેવા મન્દાધિકારી પણ ‘સમાનધર્મી’ હૃદયમાં ચરિતાચ્ચંચેલી બાણી આપને સંતોષ થશે.”

“તત્ત્વદર્શન”નો પ્રકાશ પ્રખર સૂર્યના તાપ જેવો છે; કવિ-જનનું કાન્ત દર્શન પ્રધાન્ત ઉપકાળ જેવું છે. તેથી જ મન્દષ્ટાઓ (Sic દ્રષ્ટાઓ) પરમાત્માને ‘કવિ’ સમ્બંધી વર્ણવે છે. મનુષ્ય-યોનિના કવિયો તે પરમાત્માના દિવ્ય પ્રતીકો છે.

“માનવહૃદયના ગૂંચાચેલાં વાસનામય ઠોકડાંઓ-હૃદયગ્રન્થિઓ-અધટિતઘટનાપટીપસી’ માયાનો આશ્રય લેવાથી ઉકેલાતાં નથી, બદલે તેનાથી તો ઠોકડાં છોડી દેવાય અથવા કાપીને તાંતણા છૂટા પડાય. ત્હેનાથી સુન્દર છન્દોમય વસ્ત્ર વણાય નહિ. સુન્દર આત્માના સ્વરૂપને રોકે ત્હેવી છદોમય કૃતિ તો ‘ઘટિતઘટના’ યોગ કરાવનાર કવિજન જ કરી શકે છે.

“વિચારકનું તત્ત્વદર્શન પ્રબળ હોય, પણ સધળાને તે પ્રમાણે હૃદય ધાય ત્હેવાં દિવ્યચક્ષુ હોતાં નથી. તેવા મધ્યમાધિકારીઓને તો અવિસંવાદી ભ્રમરૂપ કવિનું દર્શન ઘણું ઉપયોગી અને પ્રમાણપક્ષપાતી હોય છે, અને તેથી કાવ્યદ્વારથી જ કેટલાકને અધ્યાત્મપ્રમા પ્રકટે છે.

વાંદરા—તા. ૧-૧૨-૧૮ રવિવાર : “વીસમીસદી”ના નોંહેખરના અંકમાં ‘ગોવલણી’ નામની વાર્તા ‘મલયાનિલ’ની લખેલી સારી છે એમ ખરસદે તેમ જ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ કહેલું—તેથી આજ જરાક જોવા બેઠો. તરત મ્હને લાગ્યું કે આ તો બંકિમચંદ્ર ચેટરજીની એક વાર્તા ઉપરથી તો નહિ હોય! લગભગ ૯૯ ટકા ખાતરી જેવું લાગ્યું.—કૃષ્ણલાલ કનેથી બંકિમના કેટલાક ગદ્ય લેખોના ગુજરાતી ભાષાંતરનું પુસ્તક કેટલાક વખત ઉપર આપ્યું હતું.

‘બંકિમનિબંધમાળા’ માંહિ, ‘પ્રસન્ન ગોવલણી’ને વખતોવખત ઉદ્દેશ કરેલા જણાયા-પણ મ્હને લાગે હતો ત્હેવી વાર્તા ના જણાઈ—નિબંધ પણ નહિ—છતાં નિરતિ જોવા માટે ઘેર લઈ આવ્યો.

વાંદરા—તા. ૧૪-૩-૧૯ રવિવાર.

ટ્રેનમાં આશુ'દેશંકરને સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ માંની બે બાબતો બતાવી :—

(૧) પૃ. ૨૬૩ મેં રૂપામાસ્વદ્યં ચકિતહરિણીપ્રેક્ષણે દૃષ્ટિવાતમ્ ધ.
શ્લોક (મેધદ્વતનો છે-છતાં) કુટનોટમાં 'માલતીમાધવ' એમ છે.

(૨) અંતભાગમાં પૃ. ૮૫૧ મેં

જયતિ તેઽધિકં જન્મના જગત્

શ્રયત્ત્વં હિન્દિય શાસ્ત્રદત્ત વૈ ।

દ્યુતિ દશ્યતાં દિક્ષુ તાવકા-

સન્નિધિ પૂતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥

મૂળમાં વ્રજઃ છે તે જાણીને ફેરવ્યું છે જગત્.

એ ગોપિકાગીતમાંથી શ્લોક છે—ને અર્થ કુટનોટમાં આપ્યો છે.

તહેમાં—“તહારાં આશ્રિતજન બધી દિશાઓમાં તરવરે છે તે જો”
એમ છે. ત્યાં આઈ ગયા—ને “તહને સોધે છે” એ અર્થનો અનર્થ.
આશુ'દેશંકર આશ્ચર્ય પામ્યા.

વાંદરા—તા. ૩-૮-૧૯ રવિવાર : કામળ આબા. Erach

Tarapore (Calcutta)

Capt'n-R. L. Turner of the 2/3 Gurkha Rifles

હેમનો મિત્ર કેમ્બ્રિજ વખતથી છે હેનો અભ્યાસવિષય સંસ્કૃત અને
Philology હતો અને ગુજરાતીનો અભ્યાસ પૂર્ણપણે કરવાની
ઇચ્છા છે. Wilson Phil. Lectures ગુજરાતી વિશે આપવાનું
હેને મૂળ સોંપ્યું હતું પણ લઢાઈમાં જવું પડ્યાથી છોડવું પડ્યું હતું.
He is a keen student and well equipped with
modern philological methods. He wants to con-
sult you about his work in Gujarati.

પાછો ઈંગ્લેન્ડ જવાનો છે—પણ—મુંબઈમાં થોડા અડવાડિયાં
રોકાવું પડ્યું છે. He will write to you for an appoint-

ment to meet. હેને મદદ કર્યો. He is in search for some Guj. Scholar who could give him information about the older stages of Gujarati and I could think of you alone."

વાંદરા—તા. ૫-૮-૧૯ મંગળવાર : કામળ આબ્યા. Capt'n R. L. Turner (Bombay).

પ્રો. તારાપોરવાળાએ મ્હને કા. લખેલો તે વાતને ઉદ્દેશીને લખે છે—He has written to you to ask if you would be kind enough to allow me to call on you." પણ એ બા. હેને કા. મળ્યો તેજ વખતે હેને Egypt જવાનો હુકમ આવ્યો અને આજ (તા. ૫ મીએ) ઈપડી પણ ગયો હશે. પણ લખે છે—

"I trust however that I may be permitted to call on you when I return to India next year."

વાંદરા—તા. ૧૨-૮-૧૯ મંગળવાર : રામભાઈને વાત મહે' કરી કે આણંદશંકર Elph. college ની જગ્યા સ્વીકારી છે. એ પ્રુથ થયા. "ભાંડારકર પછી બીજો નંબરે કોણ ?" રામભાઈએ પૂછ્યું. મહે' કહ્યું—"આણંદશંકર જ." રામભાઈએ પણ એ જ મત મનમાં હોઈને જ પૂછ્યું હતું.

વાંદરા—તા. ૧૪-૮-૧૯ ગુરુવાર : કામળ આબ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ).

લલ્લુભાઈએ હેમના ઉપર લખેલો કામળ (બનારસ યુનિ. ની કાલેજના પ્રિન્સિપાલની જગ્યા લેવા માટે આમદનો) વાંચવા બીડ્યો છે. ૩૦ મીએ ૩૧૩ પાઠો આપવાનું લખ્યું છે—

"As the matter was urgent, I had to make up my mind yesterday and so I had to act

before I received your reply. But I had the benefit of Virubhai's opinion which in the matter of the conclusion agrees with yours. (Please convey my thanks to Dayarambhai for his advice which I value a great deal.) As you have not stated your premises I do not know whether they are the same as Virubhai's."

"Now, I will tell you what I have done. I have agreed to accept the offer on certain conditions. The appeal which Lallubhai and Gandhiji made to me was so strong that it was impossible to resist it. Uttamlal supported them with a telegram in which he said: "The *call* must be obeyed without hesitation." Moreover you know that I have always been a great dreamer in the matter of the potentialities of the Hindu University."

વાંદરા—તા. ૨૪-૮-૧૬ રવિવાર : આણંદશંકરે બનારસ યુનિ. માટે લખ્યું છે કે માત્ર માલવિયાના casting vote થી આણંદશંકરની પસંદગી થાય એ સ્વીકારાશે નહિ; તેમજ governing body માં સર્વાનુમતે પસંદગી થાય તો કબુલ કરશે ઇ. ઇ.

વાંદરા—તા. ૩૦-૮-૧૬ શનિવાર : કાબળ આગ્યા : મોહન-દાસ ક. ગાંધી (મુંબાઈ).

"નવજીવન" સાપ્તાહિક બની હેમન્તા હાથ નીચે નીકળશે. પ્રથમ અંક માટે ઘણો ટુકો લેખ સુધવાર પહેલાં મળે એમ માગે છે.

વાંદરા—તા. ૧૨-૯-૧૬ શુક્રવાર : કાબળ લખ્યા : બ. ક. કાકર (પૂના).

Oriental Conf. ના સેક્રેના કાગળનો ઉદ્દેશ કરીને પૂછ્યું કે ત્હમે ગુજ. વ. સો. વગેરે સંસ્થાઓ સંબંધી એકાદ note કો-ફરન્સ માટે તૈયાર કરશો?—તો હું ત્હમને તે કા.નો જવાબ લખ્યું. મ્હેં એક paper મોકલ્યો છે—ને હાલ *Philg. Lectures* જાણવામાં તથા *M. A. Lectures* આપવા તૈયાર કરવામાં તદ્દન બીજો વખત રહે એમ નથી.

મ્હારું *University lecture* પૂરું થયું.—પછી એક બાઇ કહે નરસિંહમાં 'ચો' પ્રત્યય (વળીનો છે) તે તમે કહ્યું કે પ્રાકૃતમાં મૂળ હોઈ, પછી મરાઠીમાં છેવટ સુધી રહ્યો ને ગુજરાતીમાં થોડા પ્રદેશમાં ને થોડા સમયમાં રહી પછી નાજૂદ થયો. પરંતુ એમ પણ કહેવાય છે કે નરસિંહના ગુરુ કોઈ દક્ષણી હતા. તેથી મરાઠી 'ચા' પ્રત્યય પેડો.—મ્હેં કહ્યું—ત્હમે એમ માનવાને મુખત્યાર છો. તો કહે :
 “Your view is more historical and thoughtful.”
 —મ્હેં કહ્યું—“Well yours is mythological.”

બાંદરા—તા. ૧૫-૬-૧૬ સોમવાર : કાગળ આવ્યા—બ. ક. કાકર (પૂના) કાઠં.

“કૃપાપત્ર.

Oriental Conference માં વિષય તરીકે ગુજરાતી, પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત વિશે આજ સુધીના અભ્યાસનાં જે કંઈ પરિણામો *Wilson* અને *B. A. Post-graduate* માટે ત્હમે તૈયાર રૂપમાં મોકલી ચૂકેલા છે તેનું જ કંઈ દુંકું પુનઃકથન જેવું મોકલશે તો ચાલશે. ૧૦ ઓક્ટોબર અગાઉ મળવું જોઈએ. પછી જેમ મરજી.

‘સોસાયટી’ના ટુંકા અહેવાલ વગેરે વિશે મ્હેં અમદાવાદ લખેલું જ છે કે જરૂર પારે તો આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી એવું તૈયાર કરે વગેરે. એમાં ત્હમારે મ્હારે કશી તસ્દી લેવાની નથી. હતાવળથી લખ્યું છે તે માટે ક્ષમા ચાહું છું. બસવંત કન્યાશુરાવના પ્રણામ.

પૂના—તા. ૫-૧૧-૧૯ શુક્રવાર : સાદા પાંચે હમે, રમણભાઈ સાથે, બ. ક. ઠાકોરને ઘેર ગયા. ઠાકોરનો છોકરો ચુકુન્દ, સાચકલ ઉપર, હમારો માર્ગદર્શક હતો. હમે ગાડીમાં હતા.

મહા, fruit, (કેળાં, મગફળી, અને ઘીમાં દૂનું કરેલું ખજૂર) બધાએ આરોગ્યાં, રમણભાઈએ, દરેક મેવો બગડે નામાને ધોરણે લીધો.

બકુલ-કેસર-કેસુડો—એ વિશે ઠાકોર પૂછવાથી મહેં સવિસ્તર ઉત્તર આપ્યો. રમણભાઈ વાતથી અનુસયા હતા તેથી ઇતિહાસ બધો પ્રથમ સમજાવ્યો. મહેં દલીલો અડધી પણ ના કરી એટલામાં ઠાકોરના મન ઉપર પ્રકાશ ઝળક્યો; કહે—“હાં ! તમારું કહેવું એમ છે કે કેસર એટલે ‘કેસુડો’ નહિ !” મહેં કહ્યું—“હા.” એ જૂલ્યથી બકુલ=કેસુડો એમ પ્રથમ સમજેલા. હવે તો બકુલ અને કેસર જૂદા એ ભ્રમમાં પડ્યા છે. પણ જૂલ્ય હેને મહેં બતાવી.

પછી જોહર તે જતુગૃહ ઉપરથી છે એ વિશે મહેને કેટલાક માસ ઉપર પત્ર લખેલો તે પ્રશ્ન પાછો કાઢ્યો. Jacobi's Maharashtra માં એ જાડઘર (હર) કે જે હશે તે Context માં જોવું જોઈશે.

જોયું. ત્યાં તો લાક્ષાગૃહ જ છે.—જૂદી જ વાત છે—Maharashtra Erzo-Jacobi. p. 5 l. 37—જડઘર=a house of lac. Also P. 6, ls 8. 8. 11.

કુમારસુત વિવાહ કરેમો, સસ્ત + + + ગૂઢ-નિશમપવેસ કરેમો જડઘરં-સાથ વિવાહનંતરં મુદપસુતસસ ભગિદાનેન + + કરિસામો સિ મંતિઝ્ઞ. (p. 5)

+ સુરંગા ચળાવિઆ જાવ જડઘર + + + (6-8)

પ્રવેસિઓ કુમારો સદ્ વહૂ જડઘરં । (6-11)

This lac-house is obviously different from જોહર (સમગ્ર) of the Rajputs.

. Oriental Conferenceનું કામ ચાલ્યું. હું તથા રમણભાઈ Vedic તથા classical literature માં ગયા.

બ. ક. કાકેરનો નિબંધ—The Text of the Shakuntala—એ વિશેનો—લખો હતો. માહિતી થોડા ભાગ જ વાંચ્યા હતા; આપાનું સૌન્દર્ય, સુધૃષ્ટિતા, ઇત્યાદિ ગુણો જોયા પ્રકારના હતા; critical canons સારા બતાવ્યાં હતાં, પણ હેના વિનિયોગમાં શૂણ્ય ખાધી હતી. જેમકે—

(a) કાર્યા સૈકતલીનહંસમિથુના

સ્રોતોવદા માલિની

વાદાસ્ત્રામમિતો મિથળહરિણા

ગૌરીગુરોઃ પાવનાઃ ।

અહિં બીજી પંક્તિમાં હરિણાઃ ને બદલે ચમરાઃ એમ કાશ્મીરી બંગાળી texts માં છે—તે પોતે સ્વીકારે છે.

આમ કરવામાં આ પંક્તિનું સ્વમાધુર્ય કેવું વહે છે તે પોતે ભૂલી જાય છે; તેમજ ચમર (yak) તે આશ્રમમાં ના હોય;—જેંડા જંગલમાં હોય; તેમજ પર્વતપાદમાં નહિં—જેંડા પર્વત ભાગમાં હોય; તે પણ ભૂલી જાય છે.

(b) અંક ૪ થાના આરંભમાં સિંધે કરેલા પ્રભાતવર્ણનના શ્લોકો શામ્બેકતોડસ્તસિચરં પત્તિરેવધીનામ્ તથા અન્તર્હિતે શશિનિ સેવ કુમુદ્વતી મે ઇ. છે. બંગાળી text માં બીજા બે શ્લોકો છે કર્કષૂનાં ઇ. નંકાકેર આ બંગાળી text વાળા શ્લોકો સ્વીકારતાં ફેરે છે કે કાઠી નાંખવા હોય તો શામ્બેકતોડસ્ત—ઈ. તથા અન્તર્હિતે શશિનિ—ઈ. એ બે કાઠી નાંખવા !

આ સુંદર શ્લોકો, બ્યંજનાપૂર્ણ શ્લોકો, કાઠી નાંખવા ! છતાં—

(c) નાટકના વૃત્તાન્તની નિરીક્ષા કરતાં કાકેર ફેરે છે—દુર્વાસાનો શાપ તે વાર્તામાં બે રંગના ભાગ પાડે છે. પૂર્વભાગમાં નૃમારસની કૌમુદીથી રંગાયેલો વૃત્તાન્ત છે; બીજામાં સુર્યોદયથી પ્રકાશ-દીપ્તિ જુદી જ પામેલો ભાગ છે. આ crāncāngam નું મૂળ

યાવેકતોસ્તશિશ્વરં ઇ. વાળા શ્લોકમાંથી પોતે ઉપજાવેલી વ્યંજના જણાય છે. તો તો પછી એ શ્લોકનો ત્યાગ કેમ થશે ?

એક નિબંધની વાત રહી ગઈ. પંડિત બેચરદાસનો અર્ધ-માગધી—વિશેનો નિબંધ માગધીમાં લખેલો હતો; કાંઈ માગધી સમજશે નહિ, હેને અંગ્રેજી ના આવડે, બીજાએને ગુજરાતી ના આવડે, તેથી દિન્દીમાં સાર કહી જવાનું હેને બધાએ કહ્યું તેમ હેણે ક્યું. નિબંધ મફતવનો હતો—મુદ્દો આ હતો:—

(a) અર્ધમાગધી હાલ કહિં લખ્ય નથી. મ્હોટા દુકાળ પછી હેનો નાશ થયો. પછી જૈન આગમ લખાયાં તે અર્ધમાગધીમાં નહિ, બીજી પ્રાકૃતમાં.

(b) હેમચન્દ્રે (VIII-iv. 287 માં) (વૃત્તિમાં) કહ્યું છે કે આર્ષપ્રાકૃત અર્ધમાગધીમાં છે, તે બહુધા પ્રથમા એકવચનના એકારાન્ત રૂપને લીધે જ—તે ઠીક નથી. માત્ર એક અંશથી અર્ધમાગધી ના થાય. અર્ધ તે પૂરું અર્ધ જોઈએ, તે ઉપરથી ઉપરનું અનુમાન ક્યું છે.

પૂના—તા. ૭-૧૧-૧૯ સનિવાર : આણંદશંકરનું ઓળખાણ. વિ. પ્ર. વૈલે ગવર્નર જોડે કરાબ્યું. બનારસ જાય છે તે વાત કહી. એટલે ગવર્નરે કહ્યું:—We are losing our best man. પછી વળી ફરે—You will repent after going there. આણંદશંકર ફરે—I am going there under a call of duty to my country. હેરી મતલબનું કહ્યું.

વાંદરા—તા. ૧૧-૧૧-૧૯ મંગળવાર : રહવારે પાંચ વાગ્યે હું તૈયારી કરતો હતો. એટલામાં કોઈ બુલંદ અવાજે ગાતું સંભળાયું. મધુર—અવાજથી સાડું કાઢી ગાતો હતો. આસાવરીના સર હતા. શબ્દો સમજાવા લાગ્યા. મં-ગ-જ-મં-દિ-૧-સો-જો-દ-યા-મ-ય નક્કી એ જ ગીત !

એક મોટર પથરની એક આગળ ઉભી હતી, મ્હારી ધીરજ રહી નહિં, તે નીચે ઉતર્યો—હું જાણું છું તે ગાનારને ખબર ના હોય તેમ—જીવનવન ભતિ વેગે વટાવ્યું એ સખ્દો નીકળ્યા મોટરમાંથી જ. “ત્રાણુ છે એ?”—મ્હેં પૂછ્યું. “એ તો હું છોટાલાલ!” “પણ અહિં શા માટે?” “કાંઈ જ નહિં, ફક્ત આપને આશીર્વાદ દેવાને.” હું ધરમાં ચડું છું લેટલામાં તો ટેકસીમાં બેસીને પાછો એ ગયો, શુભ થઈ ગયો.

આ શી dramatic, romantic રચના હેલો કરી? ને ૧૦-૧૫ ફિયા ટેકસીના ખરચીને? માત્ર પેલી નોકરી મેળવવાને? મ્હારું હૃદય વીંધાયું; અંદર જઈને ખુરશી ઉપર બેસી જઈને હું રોઈ પડ્યો. હૃદયે હૃદયનું કામ કર્યું; બુદ્ધિયે બુદ્ધિનું કામ કર્યું—અને મને સમતોલ રાખ્યો. હેની યુક્તિને વશ હું ના જ ગયો—તો પણ પ્રભુ! હેના આ અચિન્તિત કામળ કૃત્ય માટે હેને સુખી કરો!

વાંદરા—તા. ૧૪-૧૧-૧૯ શુક્રવાર : યુનિવર્સિટીમાં ગયો—M. A. ના અભ્યાસક્રમ માટે University Lecturer તરીકે લેક્ચર આપવાને. આર વાગ્યે રમણલાલ યાચિક તથા ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા આવ્યા. પ્રથમ ફ્રે કલાક historical work બાબતમાં ચર્ચા થઈ. રાણી રાજકુમારી વ્યુત્પત્તિ મ્હને પૂછી, ‘વસન્ત’માં ‘મુન. બાવાનું’ મંધારણું’ વાળા લેખમાં મ્હેં એ વ્યુત્પત્તિ ચર્ચા છે તે જોવાનું હતું. બ્યાખ્યાન—સખ્દ મ્હારા ઉદ્દેશ બાપણમાં શા અર્થમાં છે તે રમણલાલ સમજાવ્યા નહોતા તે સમજાવ્યું.

પ્રસંગવશાત્—પાણાલીપ્રસન્નચર્યાન તથા રોવડશિક્ષણવ્યવસ્થા માધ્યમ ને આખ્યાન નામ કેમ આવ્યું છે તે ‘પ્રસ્તાવના’માં સુત્રધારને મુખે ફેરવડાવ્યું છે—પ્રાકૃતમાં નાટક રચાય તે આખ્યાન ફેરવવા—ને તે માટે હેમચંદ્રે પ્રાજ્ઞપ્રમાણનું (૬૫ મું?) સૂત્ર લખ્યો એમ ફેરવડાવ્યું છે—તે વિશે મ્હેં કહ્યું કે પ્રાજ્ઞપ્રમાણ નામનું પુસ્તક વસ્તુતઃ હોવા

વિશે જ શંકા ભારે છે. ચમનલાલ દલાલે બહુ તપાસ કરી છતાં પત્તો નથી લાગ્યો. કાંઈ Catalogue માં પણ નથી.

નરસિંહ મહેતાનાં શૃંગારનાં કાવ્યો ઘણે ભાગે ઉઘાડો શૃંગાર જ વળુ'વે છે-દયારામની નિર્લજ્જતા કંઈ વધારે નથી-એ અભિ-પ્રાય મહે' બતાવ્યો; એ શૃંગારમાં ભક્તિની દાલનો ઉપયોગ વ્યર્થવત્ છે. આ પ્રેમભક્તિ અને સૂફીવાદની પ્રેમભક્તિ વચ્ચે બહુ ભેદ છે :- ઇ. ઇ. કહ્યું. રમણલાલ અને ગજેન્દ્રશંકરના મનમાં ના ઉત્પત્તિ. ગો. મા. ત્રિ. નો આ પ્રેમભક્તિનો ખુલાસો છે તે દષ્ટિબિન્દુને માન આપતાં પણ, આખર આ શૃંગાર હદ બહાર જાય છે એટલું જ નહિ, પણ હેતુ સ્વરૂપ પણ વસ્તુતઃ વખાણવાલાયક નથી. આ બધા શૃંગાર Orthodox type નો છે.-એમ હું જોદ્યો કે તરત રમણલાલ યાચિક પૂછે છે-What do you mean by orthodox? -મહે' કહ્યું-orthodox એ વિશેષણ કાંઈ નિ-દારૂપ મણવાતું નથી; વસ્તુસ્થિતિ માત્ર કહી. જૂના Classical સંસ્કૃત સાહિત્યના અવસાન વખતનો ઉઘાડો શૃંગાર તે જ Orthodox નો અર્થ અર્થ છે. ત્હમે અત્યારે શૃંગારરસની કવિતા રચો તો એ type ની ના રચો.

બાલણની કાદબરી વિશે મહે' કહ્યું-ભાષાન્તર Free છતાં Faithful ને સુંદર છે. (આ સખ્દો રમણલાલે નોંધી લીધા. શા માટે ?)

કાદબરી બાલણદે પૂરી ના કરી; ઉત્તર કાદબરી હેના પુત્રે કરી. એ પુત્રનું નામ જૂષણગાણ હતું એમ પીટર્સનના લખાણમાં છે. પરંતુ પાછળથી જણાય છે કે હેતુ' નામ પુલિન્દ, અથવા પુલિન હતું. કેવલસાલ મુવે બાલણકૃત કાદબરી edit કરી છે તેની પ્રસ્તાવનામાં પુલિન નામ કહ્યું છે. આ પુલિનની શોધ માટે કેશવ-લાલભાઈ લગારે માન લેવા ઇચ્છતા નથી.

કેશવલાલે આ પુલિનનું નામ મોંધ્યું વિ. સં. ૧૯૭૨ માં; અને એથી આઠ વર્ષ પૂર્વે વિ. સિં. ૧૯૬૪ માં 'કાદમ્બરી'ના ભાષા-તરની ૪ થી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં જીનલાલ પંડ્યાએ પુલિન્દ અને પુલિન એ નામની શોધની વાત ગોરીશંકર ઝોઝા, તથા Dr. Stein ના કાશ્મીરના MSS. ના catalogue ના આધારે કરી છે તે તરફ લક્ષ મ્હેં ખેંચ્યું.

પ્રેમાનંદનામાં પાત્રસ્વભાવનું આલેખન કરવાની શક્તિ ઉત્તમ છે-તે કથું, પણ સૃષ્ટિવર્ણન પણ ઉત્તમ કરે છે એમ કહેવું તે ભૂલ્ય છે. નળાખ્યાનમાં વનવર્ણનમાં ઝાડનાં નામનો મથુના છે તે Descriptive poetry ના કહેવાય.

વસ્તુના વિશે ચર્ચા કરતાં-હેનો ઇતિહાસ ગ્રા. કા. મા. અંક ૪ માં આપેલો છે, પણ તે માટે આધાર શો છે તે કથું આપણને કહેવું નથી, તે કથું. વસ્તુના કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનમાં તો અદ્ભુત વૃત્તાન્ત અપૂર્વ યોજના નથી-પણ મરાઠી કવિ અનંતની રચનામાં પણ તે જ નમૂનાનું છે-છ. વાત અંબાલાલ જાનીએ બતાવેલી, હેમનું નામ દઈને, મ્હેં કરી. આ પ્રશ્નને વિશે વધારે અન્વેષણની જરૂર છે.

વાંદરા—તા. ૧૯-૧૧-૧૯ શુક્રવાર : જયેર પછી મુંબઈ 'યુજરાતી પ્રેસ'માં અંબાલાલ જાની મળ્યા. હેમણે વાત કરી કે વસ્તુમૂળ 'મિત્રધર્માખ્યાન'માંની જ વાર્તા હોદાલાલ નરસેરાએ "લક્ષ્મીરાસ" નામે મઘ વાર્તા પ્રમટ કરેલી ધર્મા વર્ષ ઉપર-તે મળતાપણું ખ્યાન ખેંચનારું છે. કિયું પ્રથમ ને કિયું ૫છી ક. તપાસ કરવી જોઈયે.

વાંદરા—તા. ૨૦-૧૧-૧૯ ગુરુવાર : યુજરાતી પ્રેસ-અંબાલાલ જાનીને મળ્યો. 'લક્ષ્મીરાસ' તો 'મિત્રધર્માખ્યાન' ૫છી પ્રમટ થયું છે એમ નંદવરલાલથી અંબાલાલે જાણ્યું.

વાંદરા—તા. ૨૫-૧૧-૧૯ મંગળવાર: Universityમાં ગયો. રમણલાલ, ગજેન્દ્રશંકર, અંજરિયા (પા કલાક મોડા), અને પરસદ (પુણે કલાક મોડા), આબ્યા. હતા.

આગના લેકચરમાં કેશવલાલભાઈની કેટલીક વિચિત્ર Editing ની રીતિયો, કષ્ટિત વ્યુત્પત્તિયો ઇ. વિશે સ્પષ્ટતાથી ફેલેલું પકડ્યું. રમણલાલ તથા ગજેન્દ્રશંકરને હેમાં અન્યોયવૃત્તિ મ્હારામાં જણાવ હોય એમ ના લાગ્યું. એટલો સંતોષ.

મિહિરામજી શબ્દ કાદમ્બરીમાં છે તેની વ્યુત્પત્તિ શી?—એ પ્રશ્ન મ્હને થયો. કેશવલાલભાઈએ ખુલાસો નથી આપ્યો.

મિત્ર (=સૂર્ય)—મિત્ર (અવસ્તા)—મિહિર-પહેલવી-તથા ફારસી-મિહિર (સંસ્કૃત)=સૂર્ય, એમ છે, પણ બામણ-એ અંશનું શું?—ને અર્થસંબંધ ?

રમણલાલ યાચિકે સૂચવ્યું મહાર્ણવ ઉપરથી હોય ? મહે' કલ્પુ:— 'ખરૌખર' લાગે છે ઠીક. મહાર્ણવ-મહારણવ-મહારાવળ મહારામળ— મિહિરામજી—આમ ક્રમ ઉત્સર્ગાનુકૂલ જણાય છે. રમણલાલને આ ખાખતનો જશ ઘટે છે.

વાંદરા—તા. ૫-૨-૨૦ મુરુવાર : કાગળ આબ્યા : “ મુગ્ધ. ”—(?)

લખનારે નામ ઠામ નિશાન કશું નથી આપ્યું. એક કાવ્ય લખ્યું છે-છન્દહીન રચનામાં; કાંઈક ધ્યાન ખેંચે હેવું છે-તેથી નીચે જોતાયું છે:—

આસમાની શૃહનિવાસીને

સાગરને તીર વસતા,
ચંદાની સાથ મધુરું હસતા,
ઠ્ઠાના હો. ૧ પ્રૌઢ વિધાયક !
નિત્યનું તારું રમણસ્થાન ત્યજ,

૧ 'સાહિત્ય'નાં આંગણાં અજવાળ્યાં,
એ તે એનું અહોભાગ્ય !

નૂતન શ્રી સમાણી
રુપુપમાળાઓ ધરી,
ગુર્જરી દેવીને ચરણે,
અમુણાંચું અદ્ભુત સંગીત,

કાંઈ સ્વર્ગોવ તંત્રીનું,^૪
વળા ટંકાર કયાં ને જંકારી કયાં,
હો રસિક કવિવર !

તહારા વિષદાવાનગની રમૂતિઓથી^૫
અન્ય બંધુઓને સ્વર્ગના પુણ્ય
પન્ય દેખાડ્યા,

આ તે સમણા કે સાચાં અનુમાન !
શબ્દયુદ્ધો તે કાંઈક ચેતનાં,
શત્રુઓ કાંઈક દમ્યા ને કાંઈક પ્રજટાવ્યા,
પણ કુકડેકુટીઆ વાણીમાં એ ચમત્કાર !
સુરસ ને સૌમ્ય, રસિક ને મર્માંગા
સુરમ્ય સુમ-ધબ્યાં કુસુમ સાં કુમળાં,
બાવવાડી છંદપરપથી વચનો ફેરી,
અપઘામઘને ન સફળ કીધું.

શબ્દયુદ્ધ ને વાજયુદ્ધનાં
સર્જનજૂનાં આયુષો હોડી,
ઉપદસનના મિષ્ટ સ્વરે
સત્તની વીરતાક વગાડી છે.

પસપાતવિદોળા અમાનુષ ન્યાયથી,
સમીક્ષાનો સાર રમી,
પ્રભાતકેરા તપસ્વીનાં ગુણોત્તરું

વિરલું પણ પ્રિયકર (દર્શન)
 પડદા પાછળથી કરાવ્યું.
 પણ વિખળના ઓ અવતાર !
 ગમે તેવા સ્વરૂપધારણામાં,
 હિરણ્યકશિપુને સંહારવાની ઉચ્ચતા
 છોડી,
 કુંળા કામળતા લીધી તેમાંથી પણ,
 વ્યકિતત્વ તારું પારખીને,
 ધન્યવાદની અંજલિઓ ભરીભરી,
 રસસરિતામાં ડાલતાં ડાલતાં,
 'મુગ્ધ' થઈને 'મોટાલાલ !' ત્હારા
 આત્મનું પાલવે, કવચિત્ દસતા
 આ ચિત્ર કેરી પ્રસન્નતા સમર્પુ હું.
 "મુગ્ધ"

Blue Bungalow મ્હારું રૂંદેડાણુ છે તેથી આમ !

૧ "સાહિત્ય"માં હું કદી લેખ નથી મોકલતો તેથી.

૨ "કુસુમમાળા" - મ્હારો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ.

૩ "હૃદયવીણા" મ્હારો બીજો કાવ્યસંગ્રહ.

૪ "નૃપુરસ્કંકર" મ્હારો ત્રીજો કાવ્યસંગ્રહ.

(પણ 'ટંકાર' શા માટે? ખબરદારનો 'ભારતનો ટંકાર' તે તો અહિં ના સંભવે).

૫ "સ્મરણસંહિતા" - મ્હારું In Memoriam કાવ્ય.

૬ વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ ઇ.માં મ્હેં કરેલા વાદવિવાદોના લેખ.

૭ બાલણુનો અપૂર્વ ગ્રન્થ; 'ખીચડીના તપેલામાં અદ્યદાર'

-ઇ. મ્હારા કટાક્ષ તથા ઉપદાસના લેખ.

૮ 'પ્રજ્ઞાતનો તપસ્વી' મ્હારું માનીને આ લખ્યું છે. પણ એ ભૂલ્ય થઇ.

વાંદરા—તા. ૬-૨-૨૦ શુક્રવાર : ધતુભાઈએ કીલાભાઈ કેત મેઘદૂત" ભાષાન્તર આપ્યું. 'મુગધ'નો પણ હેમને બતાવ્યો. તારાથી અમુક ભાગ સમજાતો નહોતો તે ઉપર હેમણે પ્રકાશ પાડ્યો. ૧ માસના "સાહિત્ય"માં "પ્રભાતનો તપસ્વી"—નામનું નકાના-ક્ષતી parody જેવું લાંબું કાવ્ય આવ્યું છે, તેનો લખનાર કવિ મોદાલાલ" એમ તખલ્લુસવાળો કોક છે. તે વાત કહી એટલે મજાકું. "સાહિત્ય" અંગરિયાને આપ્યું છે. તરફથી લખશ.

વાંદરા—તા. ૨૩-૩-૨૦ મંગળવાર : ધુભાઈ કહે :- "નનુ-ભાઈ! ભાઈ (આણંદચંકર) અને તહમે ખંનેના પાંદણ ધણી બા, માં ૧૬ ઇર્ષા ખંનેને આટલો બધો સારો સંબંધ શી રીતે થયો?"

મહેં બધી વાત કરી. ૧૮૬૮ માં મિતતા ચર ચર. તે પૂર્વે ૮૯૦-૯૧ માં Age of Consent ના સંમલન વખતે મ. ન. દિવેદી તેડે થયેલી controversy માં આણંદચંકરે "મધ્યસ્થ"ની સહીથી pamphlet લખેલું વગેરે વાતો કહી...આણંદચંકરના વિચારો તે પછી મત્યાર સુધી બહુ આગળ વધ્યા છે ને 'અદ્વૈત' વિગેના મદારા prejudices ધટ્યા છે ઇ. ઇ. વિગતવાર ખુલાસો કર્યો.

અમદાવાદ—તા. ૨-૪-૨૦ શુક્રવાર 5. P. M.—પાછા થયેટરમાં મર્વા-સુ. તથા હું; (વિદ્યાની માલીમાં). ખૂબ બીડ હતી—કારણ રવીન્દ્રનાથ આવવાના હતા તે.

રવીન્દ્રનાથને માનવત્ર પરિષદ તરફથી આપવાનું આણંદચંકરે વાંચ્યું.

રવીન્દ્રનાથે પોતે તૈવાર કરેલું અંગ્રેજી ભાષણ વાંચ્યું. ખરેખર" happying હતું!

સાંચે હાલ દરવાજાના મેદાનમાં મીંધીજનું ભાષણ હતું. તપાં જવાને હમે બધાં તપાર થયાં.

મીંધીજી આવ્યા. મેટ્રોર્મ ઉપર ખુરશી ઉપર બેઠા. મદને

ગાંધીજી કહે : “કોની છાયા નીચે આજ બાપજી કરવું ?” મહેં ઉપરતું
આડ બતાવ્યું—અને તેથી પણ ઉપર આકાશબણી આગળી કરી.

એ કહે—“ના, ના; કોઈ તો જોઈયે.” પછી આજીવંદશંકરને
પ્રમુખસ્થાને બેસાડ્યા.

હેમણે યોગ્ય શબ્દોમાં ટુંકામાં પુરસ્કરણ કર્યું. ગાંધીજીનું
બાપજી શરૂ થયું. “પ્રજાવર્ગની દૃષ્ટિથી સાહિત્ય” એ હેમનો
વિષય હતો.

અમદાવાદ—તા ૩-૪-૨૦ શનિવાર : સાહિત્ય પરિષદના
કાર્યક્રમના દિવસનો ઉત્તરાર્ધ:—

કેશવલાલભાઈ પોતાનો “વનવેશી” નામનો નિબંધ વાંચ્યો.
Blank Verse માટે જે પત્રવ્યવહાર હમારે વાંચ્યો હતો તે જ
પ્રયાસ—“લુલિયસ સીઝર”માંના એંટનીના બાપજીના બાપાન્તરને
‘વનાક્ષરી’ જંદમાં ગોડવી-blank verse તરીકે અપાવવાનો હામાં
પ્રયાસ હતો. (મહેને કાર્ડમાં ૨૫૫૮ લખેલું કે તહમે પસંદ નહિં કરો
તો હું પ્રસિદ્ધિમાં નહિં જ મૂકું. છતાં આ પ્રસિદ્ધ કર્યું. તે બલે.
પોતે નાઠાજારી રાખી’તી—‘હાને હું blank verse કહેતો જ નથી’
એમ M. A. ની oral પછી વાત ચર્તા બોલ્યા’તા; ને મહેં કહ્યું
તું—“ત્યહારે હવે મહારે કશું કહેવાનું રહ્યું નહિં.”—પણ ખરું જોતાં
blank verse તરીકે જ પાછો અહિં તો ખેલ જીભો કર્યો હતો !).

હેમણે એંટનીનું બાપજી વાંચ્યું બહુ જ જટાથી અસરકારક
રીતે—પણ માત્ર ગદ્ય રીતે જ; પદ્યસ્વરૂપ જ પ્રગટ થતું નહોતું.

એ blank verse નો નમૂનો રજૂ કરતાં મહેલાં પ્રસ્તાવના-
રૂપે ચર્ચામાં ગીતિ, રથોદ્ધતા, ઇત્યાદિ ચર્ચાવિષય બતાવ્યા; તહેમાં
પણ અનેક ચિન્ત્ય રચણો હતાં; આ વિશે હું પાસે ટીકા ટુંકામાં
કરતો હતો. આ ઉપરથી કેટલાકે કહ્યું (મંજુલાલ દત્તે-વગેરેએ) કે
તહમે આ નિબંધ પૂરો થયેથી ચર્ચારૂપે થોડું જ બોલો. મહેં ના કહી.

પણ બપોરે આમલ ચાલુ રાખ્યો. પ્રમુખની પરવાનગી આપુંદ-
શંકરે મેળવી આપી-મ્હેં પાંચ જ મિનિટ માગી'તી.

વિ. પ્ર. વૈઘ કહે-“તમારો પાંચ મિનિટ !”

હું-(આ બધે નડતો ને નડતો જ) એમ મનમાં યતા)-“કહેશે
તો હાથમાં ધડિયાળ રાખીને બોલીશ.”

મ્હેં પાંચ મિનિટમાં જ ચર્ચા સફળી લીધી. આરંભમાં કહ્યું
-રા. કેશવલાલભાઈ એટનીની જ છટાથી એ ભાષણ વાંચીને
આ મંડળને આકર્ષણ કરી છાપ પાડી દીધી છે. હું એક કદંગી
સ્થિતિમાં આવ્યો છું. “લુલિવસ સીમર”માં તો જુટસ પ્રથમ ભાષણ
કરી ગયો, પછી એટની આવ્યો ને હેલ્પે લોકો ઉપર છાપ પાડી;
અહિં મ્હારે પ્રસંગે તો પ્રથમ એટની અને પછી જુટસ આવે છે
-(ખૂબ તાલીનાદ)-એટલે હું કેશવલાલભાઈ જેવી છટાથી આ મંડળ
ઉપર છાપ નહિં પાડી સકું. મ્હેં ચર્ચેલા મુદ્દા :—

(a) કેશવલાલે એટનીનું ભાષણ વાંચ્યું તે ખૂબી પદની
નહોતી, ગદ્ય બોલવાની છટાની જ હતી; માટે એ છટાથી હું ઉતરાતો
નથી; એ મદવાચનમાં મનાધરી જ'દનો લપ લગારે સચવાયો નથી;

(b) રથોદ્દતા જ'દ મનહર જ'દ જેવો વાંચી બતાવ્યો તે ગુરુ
અક્ષરોને લધુ કરી નાંખીને બોલ્યા હતા; જેની જરૂર નહોતી;

(c) blank verse માં બ્યુલ્કમ છે તે છટ નથી, પણ
essence છે.

(d) ‘વનવેલી’માં blank verse નો લાવો મૂદ રીતે કપો છે.

(e) ગીતિ વિશે કેશવલાલે કહ્યું કે ૧૨ મી માત્રાની ચિત્તિ
હિસારી દઈએ તો સર્વેશ જતોસા થઈ જાય છે; આ વિશે પ્રસંગોપાત્ત
કહ્યું કે ૧૨ મી માત્રાએ ચિત્તિ છે-પાદાન્ત નથી; (જ. ક. દા. ની
માફો માગીને કહું છું)-અને એ ચિત્તિ હિસારી દેનાં માત્ર ગીતિનું
ખીન્નું સ્વરૂપ થાય (વિપુલા); સર્વેશ માટે ૩૨ માત્રાનો ઉવરનો
જ તે પ્દુત લેવાનો છે.

દાદાના બાદદા ગાઝાદાદા લદા લદાદા ગા ળા ળા ળા એ જ
દયો-પછી જ બીજું' દલ સર કરો તો તાલ સચવાય.

(મનહરરામ પદ્મમાં પુતનો અસ્વીકાર કરે છે-સંગીતનો જ
વિષય મળે છે-પરંતુ આ પ્રત્યક્ષ પુત છે-મનહરરામ વચ્ચેમાં
બોલ્યા-સંગીતમાં તાલ મ્હેં ઉત્તર દીધો, “સંગીત અને પદ્મ શાસ્ત્રને
જોડનારો અંકોડો તાલ છે.”)

કેશવલાલે ઉત્તર આપ્યો-ઉભા થઈને પણ છેવટે કહ્યું-ગમે તેમ
હોઃ આ બાબતમાં નરસિંહરાવ અને હું હમે હમારી મેળે માહિં
માહિં સમગ્રી લઈયું; ત્હમારે કંઈ હામાં લેવા દેવા નથી.”

૧-૩૦ P. M. લાલ દરવાજાના મેદાનમાં-રવીન્દ્રનાથનું
બાપણ હતું-તેથી ભરચક મેળાવડો ચલેો હતો. ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦
માણસો હશે. બધાને જમીન ઉપર જાગમો ઉપર બેસવાનું હતું.

પ્રમુખસ્થાન ગાંધીજીને આપવાનું હતું. પણ એ મોડા આવ્યા.
તેથી આણંદશંકરે એકાએક જ મ્હારું નામ પ્રમુખપદ માટે સૂચવ્યું.
હું ઝડપાયો.

આરંભમાં રવીન્દ્રનાથ વિશે બે બોલ મ્હેં કહ્યા; મ્હારો અંગત
સંબંધ દર્શાવી આનંદનું ખાસ કારણ બતાવ્યું.

Subjects Committee ની મીટિંગ-

હમારા મ્હોંઆ વખતે મદુભાષ (મગન. હ. કાંઠાવાળા)ની
સૂચના રજૂ થઈ હતી (છપાયલા ઠરાવ ઉપરાંત).-“સાહિત્ય પરિષદ-
ના રિપોર્ટમાં તથા સા. પ. તરફથી પ્રગટ થનારાં પુસ્તકોમાં
શાળાખાતાની જોડણી વાપરવી !”

આ બાબતમાં ખૂબ ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ. રમણુભાઈ.
આણંદશંકર, હું, બ. ક. ઠા, બધા રદામા પડ્યા. કારણો બતાવ્યાં :
વડોદરાની પરિષદ વખતે જોડણી કમિટીનો રિપોર્ટ રજૂ થયો
-ઠરાવ થયો; અને હવે આ પાછું જીભું કરવું ? પ્રથમ એ ઠરાવ રદ
કરાવો પછી આ લાવો.

મહે' ઉભા થઈને જોડણી કમિટીનો ઇતિહાસ-કુંકાર્મા-પ્રથમ પરિપક્વ વખતથી માંડીને કલો-ને કહ્યું-“મિં. બાલા આ ઇતિહાસથી અનુભવા હોવાથી આમ બોલે છે. મહે' વળી કહ્યું-વડોદરામાં જોડણી કમિટીએ રિપોર્ટ રજૂ કર્યો (હમારામાં મતભેદ છતાં છૂટછાટ અરસ-પરસ મૂકીને અમુક નિઘષ ઉપર આમ્ના'તા)-ને તે રિપોર્ટ પરિપક્વે કળુપ રાખ્યો અને હવે આ બધું પાછું ઉથલાવી નાંખવું ?

મહુભાઈ કાંટાવાળા ફરે-“એકરાવ મહે' જ રજૂ કર્યો હતો.”
-વાહ ! મહે' હેમનો ઉપકાર માન્યો આ વાત સંભારી આપવા માટે.

અમદાવાદ-ના. ૫-૪-૨૦ સોમવાર : સગરામ પાછું વળાવી બંને ફું આવતો હતો-ત્યાં પૂલની ચરવાત ઉપર એક મુસલમાન જુ જાડી, એક બાપડો, ને એ હોકરીઓ ગાંસડાં પોટલાં લઈ ઉભા હતાં-હેમણે સગરામવાળાને પૂછ્યું-“એસાડીય !” મહે' હેને કહ્યું-લે બિચારાને-ફું તો નજીક જ ઉતરી જવાને છું. હેણે એસાડયાં. હોકરીઓ હાંડતી ગઈ. જૂને મિયાં સામાન સાથે ખેડાં-પૂલ અધવચ પહોંચ્યા ત્યાં આણંદચંદર તથા મૂળચંદ મોદરમાં પાછા જતા સડસડાટ ચાલ્યા ગયા. સલામ થઈ પણ મ્હારી ગાડીની ખૂબી હેમણે દીકી નહિ હોય; ફું, અનુભવી સાધારણ મેલાં લુગડાં-વાળી જાડી જ, હેવા મિયાં !

x

x

x

x

આણંદચંદરની ગાડીમાં હમે ત્રણ (સ., આ., હું) આ. બ. થિયેટરમાં ગયાં-

રમણભાઈની સ્થળનાથી ને મ્હારા અનુમોદનથી આણંદચંદરે પ્રમુખપદ લીધું.

રવીન્દ્રનાથે Students' Brotherhood ના મંડળને address વાંચ્યું. સારું હતું. પણ પરિષદના બાપણથી બહુ ઉતરણું.

રવીન્દ્રનાથને good bye કહી મુંબાઈમાં મળીશું કહ્યું; એટલે એ ફરે: “Unless you make yourself scarce; you have got a knack of doing so.”

હું:—"Have I? Was it therefore that I came up to Kalyan to meet you?" એ ચૂપ રહ્યા.

વાંદરા—તા. ૨૫-૫-૨૦. લવંગીનું Wedding* guests great number; all frinds comes. Ceremony, રચના વગેરે બહુ ઉત્તમ splendid. લવંગીને વદાય કરી.

વાંદરા—તા. ૨-૬-૨૦ શુક્રવાર : ખબરદાર વહેલા આવ્યા. મનહરરામ પણ આવ્યા. ચર્ચાઓ ચાલી—

(a) વૈશંપાયન એણી પેરે બોલ્યા—આખતમાં ખબરદારે quick grasp દર્શાવ્યો. મ્હને મળતા આવ્યા.

(b) કવિ "મોટાલાલ" બા. મસ્કરી ઠટ્ટા.

(c) પોતાનું અંગ્રેજી કાવ્યનું પુસ્તક the Silken Tassel

વાંદરા—તા. ૧૦-૧૦-૨૦ રવિવાર : હું બહેરામગોર અંકલે-સરિયાને ઘેર ગયો. મળ્યા.—અર્ધાગીરા માં (25. 16 માં વૂસોદ શબ્દ છે તે યુજ્યતે ના અર્થમાં "જોઈયે"—ની બરાબર છે એમ ખરેખારની પ્રસ્તાવનામાં છે. 103 માં જુજ્જદને બદલે વૂસોદ જ છે— જો લેખકને પ્રમાદ હોય એ તક જોટા હોય તો તો આ શબ્દનો આ પ્રયોગ વિલક્ષણ છે ને ધ્યાન ખેંચનારો છે.

વાંદરા—તા. ૭-૧૧-૨૦ રવિવાર : રામભાઈને ઘેર ગયો—જાણે નો past part. જાણત નહિ પણ જાગરિત છે તે બા. ખાતરી કરી. જાણત હું જોઈું જ આટલો વખત બાણુતોતો.

વાંદરા—તા. ૨૪-૧૨-૨૦ શુક્રવાર : ૭-૧૪ A. M. માં સાંટાકુજ બહેરામગોરને ઘેર ગયો. ચર્ચા કરી (શંકાઓ પૂછી). વિષય—અર્ધાગીરા વીરાકનામા તો પૂર્વાર્ધમાં ગ ક્ષધાથી ?—હેણે પૂછ્યા બે કલાક સુધી આ વિષય ઉપર ધણું જ inspiring તથા illuminating લેકચર જ મળ્યું હતું. બહુ જ આનન્દ થયો. Notes મેં લઈ લીધી છે.

વાંદરા—તા. ૨૯-૧૨-૨૦ બુધવાર : વીસરવિલામાં ગયો—
વિજયધર્મસુરિ બેઠા દત્તા-મળ્યા. વિદ્યાવિજય પથુ આબ્યા-મળ્યા.
ધન્વવિજય પારલે ગયા છે.

છાયાનાટકપ્રવચ્ચ ચબ્દ માટે પૂછ્યું-તો આચાર્ય વિજયધર્મ-
સુરિના ઉપર જર્મનીથી E. Hollizsch (હુસિચ)નો પત્ર આવેલો
મ્હને વંચાવ્યો. આચાર્યને Society ના ઓનરરી મેમ્બર
ખતાવ્યાનો Diploma મોકલ્યાનું હેમાં છે; લખે છે-માત્ર ૮-૧૦
honorary મેમ્બરો છે-ત્હેમાં Indian બે જ છે-એક Dr. R.
G. Bhandarkar, બીજા આ આચાર્ય. (Diploma મ્હને
ખતાવ્યો-જર્મનમાં છે)-કાગળમાં પાંચેક નાટકો હેમચન્દ્રના પછીના
સમયનાં વિશે ઉલ્લેખ છે-ત્હેમાં મારા પ્રશ્ન પૂરતો જીતારો મ્હે' લઈ
લીધો-તીચે પ્રમાણે છે:—

“The ધર્માયુદયમ્ is of special interest for the
history of the Indian Drama, as it professes to
be a છાયાનાટકપ્રવચ્ચ or magic lantern play and to
have been played with puppets—see p. 15, વર્ણિ-
કાન્તરાદ્ વતિવેષધારી પુત્રહસ્ત્ર શ્યાવનીયઃ (from the interior
of a curtain a puppet wearing the dress of an
ascetic has to be placed there). According to
નીલકંઠ on મહામારત (XII-294, 5) the popular name
of the magic lantern show (Sanskrit रूपोपजीवनम्)
was जलमंडपिका which Dr. Printz derives from Arabic
+ + “a shadow.” Have you met the expression
'जलमंडपिका' ?”

દયારામને ઘેર જઈને આ ચબ્દ ખતાવ્યો-હેમણે કહ્યું એ
અર્થ છે. મૂમનલામ (બેવડો; ઉપર ચબ્દ નિશાન છે તેથી બેવડો);
હેનો અર્થ Shadow છે.

વાંદરા—તા. ૩૧-૧૨-૨૦ શુક્રવાર : Gujarati Press—

(d) છાયાનાટ્યપ્રબન્ધની બાબત વાત નટવર તથા અંબાલાલને કરી. હુલિશના પત્રનો ઉત્તરો વંચાવીને હેમાં ફેરવેલું મહામારતનું reference જોવા માટે પ્રેસમાંની નીલકંઠી ટીકાવાળી મહાભારતની પ્રત સોધાવી મૂકવાનું કહ્યું.

ફરી Gujarati Press—

(૧) proofs સુધારી નાખેલ આપી દીધાં.

(૨) મહામારતનું reference જડ્યું છે તે મ્હને નટવરલાલે બતાવ્યું. નીચે પ્રમાણે છે :

રંગાવતરણ ચૈવ તથા રૂપોપજીવનમ્ ।

મયમાંસોપજીવ્ય ચ વિક્રમ્ય સ્તોહચર્મણોઃ ॥

(XII = શાંતિપર્વ-અ. ૨૬૫ સ્તો. ૫.)

આ ઉપરની નીલકંઠની ટીકા:—

રંગે રમ્યાદિવેવાવતરણ રૂપોપજીવનં જલમંડલિકેતિ દાક્ષિણાત્રેયુ પ્રસિદ્ધં ચન્ન સૂક્ત વજ્ર વ્યવધાય ચર્મમયૈરાકારં રાજામારણ્યદીનાં ચર્ચાં. પ્રદર્શ્યન્તે ॥૫॥

આ ઉપર પાછળથી ઘેર જતાં વિચાર કરતાં મ્હને થયું કે રૂપોપજીવન ને વધારે કુપરિત અર્થ બીજો સંભવે છે. આપ્ટેમાં માજીવિકા ને રૂપજીવનં જો જોયું. ખતેતા અર્થ living; livelihood એમ છે. ને રૂપજીવી prostitute, harlot એમ આપ્ટેમાં છે. તો અહિં રૂપેજીવનમ્=harlotry, prostitution એમ કેમ ના હોય ? નીલકંઠનો અર્થ જરાક તાણીપુશીને અણુપ હેવો છે.

વાંદરા—તા. ૨૪-૧-૨૧ રવિવાર : સંજે લવંગી હેને ઘેરથી આવી તહેલો વાત કરી-પરસદને કોકે કહ્યું કે હાજી મહમદ મુજરી બયો ! અરે રે ! બહુ જ ખોટું થયું ! પ્રજા ! તું કરે તે ખરું.

વાંદરા—તા. ૫-૪-૨૧ શનિવાર : ૫-૦ A. M. ને વખતે ખરોખર-પાય વાગ્યે-લવંગીને પુત્રી પ્રસવી. તબિયત સારી રહી.

વાંદરા—તા. ૧૫-૩-૨૧ મંગળવાર : કેશવલાલ ધ્રુવ આવ્યા—
ખપોરે ૧ વાગ્યે, M. A. ની પરીક્ષાના (Graj.) પ્રશ્નપત્રો ચર્ચા
નકરી કર્યાં.

ગુજરાત કોલેજમાં ગુજરાતીના Lecturer ની જગ્યા મહિને
૨૫૦)ની નીકળશે તે વાત હેમને મહેં કહી. હેમને કશી ખબર
નહોતી. મહેં કહ્યું એ કામ તકમે માયે લ્યો. મહેને કહે Elph.
Collegedun' તકમે લેશો! મહેં હકીકત કહી. મહેં કતવ્યના ધોરણ
ઉપર આમદ કર્યો. Vernacularના પક્ષને દદ થવા માટે
પાયો મજબૂત નખાવો જોઈયે.—ને તે કરવાને Scholarsની જરૂર
છે. સાકરલાલ દવે જેવા કાયા માણસથી ઉચ્છૃં નુકસાન થશે.
કેશવલાલે કબૂલ કર્યું, પણ અરજી પોતે નહિં કરે. મહેં કહ્યું—હું
પરાંજપેને સૂચું અથવા રમણભાઈ મારફત સૂચવાવું. હેમણે
કબૂલ રાખ્યું.

વાંદરા—તા. ૨૬-૩-૨૧ શનિવાર : રામભાઈ મળ્યા—અપહ્રુતિ
અને ઠાપેક્ષા એકઠાં-એક જ પાયા ઉપર-ગોઠવવામાં psychological
દોષ આવે છે-એ દોષ 'કાદમ્બરી'માં ઠેર ઠેર છે. "બચ્ચલેન.....
ફવ", એમ આવીને; તે મહેં રામભાઈને કેટલાક દિવસ ઉપર
ખતાળ્યું હતું. તે પછી હેમણે "નૈષધ"માં હેવાં હિંદાહરણો પણ જોયાં
છે. તે મહેને આજ બતાવ્યાં; અને 'સાહિત્યદર્પણ'માં તથા
'રસગંગાધર'માં એ અલંકારોની સંસૃષ્ટ વગેરેનો અર્થ બતાવી.
એટલું જણાવું કે—સંભાવનાના વિષયને અસ્પૃષ્ટ રાખી હેતુ વગેરેનો
ઉત્પ્રેક્ષા વિષય બનાવે (મૂળ વિષયને અપહ્રુતિ વિષય રાખીને) તો
દ્રવ્ય હજી ના થાય; પણ વિષયના ઉપર જ અપહ્રુતિ અને સંભાવના
બંનેનો વ્યાપાર ચલવે તો દ્રવ્ય જ-એમ મહેને તો લાગ્યું. જગન્નાથ
પંડિત જરાક અદરજ આ પ્રશ્ન સ્પર્શીને ચાલ્યા ગયા જણાય છે.

વાંદરા—તા. ૩-૪-૨૧ રવિવાર : રામભાઈને ધેર-મળ્યા—
હેમણે. સત્તા-પ્રા. જિ હ જ સંબંધે મહેને એક નવી વાત કહી.

વાંદરા—તા. ૨૧-૪-૨૧ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : મોહનદાસ-કરમચંદ ગાંધી (સાબરમતી).

“માનવર ગાંધીજી,

આપનો પત્ર મંગળવારે સંજે મળ્યો. એટલે ટપાલનો વખત જતો રહેલો હોવાથી સૂરતને સરનામે ઉત્તર પહોંચત નહિ. તેથી આજ સાબરમતીને સરનામે રવાના કરું છું.

આપના પત્રમાં પ્રગટ થતા સફળાવેથી મહારા હૃદયમાં આદ્ર્ભાવ ઝળાં તે વિશે શું લખું ? આપના પ્રશ્નોના ઉત્તર જ લખવા તે બસ છે. આપનો સમય અમૂલ્ય છે, તેમાં લંબાણથી કાગળ લખવા તે અપરાધરૂપ છે.

બાઈ મહાદેવને જે ખબર મળી છે તેમાં બહુ જ ગેરસમજ અને પાડાંતર થયાં જણાય છે. આપને એકદમ કહી જ દઉં કે મહારા પ્રગટ પત્રના ઉત્તરમાં આપે દયારામબાઈ વિશે જે ઉલ્લેખ કરેલો તેથી મને અણુમાત્ર માહું લાગ્યું નથી; ઉલટું મહેં એ વાક્યોનો ખરો અર્થ અને હેમાં રહેલો સફળાવ—એ જ મહત્ત્વ કયું હતું. કેટલાક દિવસ પછી મહારા એક બન્ધુ જેવા મિત્રનો કાગળ આપ્યો. તેમાં હતું કે—“ગાંધીજીના ઉત્તરમાંના એક બાથ મને સુરચિનો ત્યાગ કરનારો લાગ્યો;” અને તે વિચાર વચ્ચે પછી જ મને યશું કે આપના વચનનું આમ અર્થાદર્શન કોઈક કરી શકે. આ મિત્રના પત્રની વાત મહેં કોઈ આગળ કરી હશે, તેલેલું બીજાને કરી હશે, એમ પરંપરાથી બાઈ મહાદેવને કાને વાત રૂપાંતર પામીને ગયેલી. બાકી મહારા મન ઉપર આપના એ વચનની છાપ અનિષ્ટ પડી જ નહોતી, તો પછી માહું લાગવાની વાત જ ક્યાં રહી? અને માહું નથી લાગ્યું તો પ્રાચક્ષિત, માફી માગવી, ઇત્યાદિ પ્રયત્ન જ ક્યાં ઉપજવાનો ! અને તે વળી આપના જેવા સજ્જન કોનેથી હું માયું પણ ખરો ?—પ્રાચક્ષિત-એટલું જ કે—આપ રાખો છો. તેવો સ્વ-ભાવ મહારા ઉપર રાખતા રહેજો.

વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને ઘેર આપ ગયા બાબત પણ સમજે-
જણાય છે. હકીકત આમ છે : આપે આપના પ્રગટ ઉત્તરમાં લખ્યું કે
તમારે ત્યાં આવતાં વાદરાના કતલખાનાથી મ્હારુ હૃદય કંપે છે. આ
સખળ મહત્તે કાંઈક વિષયને અસંબદ્ધ લાગ્યો; અને તે માટે મેં ઘણા
જણને મોંઘે કહેલું કે વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને ઘેર ખરૂં રહેતી વખત
કતલખાનું નહું નહોતું અને અહીં આમ કારણ બતાવાય છે તે
બંધબેસતું નથી; તેમ જ મ્હારા નિમંત્રણનો ઉદ્દેશ મ્હારા ઘર માટે
અથવા તો વાદરા પોર્સનના અનુપમ સુંદર સ્થળો માટે નહોતો;
વાચ્યાર્થમાં તેમ હતું; ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ હતો કે હેવા સ્થળોથી
મળતી શાન્તિ—આનન્દનું પાન કરવા માટે મ્હારો આગ્રહ હતો;
એક દારૂડિયો બીજા દારૂડિયાને હડ કરે તેમ!—બાકી આપને હેવા
આધ્યાત્મિક મઘપાનની દૃષ્ટાં બોલ્યું હતી? એટલું જ કે હેવું મઘપાન
લાગે વખત છોડી ના દેવાય તે માટે જ આગ્રહ હતો. પરંતુ આ
વિશે વધારે પ્રસંગ નથી એટલે દ્રુક્ષવી દઉં છું.

કૃપા છે તહેવી સતત રાખશો—ભાઈ મહાદેવને મ્હારા સ્નેહ-
સહિત નમસ્કાર કહેશો.

અત્ર કુશળ, તત્તારણ.

આપનો સદાનો સ્નેહકૃપાબિલાપી
(સહી) ન. ભો. દિ.

તા. કે. એક વાત કહું? આપ લખો છો : “તમારે ત્યાં તો
મારે માત્રા કરવી રહી. પટેલને ત્યાં તો નું ધંધાર્યો ગયો. ત્યાંથી
તમારે ત્યાં શાન્તિથી આવી ચકવાનો મને વખત પણ રહે ખરો?”

“શાન્તિથી” સબ્દ નીચે મેં બાર મુક્યો છે. મ્હારા
નિમંત્રણનું કારણ જ એ. આપ સુગ છો એટલે કહેવાની જરૂર
નથી કે આમ છેક શાન્તિનો ત્યાગ કરાવનારી પ્રવૃત્તિને મેં મોહની
માયા ગણીને લખ્યું હતું. ”

વાંદરા—તા. ૧૯-૬-૨૧ રવિવાર : હું જ્યારે જિવતો હતો. બંધાના જીનાનું જામણું દેઝાયું, સુશીલાએ જઈને જિવાણું. મ્હને ખબર કરી. હું મર્યો ગાંધીજી! જોડે સરલાદેવી, મોઝાના અમદુલ દલામ, અને વાંદરામાં રહેનાર મોટવાની તથા હેની પત્ની, તથા બે ગાંધીજીના ચેલાઓ; એટલાં હતાં.

ગાંધીજી તો આગલા ખંડની જમીન (પાટીયાં મટેથી) ઉપર બેસી ગયા! ખીલું મંડળ પણ તેમ જ બેઠું. મ્હારી પગની અસક્તિ, પલાડી વળાય નહિ, તેથી મ્હેં કહ્યું : આમ કરો છો તો મ્હારે તો ખાડો જમીનમાં ખોદીને બેસવું પડશે! હેમણે માન્યું. ખાટલા ઉપર ગાંધીજી બેઠા. ખીજાં બધાં ખુરશીઓ વગેરે ઉપર બેઠાં.

સુશીલાએ પૂછ્યું—પાણીખાણી પીશો. ફૂલે—પીને જ આવ્યો છું. સુ. ફૂલે—ખીલું ત્હમને શું આપિયે? ગાંધીજી—“હું માગીશ તે નહિ આપી સકો.” મ્હેં કહ્યું—“હા; તે તો માફ જ કરજો.”

સુશીલા તથા મ્હારી જોડે ‘હું માગીશ તે નહિ અપાય’ એ મતલબનું વચન ગાંધીજી બોલ્યા રહેના સંધાનમાં હેમણે કહ્યું : “હું જાણું છું રાજકીય જાળતમાં ત્હમને ને મ્હારે મતભેદ છે; પણ મ્હારી જુસ્સુ હશે તો હું કબૂલ કરીશ; ને તમારી જુસ્સુ હશે તો ત્હમે કબૂલ કરશો.”

લવંગી સ્થાને એક જાણીએ લેખી હતી, હેની હાથમાંની સુનાની બંગડીઓ તરફ ઝીણી નજર નાંખીને ગાંધીજી બોલ્યા :—“જુઓ બાઈ! હું તો ધરમાં લદાઈ લગાડનારો માણસ છું.” બંગડીઓ કાઢીને આપવાનું સ્પષ્ટ તો જણવામાં ના બોલ્યા. પણ હમે સમજી ગયા ને લવંગીએ કે હેની તરફથી હમે કહ્યું—તે તો નહિ બને.

દયારામને મળવા માટે સંદેશો ફેલાવ્યો. તે પ્રથમ સુશીલા ફૂલેવાને ગઈ. નકાર લાવી, એટલે મ્હને મોકલ્યો—એમ કહીને કે

મહેને મળવાની ના નહિ' કહે. (કાંઈને મળતા નથી એમ હમે પ્રથમથી જ કહેલું.) હું પણ "માફ કરો!" નો જવાબ લાગ્યો.

(આ વીગતો સ્મરણમાં દૃઢ સ્થપાઈ રહેલી—ધણીવાર તે સમયમાં જ લોકોને કહેલી—તે આજ કાલેમ રાખવા માટે અહિં ઉમેરી છે. સ્મરણ બિનચૂક છે—મરીન વિલા, આદિ તા. ૧-૬-૩૩).

વાંદરા—તા. ૨૧-૧-૨૧ મંગળવાર : ચિઠ્ઠી આવી—રામભાઈ. (વામન ભેડે) ઉત્સર્ગ XXXVIII ના quotations માં એક ઠેકાણે "તુણાવત હરિ લીનો" છે ત્યાં મહેં 'હરિ' આગળ ? કરી 'ગિરિ' નોંધ્યું છે. રામભાઈ સૂચવે છે તુળાવર્ત (whirlwind) રાક્ષસ કંસે મોકલેલો કૂણે સંદાયો—તે સંજવે છે. માટે સૂચ્યું છે.

વાંદરા—તા. ૧૧-૮-૨૧ ગુરુવાર : કાગળ લખ્યા :—આશુદેશંકર (બનારસ).

"ચુસ્ત" કાલ્ય મહારા "ધ્રુવક"ની parody 'સાહિત્ય' (ઓગસ્ટ)માં આવી છે તે જરૂર વાંચજો લખ્યું. કર્તા કાણ તે તર્ક કરજો.

વાંદરા—તા. ૭-૬-૨૧ બુધવાર : બ. ક. ઠાકોર મળ્યા :—

(a) Turner નો Guj. Phonology વિશેનો લેખ J. R. A. S. માં આવ્યો ■ તે તરફ મહાફ લક્ષ બ. ક. ઠા.એ ખેંચ્યું.

મહેં કહ્યું—મહેં જોયો છે—ને મહેને re-print મળ્યું છે, એટલે નિરાત્યે વાંચીશ. તો કહે—મહારે માટે એક પ્રત હેતી કનેથી મંગાવો. મહેં કહ્યું—એમ શી રીતે બને ? મહેં હેને કાગળ લખ્યો છે હેનો જવાબ આવશે પછી જોઈશ.

વાંદરા—તા. ૨૦-૬-૨૧ મંગળવાર :—

હું પૂણા આઠે આવ્યો. પરસદ હતો. હેને ગૂંચવાયલો દીઠો. એ ગયો તે વખતે દયારામે હેને કાર્મિક ગ્રુમ વાત કરી. કેટલીક વારે એ પાછો આવી દયારામને ખાનગી વાત કરવા લાગ્યો.

મુશીલાએ મહેને પૂછ્યું—ત્હમે લલ્લુભાઈની ઓફિસમાં ગયા'તા ? હું ચીડાયો—ચા માટે જાઉં ? અંગાલાલ જાનીને મળ્યા'તા ?—હા,

કહી-પણ હું ચીઠાયો. હેવ વિના પૂજ્યું લાગ્યું નથી. આખરે દયારામ આબ્યા ને મ્હને કહે છે, “ત્હમે કૃષ્ણરાવને છેલ્લા ક્ષ્દારે મળ્યા’તા?” મ્હેં કહ્યું કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ઘેર ૧૦મી એ મળ્યો’તો. “પુરંદરેનું દવાખાનું ક્ષ્દા છે? કૃષ્ણરાવના ઘરથી કેટલે છેડે છે?” આ પ્રશ્નોના ઉત્તર દીધા, પણ હેવ સમજાયો નહિ. પછી કહે- “કોઈ ત્હમોરો કુસ્મન એવો છે કે hoax કરે? કૃષ્ણરાવની તખ્તિયત કેવી હતી?” મ્હેં આખર રુપજ કહેરાની વિનંતી કરી. કહ્યું “દીનબાઈને ત્હાં સાંઝે (પુરંદરેના દવાખાનામાંથી) ટેલિફોન આબ્યો- કરનાર કોક વિદ્વત-કે કૃષ્ણરાવ સાંઝે ગુજરી ગયા છે.” હમે ગૂચવાડામાં ને ગભરાટમાં પડ્યાં. પરસઢે ટેલિફોનથી તપાસનો પ્રયાસ કર્યો. પણ કોઈ કશું નહિ. આખરે મ્હને સૂઝ્યું-મનુબાઈના જ મકાનના માલિક દલપતરામના ઘરનો-પાડોશીનો ટેલિફોન નંબર મ્હારી કને હતો. બીંત ઉપર સોખ્યો. ના જઝો. ડાપરીના ચોપડા બધા પંદર વીસ ફોંદયા-પૂડાં ઉપર નેધિયો હતો, કોઈને ના જઝો. ફરી બીંત ઉપર જોયું-ખીજ બાજુ હતો. નંબર જઝો. સુશીલા તથા પરસઢ રતનબહેનને ઘેર ટેલિફોન કરવા ગયાં. મ્હને shock ને લીધે unheathy motion થયો. એ લોકો પા કલાક કરતાં લાંબે વખતે આબ્યાં. પરસઢે કહ્યું-તપાસ પાડી કરી; વાત સાચી છે; લોકો એકઠા ચવાની વાલ્ય જુવે છે.

સુશીલાએ બચુકભાઈ ને વહુની કને (ટેલિફોન કરવા ગયાં ત્હારે) મોટર માગી રાખી હતી-સ્ટેશન ઉપર જવાને. હમે જટ તૈયાર થયાં. મોટરમાં હું, સુશીલા, પરસઢ-સ્ટેશન ઉપર ગયાં-ટ્રેન જે મળે તે સાધવાને. સુબાગ્યે એક taxi ઉભી હતી. ત્હેને પૂછ્યું- મુંબાઈ લઈ જઈ પાછો લાવીશ? હા. કહી. “શું લઈશ?” “૧૫ રૂ.” તરત કબૂલ કર્યો. આધા કલાકમાં મનુબાઈને ઘેર પહોંચ્યાં.

એક બે જણ નીચે ઉતર્યા-ત્હેમણે કહ્યું; પાંચેક મિનિટ ઉપર જ લઈ ગયા. હમે ત્રણ ઉપર ગયાં. પ્રિયવંદા, પ્રતિમા, ને વિપિનનાં

છોકરા-કદપાંત કરતા હતા. હમે પણ દુઃખી થયા. શાન્ત પાડ્યાં. પૂણે કલાક બેઠાં. સહવારે આવીશું-પાછા ગયા-taxi માં-ધેર અડધી રાત્રે પહોંચ્યાં; જિંઘ બહુ તારે આવી.

પ્રભુ ! આ શો નવો આઘાત ! અનેક મતભેદ, વિરોધ થયા; પાછા સંધાયા-અને આ વળી વજ્રઘાત ! હૃદય જાર નથી ખમી સકતું. મનમાં વિચાર ગોઠવાતા નથી.

પણ આ શો અકસ્માત ! પ્રભુ ! દયાળુ તું છે-ધૈર્ય આપ્ય.

વાંદરા—તા. ૧-૧૦-૨૧ મંગળવાર : હું Collegeમાં ગયો—class લેવા. બ. ક. ડાક્ટરનું દમ. સં. ઉપરનું અવલોકન “સાહિત્ય” ૧૯૧૬ ના ગુટકામાંથી કાઢીને હેમાંની એક વિરુદ્ધ ટીકા સવિસ્તર સમજાવીને મહેં હેનો રદિયો આપ્યો પણ બ. ક. ડા. એ સૂક્ષ્મતાથી મુદ્દો પકડ્યો છે તે માટે શાખાશી આપી.

વાંદરા—તા. ૧૦-૧૦-૨૧ સોમવાર : જાનુમતી ત્રિવેદીને ઘેર (a) ગીતો—“મિસર કુમારી”માંનાં જાનુમતી નેડે બેસીને તપાસ્યાં. (b) મહેને કહે-‘હવે આ નાટક માટે “પ્રસ્તાવના” લખી આપો.” મહેં કહ્યું—પ્રસ્તાવના લખું તો પ્રસ્તાવાનું ચાપ-પ્ર-ચકર્તા વિશે, મૂળ ધર્તિદાસ વિશે માહિતી વિના ના લખાય.

વાંદરા—તા. ૨૭-૧-૨૨ શનિવાર : કન્હૈયાલાલ મુનશીની રૂમ-હજી આવ્યા નહોતા-બેઠો. મનહરરામ આવ્યા. પછીથી મુનશી આવ્યા. Coffee મુનશીએ મગાવી, હમે પીધી. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય આવ્યા હતા. મહેને મુનશીએ જોળખાવ્યા. ચૂપ જ બેસી રહ્યા હતા. ‘ચેતન’માં મહારા ‘મંગલ જાપણ’ ઉપર પ્રહાર કરનાર તે જ એ ગૃહસ્થ ! મહેં કશું મહેં ઉપર આપ્યું નહિ. અમે સારી રીતે વાતચીત કરી.

“સમાલોચક” તો રમણીયરામ નહિ આપી કે એમ મુનશીએ કહ્યું. હેનો જવાબ આવેલો મહેને વંચાવ્યો. હવે ‘ચેતન’ લઈ લેવાનું

ધારે છે-અધી યોજના મેળે સમજાવી. એ 'ચેતન'ને યુક્તિ આપનાર 'સાક્ષરમંડળ' કરવાના છે. હેનું નામ 'સાહિત્ય સંસદ' પાડવાનું ઠરાવ્યું.

વાંદરા—તા. ૮-૨-૨૨ શુક્રવાર : Elphinstone College—ગુજરાતી મંડળની મીટિંગ-મુનશી કન્હેયાલાલનું ભાષણ-શ્રોતાજનની સંખ્યા ૨૫-૩૦ હતી. સીઓમાં મુશીકા અને કુસુમ બે જ.

ભાષણ કલાક ઉપર આપ્યું. "ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુજરાત" એ વિષય હતો. પ્રમુખસ્થાનેથી મહેં ઉપકાર, સ્મૃતિ વગેરે સાથે દૃષ્ટિભેદને લીધે કેટલીક ચર્ચા કરી.

વાંદરા—તા. ૧૭-૨-૨૨ શુક્રવાર : મનહરરામ-જાંઘમાંથી જોડાયા-હેમના લેખનું Miss & proof પાછા આપ્યા. ચર્ચા જોટલો વખત ન હોવાથી ટૂંકામાં મહારી remarks કહી :—

(a) ગરબી, દેશી, વગેરેની ચર્ચા ત્હમે કરી છે તે હેના બંધારણ વિશે અર્થાત્ હેના prosodial સ્વરૂપ વિશે છે. તો હેને સંગીત કહીને ચર્ચાનું તે જરોખર નથી. 'ગીત' એમ હોત તો ઠીક. તો કહે—"ના, ચર્ચા સંગીતદૃષ્ટિએ જ છે." સંગીત અને પદ વચ્ચે ભેદ એ પણ પૂરો આ ઝીણવટથી સમજતા જ નથી.

(b) જન્મના લક્ષણમાં હાવભાવપ્રદર્શનને અમલનું રૂપ આપે છે તે ભૂલ છે. (વિચારી જોશે.)

(c) "ગરબીઓમાં એકતાલ જ છે" (૭ માત્રાનો અર્ધ પદ), મહેં જતાવ્યું કે દીપચંદી જેવા તાલ પણ આવે છે. તે ત્હમે એકતાલમાં reduce કરો તો શલે પણ હેની rhythm તે તાલની ના જવાની.

વાંદરા—તા. ૨૬-૨-૨૨ રવિવાર. મનહરરામને ઘેર-મળ્યા. ધનસુખલાલ મજમુદાર પણ બેઠા હતા. બંને જણે દિલ્લરૂઆ લીધેલાં હતાં-તે બેંચ મૂક્યાં હતાં. મહેં ચાલવા લો કહ્યું, પણ ત્હને બદલે

મનહરરામના “ ગૂર્જર સંગીત ” વિશેના નિબંધની ચર્ચા કરવા-
નું જ રાખ્યું. મનહરરામ પોતાની જાદુ છોડતા જ નહોતા. મુખ્ય
મુદ્દા આ હતા:—

(a) નૃત્ય-નર્તનના લક્ષણમાં હાવભાવને દાખલ કર્યા છે. તે
essential અંગ તરીકે-તે રૂઢાંમે મહેં વાંધા, કારણે બતાવ્યા-
પણ માન્યું નહિં. ધનસુખલાલ કાંઈકે અંશે મહારી તરફ હતા.

(b) ‘સાખી’માં તાલ હુમ્મ થાય છે-એમ લખ્યું છે. મહેં
કહ્યું-એમ નથી; સાખી ગવાતી વખત તબલા, તાલ, બંધ રખાય
છે એ ખરું; પરંતુ effectની ખાતર. બાકી સાખીમાં પણ અંત-
ગૂંઠ, અતિ અતિ વિલગ્નિત, diffuse એકતાલત્વું જોઈએ છેવું
રાખવું જ પડે છે કે તે ના સચવાઈને, મૂળ લયમાં પ્રવેશ જરાક
જોડોમોડો થાય તો કાલમાનમાં ક્ષતિ થવાની.

ધનસુખલાલ આ મતને સંપૂર્ણ મળતા આવ્યા મનહરરામ
ચંબા. ફેરવીશું, એમ બોલ્યા.

(c) “ ગરબી-અને ગરબો-એ બેમાં હમારા સૂરત તરફ કશો
બેદ નથી ”-આને શું કહેવું ?

(d) ગરબી, દેશી, ધ. તે નવો વિકાસ આપવાના પ્રકારમાં
એક પ્રકાર હોવો કહ્યો છે-કે એ ચીજોમાં રૂપાંતર હોવા કરવા કે
જેમ સંગીતમાં રાગના ફેરફાર રચાય છે, તેમ હામાં પણ નવા
રાગ રચાય. (મહેં પૂછ્યું-રાહ ? તો કહે-ના રાગ. આ મહેંને
અજબ વચન લાગ્યું. હું ચૂપ રહ્યો.)

મહેં મઠ મુલાકાતે કહેલું કે આ બધી ચર્ચા ગરબી દેશી
વગેરેના બંધારણ ઉપર છે-ને સંગીત સ્વરૂપની નથી, પદ્યબંધ
સ્વરૂપની છે. તો કહે-ના સંગીત દૃષ્ટિથી જ છે. આજ નિબંધ
વાંચતા થોડોક ભાગ હોવો આવ્યો કે હેમાં સંગીતદૃષ્ટિએ ચર્ચા
જણાઈ. મહેં તે કબૂલ કર્યું. સમગ્ર ચર્ચા મુખ્ય ભાગે તો-પદ્ય-
બંધની દૃષ્ટિએ જ છે-પણ એ નથી માનતા.

વાંદરા—તા. ૨૮-૨-૨૨ મંગળવાર : કામળ લખ્યા : મનહરરામ (સાંટાકૂઝ).

ગરબી-અને-ગરબો-તે એકજ; હમારે સુરત તરફ તો કશો ભેદ નથી એમ ત્હમે સ્વિચારે બોલ્યા હતા. પણ સ્થાનિક પ્રયોગ-શૈયિશ્યને પ્રમાણભૂત ગણીને આશ્ચર્ય ચર્ચામાં ના ચલાવાય. ભેદ સ્પષ્ટ, પણ સ્પષ્ટ છે-તે બતાવું છું.

ગરબો-બહુધા લાભો; હેમાં આવેલી સ્વરધટના કાંઈક એકધારી, રંધૂલ, લાવણ્યાદિક કામળ ગુણો વિનાની,-હેવી રચના-વાળું ગીત.

ગરબી-બહુધા ટૂંકી અથવા મર્યાદિત લંબાણવાળી, અને હેમાં આવેલી સ્વરધટના લહરી લેતી, લાવણ્ય, માર્દવ, ઇત્યાદિ નાનુક ગુણોવાળી-હેવી રચના વાળું ગીત.

ગરબા કરતાં ગરબીમાં Jyāc સ્વરૂપ સ્વિશેષ સંભવે, અથવા તો વધારે સુધટિત રીતે આવી શકે.

વાંદરા—તા. ૨-૩-૨૨ શુક્રવાર : રમણભાઈ બેડે હેમને ઘેર જતાં રસ્તામાં વાતો ચર્ચા:—

(a) નાટક માટે નવો 'જંદ' (ગણને સ્થળે મૂકવા લાયક-કથાવલાલની 'વનવેલી'ને બદલે ચોખ્ખો 'જંદ') ચોજવાનું રમણભાઈ કહે છે. નામ હેતુ 'વીરકંઠ' રાખવાના છે; હેતુ સ્વરૂપ મ્હને સમજાવ્યું. મ્હેં કહ્યું—"નીલકંઠ" તમારી અટક માટે 'વીરકંઠ' કયું? "ના, ના, કહી પણ-ખીજું કારણ પણ બતાવ્યું. વીરજંદ નર્મદનો છે-તેથી ભેદ પાડવા માટે વીરકંઠ.

(b) રમણભાઈએ એક નાટક લખવા માંડ્યું છે-"વીરધવલનું વેર"-tragedy છે-વરદ કલ્પિત છે-મ્હેં કહ્યું-જરૂર લખો-જલદી.

વાંદરા—તા. ૩-૩-૨૨ શુક્રવાર—કન્દેવ:લાલ મુનશીની રમમાં મળ્યા. કેટલુંક મંડળ બેઠું હતું; બેઠું મોઢું ઓળખાવ્યું. (૧)

“ગરવી ગુજરાત”ના તંત્રી;-(૨) રાવચુરા; (૩) (પછીથી) વિજય-રાય કલ્યાણુરાય વેદ.

(a) “ગરવી ગુજરાત” મુનશીએ લઈ લીધું-ને નવા માલિક “ગુજરાત”માં વિલીન કર્યું.

(b) “ગુજરાત” માટેનું cover page બતાવ્યું. દુરંધરનું કરેલું-સરસ છે-એ જ્વજ-એકમાં ગરુડ (કૃષ્ણના), ખીજમાં કુક્કુટ-સિદ્ધરાજનો, વચમાં પરશુરામની ફરશી.

(c) નવી વાર્તા મુનશી લખવાના છે-‘ગુજરાતનો નાથ’ પછીના સમયની.

(d) મહારા લેખ માટે મહેને બહુ દળાણ કર્યું. હું “પ્રુશા-મદ કરાવું છું” એમ લાગે એટલું બધું થઈ જવાથી-મહે કબૂલ કર્યું;-વિષય તો પાછલાં reminiscences-સોમવારે જોષયે એમ હેમણે કહ્યું.

પાંદરા—તા. ૫-૩-૨૨ રવિવાર—મનહરરામ-મળ્યા-ઉઠ્યા હતા. (a) “મધુરીની ખીર” ગાઈ સંભળાવ્યું.

(b) નાટ્યશાસ્ત્ર-તથા મન્દાકમન્દવમ્પૂર્ણના ઊતારા બતાવ્યા. બારત નાટ્યશાસ્ત્રમાં તો નૃત્ય તે અર્થભાવથી નિરપેક્ષ જ રહેલું સ્પષ્ટ છે-ચમ્પૂ આધુનિક ગ્રંથમાં નૃત્યને ‘આવાગમ’ને નૃત્ય તે ‘તાલતલામય’ કહ્યું છે-વગેરે ચર્ચા કરીને-એટલા પેટા-બેદરે મૂકવાનું હતું.

(c) તાલ-મરજીમાં એકતાલ જ તે પ્રશ્નમાં તો હમે એકમત ના થયા. સંગીતની માત્રા જૂદી છે, છંદની જૂદી એ હેમનો આગ્રહ ખસતો નથી-તેથી આ થયું છે.

(d) ‘ગુજરાત’ માટેના મહારા લેખનું નામ ‘સ્મરણમુકુર’ રાખવું છે તે કહ્યું. મુનશીને કહી દેશો.

પાંદરા—તા. ૧૧-૩-૨૨ શનિવાર—રમણભાઈ રહવારે ૮ વાગ્યે આળ્યા. અડધો કલાક બેઠા. ‘વીરકંઠ’ છંદનો નમૂનો મહેને

અતાએ. ૧૪ માત્રાનું ચરણ, હેમાં અમુક મર્યાદાઓ, અતે તેથી variationની યોજના; આમ હતું.

My remarks on it :—

(a) પંક્તિ બદલતે વાક્યાર્થભંગ ના હોય તો ઠીક;

(b) તાલનું તત્ત્વ કાઢી નાંખો છે—તેથી પદ્યત્વ લુપ્ત થાય છે. માત્રાગ્નન્દમાં આ માટે તાલ આવશ્યક છે. અંગ્રેજીમાં accent ને કાર્ય સાધે છે તે રૂપનું કાર્ય આપણામાં તાલ સાધે છે જો કે તાલ તે accent એ સ્વરૂપે ચિન્ત્ય છે. જો તાલ નહિં રાખો તો ગદ્યથી તદ્દમારી રચના બિન સાધો થાય છે—તે નહિં જડે.

રમણભાઈ વિચારમાં પડ્યા. લગારે ખોટું ના લગાડ્યું. બહુજ modesty થી અને જ્ઞાન મેળવવાની વૃત્તિથી ચર્ચા કરી.

મહેં કહ્યું—આ એક નમૂનાથી મ્હને લાગ્યું તે મહેં કહ્યું. વખતે ચાર પાંચ નમૂના સમક્ષ હોય તો કદાચ જૂદી અસર થાય. તો ફરે હું કેટલાકની નકલ કરીને મોકલીશ.

વાંદરા—તા. ૨૪-૩-૨૨ શનિવાર—અંગ્લરિયાને ઘેર—રામભાઈ મળ્યા. રામભાઈને રાધાકૃષ્ણનું ચિત્ર બતાવ્યું. મહે આજ પહેરાડમાં રચી નાંખેલું મંગળાચરણ વંચાવ્યું :—

જે રાધા રસમૂર્તિ રમ્ય યમુનાતીરે રમી રાસમાં,
જે કૃષ્ણે રમણીય પ્રેમમરિતારનાનો દીર્ધા દાસમાં,
હેવું યુગ્મ કિરોર નેનયડી જો વર્ષાવર્તુ પ્રેમને,
સાધો યોગ સહાય ભક્તજનના, ને સાધજો પ્રેમને.

વાંદરા—તા. ૨-૪-૨૨ ગુરુવાર—રામભાઈને ઘેર—“હેયવું” (to distribute; to divide)ની બુદ્ધિપત્તિ રામભાઈને જડી છે. “મૌડવધ”માં વિમલ નું વિહલ એમ છે—તે ઉપરથી પ્રાક્ત-વત-હોયું—નો પેડે “હેયવું” થયું હોય—મ્હને આ બહુ બંધમેસતું લાગ્યું. “મૌડવધ”માંથી reference ગિતારી લાવશે.

વાંદરા—તા. ૫-૫-૨૨ શુક્રવાર : ચર્ચગેટ સ્ટેશન-દલપત હતો. કલકત્તે થી અત્યારે આવ્યો હતો. સાથે ઉપડયા. ૪-૨૭ P. M. માં. રસ્તામાં વાર્તા—

(૨) કલકત્તામાં “મિસરકુમારી”ના કર્તા બાબુ જરદાપ્રસન્નને દલપત મળ્યો. મ્હારા પ્રવેશક લેખનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર દલપત કને કરાવીને સાંભળ્યું, બહુ ગમ્યું. “નાહરીન” નામ વિશેની ચર્ચા સાંભળતાં રહે—Truly, he must be a very learned man ! (રામભાઈએ બધી સામગ્રી ભેગી કરેલી તે ત્હેમને જશ, મ્હને ખોટા મળે છે!!)

વાંદરા—તા. ૧૦-૫-૨૨ : ધતુભાઈએ વાત કરી કે Literary Conference પ્રસંગે ગિરિજાશંકરે Subjects Committee માં મૂકવા માટે એક ઠરાવ મોકલ્યો. ગાંધીજીને જેલમાં ill treatment થાય છે તે માટે protest નો વાચ્છાએ ૧૦ રૂ.ની નોટ (Subjects Committeeના મેમ્બર તરીકેની હીની) એ ઠરાવને ટાંકીને સેક્રેટરીને આપીને કહ્યું—ત્રિવેદીને પાછી આપો,—પણ સેક્રેટરીએ વચમાંથી રહેવા દીધી હતી. પછી વાચ્છાને રૂબરૂ મળતાં બંને વચ્ચે બહુ તકાતડી થઈ. નટરાજને પણ Subjects Committee માંથી રાજીનામું આપ્યું. વગેરે વગેરે....

જયકર વગેરે એક નવી Party કરવાનું ધારે છે.

વાંદરા—તા. ૧૫-૫-૨૨ : “Rupam” (રૂપમ્) નામનું માસિક Ordhendra Kumar Gangooly કાઢે છે. ત્હેનાં January 1922ના અંકમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો લેખ “The Creative Ideal” નામનો છે ત્હેમાં એક સરસ વિચાર—સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય સંચાલન વિશે પ્રસારે છે. તે exact ઉતારી લીધો. ચર્ચાના પાયા તરીકે નીચેનું Sublime કાવ્ય છે :—

“The Sun

... Closing his benediction,

Sinks, and the darkening air
 'Thrills with the sense of the triumphing night,—
 Night with her train of sleep.

So be my Passing !

My task accomplished and the long day done,
 My wages taken, and in my heart
 Some late lark singing,

Let me be gathered to the quiet West
 'The Sun-down splendid and Death. "

(આ કોનું કાવ્ય છે ? તે લખ્યું નથી)

આ વિશે રવીન્દ્રનાથની નોંધ :—

" The sentiment expressed in this poem is *a subject for a psychologist. But for a poem*, the subject is completely merged in its poetry like carbon in a living plant which the lover of plants ignores, leaving it for a charcoal burner to seek. "

" This is why when some storm of a feeling sweeps across the country is under a disadvantage.

For in such an atmosphere 'the boisterous passion breaks through the cordon of harmony and thrusts itself forward as the subject, which with its bulk and pressure dethrones the unity of creation. "

It is a most interesting language for the linguistic.

વાંદરા—તા. ૧૯-૫-૨૨ : જયસુખલાલને ઘેર :—

ધતુભાઈ, માધુભાઈ મળ્યા.

(a) રાષ્ટ્રગીતોનો સંગ્રહ :—ઈન્દુલાલવાળો લીધો.

(b) 'ચેતન'માંના પ્રહારલેખની વાત નીકળી. ધતુભાઈએ વાંચ્યો હતો. પેલા લેખ નીચે સહી "ધીરજલાલ ગમનનજી મહેતા" છે. તે કૃત્રિમ નામ લાગે છે. એ ધતુભાઈએ કખટ્ટ કયું. ને વધારામાં કહ્યું કે-ધીરજ=હિંમત. અને ગમનન=ગણેશ. એટલે હિંમતલાલ ગણેશજી એમ હોય. ને મહેતા તો જાણી જોઈને લખ્યું છે. તે અંજારિયા જ લખનારા ના હોય?

મહે' કહ્યું :—આમ નામનો તાળો તો મળે છે પણ આ પ્રકારનો પ્રહાર અંજારિયા કરે એ સમજાતું નથી; કારણ—

(૧) આમ નીચતા કરવા જેવો હેમતો હૃદયગુણ નથી, એ ઉમદા છે.

(૨) હેમાંના અભિપ્રાય-ખાસ મહારી કવિતા બા. ના હેના અભિપ્રાયથી તદ્દન જૂદા છે : મહારી કવિતાને તો એ બહુ જ વખાણનાર છે. તે "વર્ડર્વર્થનાં નમાલાં અનુકરણ" એમ આરોપ ના મૂકે...કાંઈક જાણી જોઈને અંજારિયા ઉપર વ્હેમ ઢાળી પડાવવા આમ દ્વિગુણ-કુષ્ટતા કરી લાગે છે. ધતુભાઈના મનમાં વાત ઊતરી.

વાંદરા—તા. ૨૦-૫-૨૨ : કાગળ લખ્યા.

અંજારિયા (ખોરીવલી)

બહુ બંગલો વાંદરા,

તા. ૨૨-૫-૨૨.

રા. રા. બાઈ હિંમતલાલ,

ટેનીયનનું Two Voices નામનું કાવ્ય તમે વાંચ્યું છે. તેમાં જે એ જ્વનિ, એ વાણી વિશેષ હોય છે. તેથી તદ્દન જૂદા પ્રકારની જે વાણીનો અનુભવ આજ નોંધું છું :—

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨ નું “ચેતન” આગ્યું. હેમનિ
“એ બધાની પરિચય” એ મથાળાનો લેખ વાંચ્યો. હેમાં નરસિંહરાવ
ઉપર કરેલા પ્રદારો વાંચીને રમુજ લીપજી. એ પૂરેપૂરો વાંચી રહ્યા
પછી પ્રથમ એક વાણી પ્રગટ થઈ (આકાશવાણી) તે બોલી :—

“જોયું આ કેવો ગૂઢ પ્રહાર ? રૂમરૂમાં, જાહેરમાં, નરસિંહરાવનાં,
હેમની કવિતાનાં, હૃદયગુણનાં વખાણ કરનારેજ આ લેખમાં
નરસિંહરાવને વર્ણવવાની કવિતાનાં નમાર્લા રૂપાન્તર કરનારા
એકાદ જમાના પછી દુનિયા તેમને સાવ ભૂલી જશે એવા કહ્યા છે,
“રમરણ સંહિતા”માં પણ દૂષણો જ જોયાં છે. અને ઉપરાંત અંગત
નિન્દા પણ કેવી નીચ કરી છે ! આ દિધાવૃત્તિ કૃતિ કરનાર કાણ
છે ? લેખકનું નામ જુઓ. જરા ઉપરનાં પડ ખોતરી નાંખો તો
જણાશે કે ધીરજલાલ મગનનજી એ નામમાં ધીરજ તે હિંમતને
સ્થળે છે અને ગગનન એ ગણેશને સ્થળે છે. મહેતા એ અડક
દરેક નામોને લગાડાતા ઉપનામનો ઉપયોગ કરી “અંજારિયા” એ
અડક મૂકી નથી :—પકડાઈ જવાના બધે. બીજું કંઈ એ ઉપનામ
માંટે જ રૂપાન્તર જડ્યું નહિ. આ લઘુમારો એકમુખે સ્તુતિ કરનારો
અંજારિયો અને અન્ય મુખે નિન્દક ! રબે હવેથી હેતી સ્તુતિનો
વિશ્વાસ રાખતા ! ”

રાત્રિમાં કશું છે કે પ્રત્યેક યુગમાં ચારે યુગને સ્થાન મળે છે.
તેથી તરત જ આ કલિયુગની વાણીને ગૂંથળાવી નાંખતી સત્ય
યુગની વાણીનો સુવર્ણ જેવો રણકાર થયો :—

““આભાસ”થી હેતરાઈશ નહિ. આ લેખમાંના અભિપ્રાય,
વિચાર, ઇત્યાદિ હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારિયાના છે જ નહિ, એ
તહમને હૃદયમાં સતત સત્ય જ્ઞાન આપનાર ન્યાયવૃત્તિ રહેશે. હાવું
નીચ કૃત્ય એક સજ્જનને હાથે કદી પણ સંભવતું નથી. આટલા
વર્ષના અનુભવથી એ તો તહમને જણાવું જ જોઈએ. આ લેખમાં

મૂઠ પ્રકારની નિન્દા કૃતિ કરનારે દ્વિગુણ દુષ્ટભાવ 'દર્શાવ્યો' છે; તે: જુઓ :—એક તો અન્યાય; અદેખાઈ, ઇ. કુદ લાવેથી પ્રેરાઈને 'સૌજન્યહીન વચનો વાપરી નિન્દાલેખ લખ્યો' છે. અને બીજું એ કે પોતાનું 'સ્વરૂપ મુમ રાખવાની સાથે બીજા ઉપર આ લેખનું કર્તૃત્વ' દેખા દેવા માટે ધોરજ અને ગજાનન સબંધે વડે સહજમાં જણાઈ આવતું 'હિંમતલાલ ગણેશજી એ નામ સંતાડ્યાનો આભાસ માન્ય કર્યો' છે. મિયારા અંજારિયાને આ રીતે લેખક કેવો અન્યાય આપ્યો છે અને તદ્દમારું કરતાં પણ અંજારિયાને ખરેખરે અન્યાય આપી હેતી પ્રત્યે દુષ્ટ અપરાધ આ લેખકે કર્યો છે. તે માટે એક માર્ગ છે, જેથી આ લેખકની દુષ્ટતા ઉઘાડી પડવાની સાથે જગત અંજારિયાને પૂરો ન્યાય આપી સકશે તે માર્ગ શો? અન્તર્ધ્યાન ધરીને જુઓ; જણાશે”

આ સત્યયુગની વાણી બંધ ચરાની સાથે સાત્ત્વિક જ્ઞાન ધરતાં એ માર્ગ જણાયો. તદ્દમે મંગળવારે મળશે ત્યારે એ માર્ગ. રૂબરૂમાં બતાવીશ અને કલિયુગનો ઉદ્દેશ “સાહિત્યપ્રવેશિકા” વાંચી ચર્ચા કરવાનું કર્તવ્ય ટળાવવાનો હતો, તે નિષ્ફળ ગયો છે અને સત્યયુગની વાણી વિજય પામી છે તે જણીને તદ્દમને સંતોષ થશે એમ આશા છે.

શુ નાનુભાઈના સરનેહ આશીર્વાદ.

x

x

x

લેખનો લખનાર બહુ જ છે. અંજારિયાએ ખાનગીમાં કહ્યું.

વાંદરા—તા. ૩૦-૬-૨૨ શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા: R. L.

Turner (Darjeeling).

મહારૂં પુસ્તક (Phil. Lectures) પહેલ્યા બા. લખતે:

“વિલંબ થયો તેથી બહુ ધરમાઈને ખુલાસો લખે છે. વાંચી જઈને પછી લખવું એમ હતું. વાંચી ગયા, “with very great interest.” ઉપકાર માને છે. નેપાળી ભાષાનો કોઈ પ્રગટ કરવાના.

કામમાં ખૂબ મહેનત પોતે કરે છે. આવતા વર્ષમાં પ્રગટ થશે. It is a most interesting language for the linguistic. પોતે ઓગસ્ટના છેલ્લા અડવાડિયામાં મુંબઈમાં હશે. તે વખતે મહેને મળવાની ઉમેદ રાખે છે. બીજી સપ્ટેમ્બરે વિલાયત ઉપડી જશે. લંડનમાં જ હવે રહેશે. ત્યાંની યુનીવર્સિટીમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસરની જગા મળે છે તેથી.

ચિઠ્ઠી આવી :—

1. J. E. Sanjana. ("અનાર્થ") Bombay.

1. "My dear Divatiajee

(This is the latest fashion of Swadeshi address.)

Herewith are sent hastily scribbled notes on your extremely interesting Phil. Lectures. Perhaps some of it may be of use when you bring out a second edition. What a pity the lectures were not delivered in Gujarati! (By the bye, doesn't this absurd practice of answering Gujarati papers at the M. A. Exam. in English still continue? If so, will none raise a protest?")

Notes ઉપર ટપકે જોઈ.—interesting છે. હેલો ખ્યાન દઈ વાંચ્યું લાગે છે. ધણે ભાગે હેનું દર્શન ઓટું છે. તે જૂદી વાત 1)

વાંદરા—તા. ૧ થી જુલાઈ, ૧૯૨૨ : અંબાલાલ બાનીને કહ્યું "સુભદ્રાહરણ" out of print છે. બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની વાત હેમણે કરી (હેમણે તૈયાર કરેલી ગ્રન્થ. વ. સો. માટે) એટલે મહેં કહ્યું બીજી આવૃત્તિમાં, notes માં વ્યુત્પત્તિ વગેરેના ભાગ બહુ જોડેલા છે, તે સુધારાવ તો સારું. કાલે જ M. A. ના વિદ્યાર્થીઓને શિખવતાં બૂલ્યો માટે એતવણી આપવી પડી છે; હતા વિમાસવું-તે

વિનમનસ્યકં એ તે શું ! મનસ્યકં સં. શબ્દ ક્યાંથી ! વિમર્શન ઉપરથી
 નરસિંહજી જણાય એમ છે. ઇ. ઇ. અંબાલાલ કહે-આપને ખરી વાત
 કહું ? મહેં તો વ્યાસની દિક્ષનરીમાંથી ને એ રીતે-અત્યુત્પત્તિયો
 લીધેલી. મહારુ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન કેટલું ?”-મેં કહ્યું. એ તે રીત્ય ?
 (વ્યાસની દિક્ષનરી વગેરેમાં ગ્રંથો જુદાં જુદાં છે). કહે-હવે બનશે
 તો સુધારીશ.

[સંપાદકની નોંધ—અહીંથી રોજનીશી નાની નોંધબુકમાં ફૂંકી
 નોંધાયેલ જ મળે છે, તે પ્રમાણે આપીએ છીએ. વિવાદ મુજબ મોટા
 ચોપડામાં વિસ્તીર્ણ વીગતવાર નકલ શ્રી. નરસિંહરાવ કરી રાખ્યા નથી એમ
 જણાય છે.]

વાંદરા—૨૦-૭-૨૨ ગુરુવાર : રામભાઈને નૈવધ-નલદમયંતી
 રાસ-શ્લોકો બતાવીને [નલદમયંતી રાસમાં] ઇમાઈ છે તે ંધ +
 માઈ (માતૃકા) જોઈએ તે સંપાદકની ભૂલ બતાવી.

વાંદરા—૨૪-૭-૨૨ સોમવાર : ચર્ચગેટ સ્ટેથી અનાય
 [શ્રી સંજ્ઞા]ને ગાડીમાં lift. (a) ખારી (=heavy) Persianમાં
 Johnson's Dict. માં છે મહેં કહ્યું. તો કહે : એ dict. ઉપર
 શ્રદ્ધા રાખવા જેવું નથી. (b) “અન્યુ”-વાસ ઉપરથી નથી” કહે.
 મહેં કહ્યું “નથી જ; અવશ્ય ઉપરથી છે-ત્હમે જોયું હશે.” તો કહે
 “૨૦૦૦ વર્ષથી ફારસીમાં છે ત્હમાંથી જ આવ્યું”-૧-વારુ.

વાંદરા—૪-૮-૨૨ શુક્રવાર : અંબારિયાને પ્રવેશિકામાં કમળા-
 શકરને અન્યાય-ignoring-માટે ઠપકો આપ્યો. સાહિત્ય proper
 જ-એ અચાવ હેમણે કર્યો. મહેં કહ્યું, “તો પણ બચાવે છે.”

વાંદરા—૧૩-૮-૨૨ રવિવાર : પ્રેમલ તથા હું સાંટાકુજ ગયા.
 રામભાઈ કનેથી જ (ત્યા) નિરુપસર્ગના દાખલા લીધા. મિ. કાંગલે
 આવ્યા-તે જોળખાણુ કર્યું. સં. માં પ્રવીણ છે,

(આ.મિ. કાંગલે તે હાલના પ્રેક્ષક રમણાન્ત પંડરીનાથ કાંગલે.)

—સંપાદક—

વાંદરા—તા. ૬-૯-૨૨ ગુજરાતી મંડળ [કોલેજનું] શ્રી. ઠાકોરનું ભાષણ. લખેલું ભાષણ, clever and original analysis. ભાષણ અંતે કેટલાકની ઇચ્છા થી, લલિત કવિ કલાપીનાં કાવ્યો ગવડાવવાની હતી. મહેં ચન્દ્રવદનને ના કહી. ચર્ચા પણ ના થાય તો ઠીક. હાવા : ઉત્તમ વ્યાખ્યાનની મજા જતી રહેશે. આખર લલિતને રજા આપી-૪ મિનિટ. ચોકુંક બોલ્યા. અગ્રેજી શબ્દો થી. ઠાકોરે વાપર્યા તે માટે લલિતની ટીકા-મહારો હેને ઉત્તર.

વાંદરા—૧૦-૯-૨૨ રવિવાર : મુનશીએ હેમના "પુરંદર પરાજય"માં ધનુષની પલ્લુછને ધનુષની ચાપ-કહી છે. તથા અધઃકાર એમ તે બૂલ્યો હેમને બતાવી. ફહે-પલ્લુછ ચઢાવેલું તે ધનુષ, ને વગર ચઢાવેલું તે ચાપ એમ હું જાણું છું. શો લૂએ બચાવ !

વાંદરા--૧૬-૯-૨૨ ચનિવાર : શ્રી. હીરાલાલ પારેખના મહારાં Lect Vol. I ના અવલોકનનો ઉત્તર (ચાપ અને ગુજરાત વિશેનો) રામભાઈએ પૂરો તૈયાર કરેલો વંચાવ્યો. બહુ જ સરસ, સચોટ, lucid છે.

૧-૪૦ p. ૩૩. માં મુંબાઈ.-શ્રી. કૃ. મો. ગવેરોને ઘેર.

(a) શ્રી. આવજી ગોવિંદજીને, લ્હા [Prof. Sylvain Levi ને] At Home માં સાથે જવાનું-કરાવ્યું મોટરમાં.

(b) Further Milestones નું કામ ક્યું.

પૂજા મારેક વાગ્યે કૃ. મો. ઝ. તથા હું તેમની મોટરમાં Scroz જવાને ઉપડ્યા. સાદાચારે આવજી ગોવિંદજીને ઘેર પહોંચ્યા. આવજી એકને મળ્યા. રામભાઈ, આચાર્ય, મનહરરામ, દત્તપત, જાનુ-મની, પ્રીતમિલા, શાન્તિ-બહેન મહેતા, કામદાર, મિસિક કામદાર, બહેરામગુર ઇ. ઇ. કતાં. Levi આવતે વાર થઈ, છ વાગ્યા પછી આવ્યા. એજખાણુ કરાવ્યું.

J. J. Modi હતા. Levi જેડે મદને Gujarat's greatest poet and scholar કહીને એજખાણુ !

વાંદરા—૧૮-૬-૨૨ : સોમવાર—R. A. Society. મીટિંગ. Levi's Paper, Tea.

(Large audience. Secretary Dr. Parker wanted me to preside if Dr. Jivanji Mody did not turn up.—I thanked him and asked for a little time. He introduced me to his wife. Modi's introductory speech—long as usual. + + R. B. Joshi's Sans. S'lokas ! + + Zimmermann spoke well Levi met me પરમ ફાડેજ મળ્યા હતા તે સંભાર્યું. Leviને મળી appointment માગ્યું. બુધવારે 9 A. M. Taj Mahal Hotel Room No. 321.

વાંદરા—તા. ૨૦-૬-૨૨ : બુધવાર : Prof. Levi મળ્યા [૩મ નં ૨૨૧ નહિં પણ ૩૨૩] Extremely nice, honestly nice. મહારી એ બૂલ્યો બાળી :—

(૧) લંગર not from લાઝલ but see below :—

“Divyavadana” ed. by Cowell and Neil. Index of rare words, Sr. lankara, Gr. ankura, lat. anchora.

(૨) Zamotika માં ચ્સ, ષ્સ નહિં; કારણ કે કેટલીક Indian ભાષાઓમાં ચ્સ ૨૫૪ છે. (બીજા સંદેશમાં એ investigate કરવું જોઈશે.)

(૩) મહારા Phil. Lectures, Vol. I બેટ આપ્યું, નામ લખીને. બહુ બહુ વાતો થઈ. M. Bloch તે Levi નો શિષ્ય. જાણકારનો પણ હશે એ વર્ષ.

x x x

Guj. Press માં ગયો. સુમતાખ્યાન-દીવાળી અંક માટે અનાબંધું તે આપ્યું, માગ્યાથી.

વાંદરા—તા. ૧૦-૧૦-૨૨ મંગળવાર. Guj. Press. Hertelનું પુ. નં. ૦...પાછું મળે આપ્યું.

Hertel નં. ૨ (ભરટક પંચાખ્યાન)નામાં માં ઉરિ પેટિ પહોંજઈ વિશે ચંકા મળે પૂછી. Hertelનું જોડું છે. પદ=પગ વગેરે જોડું. પહોંજઈ-અવેશવતે એમ લેવું. (રસ્તામાં પછીથી સૂચ્યું તે કાલ્પ કહીશ :—માં ઉરિ પેટિ નહિ પણ માતરિ પેટિ (માતૃ: કહો) (૨ genitive + ૩ loc.) આ તો રૈણીમ કાઢી ઘોતર જોડા જોડું હટાડે કયું !

માતરિ પેટિ પહોંજઈ=, માકેરે પેટે પેસાય.)

વાંદરા—તા. ૧૪-૧૦-૨૨ : રવિવાર : ૭-૫૦ A. M. માં મુંબાઈ ફાલુલાલ મો. ઝવેરીને ત્યાં મળ્યા. " સુલાખ "-નું ભેષ મૂક્યું છે. એ કાશમાં Turkish શબ્દ છે સુલાખ (અરબી કાફવાબો). એક ક્રેશકાર Turkish કહે છે—East નું ધરેલું છે. ઉડતી નાધ્ય પ્રથમ અર્થ. પછી ધરેલું નાકનું (સુલાખ). બીજી એથી reverse કહે છે. મળે નિર્ણયે બતાવશે.

વાંદરા—તા. ૨૩-૧૧-૨૨ : ગુરુવાર : ૫-૪૦ P. M. અધેરી-લલ્લુભાઈને ઘેર. ખંડુ ઘેર હતો. માદો જરાક તેથી. મંગળા મધુરિકા મળ્યા. થોડીવારે લલ્લુભાઈ ગમન ને પ્રેા. Lesny આબ્યા, મુંબાઈથી મોટરમાં. ઓળખાણ મ્હારી જોડે કરાવ્યું. પ્રેસિસર સારો જણાય છે. પુષ્કળ વાતો થઈ.

પૂણા નવે હમે ઉપકમા—પ્રેા. તથા હું લલ્લુભાઈની મોટરમાં. રસ્તામાં પુષ્કળ વાતો થઈ. પ્રાર્થના સમાજ વિશે બધી વાત પૂછી મ્હારું કાકાં માગી લીધું. પાછળ મ્હોટાભાઈનું [સ્વ. બોળાનાથનું] નામ લખાવી લીધું. હું રવિવારે હેને ૪ વાગ્યે મળીશ હેની હોટેલમાં (Hotel Metropole રૂમ નં. ૪૦) મળે કહે મ્હા મ્હારી જોડે પીએ. વાતે વાતે જણાવું પ્રેા. Czechoslovak છે. Dr. O. Pertold, નું મ્હોં નામ લીધું. તો કહે એ મ્હારો પરમ મિત્ર છે. (ચિત્રિતકેશવેશ્વરે મોલપુર જવાના છે).

વાંદરા—તા. ૨૫-૧૧-૨૨ : સનિવાર—કાલાબે ઉતરી—Hotel Metropole પ્રો. લેસની (Lesny)ની રૂમ પૂછી. કાર્ડ મોકલ્યું. ખારણું મોકલ્યું. પ્રો. આબ્યો. ખુશીથી આવકાર આપ્યો. હેતુ કાર્ડ લીધું. મદારા Phil. Lect. ની પ્રત ઉપર હેતુ નામ લખીને ચોપડી આપી. મ્હા પીધો, ખાધું. પુષ્કળ વાતો કરી.

(a) મદારી શુક review કરશે. (b) ગુણેની શુકના સખત review માં MacDonell is right. (c) ષ્-ષ્ : acht (જર્મન)નો ઉચ્ચાર અમુક ઠેકાણે ashta થાય છે.

બોલપુરમાં ત્રણેક મહિના ગાળશે.

વાંદરા—તા. ૨-૧૧-૨૨ : મંગળવાર—સંજાણા રહે “You still persist in writing ગીતિ with પંચમાના ગણ S.” My reply—“ગણ કાનથી માપવાના છે, અખ્યથી નહિ.” એ સમજતા જ નથી. મ્હેં કહ્યું : ઉપાસ્યતેઽસ્તિ મમ કોઽપિ સમાનધર્મા સંજાણા—“ઉપાસ્યતે-વખતે-અસ્તિ તો ખોટું.” હું—“શા માટે ? અસ્તિ પણ છે ” એ માને છે-એ રીતે તો મગનભાઈ જેવી ગીતિયો થઈ જાય.

વાંદરા—તા. ૩૦-૧૧-૨૨ : ગુરુવાર—

Cama Institute. Numismatic Society ની મીટિંગ. ઇરમાઈન [Prince of Wales Museum ના Archaeological વિભાગવાળા ઇરચામ ચૌધરી] મોકા આવ્યા. His paper on Bijapuri Laris very interesting & instructive.

Lari=Of Lar (a town in Persia, coins struck there); shape of Laris ચીપિયા જેવો; copper coins like Laris older than silver Laris. (Hijri 3rd century, former). કાબજખેલી (?) વાળો દોહરો-પાંડો આવ્યા. પ્રો. વેણુકરે હેને કહ્યું કે એ જૂની ગુજરાતી છે. મ્હેં કહેલું હિન્દી છે. ખરેખટ કહે-અને એક જ-!

વાંદરો—૫-૧૨-૨૨ : મંગળવાર. Gopj. Press. અંબાલાલે [અંબાલાલ જનનીએ] મેરુતુંગકૃત પ્રવચ્ચચિન્તામણિ દીનાનાથ પડિતના ગુજરાતી ભાષાન્તર અદિતનો મ્હને જતાવી માંહિ નાસ-મૂવાજ્જદવિતાવાળો શ્લોક બતાવ્યો. મૂળ મેરુતુંગમાં નથી. (બક્લાલના બોજપ્રમન્દમાં રોનો જ હોય ?)-દીનાનાથ શાસ્ત્રીના ઉમેરામાનો શ્લોક છે-૨૫૪ જ forgery. અંબાલાલને મ્હેં શુદ્ધ ગુજ. શબ્દોના શ્લેષ (વાળી, સાવરણી ઇ.)નો ઉધાડો દોષ બતાવ્યો-તો એ છાપ છપાઇ નહિ. કહે-આપ કહો છો તે વિચારવા જેવું છે. મ્હે કહ્યું="વિચારવા જેવું ? ૨૫૪ છે-છતાં માનતા નથી." વળી કહે તનસુખમાર્ધ કહેતાંતા કે એ શ્લોક અવધામાં રાજશેખરનો છે ! (Impossible) હેનો સમય કહ્યાં અને વાળી સાવરણી શબ્દો કહ્યાં !

વાંદરો—૧૬-૧૨-૨૨ : રવિવાર—કામળાબા. પ્રદ્ધાદલાઇ (બનારસ).—તા. ૧૩ મીનો—"આખું દશંકરને rheumatic fever છે, એમ દાક્તરો કહે છે. કુઃખ અસલ થાય છે. એ કે દાક્તરો કહે છે કે dangerous નથી."

મ્હને ભય હતો જ. Danger નથી પણ મ્હને ડર છે, કું ને સુશીલા જઇયે ? શી રીતે ? ત્યાં બિલ્ડાં વધારે પડિયે. છતાં જોઇયે નાતાલના બે ફદાડા પ્હેતાં ઉપડીને જઇયે.

કામળાબા. મગનલાલ (બનારસ). આખું દશંકર માટે આવવાનું મન કરિયે જિયે. ઉતારો નજીકમાં થઇ સકશે ?

૨૦-૧૨-૨૨, સાડા પચિ બનારસ cantonment મોટર આવી હતી. Hindu University-આખું દશંકર હને ગયાં. મ્હને ભય હતો તે કરતાં બહુ સારું છે. કાલ રાત્રે પ્હેલવેલી ઊંધ આપી-તાવ હલ, આજ નોર્મલ.

તા. ૨૧-૧૨-૨૨ રવિવાર.

સાડા દશે... મોટરમાં બેસીને સારનાથ ગયાં. ખૌદ ruins જોયા. બધું ખરેખર જોવા લાયક છે. વખત થોડો હતો તેથી વિતાવળમાં પૂરું કયું. પાછા સાડા ચારે આવ્યા. આશુદેશંકર બાંધતા હતા.

તા. ૧ લી જાન્યુઆરી, ૧૯૨૩ : સોમવાર.

સાડા આઠ (A. M.) વાગ્યે મેલ ઉપડી (બનારસથી). તા. ૨ જીએ બપોર પછી સાડા ચારે ઘેર [વાંદરા] પહોંચ્યાં. પ્રેમલ ખુશ, ખુશ. દયારામને આશુદેશંકરની હકીકત કહી.

વાંદરા—તા. ૧૫-૧-૨૩ : સોમવાર.

પારસ્કર ઇશ્વરસૂત્રમાંથી, ઇન્દુકુમાર નાટકમાં અંતે મૂકેલાં સંસ્કૃત વાક્યો—બાઈએ સોધી કાઢ્યાં. મહેને બતાવ્યાં. સ્પષ્ટ છે કે ન્હાનાલાલે ટીકામાં કહ્યું છે કે છેલ્લાં ચાર પદ પારસ્કરગૃહસૂત્રમાંથી લીધાં છે—અર્થાત્ પ્રથમ વાક્ય પોતે યોજ્યું છે—“ભાગ્યના તેડડમાનં ઇંદ્રધામિ—” આમ હવે તેનું પ્રામાણ્યનો આ વિલક્ષણ સંધિ ન્હાનાલાલના અપૂર્વ સંસ્કૃતનો નમૂનો જ છે એ બાબત પૂરી ખાતરી થઈ.

વાંદરા—તા. ૨૫-૨-૨૩ : રવિવાર.

વીલરવિલા (સાંટાનુક)—મેળાવડો* લરાઈ ગયો હતો. મુનશી આવી ગયા હતા.

મહેને પ્રમુખસ્થાન આપ્યું.

Speakers—મનહરરામ, માસ્તર, મણિલાલ નાણાવટી, જય-સુખલાલ, વિભાકર.

મનહરરામે તો લખી આણેલું વાંચ્યું. સાહિત્ય મંસફની ઉત્પત્તિ, ઇતિહાસ, પ્રવૃત્તિ, સ્થિતિ, મુનશીનું હેમાં પ્રધાન ચાલક બળ ઇ. ઈ. વર્ણવ્યાં. મેળામેયુ “જોડણી”નો નિર્ણય કરવાનું કામ પણ સા. સ સદે આદ્યું છે તે કહી દીધું.

બીજાઓએ મુનશીનાં વખાણ, શુભ પ્રવાણેષ્ઠ વગેરે કહ્યું. પછી મુનશી મને ધીમે રહીને ફર્યો—“લલિતને જોલવાનું ફર્યો.”

* એમના વિવાહવતન પ્રસંગે વિદાયસ્થાનનો મેળાવડો હતો—સ પાદકો.

સામાન્ય વિનંતિ કરી-“બીજા કાષ્ટને બોલવું છે?” કહીને પછી કહ્યું “જ-મશંકરભાઈ.” તરત જ લલિત બિડ્યા-બોલ્યા. મેગામેયું કહી દીધું કે સા. સંસદ હજી તો આરંભ દશમાં છે. હજી વિજય સ્થાપવાનો છે. ઈ. (આ મનહરરામનાં દર્શવચનો માટે હતું). પછી અંતે પોતે ગાયું : “કુલની પાંખડી લ્યો ગ્રાણ્ય.”

પછી હું બોલો યદને બોલ્યો : “પ્રમુખપદ અધુધાયું” જ આપ્યું. આગળથી શકિત હતો તે કાવતરું જ હશે. પણ સ્નેહમય કાવતરું માટે સ્નેહપક્ષ સ્વીકારી આભાર માનું છું. સા. સંસદનો હું સભ્ય નથી; અસભ્ય છું; છતાં મને પ્રમુખપદ આપ્યું.-ખાદી બહાર રહીને મ્હારો સંપર્ક છે. સંસદની સ્થાપનાની મસજતમાં હું હતો. સંસ્થાનું નામ શું પાડવું? Don Quixote ને પોતાના ઘોડાનું નામ પાડતે વાર લાગી હતી તેમ ચયું. હું મદદે આવ્યો. “સા. સંસદ” નામ મ્હેં સૂચવ્યું x x પછી મુનશીનો શ્રમ, શક્તિ, વેગ ઈ. નાં વખાણ કર્યાં. સંસદને અંગે ‘બોડણી’નું કામ ઉપાડવામાં મુનશી હેમના પૂર્વજ પરશુરામે પૃથ્વીમાંથી ક્ષત્રિય નાખ્યું કર્યા તેમ બોડણીમાંથી હકાર નાખ્યું કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. (કોઈ બોલ્યું “મલ્લુ.” હું : “ભલે-મ્હારે તે જોવાનો વખત નથી આવવાનો એટલે મ્હારે સ્નાન સૂતક નથી). x x મુનશી સં. બહુ બહુ રમુજ વગેરે મ્હેં કહ્યું.

મુનશીએ જવાબ બધાનો ઉપકાર માનનારો આપ્યો. બહુ ગમ્મત કરી. મ્હારે વિશે કહે-નરસિંહરાવજી સા. સંસદના નથી -છતાં હેમાં રહેલા છતાં બહાર દશાદ્યુક્ત બીંચે બીજા છે (પુરુષ સ્વકાના પુરુષની પેઠે.) (હેમની જૂલ્ય મ્હેં પછીથી ખાનગીમાં બતાવી-અધે વ્યાપીને-ભાવતિષ્ઠ transcend યદને રહ્યા એમ છે વગેરે). વિજય-રાયે પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો. રંજિતલાલ પંડ્યાએ ટેકા આપતાં કહ્યું-નરસિંહરાવજી પ્રમુખ આ પ્રસંગે ચલા ત્હેમાં ઓચિત્ય છે.

જૂના યુગના અગ્રનેતા નરસિંહરાવ તે આ નવા યુગનો અગ્રનેતા મુનશીને આશીર્વાદ આપે તે ઉચિત જ છે.

(મહે' પછી ખાનગીમાં રજિતલાલને કહ્યું—ત્હમારા બોલવાની બીજી બાજના સંભવે છે. રામ પરચુરામની—તો ફેરે મ્હારા મનમાં હતું જ નહિં. (બહુ મારા બાવથી કહ્યું).

મકાન આપવા માટે નરોત્તમદાસનો ઉપકાર માનતે ધતુભાઈએ બેગામેશું કહ્યું : ક્ષીલાબહેન પણ ઈંગ્લાંડ જાય છે—ત્હેમને માટે પણ આપણે શુભેચ્છા દર્શાવીશું.

વાંદરા—તા. ૨૬-૨-૨૩ : સોમવાર.

મુનશીની એમ્બર. મળ્યા. મનહરરામ ફેરે—"કાલે ત્હમે 'સાહિત્ય સંસદ'ની ફાઇ થવાનો દાવો કર્યો—પણ એ નામ તો મહે' પાડ્યું હતું." હું "એમ ? મ્હને વાદ છે કે મહે' સૂચવ્યું તે ત્હમને બનેને ગમ્યું." તોએ માન્યું નહિં. મહે' કહ્યું—"મ્હારી કાયરીમાં હોય તો બતાવુ ? મનહરરામ ચૂપ રહ્યા. મણિલાલ નાણાવટી ફેરે :—કાયરી regular લખો છો ?" હું—"૧૮૯૨ ની સાલથી." મણિલાલ અજબ થયા.

અર્ચગેટ સ્ટેશને-૫-૪૦ p. m. માં પોપટલાલ સાહ દ્રેનમાં હતા. ગઈ કાલની સા. સંસદના નામકરણની વાત મહે' કરી તો પોપટલાલ ફેરે-ત્રણેક મહિના ઉપર મહે' મનહરરામને ફેરેલું કે નરસિંહરાવે સા. સંસદને કશી મદદ નથી કરી પણ નામ તો પાડી આપ્યું કની ? તો મનહરરામે એમ કહ્યું કે "એ નામ તો મહે' પાડી આપેલું."

વાંદરા—તા. ૧૧-૩-૨૩ : રવિવાર.

ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય. લલિતે મ્હને પ્રમુખપદ મળવાની દરખાસ્ત કરી. રમણભાઈનું બાપણ, full notes ઉપરથી. સાહિત્યમાં હાલ સર્વ વિદ્યામાં જીવન્નતિ છે. કારણ કાર્કષણ પ્રવૃત્તિમાં અમ.

કરવાની વૃત્તિ નથી. એ મુખ્ય ઓક હતો. પણ delivery વગેરે નિર્જીવ. એ કારણથી નિસ્તેજતા આવી.

બ. ક. ઠાકોરને ચર્ચા કરવાને મહેં ઉઠાડ્યા- મહેં કહ્યું :
ઓતામંડળના હૃદય જાણવાની મહારામાં અન્તર્યામિત્વની શક્તિ છે તેથી વિનંતિ બ. ક. ઠાકોરને કહેં છું.

એ ખોલ્યા. ઓતામંડળમાં જાગૃતિ, જીવ, આંખો. આનંદ વર્ત્યો. શ્રમ કરવાની અનિચ્છા એ નિદાન પરીક્ષા-રમણભાઈની-થી પોતે વિરુદ્ધ પડ્યા. મહેં પ્રમુખપદેથી ફેટશીક ચર્ચા કરી-લોટા ઉપર છાપ સારી પડી. રમણભાઈના મતને વિશેષ પ્રુષ્ટિ આપી, પણ-શ્રમની સ્થામે પ્રતિકા વસ્તુ જલવાની નથી; હાલ વીસ પચીસ વર્ષમાંકોષ સાહિત્ય વીર કેમ પ્રગટ નથી થયા ? છ. કહ્યું.

વાંદરા-તા. ૧૨-૩-૨૩ સોમવાર.

R. A. S. માં ગયો-હોડીવાલાનું બાપજી હતું તેથી, + + કેરી (કચ્છની)-એ નામ બાળત રજુહોડજી દીવાને લખેલા છતિ-હાસમાં કશ્વિત બ્યુત્પત્તિ કરી છે તે હોડીવાલાએ કહ્યું: કુંવરી:- કચ્છના રાવે પ્રથમ સિક્કો પાડ્યો તેથી મુલતાન ગુજરાતનો ગુરસે થયો. સ્વતંત્ર રાજાની પેઠે સિક્કો પાડવાનો હક ત્યારે નથી. રાવે કહ્યું:-“તમારા રૂપિયા જોડે લગ્ન કરવા માટે મહારા સિક્કારૂપી કુંવરી મોકલી છે.”-આ ઉપરથી કેરીનામ ! અલગત આ કૃત્રિમ છે. હોડીવાલા કંપર્દિકા ઉપરથી કાઢે છે (મદને તે બાળત પણ શક છે. કોનો વિવૃત ઉચ્ચાર કંપર્દિકા-કોડીમાં છે. ને કોરીમાં તેમ નથી.)

૭-૪૫ P. M. માં વાંદરા + + જુલ્યથી ગદુનું કાર્ડ સરોજ ઉપરનું હમારે ઘેર આવેલું. સુ. એ માણસ જોડે સરોજને મોકલી દીધું. કાર્ડમાં નીચેનાં વાક્ય જોઈ સખેદ આશ્ચર્ય થયું:-

“રમણમુકુરમાં છેલ્લા અંકનું લખાણ સારું છે. બધામાં એક જ નત્યનું egotism છે અને મનનું સંક્રાપલું જણાય છે. એ લેખો વિશે તો ઘણી ચર્ચા કરવા જેવું છે.”

વાંદરા—તા. ૧૫-૩-૨૩ ગુરુવાર.

—ને કેશવલાલની વાત કહી કે ગુજ.માં accent 'છે જ નહિ એમ હેમનો મત હતો. મ્હે' કહ્યું કવિતામાં accentથી બિન સ્થાને તાલ આવ્યાથી સ્થિતિ થાય છે તેથી accent પકડાઈ આવે છે કની ? તો (કેશવલાલ) કહે હતો હું સુતો વારણે પુત્ર મ્હાનો હેમાં જીવોતે?—હું કશું બોલ્યો નહિ. રાત્રે સૂએા ઉત્તર—ને કહી; જેમ વેદમાં, સંહિતાપાઠ અને પદપાઠમાં, સ્વર બદલાય છે તેમ આપણા વાર્તાલાપ ગદ્યના accent કોઈવાર પદમાં બદલાય ઇ. ઇ.

x

x

x

Guj. Press 'ભ્રમર ગીતા'માં અમલો સબ્બ પાંચ છ ટેકાણે છે તે નટવરલાલ દેસાઈ કનેથી જિતારી લીધું. (જો કે મ્હારે જોઈતો અર્થ નથી.)

વાંદરા—તા. ૧૬-૩-૨૩ સોમવાર.

૭-૧૧ A. M. માં સાંટાકુઝ. નળદમયંતીરાસમાં માહ(=માતૃકા) છે તે વિશે વિમલપ્રબન્ધમાં P. 4 st. 10માં 'માહ' એ જ અર્થમાં બેસતું છે તે રામભાઈએ મ્હને બતાવ્યું.

વાંદરા—તા. ૧-૪-૨૪ રવિવાર. સાંટાકુઝ—બહેરામગુર અંકલેસરિયાને પૂછ્યું: Arabic al ankar, Pers. langar; Arabic માં ક હોય તેનો Persian ન થાય ? ગાય.

વાંદરા—તા. ૨-૪-૨૪ : સોમવાર. “પ્રમ્મખન્ધુ”માં મુશીલાએ વાંચ્યું કે ગુજરાત સાહિત્ય સભાના honorary મેંબર તરીકે હું, આણંદચંદર તથા મુનિ જિનવિજયજીને સર્વાનુમતે ચૂંટયા છે. મ્હે' મહાં વર્ષ ઉપર જોડણી કમિટી સંબંધ બટપટને લીધે રાજીનામું આપ્યું હતું. હવે એ જૂની વાત ઘટવી જોઈયે; હું boorish નહિ થાઉં.

વાંદરા—તા. ૩-૪-૨૪ : મંગળવાર.

Oriental Translator's Office—સંબંધાને મળ્યો.

“ગુજરાત”માં ન્દાનાલાલના લેખમાં બુધને રાત્રે પૂર્વમાં ઉગાડી મધ્યાહ્નમાં પ્રગટાવ્યો છે. તે મ્હને ખતાવ્યું.

વાંદરા—તા. ૩-૫-૨૩ : ગુરુવાર.

રહવારે સુશીલાને પાછલી રાત્રના સ્વપ્નાની વાત કહી : સુરતના રસ્તામાં ગોણિયા ગાડીમાં હું ‘ને’ મનુભાઈ જતા હતા; એક લમ્હેના વરધોડો જતો હતો. કન્યાવાળીઓ ગાતી’તી :

“અનંગતણું તણુપાતીકું, લીધું;

મરીજતણું ધર લૂંટી રે લીધું.”

આ પંક્તિયોની વ્યંજનાઓ ! — “તણુપાતીકું” નવો જ શબ્દ ઈ. ઇ.

વાંદરા—તા. ૭-૫-૨૩ : સોમવાર.

Guj. Press—અંબાલાલને નરસિંહ મ્હેતામાંથી જેટલુંક ખતાવ્યું. ઇ. ઇ. જમશેની અનેક ઉદાહરણ; એક દેશજો પ્રેસના સંપ્રદર્માં બ્રૂક્સ “જ, મળ્યો” for જમશે. ઇ. ઇ.

વાંદરા—તા. ૧૪-૫-૨૩ : સોમવાર.

Gujarati Press. નટવરલાલે કહ્યું—સ્માજમુક્તમાં નર્મદ વિશે રહ્યો લખ્યું કે “અમદાવાદી હજમ” —તે નર્મદનું નયો, વિજય-વાણીના કર્તાનું છે.

વાંદરા—તા. ૧૬-૫-૨૩ : બુધવાર.

Guj. Press. “અમદા. હજમ” વાળો દોહરો “સ્વનંજતા” ના અંકમાં નટવરલાલે ખતાવ્યો—તે વિશે નોંધ લીધી.

વાંદરા—તા. ૨૧-૫-૨૩ : સોમવાર.

સાંતાકૃષ્ણ, જાનુમતી ત્રિવેદીને ધેર : જવમોનું આવાન્તર દોહ કલાક બેસી તપાસ્યું. દવે કાલે.

વાંદરા—તા. ૩૧-૫-૨૩ : ગુરુવાર : કામળ આબ્બા : A. Master (આબ્બે) .

લખે છે : "I am writing an article on "Accent in Gujarati" which should be published in a month."

વાંદરા—તા. ૬-૬-૨૩ : શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા : રામ-નરાયણ વિ. પાઠક (અમલદાર)—“ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વિનીત, પ્રથમા અને સ્નાતક પરીક્ષા માટે અર્જાચીન કાવ્યોની ચૂંટણી કરી પ્રસિદ્ધ કરવાતું” મ્હને સોંપવામાં આવ્યું છે”-એ ચૂંટણીમાં મ્હારા કાવ્યો દાખલ કરવાની યાદી લખી તે માટે પરવાનગી માગે છે.

વાંદરા—તા. ૭-૬-૨૩ : શુક્રવાર.

બ. ક. ઠા. ‘ગુજરાત’ કાર્યાલયમાં ગયેલા—મ્હને સંદેશો લાભ-શંકર મારફત કલો કે-સમ મુ. માં બધાના દોષો જ બતાવે છે—તેથી લોકપ્રિય તો ત્હમે નથી જ થતા. હવે તો ગુણુ દર્શાવવા માટે સરકારી અમલદારોનાં સ્મરણો લખો. શ્રી ધૃષ્ટતા! અન્યાયની વાત તો જુદી જ.

વાંદરા—તા. ૧૬-૬-૨૩ : મંગળવાર.

Gujarati Press. અંબાલાલને પૂછ્યું : વલ્લભની, કુન્તી પ્રભાં, તીરના પૂલની કલ્પના મરાઠી કવિને મળતી છે—તે વાત વિશે મ્હારી નોંધ જડતી નથી. હેમની કનેનું પુસ્તક પાછું આપ્યું હતું (મરાઠી); છતાં તપાસ કરશે.

ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી બહુ જ માંદા છે. પથારીવશ છે.

વાંદરા—તા. ૨૮-૬-૨૩ : શુક્રવાર.

સાંટાકુડાં, અંબારિયા રસ્તામાં મળ્યા. હેમની જોડે હેમને ઘેર. મુદ્રિકાએ કહ્યું. “રાજધિસંજ”માં કાકા કને રાણકદેવીનાં પગલાં ગિરનાર ઉપર જોવાડાયાં છે—ને નરસિંહ મ્હેતા વિશે ઉલ્લેખ છે—એ anachronism છે.—મ્હને યાદ નથી. જોઈશ.

વાંદરા—તા. ૨૮-૭-૨૩ : શનિવાર.

- 'ગુજરાત' કાર્યાલય. મુનશી મોટરમાં આવ્યા. સાથે ઉપડ્યા. રસ્તામાં પુષ્કળ વાતો ચર્ચ. "અવિભક્ત આત્મા" નામનું નાટક મુનશીએ શરૂ કર્યું છે. વસિષ્ઠ અને અરુન્ધતી-એક જ આત્માનાં બે અંગ-એમ બતાવી લગ્ન છતાં ઘણચર્ચની લાવના (જ્યાં અને જ્યાં-તના જેવી)નો અપહાર ઉદ્દિષ્ટ છે. એક જ આત્માનાં બે અંગ પુરુષ ને સ્ત્રી એ કલ્પના એક Myth. માંથી લીધી નથી?—એ પૂછ્યું. તો કહે ના. મદને લાગે છે છાયા હશે.

વાંદરા—તા. ૩૦-૭-૨૩ : સોમવાર.

"સાહિત્યપ્રિયે" બ. ક. ઠા. નું "જિમતી જીવાની" ના અર્પણનું મધ્યપદમ્ બિચાકું પાડ્યું છે (પરમ દહડાના 'પ્રભાત'માં)—હરિ-ગીત જ છે.

વાંદરા—તા. ૩૧-૭-૨૩ : શુક્રવાર.

ચન્દ્રવદનની કવિતા સુધારી સમજાવીને પછી આપી. "વીરી" શબ્દ ચન્દ્રવદને વાપરેલો તે માટે એ નાપસંદગી બતાવી છતાં કાયમ રાખ્યો છે. ખુલાસો કરે છે કે—દાનાલાલને પૂછ્યું હતું. તો કહે: હમારા કાઠિયાવાડમાં 'વીરી' વપરાય છે—ને સાબરમતી નદીનાં વહુન-ની કવિતામાં દલપતરામે 'વીરી' શબ્દ વાપર્યો છે. બહેન-મદને તો કાનને કંક'સ-અરચિકર લાગે છે—એ કહ્યું.

વાંદરા—તા. ૩-૮-૨૩ : મંગળવાર.

પ-લ-પ્રશ્ન ઉપર નવીન પ્રકાશ:—ભાઈનો એક રૂઠાં વિવાદો અમુક્માત્રનો અમુક્માત્ર જ ઉચ્ચાર કરે.—એ કહ્યું: અમુક્માત્ર કહે. પછી કહ્યું. તો હવે અમુક્માત્ર જ બોલ્યો. તરત અમુક્માત્ર ઉચ્ચાર નીકળ્યો.

College:—ચન્દ્રવદન વાત લાગ્યો—મશ્વિચંકર બટ કારમીર-થી પાછા આવતે તા. ૧૩ મી જૂને ગુજરી ગયાનો તાર મધ કાલે છોકરાને મળ્યો; mysterious દશ છે. બહુ-ખોટું!

વાંદરા—તા. ૮-૮-૨૩ : શુક્રવાર.

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય-મરત કવિ ત્રિભુવન ત્રેમશંકર ૮-૧૦
દેહાડા ઉપર જ આગગાડીમાંથી ઊતરતે heart fail થઈ-
ગુજરી ગયા.

વાંદરા—તા. ૧૦-૮-૨૩ : શુક્રવાર.

‘ગુજરાત’ કાર્યાલય-મુનશી આવ્યા. ‘કાન્ત’ અને ‘મરત-
કવિ’ની સમારક મીટિંગમાં એ પણ જવાના છે. સાથે જવાનું હતું.
મનાં વહુ પણ ઉપર આવ્યાં-ત્રણે જણુ મોટરમાં—

મારગાડી વિદ્યાલય-સાડા ૭ ને શુભારે પહોંચ્યા. ++
મુનશીને તથા મહેને પ્લેટફોર્મ ઉપર ચઢાવ્યા. ન્હાનાલાલે પ્રમુખ-
સ્થાને આવતાં મુનશી તથા મહારી જોડે બહુ ભાવથી હાથ મેળાવ્યા.
લલિતે “મહારી કીસ્તી” એ ‘કાન્ત’નું કાવ્ય ગાયું.

અંજારિયાએ આવીને મહેને કહ્યું: દુઃખપ્રદર્શનનો ઠરાવ આપે
રજૂ કરવો એમ સર્વની ઇચ્છા છે-આપ આવ્યા છો તેથી. ++
હું ખોલ્યો. દરેક મિનિટ કરતાં વધારે ખોલ્યો, + મધુશંકરની
રસિકતા, હૃદયની ઉદારતા ઇત્યાદિ ખાસ ગુણો વિશે મહેં કહ્યું.

મુનશી ખોલવા ઊભા થયા. એક વાત હેમણે એવી કહી કે
નવીન કવિતાના યુગનો આરંભ મધુશંકરથી થયો-એક બાજુ
નરસિંહરાવ ખેડા છે ને બીજી બાજુ ન્હાનાલાલ ખેડા છે છતાં હું
આમ કહું છું. (આ ઐતિહાસિક અસત્ય હતું-બલે). ++ અંજા-
રિયા ત્રીજા ખોલ્યા. વિભાકર-માવજી ગોવિંદજી, પછી ગિરજાશંકર
ત્રિવેદી ++ હવટે પ્રમુખ ઊભા થઈ હેમની રીતિયો ખોલ્યા. ++.

વાંદરા—તા. ૧૩-૮-૨૩ સોમવાર.

R. A. Soc. Library Sy. J. J. મોદી ને Zimmer-
mann વાતે ઊભાંવા. ડો. મોદી કહે; ત્હમને મુખારકખાદી
આપું છું. R. A. S. ની Centenary માં ત્હમારા એક લેખે.
ધ્યાન ખેંચ્યું હતું-એમ મહેં કાક વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું.

વાંદરા—તા. ૧૪-૮-૨૩ મંગળવાર—કાગળ લખ્યા—‘પ્રજ-
-બંધુ’ના ત-ત્રી (અમદાવાદ).

ગયાના પૂર્વેના ‘પ્રજબંધુ’માં બ. ક. ઠા.ના ચર્ચાપત્રમાં સંગીતનો ભાગ ચતિને ગણવાનું વચન છે. તે ગયામાં સાહિત્યપ્રિયે લખ્યું છે—તાલ આવે એટલે ગેયતા આવે જ. તે બંનેમાં સંગીત સ્વરમંગીત અને કાલ્પનાન બેનો ભ્રમ છે તે બતાવનારું ચર્ચાપત્ર લખીને મોકલ્યું.

ચર્ચાગેટ રેશને—ગગન મોટરમાં બેસતો હતો તેણે મ્હને ઢીઢો ને નોડે લીધો. મણિચંકર ભટ્ટના મરણ બા. વિશેષ સમાચાર મળેલા કલા. રાવલપિંડીથી આવતાં તાલ બહુ હતો. રે. માસ્તરે થોભવાનું કહ્યું—છતાં ના માન્યું. લાહોર રેશને ચમ પોલિસે ઢીઢું. છબી પાડી લઈને—મોકલી છે, નવાઈ માત્ર એ કે ૧૬ મી જૂનથી આજ સુધી પોલિસે ખબર ના આપી.

વાંદરા—તા. ૧૫-૮-૨૩ : શુક્રવાર. કાગળ આપ્યા:—J. J. Modi (B'bay); કાગળ નથી.—Sunday Advocate માંથી cutting માત્ર છે. હેમાં નીચે પ્રમાણે છે (R. A. S. ની Centenaryના મથાળા નીચે—બીજી બધી વાતોમાં) :—

“The Indian Section under the Chairmanship of Prof A. A. Macdonell spent a busy morning with Sanskrit Problem and criticisms submitted by Professor G. R. Lanman, Dr. F. W. Thomas, Mr. N. B. Divatia and Prof. R. L. Turner.”

આટલું જ છે. “Attracted attention” એ રિમાર્ક માત્ર J. J. Modi ની—એમ દવે સમજવું. તે પછી આટલું મોટું સંપ્રદાય થયું તે ઠીક.

વાંદરા—તા. ૨૪-૮-૨૩ : શુક્રવાર.

Gujarati Press—વેલો કિશનરુક્મણીરીની મ્હારી પ્રતમાં ઉવટના શ્લોક નટવરલાલ કનેના Ms. માં જુદા છે. તે ઉતારવા માટે નટવરલાલને મ્હારી પ્રત આપી. સારા અક્ષરે ઉતારી આપશે.

નટવરલાલ કનેનું Ms. બેયું. બહુ જ સરસ છે. તે હેમાં દરેક શ્લોકનું ગદ્યમાં જૂની ગુજરાતીમાં (ડિંગળમાંથી) ભાષાન્તર છે, તેથી બહુ કીમતી છે. આ Ms. ને આધારે આ ગ્રંથ ફોર્મસ સભા તરફથી પ્રગટ નટવરલાલ કને કરાવવા માટે નટવરલાલની અરજી આવતા શુક્રવારની મીટિંગમાં રજૂ કરવા માટે મ્હેં બહુ જ આગ્રહથી કહ્યું. અરજી તૈયાર છે.

વાંદરા—તા. ૨૭-૮-૨૩ : સોમવાર.

મનહરરામે ' અવિલક્ત આત્મા ' વિશે મ્હને પૂછ્યું—અભિપ્રાય પૂછ્યો. મ્હને મુનશીએ advance sheets આપેલાં તે જાણીને જરાક અજબ થયા. મ્હેં નાટક વખાણ્યું. “ પુરંદર પરાજય ” કરતાં બહુ જ superior છે મ્હેં કહ્યું.

મનહરરામ :—એક રાત્રીમાં લખાયું છે. (પછી ચમત્કાર હીલો કરનારું વચન હેમના અંતરાત્માએ ઉચ્ચારાયું :) એટલે કે કલ્પના સમગ્ર એક રાત્રીમાં આવેલી.

હું :—તે તો તેમ જ યાવ. મ્હેં કહ્યું : એક વીગતની ખામી છે. વિષ્કમ્ભક મૂક્યો તે વિષ્કમ્ભક નથી. વિષ્કમ્ભકનું લક્ષણ સમજાવ્યું.

x

x

x

અવિલક્ત આત્માને પુષ્ટિ આપનારી hymn રામભાઈએ સોધી-ઉતારેલી—મુનશીને આપવાને, તે આપી. બહુ ખુશ થયા.

વાંદરા—તા. ૩૦-૮-૨૩ : શુક્રવાર.

National Medical College—મ્હારું ભાષણ.

(a) કાન્તનાં ત્રણ પરલક્ષી કાવ્યો—૧ વસન્તવિજય, ૨ દેવ-યાની ૩ ચક્રવાકચિયુત—નાં હાર્દતત્ત્વ કલા—ચક્રવાક વિશે ખાસ.

વિસ્તારથી, અ-તબાગના વ્યવ આગત. ચિત્તેલીલા નં. ૧૦ માં છે તે.

(b) એ ચર્ચા કરતાં એક મહત્વનું point જડ્યું:—

છેલ્લી પંક્તિમાં “ ક્યહિં જ એતન એક દિસે નહિં ! ” એમ વિ. લી. માં ઉતારેલું છે-ને અર્થ-એતન વ્યક્તરૂપે નહોતું, રવિ-જ્યોતિમાં વિદ્યેન થયું હતું-એમ કહેલો. પૂર્વાધાપમાં જોઈ છું તો “ ક્યહિં અએતન એક દિસે નહિં ! ” એમ છે-અને અર્થ ઉત્તમ થાય છે-સર્વ એતનપૂર્ણ-એમ. એટલે agnostic જાણા હુપ્ત થાય છે. તે કહ્યું.

(c) મણિશંકરના વિકાસના phases agnostic જેવું વલણ, theistic, Christian, આર્ય જતાં Christian-તે વિશે કહી કહ્યું કે હેમનાં કાવ્યોમાં દરેક phase ગૂઢ ઝરણુ છે.

(d) સુંગારસ-સ્વક્રીયાનો-તે વિશે લલિતને હું મળતો આવું છું. માત્ર એટલું કે પરક્રીયાનો તે રસ નહિં પણ રસાભાસ મળ્યા.

(e) મણિશંકરની કાવ્યકલાનાં સ્વરૂપો.

(1) જીદોની મિત્રતાનો રસિક યોજના.

(2) વર્ણાનુપ્રાસનું નૈસર્ગિક સ્વરૂપ.

(1) વસંતવિજયમાં આરંભ. કલામય-શ્લોકો એક બે ગાઈ જતાવીને કહ્યું. અનુકરણ એ રાક્ષીનું મહેં ક્યું છે-સદ્ગુણ કે નિષ્ફળ તે મદારાથી કેમ કહેવાય ? કલાપીમાં તો હેની નિષ્ફળતા બે દહાડા ઉપર કોલેજમાં વાંચતાં જણાઈ હતી.

(2) ઉદાહરણો માટે શ્લોકો ગરબોઓ ગાઈ જતાવી.

(1) અસલ પ્રજ્ઞાથી હતી કે દરેક કવિએ ચિત્રકાવ્યમાંથી રચવા જોઈએ. તે પ્રમાણે દલપત વજેરેએ કરેલું. દાલ distinction એ છે કે દેશમક્તિનાં કાવ્ય ના કરે એ કવિ નહિ. કાંઈક એ પ્રજ્ઞાથીને વચ થઈ મણિશંકરનાં ગણનર કાવ્યો દેશમક્તિનાં છે, તે હેમનાં અ-વ

કાવ્યો જેવાં સુભગ નથી. આરંભમાં કહ્યું;-ઉપર ગિદવાતીએ પ્રશ્ન મ્હને પૂછ્યો-‘કાન્ત’નું સ્થાન સાહિત્યમાં શું? મ્હે કહ્યું-‘મહારા હૃદયમાં.’ આ વાત લાપશ્ચમાં કહી. સરસ્વતીના મંદિરમાં ‘કાન્ત’નો ગોખ ફૂંકાં તે તો લાવિને સ્વાધીન છે. પણ હું તો મહારા હૃદયમાં સ્થાન આપું છું.

વાંદવ-તા. ૨-૬-૨૩ રવિવાર.

‘ગદ્યપદ્યમ્’ વિશે મનહરરામ પોતે લેખ લખવાના છે (“ગુજરાત”માં).-ભલે પોતે કહે છે; એ હરિગીત નથી. ખોટો હરિગીત છે. એ તો ૭ માત્રાનાં ચરણોનો કટાવ છે. મ્હેં આ ના સ્વીકારી ચર્ચા ચલવી. રાજાને કટાવના રૂપમાં ગોઠવી સકાય, અથવા કટાવને અમુક ગતિ આપિયે તો રાજા ચાપ-એ હેમનો જૂનો દાખલો લાવીને અહિં લાગૂ પાડવા ગયા. મ્હેં કહ્યું : “એમ કટાવ ના બને; ૮-૮ માત્રાના કડકા જોઈયે;ને rhythm જૂદી હોય.” તો કહે : “આ ૭ માત્રાનો કટાવ. જેમ દંડક લાંબાં ટૂંકાં હોય છે તેમ.” મ્હેં બેઠ બતાવ્યો : “દંડક તે જૂદી વાત છે. કટાવ એ સામાન્ય પ્રકારનું નામ નથી. બાકી ‘વનવેલી’ના લેખમાં મ્હે બતાવ્યું છે કે રુચિરામાં યતિ અમુક રીતે ગોઠવાય તો ગીતિ બને-પરંતુ હેમાં જગજની મર્યાદા આવે ત્હારે અહિં હરિગીતનો દાલદાદા સંધિ છે. ને rhythmનું ખીજ શું છે? ત્રીજી માત્રા લઘુ જ જોઈયે-નહિં તો લય તૂટે.”

આ સાંભળતાં હેમની આખ્ય બિઘડી-મ્હેં બંધ થયું, તે મન ચિંતનમાં પડ્યું.

St. Xavier's Collegeનું મકાન-સાહિત્યસંસદનો મેળાવડો-સાઠા પાંચેક વાગ્યે સર થયું, મનહરરામ પ્રસ્તાવનારૂપે બોલ્યા. અને મ્હને બોલવાનું કહ્યું. હું બોલ્યો-ખાસ સારું ના બોલ્યો. પ્રસંગ વશત્ કહ્યું કે જોડણી જેવો લાગો ને જોડો અભ્યાસ માગનાર વિષય પ્રવેશ ના કરે-ને પ્રવૃત્તિ એક બિન્દુ ઉપર મ્હોટાડે તો લાભ છે :

વિલાકર બોલ્યા, અંબરિયા બોલ્યા. ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરી બોલ્યા. ગદુલાલ બોલ્યા :—મુનશીનું છાપેલું છાપણું લાંબું હતું—હેમાંથી બે ફકરા જ હેમણે વાંચ્યા. ગુલાબચંદ દેવચંદે બોડણીની શુદ્ધિ બાબત ફહેલું—નકામી માથાફૂટ છે—વગેરે. તે બાબત અંબરિયાએ સારે ઉત્તર આપ્યો. ફહે—તદ્ભને ઝવેરીને મોતી હાથમાં લેતાં નકારું મોતી હોય એ મનને ખૂંચે તેમ હમને અશુદ્ધ બોડણી ખૂંચે.

Refreshments-હલવો (સરસ) ને ચેવડો—બધાને પ્લેટ જૂદી જૂદીમાં—દરેકમાં ચમચી. ચ્હા—કોફી.

વાંદરા—તા. ૨૦-૯-૨૭ : ગુરુવાર : ૨-૨૮ p. m. માં મુંબાઈ : ટ્રેનમાં.

અત્યન્ત બારે વરસાદ. (રહવારથી હતો. બપોરે વધ્યો). x x ઑટરોડ સ્ટેશને રેલ્વેના પાટા ઉપર રહે. બહાર બધે જાંઘ સમાન—કે લીચણુ સમાન પાણી. અહિંથી જવું અશક્ય. ટ્રેન આગળ જવા બાબત શક. પાણીથી એ જિનમાં, Fire-box સુધી પાણી જાય તો, —દેવતા હોલાઈ જાય. આખર ચાલી. ધી...મે, ધી...મે. ચર્નીશક, મરીન લાઈન્સ, બધે રસ્તા ઉપર દોઢ ફૂટ પાણી. ચર્ચગેટ સ્ટેશને પછુ તે જ દશા...ચલો કોલાબે. ત્યાં પછુ બધે પાણી....

પાછા લોકલમાં બેડા. જીપકવાનો લુકમ મળે ત્યારે વાત. ધીરજની બેશી રહ્યા. પાંચ વાગ્યે કોલાબાથી જીપકેલી ટ્રેન સાડા સાતે વાંદરે આવી. ચર્નીશકથી ઑટરોડ ને મહાલક્ષ્મી સુધી ચાર ફૂટ પાણીમાં ટ્રેન ઝડીને વેગે. અટકતી અટકતી, ચાલતી હતી. દરેક સ્ટેશનેથી પેસેન્જરોનાં ટાળે ટાળાં—ફર્ટમાં પણ ચડતાં ઢાળતાં—દરેક કોલાબેથી બેંડેલા—બાકી બધા ધગો બાગ જમા રહેલા—તે પણ ધોગે-ધીય. x x લાકડાંની વખારોનાં લાકડાં તરતાં આવતાં તે ટ્રેનને નડે માટે વખતો વખત ઊભી રહેતી હતી. રેલ્વેના નોકરો વગેરે લાકડાં જાંઘ સમાન પાણીમાં જાંઘને લઈ આવતા હતા.

વાંદરા—તા. ૨૩-૯-૨૩ : રવિવાર : કાગળ લખ્યા.

‘ગુજરાતી પંચ’ના તંત્રી (અમદાવાદ).

૧૬ મીના અંકમાં નવલરામ ત્રિવેદીના “કલાપીની કવિતા” વિશેના બાવણુમાં છે કે—ચલો ચલો શું વાર લગાડો. ચલો પીવા-મોડો—એ નર્મદની લાવણીમાં મદ્યપાનનું સ્તુતિગાન છે એમ મહે ‘નવલરામ’ નિબંધમાં ફહેલું તે વિશે બાવણુકર્તા ફહે છે—કેં નર્મદની એ કવિતામાં પ્રભુપ્રેમનું પાન કરવાની વાત છે. તે વિશે ચર્ચાપત્ર લખી મોકલ્યું કે નર્મકવિતા ૧૮૬૩ માં સંગ્રહરૂપે પ્રગટ થઇ—તે સમયમાં ગુજરાતી કવિતામાં સૂફીવાદની ઝાંટ જણાતી નથી. નર્મદના પત્રો, દીકાઓ-છ. માંથી કોઈ જણાવશે કે સૂફીવાદથી હેમની કવિતા પ્રેરાઈ છે તો ગુજ. કવિતાના ઇતિહાસમાં નવીન પ્રકાર પડશે.

વાંદરા—તા. ૧-૧૦-૨૩ : સોમવાર.

પુચાલ શાહની ઓફિસે-મળ્યા : પુચાલ અંગ્રેજી novel લખે છે. તેમાં એક અંગ્રેજી song (i-poem) પોતે મૂક્યું છે. મ્હને ખતાવીને તે વિશે (હિની purity વિશે) મ્હારો મત પૂછશે. (કાલ્ય તે ખતાવશે).

વાંદરા—તા. ૪-૧૦-૨૩ : ગુરુવાર.

R. A. Society Managing Committee Meeting પૂરી થયા પછી પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ પોતાની મોટરમાં મ્હને લીધો. હૈદરાબાદ (નિઝામ)માં એક નવાજ કને પ્રાચીન બીજા-પુરના સંસ્કૃત Miss. છે. હેમાં aeroplanes ઇ. ના ગ્રંથ છે. તે R. A. S. માં મળાવવાનું પોતે સૂચવવાના છે. (પોતાની કને ત્હેને પુષ્ટિ મળશે.) પેલા શાસ્ત્રીથી છેતરાય છે.—ત્રણેક તો અસલ text જપાય છે. ઠીક. જોઈશું.

વાંદરા—તા. ૧૧-૧૦-૨૩ : ગુરુવાર.

R. A. Society (Winternitzને માટે મેળાવડો.)

૭ વાગ્યા પછી Dr. Winternitz આવ્યો.—(પાર્કર -Secretary હમારી Societyનો-આવ્યો નથી, બહારગામથી)
 વિ. પ્ર. વૈદ્યે બધાની જોડે-મુખ્ય મુખ્ય જણ જોડે-ઓળખાણ
 કરાવ્યાં, માંદિં હું પણ; કેવળ formal બધું હતું. ફરી ફેરવે તો
 ઓળખે પણ નહિં—એમ નજરમાં લીધો ના લીધો.

હસ્તુભાષ સાહે આરંભમાં Welcome વચનો બોલ્યા. પછી
 વિ. પ્ર. વૈદ્ય અને કાણે બોલ્યા. Winternitz આરંભમાં Max
 Muller ની જોડે કામ કરતો હતો. W. નાં મુખ્ય યોગ્યતાનાં
 લક્ષણો કહ્યાં : જૂનાં Mss. નાં catalogue; ગૃહસૂત્રોનો ખાસ
 અભ્યાસ; મહાભારતનો critical અભ્યાસ.

Winternitz જિભો ધયો. મહાભારતની critical edition-
 નીં બાબત સવિસ્તર principles ની ચર્ચા કરી. (શ્રીપદીનું નામ
 'કૃષ્ણ' બોલતે કૃષ્ણ એમ જ ઉચ્ચાર કર્યે જતો હતો.) બાવણ
 સારું હતું.

વાંદરા—તા. ૧૨-૧૦-૨૩ : શુક્રવાર.

Museum-ગિરજાધંકર આચાર્ય તથા ઇસ્માઈલ ઔધરી
 મળ્યા. આલોકેરના essay ઉપરથી મહેં લીધેલી notes બતાવી.

(a) 'મુજરાત' મંબધે ઇસ્માઈલની મદદ અરખી સંબધે મળી.
 માત તે આરખી Plural છે. Persian નો પણ.

(b) માટ તે આનર્ત ઉપરથી આવલેકર કાઢે છે. તે કાઢના
 ઉપરથી છે ખજાર નથી.

વાંદરા—તા. ૧૪-૧૦-૨૩ : રવિવાર.

મનહરરામને ધેર નારાયણરાવ (નારાયણ ગોવિંદ રાતજીકર),
 હેમના ઠ હોકરા, ને એક તખતચી આવી મળા હના રાવન કર
 મધું. શ્રીકૃષ્ણ (હોકરાનું નામ) બહુ સારો તૈવાર ધયો છે. અવાજની
 મીઠાશ વિદલણ ઉત્તમ છે. માત આજાપ વખતે મુખમુદા બજડેલો
 અને સોરડની એક ચીજ ગાઈ તહેમા મુકામ નિ ઉપર આવવાને બડેલો

કાફીનો મુકામ આવતો હતો. સાઠા સાત, પછી પૂરું થયું. ગોંડ સારંગ, છાયા નટ, જવનપુરી, એ રાગ મ્હારી તથા વિનોદભાઈની ફરમાશથી ગાયા—ને બહુ સારા ગાયા. વિનોદભાઈ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. મનુભાઈ નંદશંકરને કાગળ લખીને વિનોદભાઈ બલામણુ કરશે. તબલચીને રૂ. ૫) તથા રેલભાડાના સાડાપાંચ આના થાય તે ૦૧ મળી રૂ. ૫૧ મહેં આપ્યા.

વાંકરા—તા. ૨૬-૧૦-૨૩ : સોમવાર.

લલ્લુભાઈની Office માં—મળ્યા...એ ગયા. હું સ્મ. સુ. (હર- દેવરામ માસ્તર) લખવા બેઠો. જે પાનાં લખ્યાં, ને બંધ આવવા માંડી. એટલે વ્હાટા મારવા બિજો થયો, તો રહામે બાયથામાંથી બ. ક. ઠાકોરની મૂર્તિ પ્રગટ થઈ—મળ્યા. સુખસમાચાર પૂછ્યા. એ કોકને મળવાને—બાળૂ ઉપર—ગયા હું આટલું નોંધું છું. ત્હાં—બ. ક. ઠા. આપ્યા. વાતચીતો ખૂબ થઈ.

(a) ન્હાનાલાલ કવિને બ. ક. ઠા.એ મણિશંકર બટ્ટના સ્મારક અંક માટે કૃદાવ્યું—તો કૃદે છે—રાજકોટની પરિષદ વખતે હિલ સાહેબને ઠાકોર તથા મણિશંકર મ્હારી વિરુદ્ધ Confidential report કરેલો તે બાબત ખુલાસો આપે નહિં ત્યાં સુધી હું કંઈ નહિં કરું.

(b) મ્હને બ. ક. ઠા. કૃદે છે—ત્હમે Diary રાખો છો ? નિયમસર ? કૃદ્ધારથી ?

હું—૧૮૯૨ થી. સ્મ. સુ. મણિશંકર વિશેનામાં છે જ કની ?

બ. ક. ઠા.—You are a very dangerous man ! આજ મળ્યા તે પણ નોંધાયો કે ?

હું—નોંધાઈ ગયું—Dangerous શા માટે ? જુદું નોંધું તો Dangerous.

વાંદરા—તા. ૮-૧૦-૨૩ : મંગળવાર.
 દિસ્કવકર પૂણા દશેક વાગ્યે આગ્યા. કાકિયાવાડના યિલાસેખ
 સં. પોતાનું M.S. બતાવ્યું. પ્રસ્તાવના વાંચી ગયો. લેખો ઉપર
 ઉપરથી લેખ. (જિનાના સં. ૧૫૮૨ નામાં કીકો એમ ત્રીનું વિશેષ
 નામ છે-તે ધ્યાન ખેંચનારું છે.

વાંદરા—તા. ૧૭-૧૧-૨૩ : સનિવાર.
 સાંટાકુમ્, ધતુભાઈ [ધનસુખલાલ મહેતા]-જમતાંતા, વાતો-
 ચીતો. મનહરરામને નવા વર્ષ ખાતે એક રામ છંદમાં રમેશું કાવ્ય
 ધનસુખલાલ મજમુદારે મોકલ્યું છે (નનાવી આપ્યું છે ધતુભાઈએ)
 -Humorous છે. મનહરરામ હેવા ખુશ ખુશ થઈ ગયા છે!
 નનુભાઈત [નરસિંહરાવને] વંચાવીય કહેતાંતા. એ કાવ્ય :

જય થજો જય થજો
 દેશના કિતને ધારીને હૃદયમાં,
 ભડી ને ખૂંચતી
 સોંધો સસ્તી યજ્ઞી ખાદી ને પ્હેરતા,
 ગેબી સંગીતની આડીને ધૂંટીઓ
 અજબ નૈપુણ્યથી
 અજબ ધીરજ ધરી
 ખાતે જ કે લતા,
 રામના છંદની અવનવી રોપધો
 સકલ સારાશ્રદ્ધમાં
 વશ અને કીર્તિના
 મુકુટને ધારતા,
 સંતના કુંજના સિંહસમ શોભતા,
 નામરી ચાતિમાં
 રત્નસમ દીપતા
 ગમ મનદર તરો.

વાંદરા—તા. ૧૦-૧૨-૨૩ : સોમવાર : કાગળ આપ્યા : હરસિદ્ધાર્થ (મુંબઈ).

ઉત્તમલાલ ગુજર્પા આગત પ્રેક્ષાદર્શનો તાર આપ્યાની વાત. ખેદ થયો. રવિવારે રહવારે ગુજરી ગયા.

વાંદરા—તા. ૧૮-૧૨-૨૩ : મંગળવાર.

R. A. S. માં-Lecture-મિ. મગિલીનું-“Moghul Paintings વિશેનું આકર્ષક ને રસમય હતું. ચિત્રો Magic Lantern માંથી ખતાવેલાં ઉત્તમ એકંદર હતાં-નવું જ્ઞાન આપે હેવાં હતાં.

(a) મુખ્ય એક વાત કરી. Moghul School (ચિત્રકારની) Persian School ની અસર નીચે હતી, જતાં Indian Artist-ની Individuality સ્વતન્ત્ર હતી. એ બહુ સારી રીતે ખતાવ્યું.

(b) Solomon (Principal, School of Arts) કીમો થયો ને બાષણકતિનો ઉપકાર બહુ રસમય રીતે આપ્યો. (બાષણ-કર્તા આકર્ષક મુખમુદ્રાનો, બંગાળી છતાં ગૌરવર્ણ, ખૂબસૂરત, અંતે રસિક, inspiration ના તેજવાલો હતા.)

વાંદરા—તા. ૨૨-૧૨-૨૩ : શનિવાર.

અમદાવાદથી ખરે (સંગીતશાસ્ત્રી) તથા અધ્યાપક ફાટક મહને મળવા આપ્યા હતા. સુશીલાએ ખેસાડયા. સુશીલાને ફૂલે-સંગીત પરિષદનું પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યાનો પત્ર નથી તેથી આપ્યા હિયે (કાંક-નાડ જતે જતે)-એ પદ સ્વીકારવું જ પડશે; હમારી કમિટીને નરસિંહરાવ જેવો વિદ્વાન તેમજ સંગીત બહુનાર બીજો કોઈ જડતો નથી. સુ ફૂલે : બાતખડેને લ્યો. તો ફૂલે : ગુજરાતમાં ગુજ-રાતી જ જોઈએ હિયે.

ચિટ્ટો મૂકી ગયા હો-હોમાં પંજું આ છાંખત જ આમંદ છું.

વાંદરા—તા. ૫-૧-૨૪ : શનિવાર.

મગન દીવા વખતે આવી ગયો [લલ્લુભાઇને ત્યાંથી], ચિઠ્ઠી મૂકી ગયો છે:—“દિલીપ રાય તથા, હું આભ્યા”તા. કાલે સંજે ૭ વાગ્યે એ ગારો-માટે જરૂર પધારશો.”

વાંદરા—તા. ૬-૧-૨૪ : રવિવાર.

૬-૩૨ p. m. માં અંધેરી ++ રાયે માયન શરૂ કર્યું. ખરેખર ઉત્તમ! જૂદી style; ઉસ્તાદી છતાં તાનની વ્યર્થ રમત નહિ, જાવ, કવિત્વ, સંગીતવડે જણાય, અદ્ભુત રીતે જણાય, છતાં તે સાથે શુદ્ધ સંગીતની સામગ્રી પણ સમવાય એ અદ્ભુત મિશ્રણ હતું. પ્રથમના ગીતમાં (દીનદયાળ ગોપાલ હરિ-એમ શરૂ થતું હતું હેમાં) “કન્દેયા” શબ્દ સંબોધનનો એક રથને હતો તે ઉપર હેલો હેલું તો કલાયુક્ત કામ કર્યું. હેમાં પ્રેમભક્તિની appeal, earnestness, gentle fervour હેવાં તો પ્રગટ કર્યાં-ને તે શુદ્ધ સંગીતની કળાથી-કે હું તો છક થઈ ગયો. એ જ ગીતમાં કૃષ્ણની બંસી વિશેનો ઉલ્લેખ હતો તે જાગતો સંગીતવિનિયોગ પણ હેવો કલાયુક્ત હતો કે સલાવડમાં વામતી બંસીનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ જાણે સાંભળતા હોઈએ.

એકંદર ચારેક ગીત ગાયાં-પછી બસ કરાવ્યું.

વાંદરા—તા. ૨૮-૨-૨૪ : ગુરુવાર.

Gujarati Press-Proofs કીર્તનનાં સુધાર્યાં ++ હું proofs સુધારવા બેઠો હતો, તે વખતે બ. ક. ડા. આગ્રા, પોતાનાં કામો કાર્મિક પૂર્ણા ગાળ્યાં. હું સુધાર્યો ગયો (સાહેબજી કરીને). એ જવાબ આપ્યા એટલે મહેં રોક્યા—“જરાક તો બેસીને વાતો કરો!” તો કહે: “મદારે બીજો કામ છે.” પછી કહે “કો-પાંચ મીનીટ બેસું છું.” મહેં કહ્યું: “ના, હવે નહિ, હવે તો જાઓ.” બ. ક. ડા. —“હેલાં બેસો કહે છે, હવે જાઓ કહે છે, આ શું!” પછી મહેં વાત કરી: “જાનુમનીનો જવાબ લખને મળ્યો છે!”—“ના.” હું:—“મહેં તો દેને કહ્યું કે તું લખ્ય કે મૂલ લેખક અને અનુવાદકનું

“અદ્વૈત છે” [સંપાદકની નોંધ “કાન્તમોલા” માટે શ્રી. ભાતુબહેન ત્રિવેદીએ લખેલી વાર્તા વિશે આ હતું. ખ. ક. ઠા. બહુ ખુશ થયા; કહે વાર્તા ખરેખરી બહુ સારી છે, અને હેની ઉમર જોતાં સ્વકૃતિ તરફે તો ઉત્તમ જ છે.”

વાંદરા—તા. ૩-૩-૨૪ : સોમવાર.

કીર્તન ગિરનાચંકરના ઘરમાં જ રાખ્યું હતું. ++ કીર્તન મ્હેં ધાર્યા કરતાં સરસ થયું. ખાંડવાળા તો બહુ જ ખુશ થયા; કહે : ત્હમારાં બધાં કીર્તનોમાં આ સર્વોત્તમ થયું. You have excelled yourself.

વાંદરા—તા. ૧૫-૩-૨૪ : અનિવાર.

રસ્તામાં તેલીવાળા મળ્યા. મંજિસજી નારદનાં અને શાંડિલ્યનાં—તે ઉપરાંત ત્રીજે મંથ છે. તેલીવાળા કને છે પણ છેવટનું પાતું ખાંડિત છે. બધૂલરના રિપોર્ટમાં છે કે ભોળાનાથ પાસે છે. તેથી મ્હને પૂછ્યું. મ્હેં કહ્યું—ભોળાનાથ શાસ્ત્રી એ તો હશે. હેના વારસનો પત્તો પૂર્ણાનન્દ મહાનન્દ બટ સોલિસિટરને પૂછવાથી લાગશે.

વાંદરા—તા. ૨૧-૩-૨૪ : શુક્રવાર : જુવે—નરોત્તમ મોરારજીને બંગલે.

કેપાઉંડમાં-રાષ્ટ્રિયશાળાના વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષકો વગેરેનું ટોળું બેઠું હતું. વચમાં ગાંધીજી ખુરશી ઉપર બેઠા હતા. માનપત્ર વંચાતું હતું હમે પણ ટોળામાં જઈને રેતીના ઊંચાણવાળા ભાગમાં બેઠાં. Andrews, ખાદી પહેરેલો પણ ઘોળી sport-hat પહેરેલો, રેતીમાં ટોળામાં બેઠો હતો. હેણે તરત મ્હને ઝાળખીને નમસ્કાર કર્યાં.

ગાંધીજીને ખાદી ઉપર જાપેલું માનપત્ર આપ્યું. હેમણે ઉત્તરમાં થોડાં બોધ આપ્યા. પણ અવાજ હેવો તો feeble હતો કે મ્હને મધું કે હાને શા માટે આ અમ આપ્યો હશે? પછી “વદેમાતરમ્” બધા મંડળે ગાયું. ++ પછી ઉપર એ બંગલાની મેડીએ જવાને આજ્ઞા—વગર ટેકે દાદરો ચઢી સક્યા. હમે એંડ્ર્યુઝને પૂછ્યું : આવિયેં? —ગાંધીજી તરત પાછા ફરીને કહે : ઝોહો! આબ્યા! આલે ++

“ સમરણસંહિતા ” એક પ્રત ગાંધીજીને આપી.—પ્રુશીયો સ્વીકારી. મહેં કહ્યું : આ અંચનો પ્રસંગ તો આપ જાણતા જ હશે. તો કહે : હા; In Memorium છે. (તદમારા પુત્રનું). મહેં હેનું review વાંચ્યું છે. મહેં કહ્યું : આજ યોગ હેવો છે કે શાશ્વત વદિ પ્રતિપદાને દિવસે અવસાન હેનું થયું તે આજ દિવસ-અને આજ આ બેટ આપું છું. દયારામના સમાચાર પૂછવા. હમે કહ્યા. કહે : મહારા નમસ્કાર જરૂર ફહેજો; તે મહેને તે વખત મળ્યા નહિ તે હું જૂઠી નથી ગયો—અને હું હેમનું મન સમજી શક્યો હતો. પણ ઉમેદ છે કે કોઈ દહાડો હું મળીશ.

વાંદરા—તા. ૨૭-૩-૨૪ : ગુરુવાર.

રામજાઈને ઘેર. વાદ્મય જાણત પ્રશ્ન પૂછ્યો દંડીના કાવ્યા-દર્શના ટીકાકારે તો વાચ્યપ્રવચ્ચ : અને વાચ્યસાસ્ત્રવત્ કહ્યું છે. હેમને યાદ આવ્યું; રધુવંશ લાખ્યા. હેમાં ત્રીજા સર્ગના ૨૮ માં શ્લોકમાં એ શબ્દ છે ને મલ્લિનાથે સ્તવજાત અર્થ કયો છે.

વાંદરા—તા. ૨-૪-૨૪ : શુક્રવાર.

ચિઠ્ઠી આવી. ૧ Hon. Sec. R.A.S. (B'bay).

૨. “ “ “ “

૧ મહેને Society નો Fellow કયો તે જાણત સૂચના.

૨ Journal Sub-committee તથા Ms. Sub-committee માં મેંજર મહેને તીખ્યાની સૂચના.

તા. ૪-૪-૨૪ : શુક્રવાર

કામળ લખ્યા. Irach J. S. Taraporewalla (Calcutta).

Ablative ના લેખમાં એક ઉમેરો-હજી વખતે હોવ તો-કરવાને મોકલ્યો. હેમયંદ્ર (નિ. હે. VIII-iv-439 માં) દિલચરિત્ર છે તે ઘટ-ચોનું પ્રાચીનતમ પૂર્વરૂપ તે છે જાણત.

તા. ૬-૪-૨૪ : રવિવાર-

ગાંધીજીને આપેલી સ્મરણસંહિતાની પ્રતમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું:-

આજ નવ વર્ષ થયાં. આ પ્રતિપદાને દિવસે જ નવ વર્ષ

ઉપર ચિરંજીવ નલિન જ્યોતિર્ધામિમાં ગયો. એ સાવતસરિકને

દિવસે આજે હેનાં સ્મરણોની સહિતાનો અપૂર્વ વિનિયોગ કરું છું.

પ્રેમલજ્યોતિનું દર્શન કરાવનારા લજ્જનગીતની પ્રેરણા જેણે મ્હને

કરી તે પરમધાર્મિક મહાપુરુષના હસ્તમાં 'એ સ્મરણસંહિતા' અપૂર્વ

આદર અને સ્નેહભાવથી મૂકીને હું ધન્ય થાઉં છું.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા, સંવત ૧૯૮૦ શકાબ્દનું વહિ પ્રતિપદા.

તા. ૮-૪-૨૪

મુદ્રિકા [અંગરિયા] ને ઘેર-

ડાહરભાઈ-

(a) B. A. ના ગુજરાતીના પ્રશ્નપત્ર લીધા-ચચ્ચાં.

(b) 'તથા નાટકો'ના હેમના નિબંધમાં એક મુદ્દા વિશે 'મ્હે' કહ્યું:-દયારામે નાટક લખ્યાં છે એ ત્હમે કેવળ શ્રદ્ધાથી જ સ્વીકારો છો, પણ કે. હ. મુવનો જ કાગળ થું ફેરો છે-કહી વાંચી સંભળાવ્યો. એ તો જક થયા. બહુ ચચાં કરી. Critical and Historical Method of Enquiry નું લાગરકરતું બાવણ વાંચીને અનુવર્તવા જેવું છે તે કહ્યું.

તા. ૧૨-૪-૨૪ : શનિવાર : એનીરિયાની ટપાલમાં... ખોટું થયું.

મુનશીને ઘેર-મુનશી પોતાના married જીવનનાં મુખનાં સ્મરણો ફેરો હતા; તે ફેરો : "હમેશાં એ કાંઈ ચાલે ?" મ્હે' કહ્યું : " આ જીવનમાં જ બધું પૂરું થતું જ નથી. ઈશ્વરને aesthetic દૃષ્ટિથી તપાસો-આ જીવનમાં જ અટકી પડતું હોય તો હેનામાં artist તરીકે કેટલી ખામી !-અને એ તો ખરો artist છે."

" અતિલક્ષ્મી બધાને પ્રિય-ચર્ષ પડતી હતી-હેનો 'સ્વભાવ Sweet' હોતો. છતાં બધવસ્યા વંચેરેમાં નબળાઈ નહોતી જણાવતી."

—આમ મુનશીએ કહ્યું. મહેં કહ્યું: “Sweet; but not soft.” હમે હેને, નોઈ જાણી ત્હારે સુધીયા તથા હું ફહેતા કે Sweet etc” તા. ૧૫-૪-૨૪ : મંગળવાર.

‘વસન્તનું તંત્રીપદ આણંદશંકરે લીધું’ (રમણભાઈ કનેથી) પાછું. “સાહિત્યનો, ઇતિહાસ” એ મ્હારા લેખમાં “અપૌરુષેયત્વ વાદ” (વેદના)-વિશે, શબ્દ માટે, આણંદશંકર વાંધો લે. છે-એ Human અને Divine એમ વિરોધ સ્પષ્ટ નથી. પણ Personal ને Impersonal એમ છે. (આણંદશંકરનો) આ મત ચિન્ત્ય લાગે છે. નોઈયું.

તા. ૨૨-૪-૨૪ : મંગળવાર.

Dative’ને’ પ્રત્યય તે Genit. નું+ Loc. એ, એમ Orthodox view છે-પણ મ્હને નું+એ (instr) એમ ઠીક લાગે છે. તે બાબત Note (Lectures Vol ii માં ઉમેરવાની).—

તા. ૨૪-૪-૨૪. શુક્રવાર.

ગિરજાશંકર ત્રિવેદીને ઘેર ધમ્માનંદ પ્રાસંબી દતા. ઓળખાણ કરાવ્યું—બહુ મારી રીતે વાતચીતો થઈ. એ ૧ મહિનો રહેવાના છે. લાલજવાળી જગ્યા હેમને રહેવા આપી છે.—“Light of Asia” નું જાપાન-તર ફું કરું છું. “—તો ફહે “ત્હમે કયું છે-ને” “છૂટકે Episodes કયાં છે”—મ્હારે પાલી તથા બૌદ્ધમતના શબ્દાદિક વિશે ત્હમારી કને મદદ લેવી છે, તે કહ્યું. ખુશીથી લા કહી.

રામનારાયણ પાઠકે મ્હારા Philological Lectures ના બહુ વખાણ ધમ્માનંદ આગળ કર્યાં લાગે છે.

ધમ્માનંદને મહેં પૂછ્યું: દિબ્બાવધનમાં સંસ્કાર શબ્દ ને તે anchor અર્થનો છે; Prof. ‘Levi Arabic માં રૂત શો-antick-para ઉપરથી કાઢે છે. તો ફહે દિબ્બાવધન મહેં વાંચ્યું નથી. પરંતુ જાણ તો શદ (Said) ના અર્થમાં જાણ્યો છે.

તા. ૨૬-૪-૨૪ : શનિવાર.

૧૧-૨૧ ગ. મા. માં મુખાઈ. શશુભાઈ હેમાં દતા.

સા. પરિષદની બધી બહુ બહુ વાતો થઈ. જોડણી સં. ઠરાવ મગન કાંટાવાળાનો પસાર કરાવ્યો ત્હેનો બધો ઇતિહાસ કહ્યો. મ્હારા ઉપર-મ્હારી જોડણી ઉપર-અંદરખાનેથી વિરોધ-એ જ મૂળ હતું. કૃષ્ણલાલે amendment મૂક્યું પણ તે થોડા મતના ફેરથી રદ થયું.

ખબરદાર ખોલેલા-જોડણીમાં-ત્હેમાં ફૂલે એક જ વ્યક્તિ ઠરાવે. તે પદ્ધતિ બધા માન્ય કરે એમ ના બને. (આ મ્હારા ઉપર ગૂઢ-અગૂઢ આક્ષેપ ! બલે !) પટણીને લલ્લુભાઈએ સમજાવેલું-એ બધો પૂર્વેતિહાસ જાણે નહિ તેથી-કે નતુકાકા તરફ વિરોધ એ જ બીજા છે. હેમણે પોતાના સમાપક બાપજીમાં કહ્યું કે અંગત વિરોધથી પ્રેરાય લોકો તે સાકું નહિ-ઈ. ઈ.

તા. ૨૮-૪-૨૪ : સોમવાર.

અંજારિયા મળ્યા 'નવજીવન'માં ગાંધીજીની ગુજરાતી ભાષામાં કોઈકે દોષ બતાવનારો પત્ર લખેલો તે જાપીને ગાંધીજીએ "મારી ભાષા" નામના લેખમાં એ પત્ર લખનારને કંઈક બનાવ્યો છે-પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી છે. ને પ્રસંગોપાત્ત લખ્યું છે : "સ્વરાજ". મળશે ત્હારે મ્હારી ભાષા વિશે નરસિંહરાવને તથા હેમની ખબર લેનાર ખબરદારને દુ-દુ યુદ્ધમાં જોડીશ

તા. ૩-૫-૨૪ : શનિવાર.

કાગળ લખ્યા : આશ્ચંદશકર (અમદાવાદ)-કાડ'.

જવાબ. ઉપકાર. + + લખ્યું

"I hasten to express my surprize at the suggestion that Gandhiji's article 'મ્હારી ભાષા' was provoked by a letter from me. The letter is embodied in the article, and its language, style of thought, mentality, vulgarity etc. are quite foreign to me. That you of all people should, for a moment connect me with such things.

baffles me and makes me feel a sense of disappointment which I cannot fully express."

તા. ૭-૫-૨૪ : બુધવાર.

કાગળી આવ્યા : આશુદેશકરે (અમદાવાદ) કહ્યું.

"I am sorry. The original letter was attributed to you without proper scrutiny—I should say, in the usual spirit of club gossip. The reply was so enjoyable that nobody cared to know who was the writer of the letter. We are making several surmises but none fits in."

કાગળી લખ્યા : આશુદેશકરે (અમદાવાદ).

"Your p. card to hand today. Your sorrow is, I am afraid, as formal as your usual club-gossip treatment of me regarding the letter was light. I feel really aggrieved that my name should be so lightly treated by you; no proper scrutiny; of course not. Why should there be any when poor me is the victim of your club-gossip? And I cannot see how nobody cared to know who was the writer of the letter, when in fact your club-gossip ways fastened it on wretched me! Again, although nobody cared to know that, yet you were all making several surmises! This is wonderful! I shall say nothing about all this any further. I know where I stand now. Yours affly.

P. S. When a Mahatma is pleased to play with my name in the lightest and most inappro-

priate fashion, no wonder his followers go a step further and make a foot-ball of my name."

કાગળ લખ્યા :

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી (ભુવે).

“સંમાન્ય શ્રી મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજી

‘નવજીવન’ના એક અંકમાં “મ્હારી ભાષા” એ વિષય ઉપરના આપના લેખમાં ‘સ્વરાજ્ય મળશે ત્હારે નરસિંહરાવને તથા એઓની ખબર લેનાર ખબરદારને હાંડયુદ્ધમાં જિતારીશું.’ એ મતલબનું વચન છે. ભાષાની બાબતમાં શ્રી. ખબરદારે મારી કેટલી ખબર લીધી છે તે પ્રશ્ન વિશે આ સ્થળે બોલવું અસ્થાને છે. પરંતુ મ્હારા નામને રમકડું બનાવવાની આપની આ રીતિનું એક અગ્રજ પરિણામ મ્હારા જાણવામાં આવ્યું છે તે આપને લખી જણાવ્યા વિના ચાલતું નથી. આપની ભાષામાં દોષ જોનારો પત્ર કોઈકે હિમાલયથી લખેલો તે પત્રનો લેખક પણ નરસિંહરાવ છે, એમ આપના નિકટના બંધેતોએ માની લીધું છે. આ માન્યતામાં એ ભાઈઓની શુદ્ધિશક્તિ, પ્રજ્ઞાશક્તિ, અને સહજ અન્વેષણની વૃત્તિ, કેટલાં અલ્પાલ્પ વાપર્યાં છે તે વિશે મૌન રાખવું ઉચિત છે. માત્ર એ ભાઈઓને મ્હારે જણાવવાની જરૂર છે કે પત્ર મ્હારો લખેલો નથી. માટે આ મ્હારો પત્ર યથાવત્ ‘નવજીવન’ના આવતા અંકમાં પ્રગટ કરશે તો હું ધણે આભાર માનીશ.

સ્નેહાધીન સેવક

નરસિંહરાવ બોળાનાયના ધટિત.

વાંદરા—તા. ૧૧-૫-૨૪ : રવિવાર : વીલર વિલા-ધમ્માનંદ દેસાંજીને મળ્યો. શુદ્ધજન્યન્તી વખતે ગીત આરંભવું રચવાનું મ્હારે માથે નાખી જ દીધું. ગાંધીજીને પણ કહી દીધું છે. ગાંધીજીને મ્હારો કાગળ આપ્યો છે.

કાગળ આપ્યા : ૧. ગાંધીજી (જીવે) કાર્ડ; ૨. ડેવરરાય રંગીલદાસ માંકડ (કરાચી).

૧. સુચ લાઈબ્રેરી,

આપે નવજીવનમાં છાપવા સારૂ પત્ર મોકલ્યો તે મળ્યો છે. મારા લખાણમાં જે રીતે આપનું નામ વાપર્યું છે તે આપને નથી ગમ્યું એવો ભાસ આપના લખાણમાંથી થાય છે. મેં તો કેવળ પ્રેમભાવથી જ એ વાક્ય લખેલું. આપની અને લાઈબ્રેરારીની સાહિત્યસેવા અને વિદ્યતા વિષે મને બહુ આદર છે. છતાં મારાથી જરાએ અપરાધ થયો છે એમ હજી મને તો મને માફ કરશો ! આપનો લેખ હું જરૂર પ્રગટ કરીશ.

મોહનદાસ ગાંધીના વંદેમાતરમ્,

અધેરી.

વૈ. સુ. ૧.

૨. પોતે રચેલું એક નાટક-અભિપ્રાય માટે. x x

વાંદરા-તા. ૧૨-૫-૨૪ : સોમવાર :

કાગળ લખ્યા. ગાંધીજી (જીવે).

‘સંમાન્ય શ્રી. મહાત્માજી.

આપનું પત્ર મળ્યું. ઉપકાર થયો. ‘નવજીવન’માં મહારા પત્ર પ્રગટ થશે જાણી સંતોષ થયો. મહેને આપના ઉપર કેઈ રીતે માફું લાગ્યું જ નથી. મહેને પત્રમાં લખેલું કે કેટલાક લોકો જામમાં પડ્યા છે તેથી જ મહારે એ પત્ર લખવો પડ્યો હતો. વિશેષ ખુલાસો રૂબરૂમાં કેઈ વેળાએ કરાશે. આટલું તરત લખવાનું કારણ એટલું જ કે મહેને માફું લાગ્યા જાગત આપના મનમાંથી વિચાર ખસીડવો. અપરાધ જેવો ભારે સખ્દ આપે વાપરવો હોય જ નહિ. માફો માગવાનો પ્રસંગ પણ નથી.”

લિ. નરસિંહરાવ જોળાનાથના

આદરપૂર્વક નમસ્કાર

તા. ૧૭-૫-૨૪ : સનિવાર : કાગળ આવ્યા : ગાંધીજી.
સુઘ ભાઈશ્રી, !

આપનું પતું મળ્યું. આપને દુઃખ નથી થયું એ સમજી મને
નીરાંત વળી છે. પણ માફી તો ન. જી. (નવજીવન)માં એ મંગાઈ
ગઈ છે, એ તો હપાઈ પણ ગયું હશે.

વૈ. શુ. ૧૩

આપને

મોહનદાસ ગાંધીના.

(આ તો ભાઈ જીલમ કર્યો ! મહેને સરમાવી નાખ્યો).

તા. ૧૮-૫-૨૪ : રવિવાર : કાગળ લખ્યા :-

રામભાઈ (ધ્રાગિદ્રા)

“ ભારતભાનુ ” ગીત (બુદ્ધ જયંતી માટેના)ની છાપેલી પ્રત
ખીડી-માફિ ખુલાસા લખ્યા. + + આજ ધર્મમાનન્દે એક
ગમ્મતની વાત કરી તે લખી; કલકત્તામાં એક અંગ્રેજે ધર્મમાનન્દેને
ફેફડાં હું ત્હમારા “ બુદ્ધા ” ને જાણું છું (=Buddha); હેના આપનું
નામ કપિલવસ્તુ હતું !

જીવે-મહાત્માને મુકામે પહોંચ્યા. (બુદ્ધજયંતી માટે). લોકો
ભરાવા માંડ્યા હતા. આખર ૨૦૦૦ તો થઈ ગયા હશે બહુ અબ્બ-
વસ્થા હતી. મોલનારાનું પ્રોગ્રામ નક્કી નહોતું. x x ગીતની છાપેલી
પ્રતો બહેંચાઈ. x x ભાનુમતી અને દામુભાઈની બહેન ગુણીબહેને
ગીત ગાયું x x ગાંધીજીએ પોતાનું ભાષણ વાંચ્યું કશું સંભળાયું
નહિં. જિનવિજય, C. R. Das બોલ્યા. લલ્લુભાઈ બોલ્યા (નટરા-
જનને પ્રમુખપદ offer કરવા માટે પ્રથમ બોલ્યા હતા. સારું બોલ્યા).
Rev. Andrews નો message કિરપાલાનીએ વાંચી સંભળાવ્યો.
અંગ્રેજી ઉચ્ચારો ઉત્તમ હતા. ક્રાસંગીએ થોડુંક બોલીને સમાપ્ત કરી.
+ + હ વાગ્યા પછી થોડીવારે પૂરું થયું. ગાંધીજી ઉપર મયા હું ઉપર
ગયો. x x નજરેનજર મળતાં વાંત ગાંધીજી પ્રકુલ્લ વદને બોલ્યા :-
“ જોહો ! હો કે ! હું કુધારનો જેતો તો કે કેમ જણાતા નથી. ગીત

આપીને સંતાઈ ગયા કે. શું ?" હું : " હું બાજુ ઉપર દૂર ખેડો હતો. મારે એક જ વાત કહેવા છે. આપનું પતું મળ્યું. મને તો આપે શરમાવી નાંખ્યો !-મહારા જીવાસો દેઠામાં છે. મને પ્રયત્ન તો બોલું-હોલું લાગ્યું : આણંદચંદ્રે પૂછ્યું : " પણ ત્વમે લખ્યો ?" "

ગાંધીજી : શું ? આણંદચંદ્રે એમ માન્યું ?" "

હું : હા. મને તેથી કોઈ ચડ્યો. અને આપને જે લખ્યું તેમાં અડધું હતું. "

એ રમૂજ પામીને હસ્યા. આટલું કહીને હું ચાલી આવ્યો.

તા. ૨૦-૫-૨૪ : મંગળવાર : Journal of the Mythic Societyમાં "Studies in Bird Myths"-એ વિશે લેખ Sarat Chandra Mitra M. A. નો છે. સાર આમ છે.

Sky-lark ની એ Species હિંદુસ્તાનમાં છે : હેનાં બંગાલી અને હિંદી નામ Bharata અને Bharata Pakshi છે. એક જાત્યને સ્વ. રાવબહાદુર રામ બ્રાહ્મ સંન્યાસ C. M. Z. S ઉપરનાં બંગાલી ને હિંદી નામ આપે છે. Eugene W. Oates એ Vernacular નામો એ જાત્ય માટે નથી આપતો. બીજી જાત્યને માટે Oates હિંદી નામ Bharata આપે છે. ૪ ૪. અને ૫છી કહે છે :

Curiously enough both Rai Bahadur Ram Brahma Sanyal and Mr. Eugene W. Oates have not mentioned the Bengali Synonym Chataka of both the afore-mentioned species of Sky-larks."

પરંતુ-અહિં જ ક્ષતિ છે. ચાતક એ Sky-lark નું નામ છે : એમ માની લઈને પોતે ચાલે છે-અને તે માટે પ્રમાણ કશું નથી આપ્યું. સંસ્કૃતમાં Sky-lark માટે ચરદાજ છે (જે ઉપરથી ચરત, જરતપક્ષી થયું હશે). ચાતક તે જરદાજથી ભિન્ન છે એ : અમરકોશથી સ્પષ્ટ જણાય છે. બંગાલીમાં ચાતક આ અર્થમાં હશે : તો તે એક જાત્ય. Sky-larkને વિશે ચાતકની પેઠે વર્ણવેલું "

જ પાન કરવાની વાત કહિં પણ નથી એ લેખક આમ જોટા પાપે। માંડીને પછી ચાતક વિશેની myths એ તથા આપે છે. (દ્વિ વેચ-નારો પાણી ભેળવતો હતો તેથી ચમરાજએ શાપ દર્ષ ચાતક બનાવ્યે। અને વર્ષાખિન્દ્રથી જ તૃષા છીપે એમ શાપ દીધો.-ઈ. એ તથા myths આપે છે). અને તે myths પોતાની માની લીધેલી Sky-lark અને ચાતકની એકતાને કદીને sky-lark વિશેની Myths છે એમ દરાવી દે છે.

હામાં તે કે. હ. કુવે શું મ્હોટું પ્રમાણુ જોયું?

વાંદરા—તા. ૨૧-૫-૨૪ : શુધવાર : 'નવજીવન' (૧૮-૫-૨૪)

માં મ્હારો પત્ર ગંધીજીએ જાપ્યો છે અને પોતે નીચે પ્રમાણે લખે છે :-

આ ઠાગળ જેવો મળ્યો છે તેવો જ મેં નરસિંહરાવભાઈની ધ્વજાને વશ થઈને જાપ્યો છે. તેમના નામનો મેં જે રીતે ઉપયોગ કર્યો તેને સારૂ તેમને દુઃખ થયું જોઈં છું, તેથી હું દુઃખી થાઉં છું ને અનુચિતપણે પણ થએલા અપરાધને સારૂ તેમની મારી માયું છું. હું કોઈના નામને ઈરાદાપૂર્વક રમકડું બનાવતો નથી. તો પછી નરસિંહરાવભાઈ તથા અખરદાર જેવા સાહિત્યસેવકના નામની સાથે એવી છૂટ કેમ લઉં? મેં જે લખ્યું તે કેવળ બંને સજાતો પ્રત્યે આદરભાવથી પ્રેરાઈને જ લખ્યું. એ ભાવ હું ન જતાવી શક્યો એ મારી ભાષાની ખામી, ભાવની નહિં. એમ બંનેને હું ખાત્રી આપવા ઇચ્છું છું.

તા. ૨૪-૫-૨૪ : શનિવાર—

કે. મો. ઝવેરીને ઘેર—

ચાતક (બં) the name of a bird, probably a swallow, but generally supposed to be a species of cuckoo, -*cuculus medianolencus*.

Dr. Carey's Quarto Dictionary નું abridgement.

Mythic...Journal નો અંક ખતાવી લેખ ખતાવ્યો. કૃ. મો. જ. ને તરત absurdity જણાઈ. કે. હ. ક્રુવને કેમ ના જણાઈ!
તા. ૧૪-૬-૨૪ શુક્રવાર

પ્રુશાલ શાહની office માં. x x પ્રુશાલ તથા હું નીચે ઉતર્યા-ને રહામેથી નીચે જ્યોતિ આવ્યો. x x વાતોચીતો પ્રુકળ.
(a) એક M. A. માટેના thesisમાં જ્યોતિ અને Rawlinson પરીક્ષક હતા હેમાં Rawlinsonની રિમાર્ક્સમાં બે વાનાં ધ્યાન ખેંચે હેવાં હતાં :—

(૧) કથીર-સં. ઘસીર-તે ખરું. સં. નથી. પણ ગ્રીક શબ્દ (પાદ નથી) ઉપરની ફિનીશિયન શબ્દ (અમુક) ઉપરથી બન્યો છે. (મહત્તે વડોદરા જર્મને શબ્દો લખી મોકલશે)

(૨) ધઉ-સં. ગોધૂમ તે પણ વેદકાળમાં નહોતા. વૈદિક literatureમાં એ અનાજનું નામ જ નથી.

તા. ૧૧-૩-૨૪ : શુક્રવાર.

કાળજી આપ્યા : Sir George Grierson (Camberley, Surrey).

Zamotika વિશેના reprint માટે ઉપકાર, ("very interesting paper" એમ લખે છે :) "Personally I am inclined to prefer the ષ theory, as it fits in best with what Markandeya says. Moreover if ષ is given the sound of જ, ષ્નષ jsa is not all a bad attempt at representing the sound of Za. The point is, however, a doubtful one, and I quite admit the force of your arguments."

આ કેટલો liberal attitude રૂહેવાય! હાનુ નામ તે scholarship.

તા. ૧૨-૭-૨૪ : શનિવાર : કાગળ લખ્યા : Dr. F. W. Thomas (Seven Oaks, England).

Central Asian પદ્ધતિ Y અથવા Ysa લખવાની સંબંધે references પૂછ્યા-જેથી મ્હારો મત revise કરવાને સાધન-મળે.

તા. ૨૬-૭-૨૪ : શનિવાર : ગુજરાતી પ્રેસ-મણિલાલનું.

બ. ક. ઠાકોર-હું ગયો ત્હાર પહેલાંના હતા. ત્હેમની જોડે અનેક ગમ્મતની આપણે યર્ષ. જરૂરી વાતો પણ યર્ષ. સાથે બંને નીકળ્યા. મ્હને હેમણે Cornaglia લઈ જઈને કોફી પાર્ક-સાથે પીધી.

(b) આજ સેનેટની કે facultyની એક Sub-committee છે-ત્હેમાં ઠાકોર છે. હેણે સૂચવ્યું છે કે vernaculars ને બી. એ. માં honours માં ના મૂકે તો બલે. પણ બીજી બાજા જોડે subsidiary તરીકે મૂકવો અને તે માટે spacial course રાખવો. પણ, બ. ક. ઠાકોર કહે છે, ત્હમારા vernacularists (અતિસુખ-શંકર વગેરે) એમ દેશી બાણને ગૌણ સ્થાન આપવાની વિરુદ્ધ છે-નકામા sentiment માટે.

(c) Chronicleમાં Rawlinsonની રાસમાલાની edition ઉપર review X ની સહોતી છે. ત્હેમાં સૂચવ્યું છે કે હાલમાં સલાએ આપી up to-date edition (અંગ્રેજી) કોઈ ગુજરાતી scholar કને કરાવવી જોઈએ. મ્હેં પૂછ્યું :-આ X તે ત્હમે ? તો કહે ત્હમે બધે મને જ કેમ દેખો છો ?-મ્હેં કહ્યું : જવાબ ઉડાવો નહિ : સ્પષ્ટ હા કે ના કહો. તો કહે-Rawlinson એ મ્હને કહ્યું કે આ review વાંચ્યું ? (હજી પણ જવાબ ઉડાવ્યો.) -કહે-એ review માંના મતને હું તદ્દન મળતો જ છું. Rawlinsonએ મ્હને (બ. ક. ઠા. ને) કહ્યું હતું કે આ edit કર્યું તે લખ્યાને ટેટલાક વર્ષ થયાં-તે વખતે હું Indian History માં કેવળ child હતો.

(d) મહેં કહ્યું : ત્હમે Board of Studies માં છો. તે હવે ૧૯૨૬ (કે ૧૯૨૫) પછીના syllabus ઘડશે ત્હેમાં હ. વી. ને કુ. મા.ને મૂકશે કે કેમ ? તો કહે : આજની કમિટી શું કરે છે તે ઉપર વાત-તર્કન ઉડાવનારો જવાબ.

(e) "University Reforms Committee આજળ ત્હમે evidence આપવાના છો ?"—મહેં પૂછ્યું. હા કહી કે ના-તે સમજાયું નહિ. મ્હારો અભિપ્રાય Vernacular ના વધારે પ્રવેશ માટે શો છે તે કહ્યો; ને પૂછ્યું : ત્હમે એ વાતને પ્રુવિ આપો એમ છો ? તો કહે : "હું એથી આગળ વધીશ"—ને પોતાના વિચાર કહ્યા. મ્હને બહુ ના રુચ્યા. છટા પડ્યા.

તા. ૬-૮-૨૪ : શુક્રવાર.

College-વિજયરાય મળવા આવ્યા. "કૌમુદી" નામનું ત્રિમાસિક પોતે કાઢવાના છે તે વાત કહી; હેનું જાહેર ખર્ચનું પાનિયું આપ્યું. ૧૨૦૦) રૂ. ફંડ જોઈશે, ૫૦૦) ભરાયા છે.

તા. ૧૫-૮-૨૪ : શુક્રવાર.

રામભાઈને ઘેર-કેશવ હ. રોડનું માર્ગના જી. પ્ર. માનું કાવ્ય-મ્હને બતાવ્યું, ખરેખરું ઉત્તમ છે. ઉપયોગ મ્હારા Lyrics ના બાપણુમાં રાખીને કરીશ

તા. ૧૭-૮-૨૪ : રવિવાર.

મુનશીને ઘેર. મણિલાલ ખંડેરભાઈ વ્યાસ કને-મ્હારી માગણીથી -મ્હને લઈ ગયા. મણિલાલ જોડે બહુ વાતો થઈ. કાવ્ય બતાવ્યું. તદ્વત 'વસન્તવિલાસ'ની શેલીનું છે. અંચાડરનું નામ હેમાં હેમણે બતાવ્યું-પરંતુ તે સ્પષ્ટ નથી. સુખ રીતે સંગ્રહાયે એ જુવે છે-તે પૂરેપૂરું ગજે જીતરું નથી. નકલ કરીને પછી મ્હને આપશે.

'વસન્તવિલાસ'માં અર્થે કરવામાં તથા પાંકકલ્પનામાં કેશવલાલે

અનેક ક્ષતિયો કરી છે તે મહેને કહી, ને કે. હ. તે કબૂલ નથી કરતા તે બધી વાત કરી. વ. વિ. સં. ૧૫૦૮ નું છે તે રમ્યાસાલ નહિં પણ લખ્યાસાલ એમ મણિલાલ બ. વ્યાસ માને છે—મહારા મનમાં નથી ઊતરતું.

x x x

તંત્રીમંડળ એકઠું થયું. સાહિત્યના ઇતિહાસના લેખકોમાંથી કેટલાક હાજર નહોતા. + + અમદાવાદ સ્થપાયતું વર્ષ સં. ૧૪૫૬ ગણી નરસિંહ યુગનો આરંભ ઇષેલા કાગળમાં હતો. મહેં પૂછ્યું—અમદાવાદની સ્થાપના તો ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં છે ને? કાઈને ખાતરીની ખબર નહિં! એક આમ કહે—એક આમ કહે. મ. બ. વ્યાસ પણ કહે—અમદાવાદમાં લેખ છે તહેમાં જડશે. હું ચૂપ રહ્યો. x x સુશીલાનું ધ્યાન આ વખત લીલાબહેન જોડે વાતોમાં હતું—તહેમાંથી મહેં બોલાવીને પૂછ્યું : અમદાવાદ સ્થપાયની સાલ પૂછી. વરત ૧૪૧૨ કહી નવલરામ ગરબાવલીમાંની પકિતઓ કહી બતાવી :

“પણ ચૈાદસે” બાર અઝાઢ
હતું એ ફરહા શહેર જ;
હવે પાટણપુરને માઢિં
થયો અકરાકેર જ.
સન તેરસે પૂરા માંભ
થયા હિંદુ પૂરા;
પશું પાટણ વત્યો ત્રાસ
ધિક નાગર નગણા.”

બધા ચૂપ થયાં.

મુનશીનાં માને હું મળ્યો લીલાબહેન, મુનશી, સુ. હું passage માં બેઠાં હતાં તે વખતે મુનશી સુ. ને કહે : હમે તો ‘ધાયું’ હતું કે તહેમે નરસિંહરાવભાઈને ચર અદાવતો તહેને બદલે

બેસકું કયું. * મહે. કહ્યું-‘વીરને વદાય’ જેવું કરવું જોઇતું હતું. મુનશી :- “ મદારા સાક્ષીબીના કંથ રે સિધાવો સાહિત્યવાટ ”- એમ કરવું હતું.

તા. ૨૩-૮-૨૪ : સનિવાર : કામગીરી લખ્યા : રામનારાયણ વિ. પાકે (અમદાવાદ). જવાબ. x x પ્રાર્થનામાળા અંક ૨૬-૩૦માં અમુક બજનો બાદ કરતાં બધા ભાગ મહે. રમ્યો હતો (મદારા પિતાના અવસાનને લીધે). નં. ૨૮ મનુ પ્રથમનું તોટક મદારે હતું. તે લખીને લખ્યું કે ત્હમે પૂછેલાં બે પદો હેમાં આવી ગયા- મદારી કૃતિ છે તે કહેવાની જરૂર ના રહી. ગિરિભયંકર ત્રિવેદી કનેથી નવી જ વાત જાણી કે અમદાવાદમાં કેળવણી પરિષદ બંધ થતી તે વખતે ગોકુળભાઈ દોશરામ બદ્દ ત્યાં ગયેલા, અને નવલજયંતીમાં પ્રમુખ થવાનું ન્હાનાલાલને કહી આવેલા, ને ન્હાનાલાલે હા કહેલી!-વાદ! તો મહેને મળવાને થી તારીખે મેલેજમાં શું કામ આગ્યા? ગિરિભયંકર ધારે છે કે ત્હમે હેમના પત્રનો જવાબ ના લખ્યો (જો કે જવાબ માગ્યો નહોતો-તેમ જ સ્થગકાળની માહિતી હેમની તરફથી આવવાની બાકી હતી)-તેથી થીએ ત્હમને કહેવાને જ આવેલા હશે કે ન્હાનાલાલ પ્રમુખ થવાના છે!-!-ગમે તેમ હો-પણ આ “ભાંખડો તો સરસ વટાયો”- ગમે રહેને હાથે.

તા. ૨૮-૮-૨૪ : ગુરુવાર.

રામભાઈને ઘેર :- ગોકુળભાઈ બદ્દ રામભાઈ આમળ ખુલાસો કર્યો હતો. અમદાવાદ ગયા ત્યારે ન્હાનાલાલને એટલું જ કહેલું કે નવલરામની જયંતીમાં આવસો? ને લેખ વાંચસો?-પ્રમુખપદ

* (સંપાદકની નોંધ :- “નરસિંહ મહેતા”નું પ્રકરણ, સંસ્કૃતિગત ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નરસિંહરાવ જલદી આપી શકે તેમ ન્હોતા એમાં સુશીલા મહેને નરસિંહરાવનો પક્ષ લીધો હતો-કામને બેજો, યાક ઇત્યાદિ કારણો બતાવીને).

લેવાનું કહ્યું જ નહોતું-એયું? બંને બાજુ જાણ્યા વગર ‘મહે’ હેના ઉપર આક્ષેપ મૂક્યો! ન્હાનાલાલે ત્પ્કારે એમ કહ્યું હશે કે પ્રમુખપદ માટે પૂછ્યું હતું?—ઉદાર અર્થ આમ લેવાય : ‘મહેને તો પ્રમુખપદ માટે જ પૂછે’—એટલે ‘આવશો’, ‘લેખ વાંચશો’—નો અર્થ પ્રમુખસ્થાન લઇને એમ જ પોતે માની લીધેલો. મને તેમ હો પણ ગોકુળભાઈને ન્યાય આપવો જોઈશે.

તા. ૩૧-૮-૨૪ : રવિવાર.

વાંદરા રટે. ઉપર ગોકુળભાઈ બદલ મળ્યા. ‘મહે’ હેમને અન્યાય આપ્યો તે માટે ક્ષમા માગી હેમનાથી વિશેષ જાણ્યું તે એ કે “આપ ન જ આવી શકતા હો તો એકાદ લેખ લખી મોકલશો તો હમે કાંઈ વાંચીશું.” આ તો તદ્દન જુદું !

x x x

ગિરિજાશંકરને ગોકુળભાઈ બદલી વાત કહી-આજ થયેલી તે પણ; તો ફેલે-વખતે લલિતની પણ ભૂત્ર યષ્ટ હોય. મહેને તો લલિતે ફેલેલું. (હ્યો! આ વળી પગથિયું વધ્યું!)

તા. ૨૫-૮-૨૪ : સોમવાર : કાગળ આવ્યા : હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, પ્રમુખ, સાહિત્યસભા (વડોદરા) મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ વગેરે તથા જણા (અમદાવાદ).

૧. પ્રેમાનંદ જયંતી જિજ્ઞવવાની છે તે પ્રસંગે પ્રમુખપદ લેવાને, તથા કૌપીનીદરણુ કામ્ય ઉપર લાપણુ આપવાને વિશે.

૨. ‘જોડણીના નિવર્તો’ છાપેલા ટાંકી તે વિશે અભિપ્રાય વગેરે માગે છે.

તા. ૨૭-૮-૨૪ શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : હરગોવિંદદાસ દા. (વડોદરા).

ઉત્તર. પ્રેમાનંદ જયંતી માટે પ્રમુખસ્થાને લેવાને આવી સકારો નહિ. ક્ષમા કરશે. ઉપકાર.

વાંદરા--તા. ૯-૯-૨૪ : મંગળવાર : સાહિત્યસભા,
Princess Street. દવારામજ્ય-તી.

અન્નદાનકરે મહારે પ્રમુખસ્થાન લેવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી.
x x 'મરતકુમ્હારે' હેને અનુમોદન આપ્યું.

મહેં આરંભમાં દયારામના સમયનું અલ્પ વર્ણન કર્યું. હેનો જન્મ મ. ૧૮૪૩ માં, અવસાન ૧૯૦૬ માં. હેના મરણ પછી છએક વર્ષે મહારો જન્મ. એટલે મહારા બાલ્યકાળમાં દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહ નર્મદકવિએ પ્રથમ પ્રગટ કર્યો તે હું રસબેર વાંચતો હતો—સમજું ના સમજું તો પણ. દયારામની કાવ્યપ્રવૃત્તિના અરા સમયમાં મહારા પિતાની હયાતી હતી. એ સમયમાં શિક્ષણના સાધન, ગામડી નિશાળ, વાણિયાનો દુકાને દિસાળકિતાબ—અને પંડિત કને સંસ્કૃત. તે ઉપરાંત મજબાપાના સાહિત્યનો અભ્યાસ. દયારામની પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષ ઉપર મજબાપાના સાહિત્યનો અભ્યાસ એટલો હોય એમ જણાતું નથી.

પછી વિષય હાથમાં લીધો :

I જ્યન્તી=શું? સંસ્કૃત કોશમાં જડતું નથી. માત્ર એક અર્થ નીકળે છે. કૃષ્ણજન્મની મધ્ય રાત્રિયે રાહિણી નક્ષત્રનો ઉદય થયો તે ઉદયનું નામ જયંતી. તે પછી કૃષ્ણજ્યન્તી એમ પ્રચાર થયો. પછી રામજ્યન્તી. અને હવે તો બધાની જ્યન્તીઓ થઈ.

II જ્યન્તી માટે યોગ્યતા દયારામની દર્શાવી. x x

III દયારામને ગરબીસાહિત્યનો આદ્યસ્રષ્ટા હું માનું છું. ગરબીની વ્યુત્પત્તિ માત્ર તર્કરૂપે બતાવી. ગરબો કોરાવવો; ગરબો—૧ કાણું પાડેલા માટલામાં દીવો. (ગરબો કોરાવવો એ વચન સ્થગ્ધ છે.) તે આસપાસ ફરીને ગીતો બેરફાં આવ. ગર્ભમાં દીવ માટે ગર્ભો—ગરબો. ૨ પછી લક્ષણથી તે આસપાસ ફરીને ગવાતાં ગીત તે ગરબા. ગરબો અને ગરબી વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવ્યો—ગરબો લાંબો, સ્થૂલ. ગરબી Lyric-દ્રેંકી, નાણુક.

(૧) નરસિંહ મહેતાની ગરબીઓ કરીને છ. વિ. રાવળે 'વસન્ત'માં સં. ૧૯૬૫ માં અમુક અંકમાં પ્રગટ કરી હતી. પરંતુ હેતું

સ્વરૂપ જોતાં એ નરસિંહ મ્હેતાની કૃતિ હોવા બાબત બારે ચંકા રહે છે.

(૨) ‘વહુ તુંને વારું’ રે બાઈશમાં જળ બારવા’ એ નરસિંહ મ્હેતાની ગરબી કહેવાય છે. રા. ચંકરપ્રસાદ છ. રાવળે હેને વિશે કહ્યું છે કે “શીખ સાસુજી દે છે રે કે વહુજી રહો ઢંગે” એ દયારામની ગરબીમાં નરસિંહની પેલી ગરબીની છાયા છે.—પરંતુ નરસિંહવાણી એ “ગરબી” અપ્રસિદ્ધ છે તે નટવરલાલ કનેથી મ્હેને મળેલી—વાંચી સંભળાવીને ખતાબ્યું ‘કે હેનો લય તદ્દન જુદો છે—અને એ પદ છે, ગરબી નથી.

(૩) કોઈ શંકા કાઢશે કે ‘સાંભળ રે તું સજની મ્હારી’ એ દયારામની ગરબીનું મૂળ બાલજીમાં અને ત્હેનું પશુ મૂળ નરસિંહમાં—એમ છે. તો આ બાબત શું કહેશો! હું કહું છું કે એ વસ્તુતઃ ગરબી જ નહિ. પદ જ છે—એટલે એ નકતર પશુ દૂર થાય છે.

(૪) દયારામની પૂર્વે ગરબા ગાવાની સંસ્થા હશે જ, ઇત્યાદિ સ્થિતિ છતાં ગરબીના સાહિત્યનો આઘસપ્ટા દયારામ જ સ્થપાશે.

(૫) દયારામે ગરબીના બાંધામાં વિવિધતા પશુ આણી છે. Monotony નો આરોપ ટળે તેમ. કામણુ દીસે છે અલબેલા ઈ, નમૂના; લોચન મનનો ઝંઘડો હેમાં સાખીનું મિશ્રણ ઈ. રીતે. હાલની રંગભૂમિ ઉપર ગરબીમાં વિવિધ મિશ્રણો કાંઈક સારાં થાય છે—તેટલું નહિ.

‘આલ્ય બહેલી અલબેલી ધ્યારી રાધે’—એ ગરબીમાં દિંડીનો લય—આરંભમાં ને આંતરની પકિતયોમાં સ્પષ્ટ છે. એ નવીનતા દયારામની ધ્યાન ખેંચે છે. દિંડી અને અભંગ એ મરાઠી જાંદની યોજના ગુજરાતીમાં પ્રથમ જોળાનાય સારાભાઈએ કરી તે નિર્વિવાદ છે. માત્ર આ દયારામની યોજના ધ્યાન ખેંચે છે—તે એમ કે દયારામે દિંડીઓ સાંભળી હશે—તે સંસ્કારજળે પોતાનો કૃતિમાં યોગ્ય હશે—દિંડી એમ જાનથી નહિં, પણ અજાણ્યે જ.

IV દયારામે અનેક પ્રકારની કાંબરચના કરી છે-પુષ્ટિમાર્ગનાં તત્ત્વદર્શન વગેરે વિષય લખેને પરંતુ હેની લોકપ્રિયતા તો ગરબી-સાહિત્યથી જ. એ લોકપ્રિયતાનાં કારણો :—

(૧) ગરબીઓની નવીનતા; (૨) દયારામ પોતે જ ગાઈ સંભળાવતાં; અને શિષ્યોદ્વારા હેનો પ્રચાર થયો; (૩) સ્ત્રીવર્ગમાં એ ખુબ પ્રચાર પામી ઈ. ઈ.

V એ ગરબીઓમાં રૂહેલા માધુર્ય ને મોહકતાનું એક ખીજ : દયારામ જાતે સંગીતકુશળ; સંગીતકુશળતા કવિની કૃતિમાં અચાત રીતે માધુર્ય પ્રવિષ્ટ કરે છે. કવિતા અને સંગીત બેનાં પાયા જૂદા છે છતાં આ સૂક્ષ્મ અસર જૂદી જ રીતે થાય છે.

VI દયારામની ભાષાસૈદ્ધી સાદી પણ સરકારી હતી. હેની કૃતિના નમૂના બતાવ્યા

(૧) વૃક્ષપુવર્ણનમાંથી ચોડીક પંક્તિયો; “આબું કટક જો આ કટકડી મ-મથ પથબોમ-” ઇ. હેમાં મ-મથકટક, બોમપથ-એ બ્યસયો.

“એવા ગગનધન મડગડે મનોભવનાં નિશાણુ, અપળા તે જરીશ્વજ ફરફરે” હેમાં કાલિદાસના નવજલ્લભરઃ સનશોડયમ્ ઇ. શ્લોકમાંની અપદ્મનુતિની યોજનાનું દર્શન થાય છે.

— (૨) ‘ગરમે રમવાને ગોરી નીસરી રે લોલ’ એ ગરબી ગાઈ સંભળાવી. રહેની સુંદરતા વીજતવાર બતાવી તાદશ સુંદર ચિત્ર ખુબ થાય છે; સંલુભર કાલ અને દેશનાં મર્યાદાબંધન તૂટે છે અને આપણે એ મનદેશમાં ભળા જીએ ને ગરમો ગાની ગોપીઓને જોઇએ જીએ એમ લાગે છે. ઇ. ઇ.

‘લોલ રહેતાં અધર અરુણુ આપતા’—હેમાં ‘લોલ’નાં આકારનાં labial આધરથાનીય સ્વરૂપને લીધે ઓડ જરાક બિલડતાં અધરની દીપ્તિનું દર્શન-ઇ. ઇ.

(૩) રસિકરહેઝલમાંથી—પદ ૮૨ માનો ઢાળ :

“કરે ગાન મધુકર મનોહર,
મન મત મદ મકરંદ.”

વાંચી સંભળાવ્યો ને કહ્યું—આ પ્રકારની ૧૦ મા ભાગની સંસ્કારી શૈલી આજ લખીશું તો કહેશે “આ તો સંસ્કૃતમય !” આપણા જૂના કવિ કે’તું સરળ લખતા !”

VII દયારામનું ઘર કબોઘનું સમારક તરીકે જિભું રાખવાની યોજના માણેકલાલે રજૂ કરેલી ત્હેનું પરિણામ કાંઈ ના આવ્યું તે માટે ખેદ દર્શાવ્યો.

VIII દયારામ ઉપર નિર્લજ્જ શૃંગારનો આક્ષેપ મૂકાય છે. પણ નરસિંહમાં શું તે નથી? છતાં એ ખેના શૃંગારની સરખામણી કરવા જેવી છે—નરસિંહમાં ભક્તિને શૃંગાર ઢાંકી દે છે. દયારામમાં શૃંગારને ભક્તિ ઢાંકી દે છે.

IX દયારામ પછી કોઈ હેવો કવિ થયો નથી—અલખત દલપતરામની ગરખીઓ, નર્મદની, નવલરામની, બાપાલાલની, ભીમરાવનો ગરખીઓ (દયારામ જેવા સૌન્દર્યવાળા)—યષ. પરંતુ વિશાળ રૂપે કોઈ નહિં.

હવે તો “કોયલડી”ને મુનશી કહે છે તેમ ‘પેમલાપેમલી’ની કવિતાનો વખત આવ્યો છે. (મણિલાલ બેઠારજીના વ્યાસ વચમાં કહે : આપે જ સર ક્યુ :—મ્હેં કહ્યું : હું તે જાણું જ છું. તે છતાં કહું છું. આરંભનો દોષ નહિં. પ્રથમ અપરાધની ક્ષમા થાય. વકતવ્ય એ કે એકવાર સર થાય પણ પછી ત્હેનો તાંત ના છૂટે તે દોષ.)—સાહિત્ય પરિષદે ઠરાવ કરવો કે હવેથી કોઈએ અમુક વર્ષ સુધી કોયલડીની કવિતા ના લખવી—એમ સુચના કરવાનો વખત આવ્યો.

ત્રણ જથ્થો બોલ્યા : ૧ મનદરરામ, ૨. વિભાકર; ૩. લલિત.

૩. લલિત—મ્હારે સ્પષ્ટ રીતે હેમને ટુંકાવવા પડ્યા. ૧ મન-

દરરામે મ્હારા એ મતમાં દૂધણ જતાવ્યું : (કો) ગરખાની બુદ્ધિ, મ્હારી ખોટી કહી, પોતે નવી બતાવી : ગર્વ—જે માટે આપણે ગર્વ

કરી સકિયે તે અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ. (b) સંગીતનું જ્ઞાન કવિની કૃતિમાં માધુર્ય પૂરે છે-એ મત પોતે નથી સ્વીકારતા. ન્હાનાલાલમાં સંગીતજ્ઞાન નથી છતાં હેમની કૃતિમાં શબ્દમાધુર્ય છે તહેવું બીજા કાંઈનામાં નથી. (c) દયારામનો શૃંગાર ભક્તિનો ઢાલ નીચે સંતાડેલ માનુષ શૃંગાર જ છે દયારામ આ રીતે પ્રજ્ઞાલિકાથી છૂટો નથી પડી સકયો. એ ૫૦ વર્ષ મોડો જન્મ્યો હોત તો જૂદા જ પ્રકારની કવિતા રચત. પણ ઉપાય નથી. ગતં ન શોષમ્યમ્ (sinc).

૨. વિભાકરે-લંબાણુથી પણ સુશ્લિષ્ટ ભાષણ કયું. દયારામ કવિ કરતાં ભક્ત મોટો હતો એ ઉપર વિસ્તાર કર્યો. હેના શૃંગારમાં ભક્તિનું જ પૂર; તેથી જ હેનો મહિમા-સ્થૂલ શૃંગાર નથી, પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિની ફિલસુફી છે. ધ. ૬.

x

x

x

મ્હારો ઉપસંહાર.

(a) મનહરરામની 'ગરબા'ની બુત્પત્તિ વિશે મ્હેં કહ્યું : એઓ મોટા ભાષાશાસ્ત્રી છે. માટે હેમની આગળ એક જ શંકા મૂકું છું. ગંભીર-ઉપરથી લક્ષણાથી ગરબો ગીત એમ સંધાય; તેમ ગર્વ ઉપરથી, 'ગરબો કોરાવવો' એ કાંઈ રીતે આવશે? (b) સંગીતકુશળતાથી કવિની રચનામાં અણુમાધુર્ય માધુર્ય પૂરાય તે મત મનહરરામ ખોટો માને છે. પરંતુ-હેમને હું સમજાવી ના સકું ત્હેમાં હેમનો દોષ નથી, મ્હારી વાણીના અસામર્થ્યનો દોષ છે કહીને ફરીથી ખુલાસો કર્યો ને કહ્યું : ન્હાનાલાલ, મલિચંકર બહુ વચેરેમાં સંગીત-જ્ઞાન હોત તો હેમની રચનામાં આથી દ્વિગુણ માધુર્ય આવત. ધ.

(c) વિભાકરે-શેઠી જેવાને જક સ્થૂલ કહ્યા છે. આશ્ચર્ય! હેમના જેવા અગ્રેજ સાહિત્યના નિપુણને મુખે આમ! શેક્ષીનું Prometheus Unbound કહેવું spiritual છે! હેમાંથી Hymn to Asia જ વાંચો. હેની સૂક્ષ્મતમ spirituality અદ્ભુત છે. મનહરરામ ખેદ કરે છે કે દયારામ ૫૦ વર્ષ મોડો કેમ ના જન્મ્યો.

વિભાકર કહે છે-ઇંગ્લાંડમાં કૃષ્ણ રાધા ધ. હોત તો જૂદું જ યાત-
-પણ તે તો આપણે થું કરિયે (હસાહસ)-(વિભાકર-વચમાં-તેમ-
હોત તો વધારે spiritual શેલી યાત,-ઉપરમાં હું:—એમ નહિં.
તદમે તો શેલીને કેવળ જડ, spirituality વિનાનો કહ્યો છે. આથી
ભારે અપરાધ-અક્ષમ્ય અપરાધ કયો ?)

(d) લલિતે દયારામને 'અનુકવિ' કહ્યો તે એક દષ્ટિયે ઠીક છે
-પણ એ એકપક્ષી દર્શન છે. હેનાં ખીજાં ધણાં કાવ્યોમાં તેથી
વિરુદ્ધ સ્વરૂપ જડશે.

સાત વાગ્યા પછી સભા વિસર્જન થઇ.

તા. ૧૦-૬-૨૪ : બુધવાર : જયસુખલાલ ટ્રેનમાં સાથે. મનહર-
રામે J. K. M. ના પૂછવાથી કહ્યું કે 'ગરબા'ની વ્યુત્પત્તિ હેમણે
ગર્વ ઉપરથી નહિ, પણ 'ગરવો' (ગરવી ગુજરાત-ગરવો ગઢ)
ઉપરથી કાઢી'તી.

તા. ૧૧-૬-૨૪ : ગુરુવાર : લીલા બહેન ૧ વાગ્યે ના આબ્યા
-છેક ૩ વાગ્યે આબ્યા.

મીરાં વિશે હેમણે લખેલું વાંચી સંભળાવ્યું; અપૂર્ણ છે.
સુન્દરીઓ કવિ કેમ નથી બનતી ? સૌન્દર્યનું દર્શન કવિતા કરાવે
છે-ને સુન્દરી પોતાની બહાર સૌન્દર્ય ના બતાવી સકે-હેવી મતલબ-
ના વિચાર. વાક્યો કેટલાંક original હતાં. મીરાંનાં પદો કિયાં
લેવાં તે હેમણે બતાવ્યું : મીરાંની કૃતિ બહુ અનિશ્ચિત છે તેથી
મુશ્કેલી બહુ છે, મીરાં કુંભાની રાણી નહિં પણ બોજની (વિધવા)
એ તનસુખભાઈનો નવો મત લીલા બહેને (અંબાલાલની અસરથી
મુનશીને લીધે) સ્વીકાર્યો છે-સિદ્ધરૂપે-તે મતમાં મહેં સંકારથાનો
બતાવ્યાં. અને નીચેનાં reference જોઈને પછી નિર્ણય કરવાનું
સૂચવ્યું:—

(૧) મુનશી દેવીપ્રસાદનો લેખ.

(૨) શિવસિંહ સરોજ.

(૭) આણંદશંકરનો લેખ “નરસિંહ અને મીરાં” વિશેનો.
-સં. ૧૯૬૦ ના વસન્તમાં.

વાંદરા—તા. ૬-૧૦-૨૪ : સોમવાર : પૂણા આઠ વાગ્યે અંનરિયા, દાણી તથા દાણીનો એક મિત્ર આવ્યા. વાતોચીતો કરી. બોટાદકરના નવા કાવ્યસંગ્રહ માટે ઉપોદ્ધાત લખવાનું ‘ઠે’ કબૂલ કર્યું, પણ છ મહિનાની maximum મુદત માગી લીધી. માહિતી બધી મોકલશે. કાવ્યસંગ્રહના ફરમા જેમ છપાતા જશે તેમ મોકલશે.

તા. ૭-૧૦-૨૪ : મંગળવાર.

વનિતાશ્રમ હોલ-ગોવર્ધનરામ જયન્તી. ફ. મો. ઝ. પ્રમુખ થયા. બ. ક. ડા. નો નિબંધ—thoughtful, suggestive, learned : નિબંધમાં બ. ક. ડા. એ એક સરસ મુદ્દો કહ્યો : સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુન્દરીનો પ્રેમ ખરો તો પત્નીથી જ થયો. પણ તે વિપ્રલંબ સુંગાર (આ વિપ્રલંબ સુંગાર નવી જ રીત્યો, original idea.) એ વિશે ફૂંદેશે કાવ્યશાસ્ત્રવ્યાખ્યાવિશારદો (એમ કહી મ્હારી તરફ નિર્દેશ કર્યો—ને સ્પષ્ટ બોલ્યા—એક આ ને બીજા પેલા અંબાલાલ). ‘ઠે’ આશ બોલવામાં કહ્યું : હું આજ બોલવાનો છું તે, મ્હારા ઉપર (conservatism)નો બોટો આરોપ મૂકાયો છે અને કાવ્યશાસ્ત્ર-વ્યાખ્યાનકાર્યનો આરોપ પણ—તે વિશે રહ્યો આપવાને નથી જોભો—એ વિશે કાંઈ અન્ય પ્રસંગે !

તા. ૧-૧૧-૨૪ : રવિવાર : કામળા આવ્યા :

Sten Konow (S. S. Simla, Port Said).

એ મુંબઈ તા. ૩૦ મીએ આવવાનું પ્રેમાત્મ લખ્યું છે. તાજમદાલ હોટેલમાં જિતરશે. Dr. Thomasનો introduction નો પત્ર બીડયો છે—મ્હારે મળવું એમ ઉત્કંઠા છે, મુંબઈ થોડા દહાડા રહેશે.

તા. ૧૮-૧૧-૨૪ : મંગળવાર : કાગળ આવ્યા :

૧. Sir George Grierson (Camberley, Surrey, England).

૧. Zamotika સં. ના લેખમાં માર્ક"ડેવના સમય બાબતની footnotes વિશે પૂછે છે કે ૧૭ માં સૈકાથી બે સૈકા પૂર્વે મૂકવાનું ત્દમારું કારણ શું તે કૃપા કરીને લખશે. ત્દમારું Guj. Language & Literature મ્હેં જોયું નથી—ને હેની નકલ આ ફેશમાં લખ્ય નથી. એ date નું મહત્ત્વ બહુ છે કારણ હેના ઉપર બીજા dates નો આધાર છે. + + માર્ક"ડેવના વારસોને એક હેતુ તાડપત્રનું પુસ્તક મળેલું પણ તે ખ્હીકથી તળાવમાં નાંખી દીધું. આ જ્ઠતકથા (B. K. M. K. xix. 9) તો નહિ હોય ? આ વાત જાણી જોઈને જૂઠી કહી હોય તો ફાઈ કળયુક્તિથી એ ms. પેલા કરે તો ઉત્તમ. રામશર્મા (તર્કવાગીશ) માર્ક"ડેવની પૂર્વે ચયો (પોતે માને છે) તે પણ ચ. જ. ના દવ દવ માટે નિયમ આપે છે. (માત્ર જયુજેયુ). હેનુ બ્યાકરણ લેકેશરના બ્યા. ઉપર રચેલું ફહે છે પણ તે મળતું નથી બહુ પ્રયત્ન કર્યા છતાં.

તા. ૨૧-૧૧-૨૪ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા :

૨. Sir George Grierson (England.)

૩. („ „) રજિ. છુ. પો. ackn.

૨. જવાબ. નકલ રાખી છે. માર્ક"ડેવના સમય માટે Guj, L. L. માં લખ્યું જ છે. હેની પ્રત છુ પો. થી મોકલું છું.—ઈ. ઈ.

૩. Guj. Lang & Lit. Vol. I—બેટ.

તા. ૩૦-૧૨-૨૪ : મંગળવાર : કાગળ લખ્યા :—ખરેદાર (મુંબઈ).

દયારામ કવિની જ-મકુડળી—(જીવનચરિત્રમાંથી) જિતારીને પૂછ્યું.

વિ. સં. ૧૮૩૩ માં એ ગ્રહયોગ હોય કે ૧૮૨૩ માં ?

તા. ૫-૧-૨૫ : સોમવાર : કાગળ આગ્યા :—ખરેલાટ (મુંબઈ).

જવાબ—(a) કુંડળી વિશે ત્હમે અગાઉ પૂછેલું ત્હેની નોંધ છે. તે ઉપરથી કહે છે કે ૧૮૨૩ નેડે મળતી બરાબર આવે છે. પણ કુંડળી Genuine છે કે કેમ તે ઉપર આધાર.

તા. ૧૬-૧-૨૫ : શુક્રવાર,

નર્મદાશંકર દે. મહેતાએ વાત કરી : ઈંગ્લાંડની R. A. S. માંથી શંકરાચાર્યના એક સમકાલીન લેખકના લખેલા જીવનચરિતની પ્રત-Photograph કરવાથી લીધેલી-Weber ના ષાઈ મારફત હેમણે મેળવી છે, પણ લિપિ દેવનાગરી નથી-અંગ્રેજીમાં છે. તે વાંચી સહનારો ષાઈ પંડિત પેલા કરવાનું મહેને કહ્યું.

તા. ૧૭-૧-૨૫ : રવિવાર : કાગળ લખ્યા :—અ. વ. દાણી (સરત) કાઢી.

જવાબ. (a) અનુક્રમણિકા કરમા નેડે આવી નથી. (b) 'ઈનીવાળું' નદી વાચક નામ મળે છે, તો શંકરની મૂલ્યું છે. (c) સંગ્રહ ચતુર્થ નથી, પંચમ છે. ચતુર્થ છાપી પણ નાખ્યું છે.

તા. ૧૮-૧-૨૫ : રવિવાર,

આચાર્ય નેડે વાત ચર્ચા પેલા શંકરાચાર્ય ચરિતના Ms. બાબત; તો કહે નર્મદાશંકરે મહેને કહેલું—હું એ નોંધ આપ્યો છું. અંગ્રેજીમાં તે પંજાબની દશે એમ આચાર્ય ધારતા હતા. મહેને કહ્યું : અંગ્રેજીમાં નાનકે ગુરુનો—તે ઉપરથી Confusion મનમાં થયું હશે. મદ્રાસ તરફ અંગ્રેજીમાં જૂદી છે.

તા. ૪-૨-૨૫ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા :—વિજયરાય (પારલા)

(a) આ સાથેનું ચર્યાપત્ર દાખલ કરી. (b) ચર્યાપત્ર—આ 'દોમુદી'માં જગજી ને "વાર્તા" કહીને વર્ણન કર્યું છે તે જૂનું જતાવનારું.

તા. ૧૪-૩-૨૫ : શનિવાર.

R. A. Society. વિજયરાય આબ્યા હતાં.
લેખકોની લેખ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ વિશેનો લેખ માગ્યો
છે તે રમણભાઈએ મોકલ્યો છે. મને ફહે-આપનો મોકલ્યો? મહે
કહું-હું આ બાબતમાં Self analysis કરી સકતો નથી.

મને પૂરકાલીન અને રમણભાઈને સર્વકાલીન વિજયરાય
કહ્યા છે, ત્હેનો અર્થ તો એ જૂઠો જ કરે છે. ફહે છે કે
Up-to-date વિચારશક્તિ વગેરેની જોડે Touchમાં-ને રમણભાઈ
દેખેશું Unchangeable. આ અર્થ ફરફાથી કાઢ્યા? સમજાતું નથી.

તા. ૧૯-૩-૨૫ : ગુરુવાર.

નર્મદાશંકર મહેતા મળ્યા x x મુંબઈમાં બૌદ્ધ સોસાયટીમાં
હેમણે notes ઉપરથી બાષણ આપેલું છે ત્હેની નકલ તંટરાળનને
આપી છે. છાપશે. શંકરમત પ્રચન્નજ્ઞૌદ્ધ ફહેવાય છે તે સપ્રમાણ
છે એમ બતાવ્યું છે. ગૌડપાદાચાર્યે નાગાર્જુનમાંથી શબ્દેશબ્દ અમુક
લીધું છે. ઇ. ઇ. નવું જડ્યું જણાવે છે. x x હેમનો નિબંધ
(typed પ્રત) બતાવ્યો. ઉપર ઉપરથી જોયો. બહુ સારો છે.
શંકરમત તે પ્રચન્નજ્ઞૌદ્ધ તે યથાર્થ છે તે બતાવ્યું છે-પ્રમાણસર.
'પુરાતત્ત્વ'નો માર્ગશીર્ષનો અંક મને આપ્યો.-'બાલશિક્ષા'
'નામનું' સં. ૧૩૪૫ માં રચાયલું "પ્રાચીન ગુજરાતી સંસ્કૃત"
બાકરણ-તે ઉપર લેખ છે તે માટે.

૨૩-૩-૨૫ : સોમવાર.

x x x
આણંદશંકર મહેતા ફહે છે : ત્હેમ આટલાં વર્ષે બંધું કરે છે.
(M. A. ના પરીક્ષકનું કામ કે Guj. Lecturerનું કામ તે
રિપેટની બોલ્યાં) તેટલાં વર્ષોમાં ત્હેમ Gujarati Scholars કેટલા
ઉત્પન્ન કર્યા?

હું—“ત્હમે આટલા બધાં વર્ષમાં સંસ્કૃત Scholar કેટલા ઉત્પન્ન કર્યા ?” —મહે’ કહ્યું : હું તમારો પણ લખને જ કહું છું. Scholar ‘ધડવાનું’ કોરખાનું ‘આપણે’ નથી ચલાવતા-પાત્ર ઉપર આધાર છે.

આણંદરાંકર કહે : હું જાણું છું ; મ્હારો વાક છે. હું ‘છોકરાઓ’ જોડે હેવી રીતે બળા નથી સકતો-જેથી હેમનાં હૃદય વગેરેની વાતો પૂછી સકું.

તા. ૩૦-૪-૨૫ : ગુરુવાર.

મંજુલાલ મજમુદાર કે વાગ્યા પછી આવ્યા ++ ચાર કલાક સુધી ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ એ edit કરે છે (તાપ્તિદાસ કૃત) હેમાં રાજદાદિકની વ્યુત્પત્તિ વગેરે પૂછ્યાં જે મહે’ ‘અધ્યામતિ’ અતાવ્યાં.

તા. ૪-૫-૨૫ : સોમવાર.

Guj. Press. મંજુલાલ મજમુદાર બેઠાંતા : “ અભિમન્યુ આખ્યાન ” ના Mss. માંથી ‘collation’ વગેરે કરતા હતા. છે industrious.

તા. ૭-૬-૨૫ : રવિવાર.

મનમુખલાલ ‘માસ્તર’ કહે : નનુભાઈ, ટ્રેનમાં થાક લેખી ‘વાતો’ કરતા હતા—‘લોમહર્ષિણી’ વિશે—કે ‘નરસિંહરાવ બટુની જ્ઞાપે ધાયા.’ મહે’ કહ્યું : હેમાં જ્ઞાપે ધાવાનું કહ્યું ન્હોતું. માસ્તર “ તોપણ—ત્હમે જવાન લેખીની કદર કરો. છે.”

તા. ૧૪-૬-૨૫ : રવિવાર.

રામભાઈ આવ્યા. મુલમની બાપાન્તર [હેમણે કરેલું] મ્હને બતાવ્યું. કેટલીક ચંકાઓ દ્વારામને પૂછવી પડશે.

તા. ૨૫-૬-૨૫.

R. A. Society. સુકડાણુકર મળ્યો-ગુજરાતીમાં Classical અન્ય કોઈ !-Fiction, Poetry ઇ. ઇ. જર્મનમાં બાપાન્તર

જેનું કરાય—world-classical. ન્હાનાલાલનું જ્યાં અને જ્યાં-ત-
 મ્હેં ગણાવ્યું—મુનશીની વાર્તાઓ, ગા. મા. ત્રિ. નો સરસ્વતીચંદ્ર
 ઇ. ઇ. રૂઢે મ્હેને નિરતિ યાદી, વીગતવાર માહિતી સાથે, આપજો.

અમદાવાદ—તા. ૨૭-૬-૩૫ :

મહાવિદ્યાલયના સંગીતાચાર્ય શંકરરાવ પાંડે વાયોલીન
 વગાવ્યું. શુ” અદ્ભુત-આત્મોત્સાહક, કલાપૂર્ણ—હેનું વાદન! બધા
 તાલીન થઈ ગયા. પછી Refreshments માટે ઉપર ગયા. + +
 હીરાલાલ પારખનો કારભાર સારો હતો.

અમદાવાદ—તા. ૨૮-૬-૨૫ : રવિવાર :

કેશવલાલભાઈ મળવા આવ્યા. બેઠા પાંચેક કલાક. વાતોચીતો
 કરી. રૂઢે : “હું ‘શલાકાપુરુષ’ કને જાઉં છું. ત્હમે વ્યાખ્યાનમાં
 શલાકા કવિઓ ગણાવ્યા, તો હું શલાકાપુરુષ કને જાઉં છું. વ્યાખ્યાનમાં
 શળી નાંખશે દાકતર-માટે એ શ્લેષ રમુજમાં કર્યો.

x x x

બોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના હોલમાં ગયા. સાહિત્યસભાના
 મેંબરો એકઠા થયા હતા. એક ગૃહસ્થ રૂઢે “ઐતિહાસિક નવલકથા
 સંબંધે હાલ બધે ચર્ચા ચાલે છે તે બાબતનો આપનો શો મત છે?”
 મ્હેં કહ્યું : “નવલકથા છે તે ઇતિહાસ શીખવનારું પુસ્તક નથી.
 એટલે ઇતિહાસ-કલાની સિદ્ધિ માટે-બદલાય તે હું દ્વંધ્ય ગણતો
 નથી.” એટલે રૂઢે, “પણ મીનજ જેવી સતીના ચારિત્ર્યને આમ
 બદલી નાંખી દૂષિત કરે તે આઘાતકર નહિ?” મ્હેં કહ્યું “શુ”
 બદલ્યું? મૂળ ઇતિહાસમાં હેના ચારિત્ર્યનો કહિં પણ પાથો છે?—
 કે તે બદલ્યું કહેવાય? ગગનકુસુમ બદલ્યું!” ઇ. ઇ. મૂળ ફલીલોના
 જવાબ સમજ આવ્યા.

x x x

રાત્રે ઉપડ્યા.

વાંદરા—તા. ૧૬-૬-૨૫ : શુક્રવાર.

સાંઝે Feverishness ચાલુ રહી. માથું પણ દુખવા લાગ્યું.

શરીર ચૂંચાતું હતું. જમ્યો નહિ. સૂતી વખતે નાસ લીધો.

તા. ૧૭-૬-૨૫ : શુક્રવાર.

રાત્રીના બે વાગ્યા સુધી હું બેઝેન રહ્યો. જમણું માથું સખત

દુઃખવા લાગ્યું. જિંઘના આવી. તરફડિયા મારતે ૪ પછી જિંઘ

કાંઈક આવી. તાવ કાંઈક રાત્રીમાં-પાછલી રાત્રે ઊતર્યો હતો.

Influenza હશે લાગે છે.

તા. ૧૮-૬-૨૫ : શુક્રવાર.

કાલે રાત્રીમાં બપોળે કલાક જિંઘીને જાગતો હતો. Feverishness

માથામાં દુઃખવાતું વગેરે કાયમ રહ્યું છે. દવા ચાલે છે.

વાંદરા—તા. ૧૯-૬-૨૫ : શનિવાર : કાગળ આપ્યા. દત્તાત્રેય

કાલેલકર (અમદાવાદ).

‘જોડણી’ સંબંધના મદારા ઉત્તરનો ઉત્તર મદને સરમાવી

નાબે એટલી સૌમ્ય, સાર્વિક વાણીથી બરેલો છે. ચતુર તેમજ

ખરેખરો ઉદાર નર છે. x x આખો કાગળ ઉતારી રાખવા

લાયક છે.

વાંદરા—તા. ૨૧-૬-૨૫ : સોમવાર

આજ રહવારે મદને તંદન સાંઝે છે. રાત્રે જિંઘ સારી આવી.

હજી માથું કાંઈક બારે છે. ને સહેજ નબળાઈ છે.

કાગળ આપ્યા. મદુબાઈ કાંટાવાળા (વડોદરા).

(સુશીલા ઉપર) મદારી માંદગી માટે દિલગીરી. સાંઝે થઈ જમે-

માટે જરૂર ન. એ આવતું જોઈએ. તદ્દમે લેતા આવજો. બીજા વિચાર

નહિ કરિયે. “મનુબાઈ સાહેબ પણ તેજો આપ્યાથી સંતોષ

પામશે ને આપું વડોદરા તદ્દમને મળવા ઇતેન્નર છે.” “દમે જરાકે

કામ હેમને નહિ આપિયે.” જવંતી સનિને બદલે મોમે રાખવાને

તેવાર છે. “એ ફરકાર કરવો હોય તો વળતી ટપાંસે જવાનું સખજો.”

“રમણભાઈ લલુભાઈ, વગેરે ધણા નરસિંહરાવભાઈને લીધે આવવાના છે.”

(આ તદ્દન અત્યુક્તિ !)

કાગળ લખ્યા. મટુભાઈ (વડોદરા)-કાઠી.

(મુશીકાએ લખ્યું). જવાબ. આવવું શક્ય નથી-વીગતવાર લખ્યું. લાચારીથી ના લખવી પડે છે.

તા. ૨૪-૬-૨૫ : શુક્રવાર : તાર આંખો. મટુભાઈ (વડોદરા).

Postponing Jayanti Monday. Kindly do come then. People anxious to see you here.

તા. ૨૪-૬-૨૫ : શુક્રવાર : તાર કથો-મગન હ. કાંટાવાળા. જવાબ. “Sorry. health does not permit travelling. Sushila.”

કાગળ આખ્યા. મગન હ. કાંટાવાળા (વડોદરા).

સુ. તો કાગળ વાંચી ખેદ થયો. જ્યંતી સોમવારે રાખ્યાનો તાર કથો છે. તે મળ્યો હશે. ઇ. ઇ. છતાં ન આવવાનો નિશ્ચય કાયમ જ રાખ્યો હોય તો ચોક્કસ-પ્રમુખત્વ-નહાતું ભાષણ લખી મોકલશો તો મહેરબાની. જેમ બને તેમ જલદી મોકલશો. હું જ્યંતી વખતે વાંચીશ.

જવાબ આ પત્રનો dictate કરાવ્યો. નહિ અવાય તે માટે ફરી લાચારી જણાવી. બહુ સમ્મતાથી લખ્યું-ભાષણ લખાશે કે કેમ તે ખાતરી નથી. પણ ભરિયા આવશે તો વેળાસર લખીને મોકલશીશ.

તા. ૨૬-૬-૨૫ : રવિવાર.

મટુભાઈને મોકલવાનું ટૂંકું ભાષણ રાત્રે ૧૨ વાગ્યે સુધી બેસી તૈયાર કરેલું હતું, હેનાં બે પૃષ્ઠ રહવારે fair નકલ કર્યા હતા. તે પૂરું કામ કરવા બેઠો. લલુભાઈ આખ્યા. પૂરું કરીને હેમને સોંપ્યું.

તાં. ૨૬-૯-૨૫ : મંગળવાર : કામળ આંખ. મટુભાઈ (વડોદરા).

“મુરખી સાહેબ,

આપના તા. ૨૫-૨૬ મીના બે પત્ર તથા બાપણ મળ્યું. પહેલો પત્ર મારા પિતાએ જઈતી વખતે વાંચી બતાવેલો હતો. બાપણ લલુભાઈ સાહેબે કાલે આપ્યું. તે આજે સવારે મેં સભા સમક્ષ વાંચી બતાવ્યું. બાપણ મોટું હતું આપનો બેટલો આભાર માનું તેટલો જોડો તેનાં અનેક કારણો કોઈ પ્રસંગે રૂબરૂમાં કહીશ. મુખ્ય તો એ જ કે લોકો આપની વાણી સંભળવા એટલા બધા ઉત્સુક હતા કે હું તે વર્ણવી શકતો નથી. બીજું એ કે આપ ન આવી શક્યા તેમાં કંઈ બેદ હશે—આપે પહેલેથી જ ન આવવાનો વિચાર કર્યો હશે, કે મટુએ અમરતું જ કહ્યું હશે કે આપ આવવાના છો—વગેરે તર્કો, વિતર્કો કુતર્કો, આલતા હતા. તે બધા બાપણ આંખથી બંધ થઈ ગયા; અને લોકો આપની વાણીનો પરોક્ષ રીતે લાભ લઈ શક્યા. લોકોને આ બાપણ મળ્યું. તે મને તો બહુ જ ગમ્યું. ફરી ફરી ઉપકાર માનું છું. આપું બાપણ અત્રેના “સવાજી વિજય”માં છપાશે; તે ‘સાહિત્ય’માં આપની પોતાની જોડણીમાં છપાશે, તે આપ જોઈ શકશે. આપ કૃતજ્ઞ હશે. સૌ સુશીલાકાકીને પ્રધામ મારા પિતાએ આપને સલામ કહાવી છે.

સેવક

(સહી) મટુભાઈ

આ પત્ર બહુ જ સતોષકારક આવ્યો, આટલું મહેં ધાનું નહોતું.

તા. ૨-૧૦-૨૫ : શુક્રવાર : કામળ લખ્યા. મટુભાઈ (વડોદરા)

જવાબ. કુતર્કો યાવ તહેમાં નવાઈ નથી. જમત ઉપરનો પડ જ

જોઈને ૨૬-૨૫ કરાવે છે. મદારા દેંકા બાપણથી કુતર્કોની અસર ધોવાઈ ગઈ તેથી સતોષ થયો. ત્હમે બાપણ મળ્યું તે બહુ જ સારું થયું. નહિં તો હું દયાય આગથી જાત. મદારે મદારી તખિયતની સંભાળ ખાસ રાખવાની જરૂર છે તે મદારી પ્રકૃતિનો

તિહાસ જાણનારાં જ. સમગ્રી સકે : + + બાપણ, મ્હારી પોતાની
ખેડણીમાં. 'સાહિત્ય'માં છપાશે જાણીને સતોષ. થયો. મ્હારી જૂની
માગણી ખ્યાનમાં રાખી તે માટે ખરો ઉપકાર માનું છું. મ્હારું
બાપણ વાંચવા માટે ખાસ સભાની બેઠક રખાવી તે વળા ખાસ
પકારનું કારણ છે.

તા. ૧૮-૧૧-૨૫ : શુધવાર.

સાહિત્ય પ્રેસ-'નાગાનંદ' નાટકનું બાષાન્તર રાજરામ શાસ્ત્રીનું
દુર્લ્લાભી મળશે ! પૂછ્યું. તો બધો ઇતિહાસ જણાવ્યો, + + "નાગાનંદ"
માં કાવ્યો છન્દો મણિશંકરે નામ વગેરે સાથે આપેલાં હતાં ! જે
નિકટ મિત્રો હતા.

તા. ૧૯-૧૧-૨૫ : શુરુવાર.

લક્ષુબાઈએ એક વાત કહી (વાત પ્રસંગે) : રામકૃષ્ણ ગો.
ભાંડારકરે લક્ષુબાઈને કહેલું કે : ગુજરાતીઓ સંસ્કૃતમાં કેવળ પછાત
છે. સંસ્કૃત સારું જાણનારા મ્હારા ગુજરાતી શિષ્યોમાં જે જણ જ
છે. ૧. હરિરામ બટ્ટ, ૨. ન. ભો. દીવેટિયા.

(કમળાશંકરને અને કેશવલાલને કેમ બુદ્ધ્યા હશે ?)

તા. ૨-૧૨-૨૫ શુધવાર.

(સાંટાકુમ્ભી) ૭-૫૯ P. M. માં વાંદરા.

પાંચમા પ્લેટફોર્મ તરફ ટ્રેન જામી રહી લાગી. હું જિતર્યો.
Overbridge ચડ્યો. વાદ આશ્રયું કે attache case મ્હારે
fruit-stall વાળા કનેથી લેવી બુધાય નહિં. ઉપરથી નજર નાખું
છું, તો વાંદરા સ્ટેશન જેવું કાંઈ ના દેખાયું ! અરે ! આ તો ખાર
સ્ટેશન હતું, બુદ્ધમાં જ જિતરી પડ્યો. ટ્રેનમાં મંબીર વિચારોમાં હું
પડ્યો હતો ત્હેનું આ ક્ષણ !

પાછો જિતર્યો. ઉલ્લાસરામ સ્ટેશન માસ્તરે "સાહેબજી" કહ્યું.
મ્હેં મ્હારી રમુજ બુદ્ધની વાત કરી. પોર્ટરો હતા તે પણ હસવા
લાગ્યા. હવે ૮-૨૧ P. M.ની ટ્રેન મળશે.

મુંબાઈથી ટ્રેન આવી તે અટકીને બહુવાર ચોખી. હું તે જોવા ગયો. એ ટ્રેન આખર ઊપડી પછી પ્લેટફોર્મને છોડી પાછો ફર્યો. ચોડીવારે તરત જ ખીજી ટ્રેન આવી. મહેને થયું કે મુંબાઈથી આમ કડપથી ખીજી ટ્રેન કેમ આવવા દીધી-એ ટ્રેન ઊપડી એટલે પોર્ટરો મહેને કહે કેમ સાહેબ! આ ટ્રેન ગઈ ત્હેમાં ના બેઠા!-અરે! આ ખીજી બૂધ્ધ. પ્લેટફોર્મની ઉત્તર દક્ષિણ દિશાએ જ મહારા મંગળમાં બહલાઈ ગઈ!-ને જનારી ટ્રેનને આવનારી નાણી! આ મહેને થયું શું? હવે ૮-૩૧ P.M. ની ટ્રેન મળશે એ આવી હેમાં ગયો ના સુશીલાને બધી વાત કહી. દયારામને વાત કહી-આ વિસ્મરણની દવા પૂછી. Phos ૩૦ અત્યારે-ને ત્રણ હાઠા પછી Lycopodium ૩૦.

તા. ૨૫-૧૨-૨૫ : શુક્રવાર.

Miss Kranze તથા સકલાતવાળા આઆ. મિસ કાઉએ નાસિકેતરી કથા જૂની રાજસ્થાનીમાં રચાયેલી edit કરી છે તે મહેને એક પ્રત મળશે.

તા. ૧૨-૧-૨૬ : મંગળવાર.

મુનશીની રૂમ-લીલાબહેનના વર-લાલબાઈ સેફ ગુજરી ગયા!

તા. ૨૦-૧-૨૬ : શુક્રવાર.

મુનશીની રૂમમાં વાત પ્રસંગે આણંદચંદર વિશેના 'સુદરશન ત્રિપાઠી'ના villainous attack વિશે મહેને સખત કહ્યું. "ગુજરાત" હેને સીધે બદનામ થયું છે વગેરે કહ્યું. મુનશી સૂતો બચાવ કરવા લાગ્યા. હું આણંદચંદરને પૂરા ઝોળખતો નથી. તેથી કાંઈ નહિ નહિ. પણ તેમના બક્તોને ખોટું લાગ્યું છે. મહેને કહ્યું : ના, બધા લોકો આ villainous attack ગણે છે. અને ત્હમે ત્હમारी 'તંત્રી' તરીકેની દરજ-સાવધાનીથી-બળતી નહિ એમ માને છે.

રૂમમાં કાવસજી હોલમાં-મંગળજીના બાપજી પારસી ગુજરાતી વિશેનું છે તે માટે-પ્રમુખ હું થયોનો તેથી. સંગ્રહના બાપજી-

ઉત્તમ! ખરેખર સંસ્કારી, વિચારશીલ, ગંભીર, તેજસ્વી. હેમાં (a) આશુદેશંકરની શૈલીનાં મુલગ વિશેષણોથી વખાણ કરીને હેમના ઉપર પ્રહાર કરનાર સિંદશાવકોને ઝપાટામાં લીધા—તે વખતે—શ્રોતાઓએ ખૂબ applause આપ્યો. (b) ન્હાનાલાલને રદિયા સમર્થ રીતે આપ્યા. (c) ગાંધીજીની શૈલી સાદી સાદી કરનારાને સમર્થ ઉત્તર આપ્યા : ૧ વિષય પરત્વે જ સાદી છે, ૨. ૭ર્તા હેમાં પણ 'સુન્તવ્ય' ઇ. પુષ્કળ સામટા સંસ્કૃતમય શબ્દોવાળા કીતારા હેમના જ આપ્યા. (d) સંસ્કારી ગુજરાતી વિના છૂટકો જ નથી એ સ્થાપ્યું. (e) Conclusion બહુ જ સુંદર ને સંસ્કારી હતું. રૂંદ કવિશ્વર : પૂર્વેઓ નમોવાકં પ્રજાસમદે ! વિદેશ દેવતાં વાચમમૃતામામનઃ કલામ્ ! એ શ્લોકની ઉપયોગગૂંથણી સરસ કરી.

તા. ૧૫-૨-૨૬ : સોમવાર.

મુનશીના લમના મકાનમાં—Warden Rd.

x x x

મુશીલા તથા હું—હમારી હૃદયમતિ સી ? પૃથક્કરણ કંઈયું છે ? ના. બનેનાં હૃદયમાં અન્યોન્ય આકર્ષણ લાંબા વખતથી હતું. વિધિના વિચિત્ર પટ ઝડપથી વણાય; મુનશીની વહુ ગુજ્યે કાંઈક લાંબો વખત થયો—કાંઈક જ. એ બિચારી ખોટી ન્હોતી. મુનશી પણ હેને ચહાતા હતા જ. આ નવો રનેહઅન્ધિ અચાનક પ્રવિષ્ટ થયો; લીલાંબહેન વિધવા થયાં. તત્કાળ લમત્રયિમાં જોડાયાં. હેમાં દોષ તો નથી. પરંતુ આ—Haste ? આ લમસંબંધ કર્યો તે એક રીતે હિંમતનું જ પગલું. માટે સહાનુભૂતિ હાજરી આપીને દર્શાવવી—એમ હમને લાગવાથી હમે ગયાં.

તા. ૨૦-૨-૨૬ : શનિવાર.

કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ધેર—મળ્યા. 'મસ્કરી'નું શુદ્ધરૂપ તથા મૂળ પૂછ્યાં. Arabic મસહરત્=મસહરફ=a buffoon. (from સહર to laugh); મસહરગો=jest (સ્વ. સંસ્કૃત જ ઉચ્ચાર).

તા. ૪-૪-૨૬ : રવિવાર.

મુંબાઈ-સાહિત્ય પરિષદ Hall.

[સંપાદકની નોંધ: ગુજ. સાહિત્ય પરિષદના મુંબઈમાં થયેલા અધિવેશનના impressions વિશે નરસિંહરાવે 'વસન્ત'માં લેખ લખ્યો હતો તેથી અહિં વીગત આપી નથી]. -

તા. ૨૮-૪-૨૬ : બુધવાર.

Light of Asia ની ફિલ્મ જોઈ. Classic છે. ++ વાર્તામાં ફેરફાર કેટલાક છે. ગૌતમ જતો રહે છે તે પછી ગોપા પશુ હેને શોધવા નીકળે છે, લોકોને બાળ પૂછતી ફરે છે અને શ્રદ્ધને મળે છે. ત્યાં શિખા યાવ છે, આમ કથા Edwin Arnold માં પણ નથી ને અશ્વધોષમાં પણ નથી. ગોપાને મૂકીને ગૌતમ ગવા પછી દેવદત્ત ગોપાની પ્રેમપ્રાર્થના કરે છે—એ હેને તરછોડે છે. એ પણ નવો બાગ લાગે છે. આરંભમાં હરણના શિકારે ગૌતમ ભય છે. હરણના મૃત્યુથી ગૌતમ કરુણાર્દ્ર થાય છે. આ બાગ પણ નવો લાગે છે, જોવું પડશે.

તા. ૩-૬-૨૬ : ગુરુવાર.

Elph. Circle ના જમીયામાં ત્યાં એક તાકના ઝાકને, કુલ આઘ્યા છે તે જોવા જવા છે, સાઠ વર્ષે એક વાર આવે છે, એમ મધુરી, તથા ખંડુએ કહ્યું. તે જોવા જતી હતી તેથી હું પણ ગયો. જોયાં. લાંબી. લાંબી બદામી રંજની માંજરો છે. ઝાક તાકનું છે. પણ બેની જોવું પણ નથી ને આપણા તાક જોવું પણ નથી.

તા. ૨૭-૬-૨૬ : ગુરુવાર.

R. A. Society માં—ગાંધીજીનું બાવણ અરેખરું અદ્ભુત મુદ્ર હવે. એક રથને ઝંકારનું. interpretation જોવું બહુ જ poetic આપ્યું. આરંભમાં મૂર્તિપૂજા મંત્રો બચાવ જોવું explanation આપ્યું તે far-fetched હતું—આકી sculpture વિશે

કેટલાંક interpretation' હેનાં સરસ હતાં કે screen ઉપરની આકૃતિયો ખરેખર મુન્દર અને બાવપૂર્ણ જણાવા લાગી.

તા. ૨૦-૯-૨૬ : ગુરુવાર.

College Literary Circleમાં એક ૧૫ વર્ષની ઉંમરના મરાઠી ડોક્ટરનું (રાજનારાયણ નામનાનું) બાવણું સાંભળ્યું. Othello વિષય હતો. (પોતે તો high mathematicsનો મુખ્ય અભ્યાસ કરે છે!) બહુ જ original અને bold કલ્પનાઓવાળી ચર્ચા હતી. હેનો અભ્યાસ વાચન વિચારણ ને સૂક્ષ્મ લાગે છે.

તા. ૨૨-૧૦-૨૬ : શુક્રવાર.

વસ્તુબદ્ધ 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' અને મરાઠી અનન્ત કવિના એક કાવ્ય વચ્ચે કલ્પનાઓમાં સામ્ય સચોટ છે તે બાબત ૧૯૧૯માં મહેં તંવાર કરેલી note (ગુણેને મોકલેલી)-તે વાંચી મંભળાવી.

તા. ૨૬-૧૦-૨૬ : મંગળવાર.

એક સંતોષની વાત એ જાણી કે (ડૉ.) મંગલે પ્રેમલનું ગળું તપાસીને કહ્યું-ખાતરીથી-કે ગળામાંના Adenoids હવે નાબૂદ થયા છે! Alopathy જેને surgical operation વિના અસાધ્ય ગણે તે આમ દશેક દિવસમાં દોમિયોપથીની treatment થી મટી ગયું.

તા. ૪-૧૧-૨૬ : ગુરુવાર.

મનદરરામે પોતાની મેળે કહ્યું : આશ્વંદશ કર અને મુનશી એક મહિનો ભેગા રહ્યા તેથી બહુ લાભ થયો. અરસપરસ ગેરસમજ દૂર થઈ. મુનશી હવે કહે છે કે મુંદરરામ ત્રિપાઠીએ આશ્વંદશંકર વિરુદ્ધ જે લેખ 'ગુજરાત'માં આપ્યો તે અક્ષરેઅક્ષર ખોટી વાતોવાળો છે.

સાંટાકુંઝ-તા. ૧૮-૧૨-૨૬ : સોમવાર.

Wilson College Hall-'ભગિની સમાજ'ના મેળાવડામાં શાસ્ત્રી મળ્યા. કાર્યક્રમ ચર્ચ થયો. Lady Dorab Tata એ.

પ્રમુખપદેથી બાપણ વાંચ્યું. અંગ્રેજી ; ઉચ્ચાર Delivery વગેરે ઉત્તમ । લખેલું 'કેનું' હશે ?

સાસ્ત્રીનું બાપણ—Excellent, thoughtful, suggestive, sober, inspiring.

મહારુ' જોળખાણું કરાવ્યું. વાર્તાવાપ વિવિધ થયા. લંડનમાં છે મધુરિકાએ ગરબા ગવડાવ્યા તે વાત કાઢી. તે ઉપરથી ગરબાની સંસ્થા ગુજરાતની જ છે એમ હમે કહ્યું. પણ સાસ્ત્રીએ તથા પેલા ખીજાએ વાત કરી તેથી જાણ્યું કે તાજેરમાં હેવી જ રીતિયે મવામ છે. હેમણે વણન બરાબર ક્યું તેથી જણાયું. વચમાં દીવી રાખે છે; માતા દેર છે; બે જણી ગવડાવે ખીજાઓ ઝીલે; ઇ. ઇ.

'હેનું' નામ શું મહે' પૂછ્યું. સાસ્ત્રી કહે—કુમ્મી. એકાદ નમૂનો મળ્યો હોત તો ઠીક-પણ સો રીતે પૂછાય ?

(દોરવાર જિલ્લામાં-અકિલામાં એક વાર એક દેવળ આગળ જલસામાં Professional નર્તકીઓએ 'અલબેક્ષીરે અંબે માત'ની ઢાંજની બરાબર હેવી ચીજ બાઈતી-તે યાદ આવે છે.)

* * *

(રોજનીશીનાં ૧૯૨૭, ૧૯૨૮ વર્ષોનાં પુસ્તકો લખ્યા નથી.)

—સંપાદક—

* * *

સાંટાકુંડ—તા. ૧૪-૬-૨૯ : શુક્રવાર.

Secretariat—સંજલણની Office—સંજલણને મળ્યો. મદારો કાગળ મળ્યો છે-હજી વાંચ્યો નથી.

મહે' પ્લવંજમનું જંધારણ દલપતરામભાંયી તથા વાગીમૂલન ભાંયી જતાવ્યું. વાતચીતો. "કૌમુદી"માં વિજયરાવનો મદારો ઉપરનો Hit લેયો, જતાવ્યો. નામ વગર છે; અમુક મદાસાક્ષરમાં એ (Sense of humor) છુટ્ટો છે-એમ ઇ. મુનશી ઉપર પણ એક Hit છે. તે મદને સંજલણએ જતાવી.

સાંટાકુંઝ—તા. ૭-૧૧-૨૯ : ગુરુવાર : કા. આખ્યા પ્રકિત.
 બહાચાર્થ (અંકલેશ્વર)—કાડ.

Gug. L. and L. I માં તમાકુ શબ્દ Foreign origin નો હોવાનો છે તે પોતે માનતા નથી. પોતે નવી જ વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. તમાકુ+અર્ક (બક)—તમાકુ અને આકાશનું મિશ્રણ. ગડાકુ-ગુઢ +અર્ક. (ગડાકુ Foreign નથી-તેથી પુષ્ટિ માને છે પોતાની કલ્પનામાં).

પવ લખ્યા : પ્રકિત બહાચાર્થ (અંકલેશ્વર)—કાડ.

Reply કાડ'માં લખ્યું. તમાકુ ૧૬મા સૈકામાં અર્ધિ આવી તે અસંદ્ધિ અતિહાસિક વાત જોડે બધી કલ્પનાઓ વિરોધમાં આવે છે. તદ્દમારી વ્યુત્પત્તિ કેવળ આધાર્યુક્ત છે. પણ તમાકુ+અર્ક હેમાં તમાકુ ક્યાંથી પેડી ? ઇ. ઇ.

વિસ્તાર કરવા માટે અથવા સાંભળવા માટે મહેને સમય નથી. સાંટાકુંઝ—તા. ૭-૧-૩૦ : મંગળવાર : ૫-૧૫ P. M. નંદવરલાલના પ્રેસમાં—

હેમને નીચે આવવાની ચિઠ્ઠી લખી—નીચે મૃત્યુલોકમાં આવી સકશો ?

નરસિંહ મહેતા વિશેનું મહારું બાવણુ ૪ યુ—૫ મું છે. તે હેના સમયના પ્રશ્ન વિશે વાત નંદવરે કરી મહેને 'પર્વતાખ્યાનના' ઇલાચકા કર્માં આખ્યા—હેમાં પ્રસ્તાવનામાં વંચાવળી છે તે ઉપરથી નરસિંહનો સમય orthodox મતનો છે તેજ આવે કરીને એ કર્માં મહેને આખ્યા.

Convocation Hallમાં—(વસનજી માધવજી ઠક્કર બ્યાખ્યાન-માણામાં);—કૃષ્ણલાલ આવી ગયા હતા. લોકો આશરે ૧૬૦ હાજર હશે.

કૃષ્ણલાલે પ્રમુખપદ લીધું—આરંભનું બોલ્યા—

(૧) આ બાવણું જે endowment ને અંગે છે—વસનજી માધવજી—તે વિશે ઇતિહાસ કહ્યો. હેમાં સર ચીમનલાલ તથા

મુનશીનો હાથ મુખ્ય હતો તે કહી-પોતે પણ નમ્રભાગ-પણ મહત્વનો-લીધેલો તે કહ્યું-ભાગ હેમનો એ કે નિયમો હેના ધડધા.

(૨) મ્હારી સ્તુતિ પ્રબળ કરી.

(૩) મ્હારા બાપલુમાં પ્રેમામમાં પ્રશ્ન છે-Has-Gujarat a Literature? તે વિશે ક. મો. ઝ. કહે-પ્રશ્ન જરાક સંશયગર્ભ મૂક્યો છે-પરંતુ વસ્તુતઃ ગુજ.માં literature છે જ.

[મ્હારા બાપલુ વાંચને એ ભાગ આપ્યો ત્હારે ઉત્તર વાંચતે મ્હેં કહ્યું "હિ. બ. બોલ્યા તેમ હું yes નહિં કહું. ઉત્તર મ્હારો yes and no-એમ છે."]

મ્હારું બાપલુ યર યયું. પૂછો કસાક આપ્યું. Lightનો વધિ ના નડયો. અને બધા સાંભળી સમગ્રી સકયા.

બાપલુ અડધું વંચાયા પછી મુનશી આવ્યા. પૂરું ચયા પછી એ મ્હારા રહામું ભેધને દરયા. એટલે મ્હેં કહ્યું :-ત્હમે ખરે વખતે હાજર નહોતા, ત્હમારી નિન્દા કરી છે તે ભાગ સાંભળવો ભેધતો હતો.

તો કહે-મ્હને આપો હું ભેધ લઉં. હું તે પાતું ખતાવવા ગયો. તો કહે-ના, ના, હું બધું બાપલુ બે મિનિટમાં વાંચી જઈશ.

પછી Vernacular અને Sanskritનો વિચ્છેદ કરનારાનું light-hearted & irresponsible agitation છે તે ભાગ ખતાવ્યો.

કાનળ આવ્યા :-આણંદચંદર (ખનારસ).

જવાબ મ્હારા પ્રશ્નોના સતોષકારક નથી, evasive છે. નરસિંહ મહેતાના સમય નિષ્ફળમાં પોતે સુકાન ફેરવી નાખ્યું જણાય છે. ગોપેશ્વર તે મથુરામાં પણ હોય (તો પછી કાઠિયાવાડના ગોપનાથ ભેડે એકતા સી રીતે યદ્યપિ)

સાન્દાકુંઝ-તા. ૮-૧-૩૦ : ચુરવાર.

મ્હારા students માંથી એક-મુજૂમાં વડીલે-વાત, હદી :

રાતે મ્હારું Univ. નું બાપણ પૂરું થયું—એટલે—નો કે બીજા પત્રનો રિપોર્ટ વધીલે પૂછે છે; “નરસિંહરાવ તેજ નરસિંહ મહેતા!”

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૨-૧-૩૦ : રવિવાર.

આજનું ‘બે ધડી મોજ’ શાઓને આપ્યું. હેમાં જે વાતો લેવાની છે :-

(૧) ‘T. of I. ૭-૧-૩૦ માં ન્હાનાલાલ કવિ ઉપર આક્ષેપમાં ચર્ચા છે—તે નરસિંહરાવે લખ્યાનો આરોપ.

(૨) ‘કાકાની કથો’ની ઉત્પત્તિ વિશે ચન્દ્રશંકરનો લોખલેખ.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૩-૧-૩૦ : સોમવાર : કાગળ લખ્યા : ‘બે ધડી મોજ’ના તંત્રી (મુખાઈ).

ચર્ચાપત્ર. મ્હારા ઉપરના (મલે નેધિલા) આરોપનો ઉત્તર. T. of I. માંનું અવલોકન મ્હેં લખ્યું જ નથી. એ દંદતાથી લખ્યું. ‘જ્યા જ્યન્ત’નું અસાધારણ પ્રશંસાળયું’ મ્હારું અવલોકન જેણે વાંચ્યું હશે, તથા વર્ષ ઉપર—મ્હેં કરેલાં બાપણોમાં ન્હાનાલાલનું મ્હેં કરેલું ગુણદર્શન જેના સ્મરણમાં હશે—તે હાલો આરોપ મૂકે જ નહિં. બાકી તો હમારા અંકમાંના લેખના સ્વરૂપ વિશે કશું લખવું હું ઉચિત ધારતો જ નથી—એ ચર્ચાને જિનજવાખદારઃઈ. વિશેષણ મ્હેં ચર્ચાપત્ર શરૂ કરીને આપ્યાં છે.

University Convocation-Hall-૫-૩૫ p. m. વાગ્યે શરૂ કર્યું બાપણ શરૂ કરતાં પહેલાં મ્હેં ખુલાસો કર્યો.

આજ નરસિંહ મહેતા વિશે કંઈ બોલીશ. તે નરસિંહ મહેતા અને હું એક જ નહિં! બધા હસ્યા. મ્હેં કહ્યું કાઈ ચે—એ પ્રશ્ન પૂછ્યો ‘તો માટે ખુલાસો કરું છું—એટલે કાઈ રહે :—તરફે હેનો અવતાર હશે તો ?

હું :- તો કોણ જાણે એ નાગર હતો, હું પણ નાગર છું, એ પોતાને કૃષ્ણનો દીવેટિયો કહે છે—હું પણ દીવેટિયો છું.

આજનાં બાપણમાં નરસિંહ મહેતાનો કાલકોનું મહેં ચર્ચો-
બધા મત દર્શાવ્યા. ને નિર્ણય ના આપ્યો. માત્ર pros & cons
કહ્યા-તે વિશે બાપણ પછી નટવરલાલ, અંબાલાલ વગેરે કાંઈક
થોડી ચર્ચા કરવા લાગ્યા. નટવરલાલ વંશાવળી માટે ફહે કે-પર્વત
મહેતા અમુક વર્ષ સુધી જીવ્યાંતા, ઇ. ઈ. મહેં કહ્યું, બંને છેડાની
જન્મસાલ જ લીધી છે. તે રીતે ૩૦૦ વરસ જતા-૫૭ વરસનો
ફરક જ લાગે છે, ચૂપ ચપા. મહેં કહ્યું કે ૩૦ વરસ પેઠી ફીક
ગણવા એ arbitrary ધોરણ છે જ-તે હું બોલ્યો જ છું.

અંબાલાલ જાની ફહે : નરસિંહ મહેતાનું 'સુરતસંગ્રામ' તે
'ગીતગોવિંદ'નો પ્રતિધ્વનિ છે.

હું :-શી વાતો કરો છો? મહેં બંને વાંચ્યા છે. કાંઈ પણ
ધ્વનિપ્રતિધ્વનિ નથી!

અંબાલાલ :-સુ. 'સ.'માં રાધાનો વિજય છે. એટલો ફરક છે.
મહેં ફરી જોરથી મ્હારી દલીલ કરી.

નરસિંહ મહેતાનો દાદા પુરુષોત્તમદાસની અવંટક પંડ્યા-
વંશજાતમાં બતાવી છે-તે વિશે મહેં puzzling છે કહ્યું-બાપણમાં
તે તો અંબાલાલને પણ સંકે ઉત્પન્ન કરનારું છે કમૂલ કરવું
પશ્યું-ઈ. ઇ.

સાન્ડાકુંઝ-તા. ૧૫-૧-૩૦ : શુધવાર.

Univ. Conv. Hall.

મ્હારું બાપણ આજ ૬૦-૬૫ મિનિટ આશુ. આજ ૧૦૦
થોં એાછી સંખ્યા (આતાઓનો) હતી. ૬૦ અને ૭૫ વચ્ચે ફરો.

બાપણું શરૂ થતાં મહેતા-અંબાલાલ જાનીએ નરસિંહ મહેતાના
સમય/સાં-પુરાવા મળે હેવું-

(a) વડનગરા નાગર 'વૈધ્યવ'નું વંશજાત પ્રગટ કરનાર-
અમૃતલાલ જટાણકર-શુચ-માંથી મ્હને જતાવવા માંડ્યું-વખત તમ
હતો, તેથી મ્હને લઈ જવાને આપ્યું.

(b) મીરાં અને નરસિંહ વિશેના આશુદંડકરના લેખના પૂર્વ ભાગવાળું 'વસંત' મહને વંચાવ્યું, હેમાંથી માહિતી ત્રેવા ત્રેવી અંબાલાલે ખતાવી. હેની નકલ નથી. વખતે મુનશીને મહેં આપી હશે 'ખીંજી નકલ કરાવીને મહને આપશે.'

સાન્ડાકુઝે—તો ૧૬-૧-૩૦ ; ગુરુવાર. : Convocation Hall—

'આજનું' ભાષણ એક કલાક કરતાં વધારે ચાલ્યું. 'અખો', વિષય હતો. ચર્ચા philosophical મોટે, ભાગે હતી, છતાં બધા વગર કંટાળ્યે સાંભળતા હતા. કવિતા અને philosophyનો સંબંધ મહેં દર્શાવીને અખામાં હેનું દર્શન શી રીતે ચાલે છે તે ચર્ચ્યું, ઈ. ઇ.

સાન્ડાકુઝે—તો. ૨૧-૧-૩૦ : મંગળવાર.

સવા. પાંચ વાગ્યા પહેલાં-સુ. ડું. ચાહ મોટરમાં school રહામેના મંડપમાં ગયાં. પ્રિમલ તો આગળથી ગયો હતો.

જયમુખલાલે હમને front seatsમાં બેસાડ્યાં—બધો સમારમ્ભ બહુ જ successful થયો. મંડપમાં જ ૩૦૦૦ માણસ હશે. અને બહાર સડક ઉપર લગભગ ૨૦૦૦. હાલો સમારમ્ભ સાન્ડાકુઝમાં કદી થયો નહોતો અને બધવરથા બહુ જ ઉત્તમ હતી. ગડબડ તો લગાર પશુ ના મળે.

અવનર અરોબર સાડા પાંચે આવ્યો. સ્કૂલના scouts પોતાના staff વડે ત્રિકોણ ગોઠવણનો passage કરીને જાભા'તા હેમાં થઈને ગવનર આવ્યો.

દેવીદાસે report વાંચ્યો. (જાપેલી નકલો બહેં ચાઈ હતી).

શેક આનંદીલાલે હિંદીમાં ભાષણ વાંચ્યું. રામદેવજીએ હેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર વાંચ્યું. જાપેલી પ્રતો બહેં ચાઈ હતી.

જયમુખલાલે આપેલું ભાષણ વાંચ્યું. (જાપેલી પ્રતો બહેં ચાઈ હતી). હેમાં વચમાં હેમણે ચોડાક વાક્યો મહેંએ 'ગોલીને interpolate કર્યાં :—

(a) રોક આતંદીલાલે કાલે રાત્રે જ પ્રસિદ્ધિમાં હતી પણ મકાન વધારવા હોય તો રકમ નોંધે તેટલી આપવાનું કહ્યું છે, તે અમલ કરી નાખ્યું.

(b) ને રૂહે-હજી ખીજી school આ suburbs માં તહમે બિધાડશે અથવા સ્વરાજ્ય Government માં તહમારો successor બિધાડશે. અને schoolsયો પધીને કાલેજો-અને તેથી University (successor) જેમ અસલ બેરીવલીમાં બૌદ University હતી તેમ.

(આ મંત્રે નવીન લાગ્યું; નાલંદા અને તર્કસિદ્ધા સિવાય ત્રીજી University બાદ જાણી નથી).

ગવર્નરે બટનો દાખીને સ્કૂલ open કરી જાહેર 'કપું'; ને આનંદીલાલનું bust 'conveii' કપું જાહેર 'કપું'. પછી પોતાનું આપણ વાંચ્યું. આપણની રીત અસરકારક લગાડે નહોતી. છેવટે સર 'પુરો-તમલાલે vote of 'thank'નું આપણ 'કપું'.

સાન્ડાકુંડ—તા. ૨૬-૧-૩૦ : શુધવાર : University Conv. Hall.

Cousins હું Lecture—Poetry, its Body and Soul. કેટલીક ચર્ચાદષ્ટિ અપૂર્વ હતી. પણ હેની philosophy માં વખતોવખત હેની theosophy જેવી crudeness જણાઈ આવતી હતી. એ theosophist હશે એમ લાગ્યું. (પાછળથી જણાયું કે તેમજ છે.) Poetry નું બાહ્યશરીર વાણી, જેની મટનામાં 'atoms electrons' ઈ. જેડે સરખામણી; એ બાહ્યશરીર પાછળ 'રૂહેલું' તરત, ને-તે પાછળ રૂહેલું આત્મતત્ત્વ એમ બે ભાગ સારા બતાવ્યા. પણ હેમાં તમણ, રજત, સલ-સુણેલું 'દર્શન' કરવામાં જરાક અતિ-તક જેવું હતું.

મીરાંબાઈના એક કાવ્યનું લાખાન્તર અંગ્રેજીમાં પોતે 'કરેલું' કરી સંભળાવ્યું. તે સુંદર હતું. એક અમેરિકન નવ વરસની છોકરીના કાવ્યમાંનું ગૂઢ સૌન્દર્ય બતાવ્યું તે interesting હતું.

Hamill પ્રમુખસ્થાનેથી બોલ્યો, ઝાંખો પડ્યો—બે ચાર દર્શનમાં, Aristotle ની Poetry is an Imitation of Nature એ બાખ્યા કહીને કાંઈક ઠીક કહ્યું કે Nature તે material (જડ) nature નહિ, પણ અંદર રહેલા તત્ત્વને માટે છે.

x

x

x

મુદ્રિકા મળી. મ્હને દહે જે લક્ષ્મીનગર સાહિત્યસભા તરફનું માનપત્ર (હીરાસામ દેસાઈને) આપવાનું હીકું?

દેખાં છે?—તો દહે: બહિં લવાય એમ નથી. બહુ મોટું ભારે છે. અંદર Hathiમાં ચાલો. ત્યાં ગયો તો મ્હોટું પાંચપદ લખાણું પાટિયું—તે ઉપર ડોરા રંગથી ચિત્ર તથા લખાણું હતાં. હંસની મુખમાં ખજખટ-ત્હેમાં ભરૂના આત્મનઃ કલાઃ હવું (મ્હેં કહ્યું. કલા એટલું જ જોઈયે) મુદ્રિકાએ તે વિસર્ગ ખૂંસી નાખીને સુધાયું. (એ હેમની સાહિત્યસભાનો motto મ્હેં અસલ સચવેલો તે જ). બાજુ ઉપર શિવાસ્ત્રે વચ્ચાનઃ સમુદ્ર એમ હવું. હંસની નીચે સાહિત્યસભા તરફથી શુભ પ્રયાણ એમ લખ્યું હવું.

હંસની પાછળ બે વાવડાનાં ચિત્ર હતાં ને વચ્ચે એક black board જેવું ચિત્ર ત્હેમાં એક શ્લોક શુભશતીમાં—હરિશ્ચી જન્મમાં હતો.

સમય સરિતા ચાલી વેગે

મધ શુચિ રનેહમાં

રમરણ મધુરું ચાઓ ત્હેતું

કંઈ દૂર દેશમાં;

મૃદુ અનુભવો મોંઘા માવવા

રમરી સુખિયાં ચળે,

વિરલ વિમલાં રનેહી બહામાં

વિજય વરો સદા.

(‘વરો. વિજયો સદા’ એમ સુધરાવ્યું (મ્હેં) જન્દોશાંમ હતો તેથી; ચાઓ (મં. ૨)તું ‘ચાળે’ કરવાનું સચવ્યું.

આ ઉમેરો પાછળથી આજ તા. ૧-૨-૩૦ ને દિવસે દાખલ કર્યો છે.)

જતાં વાંત જ એ મહે પ્રથમ વાંચ્યો. હેલ્થ ચરણમાં જ-દો-લંગ હતો-તેથી પૂછ્યું, આ રચનાર કવિ કાણ છે?—તો કહે-છે વળી! આખર મુદ્રિકાએ કળૂકું કયું કે પોતે જ રચ્યો છે-એમ? તું તો કવિ થઈ ગઈ! આજ જ જાણ્યું.

જદોલંગ બતાવ્યો. ફરફાર સૂચવ્યો. કાળજીમાં ચિત્ર તથા શ્લોક આપશે ત્હેમાં સુધારશે. બીજી પંક્તિમાં પણ એક સુધારો મહે કરાવ્યો.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧-૨-૩૦ : શુક્રવાર : કાર્તિકનું “વસંત” બે દહાડા ઉપર આબું ત્હેમાં બે લેખો ખાતે બેઠે છે:—

(૧) આણંદચંદ્રની પ્રાસંગિક નોંધ લાહોર Congress ઉપરની બહુ જ ગંભીર, સૂક્ષ્મ, Sober, ચિંતનથી ભરેલી. ગાંધી-જીના, જવાહરલાલ નેહરુના ગુણદોષનું પૃથક્કરણ, રાજકીય પરિસ્થિતિનું ગ્રીણવટથી પરીક્ષણ; ઇત્યાદિ.

(૨) “કુસુમાકર”નો લેખ—“પુનઃપ્રવેશ પહેલાં ને પછી”—અલ્પબત્ત હેની વિલક્ષણ શૈલીમાં છે—પણ બહુ Suggestive અને રસપ્રદ છે. કેટલુંક અ-મ રચનની છાયાનું છે—તે જૂન જ.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૨-૨-૩૦ : શનિવાર : રહવારે મોહનલાલ શાહ કક્ષભાઈ જોડે રહે છે ત્હેમણે પોતાના નોંકર જોડે Miss Krause તરફથી મળેલો એટલેટરીકે મોકલેલાં બે pamphlets મળ્યા.

1, The Kaleidoscope of Indian Wisdom.

2, An Interpretation of Jain Ethics.

(૧) માં અતે દરિદ્ર સચિનુવચન (પોતાનો miss K.ની attitude પણ તે જ છે એમ બતાવવાને) ટાંક્યું છે તે સરસ છે.

પક્ષગાત્રો ન મેં ચીરે ન દ્રેવ: પરિચ્છાદિયુઃ ।

મુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય વાય: પરિપ્રહઃ ॥

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૦-૨-૩૦ : સોમવાર : મોટરમાં મુંબઈ-લીલા બહેનને ઘેર :-

(c) 'ધ્રુવસ્વામિની દેવી'માં ચન્દ્રગુપ્ત ગાંડી થાય છે તે માત્ર ઢોંગ છે-એ ચન્દ્રગુપ્ત પોતે કહી દે છે-ધ્રુવ દેવીને. તેમ કરવામાં કલામાં ખામી આવે છે. શેકસ્પીઅર એમ ના કરે. Hamletનું ગાંડપણ હવું તે ઢોંગ હતો, એમ માત્ર Criticsની દષ્ટિથી ગૂઢ સૂચનોમાંથી જ જણાય છે-એમ મુનશીને નથી આવડ્યું.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૧-૨-૩૦ : મંગળવાર : કાગળ લખ્યા 'પ્રજાબન્ધુ' ના તંત્રી (અમદાવાદ).

૧ ગયા રવિવારના 'પ્રજાબન્ધુ'માં 'સાહિત્યપ્રિય'ના 'સૂક્ષ્માવલોકન'માં-વિશેષ નામને છેડે માનાયે 'જી' લગાડે છે તે 'જી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બાનુસુખરામે 'સાહિત્ય' માસિકમાં 'આદિત્ય' ઉપરથી કાઢી છે, તે દ્વિપિત કરાવીને 'સાહિત્યપ્રિય'-'અનિત' (= ન જીતાયલો) ઉપરથી બતાવે છે, તે બન્નેની કૃત્રિમતા અને હસનીયતા બતાવીને ખરી વ્યુત્પત્તિ જીવ ઉપરથી છે તે દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવને પૂછ્યું હોત તો તરત બતાવત ઇ. મતલબનું ચર્ચાપત્ર-(અધિકાર-ક્ષેત્રની બહાર બ્રમણ આમ કરવા માટે એ બંનેના ઉપર મહેં મ-દ પ્રહાર કર્યો છે.)

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૭-૨-૩૦ : સોમવાર : આણંદશંકરનું બાપણ-audience ૭૫ આસરે-પ્રા. સાઠે મહારીતે સુની વચ્ચે એકાંતા. દરસિદ્ધલાઈ આવ્યાંતા. બાપણ ઉત્તમ હતું-૫૦ minutes ચાલ્યું.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૮-૨-૩૦ : મંગળવાર : ચિંટી લખી રામલાઈ

[આણંદશંકરનાં બાપણ સંબંધે] નીચે પ્રમાણે લખ્યું :-

યદિ ગુરુત્રણે સરસ મનો યદિ ચ મુદ્ધિવિભાસકવલમ્ ।

વિવિધશાસ્ત્રવિભેદનમુન્દરાં જૃણુ તદા વિમલાં; ગુહ્યમારતીમ્ ॥

૬-૫ p. m. વાગ્યે બાપલુ શરૂ થયું. આરંભમાં કાલ્પના બાપલુનું અનુસંધાન મેળવવા oral remarks આપ્યું હશે કેરી-વાણીની છટા, સરળતા, વિષયનો grasp-હેમાં પણ સરસ બતાવ્યાં. શરૂ થતાં પહેલાં મેં આપ્યું હશે કેરું પૂછ્યું :-

(દ) બધા કાલે તહમે જાન્યતરસ્યામ્ (વિકલ્પ) માંથી બાપામાં એ પૂર્તિ ઈપ્સળીને કહ્યું કે પાણિનિના વખતમાં બીજી સં. બાપાઓ હતી.-તે કલ્પના Goldsacker માં નથી, R. G. બાંકારકરમાં નથી-મહેં આજ સોંધું. તદ્મારી જ discovery છે ને!-તો કહે-હા. ને બીજી પણ મહારી છે. વાક્યારંભે તથા સંજ્ઞામાં (બહિરહિઃ) એમ દ્વિરૂપ વચનમાં પણ સં. બાપાનું બોધાતાપણું પ્રગટ થાય છે તે પણ હેમની discovery.

સાન્ટાક્રુઝ-તા. ૧૬-૨-૩૦ : બુધવાર : રામભાઈને ઘેર-રામભાઈને કહ્યું. અનહરરામને ઘેરથી અહિં આવતે એક શીશ કાબ્જ મહેં કહ્યું-તે લખી લ્યો; લખ્યું; જરાક ફેરફાર કરતો મયો. હેમણે એક સ્થળે ફેરફાર સૂચવ્યો,

સાંયતને ભ્રવણકર્મણિ સંપ્રર્પમે.

ભાગ્યં લીગ્રવતિકં ચ રવ સંધીયમ્ ।

ભાગ્યસ્યસિ ત્વમિદ્ ભોજનકાલપૂર્વ-

મેવંવિષ્ણોઽથ રવિતોઽસ્તિ તવ પ્રવચ્ચઃ ॥

[ઉલ્લી પંક્તિમાં રવિતો મવતઃ એમ મહેં કહ્યું. પછી મહેં કહ્યું ભાગ્યસ્યસિ ત્વં છે ને અહિં મવતઃ ઠીક નહિં. એટલે રામભાઈએ રવિતોઽસ્તિ તવ એમ સૂચવ્યું.]

છ વાગ્યે બાપલુના અંતમાં ગયા. બાપલુ શરૂ થયું. પ્રસંગ-વશાત્ :-

(a) ચકારનો સકાર થવા સં. કહે : ચન્દ્રગુપ્ત નું Sandro-cottus થયું-તે ચકારનું ઉચ્ચારણ સકારનું નહિ પણ ગ્રીકલોગોનું અવણ સકારનું. (ચિન્ત્ય)

[મ્હારા Gaj. L. & L. માંના અક્ષરનાં બે ઉચ્ચારો વિશે મ્હેં ૨૦-૨૫ પૃ. ની ચર્ચા કરી છે-આ. તો જાણે છે: છતાં મ્હારા નામનો ઉલ્લેખ પણ નહિ !

મ્હેં આ હેમની remark થતાં વાંત દાખ વતે નકાર દર્શાવ્યો.. (હેમને નહિ) મ્હારી જોડે યાદ અંદુલાલ દત્તા ત્હેને-આ. દીઠો હતો—પછી જરાક ફેરવવા ગયા કે: હું માન' theory' રજૂ કરું છું.

(a) ગુજરાતીમાં અમુક શબ્દોમાં હકારતું અવશ્ય થાય છે-મ્હારા મિત્ર કહે છે ('meaningful me-તો નામ દેતે શું થતું તું?') -તે માટે કા-સમાં test થયો છે (બન્નથી) એમાં મ્હને કાષ્ટ એ કહ્યું છે (આમ બોલ્યા).

(બાપણ પછી નીચે મોટર પાસે હમારે ખૂબ ચર્ચા ગરમ થઈ-તે વખતે મ્હેં પૂછ્યું એ test ની વાત કાણે કરી? તો કહે આપાલાલ દલાલે.)

સાન્દાકુંઝ—તા. ૨૦-૨-૩૦ : ગુરુવાર.

(b) લામૂનો પત્ર હેમને (રામભાઈને) આપેલો ત્હેનો જવાબ પૂરો કરવાનો બાકી હતો. હેમાં મ્હેં ઉમેરાવ્યું.

Wordsworth ના 'Prelude' માં કે કલ્પિત એક reference બાલક છાકરો સંખ (કોડો) કાને અડકાડે છે, ત્હેમાં થતો ખ્વનિ સાંભળે છે-દૂરસ્થ સમુદ્રખ્વનિનો અનુભવ કરે છે-સુખ આનંદમય થાય છે-(તે ઉપરથી જાણમાં spiritual significance કાઢ્યું છે-દૂર દૂર રહેલી દિવ્યભૂમિના અવશ્યનું ?)-તે passage સોધી આપશો !!

(મ્હેં રામભાઈને કહ્યું 'કલ્પિત'માં આ કલ્પના છે.)

(c) મ્હારા પેલા પ્રથમના શ્લોક (યદિ ગુરુશ્રવણે સાસં મનઃ વાળા)નો ઉત્તર કાલે ટ્રેનમાં રામભાઈએ રમી કાઢેલો મ્હને બતાવ્યો. એક કવર ઉપર લખેલો-ધેર લઈ જવાને મ્હેં લીધો. આ એ શ્લોક-

સરસમસ્તિ શુભધ્રવણે મનઃ :

મવનિ શુદ્ધિવિભાસકુવદ્ભમ્ ।

મમ તુ શિષ્યગૌરવતિવસ્તુલૈઃ

પ્રતિહતા વત સંપ્રતિ શિષ્યતા ॥

(હિતરાધર્માં અણુધામું અહંપદઃ જેવું છે તેથી આ બીજાને બતાવતે રામભાઈ અચકાયા.)

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૧-૨-૩૦ : શુક્રવાર : સંબંધિત (office) માં મળ્યો :—

(a) ચવાણનો કા. વંચાબેલ ખૂબ હત્યા.

(b) ચન્દ્રગુપ્ત-માં ચ નો સ્થળ ઉચ્ચાર તે સમયમાં હતો-તે માટે સંશય હોયે બતાવ્યો-

અરબમાં પીન નું સીન છે, ચ sound is unknown (Gk. માં પણ તેમ જ છે.)

Tse-Tse તે ચી-ચી

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૨-૨-૩૦ : શનિવાર : University South Wing-હમે યતરીને ઓટલે ચઢ્યાં ને. પેલા દરવાજામાંથી આણુંદશકર આવ્યા.

ભાષણ પાંચને બદલે સાદા પાંચે સર કયુંઃ ઓતાઓની બરતી થયા પછી-દોઢ કલાક ચાલ્યું. જરાક પુનરુક્તિયો થતી હતી. આમ મ્હોંએ ચર્ચા કરી હોય-તે બીજી થયા પછી લખેલી notes માંથી સવિસ્તર પાછા વાંચી જાય.

અપભ્રંશ ભાષા સ્વતંત્ર થી રીતે ગણાઈ, અને દેશદેશની જૂદી-જૂદી અપભ્રંશ પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ આ માટે કહ્યો-તે સારી વિચાર-તાથી ચર્ચા કરીને બતાવ્યું. બીજું પુષ્કળ જ્ઞાનપ્રદ હતું.

ભાષણ પૂરું થતાં, ઓતાઓ ઝીકવાનું કરતાં-તા-તે તરફ જિંચો હાય કરીને મ્હેં ચોભાગ્યા-અને તરત હું તૌંસ ઉપર ચઢ્યો. "vote of thanks" રજૂ કરવાને હું નથી જોશો યયો.-પ્રથમ તો પ્રમુખની

પરવાનગી માગવી જોઈએ. કોઈ પ્રમુખ નથી. પ્રમુખસ્થાને તો સર-
સ્વતી દેવી છે-તેની પરવાનગી લઈને જોઈશું છું.” ઇ. કહી કહ્યું :—

‘આજના બાપજીકર્તા જોડે મ્હારી બહુ વર્ષોની મિત્રતા છે-
તેથી જો કોઈ વખાણ કરું તો મિત્રભાવનો પક્ષપાત હેમને લાગશે
(આ. નીચે જિતરીને રહામે બેસી ગયાં-તા-તે-yes).

ના; બિલકુલ નહિ. સત્યવાત હું કહીશ. આ. મ્હારા ગુરુ છે.
—આંશ્વર્ય ન પામરો. ગુણિયુ મ ચ લિંગ ન ચ વય: ‘તે યાદ રાખો
—હેમને મ્હાના છે (મ્હારાથી); છતાં ગુરુ ગણું છું. આજથી દશ
વર્ષ ઉપર Philosophy નાં બાપજો હેમજો આ યુનિ. માં જ કરેલાં
તે વખતે હું હેમજો બહુ શીખેતો ને જ્ઞાન મેળવેલું. હેમજો મ્હને
જ્ઞાનશાલ સંઘા લેવા દીધી છે-એટલે હું જ્ઞાનશાલ દાવે જ બોલીશ.

“હું અત્યારે બાપજી યદ્ય યતા પ્હેલાં આરામખુરશીમાં પડ્યો
હતો-તે વખતે જિંઘ આવી ગર્ભ-સ્વપ્ન આચ્યુ-લાંબાં સ્વપ્નાં હોય
છતાં સેકંડમાં ખેલ થઈ જાય છે. સ્વપ્નામાં મ્હેં જોયું કે આપજો
બધા જૂના જમાનામાં વૃક્ષની ડાયામાં બેઠાં હિયે અને કુલપતિની
વાણી સાંભળિયે હિયે-અલખત આપજી સંખ્યા ૧૦,૦૦૦ ની નથી.
—એ સાંભળતાં તો અને એકાએકે હું જાગી-ગયો-તે જોઈ છું તો
અહિં ‘પાશ્વત્ય’ સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો-વીજળીના દીગ, બાંકડાઓ, ઇ.
માં બેઠાં હિયે. ને આ. નું બાપજી સાંભળિયે હિયે.

“પ્રાચીનકાળમાં કોઈને જુદીજુદી વિદ્યાઓ શીખવી હોય તો
જુદાજુદા ક્ષત્રિ-તે તે વિષયના experts હોય ત્હેમની કને જવું
પડતું. આજ આપજો બધી વિદ્યાના experts એક આજીંદગીકરમાં
સંમિશ્ર થાય છે.

“હવે હું કેટલાક પ્રશ્નોમાં આ. થી મતભેદ દર્શાવું તો ક્ષમા
કરશો. આજીંદગીકરે તો અન્ય ક્ષયજેથી મ્હને પ્રમાણપત્ર આપ્યું
છે કે વાદવિવાદમાં કાચીના મંડિતોને હંફાવે હેવા છે. બલે, પણ

એક કાસીનો પંડિત છે—આ રહામે બેઠો છે—તેની જોડે હું મુઠ્ઠા કરવાની હાથ નહિં બીકું.”

આટલો ઉપોદ્ધાત કરીને બે ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્નો ચર્ચ્યા.

(I) જન્યુસ નું Gk માં Sandrocoattus થયું તે વિશે આ. માને તે ૧ અદિના ઉચ્ચારણમાં તો વળ હતો. Gk લોકોએ ૩ કરી નાખ્યું—હેમનું અવશ્ય જ્ઞય બરેલું થયું તેથી. એ' હેનો મહત્ત્વની—ચોક્કસ મુદ્દા મુકીને—રહ્યો આપ્યો. તે આપતાં એ' કહ્યું કે ઇ. સ. ૧૬૧૬ ના શુમારમાં મું. યુનિ. એ Gog. L. & L. નામનું પુસ્તક પ્રગટ થયું છે તેમાં જ વર્ગના (પ્રથમ ૪ અક્ષરના) બે ઉચ્ચાર—સં. ને પ્રા.—વિશે ૨૦—૨૫ પાનાં બરીને ચર્ચ્યા છે. તે આ. વાંચી જશે તો જાણી શકે—

Gk. માં જ-જ ના જને ઉચ્ચાર (સં. તથા પ્રા.) માટે પ્રતિ-નિધિ Tia ને Dia હતા.—વળી, જૂળમાં કાંઈ ઉચ્ચારણ આધારરૂપ ના હોય તો જમ યાવ એ ના સંબંધે—રજ્જુ ને ચર્ચા બાંસે તો તેના અધિષ્ઠાન અને બાસ થયેલી વસ્તુ વચ્ચે સાદરથનું તત્ત્વ હોય તો જ જને—રજ્જુ જોઈને કમંચ્છનો બાસ ના યાવ ઇ. ઇ.

હકાર (કહેવું ઇ. માં છે તે) માટે ફ્રાન્સમાં હેસ્ટ થયો ને હ ના સંબંધાયો—એમ આ. કહે છે—તો એમ જ સંબંધે ૩—

(a) testing apparatus was defective in construction or execution અથવા—

(b) હેમાં વાણી ઉચ્ચારતાં હકાર વિનાનું જ ઉચ્ચારણ કયું હશે.”

બીજા ગૌણ પ્રશ્નોને છોડીને અંતે જ્યાં તરફથી લાપણ્ય ક્ષયિત મળેલા લાભનો આનંદ પ્રદર્શિત કરવાનો દરાવ રજૂ કરું છું.

સાન્દ્યાકુંઠ—તા. ૨૩-૨-૪૦ : રવિવાર.

(b) લાગૂનો જવાબ આવી ગયો. Extensionમાં જ એ' પૂછેલો passage છે—હેનું reference લાગૂએ આપ્યું. રામભાઈએ

તે passage પોતાની કનેના પુસ્તકમાંથી જીતારીને આપ્યો-તે મ્હેને આપ્યો. Wordsworth ની મ્હારી copyમાંથી રામભાઈએ તે passage કાઢીને બતાવ્યો-તો-એકે હું તો અબ્બાસકાળમાં મ્હેં એ ઠેકાણે બૂરી પેનસિલથી ચોકડી કરેલી જ હતી !

(c) ગઈ કાલ્યે ભાષણની બધી વાત-હું બોલ્યો તે વાત-મતલબ-બતાવીને-વળી કહી. 'વસન્ત'માં એ ચર્ચા સન્દ્રગુપ્ત-Sandrocottes ની હું લખી મોકલીય, તે કહ્યું ને મુઝયું-અંગ્રેજીમાં લખીને Bhandarkar O. R. Inf. Annals માટે પણ મોકલીય.

રામભાઈ કહે-ચીને Tsing કહે છે તે મને યાદ આવે છે-ક્રિષ્ક વાંચ્યું છે-હેમણે મુચંગ્યું. Huenchang તે Tsang જ છે ઇ. આ સરસ ઉમેરો પુરાવાનો મળ્યો.

સાન્ડ્રોકોટ્સ-તા. ૨૪-૨-૩૦ : સોમવાર : કાગળ લખ્યા : આશુદ્વજકર (ખનારસ).

(a) Sandrocottes-અદ્રગુપ્ત વિશે ચર્ચામાં કેટલાંક મહત્વનાં points મ્હારે કહેવાનાં રહી ગયાં. 'વસન્ત' માટે એ પ્રશ્ન વિશે લેખ લખી મોકલું તો તે સ્વીકારશે ?

(b) બીજા એક એ પ્રશ્નો ત્હમને રજૂ કરવાના હતા-(૧) હ ય વ ર ટ્ લ જૂ બ ડ ડ જૂ જલ્લ ક એ ખિમ્ખ પ્રતિખિમ્ખ કમ બદ્ધીને પરલવ એ કમ-ક્રમ્હારે ? તે કા'ને હાથે થયો ?

(૨) હ ય વ ર ટ્ માં જ ને હેલ્લા પ્રત્યાહારમાં પણ હ (હલ્) એ શા માટે ?

મ્હારો તર્ક લખ્યો.

હયવર્ટ્ નો હ તે semi-vowel, બનો પ્રતિખિમ્ખ; હલ્ નો હ તે શુદ્ધ વ્યંજન; પૂર્વોક્ત કંઠ્યહકાર, ઉત્તરોક્ત ઔરસ્ય હકાર. આ તર્ક ખરો છે ?

(૩) હ્ય ઉચ્ચારણુ ય નું-તે સ્વરબક્તિ જેવું મ્હેં કહ્યું-તે જરાંક વિશિષ્ટ કરવું બેધ્યે. સ્વરબક્તિ ય-વ સંયોગનો 2nd member હોય ત્યારે યાવ. હ્ય તે ય એકલો છતાં. વનું પણ તેમ.

Williamનું 'ઉવિધિયમ' જેવું.

(4) દ્વાર-ખાર-દાર

દ્વિ - બે-દો

અહિં કમ આમ;

પ્રથમ સ્વરભક્તિ દુવાર પછી વિશેષથી દાર માં પ્રથમ શ્રુતિ-
-દોષથી ખાર.

સાન્ઠાકુળ—તા. ૪-૩-૩૦ : મંગળવાર.

Convocation Hall-1 બાપજીના આરંભમાં મહે' કહ્યું:
-આજના બાપજી માટે એક અધિકારસત્ત્વ આપું છું, હું જે ખોલીશ
તે બધું જાણનારાઓએ એમ જ ગણવું કે કશું સાંભળ્યું નથી-મહે'
કશું કહ્યું નથી. પૂર્વપ્રસિદ્ધ સૂત્રનું તરવ રૂપાન્તરે વાપરવું.

II નવલરામ-એ મહારો વિષય છે એમ જાણીને એક મહા-
પંડિતે કહ્યું, "નવલરામ I-crode I" મહે' ઉત્તરમાં કહ્યું: નવલરામ
વિશે મહારો નિબંધ વાંચ્યો છે? તો કહે-ના; પણ નવલરામના
મન્ય વાંચ્યા છે-મહે' કહ્યું, એમ? ત્યારે મહારો નિબંધ વાંચ્યો નહિ.

III પછી તો નવલરામનો સમય-એ વાતાવરણનું setting;
હેમાં હેમની 'સોનસંપત્તિ' ઇ. ઇ. વિશે કહીને કહ્યું-એ સમય શિક્ષણમાં,
સંસારસુધારામાં, રાજકીયમાં, ધર્મમાં તમણે મા જ્યોતિર્ગમ્યનો હતો.

IV નવલરામની Modesty વિનીતતા-વીરમતી નાટકની
preface ને લગતી બાપરિતોષાદ્ વિદુશ ઇ. વાળા આર્મો કાસિદાસે
ગાઈ-તો પોતે તો કાણુ માત્ર એ વચનથી જણાય છે.

(વિનીતતા બે પ્રકારની હોય છે-૧. અંતર્ગત સાચી, ૨.
દાખલક જુકી. હેમાંથી જે વાળા નવલરામની હતી. ૨ નો દાખલો
ના આપ્યો.

V ગુજ. ગણના પિતા નવલરામે ક. મો. ઝ. ના પિતામહને
કહેલા છે પરંતુ નવલરામથી ખરો આરંભ-નર્મદ પછી.

: VI નવલરામની પ્રવૃત્તિઓ-મુખ્ય તથા ગૌણ ગણતરી વિવેચન,
કાવ્ય, નાટક, હાસ્યરસ, શિક્ષણ, પદચાત્ર, સાંસારિક સુધારા ઇ.

VII હાસ્યરસ-હેમાં નમદિ અસંભવદોષ જોયો તે ખોટો છે
તે નવલરામે બતાવેલું જ છે. મહે “દાદાને સાસરે જમવા જઈયે
છિયે”. કહેતારાં છોકરાંની વાત દૃષ્ટાન્તરૂપે આપીને ‘બટનું બોપાણુ’
માં ‘દાદાછતો ઘોડો’ વાળું ગીત અસંભવિત પાયા ઉપર નથી તે
ખતાબું.

મુ.ન. દિ.માં હાસ્યરસ નહોતો (i) રમણભાઈ તો હાસ્ય-
રસના પૂરા આચાર્ય.

VIII(a) નાટક-વીરમતી નાટક-સૂત્રધારની પ્રસ્તાવના રહિત.
(કાન્તા મ. ન. દિ. અને રાઈનો પર્વત રમણભાઈ પથુ
લેવાઈ છે.)

(b) સં. નાટકોની પ્રસ્તાવના એ ઘણી વાર લેખકથી ભ્રમ
પુરુષની રચનાઓ હતી. ‘રાઈનો પર્વત’ મુંબઈમાં મેડિકલ કોલેજના
વિદ્યાર્થીઓએ બજાવ્યું તે પ્રસંગે એક જણે (મહારું નામ ના દીધું.
એક જણે) પ્રસ્તાવના રચી આપી હતી-તે યોગ્ય પ્રસંગે કહેવાશે-
એ નાટક ચંચીશું ત્હારે...

(c) Miraculous બનાવો-બાળરો ભૂત (રાસમાળામાં કાળ-
ભૈરવો)-નાટકને અંતે અંબામાતા પ્રગટ થાય છે ઇ. બાગ વાંચી
સંભળાવીને હેતુ ‘માનસશાસ્ત્ર તથા કલાની દૃષ્ટિથી સમર્થન કર્યું’.
માનવગણ્યમાં દિવ્ય અંશ અને આસુરી અંશ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે-
તે અંબામાતા દિવ્ય અંશ વીરમતીમાં સંક્રાન્ત કરે છે-વીરમતી
માતા-શક્તિરૂપે-પરિવર્તન પામે છે-ઇ. આ કલાહેતુ સાધે છે.

(d) “બરેલો સંઘરે”-ઈ. વાળો શ્લોક સંભળાવીને હેનાં જૂનાં
associations કર્યાં. ૧૮૮૦ ના અરસામાં ‘કામસેનરસિકા’માં
દ્વારાંકર રસિકા ચર્ચને આ શ્લોક બોલેલો હેને પૂછતાં કહે-“મહારા
શે કાગળ ઉપર લખી આપ્યો તેટલું બાલું”-એ વીરમતીમાં-છે તે.

મ્હને સ્મરણ થયું. તે વખતનો એ સ્મોકનો charm હતો પણ અગમ્યો છે.

(e) વીરમતીના આરંભમાં દુહાનું ગુણપરીક્ષણ નવલરામે કર્યું છે તે ૩૩૫થી ૫૫૫ સુધી જુઓ.

‘વાણીયરા વાણિયા રણીયરા રજપૂત’ એ ૫૦ ને ઉત્તરેચરિત-માંથી તિલ્લું ભેગલે વાણી ચીર્વ દ્વિજાનાં એ સ્મોકનું સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે કહીને ચર્ચા કરી.

આ સ્મોક ચન્દ્રકેતુ બોલે છે તે જૂઠીને મ્હેં રામનો પુત્ર કહ્યો.

(f) વીરમતીમાં-લાલરાજ અને વીરમતી-પદમાં લાંબા લાંબા સંવાદ કરે છે-તે દ્રવ્ય જતાં જાય.

IX વીરમતી-અંક ૫-પ્રવેશ ૩ અંતે સોરઠામાં stage direction, વૃત્તાન્ત વર્ણન, કવિના ઉદ્ગાર છે તે વિશે ચર્ચા કરી; chorus નું કામ સારું છે.

2. સં. નાટ્યશાસ્ત્રમાં મુદ્-વધ ૪. નિષિદ્ધ છે. તેથી આમ પડતા પાછળ કોઈ ગાય એમ ઉદ્દેશ હોય.

3. પરંતુ વીરમતી બીજાઓનાં રોકાં કાપી નાંખે છે તે નિષિદ્ધની વિરુદ્ધ થશે.

પરંતુ-અન્ય સ્થળે (પ. ૧૪૧) દુહામાં stage direction ૪. છે તે માટે આ ખુલાસો ઉપયોગમાં આવશે. વગેરે.

સમય ઓછો તેથી નવલરામની કવિત્વકલા, વિવેચનકલા ૪. માટે બહુ ના ફહેવાયું. સંસ્કૃતમય ગુજરાતી વિરુદ્ધ હેમની ચર્ચા વિશે જરાક કહ્યું.

સાન્ટાક્રુઝ-તા. ૬-૪-૬૦ : સુરવાર

Convocation Hall

(આજના બાપજીની notesમાંથી અહિં કંઈ ઉતારવાને કુરસદ નથી) માત્ર ૨૦માં—

(a) મુદીવાદ—એ વાદનાં કારણો ગુજ. માં નિષ્ફળ થયાનાં કારણો ધ. સવિસ્તર કહ્યું.

(b) અબેલોર્મિમાંનાં કાગ્યોમાંથી નિષ્ફળ તેમજ સફળતા નમૂના બતાવીતે ચર્ચા.

(c) તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનો સંબંધ તત્ત્વજ્ઞાન કવિતામાં કુદ્ધારે જિતરી સમે તે ચર્ચા.

(d) ઉત્તરરામચરિત-ભાવના વિશે જે ખોલ, હેતુ ગ્રથાનુ' દર્શન મ્હારા જૂના અવલોકનને અંતે કરેલું વાંચી બતાવ્યું.

(e) 'કાન્તા' નાટકમાંથી નમૂના ચર્ચા ગ્રથાદર્શન-જિતતા વશેરે.

(f) વિવેચક તરીકે મ. ન. દિવેદીની જિતતા છે-રાગદ્વેષરહિત નથી તે.

સાન્હાકુંઝ—તા. ૭-૩-૩૦ : શુક્રવાર.

Convocation Hall—આજનું બાપણ ત્રણેમાંથી ઉત્તમ થયું, અને નિરંપેક્ષ રીતે પણ સારું થયું.

(a) 'રાધનો પર્વત'ની ચર્ચામાં—આરંભમાં નાટક માટે મ્હે' લખેલી 'પ્રસ્તાવના' (સૂત્રધારની) વાંચી સંબળાવી-ગલકાની પાત્ર-ધટના સં. મ્હે' (જૂના વખતથી નોંધી રાખેલી) સંક્ષિપ્ત પણ સફળ પરીક્ષા કહી સંબળાવી.

(b) નાટકમાંના રસિક શ્લોક વાંચીતે ચર્ચા ફરી ફરી કરી.

(c) ધ. ધ. રમણભાઈની વિવેચન પ્રવૃત્તિવિશે કાંઈક વિસ્તારથી ચર્ચા કરી. ...રથુજીતરામે રમણભાઈ વિશે દુષણ દેનારી ટીકા કરી છે-કવિતા વિશે ખોટા ખ્યાલો ફેલાવ્યા છે કહીને-તેનો ઉલ્લેખ (રથુજીતરામના નિબંધોની પ્રતમાંથી કાઢીને) કર્યો—Pathetic Fallacy વિશે હેમનો મત ચર્ચા દૂષિત હતાં તે મ્હે' મ્હારા લાંબા લેખમાં બતાવ્યું છે-તે કહીને બસ ક્યું'..... 'છન્દ અને પ્રાસ'ના નિબંધમાં સ્થાપેલા તત્ત્વથી 'અપદ્યાગદ્ય' પદ્યશાસ્ત્રમાં સ્થાન લઈ નથી સકતું તે કહ્યું.

રમણભાર્ગનાં વિવેચનોમાં દેવ નહોતો. સખત : 'પ્રહાર પણ દલીલ' સાથેના હતા જ ઈ. ઇ. કહ્યું. માત્ર પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિશે કતૃત્વની શંકા દિશ્મતથી ના બતાવતાં 'નાટકો અને નવલકથાઓ' ના લેખમાં ડરતે ડરતે સુપ્ત ઈશ્વારા જેવું છે તે કહ્યું.

(૧) કાવ્યો લીધાં—'તત્કાળ મદિમા' અને 'સર્વસ્વ'માં ફારસી model સુદ્ધિપુરઃસર લઈને હેનો સફળ પ્રયોગ કર્યો છે તે બતાવ્યું.

(૨) 'ઈશ્વરાચારુ' વહન' વાંચી સંભળાવી હેમાં પ્રથમની પંક્તિયો આપથી હિદ્દેશીના કાવ્ય—“પ્રભુ! યત્ને” વાળા—જેડે સરખાંવો ભેદ તથા સામ્ય બતાવી આપશીનું ચંદિયાનું છે તે કહ્યું.

(૩) ઉવટે “બારણે પુકાર” કાવ્ય વાંચી સંભળાવીને અકપથી. શુશ્રુષ્ઠર્થન કહ્યું હેમાં—

(૧) બ. ક. ઠા. ને ઉત્તર, સંગીત તે આત્મા, ને કવિતા તે શરીર છે. મહારા મત સં. હેનાં આરોપનો ઉત્તર ઈશ્વારાથી જ કર્યો.

(૨) અતે ભક્તનું દર્શન તે પ્રભુદ્વાર પાસે દાર બિધકમાં—ભક્ત પ્રવેશ કરીને ગયો—તે રમ. સં. ના 'મંગલ મંદિર', ગીતને અતે આવેથી પંક્તિયો જેડે સરખાવ્યું.

સાન્દાકુંઠ—તા. ૭-૩-૩૦ : સોમવાર : કાગળ બાબા : રામનારાયણ પાઠક (અમદાવાદ).

મહારા પ્રત્નો જવાબ—

(અ) બ. ક. ઠા. જેડેની વાદ્યચર્ચા (સંગીત તે આત્મા ને કવિતા તે શરીર—એ વિશેની). બાજત પોતાનો વિચાર—‘મહારું આપું’ કાવ્ય અને તે ઉપરની ચર્ચા વાંચીને પત્ર લખવાની ઈચ્છા હતી. પણ નવરાશ મળી નહિ; અને હવે ઘણા સમય સુધી નહિ જ મળે તેથી તે જોયા વિના જ જવાબ લખું છું.—“મહારું દ્રષ્ટિબિન્દુ તો હું; એ બધું જોયા વિના સ્પષ્ટ નથી કરી સકતો—મહારા મનમાં ધણ જ વાગે છે અને પૂરેપૂરું લખ્યા વિના સ્પષ્ટ નહિ થાય અને.

મને લાગે છે કે એ સ્પષ્ટ લખતાં કદાચ આપની કાટિ ઉપર આવીને બેસે."

(અર્થાત્—લગભગ મ્હારો view વધારે મનમાં જિતયો લાગે છે. એમ જ ?)

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૩-૪-૩૦ : ગુરુવાર : કામળ લખ્યા : આશુદેરાંકર (બનારસ).

ક્રમ lecture I ની contents તથા ત્હમે કરેલું લાપાન્તર મળ્યાં. હું વાંચી ગયો. વાંચી ખરેખરો આનંદ થયો—મહત્વનાં કામોનો બોલો છતાં આ કયું તે માટે ઉપકાર માનું? All Ind. Uni. Boardના પ્રમુખ ત્હમે સર્વાનુમતે ચૂંટાયા તે મુલાઈથી જણીને આનંદ થયો.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૫-૫-૩૦ : સોમવાર.

"ગાંધી પકડાયા!" Arrest કરીને નવસારી સ્ટે. થી મેલ ટ્રેનમાં બોરીવલી જિતાર્યા. મોટરમાં લઈ ગયા. ક્યાં? તે જણાયું નથી. બોરીવલી સ્ટેશને એક ઓફરએ નજરે દીધું. એ ઓફરે પેટલાઈથી આવતો'તો. ત્હેણે કાન્તિને વાત કરી.

વાત જોત જોતામાં ફેલાર્થમંદ. આનંદીલાલને ત્હાં telephone આવ્યો—કકલલાઈને ત્હાં આવ્યો.

હવે પરિણામ શાં થશે? પ્રશ્ન જણે.

જયસુખલાલને યુરોપ જવાનું હજી પાકું નથી. અહિંની political situation ને લીધે વખતે એમ્બર જવા ના પશ્ય દે.

ગાંધીજી સં. press communique નીકળેલીની copy એમ્બરને મળી. હેમાં છે કે ૧૮૨૭ના regulation પ્રમાણે detain કરીને પૂનામાં ધરોડા જેલમાં રાખ્યા છે. Non-payment of taxes. વગેરે હેમનાં સંચલનનાં કારણો જતાભ્યાં છે.

ગાંધીજીને બોરીવલી સ્ટે. થી દૂર જિતાર્યા—મોટરમાં પડદાંનશીને બાઈઓ વીંટળે તેમ. કપડું વીંટી લીધું. મોટર બિપડી ત્હારે પાંજી

રોકાણેલા લશ્કરી અમલદારોએ Salute કરી. મોજાને લાવક માન આપ્યું. દુરમનને માન આપવું એ Gracefulness આપણામાં અસલ હતી.

સાન્ડાફ—તા. ૬-૫-૩૦ : મંગળવાર : કાગળ લખ્યા :—લવંગી (મોલમીન).

(c) લોકો કહે છે-વૃદ્ધ માણસ વધારે થાય તેમ cynical થાય છે. હું તે થતાં રોકાઉં છું. માત્ર મિત્રોની unsympathetic વર્તનરીતિથી નિરાશા થાય છે. એ નિરાશાને cynicism માં નથી જવા દેતો. ઉમરું તેથી ખરાં સ્વજન તરફ મન વધારે આકર્ષાય છે. એ લાભ માટે એ મિત્રોનો ઉપકાર માનવો. ઇ. ઇ.

સાન્ડાફ—તા. ૬-૫-૩૦ : શુક્રવાર.

સ્વ. સ્ટોર્મમાં જવાને ઉપડ્યો—તો V. T. ના Hornby Rd ના પાસા ઉપરથી મ્હોરું સરખસ-સ્વદેશીપ્રચાર, વિદેશી બહિષ્કારનું જવું દીકું. વિક્રમે ગાડી તે તરફ લઈ જઈને ઊભી કરી. જૂઠાંજૂઠાં બજારમંડળોનાં વાવટા ઇ. ઇ. 'ગાંધીજી કી જો' કે કાંઈક અણસંભળાતી ખૂમો ચાલુ હતી.

પ્રેક્ષકમંડળ પણ ખાલી મ્હેરેણું બહુ બાજે હતું. મ્હારી મોટર આગળ કમળ આવ્યો. બીજા કેટલાક ખાલીપંથી આવ્યા. (કમળ ફૂલે-ધેર ટેક જવાના હો?—હા, આવવું છે? જરાક સ્વ. સ્ટોર્મમાં કામ છે-પણ હેલ્થ ના કહી). ટોળાં (પ્રેક્ષકનાં)માંના એકે મ્હને કહ્યું. "સાહેબ! સ્વદેશી મ્હેરો" હું:—આ સ્વદેશી જ છે (મ્હારો Spat બતાવ્યો). તો ફૂલે—Hat? કમળ ફૂલે—તો તો તાપ નથી ખમાતો માટે છે. ખીજો ફૂલે—ખાદીની પણ hat બને છે. હું—લાવી આપો.

એક જણ ફૂલે : મહાત્માજીના શબ્દોને માન આપો. ત્રીજો ફૂલે—આપને પમલો તો, હમારે ચાલવાનું થાય. હું : "હવે તો હમારે ખૂબ હમારે ચાલવું એમ વખતા આવ્યો છે."

“દિવેદિવા ગ્રાહેબા !” એમ મ્હને એક જણાએ સંબતાયી જ કહ્યું.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧૦-૫-૩૦ : શનિવાર.

(b) Carlyleનું વચન “Silence” વિશે છે. તે મુંદર છે: Indian Messenger.

Silence is the element in which great things fashion themselves together, that at length they may emerge full-formed and majestic into the daylight of life which they are henceforth to rule. Do thou thyself but hold thy tongue for one day, and on the morrow how much clearer are thy purposes and duties, what wreck and rubbish have the mute workmen within thee swept away when intrusive noises were shut out.

Thomas Carlyle.

• ગાંધીજીના મૌનનું આ રહસ્યદર્શન ઉત્તમ છે.

ત્રણેક વાગ્યે હું M. A.ના ઉત્તરપત્ર તપાસતો હતો. બામણાની બાજુએ જ બેઠો તો-ને બામણે ટકોરા વાગ્યો. જોઈ છું-ને મૂર્તિ પ્રવેશ કરે છે, તો આશ્ચર્યકર !-ત્હમે ? તો કહે-આજ આવ્યો. સોમવારે જવાના છે.

(b) ગાંધીજીની movement વિશે ચર્ચા થઈ; એક હેમની remark ઉત્તમ હતી. આ movement ને પરિણામે political rights વધારે મળશે પણ Indianization of Army અટકશે.

(d) અતિમુખ્યકરતો મ્હારાં Thakker Lectures વિરુદ્ધ અભિપ્રાય-તે બા. ચર્ચા. મ્હેં કહ્યું ત્હમે III-IV-V વાંચવો લઈ જાઓ-પછી કહેજો-વખતે રૂઢને દોષ ના જ જણાતો હોય.

નવ વાગ્યે બજારની મોટરમાં બિપડીને પ્રેમલ તથા હું.
Bombay-Alexandra Docks-No. III. હજી કપિ વંગેરે
આવ્યા નહોતા.

Miss Gedge આવી. મળી. બહુ વારે કપિ વંગેરે આવ્યા.
કપિ "ક્યાં છે?" કરીને ઢહારી કને આવી. પૂછ્યું ત્હારી bag
છે? "હા. પરમસુખભાઈ કને."-એ "પુરજકાર"ની copy
(મંદિર) લખીને રાખેલ તે) આવી. Bagમાં માથે એમ નહોતું.
બીજી બિપડીઓ છૂટી હતી તે બેગી-પરમસુખે વીંટી રાખી.

હા. ખાંડવાળા આવ્યા. હારથી લદાયલા-મળ્યા. કહે-હું
કાલે સુશીલાને મળવા ના આવી સકયો-માફ માગી લેજો;
તારા અને મારતર છેવટે આવ્યાં કવિ તથા હા. ખાંડવાળાનો
પ્રેમલે snapshot લીધો.

મોટરમાં બિપડી સાંટાકુઝ, ધરત તારાપુરવાળા અને શિરીનબાઈ
પાકક આવ્યાં સુશીલાને જોવાને. ફીક બેઠાં. વાતોચીતો. પેલો કાલે
આવેલો તે ધરતનો બાણેજ નહિં પણ લેમની વહનો બત્રીનો.

સાન્તાકુંઝ-તા. ૧૭-૫-૩૦ શનિવાર : કામળ લખ્યા :
આણુંદશકર (અમદાવાદ).

હુ. પો. મોકલ્યાની સૂચના-લખ્યું-એ બાપણો વિશે જે વિરુદ્ધ
મત દર્શાવાયો છે ત્હોને એ લાયક છે કે કેમ તે લખશો. ત્હમે
વિરુદ્ધમતમાં પડશો, તો પછી હું એ બાપણોને ફેંકી દઈશ. ફતરો
હતો તે બકરો બાણીને માથે લઈ જનારની પેઠે. (એટલે એમ નહિં
કે ત્હમે ત્રણ ધૂર્તમાંના એક).

જયસુખલાલને ઘેર-બિપડવાની તૈયારીમાં હતા. બધું કુટુંબમંડળ
બેસાયું હતું-ગંડખાટ હતો. વાતોચીતો કરી. જયસુખલાલે વાત કહી.
પેરમં દહાડે વીરમંગામમાં જે બિપડીઓને વાંગ્યું હતું-ત્હમને
અમદાવાદ સહેરમાં procession મોકલું જરીને ફેરવી. આ ચવાંતું

હતું તે પ્રસંગે તો કાંઈ પોલિસ તરફથી દખલ થાય તો તોફાન થવાનો ભય હતો. તે કુમારે ગેરેટને મળીને જણાવ્યું. તેથી ગેરેટ બધી Police શહેરમાંથી withdraw કરી, અને સરખસ શાન્તિથી પસાર થયું. કુમાર saved the situation, આમ વખાણુ જયસુખલાલે સાંભળ્યાં. કહે :-હા; કમળે જ વાત કહી.

મ્હેં કહ્યું : બરોબર-કાલે બાંકટ અમદાવાદથી આવવાનો હતો, તે વાત લાગ્યો હશે.

કુમાર પોતાના D. S. P. વિના ગેરેટ કમિશનર સુધી જઈ સહે ? બાકી ક્યું તે સાઈ ક્યું.

જયસુખલાલને વદાય આપી-touchingly-આંસુ બંનેએ રોક્યાં. કહે અહિં બધાંને સંભાળજો. "ઈશ્વર સંભાળનાર છે."

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧૬-૫-૩૦ : સોમવાર : કાગળ લખ્યા : રામભાઈ (રાજકોટ).

આજ કા. લખવાનું હું કરતો'તો ને ત્હમારું કાર્ડ મળ્યું. લખવાની વાત રમૂજની હતી. તે—

M. A.માં પ્રશ્ન : ભસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિલોપના ઉદાહરણ આપો. એક જણે ઉત્તરમાં ઉદા. આપ્યાં તે:—

અસત્તું ગુજ. હો

ગરુડતું „ જા.

રૂપવતિતું „ જા.

રૂપાલમ્મતું „ કપકો.

આ howlerને હકાવે હેવો બતાવશો ?

આસપાસ સત્યાગ્રહનો મામલો વધતો જાય છે. શું પરિણામ આવે છે તે સમજતું નથી.—દરમ્યાન સૂરજ ઝીગે છે અને જીવેના ફરિયામાં અચલ સૌન્દર્યની દીપ્તિથી આચમે છે. કિનારે ખુરશી મંડાવીને બેઠો બેઠો હું બેઠો છું, અને ઈશ્વર સ્વર્ગમાં બેસી નથી રહ્યા-એમ લાગે છે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૨૧-૫-૪૦ : બુધવાર.

સાંજે શાસ્ત્રી અને કાન્તિ એક પછી એક આબ્યા. હેમની કનેથી ખબર પડી :—

(૧) સરોજિની નાયકુ ધરાસણુમાં arrest થઈ.

(૨) Bombay Congress War Councilના મેમ્બરો પકડાયા.

(૩) ગાંધીજી ગૂમ થયાની વાત આવેલી તે વસ્તુતઃ Daily Telegraphના પ્રતિનિધિયે હેમનો interview લીધો હતો ત્યાં રોકાયા હતા. એ interview J. Daily Mailમાં છપાયો છે. હેમાં છે કે હું વાઈસરોય જોડે વિનિટ કરવાને તૈયાર છું એ શરતે કે—

(અ) મ્હારી ૧૧ માગણીઓમાંથી ૪ માગણીઓ તરત કબૂલ કરે.

(૧) R. T. Conference માં Dominion Statusનું ફેપ થયાય.

(૨) 'Salt Act' રદ થાય.

(૩) Liquor Farming બંધ.

(૪) Political Prisonersને amnesty અપાય.

ખાકીની માગણીઓનું પછીથી થશે તો ચાલશે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૨૩-૫-૪૦ : શુક્રવાર.

બુવે-લક્ષુભાઈને ઘેર ગયો-હજી આબ્યા નથી. જયન્ત, ઉપેન્દ્ર ને ભુચાકાકા [સતીશ શંકરપ્રસાદ દેસાઈ] આબ્યા. જયન્તે કહ્યું : “યપા (ખંડુ) આજની processionમાં જવાનું ધરતા હતા-ખારોખાર અંધેરી આવવાના હતા પણ processionને બોરીબંદર આગળ રોક્યું છે એમ સાંભળ્યું છે ”

હું થોડી વારે પાછો ઘેર ગયો. કાન્તિ બેઠો હતો. હેલો વાત કરી કે ગિરલા પોતે આ processionમાં છે. ને બોરીબંદર આગળ

4 deef હથિયારખંધ પોલીસોની લાઇનો રાખી છે. ડ્રાટમાં જેસંતા ખંધ કરવાને. બધા ત્હાં પલાંઠી વાળીને બેઠા છે. ખાવાનું મીઠાઈ વગેરે મંગાવીને ખાશે. નહિં જોડે તો Magistrateને ખોલાવશે. વિખેરવાનું કરશે—નહિં તો લાકીમાર ચલાવશે. ખંડુ હામાં હશે? ચિન્તા થાય છે, શું કરવું?

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૨૬-૬-૩૦ : ગુરુવાર : કાગળ લખ્યા :
કેશવલાલ ધ્રુવ (અમદાવાદ).

૧ 'ગુજરાત'ના અક્ષયતૃતીયા અંકમાં મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસનો લેખ છે—“નરસિંહ યુગના જૈન કવિયો”—વિશે-હેમાં “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક”નો કર્તા કુલમંડન સુરિ કહ્યો છે. આ નવું જ! આજ સુધી કર્તા અજ્ઞાત બપયો છે. કર્તાએ પોતે જ દેવસુંદરાગુરુ-કવરેણુ એમ લખ્યું છે. તો આ નવીન રૂઝાંચી? આ શંકાનું સમાધાન મળી સકશે?

ત્હમારે ત્હાં Junior B. A. ક્લાસ રચાયો છે! હમારે અહિં હજી નથી થયો.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૨-૭-૩૦ : શુક્રવાર : કાગળ આપ્યા :
કેશવલાલ ધ્રુવ (અમદાવાદ) કાર્ડ જવાબ:—

પ્રિય બાપ,

અહિંની રિયલિટી ત્યાંના કરતાં ચડી જાય એમ નથી. હાલ તો મણુકા વગરના મેર છે.

“મુગ્ધાવબોધ”ના કર્તા વિશે તમે પૂછ્યું તેના ખુલાસામાં લખવાનું જે જૈનગ્રન્થાવલિ માં ધણું કરીને એ ઔક્તિક દેવસુંદરશિષ્ય કુલમંડનને નામે આપેલ છે. ગ્રજ. વ. સો. ની હાથપ્રતની પ્રુવિંકામાં કર્તાનું નામ નથી આપ્યું. પરંતુ જૈનભંડારની મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસે મેળવેલી પ્રતમાં એ નામ હોવાનો સંભવ છે. જિનવિજયજી પાસે પ્રસ્તુત ઔક્તિકની જૂની હાથપ્રત છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણના

કર્તા પંડિત બહેચરદાસને એલિસબ્રિજના સરનામે લખેલો તો કદાચ તેઓ તમને કુલમંડનના ઉલ્લેખવાળા પુષ્પિકા પૂરી પાડશે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧-૭-૩૦ : રવિવાર.

3-30 p. m. to 4-45 p. m. "સૈવલિની" વાંચ્યું. શંકાઓ હતી. ત્હેના ઉત્તર લીધા.

એક સ્થળે 'પુરસ્કરણ'માં મ્હેં જૂલ્ય કરી જણાવ્યું. 'કાપણી' કાવ્યમાં અંતે 'વસુધાવેલ્લભ' એમ વિશેષણ છે તે એકતનું બિરુદ એમ મ્હેં કહ્યું છે પણ 'મિશન' કેમ ના લાગુ પડાય? ઉપાધ્યાયે આ શંકા કાઢી. મ્હારી જૂલ્ય હશે એમ મ્હેને લાગ્યું ને તે સ્થળે નોંધ કરી.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧૧-૭-૩૦ : શુક્રવાર.

મિત્રી ષધર્સ—Bagunી કળ બદલવાને આપેલી તે લીધી. કળ નવી તથા બે છેડે બટનને બદલે ચાપો સારી ગોઠવાઈ છે.

આ મોઝી પણ ચાલુ politicsની વાત રસથી, નોસથી, કરવા લાગ્યો. ફેલ્ડ-વાઈસરોયે કહ્યું છે કે ગમે તો હમારે રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા જવું કે લોકોના બળવાને દબાવવો.

મ્હેં કહ્યું—"બધું ચાર છ માસમાં ચમશે-ને નેતાઓને મસલહત માટે બોલાવ્યા છે ને." તે ફેલ્ડ—"એ બધા પારકે પૈસે મજા કરનારા! હેમણે જવું જ ના બેધયે; ફેલ્ડે બેધયે કે ગાંધીજી વિના હમે નહિ આવિયે." ઇ. ઇ.

શું spirit! ગાંધી બદ્દમર છે!

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧૭-૭-૩૦ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : પંડિત બહેચરદાસ (અમદાવાદ).

મુસ્તાવબોધમૌજિકમ્ ના કર્તાનું નામ અંતિમ સ્લોકમાં અનુક્ત રાખેલું છે. હ. હ. ધ્રુવની editionમાં દેવમુદરગુહકમરેણુ: એમ છે અને જોન ગ્રંથાવલિમાં કર્તાનું નામ કુલમંડન છે. તે શા આધારે હશે? કોઈ હસ્તાક્ષરમાં છે? છે તો કઈમાં? ઉત્તર લખી ઉપકૃત કરશે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૨૬-૭-૩૦ : શનિવાર. કાગળ આબ્યા : પંડિત બહેચરદાસ (અમદાવાદ).

જવાબ (૨) મુઘાવ ઓ. બા. લખે છે કે પાટણના બંડાર દીવાળી પછી બિઘાડી સકારો. તેથી હમણાં એ પુસ્તક જોવાને આપી નહિ સકે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧લી ઓગસ્ટ ૧૯૩૦ : શુક્રવાર.

ત્રણ વાગ્યા પછી આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાય આબ્યા; હમેશ પ્રા. 'નૂપુરજંઘાર'નું વાચન આપ્યું. 'અવતરણ' કાબ્યને અંગે મહે એક critical note તૈયાર કરેલી સમજાવી. કવિત દેવી છે, સંગીત દેવી નથી; છતાં સંગીતપોષિત કવિતા છે; કવિતાને સંગીત જોડે સંબંધ; સંગીત તે આત્મા ને કવિતપદ તે શરીર એ બા. બ. ક. ઠા. જોડે થયેલો વાદ વંચાવ્યો—છ. છ.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૪-૮-૩૦ : સોમવાર.

પ્રા. રોજે એક interesting પ્રશ્ન કર્યો. ફારસીમાં દીવાનો= preface અને વસ્તુતઃ—પાલવ. સાડીનો પાલવ છેલ્લો ગણાય છે કે કેમ?—પ્રસ્તાવના વસ્તુતઃ છેલ્લી લખાય છે—(મૂકાય પહેલી છતાં).

કાગળ આબ્યા ;

પંડિત બહેચરદાસ (અમદાવાદ).

વડોદરાની libraryમાં મુઘાવનો જ બૌદ્ધિક ની પ્રત છે ત્હને અંતે નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—

લક્ષણપ્રવચનાંબુચિચિન્દુઃ

ચિન્દુવાળકૃતમૂર્તિતવર્ણે ।

રક્તિક વ્યવિત મુગ્ધકૃતે ધી-

દેવમુન્દરગુહક્રમરેણ ॥

इति कुलमंडनसुरिकृत ॥ इति रक्तिक ॥

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૬-૮-૩૦ : શુક્રવાર. કાગળ લખ્યા : પંડિત બહેચરદાસ (અમદાવાદ).

જવાબ (a) મુખ્યવશોષ ઔક્ષિકના અંતિમ શ્લોકમાં 'કર્તાનું' નામ અનુક્રા છે. પછીના વાક્યમાં કુલમંડન સ્પરિકૃત એમ છે. તે સંશય ઉત્પન્ન કરે છે; ∴ (કારણ કે) પૂર્વગત ભાગ જોડે અસ્થિષ્ટ તથા વિરોધયુક્ત કાંઈક છે. એ હાથપ્રતની લખ્યા સાલ શી હશે તે જાણવાથી કાંઈ પ્રકાશ પડે.

(b) કાશમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપવા માટે શો ક્રમ રાખવો તે પૂછો છો. તેનાં ઉત્તરમાં સૂચવું છું કે—

(1) તત્સમ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપવાની જરૂર નથી; અપવાદ તરીકે કેટલાકની આપવી—ઉદા. દંપતી—વે. દમઃ ધર, + પતિ (પત્ની દિવચન)=ધરનાં એ (સંયુક્ત) માલિક; અતિથિ અત્ ઉપરધો; અ+તિથિ એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ તજવી.

(2) તત્સમ+તદ્મય અર્થાત્ મિશ્ર શબ્દો—આવધાન—જેવા માટે આપની વ્યુત્પત્તિ આપવી ઇષ્ટ છે.

(3) તદ્મય માટે—

સં. પછી પ્રા. પછી અપ. એમ વિકાસક્રમ જતાવવો ઇષ્ટ છે. ઉદા.

પાતું—વળકું—વળગું—વળગડ—પ—નહિ—પાતું.

હાથો—હથગલ—હથજો—હથગડ—હાથો.

તદ્મયે સદજ આ સર્વ સાધી સકરો. આ વિષયમાં મદારા કરતાં તદ્મયો વિશેષ પ્રવેશ છે તેમજ પ્રભુત્વ છે.

x

x

x

" કૌમુદી " નવું જોયું. હેમાં આશ્ચર્યકરતું અર્થોપન છે. મ. ન. દ્વિ.ના અવનચરિત્ર માટે સામગ્રી સં. લેખ લખનારે લખ્યું હશે કે આ. કને મ. ન. દ્વિ.ની આત્મકથા તે પ્રસિદ્ધ કરતા કેમ નથી. તે માટે ઉત્તર છે કે એ આત્મકથાથી પ્રજ્ઞને કાંઈ લાભ થાય એમ નથી, ઇ. ઇ. જતાં લેખની જિજ્ઞાસા છે—નો હું એ શોધી કાઢીશ, ને ટાળરાનો ભાગ ટાળીશ, તે પછી પ્રસિદ્ધ કરું તો ઠઠં.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૯-૮-૩૦ : શનિવાર.

આજ :આપેલા Indian Messengerમાં પ્રથમ કાવ્ય-
(Spiritual Life વિભાગમાં) Mrs. Barbouldનું સુંદર
લાગવાથી સુશીલાને વાંચી સમજાવ્યું. સુ. કહે: આ જ મતલબનું
નલિનનું કાવ્ય એક છે; કરીને હેનો ગુટકો કાઢી લાવી. તેમાં હતું.
ભાષાન્તર ઉત્તમ થયેલું લાગ્યું—ગુટકાના Side pocketમાં કાગળિ-
યામાંથી અસલ કાવ્ય જડ્યું. તેમાં આરમ્ભની ચાર પંક્તિઓ જે
Messengerમાં નથી તે—હતી. આ કાઢી લીધાં. રાત્રે સાઠા અગિયાર
સુધી કામ કર્યું.

‘પેલું નલિનનું’ કાવ્ય અને મૂળ અંગ્રેજી-બેની નકલો કરી
‘વસન્ત’ માટે આશુદંશકરને મોકલવાનો પત્ર લખ્યો. મૂળ અંગ્રેજી
પણ લખાવ કરવાની જરૂર લખી.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૫-૯-૩૦ : શુક્રવાર.

લલ્લુભાઈ આવ્યા. ગગન-સૌદામિની એ આસરે વરસ ઉપર
‘ગરબી’ વિશે કે ‘ગરબા’ વિશે Modern Reviewમાં લેખ લખેલો—
તે ઉપરથી કાઈકે ‘ગરબા’ની વ્યુત્પત્તિ કાઢી કે ગર્મ હોય તે વખત
ગાવાનાં ગીત-આ વાત રામાનંદ સાથે થતાં એ પણ કહે-કે એ
વ્યુત્પત્તિ ખરી છે. પણ લલ્લુભાઈએ કહ્યું—તદમે દિવેટિયાને ઓળખો.
છા ? પ્રા. છે. તો કહે-હા, ઓળખું છું. લ. કહે-હું હેમને
પૂછી જોઈશ.

આ ઉપરથી મહેં Gaj. L. & L. IIIમાંનું પ્ર. વાંચી
સંભળાવ્યું. ગર્મચીપ ઇ. કહ્યું. હેમના મનમાં પણ જિતયું.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૬-૯-૩૦ : શનિવાર.

મનહરરામ, શાન્તિખંડેન, પ્રીતમિલા, બેબી (માલતી), બાણુ
(સતીશ), ને સમીર-આપું કુટુંબ આવ્યાં.

(a) ગગન-સૌદામિનીના ‘ગરબા’ વિશેના લેખને વિશે ચર્ચા
કરી-પ્રશ્ન પૂછ્યા :—

(૧) ગરબો માથે લઈને ઘેરા ફરે છે ?

મનહરરામ કહે કદી જાણ્યું નથી. માત્ર કાઠિયાવાડમાં છોકરીઓ માથે લઈને ઘેર ઘેર ગાતી તાળી પાડતી જાય છે—તેજ હિંદરાવવા—તે જૂદી વાત.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૮-૬-૩૦ : સોમવાર.

રહવારે સાદા સાતેક વાગ્યે રામભાઈ આવ્યા. (૨) 'ગરબો' વિશે લેખ લગભગ પૂરો લખેલો છે મહે—તે વિશે પ્રશ્નો બે પૂછીને ખુલાસા મેળવ્યા :-

(૧) ઢોલકે ગરબામાં વગાડાય છે—ફરતા ઘેરાની વચ્ચે એક બાજુ ઢોલકે વગાડે બેસીને—આમ કાઠિયાવાડમાં છે.

(૨) ગરબો માથે લઈને ગરબે ફરવાનું કહિં જાણ્યું નથી.

(૩) ગરબામાં પગની ઠેસ મારીને તાલ આપવાનો રિવાજ કાઠિયાવાડમાં જુના વખતથી છે. ઇ. ઇ.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૯-૬-૩૦ મંગળવાર : કાગળ લખ્યા : કેવિ દયાશંકર (ખંભાત)

આજ પત્ર લખવાને જાગ્યો છું તે કારણ લખ્યું. 'ગરબો' માથે લઈને ગરબે ફરવા સં. કાન્તિ કહે કે ખંભાતમાં હેણે ઠાકું છે—તો તે માટે કવિને પૂછ્યું—તકે શું જાણ્યું છે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧૨-૬-૩૦ : શુક્રવાર.

પૂણા નવેક વાગ્યે રામભાઈ તથા ત્રિવિક્રમતીર્થ સ્વામી આવ્યા. વરંડામાં જ બેસીને વાતો કરી. અડધાએક ઠલાક વાતો કરી; વિવિધ વિષય ઉપર. સુશીલાને જણાવું કે સ્વામીજી પાકા અનુભવી છે : (પગમાં રિલપર પહેરેલાં હતી). મુનસીનાં ગુજરાતી નાટકો ઇ. ઇ. પૂરા વાકેફ છે. મુનસીએ ઋષિયોને બહુ મગ્યવા છે—અરુ-ધતી ને વસિષ્ઠ, અને ઓર્વ ઇ. ના દાખલા આપ્યા. હેનાં નાટકોમાંથી. આજ સ્વામી સુરત જવાના છે.—યુધિષ્ઠિરને લઈને—હેના દાદાનાં ડેટલાંક આચીન પુસ્તકો જાણવા જોવા મળે તો લેવાને. પાછા અહિં આવી જશે.

સાન્દાકુંઝ—તા. ૧૩-૯-૩૦ : રાનિવાર.

(a) ગરબા માથે લઈને ગરબામાં ફરવા સં. મુદ્રિકાએ મહત્વની માહિતી આપી. અમદાવાદના લેઉઆ કણુખીના ગરબામાં એ રિવાજ છે. હેરો -હાનપણમાં નજરે દીઠું. નાગરમાં તો નથી જ.

કાગળ લખ્યા : કવિ દયાશંકર (ખંભાત) ઠાકર.

એક પ્રશ્ન પૂછવો રહી ગયો. સૌમરિ નો કાશ કદિ જાણ્યો છે? અમરકોશની એક edition ના સંં ઉપોદ્ધાતમાં ૨૬ કાશ ગણાવ્યા છે. તેમાં સાબરિ નથી.

સાન્દાકુંઝ—તા. ૧૫-૯-૩૦ : સોમવાર.

Secretariat. સંજ્ઞા-મળ્યા. વાતચીતો. બે દહાડા ઉપરનો National Flag વિશેનો 2nd leader T. of I. માં સંજ્ઞાનો જ હતો તે હમારો તક ખરો છે! હેરો કખૂલ કયું.

(c) કરાંચીમાં એકવાર એક Hair Cutting Saloon નું પાટિયું સંજ્ઞાએ વાંચેલું તે ઉપર આમ હતું :

કેશવપત્રમન્દિર યાને સૌરકર્મકાર્યાલય. રમુજ માટે લખી રાખેલું.

હું જીડ્યો. પૂછ્યું : સૌરકર્મકાર્યાલય હોય છે કે ? પછી passage માં ગયો. અડધે રસ્તે જોયું કે છત્રી હું લાવ્યો ન હોતો ને હાથમાં છત્રી ! સંજ્ઞાની પાસે ગયો. કહ્યું : સૌરકર્મકાર્યાલયમાં શિક્ષણ મહે' લીધેલું લાગે છે તેથી હેનો અમલ આ કર્યો-આ તદ્દમારી છત્રી !

x

x

x

ખારચી મુંઝાઈ જતે-છાદુભાઈ કોરા જોડે વાતો-(a) આમોદમાં શું કરી આવ્યા ? મહે' પૂછ્યું. હેમણે હકીકત કહી.

સ્વદેશીના પ્રચારનું કયું. મુદ્રિકાએ ચાર લાખરો કર્યા. પ્રથમનામાં જરાક સલાસોલ-યોગ્યતા. પછીનામાં નહિ. એક-લાખજુ તો બરાબર એક કલાક સુધી કયું, ને બહુ સરસ કયું. Political extremists ને તો ન. ગમે. હેથી વિચારણા. Social ને religious

સુધારાની જરૂર; દાલના politically agitation માંથી સદુપયોગ થાય હેતુ સર્જી લેવું ઇ.છ. કહ્યું.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૬-૯-૪૦ : મંગળવાર.

High Court :-Lift આણુ હતી. વડોદરાની રૂમમાં ગયો. નરસિંહભાઈના મેજ આગળ પ્રસ્લાદભાઈ તથા આણુદંડાકર બેઠાંતા.

(c) "રમણભાઈ કવિ"એ મ્હારો લેખ હીરાલાલ ત્રિ. પારખ કનેથી પાછો મગાવવો પડ્યો તે કથા મ્હેં કહ્યો, તો કહે—લાવો હમને, 'વસન્ત' માટે આપો. હમારે જરૂર છે. મ્હેં કબૂલ કર્યું.

(III) મણિશંકર બદનું "સાગર અને સશી"—તે Mathew Arnold ના Doever Beach કાવ્યમાંથી કાંઈક પ્રેરાયલું છે, એમ આણુદંડાકરે એક વાર કહેલું, તે આજ પાછું મ્હને સંભાપ્યું. કહે—ત્હમે તે જોયું જણાવું નથી—મ્હારી કનેથી M. Arnoldનાં poems કાઢીને એ કાવ્ય જોયું. મ્હને કહે; ત્હમે વાંચી સંભળાવો, ત્હમારી વાંચવાની મધુર રીત સરસ છે.

મ્હેં વાંચ્યું. પ્રથમની ત્રણ પંક્તિમાં બહુ જ આણું બીજ જણાયું. આણુદંડાકરે પણ કબૂલ કર્યું કે આણું જ છે.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૭-૯-૪૦ : શુક્રવાર : કામળા આગ્યાઃ કવિ દંપતીકર (ખંભાત)

જવાબ.

(a) ગરબા માથે લાઈને ફરવાનો રિવાજ છે. (પણ વાંકા વળીને તાળી પાડીને પણ ?—સંભળવું નથી.)

(b) સૌભરિ કોશનું નામ નથી, પણ એ માણસના એકાદરી અને ચાહરી કોશનાં નામ, નિ. સા.માં પ્રગટ થયેલ એક પુસ્તકમાં છે. "અપ્રાપ્ત કોશ"ની નાદીમાં ઇ. છ.

કામળા આગ્યાઃ Editor M. Review.

‘Garaba’ વિશે મ્હારો લેખ—Covering letter સાથે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૨૫-૬-૩૦ : ગુરુવાર : “ભાર્ગવના કુવારા”
તો હમે ચર્ચેલું જ. રામભાઈ કહે; ધણી વર્ષ ઉપર ચરણ વલ્લભ-
દાસને ઘેર રામભાઈ કામસર ગયેલા ત્યાં ન્હાનાલાલ મળેલા હેમને
‘ભાર્ગવ’ની બ્રહ્મ ખતાવી’તી—તે પછી “ભાર્ગવજી” એમ સુધાર્યું છે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૫-૧૧-૩૦ : બુધવાર : કાગળ આપ્યાઃ
લવંગી (મેલમીન).

(તા. ૨૬ મીએ) કુશળ વર્તમાન. મુદ્રિકા જેલમાં જવાને
તૈયાર થાય છે—તે સંબંધે લવંગી મુદ્રિકાની તરફની જ થાય છે!
સત્યાગ્રહ એ ઇષ્ટ વસ્તુ છે એમ લવંગી માને છે એમ લાગે છે.
બહુ લાંબું લખ્યું છે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૬-૧૧-૩૦ : રવિવાર : રહવારે નવેક વાગે
બેટાઇ આપ્યા—કલાકેક બેઠા—પુષ્કળ વાતો થઈ.

(૨) રામનારાયણ પાઠક—કાંઈક લાપણ કરવા માટે પકડાયા છે.

મહેં કહ્યું : હાલો ઉત્તમ વિદ્વાન, સાહિત્યકાર હામાં પડવાથી
સાહિત્યસંસારને હાનિ જ થાય.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧૧-૧૧-૩૦ : મંગળવાર.

V. T. Station નીચે એક જૈન છોકરો કહે : સામાન કાંઈ
ગાડીમાં ચઢાવવો છે?—મહેં હેને કહ્યું : મજૂરો ન બંધરવાળા શિવાય
ખીજાથી શી રીતે ચઢાવાય? ને હું તો બીજે કાગે આપ્યો છું. હેની
કરુણ કયા કહી : કાપડ બળરમાં નોકર હતો. શેડે રળ આપી. હવે
ખાવાને સાંસા છે. દેશમાં મા વગેરે છે. મદદ મોકલે એમ નથી.
તેથી મજૂરી સોધવા આપ્યો છું.—છાપાં વેચીને કમાવાનું કહ્યું. કોઇ
બે રૂપિયા ધીરતું નથી, ઇ.

મહેં રૂ. ૨ આપ્યા. કહ્યું Collegeમાં મ્હને પાછો મળજે
રહામતજી ને છાપાં ચાં વેચ્યાં તે કહેજે.

મહારું નામડામ હેને લખી આપ્યું છે. આ genuine case હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન જાણે. મહેં તો રૂ. ૨ આપ્યા. ધર્માદા ગણીને જ. હેને આખ્યમાં ઝગઝગિયાં આપ્યાં—રોક્યાં.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૧૪-૧૧-૩૦ : શુક્રવાર.

દા. હાયાના ધરમાજૂની ગત્તીમાંથી જે ગુજરાતીઓ રેશન તરફ ઝડપથી જતા મળ્યા. મહેં Hat પહેરી'તી. ધોતિયું પહેરેલું હતું. તે જોઈ-હું ઓળખું નહિં કું નહિં—એક બોલ્યો—“બાઈ! Hat હવે કાઢો; ધોતિયું છે ને.” મહારા સહામું જોયા વિના બોલીને ચાલતા થયા.

મહેને લાગ ન મળ્યો—નહિં તો હેમને—અંતેને—જરાક થોભાવી ને ફેલેત—“બાઈ! Hat ને ઠેકાણે Hat પહેરાય, ને ધોતિયાને ઠેકાણે ધોતિયું પહેરાય. માફ કરજો. પણ આ Hat તો સ્વદેશી છે. ને ધોતિયાં સાથે હું પહેરું ત્હેમાં ત્હમારું શું ગયું?”

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૧૬-૧૧-૩૦ : રવિવાર.

સહવારે નવેક વાગ્યા પછી—લગભગ દસ વાગ્યે—હું બેઠો બેઠો લખતો હતો ત્હાં અંગ્લરિયા આવી. મહેં ઉપરથી જ લાગ્યું. બોલ્યા : અત્યારે એ પકડાયા. (મુદ્રિકાં પકડાઈ.) વાંદરા lock-up માં જઈને અહિં આવી.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૧૮-૧૧-૩૦ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : ‘પ્રજાપન્ધુ’ના તંત્રી (અમદાવાદ).

ચર્યાપત્ર ‘રાખેંગાર અને રાણકદેવી’ વિશે (ગયા ‘પ્રજાપન્ધુ’માં ‘સાહિત્ય ચર્યા’માં એક passage માં જ. ક. ઠાકોરની સંકાનો ઉલ્લેખ હતો તે વિશે). જ. ક. ઠા. ની સંકા કે—રાખેંગાર મરે. જુનાગઢમાં ને. રાણક સતી—યાવ. વડવાજુમાં—એ કેમ સંભવે? માટે બે રાખેંગાર અને બે રાણકદેવી એમ હશે.

તે વિશે સમાધાન સૂચ્યું છે અને 'રાણકદેવીના દુહા' નામનો મહારો લેખ ૧૯૬૬ ના શ્રાવણના 'વસન્ત'માં છે તે વિશે હવાલો આપી-નવી શંકા-(એ લેખમાંની જ) સૂચવી છે :—

નહિ જિમ નવા પ્રવાહ નવ ઘણ વિજિ આવહ નહિ ।

એ પંક્તિમાં 'નવધણ' શબ્દ ઉપર શ્લેષ હશે ? કેમકે 'અખ-ધ ચિન્તામણિ'માં નવધણ રાણા ઉપર ચઢાઈ, હેનો વધ, ધ. ઉપોદ્ધાત આગળ છે ને પછી પાંચ દુહા અપભ્રંશમાં આપ્યા છે તહેમાં પંગાર રાજનું નામ એ વાર આપ્યું છે-તો ખેંગાર તે નવધણનો દીકરો કે બંને એક જણનાં જ નામ ?—એ શંકાને શંકા-દશામાં રાખવી પડશે. આ શંકા મહારા એ લેખમાંની જ ફરી રજૂ ૧૭ વર્ષે કરી (ફરીથી).

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૦—૨૧-૧૧-૩૦ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : દયાશંકર કવિ (ખંભાત)-કાડં.

અપ્રમુદ્ધશબ્દપ્રકાશ નામનો એક ગ્રંથ છે હેમાં બાપ શબ્દ વપ્રઃ ઉપરથી કાઢેલ છે-ને હેમચન્દ્રના કાશનું પ્રમાણ આપ્યું છે. વપ્રઃ પ્રાકારોષસોઃ । ક્ષેત્રે તાતે ચયે રેણી ।

આ વચન જમિયાન ચિન્તામાં જડતું નથી. વપ્રના બીજા અર્થ છે. તાત નથી આપ્યો. તો હેમચન્દ્રનો બીજો કોઈ કાશ છે ?

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૦ ૨૫-૧૧-૩૦ : મંગળવાર : કાગળ લખ્યા : દયાશંકર કવિ (ખંભાત)-કાડં.

જવાબ. વપ્રઃ પ્રાકારોષસોઃ । ક્ષેત્રે તાતે ચયે રેણી । એ પંક્તિ અમરકાશની ટીકામાં 'હિત દેમઃ' કરીને છે. બીજા કાશો હેમચંદ્ર ઉપલબ્ધ. વપ્ર=બાપ જડતું નથી. ધ.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૦ ૬-૧૨-૩૦ : મંગળવાર. : જન્મેન્દ્રગડકરની રૂમમાં—મળ્યા.

(c) મરાઠીમાં જાણીતું (૨૩) છે તહેમાં ચ ફર્યાદી આપ્યો ? 'પૂજ્ય'. તો કહે ખબર નથી. અર્ધ+દ્વિતીય હોય ?—કાણે જાણે.

૧૦ સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૧-૧૨-૩૦ : મંગળવાર.

રહવારે નવ વાગ્યે-હોડતો-રામભાઈને ઘેર-મળ્યા.

(a) આજના T. of I. માં Derivations, વિશે મ્હારા ચર્ચાપત્રના ઉત્તરમાં એક આપ્યું છે-આતરસુંખાથી 'વિચિત્ર વ્યક્તિ' તખલ્લુસથી. હેમાં કેટલાંક ચિન્ત્ય વાનાં ॥ તે ચર્ચા.

અર્થતુનીય=અર્થ તુનીય ચેવામ ખેત્રીભું અર્ધ એમ-મઢી છે. એમ કાંઈક વાકરણમાં કે સાહિત્યમાં પ્રયોગ છે એમ રામભાઈએ કહ્યું-સોધી કાઢશે. College-(a) જ્ય-ત દવેને અર્થ તુનીય સં. પૂછ્યું સં. માં એ પ્રયોગ છે? Vichitra Vyakta નું ચર્ચાપત્ર T. of I. માં બતાવ્યું. હેને વાદ આપ્યું અર્થપદ્યમ=૪૬ એમ શ્રીભાષ્યમાં એક quotation માં છે; તે હેની કને text-book હતી તેમાંથી કાઢીને બતાવ્યું. એ મનુસ્મૃતિનું હતો એમ હેણે કહ્યું; જો કે હેનાં index માં તો યુત્તવ: નીચે છે.

૧૧ સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૮-૧૨-૩૦ : ગુરુવાર.

૧૧ Hicernle નું Gaudian Grammar હેમાં મઢી, ડોહની વ્યુત્પત્તિયો તેમ જ ઊડ, ઢોંચા ઇ. ની છે. મ્હારી વિરુદ્ધ બધું જાય છે. પરંતુ-ભૂલ કરો તો કમ્પ્યુ કરીશ-પણ હજી 'મંશોધન'ની જરૂર છે.

૧૨ સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૧-૧૨-૩૦ : રવિવાર. મુંબઈ સમાચાર લીધું. લીલા મુનશીનું દોરેલું "નરસિંહરાવ"નું રેખાચિત્ર વાંચ્યું. મ્હારા દોષો, ખગ અને ખોટા (એટલે વક્રદર્શને જોયેલા), તેમ જ ગુણ નોંધ્યા છે. સુશીલાને ન્યાય આપ્યો છે. લવંગીને ન્યાય અને અન્યાય આપ્યાં છે. લવંગીયી નોંધ લેવી અસકય છે.

૧૩ સાન્ડાકુંઝ—તા. ૩૦-૧૨-૩૦ : મંગળવાર.

(a) કમગાચકર ત્રિવેદી (મુરતની College ન્યાણા) પંદરથી આજે રામભાઈને મળવાને આવ્યાંતા હેમણે ડાહસભાઈનાં 'અભિ-નવકલા'નાં અધલોકનની વાત કરી, કહે:-"નરસિંહરાવભાઈનાં

હાની ક્ષતિયો શી રીતે રહી હશે?"-રામભાઈએ બધું દ્રઢકામાં કહ્યું. એ આભાસક્ષતિયો છે તે સકારણ બતાવ્યું એટલે કમળાચંદરે કહે--"હા, એ તો અત્યારે સમજાયું. કાંઈયે એ બતાવવું જોઈએ. રામભાઈ ચૂપ રહ્યા.

સા-ટાકુંઝ—તા. ૪-૧-૩૧ : રવિવાર.

(c) લીલા મુનશીનું રેખાચિત્ર કોઈનું "બાદરાયણ" નામથી જાણેલું રામભાઈને વાંચવા આપ્યું. "બાદરાયણ" તે વ્યાસ-તેથી બાનુચંદરે વ્યાસે એ નામ ધારણ કર્યું હોય એમ રામભાઈનો તર્ક છે.

સા-ટાકુંઝ—તા. ૧૪-૧-૩૧ : બુધવાર : કાગળ આપ્યા :

દુર્ગાચંદર કે. શાસ્ત્રી (દાદર) કાઠ

(ગર્ભ કાલે આવેલું-પેટી જખાડતાં બાળ દીકું !)-મનુસ્મૃતિમાં જેમ બર્ધવચ્ચમ છે તેમ-પારસ્કરગૃહ્ય સૂત્રમાં બર્ધવષ્ટ અને બર્ધસપ્તમ મળે છે; અને વ્યાકરણ મહાભાષ્ય ઉપરના કૈવટના પ્રહીપમાં બર્ધ-તૃતીય છે-એમ શ્રી મોહનલાલ નિર્ભયરામ શાસ્ત્રી કહેતા હતા.

સા-ટાકુંઝ—તા. ૧૬-૧-૩૧ : સોમવાર

University Library-પ્રો. વેંકયુકર હજી નહોતા આપ્યા. હજી ૪ માં પાંચ કમ હતી. હું બેઠો. એ આપ્યા.

(a) Bhagavati સં. મહેં પૂછેલા પ્રશ્નોના ખુલાસા વીગતવાર કર્યા. ચર્ચા બંનેએ કરી.

(i) Pischel માંથી બતાવ્યું મળે. એ Weber થી જૂદો પેડે છે, દિયટ્ટની બા. માં એ દ્વિબર્ધમાંથી કાઢે છે.

(૨) ગમે તેમ હોય. પણ 1½ માટે બર્ધ-અમુકમ એ idiom છોડવી પડશે.

જ-દઃશાસ્ત્ર-ગુજ. જોડો વિશે ઐતિહાસિક evolution બતાવનાર કોઈ ગ્રંથ છે? મળે પૂછ્યું. મહેં કહ્યું મળે બબર નથી. J. B. B. R. A. S. માં હેલે એક ગ્રંથ edit કરવા માંડ્યો છે તે તરફ મહારૂં લક્ષ્ય બેઠું.

સાન્ડાક્રેઝ—તાં ૨૪-૧-૩૧ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા :-

Prof. H.D. Velankar (Bombay)

જાતિજાતસમુચ્ચય વિશેના ત્હમારા (J. B. B. R.ના) લેખમાં.

ગીતિ વિશે notes માં છે કે 3rd અને 7th ગણ પાંચ-માત્રિક હોય ને તે માટે હેમચન્દ્રના જન્દોડનુસાસનનું reference આપોછો. હેમ. ના જં. માં ભોત્તાં તો જુદું જણાયછે. ગીતિમાં તો 5 માત્રાનો ગણ નથી પણ ત્રીજો ગણ પાંચ માત્રાનો, સાતમો ગણ પાંચ માત્રાનો, અને ત્રીજો તથા સાતમો પાંચ માત્રાનો—એમ હોય ત્હોનાં ત્રણેનાં જુદાં જુદાં નામ આપ્યાં છે તે આ પ્રમાણે :-

1 7th ગણ of 5 માત્રા : ત્રિપુલ્લન્દ

2 3rd „ „ સલિતા

3 3rd & 7th both,, મદિકા

મ્હને તો આ બધી varieties કેવળ erratic evolutions લાગે છે—: they murder the true rhythm of ગીતિ. જતાં એ ભેદ છે તે છે.

સાન્ડાક્રેઝ—તાં ૨૫-૧-૩૧ : રવિવાર : કાગળ આપ્યા.

હેમચન્દ્રના જન્દોડનુસાસનમાંના ગીતિનાં લક્ષણનું reference આપ્યું છે તે વિરહાદિકનું નથી. તે તો જં. અનુ.ની બદિકા છે ઇ. મ્હેં લખેલું—તે પોનાનું omission કબૂલ કરે છે. આવંતા installmentમાં સુધારો મૂકશે.

T. of I. રજવારમાં આપ્યું. ગાંધીજી છટપા. (8 A. M. વાગ્યે છટશે). A. I. C. ની Working Committeeના મેંબર ૧-૧-૩૦ ને રોજથી દતા તે સર્વે છટવાના; unconditionally આમ છે. પરંતુ હેવ એ છે કે Irwin વાળી યોજના વિશે મસ-લદત થઈ સકે તે માટે; અને આજા Irwin જતાવે છે કે દમારી

Sincerityના પ્રતિધ્વનિમાં Civil Peace સ્થપાશે. (અર્થાત્ Civil Disobedience બંધ થશે) આ ઉપરાંત A. I. C. W. C. ને ગેરકાયદે ઠરાવી'તી તે પણ રદ થઇ.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૬-૧-૩૧ : સોમવાર.

આ વાંચીને મહેને ખરો આનન્દ થાય છે, પરંતુ એક બધ રહે છે. ગાંધીજી પોતે એમ તો આંચક નહિં રાખે કે આમ ગણતર જણા જ છૂટે અને મહારા અનુયાયીઓ હજી જોલમાં રહે તે મહારે ઇશ નથી. આશા છે કે તેમ નહિં કરે. એ એક પક્ષે હઠીલા છે તેમ બીજે પક્ષે શાણા પણ છે—જોધયે શું થાય છે તે.

રહવારે જયસુખલાલનો ન્હાનકો આવ્યો ને પુસ્તક આપી ગયો : “પૂજારીને પગલે”—હેમણે પ્રગટ કરેલું, ‘નનુભાઈને’ તા. ૨૫-૧-૧૧ એમ લખીને. મહે ઉપકાર ક્રહાવ્યો. શામળદાસ ગાંધીના ‘કર્મભૂમિ’માં કકડે કકડે લેખો આવેલા તે સંગ્રહી, પૂરા કરી સુધારીવધારીને આ પ્રગટ કર્યું છે. આ પુસ્તક proscribe થયું છે—હેલું સંદિગ્ધ વિધાન પ્રકાશકનું જણાવે છે.

લખાણ ખરેખરું આકર્ષક અને original શૈલીનું—વિચાર તથા વાણીની શૈલીનું—જણાય છે. વાંચી ગયા પછી વિશેષ ખાતરી થશે.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૩૦-૧-૩૧ : શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા : મોહનલાલ દક્ષીયંદ દેસાઈ (મુંબાઈ)

જવાબ. મુંબઈ મંત્રી સં. માહિતી :—

(a) એ કલ્પદેવના રાજ્યમાં અણહિલવાડ પાટણમાં સં. ૧૧૪૬ માં મહા અમાત્ય હતો. નિશ્ચિત વાત છે. પ્રમાણ—હરિભદ્ર-સંસ્કૃત યોગદષ્ટિસમુચ્ચય : તાડપત્ર પર લખાયો તેની અંતની પ્રશસ્તિ :—

સમાપ્તોડય યોગદષ્ટિસમુચ્ચય : કૃતિ : ચેતુર્ભિહોતચાર્યદર્શિમદસ્યેતિ ॥
 શ સંવત્ ૧૧૪૬ કાર્તિક સુદિ... કર્ણદેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે મહામાત્ય-

સુંજાલવટ્ટાવસ્થિતે એવંકાલે પ્રવર્તમાને રૂઢેવ ધોમદળહિલપાટકાઃ:.....
(See Peterson : Fifth Report, April 1892-March 1885, Appendix I, Extracts from Palm-leaf mss. preserved at Anahilwad Patan No. 14, P. 29.)

આ પ્રત ૧૯૩૦ ના ઇસ્ટરમાં પાટણમાં જોરપલા વડોદરા રાજ્ય પાંચમી પુસ્તકાલય પરિષદના પ્રદર્શનમાં મો. દ. દેસાઈએ મૂકેલી હતી; ને તે હેમણે જાતે જોઈ હતી.

(b) તે કૃષ્ણાં સુધી મંત્રી રહ્યો હેનું પ્રમાણ ઉપરના સમય ઉપરાંત નથી મળતું.

(c) પ્રજા-ધર્મિ-તામણિમાં જે વાત આવે છે, (મુંજલ સં.) તે જ બીજો આધાર.

(d) હરિભંદ્રસંસ્કૃત મલ્લોગપચરિત્ર તથા ચન્દ્રપ્રભસૂરિની મંત્રીશ્વરોની વંશાવળી છે. તહેમાંથી કાંઈક જડશે. એ બાજત વડોદરાવાળા પંડિત લાલચંદ બગવાનદાસ કનેથી માહિતી મળશે-તેને પૂછજો.

સાન્ડાઈઝ—તા. ૯-૨-૩૧ : સોમવાર. Convocation Hall, ૫-૪૦ p. m. વાગ્યે બાપજી સર કયું.

[“આણી” કાવ્યના interpretation વખત મહેં પૂરું થતે બતાવ્યું કે આ કાવ્ય subjective નથી, objective છે, જનાં પરલક્ષી કવિયે પણ પાત્ર સાથે ભાવમાં તદ્દપ થવું જોઈએ તો જ સફળકૃતિ થાય-અને તેટલે અંશે subjectivity-આત્મલક્ષી અંશ-આવે જ.]

સાન્ડાઈઝ—તા. ૧૯-૨-૩૧ : ગુરુવાર.

આણીદશકર આવ્યા. અચાનક જ ! બનારસથી તીકગાપું ? તદ્દનાં તોફાનની ત્રાસગર્જક હડકોટ હતી.

(a) આજ મ્હારું બાપજી છે તેથી શેકાવા છે; કાને મલિસર જશે.

(Convocation Hall—બાપજી ૧૩ કલાક આંધુ. વખત ગયો તે ખજાર ના પડીના મહેને કે ન ઓતાઓને. રાણીનાએ આણુંદશંકરને ચિટ્ટો વચમાં મોકલીને સૂચવ્યું. તેથી આણુંદશંકર બીલા થયા. મહારે માટે vote of thanks રજૂ કરતે ચર્ચા વિદ્વાતાલરી કરી. મહારા મતથી એક બે બાબતોમાં જૂદા પડ્યા— મુખ્ય એ જ કે—હૃદયત્રિપુરીના નાયકનાં બાવપરિવર્તનોમાં વખતે વખતે આત્મવંચના જેવાં ચતુર્થ પાત્રનાં વચનો મેં કહ્યાં તે વસ્તુતઃ તેમ નહિ—પણ માનવહૃદયના બાવયુદ્ધના—પ્રમુલ સ્વરૂપ અને નિર્મળતાના—પ્રકાર. મહારા વ્યાખ્યાનની પદ્ધતિ હેમણે વખાણી—માત્ર ચર્ચા નહિ, ચર્ચાને અંતે કાવ્યના અંશોનું ઉદ્ઘાટન અને હેના પ્વનિ ઇ. ઇ. તું દર્શન કરાવ્યું. આ કાવ્યને મહેં Dramatic Lyric કહ્યું—તે આં ને સર્વાંશે સ્વીકાર્ય હવું.

વળી કાવ્યની ગુણપરીક્ષા માટે કવિની યોગ્યતા વિશેષ બતાવીને કહ્યું કે નનુભાઈ કવિ છે ને સાથે કદરદાન છે

(મહારા નામ માટે નરસિંહરાવ એક બે વાર કહીને પછી નનુભાઈ જ ફહેવા લાગ્યા).

એ વીશેક મિનિટ બોલ્યા.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૨૦-૨-૩૧ : શુક્રવાર : આણુંદશંકર જોડે મોટરમાં વાતો થઈ તે—

ત્રીકમદાસનું ચરિત્ર આજે મળ્યું છે. હેમાં પેલા કાકિયાવાડીના પત્રમાં મહેને તથા આં ને નરસિંહ મહેતાના કૃષ્ણદર્શનના ચમત્કારનો ખુલાસો. France ઇ. થી આપવા માટે જડવાદી વાતાવરણની અસરવાળા કલા છે તે પણ હેમણે વાંચ્યું છે. ચર્ચા કરી.

આં ફહે-મહેં એ રાસદર્શન માટે France ની કલ્પના મૂકી છે તે ચિત્રના રૂપે નહિ. પણ એમ હોય એ સંભવ પણ મૂક્યો છે. ઇ જરાક હિભવપક્ષદક્ષિણ જેવું બોલ્યા.

ટ્રેનમાં બેઠા. ત્યાં આણંદચંકર સ્વસ્થ થયા પછી “હૃદય-
ત્રિપુટી”ના અંત ભાગમાં—

જે પ્રેમ એક જ હતો બહુ રંગ ધારી,

તેનો જ આ અસલ રંગ રહ્યો ઝળેળી.

એ પંક્તિયો છે-તે વિશે મ્હેં પરમ દક્ષાકર્તા બાપશુમાં
એક critical સામ્ય રજૂ કરેલું તે કહ્યું: બવબૂતિની પંક્તિયોમાં
કરુણ શબ્દને બદલે પ્રણય મૂકીને કહિયે,

एको रसः प्रणय एव निमित्तमेवाद्

मित्रः पृथक् पृथग्निवाधयते विवर्तान्

તો આ કલાપીની પંક્તિયોની કલ્પના બરોબર પ્રતિબિમ્બિત થાય.
હ. ત્રિ. કાવ્યમાં-ચંચલતા, ચલચિત્તતા, પશ્ચાત્તાપ, પ્રેમપરવશતા
છ. વિવર્તો છે તે એકરંગી મહાન પ્રેમના જ વિવિધ રંગો છે.-આ.
ને આ પ્રકારનું દર્શન મધ્યુ લાગ્યું.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૨૪-૨-૩૧ : મંગળવાર : 1 to 2-30p.m.

M. A. Class—

(a) “લિરિક”માંની ચર્ચાને અંગે કવિતાની ઉત્પત્તિ emotion
માં ખરી વર્ડસવર્થને મતે. પરંતુ એ એકદેશીય દર્શન છે. શુદ્ધ
narrative છ. કાવ્યનો સંગ્રહ થતો નથી. અભ્યાસિ થાય છે. તે
માટે જગન્નાથ પંડિતનું લક્ષણ-રમણીયર્થપ્રતિષાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ એ
એ હું સ્વીકારું છું.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૨-૩-૩૧ : સોમવાર : કામળા આબ્યા.
બુદ્ધિપ્રકાશ. (૧૯૩૧).

આ અંકમાં બે લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે—

(a) મૂર્ધન્યતર ૩-૬ વિશે-મંત્રિરાજવાળા સામી.

(b) ત્રીકમદાસ ચરિત્ર વિશે હીરાલાલ પારેખનું “અવલોકન”

(c) માં મારા તરફ સંબંધતાથી અને માનવચિત્ર ચપ્પીને લખ્યું

છે. “નેડળી” વિશેના લેખ ૧૮૮૮ તથા ૧૯૦૫ના દેના ભેવામાં

જ ના આવેલા, હેના જન્મ પહેલાંના હોદ્દા, અને મહારી કને માગેલા ત્યારે સા. પરિષદના report નું reference આપેલું. તે રિપોર્ટ અપ્રાપ્ય છે.

(b) માં નટવરલાલનું ખંડન સારી રીતે કર્યું છે—પર્વત મહેતાને ઘેર નરસિંહ મહેતા ગયેલા તે પ્રસંગની સાલ સં. ૧૫૦૧ નટવરલાલ ખતાવે છે. તે એક કવિના કાવ્યમાં તેથી વર્ષો મોડી સાલ છે. આમ ખરી સામગ્રીને અજાણે તર્કો વ્યર્થ છે.—છ.

સાન્દાકુંઝ—તા. ૭-૩-૩૧ : શનિવાર : કાગળ આવ્યા : વિધુ-શેખર ભટ્ટાચાર્ય અને બીજા આઠ જણા (શાન્તિનિકેતન) છાપેલો પત્ર—૮ મી મે ને દિવસે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને ૫૦ વરસ પૂર્ણ થશે તે ખાતે celebration કરવું છે—કંઈ લેખ માગે છે. રવીન્દ્રનાથની કવિતા, દેશસેવા, વિશ્વસેવા, વિશે જે લાગે તે લખવું.

સાન્દાકુંઝ—તા. ૧૬-૩-૩૧ : સોમવાર. રામભાઈને ઘેર. ગાંધીજીને મળવા માટે વ્યવસ્થા વિશે બધી વાત મેં કહી. અત્યારે સ્વામી આનંદને મળ્યો ને શું કર્યું ત્યાં સુધીની. મહારે તો માત્ર જરાક મળવું છે ને એક વાતું ફેરવું છે—તે શું તે તદ્દમને હમણાં નહિં કહું, સુસીલાને પણ નહિં કહું. એ બધું તે વખત જણાશે.

સુસીલાએ આમ્રહમી પૂછ્યું તેથી મહેં હેને કહ્યું. ગીતને અંતે અન્તિમ શ્લોક યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ છ. છે. તે રૂપાન્તર કરીને આમ મૂકીને આપવાનું ધાતું છે. યત્ર યોગેશ્વરો ગાંધી વલ્લભઃ કર્મધારકઃ । તત્ર શ્રીવિંજયો etc.

() પછી વળી નીચે પ્રમાણે draft કર્યો :—

કરાચીનો મહાસભામાં પ્રયાણ કરતા મહાત્માજીને—

... મોદનો ગત્ર-ઝોકેયો વલ્લભઃ કર્મધારકઃ ।

... તત્ર શ્રીવિંજયો મૂર્તિર્મુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥

જયદા મોહન નૌકેશ, કર્ણધારક વલ્લભ;
ત્યાહા શ્રી, જય ત્યાહા, જૂતિ, નીતિ નિશ્ચલ માનું હું.

આશાવાદી અદ્યપાત્મક

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧૭-૩-૩૧ : મંગળવાર :

ગાંધીજીને આપવાના શ્લોક વિશે લખી ચંકા થાય છે :
કપતાન અને સુકાની એ બેના અધિકાર ઇન્નાં સ્વરૂપ શા? ગાંધી-
ને વલ્લભને કેઈ પદવી યોગ્ય થાય? કુલ મુખ્ય અધિકાર તો
કપતાનનો—ને ગાંધી તો ગૂઢચાલક. આ કારણથી પૂર્ણરૂપકનો ત્યાગ
કરીને, પ્રથમનો draft જ રાખવો—

‘યત્ર યોગેશ્વરો ગાંધી વલ્લભઃ કર્ણધારકઃ ।

એમ મનમાં થાય છે. હજી નિર્ણય ઉપર અરાતું નથી, જોઈ-
છું—કાલ્યુ સુધી શું સહે છે તે.

સુશીલા તો આમ પૂર્વવત્ ફેરવવાની હા ફેરે છે.

કાગળ લખ્યા : H. D. Velankar (Bombay).

(a) Pischel સં. મહારી જૂલ્ય સુધાર્યા માટે ઉપકાર
માન્યો. મહેં articleમાં સારા ફેરફાર કર્યા તે લખી મોકલ્યું—
વીગતવાર.

(b) બોલી તે અમળતું પૂર્વરૂપ crude—એ મહારા તરફને
તદ્મારી તરફથી પ્રિય બળી તેથી આનંદ થયો. મહેં તદ્મારો પત્ર.
III Lectureમાં વાંચી સંભળાઓ દતો. પણ કોઈ લખણસુધારી
criticનો લેખ આવ્યો તો તહેમાં લખે છે કે મરાઠી સાહિત્ય
(કવિતા)ના ઇતિહાસનું કાષ્ઠપત્ર પુસ્તક જોયું હોત તો એ વાત
જણાત—તો હું પૂછું છું કે હેતું કોઈ પુસ્તક તદ્માને જણ્યું છે! (એ
માણસે પુસ્તકનું નામ લખ્યું નથી)—મહેને લખશો.

રામભાઈને ગાંધીજીને આપવાના શ્લોકના એ draft બતાવ્યા :

(૧) મૃગ યોગેશ્વર વાળો (૨) બાજ. સ્વરારે ફેરવેતો. મૃગ જ

હીક ગયો. પણ કર્ણધારકને બદલે બીજું કાંઈક વિશેષણ હોય તો
હીક-વિચાર કરીને રહાજો કહેશે.

રહાજો રામભાઈ આવ્યા-સાઠા પાંચેક વાગ્યે.

(૧) વલ્લભજી ધુરંધર: એમ હેમણે સૂચવ્યું. મહે' સ્વીકાર્યું'.

સાન્ડાઈઝ—તા. ૧૮-૩-૩૧ : શુધવાર.

હમે (મુશીલા, હું, પ્રેમલ) ૬-૪૦ a. m. વાગ્યે મોટરમાં

બીપડી પારણ.

ગાંધીજી ૭ વાગ્યે આવ્યા-વચલા ખંડમાં જૈરાં બરાઈ ગયાં
હતાં-એકાં હતાં. ગાંધીજી માટે ગાદી તક્રિયા પાથરેલું બિંચું લાંબું
આસન ક્યું હતું, અર્થાત્ હમારે સ્વતન્ત્ર રૂમમાં મુલાકાત
અશક્ય હતી.

થોડીવારે સ્વામી આનંદ આવ્યા. મહારો હાથ પકડીને મહેને
એચી દોરી ગયા ને ગાંધીજીની સંમુખ બિભો કર્યો. મુશીલા ને
પાછળ પ્રેમલ મહારા ફહેવાથી આવ્યાં.

ગાંધીજીને મળ્યો. તબિયત ખૂબી (નમસ્કાર કર્યા પછી) તો
ફહે-એ તો ચાલે છે તેમ ચાલે છે.

'બહેનો' પોતપોતાનું સૂતર આપવા લાગી. વચમાં લાભ મળતે
મહે' કહ્યું : મહારું સૂતર આપું? કહીને ચિટ્ટીવાળું કવર હાથમાં
મૂક્યું. જરાક નજર કરી. બીજાં સૂતરો આવતાં ફહે : તદમારું
સૂતર હમણાં જોઉં છું હો.

પ્રેમલને આગળ બોલાવી પ્રશ્નામ કરાવ્યા. હેણે autograph
book તથા f. pen ધર્યાં. મહે' કહ્યું. "હેનો મનોરથ છે." તરત
સહી કરી. પછી એક Jewess જેવી છોકરીએ પોતાની book
પ્રેમલ મારફત આપી. હેમાં સહી કરી. એક વૃદ્ધબાઈએ કાગળનો
કડકો સહી માટે આપ્યો. પ્રયોજન પૂર્યું. કહ્યું-પણ સમજાયું નહિ.

મહારી ચિટ્ટી બિલાડીને ગાંધીજીએ વાંચી :—

કરાંચી મહાસલામાં પ્રયાણ કરતા મહાત્માને.

યત્ર યોગેશ્વરો ગાંધી વાલમથ ધુરંધરઃ ।

તત્ર ધ્રોવિંજયો મૃતિર્ધુવા નૌતિર્મૈતિર્મમ ॥

જ્યહાં યોગેશ છે ગાંધી, અને ધુર્ધર વલ્લભ,

ત્યાં શ્રી, જય ત્યાં, ભૂતિ, નીતિ નિશ્ચય માનું હું.

આશાવાદી અલ્પાત્મા

સાન્તાક્રુઝ—તા. ૧૮-૩-૩૧.

(આ પાછળ નોંધેલ છતાં હેવટનું રૂપ હોઈ અહિં ફરી નોંધ્યું)

ગાંધીજીને મહેં કહ્યું : દામાં કાંઈ અસ્કરી નથી.

સુ. ફહે : મનની ખરી લાગણી છે ત્યાં અસ્કરી ના હોય.

ગાંધીજી વાંચીને ફહે : દામાં મદારે માટે થોડો વિનોદ તો

હો ને ?

હું : Serious મનના ઉદ્ગાર છે.

ગાંધીજી ફહે : વલ્લભભાઈ વાંચીને ખુશ થશે.

હું : એ આખા છે ? તો ફહે : આવવાના છે.

હું : તો જરૂર હેમને બતાવજો.

એક નોંધતું રહી ગયું. આ બધી વાત થવાની પૂર્વે જ હું ક્ષણવાર સંખુબ ગિમો અને ગાંધીજીએ મદને આમદ કરીને પોતાની ચક્રમાં જમા હતી તે વધારે કરીને મદને પ્લસાજે બેસાડ્યો. મહેં કહ્યું : અહિં ના હોઈ. છતાં બેસતું પડ્યું.

સાન્તાક્રુઝ—તા. ૨૨-૩-૩૧ : રવિવાર.

રદવારે કાન્તિ આપ્યો. કનેરચંદ મેધાણીનું એક કાવ્ય—

“કાષ્ઠનો લાડકવાયો—” નામનું ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના અંકમાં આવેલું મદને બતાવ્યું—ગાયું. બહુ જ pathetic અને touching છે. ગાતો મદને સભાગીને મુશીકા અને કાન્તિને પણ આખંધમાં આસુ આપ્યા—મુશીકા તો ખૂબ રોઈ.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૩૧-૩-૩૧ : મંગળવાર.

રામનારાયણ પાઠક આભ્યા. કલાકેક બેઠા. બહુબહુ વાતો થઈ-

(a) ગુજ. વ. સો. એ રામનારાયણને ગુજરાતી બાકરણ રચવાનું કામ સોંપ્યું છે. (ચોગ્ય માણસ પસંદ કર્યો).

(c) રામનારાયણને આધુનિક સાહિત્ય વિશે બાપણુ ગુજ. વ. સો. તરફથી કરવાં છે. તે માટે મદદ થાય કરીને-‘કલાપી’- હૃદયત્રિપુટી વિશેનાં મ્હારાં બે બાપણોની full notes મ્હારી કને હતી તે આપી. હેમાં એક વાનું ઉમેર્યું :—

(a) ‘કલાપી’માં સ્ત્રીપુરુષના સંબંધની ભાવના પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોમાંથી અંશતઃ હતી. પરંતુ બોલ્ન્યબોક્તા એ સંબંધની ભાવના કાલિદાસાદિક અન્ય કવિઓમાંથી પ્રાપ્ત કરેલી પુષ્ટ થઈ છે- પાશ્ચાત્ય sex literature હાલનું છે ત્હેનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ જૂઠું છે.

(d) મેઘાણીનું કાવ્ય-‘કાઈનો લાકડવાયો’ ક્રિયા અંગ્રેજી મૂળ ઉપરથી છે, Somebody's Darling એ કાવ્ય કા’નું હૃદ્માં છે, તે રામનારાયણને ખબર નથી. પણ એ માને છે કે માત્ર સૂચિત નહિં પણ બહુ ભાગે adaptation જ છે.

(e) એ કાવ્યમાં બે રથબે Bridge of Sighsમાંની કંપના તો ખાસ સ્પષ્ટ છે—

(૧) કરજોકામણુ કરજો.

(Br. of S.માં Cross her hands humbly over her breast).

(૨) વીખરેલી લટો સંકેલો—Loop up her tresses escaped from the cap—તે મ્હેં જતાંબું. રા.એ તરત સ્વીકાર્યું.

(f) “દેવયાની” કાવ્યમાં રામનારાયણે કરેલા અર્થ મ્હેં ખોટા ગણ્યાંબ્યા છે તે હેમને ખબર પડી હતો. મ્હને પૂછ્યું—અતાવો. અતાવ્યા—

(i) ગ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણ્ય.

હેમાં 'રસિકનો પદ' એમ હેમણે લીધું છે. ખરું તો-રસિકનો અગ્રણી (દક્ષિણ પવન)-એ ખાલાના પદને નૃત્યમાં ગ્રેરે છે, એમ જોઇએ-તરત હેમણે કળૂત ક્યું કે એ જ ખરો અર્થ છે.

(દ) રસિકના પરીખનો લેખ "ટુંકી વાર્તા" વિશેનો પ્રસ્થાનમાં છે તહેમાં મ્હારી remarks લખેલી નજરે પડવાથી જોવાની પરવાનગી માગી. મ્હેં જોવા દીધી મ્હારા અને આશ્વિંદ-શંકરનાં વચનોમાંથી ઊતારા કે કર્વાથી તર્કદોષ થાય છે તે મ્હેં કહ્યું. કાંઈ બોલ્યા નહિ.

(h) કેશવલાલ ધ્રુવના 'હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન'ના editing ઉપર રામનારાયણે સખળ પણ સખ્ય પ્રહાર કર્યા છે તે વિશે વાત હેમણે કાઢી. મ્હેં કહ્યું-scholar છે છતાં un-scholarly પદ્ધતિ કેમ એ વાપરતા હશે તે સમજાતું નથી.

સાન્ઠાકુંઝ-તા. ૧ સી એપ્રિલ ૧૯૩૧, શુક્રવાર.

સંમળણની office-વાતોચીતો.

(a) 'જિન્સ' ચખ્ખુ 'કૌમુદી'માં તથા ડેલરરાયમાં sex માટે વપરાવા લાગ્યો છે-તે શું? પૂછ્યું.

સં. ફહે-નજો જ ઊપજાવ્યો છે. Dictionaryમાં જોયું. જિન્સ=genus etc. છે, sex નથી.

સાન્ઠાકુંઝ-તા. ૬-૪-૩૧ : સોમવાર : કાગળ આવ્યા : વિનોદિની (અમદાવાદ)-કાઠ.

"હમારે તરંતર પડી છે-શમળા કે શમડી? (પક્ષી)-તદમતે ન્યાયાધીશ નીમ્યા છે, ઇ.

ખીજે પ્રશ્ન-"આમ કરે તો, ધૂળ નાંખી" હેમાં ધૂળ નાંખરાતું significance શું?

સાન્ઠાકુંઝ-તા. ૭-૪-૩૧ : મંગળવાર : કાગળ લખ્યા : વિનોદિની (અમદાવાદ)

જવાબ.

“કો'ને કો'ને તકરાર છે? પક્ષકારોનાં નામ જણાવ્યા વિના મ્હને (હસ્ત'ધિ'વાળો) ન્યાયાધીશ નીમ્યો છે તે ખાતે મ્હારો વાંધો ખતાવીને હું ત્હમારા તકરારી પ્રશ્ન વિશે જો જાણું છું તે કહું છું:—

(ક) શમળી—(જ) શમડી—બંને શબ્દો પ્રચારમાં છે. ક્રિયો ખરો ને ક્રિયો ખોટો તે, શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણેલી નથી તેથી, કહેવું અશક્ય છે. પરંતુ વ્યવસ્થા આમ છે; નાગરો (ક) કહે છે, ઇતર લોકો (તેમ જ તે લોકોના સહવાસ અને પાસ લાગેલા કાષ્ઠક નાગરો પણ) (જ) ઉચ્ચાર કરે છે. મ્હને લાગે છે કે (ક) વાળો ઉચ્ચાર મૂળમાં હશે, અને એ કારણથી (જ) ઉચ્ચાર પ્રમટ થયેલો. કારણ ૧ છું : કનો ઉચ્ચાર કરતે જીભને બહુ વધારે વાળવી પડે. ૨ જી, જી એ પ્રત્યય હશે એમ કાંઈક લાસ થયો હોય—અચાત લાસ.

ટીપ :—શમળી—તે પક્ષી kate માટે આ ચર્ચા છે. શમી નામના જાડ માટે નહિ.

ખીજડો (શમી) એ જાડ મટિ શમડો શબ્દ સંભળાય છે ખરો. તે શમીનહો પ્રત્યય ઉપરથી હોય. અને ઉપરનો ભ્રમ શમડીમાં 'ડ' પ્રત્યયનો તે ઉપરથી થયો હોવાનો મંભવ કાંઈક હશે.

[જાતુસુખરામ અને ભરતરામના કાશમાં શમડી શમળી એમ બંને શબ્દ આપ્યા છે. એ કાશ ધણીવાર ઉપયોગી છે, તેમ ધણીવાર અવકર મૂલ્યોવાળો પણ છે. તેથી પ્રમાણભૂત કાશમાં હેની ગણના થાય કે કેમ તે શક્ય છે. ઉપયોગી કાશ છે ખરો.]

(૨)

“ ધૂળ્ય નાંખી ”

‘આમ કરે તો ધૂળ્ય નાંખી’ (rather આમ ના કરે તો ધૂળ્ય નાંખી)—એ વચનમાં કાંઈના ઉપર ધૂળ્ય નાંખવી એ તિરસ્કાર-પ્રદર્શક કૃતિ છે તેથી-હેવો લાવ દર્શાવવા માટે દર્શો એ મ્હારો તર્ક છે. [દાંકપિછોડો કરવાને માટે ‘ધૂળ્યની પોટલી નાંખવી’ એ વચન તો જૂદાં-પ્રકારનું છે; મંદગી ઉપર ધૂળ્યની પોટલી નાંખી તે ઉપરથી એ થયું હશે. પણ અત્યારે એ અપ્રાસંગિક છે.]

કાગળ આપ્યા : ગુ. વ. સો. સેકે. (અમદાવાદ)

“ગુજરાતી સાહિત્યનો રેખાત્મક ઇતિહાસ” જૂદા જૂદા વિદ્વાનોને વિભાગ સોંપીને લખાવવાનું ગુજ. વ. સો. એ ધાર્યું છે. તે વિશે અભિપ્રાય માગે છે-યોજનાની વીગત આપી છે અને હેમાં x નિશાની કરેલાં પ્રકરણ લખી આપશો કે કેમ? ને તે માટે પારિતોષિક કેટલું લેશો?—તે પૂછે છે.

[x નિશાની કોઈ પણ ઠેકાણે કરેલી નથી.] યોજનામાં આદ્યમાથી ૧૪ મા સૈકા સુધીનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય-એમ છે. હું એ સૈકાની ભાષા ગુજરાતી માનતો જ નથી.

કાગળ લખ્યા : ગાંધીજી (અમદાવાદ).

ઉત્તર.

“માન્યવર મહાત્માજી

આપનો તા. ૬-૪-૩૧ નો પત્ર આજ બપોરે મળ્યો. વાંદરાનું સરનામું કરેલું હોવાથી વિલંબથી પહોંચ્યો.

આપે મોકલેલી ભજનની ગ્રંથ પણ મળી. આશ્રમભજનાવળીમાં એ મહેં નોઈ પણ લીધું.

આજ કેટલોક સમય શ્રમ કરીને એ ભજનનું ભાષાન્તર કયું” તે આ પત્ર સાથે મોકલ્યું છે. ‘પ્રેમસ જ્યોતિ’વાળા ભજનની ખૂબી તો નથી જિતારી સકાઈ. મહેં ઉતાવળ કરીને તો બગાડ્યું નથી—જેવું છે તેવું આપને મોકલું છું.

આપની પ્રકૃતિના સમાચારથી કાંઈક ચિન્તા થતી હતી. આશા છે કે હવે ઠેકાણે આવી મન હશે.

—લિ. ન. ભો. ના

આંદરચુકત ભગવત્સમરણ.”

કાગળ લખ્યા : વિનોદિની (અમદાવાદ).

(પૂરવણીરૂપે લખ્યું)—

ગઈ કાલે રામભાઈને પૂછ્યું તો કહે કાઠિયાવાડમાં હમે સમગ્ર કહિયે છિયે. (આકારાન્ત નારીજાતિ).

આ. ઉપરથી તર્ક-કેવળ પાંગળો તર્ક-સૂત્રે છે કે શ્યામલા (નકાળી) ઉપરથી તો સમજા નહિં થયું હોય?—કાળો રંગ એ પક્ષીનું ખાસ લક્ષણ નથી. છતાં એક આકસ્મિક ચિહ્ન તરીકે નામ પડ્યું હોય. સંસ્કૃતમાં તો ચિહ્ન શબ્દ જ છે. ને તે પણ દેશ્ય હશે ખરો, સંસ્કૃત નહિં હોય. હિન્દીમાં—ને તે ઉપરથી શિકારી લોકોમાં (Anglo-Indians વગેરેમાં) ચીલ શબ્દ વપરાય છે એમ માદ છે. Whitworth Anglo-Indian Dictionary માં કાણુ જાણે કેમ એ શબ્દ નથી આપ્યો.

સાન્દાકુંઝ—તા. ૧૬-૪-૩૧ : શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા : ગાંધીજી (અમદાવાદ)—કાડં.

“સુચ બાઇથી

તહમે ધર ખદલ્યું છે તે હું નહોતો જાણતો. તમારી પ્રસાદી મળી છે. તેને સાર આભાર માનું છું. બજનાવળીમાં ખીજું ઇંગ્રેજી બજન છે તેને પણ નવરાશે હાથા ધરશે.

૧૪-૪-૩૧

મોહનદાસના વ. મા.”

સાન્દાકુંઝ—તા. ૧૭-૪-૩૧ : શુક્રવાર : Gujarati Press નટવરલાલને ચિઠ્ઠી લખી :—

“તહમારા કાડંને માન આપીને આવ્યો છું.” એ આવ્યા,

(b) નારીકુંજર—અનુભવ બિન્દુમાં છે—તહેનો ખુલાસો હેમણે કર્યો : ગોપીબાના નારીકુંજરનું. ચિત્ર અસલ પાટણનાં પટોળામાં હતું—તે દરથી જોતાં સમજિરૂપે હાથી દેખાય, છટક જોતાં નારીબો જણાય—છ. આ ખડું હોય તો કાણુ જાણે.

(c) અખામા એક ઝખામાં ત્રણ મહાપુરુષને એયો. આપ છે તે ત્રણ ક્યા? મહેઃ કહ્યું—અજા. વિષય અને શિવ-હોય. નટવરલાલને કાઠીવેલ્લીએ પંચીકરણને આધારે પિંડાવલાંનાં ત્રણ પુરુષો જતાં—છ. તે કહ્યું.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૧૮-૪-૩૧ : શનિવાર : કાગળ લખ્યા :—
વિનોદિની (અમદાવાદ). જવાબ.

“ત્હારો આનન્દે પત્ર મળ્યો. એ સૈદ્ધીથી ત્હારા ‘રસદાર’નું રમરણ કાંઈક સાદસ્યથો ને કાંઈક બેદચી-થાય છે. ધી રીતે તે ત્હને સમજાવવાની જરૂર જ ના હોય.

“હવે હું મ્હારી તરફનો એ એક બાજત તરફ વિરોધ બતાવું. સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ દીવેટિયા-આ સંબન્ધે મ્હારે એ વાંધા છે :—

(૧) ‘સાક્ષર’ એ વિશેષણ ઉપર મ્હને કંટાળો છે. રમણભાઈને પણ હતો. ત્હારા જેવી બુદ્ધિશાળીને કારણ જડી જ સકશે હું તો સાક્ષર શબ્દમાં અઘાત અપમાન જ માનું છું.”

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૨૭-૪-૩૧ : સોમવાર : રામભાઈ આવ્યા.
“અરથાન”માં રામનારાયણે પેલા મ્લોકમાં સારા ફેરફાર કર્યો છે—તે બતાવ્યું. વલ્લભ ધુરંધર ને બદલે વલ્લભો વજ્ર ધુરંધર કર્યાથી વજ્ર શબ્દનો ‘પૂર્વ’પદના વજ્ર ભેડે સંવાદ આવે છે. રામભાઈ કહે-ધુરંધર નો રૂઢ અર્થ યોગિકથી ખર્ચાને થયો છે તે ધુરંધરમાં ગ્રાસ નથી થતો.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૧ લી મે ૧૮૩૧ : શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા :
કાકા કલેક્ટર (અમદાવાદ).

“સાર્થ’ ભેડણીકાશ”ની પ્રત મોકલવાની સૂચના. એ અપાસ સંબન્ધે ખુલાસો બચાવ, ઇ. -મ્હારો મતબેદ જાણે છે તેથી સંમતિની આશા નથી રાખતા. છતાં સદ્બાવની અપેક્ષા રાખે છે. (એ કેશ આજ હજી આવ્યો નથી.)

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૧૦-૫-૩૧ : રવિવાર : G. S. Rao ને મોકલે; મળ્યા. છુદ્દા રાવ વરંડામાં મ્હા પીતા બેઠા હતા.

(૨) આજ ‘I. Soc. Reformer’ માં વિષ્ણુ પરશુરામ શાસ્ત્રીના જીવન વિશે હેના એક સગાએ લખણ કરેલું તે છે. તે વિશે પ્તારા માં લખે છે કે જયકર પ્રમુખ હતા. હેમણે એક હકીકત કહી

તે ઉપરથી એ જૂના સમયમાં પુનર્લગ્ન કરનારને કેવું ખમવું પડતું તે જણાશે. મોરોળા કાન્હોળા નામના પાદારે પ્રભુ હતા તેણે પુનર્લગ્ન કર્યું. તે જ રાત્રે એ તથા bride બનેલું કોકે ખૂન કર્યું. હવે મહેં 'વેનચેરિત્ર'—દલપતરામના—માં આજ ફરી ભેળને ખાતરી કરી કે—હેમાં Introductory ને અંતિમ પ્રસંગ હોવા મૂક્યો છે કે મોરોળા નામે પૂનાના એક ચિત્રપાવન હતા તહેણે પોતાની પુત્રી બાલવિધવા હતી ત્હેને માટે કયા વેનરાજની ફહેલગાવી—અને વિધવા પુત્રીને મનગમતા વર સાથે લગ્ન કરાવ્યું—આ મોરોળા એક જ હશે? જૂદો હશે? કે દલપતરામે કલ્પિત જ રચના ગોઠવી હશે?

આ વિશે છુટ્ટા રાવ ૭૫ વરસ ઉપરના છે તે પાદારે પ્રભુ છે—તે હકીકત કહી સકશે—કરીને હેમને પૂછ્યું. તો ફહે : જયકરે કરેલી વાત ભૂલ્યજરેલી છે. ખૂનખૂન થયું નહોતું. લગ્નની રાત્રે પણ નહિ. લગ્ન પછી જે મહિને સગાં વહાલાંના—મોરોળાના પ્રથમ લગ્નના પુત્રથી જ—ત્રાસ પામીને બંને જણાયે કોટે વળગીને બંગલા પાસેના મોટા ફવામાં પડતું મૂકીને આપઘાત કર્યો હતો—હમે પાડોશમાં—તે વખતે cottage હતી—તે બધું જાણેલું ભણેલું.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૨-૫-૩૧ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા :—

રામભાઈ (મોરબી)

મેના 'કોમુદી'માં ત્હમારો લેખ આવ્યો છે, ડાહરભાઈનો બચાવ પણ છે. એ બચાવમાં બેત્રણ ઠેકાણે મુક્તિયો છે તે તરફ લક્ષ્ય ધેર્યું :—

(a) અભિનવગુપ્તની રસમીમાંસા વિશે 'અભિનવકલા' ગ્રન્થમાં 'નિવેદન' શિવાય અન્યત્ર ઉલ્લેખ નથી—એ આરોપ—ડા. તો : રામભાઈનો ઉત્તર : ગ્રન્થમાં જે ઠેકાણે એ ચર્ચાનું દર્શન છે. (પૃ. બતાવી). ડા. પોતે ગ્રન્થમાં 'નયો' ફહેલું તે ભૂલ્ય કણલ નંચી કરતા—ને નવો આક્ષેપ જોગો કરે છે—એ વિષયની ચર્ચા પૂરેપૂરી નથી કરી; દે—ના પુસ્તકમાં છે ત્હેની સુંદર ચર્ચા નથી કરી—ઈ.

(b) ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની પ્રાચીનતા—આ અંગે ભ. ના. રા. અને નટસૂત્ર બે વચ્ચે ભિન્નતા ઉપર મ્હેં બાર મૂકેલો છે તે ઉડાવીને—આરોપની પુનરુક્તિ કરે છે—એ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તે બતાવ્યા છતાં.

(c) હાલનાં theatre જેવાં નાટકગૃહો પ્રાચીન સમયમાં હતા—એમ પોતે ‘નાગરિક’માંના અમુક લેખમાં બતાવ્યું છે કહે છે—પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. હાલના જેવાં—એમ નથી જ.

કાગળ, લખ્યા : દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર (અમદાવાદ)

જવાબ. જોડણી સં. મ્હારા વિચાર જાણો છો—તેમ જ અગાઉ જોડણીકાર મોકલ્યો તે વખતે વિચાર જણાવેલા તેથી પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું જ ઉમેરું છું કે શાસ્ત્રીય લિપ્યમાં આમલખાને અપહિત પૂજ્ય સ્થાન આપવું એ રીતિ આશ્ચર્ય-જનક અને અપૂર્વ છે.

મ્હારા વિચાર જાણો છો છતાં પુસ્તક મોકલીને મ્હને માન આપ્યું તે માટે આભાર માનું છું.

સાન્ધ્યકુંઠ—તા. ૨૫-૫-૪૧ : સોમવાર : કાગળ આવ્યા : કવેરચંદ મેઘાણી (રાણપુર) જી. પો.

“Somebody’s Darling” એ કાવ્યની typed copy. પત્ર નથી. માત્ર બાજુ પર પોતાની સહી છે—ગોકુળભાઈએ તત્કાળ કામ કર્યું!

આ કાવ્યની રચનારી Mrs. La Coste છે.

(a) કાવ્ય ખૂબેખૂબ સુંદર છે.

(b) C. R. Shah ડું અદરિયું કહેવું, ખોડું જ! Musical Comedy ડું song છે—એમ!

લવંગીતું સ્મરણ ખરું પડ્યું; મોહમ, છતાં.

(c) “કાવ્યનો લાક્ષણિકતા” કાવ્ય આ કાવ્યનું સંપાદન છે—અનુરણન સુંદર છે.

(d) હેમાં મ્હેં જે Bridge of Sighs માંની છાયાઓ બે ત્રણ ઠેકાણે જોઈતી તે માટે જ. મેઘાણી જવાબદાર નથી. આ મૂળ અંગ્રેજીમાં જ તે પ્રમાણે છે.

કાગળ લખ્યા : ઝવેરચંદ મેઘાણી (રાણપુર).

"Somebody's Darling" મોકલવા માટે અંતઃકરણથી ઉપકાર માન્યો. (પત્રની નકલ રાખી છે.)

મુખ્ય મુદ્દા :—

(a) એક મિત્રે કહ્યું :—Musical Comedy માંનું ગીત એમાં છે.

હવેની બહેને લખ્યું—તેમ નથી. World War વખત રચાયું છે—સારું કાવ્ય છે. ક્યાં વાંચેલું તે યાદ નથી. આ કારણથી ખાસ જિજ્ઞાસા થઈ.

(b) Bridge of Sighs માંની બે કલ્પનાઓ 'લાઠકવાયા'માં છાયારૂપે દીઠી. અપહરણ નહિં જ. હવે મૂળ કાવ્ય જોઈ' છું તો હેમાં જ એ બે કલ્પનાઓ છે.

(વીગત બનેલી લખી-પંક્તિઓ જીતારીને).

The Bridge of Sighs માંની કલ્પનાઓ ગૂઢ આકાશમાંથી પવનમાં બીજ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે અચાતરૂપે જાય છે તેમ ગયેલી જોવાય છે.

સાપ્તાહિક—તા. ૩૦-૫-૩૧ : શનિવાર : કાગળ લખ્યા. ઝવેરચંદ મેઘાણી (રાણપુર).

જવાબ. મ્હારા પત્ર માટે આભાર માને છે. કારણ : "મ્હારું કાવ્ય આપ સરખા કડક અને સહૃદય કવિ-વિવેચકને ગમ્યું", તે ઉપરાંત આપે એ કાવ્યના તુલનાબ્યાસમાં આટલી પરિશ્રમ દેડાઓ, એ મ્હારા જેવા જીવાનને તો પ્રેતસાદક વાત થઈ પડી. આપના આખા પત્રમાં એ પ્રેતસાદક દિલસોજનો ધ્વનિ છે.

“ Bridge of Sighs ” મહે વાંચ્યું છે ખરૂં. એની ળાપ પણ મદારા અંતઃકરણ પર ધાટી પડી છે. પરંતુ આ કાવ્ય લખતી વેળા તો આના જ બાવો એટલા બધા તલ્લીન કરનારા હતા કે મહેને Bridge of Sighs વાદ જ નહોતું આવ્યું.”

“ વાત એવી બનેલી કે સાબરમતી જેલમાં અમે સહુ હતા ત્યારે કોઈ બાઈ છુટવાના હોય તેની આગલી સાંઠે અમારું સ્નેહ-સંમેલન મળતું ને ગીતો-recitation જેવું કંઈક થતું. એના એક પ્રસંગે મહાત્માજીના પુત્ર શ્રી દેવદાસ ગાંધીએ Royal Reader No. VI માંથી અસલ ગીત વાંચી સંબળાવેલું તે પરથી મને સ્પુરેલું ને બહુ જ દુઃખતી (! Sic) આંખે લગભગ આંખો બંધ રાખીને જ કામળ ઉપર લખેલું. મને લાગે છે કે પ્રવાહ એટલી સરલતાથી વહો તેવું મોટું કારણ આ મરાઠી સાખીના વૃત્તની પ્રવાહિતા હશે.”

“ એક વિનંતિ કરું છું ‘ પ્રસ્થાન ’ માં જણાયું છે તેમાં પ્રણીત અક્ષર અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ છે. એક કડીમાં તો ગોટાળો જ થયો છે. એટલે આપ સૌરાષ્ટ્રવાળો પાઠ જ શુદ્ધ સમગ્રી સંધરવો હોય તો સંધરશો.”

સાન્દાકુંઝ—તા. ૬-૬-૩૨ : મંગળવાર.

(a) ગોકુળબાઈ કાકુભાઈ જોડે મોકલ્યું :—

(૧) “ કોઈનો લાકડવાયો ”—કાવ્યની હસ્તલિખિત નકલ (સૌરાષ્ટ્ર ઉપરથી).

(૨) એક slip ઉપર—

Somebody's Darling.

The New Royal Reader,

No. IV P. 93.

(ત્યારે મેધાણીના પત્રમાં VI તે ભૂલ્ય હતી !)

(૩) એ અંગ્રેજી કાવ્યી Summary (R. Reader માંથી જ હશે).

અમેરિકાની Civil War ના વખતનું એ કાવ્ય છે.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૫-૬-૩૧ : શુક્રવાર : મુદ્રિકાને ઘેર-
અંગરિયા મળ્યા.

(૩) 'અહાલોક' શબ્દ શા ઉપરથી ? અ. એ પૂછ્યું. મહેં કહ્યું-
અલખ ઉપરથી. તો કહે-અલક્ષ્ય-અલખ. એ તો ગોવર્ધનરામની
કલ્પના માત્ર હતી.

મહેં કહ્યું:—અલખ જગાઈ તેરી નજરીમેં, શ્રીકૃષ્ણકો દરશન
કરતેકો આયે સદાશિવ ગોકુલમેં—એ પ્રસિદ્ધ વંકિત જાણો છો તમે ?
'અલખ' શબ્દને મચડીને પ્રક્ષિપ્ત હકારથી બાવાઓ 'અહાલોક' કરી
નાખે છે—મનમાં બિતયું લાગ્યું.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૭-૬-૩૧ : શનિવાર : કામળા આવ્યા :—
આશ્ચર્યશંકર (અમદાવાદ).

"I had a very clear impression of what Sir
R. G. B. had told me regarding the place of
Hindi in our education. However, in the light of
your remarks I thought it desirable to assure
myself whether the remark made to me by Sir
R. G. B. was not a casual one. I accordingly
wrote to Dr D. R. Bhandarkar and here is a
copy of his reply in writing.

"Yes, my father always held that every
Indian should be taught Hindi. He was of opinion
that Hindi not only held out much scope for
philological research, but was also the fittest
language to become a Lingua Franca of India."

P. S. I do not understand why you should
wonder "how he could have held such views."

કાગળ લખ્યા : .

આચુ'દસ'કર (અમદાવાદ).

જવાબ :

"Taking Devadatta Bhandarkar's statement at its face value there is an obvious difference between its implications and your version as given in the નોંધ in વસન્ત. રાષ્ટ્રભાષા for રાષ્ટ્રીય સ્વવહાર is not the same thing as a *Lingua Franca*. Again, to say that Hindi is the fittest to become *lingua franca* seems to mean that it is so as compared with *other Indian vernaculars* and nothing beyond that. You will see from this why I wondered."

"P. S. I enclose my pamphlet on 'A *Lingua Franca* for India' written in 1909 A. D. Clause Fifth at p. 2 thereof will show my position. One thing more : your wording in the નોંધ is likely to lead people to believe that you relied on some written authority re. Sir R. G. B's views. If you had clearly stated how you acquired this knowledge of his views, even I would not have wondered so much."

સાન્ડાકુલ—તા.૦૧-૭-૪૧ : સોમવાર : University માં

ચાલ ઉપર ઝાંઝરેરી કને ગયા-થોડીવાર પછી-આહો નીચે

આગ્યો :

(a) દિ. જ. કે. દ. મુવ હક્કર લેક્ચરો ૨૦ મીથી આપવાના

છે. તદમે પ્રમુખ યશો ? હેમને તો રાજ જૂદો જૂદો પ્રમુખ નેહયે

છિયે તે કપ્દાધી મળે ? કવેરી ૧૮ મીએ બદારમામ જવાના છે.

મહારાથી જીતો નહિં ચઢાય. તો ફેર-Convocation Hall માં રાખીશું. મહેં કહ્યું-પ્રથમ ને છેલ્લામાં ચાલિં. મહેં ફેર-લઢમને કાગળ લખીશું.

સાન્ડાકુંડા-તા. ૨૦-૭-૩૧ : સોમવાર : Univ. S. Wing : લેકચર હોલમાં ગયા-audience સંખ્યા ૨૦૦ ને ૩૦૦ ની વચ્ચે. કેશવલાલનું બાપજી સવા કલાક ચાલ્યું.

બાપજીમાં dramatic બોલવાની છટા ધ. બહુ જ અરથાને આવતી'તી. અને વળી આવતો પ્રયત્ન !

(a) આરંભમાં મંગલાચરણ કર્યું.

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतो वाणीम् अमृतमामनः कलाम् ॥

વાચં ને બદલે વાણીમ્ શા માટે ? ઉલટું 'વનન' બગડી જાય છે.

(b) વર્ણ, ૧ ૩૫, ૨ માત્રા ૩ અને લય, ૪ એમ ચાર તરવે. ૭-૬ના

અંધારણનાં કલાં.

૧=લઘુગુરુના નિયમ વિનાના માત્ર અક્ષરો-Syllables (અનુક્રુપ, મનહર, ધ.માં આવે છે તેવા).

૨= લઘુ ગુરુના નિયત સ્થાનવાળા ("૧૨"માં હોય છે),

૩=માત્રાનિયમ, લઘુગુરુ વિના કેવળ માત્રાસંખ્યા.

૪=દેશિઓમાં જે ધટના આવે છે તે.

આ ૪ થો વિભાગ 'લયબન્ધ'નો ખરું જોતાં પુનરુક્ત હતો.

એ ૩ માં જ આવે. દીર્ઘ દ્રસ્વને દૂંકા લાંબા ઉચ્ચારની છટ તેથી કાંઈ સ્વરૂપ ના બદલાય.

(c) હેમની 'વનવેલી' તો આવી જ ! (મહેં ખંડન કરેલું તે વ્યર્થ કરીને !)

અને એ ઉદાહરણ બોલી સંભળાવ્યાં તે છટાથી, Acting જેવાં ઉચ્ચારણ-જેથી ૭-૬નું સ્વરૂપ બતાવવાનું દબાઈ જતું હતું.

(આમ બધાં ઉદાહરણોમાં ચર્ચા હતી.)

ચયું. હું પ્રમુખસ્થાને ચઢ્યો. કેશવલાલના ભાષણમાં આજ classical period ની verse હતી. classical માટે કાવ્યકાળ નામ રાખ્યું હતું.

પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાંની છન્દોની નિરીક્ષા કરતે પાછા ભાષાના ઇતિહાસ વગેરેમાં ઊતર્યા ખરા, પણ સંવમથી. જે કે કોઈવાર મર્યાદા તજતા હતા.

પણ મેઘદૂતનો પ્રશ્ન અજખ! રઘુવંશનો કાલિદાસ જૂદો ને મેઘદૂતનો જૂદો ! આ માટે દલીલોમાં મુખ્ય ત્રણ :

(a) છન્દો test.

(b) સમાસપ્રાચુર્ય.

(c) ઉત્તરવિનીતું વર્ણન જહોજલાલીનું, તે રઘુવંશના કાલિદાસ વખતે નહોતી.

આ ઉપરાંત મેઘને માર્ગ જતાંવ્યામાં વિલમ્બપ્રવાણ આવે છે, ઇ. ઇ. હેમલે ૧ કલાક કર્યો.

હું જિનો થયો-મહે' કેશવલાલનાં વખાણ કર્યાં-માત્ર શુભ ભાષાશાસ્ત્રી નથી : કવિ પણ છે; રસિક પણ છે. અમરુ અને ગીતગોવિન્દના અનુવાદક અરસિક સંભવે નહિં-હેમની કવિત્વ-શક્તિને લીધે કલ્પનાશક્તિનો વિનિયોગ બીજાં અન્વેષણમાં પણ કરે છે. હેમની કાન્તદર્શિતાથી ભૂતકાળનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ જોઈ સકે છે-હેના રંગ જતાવે છે ને નવા રંગ પૂરે પણ છે.

પછી મહર્ષવના મુદ્દા છેજા.

(i) વર્ણુ ૩૫, માત્રા અને લય-વિભાગમાં લય તે પુનરુક્ત થાય છે. એ લક્ષ્યગુરુની શિયિતતાથી જ દેસી વગેરે જને છે-જે ૬ રૂપકાય પણ કહે છે.

(કેશવલાલે જ્યાં વચમાં કર્યો મહે' કહ્યું. ગમે તેમ હો; fundamental divisions સમાન નથી).

(ii) 'વનવેલી' જાંદ હેમણે ઘડ્યો તે ઘનાધરી જા છે. હેનું ખેટાપણું મહે' ૧૯૨૦માં સા. પરિષદમાં જતાવ્યું ને 'સાહિત્ય'માં લેખ છે.

(iii) કાનડો કામણગારો રે. (હેમાં) *eng. peasant* મહે' 'મણો' અશુદ્ધ છે તે કહ્યું, એટલે કહે તે તો દયારામને પૂછો ! હેણે હેનું લખ્યું સા માટે ?

(iv) હેમાં 'કટાવ' છે-આતરામાં-તેમ "આલ્ય બહેલી"માં-દિંડી- છે તે મહે' જતાવ્યું.

(v) દોહરામાં ૪ ચરણુ, ૪૫યાં-૫ણુ બે દલ જોષ્ટએ તે મહે' જતાવ્યું.

(vi) બે પ્રેમાનંદ-જાણે આટલે વર્ષે' નાટકો પ્રેનાં નહિ તે સ્વીકાર્યાં ! અથવા *sarcastic* કરોત્પણુ હું *serious* સ્વીકાર જ ગણીશ.

(vii) જ્યારેવે પ્રબંધ તેમ જ શ્લોક લખ્યા તો પ્રેમાનંદ સા માટે દેશી અને શ્લોક ના કરે ? આ દલીલની પોષણતા જતાવી.

(viii) પુરુષસૂક્તનો ભવ્ય અને ઉન્નત અર્થ હું તો નહિ' કાઢું-Conservative રહીશ. કે.-તકમે Conservative છે તે આજ જાણ્યું.

હું : હું ધણી બાબતમાં Conservative છું

(ix) કુશોભ ઉપરથી કુશભ નથી થયું.

ઉત્તર કાંડમાં સંખ્યાબંધ દાખલા છે. ત્યાં કુશભવનો અર્થ *bard* કે *actor* નથી થઈ સકતો કુશ અને ભવ સંભવે છે : કે-ઉત્તર કાંડ તો વાદ્યગીતનો નથી. હું-તહેમાં યું થયું ?

(સંખ્યા વચમાં કહે-ઉત્તરકાંડ કોપક છે એમ બધા માને છે).

(x) કેવલ-વર્ણિત એ સંઘાતું પ્રયોજન સમજાતું નથી. હેમણે પુલાસો કર્યો-રૂપબંધમાં લલુ તે કેવળ; માત્રાબંધમાં લલુ-મ-વળા મોલુ-જોડકું કાંઈક કાઢ્યું.

(d) કાનુકે કામણુગારો રે-એ ગરખી ગાઈ બતાવી. એ (રે બાદ કરતાં) અમુક છન્દ બને છે તે બતાવવું ત્હેમાં ગાવાનો બ્યથા પ્રયાસ—

(e) “તેમાં કામણુગારો” બોલ્યા ગારો જોઈએ ત્હા—

(f) દોહરામાં ૪ ચરણો ગણુતા લાગ્યા-વસ્તુતઃ એ દલ જ છે. નહિં તો યતિસ્થાન તે પાદાન્ત બનીને લધુનો ચુરુ કરવાનું પ્રાપ્ત થતાં દૂષણ આવે.

(આ રહે” ગીતિના નિબંધમાં બતાવ્યું છે-તે હેમને મતે બ્યથા હશે.)

(g) “નવનીત નવલકિશોરે” ઇ. વાળો “રોષદર્શિકા સત્તમામા” માંનો શ્લોક પિંચળના ઇતિહાસમાં અચાત જ છન્દ છે કહી હેતુ’ નામ ‘નવનીત’ છન્દ પોતે આપ્યું.

(h) અને આ મં. નાટકો રચનારો પ્રેમાનંદ કોઈ જુદો હશે ને આપ્યાનો રચનારો જુદો હશે એમ કલ્પના-પોતાનો આમ મત માનીને (i) રજૂ કરી 1-છતાં છેવટે બચાવ કર્યો કે જ્યદેવે જેમ પ્રત્યક્ષા અને છન્દો રચ્યા તેમ પ્રેમાનંદ પંચુ દેશીઓ અને છદો શા માટે ના રચી શકે ?

અર્થિ ઉપાડો તર્કદોષ છે. પ્રત્યક્ષા જ્યદેવના છે તે પ્રેમાનંદની દેશીઓ જેવા સિધ્ધિ નથી.

(ક) લધુ=કેવલ, ચુરુ=વર્ધિત (લગા=કવા).

સાન્દાકુંઝ—તા. ૨૧-૭-૩૧ : મંગલવાર.

UNiv. S. Wing. કે.હ. દુવનું બાપજી ૧૩૬ દલાક આપ્યું.
+ + પઘરચના (ચુજ. પઘરચના)ને બ્હેની મૂળીને પુરપણતાના પોતાના અપૂર્વ અર્થદર્શનમાં.

સાન્દાકુંઝ—તા. ૨૨-૭-૩૧ : શુક્રવાર.

Univ. S. Wing : આજનું બાપજી.

(a) Epic=આખ્યાન—મહાખ્યાન એમ હેમણે નામ પાડ્યું—
(કીક નથી લાગતું).

(b) રામાયણ અને મહાભારત એ બેમાંથી કયાભાગો લઈને
metreનો અંશ દાખી જ દીધો. કાલે પુરુષસૂક્ત લઈને કર્યું તું તેમ.

(c) અનુષ્ટુપ-epicના અને વૈદિક વચ્ચે ભેદ છે—કલો-
પણ સ્પષ્ટતાથી બતાવ્યો નહિ—વૈદિકમાં રૂપનું principle નથી.
નથી epic માં એ પ્રવિષ્ટ થાય છે (શી રીતે તે ઉદાહરણોથી
બતાવ્યું નહિ).

(d) રામાયણ અને ભારતની ભાષા તે લોકભાષા હતી—એમ
કરાવ્યું. (કારણો ના બતાવ્યા).

(e) વિદુરના કહેલા શ્લોકોમાં અસંસ્કારી ભાષા છે—તે ક્ષેપક-
નથી એમ કરાવ્યું.

(f) હેમાં ખવનિ બતાવ્યો કયાના બાવિનો—તે અપૂર્વ લાગે છે.

(g) રામાયણની કથા કુશીલવો એ ગાઈ'તી એમ મૂળ હતું—
તે કુશ અને લવમાં રૂપાન્તર નાટકાદિમાં પામ્યું.

ધરત તારાપોરવાળાએ પ્રમુખપદેથી આજના ભાષણને બાજુએ
મૂકીને કાલ્પનાને અંગે અવસ્તાની પદ્ધતિના વિશે કાર્થક in-
teresting ચર્ચા કરી.

પણ Vedic accent તે pitch accent એ વિધાન
હેનું ભૂલપણું હતું. મહારા G. L. L. Vol. Iમાં મહે' બતાવ્યું
છે કે બે mixed હતા.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૩-૭-૩૧ : ગુરુવાર.

Univ. S. Wing : ભાષણ—આજ તો metre વિશે ચર્ચા
મુખ્ય ભાગે હતી. બે કે હેમાં ચિન્ત્યભાગો હતા તે points મહે-
નૂદા નોંધ્યાં છે.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૪-૭-૩૧ : શુક્રવાર.

સાદા પાંચ પછી થોડીક જ વારે કેશવલાલનું ભાષણ શરૂ

મહે' કહ્યું—એ ભલે પણ હમને તો પાણિનિયે શીખવ્યું છે
દૂરવં લયુ । સંયોગે ગુરુ । લીર્ધ ચ । તે હમારે ખસ છે.

(xi) સુત ને કે. હ. શ્રુત ઉપરથી કાઢે છે તે બરાબર નથી.
Phonetics પ્રમાણે નથી.

(xii) ઉપેન્દ્રવજા તે ઉપેન્દ્ર + વજા એ કલ્પના કેવળ
નિરાધાર છે.

અનુબુધ + ગાયા-કે. હ. ની કલ્પના જ છે—Jacobinism
ખરું છે કે એ અણુધક ગાયા છે.

∴ હેમાં ૪ ચરણનો પ્રમજનક અંશ બેળવવામાં બ. ક. ઠા. ત્રુ
“ કૌરવ નૃપનું રાજ્ય ”—જેવું થાય. પછી બ. ક. ઠા. એ સૌરઠી
આપ્યાં કહી બચાવ કર્યો—તેવું આ છે.

(xiii) એક જન્દનું બીજા જન્દમાં રૂપાન્તર K. H. D. એ
ખતાવ્યું એ સરસ મારુડી ખેલ હતો.

(xiv) બધા સુત સાહિત્યમાંથી કે. હ. ખાણમાંથી રત્ન ખોદે
તેમ તત્ત્વ સોધી કાઢીને હેને ધણી આપી કાપીફૂપી અમાઉ ધડેલી
વીંદીમાં ચોઠકું ખેસાડવાનું કરે છે.

(xv) આપણને ગુજ. સાહિત્યનાં વ્યાખ્યાન કહીને Prosody
નાં ઉત્તમ વ્યાખ્યાન આપ્યાં—દેગરાં ખાવા ખોલાવીને દૂધપાક પૂરી
ખવડાવ્યાં.

(કુસીલવ માટેનાં ઉદાહરણો વંચાયાં નહિં. મહત્વની દલીલ,
સામાન્ય નામ ઉપરથી વિશેષ નામ ના થાય તે, રહી ગઈ).

(xvi) મેઘદૂતનો કાલિદાસ જૂદો—એ ઉપર મહે' થોડા પણ
સારા પ્રહાર કર્યાં. મુખ્ય—

(a) રઘુવંશ રચી સકે અને બિન્ન સ્વરૂપ મેઘદૂત ના રચે
તો એ બંધારણ, એકનો એક કવિ બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપનાં કાવ્યો
સા માટે ના રચે? Shakespeare એ ત્રાટકે રચ્યાં, ને Sonnets

પણ રમ્યાં, મિલ્ટને *Paradise Lost* રમ્યું ને *Sonnets* પણ રમ્યાં.

બીજો કાલિદાસ કાણ એ જાણવાનું બાકી રહે છે.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૩૦-૭-૩૧ : ગુરુવાર : કાગળ આબ્યા :

આણંદશંકર (બનારસ).

જવાબ. મહારો પત્ર મળ્યો તે પહેલાં થોડી વાર ઉપરજ

The Gujarati માં K. H. D.ના પ્રથમ વ્યાખ્યાનનો સાર વાંચ્યો'તો. હેમાં technical શબ્દોના અંગ્રેજી equivalents ના વ્યાખ્યાથી (પાતે ઘડી કાઢેલાના) તેમજ ઉદાહરણો નથી આપ્યાં તેથી સમજવું કઠણ પડ્યું.

હમારા અર્થેલા પ્રશ્નો ઉપર વીગતવાર observations પછીથી મોકલીશ : આ પત્ર લખતી વખતે ૧૦૨ તાવ હતો. (કશું serious નથી !)

પણ એક remark લખી છે :—

“ Did he not tell you that his rejection of the story of Kṛṣṇa & Lava was borrowed from Hopkins (p. 65, *The Great Epics of India*), and that your view had the support of Keith ! (see ‘*Sanskrit Dramas*’ P. 31)

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૩૧-૭-૩૧ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા :—

Irach I. S. Taraporewala (અધેરી)

“ ગુજરાત અને બંગાળના વૈષ્ણવ કવિયોની સરખામણી ” એ વ્યાખ્યાનની નકલ માટે ઉપકાર માન્યો.

વ્યાખ્યાન આસપાસ ઉપજાવનારું જણાયું. યજુર્જર એમ ત્યાં કે બંગાળી જાકેતકવિયોનાં કાબો ગુજરાતી કરતાં કવિત્વમાં અહીં બધું હેરાંફાળા રીતે નવીન રસપ્રદેશ ગુજરાતી સાહિત્ય.

આડીઅવળી વાતો કેટલીક થયા પછી, લિપિની હેમની-યોગના સંબંધી ઉપર ઉપરથી ચર્ચા થઇ. દેવનાગરીથી જે જે અક્ષરોમાં ભેદ બહુ છે તે બદલીને માયા વિનાના દેવનાગરીને મળતા કરવા એ હેમનો પાયાક્રમ સિદ્ધાન્ત છે. અમુક અક્ષરો સં. એ હેં ભમ યાજવા માટે જૂઠા ફેરફાર સૂચવ્યા.

ગોકુળભાઈ ચૂપ બેસી રહ્યા. આજ લિપિની વાત નથી કરવી, બીજી બાબતો પરચૂરણ વાતચીત કરવી—એમ હેમનો આમલ હતો. લિપિ સં. અંગરિયા, રામભાઈ, તથા હું અહિં મળિયે એમ ગોકુળચુ ગોકુળભાઈ કરાવશે. બંનેને પૂછશે.

x

x

x

કાગળ આવ્યા : આણંદશંકર (બનારસ)-કાડ

જવાબ

Your parallel of કાવ્યપુરુષ is quite appropriate—except in one particular. While કાવ્યપુરુષ is a creation of fancy, યદ્યપુરુષ is a revelation of spiritual imagination. I mean further—કાવ્યપુરુષ does not extend beyond કાવ્ય; યદ્યપુરુષ is a Reality of which યદ્ય is but a partial manifestation. The object of the Hymn is to spiritualize યદ્ય, not to define the geographical extent of the religion of યદ્ય in the manner of a surveyor or census officer.

2. I am anxious to understand the point about the મેઘદૂત. You are right about it in your second letter. How does Mr. K. suppose that ઉત્તરવિની of 'Raghu' was not in a flourishing condition?

3. Vidyababehn has asked for your Lecture No. 4 to be inserted in અન્ન-અને અન્નકારો. I have sent

her the original and requested her to get it translated."

ચિઠ્ઠી લખી : (રામભાઈ)

આણું દસ કરના આજ આતેલા કાઠમાના (મે. દ. વાળા)
હેલા વાક્યનો છીતારો લખીને પૂછ્યું : ત્હમરી નોંધમાંથી કાંઈ પ્રકાશ
આ બાબત મળશે ?

હું પ્રાચીન હિન્દુનો કાલિદાસ, સ્વીકારાયેલો કાલિદાસ-હેનો
સમય K. H. D.એ પોતાની કલ્પનાથી જુદો જ કરાવેલો અને
સાકલોકોએ ઉજ્જયિનીને પાવમાલ કયોનો સમય તો (!) માન્યો
હશે ? ૧૯૫૪ વાદ તથી આવડું.

મે. દ. નો કાલિદાસ પ્રાચીનતા વખતમાં થયો. તે વખતે ઉજ્જ.
પ્રાચીન જાહેરલાલીમાં આવેલું. એમ વક્તવ્ય હશે ! ત્હમરી
નોંધ જોશો ?

ચિઠ્ઠી આવી :- (રામભાઈ)

જવાબ. મેઘદૂતનો કાલિદાસ સં. રામભાઈની K. H. D.
ના બાવણની નોંધમાં નીચે પ્રા. મળે છે :-

રઘુકાર કાલિદાસના સમયમાં ઉજ્જયિની તમર, સક આક્રમણથી
સ્વસ્તપ્રાપ્ત થયું હતું. મેઘદૂતકાર કાલિદાસ (ખીજા કાલિદાસ) ના
સમયમાં (ઇ. સ. ના ૪ થા સૈકાની આખરે) પુનઃ સમૃદ્ધ થયું.

સાન્ટાક્રુઝ—તા. ૧૩-૮-૩૧ : ગુરુવાર : ગોકુળભાઈ આવીને
કોકુભાઈને ઘેર ગયાં તો આવ્યા.

(ઇ) રવિવારે સાદા આઠે હિપિ સુધારાની ચર્ચા માટેની
બેઠક રખાવી-અંજારિયા, રામભાઈ, હું, મચરવાળા.

સાદા સાત પછી ગોકુળભાઈ આવ્યા.

(ઇ) Palaeography of India મેઠે Collegeમાંથી
આણેલી મચરવાળા માટે લઈ જવાને આપી.

રસિકોને માટે ખુદ્યો મુકવાની ત્હમરી આ પ્રવૃત્તિ માટે વધારે ઉપકાર માનવો જોઈયે.

એક ધૃષ્ટતા કરું ?

વ્યાખ્યાનના આરંભમાં Abt Voglerમાંની ૪ પંક્તિયો જિતારીને ત્હેનું જાણાન્તર ત્હમે મૂક્યું છે. એ ૪ પંક્તિયોને વિવર્નલીના નં. ૨ ના લેખમાં ('વસન્ત'માં જ્ઞાનજોલ્લ સંગ્રાથી પ્રકટ કરેલામાં) મ્હેં નીચે પ્રમાણે જાણાન્તર (વિષમ હસ્તીતમાં) મૂક્યું હતું:—

“શોક રહેવો કડલુ છે,

મંદચ ઝડપથી ના શમે

સુખદુઃખ ધટના દાખવી

ઉદ્ગાર કયતા સદુ શમે

ધન્ય યોડા મનુજને

પ્રભુ મન્ત્ર લક્ષ્મી શ્રવણમાં

ખીજ વધાવે તકને:—

આવક: રમે જી ગાનમાં.”

સાન્દાહુત—તા. ૭-૮-૨૨: સોમવાર.: હામળ આબ્યા:—
આણું દશકર. (ખનારસ)

(તા. ૧. લીનો)—જમે છે:—

“I confess I do not understand K's technicalities of Prosody without definitions and explanations or rather illustrations, and English equivalents..

“But I may say frankly that his failure to appreciate Megha Data is shocking. The traditional Pandits' opinion has ranked this ~~work~~ with the ~~best~~ of Sanskrit poetry and even such a fastidious scholar as Keilb concludes his view

of the work with a glowing appreciation. The criticism that it contains unnatural situations is rubbish. I do not know what evidence K. has to adduce in support of his view that in the time of the author of the Raghuvams'a Ujjayinī was not in a flourishing condition. In the canto on Indumatī's Swayamvara the poet refers to 'the country of Avanti and describes its glories (including the Mahākāla) just as he does in the Megha Dūta. Unless I have more light on the statement I cannot understand K's point.

"K's view of the Purusha Sukta shows that he does not understand what यज्ञपुरुष means. यज्ञपुरुष is the same as यજ્ઞ. He is the spirit of the Sacrifice—not the mechanism, but the spirit that is cosmic in its manifestations. The reference in अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् is more to the transcendence of spirit and not to the geographical spread of ritualistic practice. What is meant by पुरुष एवेदे सर्वं भूतं च सर्वम्—all this, both past and future being nothing but the पुरुષ ? Does it mean that the past and the future are the sacrificial practices—yajña ?

"I am sure he felt particularly hurt by your remark on his કામજ્ઞાના. You were perfectly right".

સાન્દાકુંઝ—તા. ૧૦-૮-૩૧ : સોમવાર : ગોકુળભાઈ તથા ડિગોરીલાલ મણિલાળા સવા આઠેક વાગ્યે આવ્યા.

(b) હેમંતાં “જોડકણાં” પોતે ગાંધી સંબંધીયાં છેક ૧૦ વાગ્યા સુધી, વચમાં હમે જમવા બેઠા તે વખતે હેમણે ગાંધી સંબંધીયાવવાનું ચાલુ રાખ્યું.

હાજ્યો સારા કેટલાક ખાસ સારા છે. પદ્મજન્ધ બહુધા નિર્દોષ છે, બાપા સંસ્કારી છે-દારસીવાળા છતાં સંસ્કૃત શબ્દો ઉપર પ્રભુત્વ સારું છે.

કેંક ક્ષતિયો-યતિભંગ ઇ. ની મહેં ખતાવી તે સુધારશે.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૪-૮-૪૧ : શુક્રવાર.

આજનું T. of I.—

અંતે ગાંધીજી અને Viceroyની વિષિટ નિષ્કળ ગાંધી R. T. C માં નહિ જાય!—આ ખરેખરી અનિષ્ટ દશા આધુનારી વાતથી મ્હને આઘાત લાગ્યો-ઈશ્વર કરે તે ખરું.—અમા સમગ્ર દોકો કહે છે કે પ્રમાણમાં ગોણ પ્રશ્ન માટે મદાન દિતનું બલિદાન આપ્યું.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૫-૯-૪૧ : શનિવાર : કાગળ લખ્યા : બ. ક. ઠાકોર (ભરૂચ)-કાર્ક.

‘અભિયાન સકુન્તલા નાટક’-ત્રિપાઠી કાં.; હેના પરમસુખરામ, હેના બાઈ સ-મુખલાલ, હેમનો પાઠાચાર્ય—એ રસમય પરંપરાથી મળ્યું. તે લખ્યું. હેમાં *confronta* પદ્ધતિ યોજનામાં છે-ને તદ્મારું ખાસ લક્ષણ છે-તે માટે મુખારકખાદી આપું છું. વિશેષ વળી આ આવૃત્તિમાં ગદ્યપદ્ય બંનેએ સમાયાં છે-લખે છે;-ને આર્થાગીતિ, બેને પદ્યજન્ધ શુદ્ધ, વિશુદ્ધ, સંશુદ્ધ થયો-તે ખાસ મુખારકખાદી.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૭-૯-૪૧ : ગુરુવાર

College—ખસથી ૨ વાગ્યે પ્હોગ્યો. 2 to 2-45 p. m. M. A.—વિશ્વગીતા. હેમાં કૌષ્ઠીવચ્ચરણના દસ્યને અંતે પૃષ્ઠીનું આકે-દગીત સુન્દર છે-તેનું બીજું—“કેડો જન્મનાજનો આરો” એ

સાનુમતીની આપેલી ગરબીના ઉત્તર ભાગમાંના વિચારોમાં છે-તે ગરબી મહે' નોધી રાખેલી આણી'તી-તે વાંચી સંભળાવી. રોહિત દેવેએ ને બીજા બેએ તે ઊતારી લીધી. વિમલાને પણ મહે' આપી તે હેલે તો સાચ-ત ઊતારી લીધી, હેલે એ ગરબી કદી સંભળી નહોતી.

મહે' કહ્યું—નહાનાલાલની બગીચા કનેથી જ એ ગરબી મહે' મળેલી-હેને હેની મા કનેથી. તેથી લાગે છે કે નહાનાલાલને શ્રવણે મરબી કુટુંબમાંથી જ પડી હોય. તો પણ બીજા લખને આ પૃથ્વીના આક્ર-દગીતમાં હેમણે ખીલવણી સુન્દર અને અપૂર્વ કરી છે-તે બધું કહ્યું.

સા-ટાકુંઝ—તા. ૩-૧૦-૩૧ : સનિવાર : અખરદારની
'બજનિકા, અંધી દુનિયા, (p. ૬૬) એ કાવ્યમાં

“ પ્રભુનો જી મર્મ એવો

પથર ઉંચકે ત્યાં દેવો. ”

એ પંક્તિમાં 'દેવ'નું 'દેવો' તે તો હસનીય પ્રયોગ છે-પણ જેનો અર્થ ગુજરાતી કે એતદેશીય સંસ્કાર સંપ્રદાયથી સમજાય એમ નથી, તે Sir William Walter ની નીચેની પંક્તિઓમાંથી પકડાય છે.

The God I know or I shall ne'er

Know, though He dwells exceeding nigh,

“Raise thou the stone and find one there—

Clear thou the wood and there am I.”—

Yes, in my flesh his spirit doth flow

Too near, too far, for me to know.

આ પં. માં પં. ૩-૪ તે નીચેના વચનમાંથી લીધી છે—

Jesus saith: Wherever there is one alone, I
am with him. Raise the stone & there thou shalt
find me. Clear the wood and there am I.”

(New Parables of Jesus discovered by Professor Hunt and Greenfall : Message of the East, July 1926).

સાન્ડાક્રુઝ—તા. ૧૨-૧૦-૩૧ : સોમવાર : બ. ક. ડા. ના આજે મળેલાં [“સાથે નોડણીકાર” વિશેની] લેખમાં

આરંભમાં કહેલકરનાં કેસની authority વિશે માંધીએ સૂત્ર મૂક્યું કે

“ હવે પછી કાઢતે સ્વેચ્છાથી નોડણી કરવાનો અધિકાર નથી.”

એ આઘાવચનને સમ્ય રીતે પણ દટાથી ઉઘડવું છે. લેખના અંતિમ પેરામાં—નોડણી વિશેની ચર્ચા માટે ત્રણ જણને જશ આપ્યો છે :

(૧) દાકાર બુલંદર

(૨) નવલરામ

અને (૩) નવલરામે આરંભેથી ચર્ચા જેમણે શાસ્ત્રીય રીતે સર્ગોપાંગ ખેડી તે વ્યોદ્ધ ભાષાંશાંત્રી શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેદિયા.

(આ વિષયમાં બ. ક. ડા. અને અંતઃકરણથી આદર આપે છે. થોડાક વર્ષ ઉપર ‘વસન્ત’માં પણ નોડણી ચર્ચાના લેખમાં બહુમાનસ્યંક વચનો લખ્યા હતા.

સાન્ડાક્રુઝ—તા. ૧૫-૧૦-૩૧ : ગુરુવાર : કામળ લખ્યા બ. ક. ડાકાર (વડોદરા)

નોડણીકાર વિશેની હેમનો લેખનાં offprints માટે ઉપકારે આપણે આ બાબતમાં બહુ અંશે એક મતના હિપે : અને આ વિષયમાં રસ પેડ્યો છે પણ ઉવટમાં પ્રાંતિમાં મહારે વિશે વંધારે પડતાં સ્મૃતિચન્દાં છે તે ઠીક નહિ : ને કે જે છે તે ઉપકાર સાથે માથે ચઢાવું છું.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૧૬-૧૧-૩૧ :- સોમવાર :- રામભાઈને ઘેર મળ્યા.

(a) 'કુસુમાકર'નો પત્ર વાંચવા આપ્યો. વાંચીને લાંબી ચર્ચા. રામભાઈને આ પત્ર intelligent, sincere, ને ખરી કદર-દાનીનો લાગ્યો.

(b) માનસચાત્રા કાવ્ય રામભાઈ વાંચી ગયા છે. એ 'નવચેતન'નો અંક મળતે પાછો આપ્યો. પણ હેમને કાવ્ય હેતું ગમી ગયું છે કે ફરી ફરીને વાંચું એમ થાય છે—કાવ્ય sublime લાગ્યું.

(c) એ કાવ્યને અંતે "મધુરી તારાકણી" તે કાષ્ઠ વ્યક્તિ માટે છે કે શું ? એમ મ્હને પૂછ્યું. એ ચેતવા હશે ખરા. મ્હેં કહ્યું— "હા." "કાણ ? કાઈ વાત્સલ્યપાત્ર વ્યક્તિ હશે." મ્હારા હૃદયમાં ખાના આંસુ મ્હેં સમાવી દીધાં. રામભાઈ પણ જાણી નહિં સકયા હોય.

સાન્ડાકુંઝ—તા. ૨૧-૧૧-૩૧ : રવિવાર : હું બેઠો બેઠો જમ-સુખલાલની "જગતની ધર્મસાળામાં" વાંચતો હતો. વચમાં મોટરવાળો આવીને ફેફ-છોકરાં બોલાવે છે. હું ગયો. માધવી ફેફ ચિત્રા રમતે રમતે શોધ ગઈ.

ચિત્રાનો case :

"હું રમતી'તી ને ગર્ભ ગર્ભ."

"કેમ ?"

"હું ખોટા ખોટા દીવા સળગાવ'તીતી. ને બ્હેન બોલું બોલું

હોલવી નાંખતી'તી !"

મ્હેં કહ્યું—"દીવા ચેત્યા હતા ? વીજળીના કે મીથુનતીના ?"

તો કહે—"મીથુનતીના."

હું "તો હવે તું વીજળીના દીવા સળગાવજે. એટલે બ્હેનથી કુંક મારીને હોલવાજે નહિ."

રાત્રે-મુશીલા, લવંગી, પરસદને મ્હારું 'નવું' કાવ્ય રાત્રે જ પૂરું કરેલું વાંચી સંભળાવ્યું. "ગંધર્વનગરીદર્શન" કાવ્યનું નામ. ગૂઢ ખીજ એ કાવ્યની પ્રેરણાનું તો લવંગી સમજી સકી જ.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૨૮-૧૧-૩૧ : શનિવાર : કાગળ લખ્યા : આશ્વિદશકર (બનારસ).

અશ્વધોષનું શુદ્ધચરિત-શુદ્ધનો જન્મ પુખ્ત નક્ષત્રમાં લખે છે. Cowellના ભાષાંતરમાં તેમ જ છે. ચીની ભાષામાં ભાષાંતર થયેલ અગ્રીજમાં તદ્દન જુદું જ છે. (૪ થા માસની ૮ મી તિથિયે) ઇ.

આ Thomas ની Life of Buddha જોડે અસંગત થાય છે. જોતારા કરીને જોડયા, ત્હમે કાંઈ પ્રકાશ પાડી સકશો ! પુખ્ત નક્ષત્ર તે પોસ માસમાં જ ! જ્યોતિષી કહી સકે. ૪ થા માસ તે આપાઠી વર્ષ લેતાં વ્યાસો વડ ૮ આવે. (પુનર્મિયા મહિના હશે ગણીને) તો વિજયાદશમી ના આવે ચૈત્રી ને કાર્તિકી વર્ષ તો ના સંભવે, વિક્રમ ને શાલિવાહનની પૂર્વની વાત-તેથી.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૪-૧૨-૩૧ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : આશ્વિદશકર (બનારસ)

જવાબ. અશ્વધોષના શુદ્ધચરિતમાં પુખ્ત નક્ષત્ર છે-તે દેવી નક્ષત્ર હોવું સક્ય છે. ચીનાઈ ભાષા-અંતરમાં ચોથો માસ ઇ. છે, તે માટે આધાર શો છે તે મ્હને ખબર નથી. ઇ. ઇ.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૬-૧૨-૩૧ : શુક્રવાર : (a) માનસવાત્રા તથા સમસો મા જ્યોતિર્ગમય એ બે કાવ્યોની નકલો પાછી આવેલી-તે કવર જ બધું મુદ્રિકાને આપ્યું.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૧૧-૧૨-૩૧ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : વિષ્ણુભાઈ બક્ષી (રાજકોટ).

નવા વર્ષના અભિનંદન મટિ ઉપકાર. Better late than never એનું ન્યાયમનુષ્ટય. મ્હારા M. A. ના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની

યાદીમાં જે ગણુતર નામો તેજસ્વી પ્રથમ ક્રાંતીમાં મૂકાય તેમાં તહેમને હું હંમેશ મૂકતો આવ્યો છું. આશા છે કે વિદ્યાભ્યાસંગ સાધતા રહેશે. . .

રા. ઓમેશચંદ્ર પાઠકજીનો નૂતનવર્ષાભિનન્દનનો પત્ર મળ્યો તો. પરંતુ મહેં હેમને એક મહત્વની શંકાઓ નોંધેલો પત્ર લખેલો રહેતો હતો એઓ ખાઈ ગયા છે. એટલે હેમને સ્વતન્ત્ર પત્ર લખવાનું માંડી વાળું છું.

કાગળ આવ્યા : ૧ ઓમેશચંદ્ર પાઠકજી (રાજકોટ).

મહારા જૂના કાગળનો લાખો જવાબ—‘ગદ્યકુસુમ’ને અંગે કરેલા પ્રશ્નોનો (નોટપેપર ઉપર જયમજ પાઠકજી એમ Stationery ની છાપ, મથાળે motto મારતે માલુ મારતી).

(વિષ્ણુભાઈ બક્ષીના કવર પાછળ લખ્યું—બો. પા. નો લખેલો પત્ર આ ક્ષણે મળ્યો.)

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૧૬-૧૨-૩૧ : શુક્રવાર : સહવારે (બિહારી-લાલ) શાસ્ત્રીને ઘેર—‘વિશ્વશાન્તિ’—કાવ્ય-ખતાબ્યું. ઉત્તમ કવિત્વ-પૂર્ણ છે. ભાષા જનતા ઝીલે હેવી ગાંધીયુગની નથી. વિદ્યાપીકનો કવિ છે છતાં. ને ઉપોદ્ધાત કાલેલકરનો છે તેમાં પશુ-તે ખતાબ્યું.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૧૭-૧૨-૩૧ : શુક્રવાર. આજ મહારી પ્રિય પુત્રીની અવસાન—તારીખ. શી રીતે મૃદ બિજવું ? નૂ ઝં. માંના ‘અશ્રુસંચય’ કાવ્યનું વાચન મહેરાકમાં કરીને એ કાપ કપું. હેનો આત્મા તો પાવનકારી પ્રભુના ચરણમાં વિહાર કરે છે. છતાં હેના નખાપા નમાયા પુત્રના અંતરાત્મામાં જરૂર દિવ્ય ભાવ પ્રેરશે, પ્રેરે ! તયારતુ.

સાન્ઠાકુંઝ—તા. ૨૯-૧૨-૩૧ : મંગળવાર : સાદા છ વાગ્યે એક-છાકરો ખવણીમાંથી આવીને કહી ગયો કે કાકા કાલેલકર-ખવણીમાં આવી ગયા છે—થોડી વારમાં આવે છે.

પણ-૭ વાગ્યે આવવાના હતા તે સાદા સાત વાગી આવ્યાં. વિલંબ માટે ખુલાસો કર્યો. સેવાદક્ષવાળા લોકો આપ્યાંતા. અને સારસ્વત Colony માંથી tax આવવાની હતી તે મોડી આવી વાતોચીતો—

(a) એ કારવારના નદિ' બેલગાંવના. પણ બાદ્યકાળમાં પિતા Hd. Asstt. કારવાર કલેક્ટર ઓફિસમાં હતા, તેથી ત્યાં ખાનગી નિશાળમાં ભણેલા.

(b) પ્રા. સ. માંના હેમના બ્યાખ્યાન વિશે વાતચીતો થઈ, ત્યારે બહેલા આવ્યા. કાગળ હું તે ધોઈયા માટે લખવાનો હતો. તો ફેફ-હજી લખાણે. મ્હારે આશીર્વાદ તમારે જોઈશે.

(c) "વિશ્વશાંતિ" વિશે-મ્હને બહુ મધ્યું છે. અવલોકન લગભગ પૂરું થઈ ગયું છે. પણ 'વસન્ત'માં છપાતે બહુ વખત થશે. ગોકુળભાઈ ફેફ-મ્હને આપજો નકલ કરાવી લઈશ. "પ્રસ્થાન"માં છપાય તો ઠીક-એમ જો. તથા કા. ની ઇચ્છા હતી. મ્હે' કહ્યું- 'પ્રસ્થાન' મ્હારી જોડણી કાયમ રાખે કે નદિ' તે ખબર નથી. બાકી મટુભાઈ મ્હારી જોડણી બા.માં વિરોધી છતાં મ્હારા લેખોમાં મ્હારી જોડણી પોતાથકી રાખે છે-તો હું રામનારાયણને પૂછી જોઈશ. કાલેલકર ફેફ-હું જ હેમને પૂછી જોઈશ.

(ગોકુળભાઈ, ચન્દ્રસંકર શુક્લ, કાલેલકર ને બળલભાઈ (બાળ-કૃષ્ણ) કાલેલકરના સૈકે. હતા.) ચન્દ્રસંકર શુક્લ પણ મદદ કરશે. તે નવજીવન ચલાવે છે.

(d) એ અવલોકનમાં કાલેલકરના આમંત્રણ વિશે લખવાનું હજી બાકી છે. થોડુંક જ લખાશે તે કહ્યું. હેમજો ના કહ્યું કે નદિ' લખો તો બાધ નથી.

(e) અવલોકન લખવાને એ કારણથી હું ધેરાયો-૩ માગ્યા. ગુણુ સાસરપુત્રની નિન્દા ખબરદારે કરી છે-ત્યેનો ઉત્તર આપવો.

(f) અમરદારનાં વાંકર્યો બિતોર્ણ છે-હેમાં 'ભણેલા' શબ્દ
learned માટે વાપર્યો છે-ત્યાં અમરદારનું પારસી ગુજરાતી
પ્રકાશ આવે છે. (ભણેલા બાપનકર્તા-]. J. Mody નું મંબાધુ").

(g) સાક્ષરયુગનું સાહિત્ય જનતાંએ ગ્રીહ્યું નથી, ઇ. વચનો
મ્હેં કંઠી બતાવ્યાં તે કાલેસકર નવાઈ પામ્યા. મ્હેં કહ્યું-"વિશ્વશાંતિ"
અને ત્હમારું આમ-તથા-એ જ એ વચનનો રદિયો છે. ચંદ્રશંકર
શુકલના મ્હેં ઉપર આ remarkની છાપ પડી જણાઈ,

આ બધી વાતો સફરજંદ અને દાડમ ખાતે ખાતે થઈ. મ્હેં
ગો. તે fruit નું પૂછ્યું. તો કહે-પેલાં આળ્યાં છે કે શું? (Kulpa નાં
pears) ના; ત્હમને હેનો સ્વાદ ઠીક લાગ્યો છે.

(h) બંધા ઊડ્યા. મ્હેં કા. ને કહ્યું-વિરોધીને મળવા આળ્યા
તેથી આનંદ થયો. "વિરોધી કેમ?"

હું-મંડણીની બાબતમાં. એટલે એ વિષયપર કાલેસકર ખીલ્યા
-સાર એટલો કે હકાર છે હેની ના નહિ, તે જણાવવાની જરૂર
પણ છે. પણ ત્હને સંયુક્તાક્ષરમાં મૂકીને ના જણાવવો. ખીખાંની
અડચણ ઇ. કારણ.

હિંદી તુમ્હે લખે છે તે મ્હ ના ગણવો, મ નો aspirate; જેમ
ક નો ખ, પ નો ફ તેમ મ નો મ્હ તે કાષ્ઠક જૂદી રીતે બતાવવો.

ક-ખ-ગ-ઘ માટે પણ નવી યોજના રાખવી, ઇ.

મ્હેં કહ્યું-મ્હારો હકાર બાધ્યો છે તે ત્હમે મમે તે કરશો
પણ જંવાનો નથી, ઇ. ઇ.

(k) જતી વખતે ગો. અંદર જઈને એજ ઉપરથી 'લસ-ત'
બિપાડી લાવીને કહે-આ હું વાંચવા લઈ ગઈ છું. હું: "ઠીક ત્હમે
તો ચોર છો-ના, છુંટારા છો." કાલેસકર કહે-"દક્ષણીના સહવાસમાં
આળ્યાં તે છુંટારા થાવજ ને."-મ્હેં કહ્યું-"ગો. મરાઠી બાપા બહુ
સારી રીતે બોલે છે-ને મરાઠી કાવ્યો પણ કરે છે." ગો. કહે "એ શું
નકામું!" કાલેસકર કહે-"એમ? મ્હારે તો તે મ્હારે જોવાં પડશે."

સાન્દાકુંઝ—તા. ૧૧-૧-૪૨ : સોમવાર : સ્થવારે સાત વાગ્યે
 હું વરંડામાં જીભો હતો. તે વખતે પડોચના બંગલામાંથી ઠાકુલાઈનો
 માળી આવ્યો કહે : ઠાકુલાઈનો telephone આવ્યો. ગિરજાશંકરભાઈ
 રાસમાં ગુજરી ગયા. અરે-રે-રે! આમ ધાયું જ નહોતું. ઈશ્વર!
 તું કરે તે ખરું. ક્ષમારે લઈ જાએ?—માળીને પૂછ્યું. તો કહે—તે
 ખબર નથી.

અડધો કલાક નથી થયો—ને funeral મહારા ઝાંપા આગળ
 ચમને ગયું શ્રી રામ! શ્રી રામ! ઉચ્ચાર ચતા હતા—પ્રભુ! એ ધાર્મિક
 આત્મા તો ત્હારી સમીપ જીભો છે. હેને હવે રામનામ શ્રવણ શે'તું!

x

x

x

રામભાઈને દાધીય મહાવીરનું કાન્ય જતાં—જેમાંથી મને
 “મુક્ત સૌન્દર્યનું પૂજન”—નું inspiration મળ્યું.

સાન્દાકુંઝ—તા. ૩૦-૧-૪૨ : સનિવાર : કાગળ લખ્યા :
 બ્યોમેશ પાઠકજી (રાજકોટ)

(1) હીંચ બાબત હું જે જાણું છું તે લખ્યું—દમચી=હીંચ.
 નરસિંહ મહેતાની મનાતી એક ગરબીમાં છે, “દમચી લઈ દરિ”.
 બગેરે કાઠિયાવાડમાં બેસાં ગરબા ગાતે સ્થામસ્થામાં દાથેલીઓ ઝીલે
 છે—તે હીંચ લેવી કહેવાય છે.

આ ખેડમાં દાદરાના લયનો અંશ છે તેથી બર્વેએ ‘હીંચ’
 નામનો તાલ પણ મળ્યો છે. ન્દાનાલાલે રાસકુંજની પ્રસ્તારનામાં
 હીંચ શ્રી. કહ્યું છે તે હું સમજતો નથી—ખાસ હેમના ઉદાહરણોથી
 તો બોધ મળતો નથી. આ ચિવાયનું વધારે જણ્યુંતો નથી.

સાન્દાકુંઝ—તા. ૬-૨-૪૨ : મંગળવાર : રામભાઈ જોડે
 વાતચીત—

“નિરખતે ગગનમાં” એ પદમાં ‘અનલ દીવો’—નો અર્થ હું
 અખંડ દીવો લઉં છું તે કારણે સહિત કર્યું. પછી કાંઈ પાડમાં
 દોષ હોય તો જુદી વાત. નેત્ર વિષ્ય નિરખતો, રૂપ વિષ્ય પરખતો.

વણુ જિહ્વાયે રસ સરસ પીવો-અહિં નેત્ર અને રસના સાહચર્યથી.
 રૂપ માટે સ્પર્શેન્દ્રિયજ અપેક્ષિત છે-પણ નેત્ર અને રસના માટે
 સાધનો છે-ત્યાં 'રૂપ'ને વિશે સાધ્ય વિષય છે-એ ખૂંચે છે.-પણ
 એટલી ઊનતા મણીને રૂપ=આકાર, અને સ્પર્શ-નું 'પરખવો' છે, તે
 મહે' ભાર મૂકીને કહ્યું. G. L. L. II માં એ કાવ્યની ચર્ચામાં
 મહે' પરખવો તે સ્પર્શ ઉપરથી કાઢીને ચ નો ખ યવા માટે દંશ
 -ક'ખનો દાખલો-અથવા તો પરખવોનું પરખવો થયું હોય-એ.
 નોંખ્યું છે-તે રામભાષને ખતાવ્યું.

સાન્ઘાકુંઝ-તા. ૧૪-૨-૩૨ : રવિવાર । કાગળ આઠ્યા.
 બ્યોમેશ પાઠકૃષ્ણ (રાજકોટ).

જવાબ. હીંચ વિશે મહારું દર્શન વિચારવા જેવું છે.
 -લખે છે. 'પોતાનું' દર્શન જૂદું જ છે તે લખે છે;-હીપચંદી જેવા
 તાલની ગરબી ૩-૪ ૩-૪ એમ લયમાં ના ગાતાં ૭ ૭ એમ એક
 તાલથી જ બેરા ગાય છે-તે હીંચ; ચલતી ને વિલગ્નિત લયમાં
 તબલચી હાથ મારવાથી વગાડે તે હીંચ (હેના હાથનું પરિચામ)
 ઇ. ઇ. ન્હાનાલાલનું સ્વરૂપ તો બ્યોમેશથી પણ નથી સમજાતું.
 હીંચ ઉપર સવિસ્તર લખવાનું ધારે છે-બનશે તો મ્હને પ્રથમ
 ખતાવશે.

ખાર-તા. ૨-૧૦-૩૨ : રવિવાર : સપ્ટેમ્બરના 'કૌમુદી'માં.
 વિ. ૩૦ (=વિજયરાય કલ્યાણરાય)ની સહીથી 'વાસરિકા'માં પૃ.
 ૨૫૬ મે-નીચે પ્રમાણે છે-

"શું નરસિંહગવ ચર્યાપત્રીજ છે?"-તા. ૧૫ મી-તે દા'ડાની.
 નરસિંહરાવ ચર્યાની સ્મૃતિ અને આજે ગુજરાતી ચોપડીઓ (સાડા
 ત્રણ માસના વડોદરા વાસ પછી પહેલી જ વાર) છૂટી પાડી ગોઠવતાં
 હાથમાં આવેલ 'મનોમુકુર' એ બે પ્રસંગોએ ઉપલે સવાલ સૂઝડ્યો.
 ચચ્ચિત્રા મારા બને મિત્રોએ કહેલું કે નરસિંહરાવનું ગદ્ય ધરો-

જાગે. ક્ષણભંડુર ચર્ચાપત્રોમાં જ આવે રહ્યું છે. આમ તથી જો મેં
 'રમરણમુકુર'ના ગદ્યની—અમાણમાં સરળ અને વધુ સહજ ગદ્યની
 —પાઠ આપીને કહેલું..... ઘણાખરા ચર્ચાકારોનું જે દુર્ભાગ્ય છે તે
 કદાચ આપણા વયોવૃદ્ધ સાક્ષર વિવેચક અને જાણશાસ્ત્રીનું પણ છે :
 અલ્પજ્ઞ લોકમાનસ તેમને વઢકણા ચર્ચાપત્રી તરીકે જોળખીને જ
 અટકે છે. એમની ચર્ચાઓ પણ ક્ષણમાં જાગી જાય તેવી
 નહિ, પણ હજી અમુક જમાનાઓ લગી જીવે તેવી—તેવા
 પ્રશ્નોને છેડનારી તે હોવાથી—છે, એ તો અભ્યાસીઓથી અજાણ્ય
 નથી. પણ, 'મનોમુકુર' જેવો અન્ય સાક્ષી પૂરે છે તેમ, ગયા
 જમાનામાં જ કેટલાક ઉત્તમ વિવેચનો ચરિત્રરેખાઓ કે નિબંધો લખાયા
 તેના લખનાર પણ માનનીય કર્તાજ છે. એવા બીજા એ અન્ય ભરાય
 તેટલા તેમના લખાણ (કે તેથી ય વધુ) હજી માસિકોની કાઠિઓમાં
 દટાયા પડ્યા છે. વર્નાકુલર સોસાયટીએ (ઘટતી રીતે જ) રમણ-
 ભાઈના વિવેચનાદિકની બીજી આવૃત્તિ છપાવી તેમ આમની પહેલી
 પણ ન છપાવે! અથવા ફોર્સ સભાના કર્તાવ્યક્ષેત્રમાં પણ આ કામ
 જરૂર આવે... આમાં અન્યકારને અંમત માન કે લાભ મળે છે એ
 વિષય મુખ્ય નથી; જે કે મુખ્ય છે તે કીમતી વાક્યમય આજની ને
 કાલપરમની પ્રમાણ ઉપયોગ માટે સુલભ કરવું, એ જ. આ સેવા-
 કાર્ય એવી સંસ્થાઓ માટે સહેલું છે, તેટલું બ્યક્તિ-કર્તા કે પ્રકાશક
 —માટે નથી એ તો બહુ કેખીતી વાત છે. કેલેજના ગુજરાતી અભ્યાસ-
 કેમ માટે સારા પુસ્તકોનો લાભ પણ આ રીતે થાય !

કાંઈ અજળ રીતે વિજયરાય મહારા ઉપર મૂઢેરખાન થઈ ગયા !

ખાસ—તા. ૬-૧૦-૩૨ : રવિવાર.

ખાસ : આમે જમ્યાં; લવંગી મહારી જોડે જ હતી. હસેરા ખાતે

લાકશી કરી'તી. તે હેલે આધી. હું તો light diet માં છું તેથી

ના આધી.

જમીને હું ચૂનો. ૧ વાગ્યે સુશીલાએ જગાડ્યો : “સવંગીને મોઝે ફીણ આવે છે. અનિ જોભાન થઈ છે.”

રમાબાઈ નર્સ ઝૂંસીલા આટે આવેલાં તે] સારવારમાં હતાં-પરસદ જોડે ‘પુષ્કળ માણી’ ઈંટયું. ઉપરથી સરિતાબહેન દોડી આવ્યાં. હેમણે બહુ જ મદદ કરી. માધવી બિચારી મદદમાં રહી.

દા. જાયાને તાબડોળ મોટર મોકલીને જોલાબ્યા—ધેર હતા. આવ્યા. હેમણે Dr. Moses ને જોલાબ્યા.—પછી Mrs. Moses ને પ્રેમલ ડો. દાસને telephone કરી આવ્યો.

જાયાને case બહુ ભારે લાગ્યો. સુશીલાની માંદગી જોડી ગઈ. તે બધે આવજા કરવા લાગી. રાકી રાકીને સુવાડવી પડતીતી.

Case જગડતો ગયો. Convulsion ઉપરાંત ઉલટીઓ અને રહેમાં લોહી પડ્યે ગયું. તે કેટલોક વખત પછી અટક્યું. કાંઈ શાન્ત પડી રહી-જરાક આંશાનાં ફિરણ નીકળ્યાં. પણ બ્યર્થ! પાંચ વાગ્યે તો માત્ર ચાર કલાકના attack માં મહારી બહાલી દીકરી, હમારી બહાલી દીકરી, માધવી ચિત્રાની માયાણુ માતા પ્રજુના ધામમાં ગઈ!

—ઓ પ્રજુ! આ શો વજ્રપાત! દુઃસ્વપ્નવેદનાયૈવ મયિ ચૈતન્ય-મર્ષિતમ્? ઊર્મિલા, નંહિન-ઊપડી ગયો. ૧૬-૧૮ વર્ષ થયાં; મનને શાન્તિમાં ટકાવ્યું હતું. હમારો બધો આધાર હૃદયનો આ એકલો પુત્રો હતો. તે આમ નિમિષ માત્રમાં હાથતાળી ઢળે, સાક્ષી ગઈ!

પ્રજુ! દયાળ! આ આઘાત મહારાથી ખમાતો નથી. ખમીશું, ખમીશું.

ખાર—તા. ૧૪-૧૦-૨૨ : શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા.

ગાંધીજી (મહાત્મા) (જ્યેષ્ઠગાંધી)

જાપામાં સમાચાર વાંચ્યાથી જાણીને દુઃખ આશ્વાસન.

હેમના ચાર શબ્દો ઉત્તમ છે; “પણ આનું દુઃખ તમને ન હોય.”

ખાર—તા. ૧૯ મી ઓક્ટોબર ૧૯૨૨ : મંગળવાર : આજ

વિધવંગીનાં દયાલેની પ્રાર્થના.

ગઈ કાલે રાત્રીથી હોલ તૈયાર કર્યો હતો. પ્રાર્થના માટે મિત્રો
૮ વાગ્યાથી આવવા માંડ્યા. ૧૦૦ ઉપરાંત હતા.

અને જયસુખલાલનો discourse ! તદ્દન sublime ! ધાર્મિક
શ્રદ્ધા, મૃત્યુનું ખરું સ્વરૂપદર્શન, ઇ. થી સજીવ ! કાર્પેટ ઉપરની
હેમની ભક્તિ પ્રગટ થઈ જતી હતી. આપણે પ્રભુના તેજમાંથી
આવીને પ્રભુના તેજમાં જવાનાં ઇ. કંઈના કવિત્વશક્તિથી હેમણે
ખીલવી. “જગતની ધર્મશાળામાં” હેમના પુસ્તકમાંથી કોપસાંભળ
સુધરિત રીતે આપ્યાં. લવંગી વિશે ઉત્તર ભાગમાં ગુણુદર્શી,
sympathetic ઉદ્દેશ, હેનાં માત પિતાનાં હૃદયદર્શન, હેના
“સહાધ્યાયી” જોડે sympathy નાં વચન સુધર રીતે હેનાં તે
આપ્યાં કે હમારાં આંસુ રોક્યાં રોક્યાં નહિં. મધુરિકા તો દડ દડ
દડ દડ આંસુ પાડ્યે જ ગઈ.

સુશીલા અને મુદ્રિકા were the greatest sufferers
in silence and tears. ઉપાસનામાં કાર્પેટ :-

૧ ભજન : “જે ગમ્યું જંગતયુગુ દેવ જગદીશને”-માનુમતી.

૨ પ્રાર્થના-જયસુખલાલ-ઉત્તમ.

૩ ભજન-“હરિનામ ભજનકા વેદા દે.”-માંધવી.

૪ ભજન-મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ.

૫ ઉપાસના તથા વ્યાખ્યાન-જયસુખલાલ-sublime !

૬ ભજન-“શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ પ્રભુ” (પ્રાર્થનામાળા
અંક ૨૨)

મધુરિકા-ગાણું ઉત્તમ ! હૃદયવેધક, પણ લાગણીના વેગથી
breakdown થતે થતે-હેવટે રોધ પડી.

ખાર-તા. ૧૯-૧૦-૩૨ : શુધવાર ૨ : કામગી આખ્યા : ૨

માંધીજી મદાત્મા (વરવડા જેલ).

“મુગ ભાઈથી

સવારની ચાર વાગ્યાની પ્રાર્થના અને કરી રહ્યા ને આ
સખવાં બેઠો છું. તમારા બંને કામગી મળ્યા છે. અને તમે આજે

૮-૩૦ વાગે તમારી સાથે દસમાનું શ્રાદ્ધ લિખવતા હોઈશું. મુક પ્રાર્થનાને બદલે 'લીડ કાઈન્ડલી લાઈટ'નો તમારો અનુવાદ ગાઈશું. તેમાં તમને બંનેને જોઈએ-તેટલી ચાન્તિ કયાં ભરી નથી? તમારા બાળકો તો ચિર-શાંતિ ભોગવે છે, પણ આ જગતમાં જેટલા બાળક છે તે પણ તમારાં નથી? તમે તો એવું જ્ઞાન ધણુંએ આપ્યું છે તે અત્યારે તમને બંનેને સહાય કરો.

'ત્રિમલ જ્યોતિ'ની એક વાત તમને અમરો. વિલાયત જતાં કાંધર એલિવને ધાયું કે જે ખ્રિસ્તીમાંના મિત્ર વર્ગ દર અઠવાડિયે મારી સાથે માનસિક સંબંધમાં આવે તો સારું. તેમ કરવા સારું તેણે મારી પાસેથી એક લજન માગ્યું કે જે તે બધાએ ધારેલે વખતે દરેક અઠવાડિયે ગાવું. મેં પેલું, ન્યુમેનનું લજન પસંદ કર્યું. તે આજે યુરોપ અમેરિકા બહિં ને બીજા દેશોનાં મિત્રમંડળ દર શુક્રવારે ૭-૩૦ વાગે સંજે ગાય છે. અમે બહિં અને આશ્રમ-વાળાઓ સાબરમતી ઇ.માં ત્રિમલ જ્યોતિ દર શુક્રવારે સંજની પ્રાર્થનામાં ગાઈએ છીએ. એમ એ લજનમાં તમે જે પ્રાણ રહેો છો તેમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આવી આ તમારી જેટ તમને પણ ફળે !!!

તમારો
મોહનદાસ
તા. ૧૮-૧૦-૩૨
(યરોડા મંદિર)

ખાર—તા. ૨૦-૧૦-૩૨ = ગુરુવાર = કાગળ લખ્યા :

૨. રામનારાયણ પાઠક (અમદાવાદ).

૩. રામનારાયણ પાઠક (અમદાવાદ).

૨. હેમતા પત્રનો કિતર :-

પ્રિયભાઈ રામનારાયણ,

ત્હમારા દિલાસાનો પત્ર મ્હને જહુ આશ્વાસનદાયક લાગ્યો છે. માત્ર મ્હને આ સંજ-ધર્મા અણુધટલી ઉચ્ચ પદવી આપી દો છો- “આ દુઃખથી આપ મારે મન વધારે પૂજ્ય થયા છો” એ વાક્ય વડે મ્હને કેટલી હિંમત જૂમિકામાં ચઢાવી દીધો! મ્હને રખેને એ શિખરે રહીને ચકરી આવી જાય એ ભય રહે છે. મદાત્માજીએ મ્હને વળી અન્ય રીતે ઉચ્ચ અધિકારે ચઢાવી દીધો છે તે આ સાથે જૂઠા પત્ર જોડે મોકલેલા પત્રવ્યવહારથી જણાયો!

શું? મત્તાણે ને દેહનો અમિર્સંસ્કાર થાય, અને પાછળ રહેલાને આત્માનો અમિર્સંસ્કાર જોઈએ જ એમ હશે? હાલે પ્રસંગે મિત્રોના હૃદયનો સહચાર દુઃખપ્રદ નથી થતો, હૃદયબાર હળવો બનાવે છે.

આ આધાતની વિષમતા એક રીતે વિશેષ હતી; ચાર કલાક જ માંદગી ભોજવીને લવંગિકા આપી ગઈ, એ વિષમતાનું એક કારણ. વળી એ મ્હારી પુત્રી પુત્રવત્ હતી. મ્હારો જમણો હાથ હતો. મ્હારો હાથ કપાઈ ગયો એમ ક્ષણે ક્ષણે લાગે છે. મ્હારો શ્રદ્ધાળળનો ભંડાર ખૂટી ના પડેશો-એટલું જ પ્રભુ કને માગું છું.”

ત્હમારો રનેહાધીન,
નરસિંહરાવ.

૩. ગાંધીજી જોડેનો આજો પત્રવ્યવહાર (નકત્ર) ખીટીને લખ્યું:-
રા. રા. વાઈ રામનારાયણ,

આ સાથેનો પત્રવ્યવહાર, ત્હમને વાંચ્યાથી ગમશે એમ માનીને, મોકલું છું. મ્હને તેમ જ કેટલાક મિત્રોને એમ લાગે છે કે આ પત્રવ્યવહારમાં, અમુક રીતે જાહેર પ્રજાને બોધ-લાભ મળે હેવું છે; તો તે પ્રસિદ્ધ થાય તો કેમ? ત્હમારો મત. પણ તે દિલામાં હોય તો “પ્રરથાન”ના આવતા અંકમાં હેને રચાવ આપશો.

આ વિષયમાં એ પણ વિચાર આંગળ ઉપસ્થિત થાય છે :- (૧)
દૃઢ કૃતાર્થ જઈને જાણને, ગાંધીજી જોડેના રનેહસંબંધને, લોકો

આગળ દમ્ભથી જાહેર ખબર આપવા માટે આ કમ ભરું છું, - એમ કેટલાક 'મિત્રો'ને લાગશે, અને નિન્દાવર્ષણ કરશે.

(૨) મહારું વ્યક્તિત્વ ડૂબાડી દઇને આ પત્રવ્યવહારમાં ગાંધીનું મહાત્માપણું સખળતર દીપી જાહે એમ છે; તેમ જ મહારા જેવા અન્યજનોને આભાસદુઃખમાં આશ્વાસન આ પત્રવ્યવહારથી મળશે, જે અન્યથા દુર્લભ કદાચિત્ત હોય, એ ઉદ્દેશને પ્રાધાન્ય આપી લોકનિન્દાને અવગણીને આ કમ આદરું છું.

આ બંને પક્ષની પુલના કરીને ત્હમે યોગ્ય લાગે તે નિષ્ક્રિય ઉપર વેળાસર આવશો, એમ આશા છે. નકલો જ મોકલી છે. ઇચ્છા હોય તો અસલ હસ્તાક્ષરવાળા પત્ર રજિ. ટપાલથી હું મોકલી શકીશ.

શુ.

નરસિંહરાવ

તા. ક. (મહત્વની) પ્રસ્થાનમાં લેવાનું ધારે તો ઉપર ચૂચ-વેલા વિચારોનો આધાર લઈને ત્હમારે જ ચાર, ૭ પંક્તિમાં પ્રસ્તાવના લખીને મૂકવી, એમ કેટલાક મિત્રોની સલાહ છે. યોગ્ય લાગે તો તે પ્રમાણે કરશો.

ન. બો.

તા. ક. ૨

એક મિત્ર કહે છે : હું તો આ પત્રવ્યવહાર મહારી જોડે હોય તો, પ્રસિદ્ધ ના કરું. મહેં કહ્યું : હું ભુલ્લ ભગવાન નથી. પણ મહારા સુખ અને દુઃખ જગતની સાથે ભોગવું છું તો નિરાલ વળે છે. અલગત એમ ક્યાંથી જગતને લાભ થતો ના હોય તો તો નહિં. મહેં સ્મરણસંહિતા ચા માટે પ્રગટ કરી તે વિચારી જીવો.

ન. બો.

તા. ક. ૩

મહાત્માજીની પરવાનગી માગવાની જરૂર છે ખરી ! હું નથી ધારતો. હેમની વાણી ઉપર બાપા જગતની માલેફી છે.

ખાર—તા. ૧૧-૧૧-૩૨ : શુક્રવાર : કામળ આબ્યા : ગાંધીજી (ચરવડા મંદિર)—કાડ.

કોઈની કને લખાવ્યું છે. સહી પોતે કરી છે : ગુજરાતીમાં વ્યુત્પત્તિકોશની ખરી ખોટ છે. તે ત્હમે ધારો અને ત્હમને વખત મળે તો ત્હમારાથી ઘણું ચર્ચ થકે. ત્હમે તો બાપાની ઘણીએ સેવા કરી છે. આટલી બીજી કરો હેવી મહારી વિનંતી છે.

ખાર—તા. ૧૩-૧૧-૩૨ : રવિવાર : કામળ લખ્યા : ગાંધીજી (ચરવડા)—કાડ.

જવાબ વ્યુત્પત્તિકોશ થાય એ ઇજ છે. પણ મહારાથી હવે બને એમ નથી. કારણો લખ્યાં.

ખાર—તા. ૧૬-૧૧-૩૨ : શુક્રવાર : કામળ આબ્યા : ગાંધીજી (ચરવડા)—કાડ.

સુચ બાઈમી,

ત્હમને લખીને મેં પજવણી તો નથી કરી ના ? બિશુક પોતાની ઝોળા સંતાકતો ચાલે તો એના ખાર વાગી જાય, તમારી ઉત્તરવરથા છતાં તમારી શક્તિની મર્યાદા હું કેમ આકું ? જેની પાસે મારી બિજા માગી શકું એવી બીજી બક્તિ કોઈ તમારા ખ્યાનમાં હોય તો મને નામ મોકલવાની કૃપા કરશે ?

(સહી) મોહનદાસના વં. મા.

(પત્ર લખાવ્યો છે બીજા કોઈ પાસે).

ખાર—તા. ૨૧-૧૧-૩૨ : સોમવાર.

An Everyday Prayer.

'Give us, oh God, the grace to bear
The little pricking thorn,

The hasty word that seems unfair,
 The twang of truth well worn,
 The jest that makes our weakness plain,
 The darling plan upturned,
 The careless touch upon our pain,
 The slight we have not earned,

—Baptist Missionary Review.

Cut out from the Times of India.

I keep this valued prayer in front of me
 on my writing table so that I may not judge
 my brothers and sisters harshly.

ખાત્ર—તા. ૧૫-૧-૩૩ : રવિવાર.

અંગરિયાને માનપત્ર

વખત બહુ થઈ ગયો. અઢી કલાક થઈ ગયા. અંગરિયાએ
 રૂપા છાપેલાં પાનાંનું બાવણું વાંચ્યું નહિ. માત્ર ગણતર મુદ્દાઓ
 મહેંએથી કલા-હેમના ગર્જનામુક્ત અવાજને loud speaker ની
 જરૂર નહોતી.

મુદ્દા સારા કલા-રૂપજીવતા થયા તે વખતે શિક્ષકોને ધમ-
 કાવતા હોય એમ હેમની રીત પ્રભાણે બોલ્યા.

મુખર્મની રૂસો ઇલાકાની કરતાં ચઢે હેવી છે એ મુદ્દો કાંઈક
 આપવડાઈથી આવ્યો.

આજનું અસાધારણ માન અંગરિયાને મળેલું નેધને સુને
 તથા મ્હને બહુ આનંદ થયો,

(મુદ્રિકાને મહેં ધીમે રહીને કહ્યું;—મુદ્રિ! અત્યારે એક જણ
 યાદ આવે છે!—ફહેતે ફહેતે હું ગદગદ થઈ ગયો. સુરીલાએ ઘેર
 આવીને મ્હને કહ્યું; લવંગી હોત તો મુદ્રિ. નેટલી જ ખુશ થાત.)

મુદ્રિએ મહેં આકું ફેરવી દઈ આંસુ સંતાક્યા.

ખાત્ર—તા. ૧૭-૧-૩૩ : મંગળવાર : ચિટ્ટોઆ લખી :
મુદ્રિકા (ગોરેગાંવ).

“ચિ. સૌ. મુદ્રિકા તથા ચિ. બાઈ અંગરિયા,
રવિવારના સમારમ્ભથી સુશીલાને તથા મ્હને ખંતેને—અણુધાર્યો
આનંદ, ગર્વ અને સુખની લાગણીઓ થઈ તે અનેક કારણથી
હૃદયમાં જ શમાવી દેવો એમ ધાર્યું. પણ અસારે આટલા એક
વાક્યમાં લખ્યું તે થોડું લખ્યું ધણું કરીને વાંચજો. હમારા પુત્રને
માન મળે ને જો ગર્વ થાય, અથવા હમને પોતાને માન મળે ને
સંતોષગર્વ થાય, તે પ્રકારની જ સ્થિતિ હતી.

ચિ. સૌ. મુદ્રિકા । આ માનમાં ત્હને જો ફાળો મળ્યો તે
સર્વાંશી ઉચિત જ હતો. આ વિચારો સાથે એક વિચાર તે ફાળો
હૃદય ઉપર બારથી વસ્યો’તો તે મ્હે’ ત્હને ત્હાજ કલો’તો :—આ
વખતના આનંદમાં કોણ હમારા જોટલો બાગ લે ? એ ખોટી રહી
તે રહી જ ! સુશીલાએ ઘેર જતે રસ્તામાં જ કહ્યું’તું કે મુદ્રિકાના
જોટલો જ આનંદ આજ હેને—એ હોત તો—ચાત, ખસ વધારે
નથી લખતો.

શુ.

નનુભાઈ તથા સુશીલાના
સતત આશીર્વાદ.

ખાત્ર—તા. ૨૩-૨-૩૩ : શુક્રવાર : કામળ લખ્યા : કાલ્યાણાઈ
દેરાસરી (દાદર) કાઢી.

પ્રવીણગાંધી કામળા તથા તે રાજકોટના કુંવર મહેરામણસિંહ
અને પ્રવીણ તે લાંબડીની કુંવરી—તે કોણ ?—એનો પર્ચાય પ્રવીણ હોય ?

ખાત્ર—તા. ૨૫-૨-૩૩ : સનિવાર : કામળ આગ્યા : કાલ્યાણાઈ
દેરાસરી (દાદર).

“મહેરામણસિંહ રાજકોટના કુંવર હતા. માદી ઉપર આગ્યા
પહેલાં મરણ પામ્યા હતા. હેમના ‘કાલ્યાણ’માં જોડે બેસનાર દોરતોમાં

એક ગોરજી, એક શાઓ, એક ચારણ, એક મિયાં, એમ બધા મળી સાત જણા હતા. બધાની કવિતાનો સંગ્રહ તે પ્રવીણસાગર. રાજકોટ ઉપર આક્રમિત આવી પકવાથી તે મહેરામણસિંહજી નહાની ઉંમરમાં કેટલાંક વર્ષ પોતાને મોસાળ, લીંબડીમાં રહ્યા હતા. તે વખતે બંનેમાં રોજ બંધાયો. ભાણેજને કન્યા આપવાનો ખાસ રિવાજ છતાં લગ્ન થાય એમ નહોતું, કારણ કે કુંવરીનું સગપણ ભુજ કપુર હતું. વિવાહ તોડે તો કચવાળા લીંબડી ઉપર ચઢાઈ લાવે.

આ ધર્મસંકટને લીધે કુંવરી સુમણ્યા સમૂળમાં પરણ્યા જ નહિ. ચિત્તમાં મહેરામણ અને શરીર ભુજવાળાને કેમ અપાય? આથી આખી જિંદગી કુંવારાં રહ્યાં. આખો સમય કાવ્યાનંદમાં મગ્ન રહેતાં. કવિઓ, ભાટ, વગેરેની કદર કરતાં કાષ્ઠિ-ભુજના રાજગોરે-એક વખત પૂછતાં (તે વખત હેમની ઉંમર લગભગ ૭૦ વર્ષની હતી) હેમણે કહ્યું-કે પ્રવીણસાગરમાં લખ્યું છે તેટલું બધું નહોતું.

જેશા કે મહેરામણ=દરિયો=સાગર, સુમણ્યા=પ્રવીણ. હેમના સોજતીમાંથી એક. સુમણ્યાની સખી-લીંબડીના ગોરની દીકરી-ઉપર દિદા થઈ ગયો હતો. હેની વાત પણ પ્રવીણસાગરમાં ભેગી ભેગી આવે છે. હેમનાં પણ પર્વાયથી નામ આપેલાં છે. મહેને હાલ તરત મેં પર આવતાં નથી.

પ્રવીણસાગરની ત્હમે યાદ આપી એટલે મહેને કાંઈક લખવાનું મન થયું. નીચલી ચાર લીટી હમણાં લખી છે તે વાંચી હસવા મોકલું છું.

નેનન નીર જરી બરખે
અરુ સાસ ઉસાસન કેા બરખો,
ચિત શાન્ત રહે નહિ એક ઘરી
અકુલાય રુ સોચન ફેલા કરખો:

કહી જાય નહો, કહિયે કિનકો
મનહીં મનસેં જરબો જરબો,
અણુ એક દેરાસરી સૂઝ પરી;
હમ જાંચ રહે મરબો મરબો,

બધાને ધટિત.

રનેહાધીન. ડાહ્યાભાઈ.

[સંપાદકની નોંધ :—પ્રવીણસાગરની ઈકર સ્ટેટના વિદ્યા-
વારિધિ ગણપતિશંકર જયશંકર શાસ્ત્રીએ સંપાદિત કવેલી આવૃત્તિ
લખ્ય છે; તેમાં સપાદકીય દો શબ્દ માં સંપાદક. જણાવે છે :
“રાજકોટનરેશ થી. મહેશમનઝી કવિને યદ્ય પ્રમ્થ સંવત ૧૮૩૮ સેં નિસ્તા”

અન્યના આન્તર પ્રમાણે લિન્નાય છે :—

(૧) મિત્ર સાત મિલકે રુબો,

પ્રવોનસાગર પ્રમ્થ ।

તિનમેં દરસાયો મનો

પ્રેમનેમકો પન્થ ॥

લહર ૮૪, કાવ્ય ૧૭

(૨) શ્રીરાજદુર્ગાદેવપુરાધિનાથો

મેરામળાદ્યો યદુવંશજાતઃ ।

પ્રમ્થોડયમીશાંપ્રિરતેન તેન

કૃતોડસ્તિ રાયે રસવચ્ચનાનામ્ ॥

લહર ૮૪, કાવ્ય ૪૫

(૩) અવીણે સાગરને પત્ર લખ્યો તેમાં પત્રલેખનની સંવત
૧૮૪૦ આપી છે.

સંવત અઘર, ચાલીશ ધાર,

વેશાસમાસ પૂન્યોપ્રકાશ ।

પરંતુ શ્રી. રામચન્દ્ર શુક્લ ડાહ્ય જણે કયા આધારે પોતાના
હસ્તી સહિય દ્વારા સંવત માં પ્રવોનસાગરને ગોવિંદ ગિસ્તાભાઈની

કૃતિઓમાં ગણાવે છે. અનો-એ કવિનું જન્મવર્ષ સં. ૧૯૦૫ આપે છે].

ખાર—તા. ૨૮-૨-૪૪ : મંગળવાર : કાગળ આબ્યા :

રામલાલ ચૂનીલાલ મોદી (વીસનગર)

(a) 'નાગર અપભ્રંશ' સં. લેખ વાંચ્યો તેથી-લખે છે કે—
" મહેન" તો બધું જ નવું જણવાતું મળ્યું.

ગ્રીક્સ અને દેવદત્ત ભાંડારકર જેવા પંડિતો પણ તપાસ કર્યા વગર બીજાની વાતો ઉપર આધાર ફેટ્યો રાખે છે તે જાણી આશ્ચર્ય થયું.

એ લેખની નકલ માનશંકર પી. મહેતાને મોકલવાનું સૂચવે છે. હેમનું ઠેકાણું નીલકંઠ મહાદેવની શેરી-ભાવનગર.

(b) બધેકાને ઉત્તર લખેલો પ્રગટ થવા માટે હજી બે અઠવાડિયા વાટ. નેશી. પછી કૌમુદીમાં મોકલશે.

(c) 'ખિસ્લુ' વિશેનો લેખ અંગ્રેજીમાં પ્રગટ કરવાની મ્હારી સૂચના વિશે લખે છે : મહેન એકવાર અત્રિય અનુભવ થયો હતો. ધર્મારણ્ય માંથી મળતી ઐતિહાસિક હકીકત વિશે લેખ લખી-ફ. મો. જ. પાસે સુધરાવી—Modern Review ને મોકલ્યો પણ પ્રગટ થયો નહિ.

પણ લખે છે—ત્હમે કહેશો તો હું ખિસ્લુનો લેખ મોકલીશ—અંગ્રેજી કરીને. પછી છપાવાય તો છપાવશે.

પરંતુ આ માટે વિક્રમાદિત્યચરિત જોઈને બચ્સરનું લખેલું verify કરવું છે. માટે એ કાવ્ય પેદા કરી આપશે.

(d) આપનું ઠંકર વ. મા. વ્યાખ્યાનમાળાનું પુસ્તક વાંચ્યું. 'વસન્ત'માં ભાષાન્તર વચિલાં ત્હારે તો સહેજ commonplace જેવા વિચારો લાગેલા. પરંતુ આ મૂળ અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનો વાંચીને તો હું મુગ્ધ થયો. ભાષાન્તરમાંથી મૂળની ખૂબી ચાલી જાય છે

હેનો આ પુરાવો છે. ત્હેમાં નરસિંહ અને અખાનાં કેટલાંક કાવ્યોનું જે appreciation છે તે બહુ સુંદર છે.

[આમ લખે છે]. પરંતુ નરસિંહ અને દયારામના સંગાર સં. મહારી વૃદ્ધનાને અંતે ચંકા કેટલીક કાઢી છે-દયારામના જીવનને દૂષણ આપેલાં છે તે વિશે સંશય બતાવ્યો, છે.

ખાર—તા. ૨૮-૩-૩૩ : મંગળવાર : કાગળ લખ્યા : હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ (અમદાવાદ).

પાટણની રચાપનાની સાલ પૂ. ૨૪૫માં આપેલા દલપત-રામના મહીર્માં એજ-સોના દફતરના ઉતારામાં વિ. સં. ૮૦૨ માધ સુદિ-ને સનિવાર છે !

‘કાન્તમાળા’ પૂ. ૧૫૭મે રામલાલ મોદીની યાદીમાં રાસમાળામાં લખેલ સાલ વિ. સં. ૮૦૨ માધ વદ ૭ ને સનિવાર છે. એ ફરક ધ્યાન ખેંચે છે.

ખાર—તા. ૩૦-૩-૩૩ : ગુરુવાર : કાગળ આપ્યા : ખરેખાટ (મુંબઈ).

જવાબ.

(૨) ‘પાટણનો લેખ’ વિશે મ્હારો લેખ તે બધેકાને સમઘં સંપૂર્ણ ઉત્તર છે-એમ માને છે. ‘ની’ પ્રત્યયનો પુરાવો સખજ છે તેમ જ લિપિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો લેખ deliberate forgery. બલે એમ ના પણ હોય પરંતુ તિથિ વગેરેનો ભ્રમ થયો છે ઈ.

નાગરી script વિશે મ્હારા મતને પૂરેપૂરા મજતા આવે છે.

(પણ નાગર અપભ્રંશ-વિશેની ચર્ચા માટે મૌન રાખ્યું છે)

ગુજરાતમાં નાગરોના સંપર્કમાં પોતે આવેલા તેથી પોતે પણ ખાતરી આપે છે. Grierson ના વચનથી પ્રથમથી હેમને ચંકા થયેલી.

ખાર—તા. ૩-૪-૩૩ : સોમવાર : કાગળ લખ્યા : ખારેખાટ (મુંબઈ).

બધેકાનો લેખ લંબાણવાળો-પોતાના ગણિત વિશેનો-
ગયા 'ગુજરાતી'માં છે તે cutting ખીટીને લખ્યું-એ દલીલોની
તપાસ તથા પરિણામ ત્હમે જ કરીને આપી સકો-રામલાલ મોદીને-
તે કરીને પ્રગટ કરવા દેશો ?-છ. ઇ.

નાગરી લિપિ અને નાગરો એ પ્રશ્ન તો મહેં ગૌણ ગણ્યો છે.
મુખ્ય પ્રશ્ન શેષકૃષ્ણને ખરા સમય કરતાં ૬૦૦ વર્ષ બહેલો મૂકવામાં.
અને હેમચન્દ્રને નાગર અપભ્રંશનો પિતા ઠરાવવામાં N. N.
Vasu એ કરેલી ભયંકર ભૂલ તો જ છે-તે તો મહેં સ્પષ્ટ રીતે
બિધાડી પાડી છે એમ આશા છે.

ખાતર-તા. ૪-૪-૩૩ : મંગળવાર.

ભાનુશંકર વ્યાસ-૯ વાગ્યે આબ્યા-‘યક્ષપ્રશ્નોત્તર’માં શ્લોક
પર ૧માં પ્રેમાનંદની (પાધડીની) પ્રતિમા વિશે પ્રમાણ છે એમ ચ એ
ખતાબ્યું છે-તે શ્લોકમાં પાધડીની બાધાનો અર્થ કેવળ ખદારથી જ
આણ્યો છે. બીજી રીતે બંધબેસતો અર્થ-પ્રેમાનંદે વસ્ત્રલને (પ્રસન્ન
ચહેરો) પાધડી (ઈનામ તરીકે) આપી પહેરાવી એમ અર્થ વધારે
સંભવે છે-તે મહેં ખતાબ્યું ચર્ચા કરતે એ જ અર્થ સુધટિત થાય
છે એમ ભાનુશંકરને પણ લાગ્યું. મહેં કહ્યું : “મહેં તો પ્રેમાનંદ
પુરાણ સમાપ્ત” એમ છેલ્લા લેખમાં બંધ કર્યું છે-તેથી ત્હમે આ
શ્લોકનો ખરો અર્થ આમ છે એમ ખતાવવા લખો તો શું ?”-
કબૂલ કર્યું જોડે લઈ ગયા—

૧ યક્ષપ્રશ્નોત્તર (collegeની copy).

૨ શુદ્ધિપ્રકાશ-નવું (જેમાં વસ્ત્રલ સં. લેખમાં આ પાધડીની
પ્રતિમા વિશે કેશવલાલભાઈના ભાષણમાં કલ્પનાઓ જોવા કરેલી.
તદુપવર્ણન-છટા છે. વસ્ત્રલને ઈશ્વરત કરી, એટલે ત્રીરજીએ ખીટી
ઉપર હતી તે પાધડી આણીને આપી...છ તે પણ લઈ ગયા.

ખાર—તા. ૬-૪-૩૩ : રવિવાર.

ભાનુચંદ્રે વ્યાસ આબ્યા—નવ વાગ્યે—આજ બેટાઈનું કામ નહિં થાય મહારી તબિયતને લીધે.

પણ પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞા વિશે એ લખી લાબ્યા છે—તે વાગ્યી સંબળાવવાનું કહ્યું—તે સાંભળ્યું. મહેં તથા સું એ.

બહુ જ સચોટ, સુસ્વિષ્ટ, સમર્થક લખ્યું છે—બુ. પ્ર. ને મોકલશે. નકલ કરાવી લેશે.

ખાર—તા. ૧૮-૪-૩૩ : મંગલવાર.

મુદ્રિકા ૬—વાગ્યે આવી—તરત કામે લાગી. બધું થઈ રહ્યા પછી Seriously વાત કરી :—

(મુદ્રિ.ને)—ત્હને સુસીલાએ બને છોકરીએ સોંપી છે. હું મહારાં છોકરાં સોંપું છું. મ. મુ.ના તથા બાગ (૨-૩-૪) તો પ્રગટ કરવાનું થશે. સું એ ખરચ આપવાનું માથે લીધું છે.

પણ ન કં. પછીનાં ૪૦-૪૫ કાબો થયાં છે—તે પ્રગટ મહારાં છતાં ના થઈ શકે તો ત્હમારે એ કામ માથે લેવું—સુસીલાને તું મદદ કરજે—જોડવવા કરવામાં. અંગરિયાની મદદ જરૂર લેજો.

ભમે—તું માથે લે છે? વચન આપ્યું. વચન આપતે અચકાઈ—અનિચ્છાથી નહિં, પણ આ અશુભ કલ્પનાથી જ. રાતે રાતે અંતે વચન આપ્યું.

સુસીલાને પણ રોતી રોકી. મહેં કહ્યું—માણસ બધરથા ના કરે!

ખાર—તા. ૧૦-૬-૩૩ : શનિવાર

કેશવલાલ ધ્રુવ આબ્યા. બેસાકચા. હું બેઠો બહુ ધવડાઈ ગયા લાગ્યા.

બધેકાના લેખ The Goj.માં આવે છે. નરસિંહ મહેતા સં., તે વિશે વાત લેવી રીતે કરી કે પોતે એ પક્ષના જ હોય. બધેકાને પુત્ર પાટણમાં વૈદું રીખે છે. અમુક ગ્રન્થ ત્હાંથી મળેલાં—હવેના અંકમાં વિશેષ પ્રમાણ આવશે—

પાટળનો શિલાલેખ-forgery છે તે ના તો ના કહી સકયા-
પણુ રપજ ના બોલ્યા. મહેં કહ્યું-ખરેખાટનો લેખ આવેલો. તો રહે-
બધેકાએ તહેનો ઉતાર આપ્યો છે. હું: એનો રદિયો ૧૧મીનામાં
આવશે એમ રામલાલ મોદી આશા રાખે છે.

હું: જ્યોતિષની વાત બાજુ હિપર રાખો. પણુ લિપિ અને
બાષા એ બેય જોતાં બનાવટી લેખ છે હેનું શું?-ચૂપ રહ્યા. રહે-
સારો રસ્તો તો એ કે એ લેખનો photo છપાવવો-એ લેખ છે
તહેમાં ગોટો થઈ ગયો છે.

ખાર-તા. ૧૨-૬-૩૩ : સોમવાર.

રામભાઈને-(a) 'ગુજરાતી'ના અંક બનેનાં cutting વંચાળ્યા.
હેમને પણુ હેમાં ક્રાંધિક વગળ જ લાગે છે. નરસિંહ મહેતા સં. બાગ
interpolated હોય. પણુ ઝીણી તપાસની જરૂર છે. મહેં કહ્યું-
દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી મદદ કરી સકે. એ cutting લઈ ગયા. દુર્ગાશંકરને
ખતાવશે.

ખાર-તા. ૨૬-૬-૩૩ : સોમવાર.

ચિઠ્ઠી લખી : રામભાઈ.

૨૫ મીના ગુજ.માં બધેકાની સહીના લેખમાં નાગરી
લિપિની ઉત્પત્તિ વિશે નવી જ theory છે તે ઉતારો લખી મોકલીને.
લખ્યું કે નાગરી પ્રચારિણી સભાના માસિકનો હવાલો આપીને તે બાબત
verification તહેમારા હિન્દી શિક્ષક મારફત અનુકૂળતાએ કરશો.

આ cutting પણુ શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકરને મોકલવાનું છે.

કાગળ લખ્યા : આણંદશંકર (અમદાવાદ).

બધેકાની 'નાગરી લિપિ' વિષેની કલ્પના માટે લખ્યું,
તહેમે એ બા. સીધ કરી સકશો.

દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી (પારલા)

'ગુજરાતી'નાં બધાં cutting કચી, ૧૧મી, ૧૮મી,
૨૨મીનાં મોકલી લખ્યું કે આ બાબત અન્વેષણ કરશો કે મહેને
મદદ કરશો. વિશેષ ચર્ચા અનુકૂળતાએ મહેને મળીને કરશો.

. ખારે—તા. ૩૦-૬-૩૩ : શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા :
 દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી (Bom. 14, ઝંડુ ફાર્મસી).

. જવાબ. બધેકાનાં પ્રમાણપુસ્તકો માટે લખે છે:—

“મહેને તો એ બધું વિચિત્ર જ નહિ પણ બનાવટી લાગે છે.
 ‘પરંતુ હેને ખોટું દરાવવું બહુ મુશ્કેલ છે. એ છપાવેલા મંથોનો
 પણ પત્તો મળે એમ લાગતું નથી. પૂનાના Oriental Bk
 Agencyના Catalogueમાં તો એકેકે નામ નથી. હસ્તપ્રતોનાં
 (Aufrecht) Catalogue—માં ભેળું પડશે. ઇ. ઇ.

લીલા મહેનને telephoneમાં પૂછ્યું તો હેમણે કહ્યું-કે મહે
 cuttings બીજાપુર મુનશીને મોકલ્યા છે.

હવે મહારાથી બનશે એટલી અન્વેષણની મહેનત કરવાની
 મહારી ઇચ્છા છે. પણ તે પહેલાં આ ચનિવારે તા. ૧-૭-૩૩ની
 સાંજે પાંચ અને સાડા પાંચની વચ્ચે મરીનવિજ્ઞા આવીશ.

ખારે—તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૯૩૩ : ચનિવાર.

દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી આવ્યા-કલાક ઉપર ચર્ચા થઈ.

(૨) હેમણે આ થોડા દિવસમાં ઠીક અન્વેષણ કરી નાંખ્યું છે.
 બધેકાએ પ્રમાણ તરીકે લખેલાં ગ્રંથોનાં નામ કહિં પણ જડતાં
 નથી. R. A. S. માં જમને Aufrecht Catalogue ભેઠ ગયા.
 ગ્રંથકોશોનાં કે ગ્રંથોનાં નામ જણાતાં નથી. ઇ. અનેક પ્રકારે તૂટ
 બતાબ્યું. સાર એ થયો કે નરતને માટે તો દુર્ગાશંકરે એક લંબુલેખ
 તૈયાર કરવો હોમાં શંકાઓ વીગતવાર દર્શાવવી ને બધેકાને તે ગ્રંથો
 રજૂ કરવાની માગણી કરવી. હું એ લેખ નીચે joint સહી કરીશ.

(૯) બધેકા દેવનાગરી સ્પદની ઉત્પત્તિ કલ્પિત મૂકે છે તે
 વાત થતાં હેણે ફહેલું નામ વાદ ન આવતાં સુગ્રીલાએ કહ્યું : દેવ-
 નાસિક—તે ઉપરથી દેવદત્તનો Ind. Ant. મનો લેખ (Nagar
 Apabhramas ન તથા Annals માંના મહારા લેખનું offprint
 (ઉવટની પ્રત) હેમને ખતાબ્યાં.

ખાર—તા. ૩-૭-૩૩ : સોમવાર.

રહવારે આઠ વાગ્યે પોપટલાલ શાહ આવ્યા; જોડે હતા—
“આ કાન્તિલાલ પંડ્યા આવ્યા છે.”

કાન્તિલાલે એક રમૂજ વાત કરી. ઈંગ્લાંડમાં વાલચંદનો બાઈ બણવા રહેતો. તે Macdonald કને Gupj શીખતો'તો. રહાંત્રે કાન્તિલાલને હેણે કહ્યું. (બંને બેગા રહેતા'તા). આજ શીખવામાં—
“આગ્યો નણુદીવીર” આગ્યુ હેતો અર્થ મેકડોનાલ્ડે કર્યો—વીર—
Warrior અને નણુદી, નંદી. bull; ઓક કયા; હેમાં warrior ને bull જોડે સરખાવે છે.

ખાર—તા. ૫-૭-૩૩ : શુક્રવાર.

બધેકાના વૃત બાબત આણંદશંકરે અંબાલાલ જાનીને દહતાથી કહ્યું કે તથો બતાવવા જોઈયે. તો રહે—એ જુકું રહે? અને હેણે પાટણના બંડારમાં દીઠા, તે અહિં શી રીતે લાવે? મહેં કહ્યું—તો રામલાલ મોદીને બતાવે. આણંદશંકરે વળી કહ્યું—જુકું રહે તેમ નહિં પણ સાલ વગેરે વાંચવામાં બ્રમ થયો હોય.

આ. મહેને રહે—મહારે જઈને શીરોઝપુરથી નજીક છે ત્યાં તપાસ કરવી પડશે.

મહેં કહ્યું—તે બલે. પણ કેશવલાલના પુસ્તકનું review તો જરૂર કરો.

ખાર—તા. ૨૦મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૩ : શુક્રવાર.

College : શાહ આવ્યા. બાનુશંકર વ્યાસ આવ્યા. આજન B. A. (Guj.)ના At Homeના એ બંને guests. સુશીલા તથા માધવી—એક ટ્રેન ચૂક્યાથી જરાક મોડા આવ્યા.

ચાર વાગ્યા પછી.

૩. - પ્રધા B. A. (Guj.)ના વિદ્યાર્થી આવી ગયા. એક બે સિવાય. Miss—ગેરહાજર (: Sick).

એકે જિભા ચઈ ને બાનુશંકરને પ્રમુખપદ લેવાનો ઠરાવ મૂક્યો.
ખીજાએ અનુમોદન આપ્યું.

મહે' કહ્યું—આ At Home માં વળી પ્રમુખ છા માટે?
બાનુશંકર પ્રમુખપદે બેઠા.

મહે' દહતાથી કહ્યું—NO speechifying.

બધાએ ગુસપુસ ચડવી. જણાઈયું—હેમણે તો માનપત્ર તૈયાર
કર્ચું હતું, મહે' ને શાહે દહતાથી ના કહી સરકારના standing
orderની વિરુદ્ધ એ થાય. મહારે ખુલાસો કરવો પડે. બધાને
નિરાશ કરવા પડ્યા.

બાનુશંકરે જિભા ચઈ ને કાંઈક ગણગણ્યું—એટલું જ કે માનપત્ર
આપવું તે હુકમ વિરુદ્ધ ચરો.

શાહ ફહે—ફૂલદાર પેરાવવાને વધિા નથી...હું:—બલે.

સાવિત્રીએ મહને, શાહને, બાનુશંકરને, સુશીલાને દાર
પેરાવ્યા. બધાને ગુલાબના ફૂલ સાવિત્રીએ બહેન્યા. શાહ ફહે—
Musical રાખવું હોય તો રાખો. તે તત્કાળ બને તેમ નહોતું.

મહા માટે જોડેના લાંબા મેજ ઉપર બધા ગયા, હું ને સુ. તો
ખુરશીઓ લઈને બેઠાં. બીજાં બધાં જિભે જિભે ખાવા લાગ્યાં.

ખાવાનું ઉત્તમ ચોળ્યું હતું.

અડધા દસાક પછી—બધાં નીચે આગલા મેડાનમાં ગયા.
Photo પડાવ્યો. પાડનાર કોણ છે?—મહે' જતા પહેલાં પૂછ્યું.
શાહ ફહે—“સિવજી.” સુ. સધા હું મોલ્યા; હાજી મહમદનો ઊકરો ફે,
‘તો ફહે—ના; ‘હેતું નામ જ ‘સિવજી છે. નીચે ગયા મેં દીકો—સુ. એ
ઓળખ્યો. હેણે કહ્યું—હું હાજી મહમદનો ઊકરો. (હાજી. મ.
અસ્લાહરખા સિવજી તે—અડધે સિવજી).

બે Photo લીધા.

બધાનો ઉજકર મા—મે. હરિશંકર પાડવા અને બાનુમતી એ
બેતું આ કારસ્તાન હતું.

રસ્તામાં ભાનુમતીએ માનપત્ર હાથથી લખેલું મૂકીને આપ્યું.
ફે-હમારે છપાવીને આપવાનું હતું. વાંચવા માટે હું ઘેર લઈ ગયો.

[Note : માનપત્ર જરાક આડમ્બરી શૈલીનું છે. કા'ને
Draft હશે ?-છે Sincere. નકલ આ નોટબુકને છેડે રાખું છું.]

[તા. ૨૦-૬-૩૩ ની Diary ની નોંધને છેડે ફેલી માન-
પત્રની નકલ. જે અપાયું કે લેવાયું નહિં તે] :- વિદ્યાર્તન કવિવર
શ્રીયુત નરસિંહરાવ બોજાનાથ દિવેટિયા બી. એ. સી. એસ (નિવૃત્ત),
ગુજરાતીના અધ્યાપક, એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ. મુંબઈ.

પરમ પૂજ્ય ગુરુજી,

શ્રી જગદીશની કૃપાથી આપની યશસ્વી જીવનયાત્રાના પંચોતેરમા
વર્ષમાં આપ પ્રવેશ કરો છો, એ આનન્દમય અવસરે અમે આપના
શિષ્યો આપ પ્રત્યેની અમારી સ્નેહપૂર્ણ માનવૃત્તિથી પ્રેરાઈને
આપને વિનયયુક્ત અભિવાદનાં જાણિ અર્પવાની અનુચ્છા માગિએ છીએ.

આપની કલામય કાવ્યસમૃદ્ધિએ ગુજરાતને અભિનવ કવિતા-
વિભૂતિ સમર્પી છે; આપનાં ભાષાવિષયક સૂક્ષ્મદર્શી અન્વેષણોએ
ગુજરાતને અદ્વિતીય ભાષાશાસ્ત્ર આપ્યું છે; આપનાં તત્ત્વાન્વેષી
સાહિત્યવિવેચનોએ ગુજરાતને વાઙ્મયરત્નોની ખરી કદર કરાવી છે.
આપની મહામૂલ્ય સાહિત્યસેવાએ ગુજરાતના વાઙ્મયનું ગૌરવ
વધાર્યું છે. આપની પ્રદીપ્ત પ્રતિભાને, આપના અવિરત વિદ્યાબ્યા-
સહમને, આપની નિડર સત્યપરાયણતાને ગુજરાત પિઝાણે છે. પરંતુ
આપની વતસલતા, આપની દયાર્દતા, આપનું સૌજન્ય પિઝાણવાનું
સદ્ભાગ્ય તેા આપના શિષ્યોનેજ સાંપડ્યું છે.

આપનો બુદ્ધિવિભવ વિશ્વવિદિત છે. પરંતુ આપનું હૃદયમાર્દવ
તો “કાઈકે વિરલે જાણિયું.”

આપની પ્રખર સત્યભક્તિનો, અર્ધસત્ય અને દંભ પ્રત્યે
આપની અસહિષ્ણુતાનો, અનુભવ અનેકને થયો હતો; પણ આપના

વિશાળ હૃદયમાં બાપી રહેલી હમાયત્તિનો અનુભવ તો તેને જ થઈ શકે જેણે જુથાડઅર તજીને ઝઝાણાવ સેવ્યો હોય.

આપણા વિદ્યાર્થીઓની વર્ચસ્વતા ઓસરતી ચાલી છે; સ્વવિષયમાં પારંગત પ્રમાણભૂત અધ્યાપકો સ્મરણાવશેષ થતા બધ છે; એવા આ સમયમાં આપના જેવા ઉત્તમ કોટિના સર્વદેશીય વિદ્વાતાવાળા મહાનુભાવે, અતિવ્યવસાથી જીવનના નિવૃત્તિપરાયણ અવશેષને પુનઃ પ્રવૃત્તિપરાયણ બનાવીને, ગુર્જરગિરાની સેવા કરવાની વૃત્તિથી, અધ્યાપકપદ સ્વીકાર્યું એ અહોભાગ્ય ગુર્જરગિરાનું અને ગુર્જરગિરાના અમ જેવા અભ્યાસીઓનું.

ગુર્જરગિરાના અભ્યાસીઓનું એ સદ્ગુણમય ચિરંજીવ બને એ અર્થે પરમકૃપાળુ પરમાત્મા આપને અને આપનાં ધન્ય જીવનસહચરી શ્રીમતી મુશીલાબહેનને સુદીર્ઘ આયુષ્ય અર્પે એવું અમે આપના નમ્રચિત્તે હૃદયની જાંડી લાગણીથી પ્રાર્થાએ છીએ.

અને પ્રાર્થાએ છીએ કે આપના ગુણગુણોને સમજવાનું, આપે અર્પેલી વિદ્યાનો સફળ વિકાસ કરવાનું, આપે પ્રારંભેલા જ્ઞાનયત્નના તન્મુને અવિચ્છિન્ન રાખવાનું, કઠિંક સામર્થ્ય પ્રભુ અમને આપે.

આપને અને પરમાત્માને પ્રાર્થાએ હિયે “પ્રેમલ જ્યોતિ
ત્વારો દામવી અમ જીવનપંથ ઉગમ્ય.”

અમે આપના ઝણી સિખ્યો

અમૃત મહેતા

જે. જી. ભાટિયા

કાન્તિલાલ વેદરા

ધીરજલાલ શિવલાલ દલાલ

કેશવલાલ દ. જોશી

હોલોભાઈ રણછોડદાસ પટેલ

હરિશંકર જયસંકર - પંડયા

કેશવલાલ ઉ. જોશી

લાલુભાઈ ભટ્ટ

સાવિત્રી પ્રસન્નલાલ દેર

ગોવિંદલાલ ભટ્ટ

ગિરિન ચીનાઈ

વસન્ત દેસાઈ

વસન્ત દેસાઈ

હું ધારું છું—કળી બાજુના St Xaviers ના. ને Wilsonના
ને જમણી બાજુના Elphinstone ના.

ખાર—તા. ૨૨-૯-૩૩ શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા : બ. ક.
ઠાકોર (વડોદરા)—કાકા.

રા. ભાઈશ્રી

‘વિવર્ત’લીલા’ની નકલ મળી ગઈ છે. તથિયત સુધારા પર હશે.
બળવંત ઠાકોર

૨૧-૯-૩૩

રાવપુરા વડોદરા.

રસમયકોષ અનેકની વચ્ચે ચર્ચા શી ?

બકરી થેંટી જાંટડી

થોડી ખરી મહિષડી

ગૌરી કેરાં દૂધમાં રુચે પચે તે પી.

(વિ. લી. માં Notes માં આશુદેશકરનું વચન જિતાયું છે.
બ. ક. ઠા ને આ. ના રસમયકોષનું બધારણ જૂઠું ઈ. તે હેને લાગ્યું
છે—પણ આ જાંટડી ધ શું ?

ખાર—તા. ૨૬-૯-૩૩ : મંગળવાર : કાગળ આવ્યા :
વિજયરાય કલ્યાણરાય (ભાવનગર).

“વિ. લી. ત્રણ દિવસ ઉપર મળી. આભાર માને છે. અવલોકન
બનશે તેટલું વહેલું ને યથાશક્તિ લખવા કે લખાવવા ગોઠવણ કરીશ.

આપને વાતમાં રસ પડશે એમ ધારીને લખું છું કે પુસ્તક
મને મળ્યા પછી થોડી જ વારે ભાઈશ્રી મુનિકુમાર આવેલા. તેમની
સાથેની વાત પરથી જાણવામાં આવ્યું કે ૫ ૭૯ મા પરની પહેલી
ટીપમાં જે નવા પાડેના ઉદ્દેશ છે તે સ્વ. કાન્તે આપનું વિવેચન
વાંચ્યા પછી, તે યોગ્ય લાગતાં, સ્વીકાર્યો હતો.

વિજયરાયના પ્રણામ.”

રામભાઈને ઘેર.

પ્રતાપરાવ શાહે પાડેલી મ્હારી છત્રી રામભાઈને બતાવી. તે વિશે મ્હેં કહ્યું : હેમાં મ્હારું Expression સરસ સચોટ છે. મ્હેં રિમત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો, પણ સફળ હતું નહોતો થયો, ભંતગૂંઘનમયયઃ એ રિચાતિ મુખમુદ્રામાં જણાય છે.

હું હમ્મું છું, બોલું છું, આનંદ કરું છું પણ આ એક વર્ષથી કરુણરસની છાપ જતી નથી.

ખાર—તા. ૬-૧૦-૩૩ : શુક્રવાર : કાગળ આવ્યા : કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી (મંત્રિશાળ).

“તથા તથા પચીસીઓ વીતાવી છતાં” એક મુવાન નરતે પણ પછાત રાખી દિધે તેવી રીતે માતૃભાષાની અણુભોલી સેવા કરવાને અહોભાગી એવા આપના આત્માને આ એક માતૃભાષાના નાચીજ સેવકનાં સદસસઃ અભિનન્દનો, તે પણ ખરા દિલનાં.

(b) આવતી સા. પરિવર્તમાં પોતે ‘જોડણી’ વિશે નિબંધ મોકલવાનું ધાર્યું છે—રાવચુરા ઉપર મોકલ્યો છે. તહેમાં આરંભમાં સોરઠાઓ લખ્યા છે તહેમની એક આ—

ભાષાન્વેષણ કામ સંતત જોણે આદરી,
કયું ખડું નિજ નામ ત્રેરક તે નરસિંહ મુજ.

(c) ગુજરાતી ભાષાનું બાકરણ કરવાનું ધારે છે. કમળાચંદ્રનામાં ખામીઓ છે ઈ. કારણથી.

(d) મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપ વિશેની પોતાની લેખમાળા તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. એ લેખોમાં પોતાની નવીન કલ્પના મૂકી છે:—

“તલ ગુજરાતમાં વિ. સં.ની ૧૮ મી સદીના આરંભથી જૂની ભાષાના સંસ્કારો છે—ત્યારે તલ કાઠિયાવાડમાં છેક સં. ૧૪૫૨ ના

એક ખતમાં નવી ભાષા પ્રેમાનંદના સમયમાં જે બંને દેશની સામાન્ય ભાષા તરીકે સ્વીકારાઈ ચૂકી હતી તેવું સ્વરૂપ મળી આવે છે.”

આ ખત ઉપર પોતે બધા આધાર રાખતા જણાય છે. અને નરસિંહનાં કાવ્યો હાલની ભાષામાં મળે છે તે હેના સમયની જ હતી !!

નાગર અપભ્રંશને મળતી ભાષા એ નહિ હોય ને? Nagar Apabhram̐shana મ્હારા દેખની નકલ હોય તો માગે છે.

ખાત્ર—તા. ૯-૧૦-૩૩ : સોમવાર : મ્હરોડમાં બિડી—

(૧) ચર્યાપત્ર ઘડી કાઢ્યું. મ્હારી ૩/૪ શતાબ્દી સં. બધાએ યોજના ચલાવવાનું કયું છે. તે માટે આભાર માનીને લખ્યું કે આ સત્કારથી જ હું સંતુષ્ટ છું. આવતે વર્ષે કશું કરવાની જરૂર નથી.

(૨) આજ લવંગીની અવસાન તારીખ. મનમાં સ્ફુરણા ચવાથી ૪ મ્હોક વસંતતિલકાના બનાવી રાખ્યા.

નવમી આક્ટોબર

જો! વીતિયા ત્વરિત દાદસ આજ માસ,
તોએ થયો ન ઘુજ ચિત્ર તણો વિનાસ;
એ દીર્ઘભાસી અવધિ ક્ષણરૂપ ભાસે,
તું તો રહી સતત આ હૃદયોની પાસે. ૧

તારાગણો ગગનગર્ભ બરી જ દે છે,
ત્હારાં બધાં સ્મરણ આ ઊર પૂરી રહે છે;
આઘાતને કુસુમવર્ષણ માની લેયું,
ને કાળના વહનને પણ લોપી દેયું; ૨

દિઠ્ઠાલજનંધન ચક્રી પર આત્મ ત્હારો,
વાત્સલ્યભાવ પણ તેમ જ આ હમારો;
આશ્વાસનો યુગલ બાલક રૂપ મૂકી
તું જો! હમારું હિતકાર્ય ન કાંઈ ચૂકી; ૩

એ બાલિકાયુગલ સમારકરૂપ ત્હારા
રૂહેશે નિરન્તર જ આ ઉર ધારનારાં :
ને, બેટી ! જે ત્વરિત ત્હારી સમીપ આવી
લેશું સદા અમર ધામ રૂડું વધાવી. ૪

ખાર—તા. ૨૬-૧૦-૩૭ : ગુરુવાર : કામળ આબ્યા : વિદ્યા-
બહેન જોન. સેકે. ગુજ. વ. સો. (અમદાવાદ)

“ ગુજરાતના જે અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો દિ. બ. કેશવલાલભાઈ અને
આપશ્રી ચાલુ વર્ષે ૭૪ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે, એથી આનન્દ
પામી સોસાઈટીએ એ પ્રસંગ યથોચિત ઉજવવાનો પ્રબન્ધ કર્યો
અને તેનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે યોજ્યો છે :—

(૧) જન-મુખારીના પહેલા અઠવાડિયામાં શ્રીયુત નરસિંહરાવ
જોળાનાથ અને દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવને સોસાઈટી તરફથી
અભિનંદન આપવા એક સમારંભ કરવો.

(૨) પ્રિન્સિપાલ આનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ મુવને એ મેળાવડાનું
પ્રમુખપદ લેવા વિનંતિ કરવી.

(૩) એ મેળાવડાને અંગે સ્નેહસંમેલન તેમ નાટ્યપ્રયોગ રાખવા.

(૪) ભુદિપ્રકાશનો જૂન અંક ખાસ અભિનંદન અંક તરીકે
પ્રસિદ્ધ કરવો.

કમિટી ઇચ્છે છે કે આપ એ પ્રસંગે અમદાવાદ પધારવાની
કૃપા કરશો અને અમારા આનંદમાં વૃદ્ધિ કરશો.

જન-મુખારીના પહેલા અઠવાડિયામાં આપને અહિં આવવાનું
અનુકૂળ થશે કે કેમ તે જણાવશો, અમર તો અન્ય કોઈ તારીખ
આપને સગવડ ભરી હોય તે લખી જણાવવા કૃપા કરશો. ”

!!!—આ શું તોફાન !

ખાર—તા. ૨૭-૧૦-૩૭ : શુક્રવાર : રાત્રે સાદા આઠ વાગ્યે
વચન પ્રમાણે મુદ્રિકા તથા અંજલિયા આબ્યા.

મુખ્ય વાત-જે માટે બનેને બોલાવ્યાં ત્યાં-તે વાત મહેં શરૂ કરી.
પ્રથમ તો ૧૫-૧૦-૩૩ ના "ગુજરાતી"માં મહેં મિત્રોને
વિનંતિ પ્રગટ કરી છે તે અં. ને વાંચવાને આપી (મુદ્રિકાએ તો એ
વાંચી છે.)

પછી ગુજ. વ. સો. ની કમિટી તરફથી સેકે. (વિદ્યા)નો પત્ર
આપ્યો. અં. એ ઘાટો પાડીને વાંચ્યો જેથી મુદ્રિકા પણ સાંભળી સકી.

મહેં પૂછ્યું : મહારે શું કરવું ? હમે શી સલાહ આપો છો ?

મુદ્રિકા કહે-એ લોકો માન આપે તેને ના કેમ કહેવાય ?
વ્યક્તિયો મળીને કરે તે જૂદું અને આમ જૂની સંસ્થા તરફથી યાવ
હોને ઢેલાય શી રીતે ?

મહેં કહ્યું-૧૫ મીની વિનંતિ હજી તો તાજી જ છે. અને આમ
આ તરફ હા કહું એ મહારી દૃષ્ટિએ કેટલું દુષ્પ્રભુત્વ ગણાય ?
મુદ્રિ. ના મનમાં પૂરું ના જિતવું, પણ અં. ના મનમાં બરોબર જિતવું.

મહેં જવાબ Draft કરેલો અં. ને આપ્યો. ઘાટો પાડીને
હેમણે વાંચ્યો. કહે : આ રિયલિટીમાં આ જવાબ જ વાજબી છે. પછી
એ લોકો ગમશે તો Deputation મોકલશે. અથવા તો Forbes
Sabha મારફત-કરે-તો ના ન કહેવાય.

મહેં કહ્યું : હું એમ યાવ તો તરછોડવાની તુચ્છતા ના જ
કરું. પણ તે વસ્તુ પણ વધારા પડતી ગણું. ખરું પૂછો તો મહેને
આ રીતે માન લેવું પસંદ જ નથી-નથી ગમતું ન્હાનાલાલનું કયું.
તેમ મહારું કયું હોત તો મહેને તો ના જ ગમત.

અમદાવાદ જવું મહારી તબિયત માટે અશક્યવત્ જ છે અને
એ પ્રશ્ન પૂરેપૂરો છૂટ્યો. મુદ્રિ. ને અં. કહે : માત્ર એટલી મુસાફરી
ના જ યાવ ? મહેં ખુલાસો કર્યો. કોઈને વદાવ કરવા જાઉં કે
લેવા જાઉં તો તે વખતે પણ લગભગ Giddiness આવે. એટલે

બંતેએ માન્યું. અં. એ ઉમેર્યું કે ત્યાં જ્યાં પછી સમારંભના
Excitement ઉપરાંત બધા મળવા આવે કરે તેથી પણ વધારે થાય.

આમ કબૂલ થવા પછી મહેં મદારા જવાબનો Draft અં.
ને આપ્યો. હેની Fair copy તૃમે જ કરોતે કાલે જ મોકલજો.
તૃમારા અક્ષર સારા છે. મહેં કહ્યું : “હેનાથી રાત્રે તો દેખાતું નથી
ને દહાડે રાંધતી જાય અને લખતી જાય તૃદારે બને!”

અં. એ માથે લીધું. કાલે હું ૧૦ વાગ્યા પહેલાં માણસને
મોકલોતે મમાવો લખ્ય. અં. ફહે-નરિ તો સાદા દશે હું આવીને
આપી જઈશ.

(e) રામભાઈએ મોકલેલા કૌમુદીના અંકમાં જ. કે. ઠા. ના
મેધદૂતના પ્રવેશક બા. હેણે કરેલું કે. હ. મુવની કદપનાનું ખંડન કદિં
જડતું નથી. ૧૯૩૧ ના કૌમુદી વિશે Footnote છે-ને આ અંકો
તો ૧૯૩૨ ના છે.

અં. ફહે-૧૯૩૨ ના માં જ મહેં દીકું છે સોધી કાઢીને બતાવ્યું.
સત્તર સમર્થ ઉત્તર જ. કે. ઠા. એ આપ્યો છે=Critical દષ્ટિની
શીલુવટથી અને સમર્થ વાણીમાં.

ખાર-તા. ૨૮-૧૦-૩૩ : સનિવાર : કારણ લખ્યા : લેડી
વિદ્યાભારી બો. સે. ગુજ. વ. સે. (અમદાવાદ).

જવાબ નક્કલ રાખી છે. અં. એ કરેલી Fair copy માં
સહી કરી. જવાબના મુદ્દા :-

(a) ઉપકાર માનું છું-મદારા પૂરતો.

(b) આ બા. માં મદારો વૃત્તિ તા. ૧૫-૧૦-૩૩ ના ગુજ-
રાનીમાં પ્રગટ કરેલા વિનંતિપત્રમાં છે. તૃહની નક્કલ મોકલું છું.

(c) એ વૃત્તિ અઘાપિ અવિચલિત જ છે.

(d) એ વિનંતિ પ્રગટ કરી તે વખતે તૃમારી આ યોજનાનો
સ્વપ્ને પણ મહેં ખ્યાલ નહોતો.

(e) માટે મહેને આ સમારંભમાંથી બાતલ રાખશે એમ માની લઈ છે.

(f) આ ઉપરથી એમ ના માનશે કે હું તહાસી કમિટીના સદસ્યો માટે આભાર નથી માનતો અથવા તે તરફ ઉચ્ચસ્થાનેથી આમ્રહ કરું છું.

(g) જન્યુ. માં હું હાજર રહી નહિં સકું. મહારી શરીરસ્થિતિને લીધે એ પ્રવાસ ખમી નહિ સકાય. તે દિવસે કે અન્ય દિવસે પણ મુસાફરી વેઠી સકું એમ નથી.

(h) દિ. બ. કેશવલાલભાઈ માટે આ સમારંભ ચોજશે જ એમ આશા રાખું છું. એ વિદ્વાનને યોગ્ય માન આપવા સારું હું શરીરથી નહિ પણ હૃદયથી હાજર છું એમ માનશે. એ હેમના સમારંભને સંપૂર્ણ વિજય ધમ્મું છું.

ખાર—તા. ૩૧-૧૦-૩૩ : મંગળવાર : રહેવારે સાદા આઠ વાગ્યે રામભાઈ આવ્યા. અણુધાર્યા જ.

(a) સુલમનીનું M.B. (હેમના ભાષાન્તરનું) હેમને આપ્યું; ખાવાતાં શું ખરચ થશે તે તપાસ કરાવે છે. ચોગી કનેજ.

(b) મહારી ફે સતાબ્દી સં. ગુજ. વ. સો. સાથેનો પત્રવ્યવહાર વંચાવ્યો. રામભાઈ તો ફે-ના ફેવાનો તમારો હક તો નથી જ! ચર્ચા.

(c) અંબાલાલ જનીનો નવા વર્ષનો પત્ર વંચાવ્યો. ખીજી પુષ્કળ વાતો થઈ. સાં. કું. માં નર્મદસતાબ્દી ઉજવાશે ઇ. ઇ.

ખાર—તા. ૭-૧૧-૩૩ : મંગળવાર : કામળ આવ્યા : વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ (રાણીકા-ભાવનગર)

આ સાલના 'વાર્ષિક' વાર્ષિક અવલોકન ગુજ. સા. સભાએ હેમને સોંપ્યું છે. તેથી વિ. લી. ની પ્રત મોકલવાનું લખે છે.

‘વીર નર્મદ’ની પ્રશંસા મહેં સા. સલાને લખેલા પત્રમાં કરેલી તેથી હેને આનંદ થયો. કેટલીક ગવતીઓ વિશે મહેં ઉદ્દેશ કરેલો તે શી તે જાણવાને પોતે ઇતેજાર છે: અનુકૂળતાએ—લખે છે.

ખાર—તા. ૮-૧૧-૩૩ : શુક્રવાર : કાગળ આખ્યા : કાલા-ભાષા દેરાસરી (અમદા.)—કાકા.

“તમારા જીવનનો Sketch લખવાને ધારું છું. માટે જનાવો, લખાણો, યુદ્ધો, બધી વીગત મોકલજો. Serious નહિં પણ Foll of humour & laughter લખવાનું છે, જલદી મોકલજો !!” ગાંડા થયા છે કે શું ?

ખાર—તા. ૧૨-૧૧-૩૩ : રવિવાર : જપોરે વિદ્યા આવી. ક્વેં યુનિ. ની Syndicateની મીટિંગ માટે કાલે આવી’તી. આજ અમદા. પાછી જશે. સરોજને ત્યાંથી આવી.

(૨) ગુજ. વ. સો. એ આપવા ધારેલા અભિન-દનપત્ર માટે પૂછવા આવી’તી. કહે—આવવાનું દિનાણું તો હમારાથી ના થાય. પણ હમેજ Depotation મોકલિયે ને આવિયે તે માટે તો વાંધા નથી ! મહેં કહ્યું:—એમ તો હું શી રીતે રોકી સકું ? પણ ત્હમને હું આ નહિં પાઉં ! (તો કહે-હમે પાછશું).

કહે-હમે આખ્યાથી તમારા જીવને દુઃખ થવું હોય એમ તો નથી ને ?

હું:—દુઃખ કે સુખ વસ્તુ હેમાં છેજ નહિં, પણ આ વસ્તુ જ મને મમતી નથી. ઇ. ઇ.

મહેં કહ્યું : કેશવલાલભાઈ પણ ના કહે છે. તો કહે-હેમણે તો ના તો કહી નથી. મહેં નકિયાદમાં એ બોલેલા તે વાતનું સ્મરણ કરાવ્યું.

મહેં કહ્યું—વસ્તુતઃ Silver Jubilee ને Golden Jubilee ને Diamond Jubilee એ બધા રિવાજ પાશાત્વ છે. આપણે નકામા દાખલ કર્યા છે.

ખાર—તા. ૨૦-૧૧-૩૩ : સોમવાર : કાગળ લખ્યા :
રામનારાયણ વિ. પાઠક (અમદાવાદ),

"અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય" નામના હેમના
બાખ્યાનમાં જે બાબતો વિશે મહારી Remarks મનન માટે મોકલી.

(ક) પૃ. ૨૭ મે "નર્મદાશંકરી (૨૬ માત્રાના) હરિગીતને
પછીથી વિષમ હરિગીત નામ મળ્યું"—આમ વચન છે. મહેં વસ્તુ-
સ્થિતિ ઇતિહાસ સાથે દર્શાવી.

કાન્તા નાટકમાં 'મન્દ મન્દ સમીર વહે' ઇ. વાળા શ્લોકોમાં
૨૬-૨૮, ૨૬-૨૮ એમ માત્રાયોજના છે.

પરંતુ હેનું નામ મણિલાલે હરિગીત જ રાખ્યું હતું.

(૨) મહારું 'મેધ' કાવ્ય ૧૮૮૨ ના શુભારમાં શુદ્ધિપ્રકાશમાં
આવ્યું. હેમાં મહેં એ યોજના રાખી અને નામ વિષમ હરિગીત
-મહેં પ્રથમ જ પાડ્યું.

(જ) પૃ. ૭૩ (૧) "શ્રી નરસિંહરાવે પણ પૃથ્વી વાપર્યો
સ્મરણમાં આવતો નથી. હશે તો જૂજ જ."

(૨) "મહેંનાના વચિનશૌખીનો હજી મો. કાકોરના પૃથ્વીની
વિરુદ્ધ બોલે છે."

(૩) મહેં વાપરેલા પૃથ્વી :-સ્મરણ આવું ?

(a) "સુદમ સૌન્દર્યનું પૂજન."-(વસંતરજતમહોત્સવસ્મારક.

મન્થ. પૃ. ૧૨ ચ. ક.)

(b) 'ત્રણચિત્રો' (વસન્ત-માધ ૧૯૮૪)

(c) ગંધર્વનગરી દર્શન-શ્લો. ૨૫ મો. (નવચેતન-નોવહે-
૧૯૩૧).

અલખત, આ જૂજ જ છે.

2. બ. ક. ઠા. ના પૃથ્વી રહાએ વાંધા તો જૂજ જ કારણથી
છે. Caesura અને યતિ વચ્ચે ભ્રમ; સ્વેચ્છાએ યતિ સરકાવે ઇ. ઇ.

ખાત્ર—તા. ૨૬-૧૧-૩૩ : રવિવાર : કામળ લખ્યા : Dr. F. W. Thomas M. A., Ph. D.

161, Wood Stock Road, Oxford.

એક Offprint બીડી સાથે પત્ર લખ્યો. મયા મે માસમાં 'G. L. L. Vol. II મોકલ્યું' તે ત્હમને મળ્યું હશે. આજ આ Offprint મોકલું છું. 'Annals' ત્હાં જતું હશે કે કેમ તે ખબર નથી.

આ મ્હારા Research ને ત્હમરી તરફથી Response મળશે તો મ્હને બહુ આનંદ થશે.

ખાત્ર—તા. ૮-૧૨-૩૩ : શુક્રવાર. શાન્તિબહેન બરફોવાળાને ઘેર—(a) રાસકુળ-સારંગમની પ્રસ્તાવના મ્હારી છે તે "ગુજરાતી" માં મ્હારી ફ્રી ચતાબદી સં. લેખમાં આપેલી ચાદીમાં કેમ દાખલ નથી? મ્હેં કહ્યું—સરતચૂકથી રહી ગઈ.

ખાત્ર—તા. ૧૬-૧૨-૩૩ : સનિવાર : કામળ લખ્યા : વિશ્વનાથ મનલાલ શટ્ટ (ભાવનગર) રાણીકા, પો. ભારતરને ત્યાં.

કેટલાંક વર્ષ ઉપર મુનશીના "જીવનનો ઉલ્લાસ" વિશેના વ્યાખ્યાનની પરીક્ષા-કરનારો લેખ વિશ્વનાથે (સમર્થ દર્શન કરીને) લખ્યો, ત્હેમાં બે રચના મ્હારે વિશે અમુક વિધાન કરેલાં—

(ક) 'ઉષઃકાળ'ના મ્હારા વ્યાખ્યાનમાં બાળાશંકરનું કાવ્ય મ્હેં દર્શાવેલું તે વસ્તુતાઃ મહિલાલ દિવેદીનું હતું.—હું "દરિપ્રેમ-પંચદશી"ના પ્રવેશકથી બીધો દોરાયો એમ મ્હારે વિશે લખ્યું છે.

(ઘ) છે માનવી જીવનની ઘટમાળ હેવી, દુઃખપ્રધાન સુખ અદ્યપ યજી બારેલી ઇ. વાળી પંક્તિયો—હ વી. માંની અને 'દાબુ કહે સુખ નશ્વર છે?' એ વ. જ. ના કાવ્યની ટીકામાં પૂર્વોક્ત વિચારને મ્હેં 'સાથિક વૃત્તિ' કહી કહ્યું છે—તે 'સાથિક' કહેવામાં મ્હારી ભૂમ્ય એ માને છે.

(ઙ) વિશે મ્હારો ખુલાસો—

મણિલાલ દ્વિવેદીને પોતાના નિકટ મિત્ર બાળાશંકરનાં કાવ્યોમાં ખાતર પાડવાની ટેવ હતી—એમ મ્હને વિશ્વાસપાત્ર ખબર મળેલી છે—ઉત્તરરામચરિત બાળાશંકરે આરંભેલું તે મણિલાલે માગી લઈને પોતે નવેસરથી રચ્યું.

આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત કાવ્યમાં જે સ્થળે “બાળ” શબ્દ છે—તે (ખાસ ઉપાન્ત્ય પંક્તિમાં તો) બાળાશંકરના નામની ગુપ્ત ફૂંચી છે એમ હું માતું છું.

(જ) માટે લખ્યું : મ્હેં એ આખા જે શ્લોકોને ક્ષણિક વૃત્તિ નથી કહી—માત્ર પ્રથમની જે પંક્તિમાંની જ ક્ષણિક કહી છે નૂ. અં. ની દીકા ફરીથી વાંચી જશો તો જણાઈ આવશે.

ખાતર—તા. ૨૪-૧૨-૩૩ : રવિવાર : કાગળ આવ્યા : બીણાભાઈ ૨. દેસાઈ (મુંબાઈ).

“રત્નેશ્વરશિખ”-બીણાભાઈ-જેલમાંથી બે વર્ષ બોગવી છૂટયા પછી આવ્યા છે. લખે છે :—

“પૂ. શ્રી નરસિંહરાવભાઈ,

આપને નથી હું કાંઈ વખત મળ્યો, કે નથી આપને અગાઉ મેં કહી પત્ર લખ્યો; પરંતુ બે વર્ષની લાંબી સજા બોગવી સાબર-મતી જેલમાંથી છૂટી આવતાં પ્રસ્થાનની છેલ્લી ૭ વર્ષની ફાઈલ ઉચલાવતાં એકાએક શ્રી. લવંગિકા બહેનના દુઃખદ અવસાનના આઘાતજનક સમાચાર વાંચતાં હું કંપી ઊડ્યો. પૂ. ગાંધીજી સાથેના આપના ટૂંકા પણ હૃદયસ્પર્શી પત્રવ્યવહારમાંથી આપની વેદના કેટલી તીવ્ર હશે તે રહેજે સમજાય છે. આપની ઉત્તરાવસ્થામાં આપને પહેલ આ કારમો ધા સહેલા જેટલી ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને બળ આપને ઈશ્વરે બક્ષ્યાં છે એટલે મારા જેવા તો ફરથી મૂંગા મૂંગા આપના ધૈર્યમાંથી, આપની બગવત્પરાયણતામાંથી, શ્રદ્ધા થામી એટલું જ પ્રાર્થના કરું કે આવી કસોટીમાંથી આપ પાર પડી તે પરમ તત્ત્વની વધુ પ્રાપ્તિ થકે કે આવી કસોટીમાંથી આપ પાર પડી તે પરમ તત્ત્વની વધુ

વધુ નિકટ જવ, જેના હેતુઓ આપણને હમેશા અકળ અને અગમ્ય રહ્યા છે. એ ઘટનાને આજે ઠીક ઠીક સમય થયો છે, છતાં આપની વેદના તેટલી જ તાજી છે એમ ‘રહી ગયેલો’ સદી હેડળ વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા આપના કાવ્ય ઉપરથી લાગ્યું. એ સંલોગોમાં આપને તદ્દન અપરિચિત એવી એક વ્યક્તિનો આપના દુઃખમાં હૃદયપૂર્વકનો સમજાવ સ્વીકારશો. બાકી જેમને ચરણે બેસી આશ્વાસનના પાઠ શીખવાના મળતાં જીવનની પરમધન્યતા લેખાય તેમને આશ્વાસન આપવાને મારાથી કેવી રીતે ધૃષ્ટતા કરી શકાય ?

મારા એક મિત્રના અવસાનના અંગે મેં અનેક સોનેટ લખ્યાં હતાં, તેમાંથી આપને આ સાથે મેં એક મોકલાવ્યું છે. એથી આપની વેદનાજરી Monotony માં એક ક્ષણ પૂરતો પણ Relief મળશે તો ખૂબ આનન્દ થશે. આપના સમય ઉપર અક્ષમ્ય આક્રમણ તો હું નહિ કરતો હઉં ? એવી બીજી મને રહ્યા જ કરે છે એટલે આટલેથી જ વિરમીશ.

લી. સેવક

ઝીણાબાઈના પ્રણામ સ્વીકારશે. "

આમ અત્યન્ત અજણપણ, અપરિચિત મનુષ્યના હૃદયમાં ઝરતા સમજાવે ઝડને (અને સુચોલાને વંચાવ્યું તે સુચોલાને અશ્રુસ્રાવક આશ્વાસન મળ્યાં. જે નજીકનાં સર્ગાસર્ગની તરફથી નથી મળ્યું, નથી મળતું. તે આમ દેખાતા દૂર પણ માનવતાના તરવે નિકટ હૃદયમાંથી પ્રગટતા ઉદ્ધારથી મળ્યું—ખરે! હમારા દુઃખમાં અનેક અચાત હૃદયો સદબાગી છે—એ ખોળું આશ્વાસન છે !

રતેદત્તરિમએ બીડેલું કાવ્ય :—

નીરવ

અરણ્યે અધારે પ્રસરતી નિશા નીરવ પડે,

ગભીરે આકાશે ઉડુગણ પ્રમા મૌન રિચરે,

સદા સ્વપ્નો જોતાં જલધિહૃદયે નીરવ ઉરે
 રમે મુક્તાપુત્રો, કુસુમવદને મૌન વિહરે.
 મહા મૌને ઘેરું રવિચંદ્રો ઉરે ગાન વિલસે
 અને બહાલા મારા સુહૃદ હૃદયે મૌન વિકસે !
 નથી રોયો હું તો રજની નિરખી નીરવ કદી,
 મહા એકાન્તેયે ઉર નથી કંચુ મૌન નિરખી.
 રકું કિન્તુ આજે—પ્રિય મુજ સખા મૂકે બનતો
 મને ભૂલી સૂતો મરણ શયને નેત્ર બીકતો !
 રકું હું કે ઝીલું સુહૃદ ! તવ એ મૌન-કવિતા ?
 રમે મર્થો શબ્દે, અમર વદને મૌન જ ગિરા !
 સખા, બહાલા તું તો વિશુદ્ધ બન્યો મૌન મધુરું
 કરું શાને ત્હારે રૂઝન થકી એ ગાન બસુરું ?

(આ કાવ્ય પણ સુન્દર original કર્પનાવાળું છે).

ખાર—તા. ૨૫-૧૨-૨૩ : સોમવાર : કાગળ લખ્યા :

ઝીણાબાઈ ૨.

જવાબ—

રા. રા. ભાઈશ્રી ઝીણાબાઈ,

ત્હમારો પત્ર મળ્યો. અણુધારે સ્થળેથી, અણુધારી સદાનુ-
 ભૂતિથી ચેતનપૂર્ણ, હાવા પત્રદ્વારા સમ્બાસન મળ્યું ત્હેની કીમત
 આકલાને હું અસમર્થ છું. મને એમ જ થાય છે કે હું એકલો
 અરણ્યમાં ભમતો નથી, પરંતુ અદૃષ્ટ આત્માઓ રોહનો રશ્મિ
 પ્રેરતા મહારી આસપાસ વીંટાયલા જ છે; એ પ્રભુની દયાનું પ્રમાણ
 આપે છે.

મહારા-હમારા-દુઃખમાં સદલાગી થવાના ત્હમારા ઉદ્દગાર
 સદાનુભવથી પ્રેરાયલા જોઈ વિશેષ આશ્ચર્ય મળે છે. ઈશ્વરની
 દયા દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આપવામાં જેમ પ્રગટ થાય છે તેમ

એ દુઃખમાં સજ્જનોના હૃદયના સમજાવ પ્રગટ કરવામાં પણ પ્રગટ થાય છે. જીવનયાત્રાના વિવિધ અનુભવોથી હમારા આત્માના ધડતર ધડાતા આવ્યા છે અને એ ધડતરો તે જ હમારું જીવનધન ગણીશું.

તહમારા મોકલેલા કાવ્યમાંથી મહેને નવીન દર્શન થયું એમ લાગ્યું. નવીન છતાં અનવીન, કેમકે મૌનની કીમત મહેને છેક અચાત નહોતી તે મહારા વિવર્તણીના અંક ૬ માં પૃ. ૬૦ મે કાંઈક દર્શાવ્યું છે. અલગત, તહમે જ્ઞાનનું અ-વ રીતે દર્શન કર્યું છે, માટે જ તહમારા કાવ્યમાંથી મહેને નવીન દર્શન મળ્યું એમ કહું છું.

તહમારું એક કાવ્ય-‘શક્તિયોનો રાસ’ મહે વાંચ્યું તહારે હેનો પ્રભાવ મહેને અપૂર્વ લાગ્યો હતો.

તહમારી સદાનુભૂતિ માટે તહમારી દ્વારા પ્રભુનો ઉપકાર માનીને પત્ર બંધ કરું છું.

લિ. શુ. નં. ભો. ના

નમસ્કાર.

તા. ૬. એક વાત ઉમેરું. ‘નીરવ’ કાવ્યને Sonnet ના ઘાટમાં દોહું તેથી વિચાર સુઝે છે.

ગુજરાતી કવિતામાં Sonnet ના સ્થાન વિશે મહેને કેટલીક શંકા છે. છતાં આ કાવ્ય જોતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે. Sonnet માટેના નિયમોના પાલનથી કાવ્યમાં કલાને અનુકૂળ સંયમ આવે છે, તે વાણી અને વિચારયોજના ઉપર પણ સારી અસર કરે છે; તે ‘શક્તિયોનો રાસ’ જેવી કવિત્વયુક્ત છતાં અંસતઃ “અણપદ” (૧) કૃતિમાં અસાધ્ય જણાવ છે.

ખાર—તા. ૨૮-૧૨-૩૩ ગુરુવાર : કામળ લખ્યા : રામ-નારાયણ પાઠક (અમદાવાદ).

“અર્વાચીન-ગુજ-કાવ્ય-સાહિત્ય”માંનાં કેટલાંક points વિશે છટા છટા વિચારો—

(a) પૃ. ૭૩, ૭૧, ૫૬. પૃથ્વીમાં પિંગળનો ચતિ નથી; પૃથ્વીમાં ગમે ત્યાં ચતિ મૂકી સકાય છે—આ તદ્દમારા વિધાનમાં છન્દઃશાસ્ત્રમાં બતાવેલા ચતિનો સ્પષ્ટ અનાદર અને અર્થાનુસાર વિરામ અને છાન્દસચતિ વચ્ચે ગોટાળો થાય છે.

(b) પૃ. ૫૬ Ballad=રાસ ? રાસ તે તો ગરબાનો કાઠિયાવાડી પર્યાય. Ballad માં તો કેઈક બનાવ, વ્યક્તિ-વિષયક વર્ણન છે. વિષયમૂલક થાય. Popular Theme વિષયમૂલક છે.

(c) અપદ્યાગદ્ય-તદ્દમારી ચર્ચા ખરેખર ઝીણવટભરી, હાર્દમાં જીતરનારી છે. પૃ ૧૦૪-૫ માં એ વિશેનો આખર નિર્ણય ચથાર્થ જ છે. ન્હાનાલાલના 'વસન્તોત્સવ'માં impassioned prose નું સ્વરૂપ નથી. કાલક્રમે જ્યાંજ્યન્તમાં આરોહાવરોહવાળા ગદ્યના નમૂનારૂપ રચના છે. (મ. મુ. માં મ્હારો લેખ જુઓ).

(d) વનવૈલી-તદ્દમે એ રચના તરફ અયોગ્ય પક્ષપાત દર્શાવેલ છે. એ શૈલી નાટક માટે blank versedું કામ સારું છે—એ ચિન્ત્ય છે. બલે એ સ્વીકારિયે, પણ એ પ્રચ્છલ (પ્રચ્છન્ન શા માટે? transparent) ધનાશ્રી હંદ માટે સ્વતંત્ર છન્દપણાનો દાવો તો ખોટો જ છે. 'સાહિત્ય' મે ૧૯૨૦ માં સવિસ્તર બતાવ્યું છે.

(e) પૃ. ૧૦૨-૧૦૩ footnote : તદ્દમે જિતારેલી રામદાસની પંક્તિઓમાં બોવી છન્દનું સ્વરૂપ છે? જ્ઞાનેશ્વરીની બોવી તો એથી જિન્ન છે. કે અણુધડ અભંગ છે? મારા એક Public Lecture માં મ્હેં ઇસારો કરેલો કે બોવી-તદ્દેમાંથી અણુધડ અભંગ-તદ્દેમાંથી સુધડ અભંગ (ગુકારામ) એમ એ જ વિકાસક્રમ છે.

(e) 2. પૃ. ૭૨-૭૩. કેવળ પૃથ્વીમાં કે આર્યામાં?

(f) પૃ. ૬૪-૬૬. 'રજની'મનિ જિતારો તદ્દમે ભાષાન્તરમાંથી લીધો છે. એ અંશતઃ તદ્દમારા વિધાનને પુષ્ટિ આપે છે. પરંતુ : "કાવ્યની સરીરધટના" નામના મ્હારા વ્યાખ્યાનમાં 'વસન્ત', : કાર્તિક ૧૯૭૮ પૃ. ૩૬૫-૬ મે 'રજની'ના મૂળ ખંગાળીમાંથી

ભાગ જોતાર્યો છે (તદ્મારા જેવા જ પ્રયોજનથી) તે વધારે rhyth-
mical અને શબ્દમાધુર્યમય છે-તદ્ભે પણ સ્વીકારશે.

આ સર્વ નોંધ છૂટક વિચારો તરીકે મોકલું છું. અવલોકન
(review) રૂપે નહિ. અવલોકન માટે મને સમય તેમજ શક્તિનો
અભાવ નડે છે.

ખાસ—તા. ૩૦-૧૨-૩૩ : સનિવાર.

૩-૩૩ p. m. ત્રીજાભાઈ દેસાઈ ('સ્નેહરશ્મિ') આબ્યા—

થોડો વાતચીત પછી હેમનાં કાવ્ય શરૂ કર્યાં. પ્રથમનું કાવ્ય—
દશઅવતાર દ્વારા evolution વિશેનું—બહુ જ grand અને આકર્ષક
હતું. હેમની વાંચવાની રીત્યમાં વધારે ઝંકપ છે તે છતાં સમજાયું.
સુશીલાએ પણ ખૂબી લીધી. બીજું કાવ્ય પણ ઉત્તમ હતું.
બીજા ૫-૭ કાવ્યો ગાયાં. આજે હેનો અવાજ ખોખરો થઈ ગયો
છે—એ કાવ્યોમાંનાં કેટલાંક તો સાધારણ કૃતિનાં હતાં. એક કાવ્ય
સાળ વણનારાઓનું Communalist [sic] પણ સારું હતું,
પણ એક તો ઉલટ communalism નું હતું. મને એ exagger-
ated લાગ્યું ને બંકખેર.

એક કાવ્ય ગાયા પછી સ્ને. '૨. ફહે-કાવ્યની ખૂબી સંગીતથી
વધે છે—એ મને અનુભવ છે. આ ઉપરથી પ્રસ્થાન ૧૯૮૬ કાલિંક
તથા મહા—નાં કાઠીને બ ક ઠા. જોડેની મ્હારી ચર્ચા-સંગીત તે
આત્મા ને કવિતા તે દેહ એ theory માટેની વંચાવી વિવર્તલીલાની
નોટ્સમાં ઠાકેરના મેયુકતાક્ષર પૂર્વેના સ્વરના ચુસ્તવના આમદ
બાબત મહેં જે લખ્યું છે તે બતાવ્યું. વિવર્તલીલાની પ્રત ૧ સ્ને. ૨ને
બેટ આપી.

પુઠ્ઠળ બેઠા. સાદા પાંચ છ મુધી. છેવટે ત્રીજાભાઈ ફહે
'પ્રસ્થાન'માં 'ગાતા આસોપાલવ' એ વાર્તા-સદેવ-તખાલુસથી
, લખી છે તે મ્હારી છે. એ નવું તખાલુસ વાપર્યું. મહેં પૂછ્યું :
'એ અંગ્રેજી ઉપરથી છે?' તો ફહે ના; તદ્દન મ્હારી કલ્પનાનું કળ

છે; મહત્તે વસ્તુતઃ હેતુ સ્વપ્ન જ આવેલું. ઝીણાભાષ કહે-બંગાળી રાજનાં ભગનોમાં શબ્દશુદ્ધિનો વિનાશ થાય છે એમ રામનારાયણ પાઠક કહે છે તે મહત્તે યોગ્ય નથી લાગતું. મહેં કહ્યું : સંસ્કૃત *coltore* વાળાને કલ્પશ્ચરિ થાય જ. ઝીણાભાષ કહે-પદરચનાના વિકાસના એક ક્રમમાં એમ બને, પણ વખત જતે સુધારો થાય. સંસ્કૃત વૃત્તોમાં રચનાઓ આજ સુધીમાં ચર્ધ છે તેમાં આપ અને મણિશંકર ભટ્ટ એ બે જણા અપવાદરૂપે શબ્દશુદ્ધિ રાખનારા છે. તત્સમ શબ્દોનું ખૂન નથી કરતા. એ ઉપરથી મણિશંકર તરફનો રામનારાયણનો પક્ષપાત 'શતશૃંગ' જેવા દ્વિપણનો બચાવ કરાવે છે ઇત્યાદિ વાત નીકળી.

ખાર—તા. ૩-૧-૩૪ બુધવાર : કાગળ લખ્યા : રામનારાયણ પાઠક (અમદાવાદ).

નવી પાંચ છ દૂંડી ચર્ચાઓ-હેમના અર્વાચીન ગુજ. કવિતા સાહિત્ય સંબંધે છે.

(ક) પૃ. ૫૦-૫૧ યતિચર્ચા મુદ્ધટિત છે. પણ પૃથ્વીના યતિ વિશેની હંભારી ચર્ચા જોડે અસંગતિ આવે છે.

(ખ) પૃ. ૫૧-૫૨ સમમાત્રકાદેશ એકંદરે વાજબી છે પરંતુ બ. ક. ઠા.ની કલ્પના લઘુ+લઘુ=એક ગુરુ-ષ. ચિન્ત્ય છે.

(ગ) પૃ. ૪૬ અને આગળ. પ્રાસ=rhyme એ ઠીક શબ્દ નથી. "યમક" હું કહું છું. See કાવ્યની શરીરધટના, વસન્ત, આશ્વિન, ૧૯૭૭, પૃ. ૩૨૪-૨૫.

(પ) પૃષ્ઠ ૫. ક. હ. ધ્રુવનું મેઘદૂતનું બાપાન્તર? જોયું જાણ્યું નથી. ગીતગોવિંદના બાપાન્તર જોડે ભ્રમ તો નથી થયો?

(ઠ) પૃ. ૩૫-૩૬ નયન ઉઘડ્યું પેલું ઇ. માં 'યતિ વધારે લાંબો' કહે છે. વસ્તુતઃ પૂર્વગત સ્વર ત્રિમાસિક પ્લુત છે. (See G. L. L. Vol. 11 p. 295-296-એ એક ચરણ મહારા બંડ હરિગીતનાં બે ચરણ છે.

(ચ) પૃષ્ઠ ૨૨-૨૩. બંગાળીમાં અંગ્રેજી જેવો accent છે? શ્રવણસંસ્કારમાં શ્રમ તો નથી? બંગાળીમાં ભેરદાર accent તે પણ અગમ્ય છે.

(છ) પૃષ્ઠ ૨૨-બંગાળીમાં 'બાહલ' તે શું? ક્રાષ્ઠ તે સાહિત્યની દેશી?—ટીપ આપીને સમજાવ્યું હોત તો મદારા જેવા ધણા જિઠાસુ-ઓને લાભ થાત.

ખાર—તા. ૭-૧-૩૪ : રવિવાર : કાગળ લખ્યા : રામનારાયણ પાઠક (અમદાવાદ).

પૃથ્વી હંદમાં યતિ.

(અ) તદ્મારા પૃ. ૭૨ માં આપેલા ઉદાહરણમાં (દોહલેશ પૃથ્વીનામાં) પાડેલા કડકા ૮ મા અક્ષરના છાન્દસ યતિસ્થાને જ છે. એ અભ્યસ્ત પ્રયોગ એ સ્વસિક્ક યતિને પરિણામે જ સાધ્ય છે. માટે આ છાન્દસ યતિને ટાળવાના-અવગણવાના શ્રમ હું બ્યર્થ માનું છું.

(બ) તદ્મારુ' પૃ. ૬૭.

હાલ થતું વેદનું પઠન તે જ અસહી રીત હતી એમ માનવાને કશું કારણ નથી એમ લખો છો. હું કહું છું—ન માનવાને કારણ નથી.

ભાંડારકર વગેરે પંડિતો વેદોના ઉચ્ચારણની પદ્ધતિ પરંપરા-લખ્ય અચ્છિત માને છે—એમ મહેને યાદ છે.

કાગળ લખ્યા : મહો. પંડિત શિવદત્ત (લાહોર).

નૈવધની તદ્મારી પ્રસ્તાવના પૃ. (૧) માં આમ વિધાન છે—

રાજશેષરોડપિ સ્વપ્રત્યૈકસપ્તે પ્રસદ્ગતોડવર્ણયત્-નૈવધોયસ્ય પ્રયત્નં પુસ્તકં હરિહરો ગુજરાતેટિહયાતદેશે ચૌરધવલરાજનિ વસુમતીં શામલ્યાનયત્ ।

પ્રત્ય-ધ ચિં. ના હરિહરપ્રત્ય-ધમાં તો ગુજરાત નથી. ગર્જરધરા છે. ને વાક્ય પણ જૂદી રીતનું છે. તો ગુજરાત-ધન્દ અને એ વાક્ય કિયે રચે છે તે નિર્દિષ્ટ કર્યો તો કૃપા થશે.

ખાર—તા. ૯-૧-૩૪ : મંગળવાર : કાગળ લખ્યા :
મનામુખલાલ ઝવેરી (જમનગર) કાર્ડ.

“ફૂલદોલ” માટે ઉપકાર માન્યો. પ્રથમ લખેલું કે નહિં તે
યાદ નથી. ત્હમારો કાવ્યોર્માના કેટલાક અપૂર્વ આકર્ષણવાળા છે
તે યાદ આપે છે.

ખાર—તા. ૧૨-૧-૩૪ : શુક્રવાર.

૩-૩૦ P. M. હું બધું બંધ કરતો હતો ત્હારે Hamill ને
લાયબ્રેરિયન આવ્યા. H. ને એક કપાટ ભેઈતું હતું. તે મ્હારા
C. R. વાળા કપાટમાં ગુજ. પુસ્તકો છે તે બિધાડીને ભેઈયું. એ
કપાટ કામમાં નહિં આવે. મજેન્દ્રગડકરની રૂમમાં ભેવા જતો'તો
તે પ્હેલાં—

(a) અંગ્રેજી પદચાત્રમાં caesura તે punctuation ના
pause ની ભેડે એકતા રાખે!—પૂછ્યું.

હેણે તો પોતાનો માનીતો વિષય હોવાથી લગભગ lecture
ચર ક્યું. એક પુસ્તકનું ref. આપ્યું. પછી કહે—હું પેલું કપાટ
ભેઈ આવું છું. પછી હું વળી વાત કરીશ. હું મ્હારા પુસ્તકો લેવા
કરવાને ગયો. એ આવીને મ્હને ઉપર પોતાને ત્હાં લઈ ગયો.
પુસ્તકો કાઢીને ચર્ચા કરી.

સાર—Latinમાં caesura નું નિયતસ્થાન હતું. તે જ
પ્રમાણે અંગ્રજીમાં અસલ તેમ હતું. પણ કાળક્રમે અર્થાનુસાર
pause તે જ caesura અને ચલવતિ બન્યા.

B. K. T. ગુજ. પદમાં આ ચલવતિ દાખલ કરવા મથે છે
તે વાત મ્હેં કહી જ હતી.

ખાર—તા. ૧૪-૧-૩૪ : રવિવાર.

અંગ્લરિયાને ઘેર. અનિતરાય મારુ આવ્યા. હેમણે વાત કાઢી
તથા મ્હેં કહ્યું—ઉનાકરનો લેખ ઝગ્વેદમાં Meteorology ના
મધ્યારા વિશેનો સરસ છે. અંગ્લરિયા કહે—શેમાં છે ?

અનિતરાય કહે—J. B. B. R. A. S.માં છે. ડાલરલાઈન
હેમાં એક લેખ છે.

હું-હા. પણ હેમાં ઘોડો ઉચ્ચાર કાઢ્યાવાડમાં છે જ નહિ
એમ આગ્રહ કરે છે.

મેહે રહ્યા સૂચ્યા.

અનિતરાય કહે—ભાવનગરની બાજુમાં ઘોડો કહે છે.

[સંપાદકની નોંધ—ઉનાંકર તે થી. મુકુંદરાવ વી. ઉનાંકર,
કેલાળા, ઓબ્જર્વેટરીવાળા.]

ખારે—તા. ૨૬-૧-૩૪ : શુક્રવાર : કાગળ લખ્યા : રામ-
નારાયણ પાઠક (અમદાવાદ).

A. પ્રાસ B. યતિ એ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા.

I. પૃ. ૪૩-૪૪. પ્રાસ માટે આકાંક્ષા સાથે સંનિધિની
આવશ્યકતા-કહે છે.

ટેકની પંક્તિનું વ્યવધાન હોય ત્યાં લોકગીતમાં પ્રાસ અના-
વશ્યક કહે છે.

એકાંતરે પ્રાસ હોય ત્યાં શ્વેતસંસ્કારમાં પ્રાસોનું અનુસંધાન
અશક્યવત્ કહે છે.

આ બધા માટે ઉત્તર—

(a) વ્યવધાન છતાં પૂર્વગત પ્રાસ, વિષમસંખ્દના સૂક્ષ્મ મંસ્કાર
વ્યવધાન ઉપર છત મેળવોને, વ્યવધાનને લુપ્તવત્ બનાવે છે.

વસ્તુતઃ લાંબી પંક્તિને અતે રહેલા પ્રાસોમાં પણ બીજી
પંક્તિનું વ્યવધાન જ હોય છે તે-ઉદાહરણો—

૧. વ્યોમમંડળેથી ૨. સંગીતની અધિદેવી ૩. ન્હાનાલાલની
વિશ્વગીતામાંથી—પારકા કેમ કીધા એ કાવ્ય.

(b) એકાંતરે ચમક-પ્રાચીન કવિતામાં પણ છે. ઉદા.

૧. 'જરમે રમવાને જોતી.'

૨. રાધાનાં વખાણ.

૩. રાધાનો માતાને ઉત્તર.

II. પ્રાસરહિત પદ્ય (પૃ ૪૪-૪૫).

કાવ્યની શરીરઘટના-વસન્ત કાર્તિક ૧૯૭૭ પૃ. ૩૭૦ માં-
આસો માસ-ગરબી. હેમાં સૌન્દર્યસ્થિતિનું દર્શન. રૂડો જમનાછનો
આરો-એ ગરબી.

(b) ભજનોમાં પ્રાસનું અદર્શન (પૃ. ૪૪). ત્હમરી નિદાન-
પરીક્ષા તે ખરી નથી જણાતી-ખરું જોતાં મધુર ગાન-લહરીનું
પ્રાધાન્ય ચારુતાનું મૂળ છે-વાતાવરણ મધુર જ્વનિનું વ્યાપે છે-તેથી
ગવૈયાના આલાપમાં તાલ હોતો નથી. હોય છે તો સુપ્રસ-તે પ્રમાણે
આ સ્થિતિ છે.

(c) પ્રાસ-પિંગળનો છતાં, હેના મૂળમાં સંગીત રહેલું છે.

No. સંવાદ-not સંગીત. 'સંગીત' શબ્દ સિધ્ધિ રીતે વાપરો
છો. 'કાવ્યની શરીરઘટના' આશ્વિન ૧૯૭૭ પૃ. ૩૨૩-૩૨૪ માં આ
પ્રશ્ન અદ્યપચર્યામાં છેડાવો છે. પિંગળનો વિષય સંગીતનો વિષય
ના બને.

પૃ. ૪૮ કાવ્ય-સંગીતની સંલગ્નતાનો અવરોધ છે.

આ અંશતઃ ભ્રમનું પરિણામ છે. પ્રાસ તે અક્ષરસંવાદ છે.
સંગીત તે સંબંધી નથી.

કાવ્ય ને સંગીતનો સંબંધ-"કાવ્યમાં ગેયતા આવશ્યક નથી";
-લખો છો. Not correct.

'કવિતા અને સંગીત'-સુદર્શન ૧૮૯૯ જાન્યુ. હેમાં
'Shakespear's Poetic Interpretation o Nature'
પૃ. ૨૦ નો ઉતારો છે તે જોશો.

આ ઉપરથી છંદ અને રાગ વચ્ચે ભેદનો મહારો મત
વિરોધમાં નહિં આવે. મહારા દ્વં અભિપ્રાયો-શિખરિણી રાગ કે'
શંકરાભરણુ છંદ માટે છે તે કાયમ જ છે. "શરીરઘટના" પૃ. ૩૨૪
ની footnote જુઓ.

Rhyme માટે પ્રાસ સંબંધે મહારી સંગ્રામાં કૃષણ, તે સા. દર્પણમાં જન્યનુગમ છે તે તે કેમ ના લીધો ?

- યમકનું લક્ષણ પણ જમારોડમારતેજસ જેવા માટે છે. છતાં યમક સંગ્રા સ્વીકારી છે, તે છે.

ચતિ:

(a) ત્હમારું ૫. ૭૨

દોડાવેલું ચરણ (અભ્યાસ) પૃથ્વીમાં યતિસ્થાન (પ્રાચીન-મતનું) જ ઉપયોગમાં આવે છે.

(b) પૃથ્વી છંદમાં ચલયતિ કલ્પનારાને પ્રશ્ન—

(1) ચલયતિ પૃથ્વી છંદ માટે જ ગણો છો ? કે બધા છંદ માટે ?

(2) પૃથ્વી— blank verse માટે અનુકૂળ છે એમ માનીને ચલયતિની છૂટ લેતા હશે.

(3) Orthodox ચતિ તજવાનું ને ચલયતિ સ્વીકારવાનું પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત શું ? અંગ્રેજી પદ્યરચનાની નકલ ?

Courthope Hist. of Eng. Poetry Vol. III ch. 14-જણાવે છે કે Latin માં અચલયતિ; અંગ્રેજીમાં પણ આરંભમાં તેમ જ; કાલ ક્રમે ચલયતિ variety માટે લીધો—હેની નકલ શુ જ. માં ના ગોઠે. Genius વિરુદ્ધ.

Sonnet માં અંગ્રેજીની નકલ છે. પણ હેમાં બન્ધનોને પરિણામે સંયમજન્ય dignity આવે છે.

સ્નેહરશ્મિના ચક્તિઓના રાસમાં અણપડપણું છે (Sublimity. છતાં) તે હેમનાં Sonnetsમાં નથી. એમને મહે' કહેલું હેમણે કખૂવ કરેલું.

આ સાર.

ખાર—તા. ૬-૨-૩૪ : શુક્રવાર :

ખાર—મુદ્રિકાને ઘેર એક ભુવાન મૃદસ્થ આવ્યા; આખ્યોમાં બુદ્ધિનું તેજ સરસ; શરીરે દુબળા.

અંગરિયાએ મ્હને ઓળખાણ કરાવ્યું :—J. J. અંગરિયા. હું નામથી ઓળખતો હતો—M. A. માં 1st class Chancellor's Medal લીધેલો તે.

એ તો મ્હને ઓળખતો હતા. પૂતેથી આવ્યા. અં. ફર્ગુસન (sic for ફર્ગસન) college માંથી છટીને આવ્યા છે. ત્યાં હેમના બાપને ના ફાવ્યું. એ (J. J. અં.)ને પ્રથમ અંગરિયાની ક્વે college માં લીધા હતા. ઇ. ઇ.

ખાર—તા. ૨૨-૨-૩૪ : શુરુવાર :

પ્રેમલને આજે malaria નો તાવ છે. માયું દુખતું હતું.

હાંધા આવ્યા. પ્રે. ને ૧૦૨°. Lungs વગેરે બધું સારું છે.

ખાર—તા. ૨૭-૨-૩૪ મંગળવાર :

રાત્રીમાં પ્રેમલ કંઈક delirious જેવું બોલતો લાગ્યો. માણસોને ઓળખતો નહોતો. Urine એમ ને એમ પસાર કર્યું. ટેપરેચર તો ૧૦૨°૬ વધારે નહોતી. હવે શું કરવું? પ્રશ્ન! દવાણુ!

ખાર—તા. ૧-૩-૩૪ : શુરુવાર.

હું એકલો પ્રેમલ કને બેઠો—તે વખતે—પ્રેમલ (to me): મ્હને શું થયુંતું?

હું : તાવ.

પ્રેમલ : રો'નો તાવ?

હું : High fever (કહીને બિડાવ્યું)

પ્રે. : God will help me !

(ને Godના વિશે વિચાર નહોતો કરતો તે અત્યારે આમ !)

મ્હેં લાગણી દખાવી રાખી કહ્યું—“ God gives us such things to show us that He is.”

ખાર—તા. ૧૭-૩-૩૪ : રવિવાર.

8-30 A. M. ગોકુળભાઈ સહવારે આગ્યા, રાત્રે સુવા આવશે. ડા. ચોથ તથા છાયા રાત્રે ૧૦ વાગ્યાની લગભગ આગ્યા. પ્રેમલને ચેટનું distension છે-તે નવું complication વખતે haemorrhage ના ulcers આવ.

✓ ખાર—તા. ૧૮-૩-૩૪ : રવિવાર.

આખી રાત્રી દા. છાયા અને રામભાઈએ પ્રેમલની દવા વગેરેમાં શ્રમ કર્યો. હું બે વાગ્યે સૂતો. મ્હને અઢી વાગ્યે જાડાડ્યો. હું ગયો. પ્રેમલ પૂણા તથા વાગ્યે પરમન્યોત્તિર્ધામમાં ચાલ્યો ગયો !

ઓ મ્હારા હૃદય ! અત્યારે સુધીના આધાતથી ધડાયલું તું. વધારે પાપાણુવત્ બની જા !

હતા કાંઈ અમમ્યવેદન્ય મ્હને વીધી નાંબે છે-સુશીલાને જમાડી-સાડા જણેક વાગ્યે. એ તો તંદન આધાર નીચે જમાઈ ગઈ એમ લાગ્યું. દયાળુ પ્રભુએ સહનશક્તિ અપૂર્વે આપી.

રામભાઈએ હરિની મોટરમાં મુદ્રિકાને બોલાવી આણી. એ તો વરંડામાં હું હતો ત્યાં આવીને ચોધાર આંસુએ રડી પડી. સુશીલા આવી. હેને વળગીને રોવા લાગી. કંગેકમે હું હેને પ્રેમલની પવિત્ર મરણશય્યા કને લઈ ગયો. મ્હારાથી ચલાવું નહોતું-સ્થિર રહેવાતું ન હોતું. મ્હને પકડી રાખીને એ જાબી. મ્હેં એ મિનિટ સ્થિર ચિત્તે પ્રાર્થના કરી. પછી મ્હારી રૂમમાં ખાટલામાં જઈને પડ્યો.

આઠેક વાગ્યે funeral procession ચાલ્યું-તે પૂર્વે undertaker's cartને flowersમાં ચળથી ઢાંકેલું રખાવીને ગોકુળભાઈએ. અસનો મા સદ્ ગમયતમલો મા જ્યોતિર્ગમય મૃત્યોર્માડમૃત ગમય એ મંત્ર-ઉચ્ચાર્યો. કાન્તિયે આશ્રમભાગનાવલી મ્હારા મેજ ઉપરથી માગી લઈને-હેમાંથી. “મૃગશમંદિર બોલો” એ પ્રાર્થનાગીત મન્દસ્વરે ગાયું. અર્ધા કેપાઈકમાં જીભા ફર્તાઈ સુશીલા broke down. નાંક્યા ઉપર બેસી ગઈ. ખૂબ રોવા લાગી.

✓ રાત્રે ગોકુલભાઈ અને રામભાઈ આવ્યા. રામભાઈને મહેં કહ્યું :-

બપોરે મહેં ફેરેલું કે લોકોના હાથ પગ કપાય છે તહેનું કામ લોકોના હાથ પગ વડે નભે છે-મહેને લાગે છે કે મહારે માટે મૈનાનો હાથ ધડાય છે. તૈયાર કરનારો કરી રહેશે એટલે મહેને આપશે.

ગોકુલભાઈ મૈનથી સાંભળી રહ્યા-બંને જણા ૧૦ વાગ્યા પછી ગયા.

ખાતર-તા. ૧૯-૩-૩૪ : સોમવાર : કાગળ આવ્યા : શંકર કાલેશકર.

શંકરનો પત્ર દ્રેકા પણ લાગણીભર્યો છે :- “પૂજ્યશ્રી નરસિંહ-રામભાઈની સેવામાં.

અરુ બાલકને મન વડીલ જન એ ધૈર્યના મેઠ સમાન હોય છે, એ કહ્યના એટલી બધી સાન્ત્વનરૂપ હોય છે કે ‘શોક ન કરશો’ એમ કહેતાં પણ બાલકને મંકાય થાય. બે વડીલજન જ એ ધૈર્યથી ચલિત થશે તો બાલકોનું શું થશે ? એમણે કેના સામું બેવું ?)

આપનો અરુ બાલક.

શંકર.”

કેટલો સરળ ને શિક્ષણપ્રદ !

બીજે પાને એક પદ છે તે તરફ તો બીજે દહાડે ગોકુલ-

ભાઈએ લક્ષ્ય બેઠ્યું :-

“ હૃદય સરખો ચાપી, માતા મુખે સ્તન આપતી,
અવર સ્તન પાનારે માતા સ્થિતિ બદલાવતી,
પ્રથમ સ્તનથી બેસાતાં એ શિશુ રુદનશ્વનિ
કલહ કરતું, માતા મીઠી કદી નવ તું મળે.
પ્રભો ! મનુજ દીન. હીન, નહિ જ્ઞાનથી પૂર્ણ વા,
પ્રભો ! નવ કળાય ગૂઢ, તવ મર્મ દુઃખો તણો
સ્તનાંતરે ચતાં પ્રભો ! મનુજ દુઃખથી ચોકથી
તપે, કર વિશુ, દયામૃત મીઠી હવે સાન્ત્વનનું.”

• ઉપર નીચે કૌંઈક symbolic ચિત્રો છે તે સમજતા નથી,
કળાય ખરું.

ખાર—તા. ૨૪-૩-૪૪ : ચનિવાર : કામળા આબ્યા :
બેટાઈ (મુંબાઈ)

એક સુંદર કાવ્ય-પ્રસંગોચિત.

અન્તિમ તન્તુ

(પૃથ્વી)

અનેક ઉરવાઘના સુભગ તાર વૂટી ગયા,
પરંતુ રણકારશેષ નવ યુ-યમાં ફૂળિયા;
અખંડ અવશિષ્ટ તન્તુતણું જ્ઞાન જે યુજીતું
સદાય અતિગૂઢ એ કચ્છતા રહે ધારતું.
અનેક રજની વિશે પરમ સાન્ત એકાન્તમાં
જોડા હૃદયવાઘના સ્વર નવા સ્વયં જીકતા;
વિરાટ સ્વચ્છન્દતામહિં સમત્વ યોગે કરી
ધરે હૃદય મૂકતા, અવર જ્ઞાન વાઘે તહિં;
પરંતુ અણચિન્તવ્યું હૃદયવાઘ શું યંબિયું
મયું કરુણ જ્ઞાનના જ્વનિ વિશે હવે રાચતું.
રહેલ અવશિષ્ટ તન્તુ પણ ગૂઢ હસ્તે વૂટ્યો
નિગૂઢતમ અશ્રુ-સ્રોત પણ નેત્રમાં જીમયો.

(અનુષ્ટુપ)

સદ્મસંવાદી જે તાંતુ આત્મવાઘ તણો મહે:
વિશ્વવાઘ તણું જ્ઞાન, જિજ્ઞાસુ એ ન થયો અરે!
મુંબાઈ

તા. ૧૬-૩-૪૪

(સદી) મુન્દરજી ગો. બેટાઈ

અણ'જા. ગુરુભીર તત્ત્વદર્શી કવિત્વપૂર્ણ આ કાવ્ય છે.

ખાર—તા. ૨૬-૩-૩૪ : સોમવાર : કાગળ આવ્યા : ૧
મહાત્મા ગાંધીજી (પટના). + + +

૫. બળવંત (? વડોદરા Postal ઓફ) કાર્ડ=અ. કં. કાકાર.

✓ ૧. “સુચ બાઈઓ

મારે નસીમે તમને ખરખરાના જ કાગળો લખવાનું આવે છે. હમણાં જ ગોકુળબાઈનો કાગળ મળ્યો તેથી જાણ્યું કે તમારો દોહિત્ર પ્રેમલ તમને રેઢા મૂકીને ચાલ્યો ગયો છે. એને ખિચારાને શી ખબર કે તમને રેઢા મૂકવાપણું હોવ જ નહિ. જે ઈશ્વરને વિશે જીવતા વિશ્વાસથી બધાં છે તેને રેઢા કાણ કહી શકે ? તમને ધીરજ આપવા આવનારને તમે બંને ધીરજ આપી રહ્યાં છો એમ ગોકુળબાઈ લખે છે ને તે વાંચી મારી છાતી જીજળે છે તમારી શ્રદ્ધા વધી. પ્રેમલનું તો શ્રેય જ છે. તેને હું આસમાની બંગલામાં મળ્યો હતો એ તો તમને યાદ હશે.

તમારો મોહનદાસ

પટના તા. ૨૩-૩-૩૪

✓ ૫. ગામનું નામ postal stamps ઉપરથી જાણી લેવું. અક્ષર તદ્દન જૂદી તરેહના મ્હોટા (માત્ર સરનામામાં હેની મૂળ રીતના).

“આજે બાઈ આનંદચંકરના કાગળથી જાણુવામાં આવે છે કે ત્હમે બે પાછાં એકલાં થઈ ગયાં. આનંદચંકર લખે છે તે ખરું લાગે છે કે આવા ધા વખતે વાણી મિથ્યા છે. પથુ રફુટ વાણીની પાછળ સંગીત તેની પાછળ કુદરત અને સર્વમાં તેમ સર્વની ઉપર અને પાછળ અને અંદર જે ઓતપ્રોત છે તેજ સાચી તે એક જ સાચી બાબત છે જે ત્હમે બંને જાણો છો.

બલવંત.”

ખાર—તા. ૨૭-૩-૩૪ : મંગળવાર : કાગળ આવ્યા :

ધનુભાઈ }
દેવધાની } (કરાંચી).

“જયસ્થાપના પત્રથી જાણ્યું કે ચિ. પ્રેમલ માતાપિતાને મળવા આલ્યો ગયો છે. આવા અનિવાર્ય પવિત્ર છતાં અત્યંત દુઃખદ પ્રસંગે તમારા જેવા વડીલોને હું શું આશ્વાસન આપું? કદાચ એ જિમતા ચિત્રકારને અર્ધિના પ્રમાણમાં સંકુચિત વાતાવરણમાં પોતાની કલા વિકસાવવાનું યોગ્ય નહિ લાગ્યું હોય : ઈશ્વર ઈચ્છે !

પ્રભુ તમને સૌને આ કારમો ધા સદન કરવાની શક્તિ આપે. કામળ લખ્યા : મહાત્મા અધીજી (પદના).

“સંમા-ય મહાત્માજી,

✓ આપનો આશ્વાસન પત્ર મળ્યો. મનને શાન્તિ ઘર્ષ. લોકો રહે છે—આમ એક જ પાત્ર ઉપર પ્રભુનો કોપ સા માટે ઢગતો દરો ! હેનો ઉત્તર એ જ છે કે પ્રભુ કોપ કરતો જ નથી. અને હમારા કરતાં અનેક પાત્રો વધારે દુઃખ ખમનારાં જગતમાં છે. હમારું દુઃખ દલકું કરવાને અનેક સ્નેહી જનોની સહાનુભૂતિનું અમીઝેલું વહે છે જ; અને સર્વોપરિ આપની તરફથી મળતું આશ્વાસન અમૂલ્ય છે.

બાકી, હમારા હૃદયમાં જાંઝા ભાગમાં તો માનવને સ્વાભાવિક નિર્બંજતા વારંવાર જોર મણુ કરે છે. કાંઈને તે દર્શાવવાની હમારી ઇચ્છા નથી. અને તેથી બાઈ જોકુળબાઈ જેવા હમને ખોટા વક્ષ આપે છે. હમારી આ પ્રકારની તપશ્વર્ણનું ફળ ખોઈ નાખવાને હમે રાજી નથી. મદદગાર હિ કેવલમ્ !

આપનો સ્નેહાભિલાષી

(સહી) નરસિંહરાવ

ખાર—તા. ૨૭-૪-૩૪ : શુક્રવાર : કામળ આખ્યા : આશુંદયંકર (જનારસ)

Rope Trick વિશેનું મ્હારું ચર્ચાપત્ર વાંચ્યાથી તે સંબંધે અલસુત્ર I, 1-17 ના ચંકરનાં બાબમાંથી નીચેનો ઉતારો તથા Depositionનું બાબાન્તર આપે છે—

यथा मायाविनश्वर्मखड्गधरात् सूत्रेणकाशमधिरोहतः स एव मायायी
परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः etc
भाषાન્તર—

As the magician who is a reality and remains upon the earth is different from the magician who with sword & shield climbs up the rope.
(Systems of Vedanta p. 299)

જાણે છે:--

You will be doing a service to Mr. Jenkins if you supply him with this passage. I do not know if he has accepted your challenge and replied already.

ખા ૨—તા ૦ ૨૮-૪-૩૪ : શનિવાર : ખરેખાટ અને મિસિસ આબ્યા. વાતોચીતો :- (b) Rope Trick વિશેના મ્હારા ચર્ચા-પત્રને અંગે આશુ'દશકરનો પત્ર વાંચવા આપું છું તે પહેલાં જ ખરેખાટ કહે પેલો passage છે માગલો ઇ. વાળો-(Really he is a walking encyclopaedia ! શકરબાબ્બનો પણ study ખરો ! તે આમ જિહ્વાએ !).

આશુ'દશકરનો પત્ર વાંચ્યો.

ખા ૨—તા ૦ ૮-૫-૩૪ : મંગળવાર : સુશીલાને મું. ની વાતો કરી હોમાં વિપિનને ન્યુમોનિયા થવાની વાત બદ્દજીથી મળેલી કહી. એટલે લાવીને તાર આપ્યો—.

કુમાર.

“ Vipinbhai expired last night. ”

અરે રામ આ મું ? ચમરાજ હમારા કુટુંબમાં શો પેધો છે ! સ્વપ્નામાં પણ નહિ હોવી આ વાત !

ખાર—તા. ૨૦-૫-૩૪ : રવિવાર : રામભાઈ આબ્યા (h) M. A. ના ઉત્તરપત્રો વિશે મહેં જણવાળેમ વાતો કહી. એક જણના ઉત્તર ખાસ ઉત્તમ હતા. Philology ના પેપરમાં ૮૪ માર્ક મહેં આપ્યા અને હેવો જ Paper I માં ‘સદશિક્ષણ’ વિશેનો નિબંધ સુસ્તિષ્ટ છે. અને રામભાઈને વંચાવ્યા. ખુશ થયા.

ખાર—તા. ૧૫-૬-૩૪ : શુક્રવાર : (c) મહાર્ક કાવ્ય-ક. વી. ના ચિત્ર માટેનું રામભાઈને મહેં કહ્યું-હું sonnet પંથી નથી, છતાં આ કાવ્યમાં ૧૪ પંક્તિઓ આપોઆપ આવી ગઈ.

રામભાઈ—અને અન્તર્વિભાગ ? હું-તે પણ આબ્યા છે-૬-૬-૨ પંક્તિયો.

ખ. ક. ઠા. જેવી involved પંક્તિઓની ગૂંચવણ નથી આવી. માત્ર પ્રથમ અને બીજી પંક્તિમાં syntax સંપર્ક કઠિન છે.

ખાર—તા. ૧૬-૬-૩૪ : શનિવાર : કામળા આબ્યા : રામનારાયણ પાઠક (અમદાવાદ).

૨. Do (,,)

૨. હ. વી. માટેના ચિત્રનું proof.

૧ જવાબ. ચિત્ર તથા કાવ્ય ખુશીથી પ્રસ્થાનમાં મૂકશે. હેમની ધમ્મ (a) પ્રથમ સ્થાને મૂકવાની છે. તેથી આવતા અંક પછી મૂકી શકશે. Publisher ને પૂછજો-ફરિદારે મૂકવું છે. ૧૧૦૦ પ્રતો જોઈશે (પ્રસ્થાન માટે).

હ. વી. માટેની ચિત્રની પ્રતોના ભેગાભેગી છાપે તો ખરચ ઓછું આવે. પ્રસ્થાન એટલું ખરચ વેડી સકશે.

(b) પ્રેમજીભાઈ દાવા સારા ચિત્રો કરી શકતા તે હું જાણતો નહોતો. એ ચિત્ર પૂરતું સચક છે. વીજાની પાછળ ભોંયમાં બદામી આકારો છે તે હાંસના સચક છે. એમ કદાચ બધા નહિં સમજે, કારણ કે એ પશ્ચિમનું symbol છે. મંથપામાં heart ને આપણે

સોલ બદામ કંઠી છે. છતાં હૃદયમાં એક મોંઘી એક તરંગો ઊડતા જાય છે, સૂક્ષ્મ થતા-થતા છેવટે દેખાય નહિં એટલાં ઊંડાણમાં આલ્યા જાય છે, એવું. સૂચન હૃદયવીણા સખ્દમાંથી મળી, રહેશે. બરાબર લાલ બદામનો એક જ આકાર ન કરતાં આવા અનેક તરંગો કર્યા છે એમાં ચિત્રકારની દૃષ્ટિ રહેલી છે. અને એમ નહિં તો જાણે વીણાના જ રણકારો હૃદયમાં ઊંડે સુધી આલ્યા જાય છે અને પછી એથી ઉઘટી, રીતે હૃદયના કલ્પોસો વીણામાં મૂર્ત થાય છે એમ ચિત્રની સૂચકતાના બળથી સમજાઈ રહેશે. એમ હું માનું છું. આપ એ ચિત્ર આપની હૃદયવીણા સાથે જોડે મૂકા તેમાં એક સુંદર ઔચિત્ય રહેલું છે-સુંદર પણ અત્યંત કડુલ.

કાવ્યનું મથાળું છે તે જ રાખવું છે કે કંઈ બીજું કરવાનું છે તે જણાવશે.

કાવ્ય ભંધમાં રકુરે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

ખાર—તા. ૧૭-૬-૩૪ : રવિવાર.

✓ રહવારે આઠેક વાગ્યા પછી હમે વરંડામાં બેઠાં, બિનાં હતાં. એટલામાં ત્રણ મોટરો ઝાંપા પાસે ધરી આવીને ઊભી. આગલીમાં બહુકે જેવું કોઈ લાગ્યું. હેણે હાથ લાંબાવ્યો.

વચક્ષીમાંથી ગોકુળભાઈ બિતર્યા અને આજી વરસાદમાં છત્રીનું

રક્ષણ બીજાએ આપ્યું અને ગાંધીજી બિતર્યા.

હું કંડપથી જઈને ચોગો પહેરીને આવ્યો.

ગાંધીજી જોડે મંડળ મહોડું આવ્યું-ગાંધીજી, કસ્તુરબા, ગોકુળભાઈ, બીજા ૪-૫ જણા, જે દક્ષણી બામયો-હોકરાં.

ગાંધીજીએ મ્હને આરામ ખુરશીમાં આગ્રહથી બેસાડ્યો. તે પછી ચોતે જોડેની ખુરશીમાં બેઠા. કસ્તુરબાને પોતાની જોડેની ખુરશીમાં બેસાડ્યાં. ગોકુળભાઈએ, મ્હારા ફેહેવાથી, બીજા બધાને આમ તેમ જોડ્યાં. પણ 'કેટલોક' તો બિનાં જ રહ્યાં.

ગાંધીજીને મ્હેં કહ્યું-હું લાચાર છું મીટિંગમાં આવી નહિં સકું. તો ફેરે-તહમારે આવવું હોય જ નહિં.

“હું તહમને રડાવવાને નથી આવ્યો, હું તો હસાવવાને આવ્યો છું.”

હું-“હમે હસિયે છિયે.”

(આ ખરું પંજુ આજના આ વાક્યથી અને મુલાકાતથી મ્હેંક મગજ અને હૃદય બે કલાક સુધી અમગીનીના મૌનમાં જ રખાઈ રહ્યું.)

ચિત્રાને ગાંધીજીએ જોળામાં લીધી. મ્હેં ઝોળખાવી. લવંગી મ્હેનની નહાની. મ્હોટી કર્દા! માથવી! પાછળ હતી તે આગળ આવી. આ મ્હોટી. ઝોળખાવી-કાલિકતમાં તહમારી ભેડે એ મોટરમાં બેઠી હતી.

“એમ ! મ્હેને યાદ નથી.” વધારે સ્મરણ ના આવ્યું.

પ્રેમલની ઇબ્બ બતાવવાની રહી અર્ધ. હેને આશ્રમમાં દીઠેલો; aptograph લેવા આવેલો. તહમે સરત કરેલી તેથી એ કખૂલ ના થયો, ઈ. સ્મરણ આવવાનું રહી ગયું. આ પસારો જ હેવો હતો. ગોકુળભાઈએ પરમ દ્વાડે hint આપેલી (“કદાચ આપને ત્યાં આવે”) તે છતાં આ surprise visit જ બની.

ગોકુળભાઈએ સૂચના દીધી-૮-૨૫ થયાની. હું-મીટિંગ ૬ વાગ્યે છેને ! તો ફેરે-ના સાદા આઠે. તરત જવા દીધા, જતે જતે વરંડામાં કાકા કાલેસકરનો બીજો પુત્ર બાળ ઝોળખાવ્યો. મ્હેં ચંકરની ટયાં કહી. (કાકા સાહેબની તબિયતનું પૂછવું રહી ગયું).

ચંદ્રચંકર શુકલ નથી આવ્યાં-ગાંધીજી ફેરે-એ તો માંદા ચાલે છે-અમદાવાદમાં છે.

ગોકુળભાઈ-“આ વાલજીભાઈ દેસાઈ !”

હું:-હું આશ્રમમાં મળેલો.

બાળ મ્હને પગે લાગ્યો.

હું:-તું પણ કવિ છે ને? શેમાં કવિતા હતી? પ્રથાનમાં-ફેફસે
-હું કાકા સાહેબ જોડે અહિં આવ્યો હતો.-મ્હને હવે યાદ આવ્યું.

Gandhiji is a gentleman first and an agitator afterwards. વ્યવહાર, મિત્રતાના વ્યવહાર, ચૂકતાં નથી.

ખાસ-તા. ૭-૭-૩૪ : શનિવાર : મ્હને સ્વા જતે વિચાર
સૂઝ્યો તે પ્રથમ સુશીલાને બોલાવીને પછી થોડી વારે શિરીષને
પૂછીને મસલહતને અંતે ઠરાવ્યું-મ્હને જીર્મિ થઈ આવી તે-કે સ્મ.
ઈ. ની ત્રણ files તથા ઉપોદ્ધાતની એક-આજે મ્હને અભિનંદન
અંક બેટ આપે-ત્હેના બદલામાં ગુજ. વ. સો. ને મ્હારે સુરક્ષ્ય
માટે સોંપીને graceful કૃત્ય કરવું.

x

x

x

કૃષ્ણલાલ, આણંદશંકર, નટવરલાલ, અંબાલાલ જાની પછીથી
લીલા મુનશી, અને છેવટે હરસિંહભાઈ આવ્યા.

રહેજ વાતચીત કરીને-

કૃષ્ણલાલે જાલા થવાની વૃત્તિ દાખીને ખુરશીમાં બેઠે બેઠે
મ્હને કહ્યું-

નવુભાઈ, ત્હમે ૭૫ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કરો છો, -તેરમાં, વન-
પ્રવેશ તો કરી ચૂક્યા છો-તો ત્હમને. અભિનંદન આપનારો આ
અંક સોસાઇટી તરફથી હમારે આપવાનો છે. (તે બાબતનો ૫૦
વાંચી સંબળાવ્યો) ત્હમે ૬૭ લાંબા વર્ષ જીવો-ઈ. ઇ.

(આણંદશંકરને બોલવાનું સોમ્પુંતું-પણ એ શરમાય છે-ખાઈ
હેમનો તો ત્હમારી જોડે મ્હારા કરતાં લાંબો સંબંધ. હું-“ના”
“ઉત્તર આપો ત્હારે ફેફસે.”

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’નો અભિનંદન અંક મહેં બોયેલો—હેમતે ઘેર—હેવેળ
આઉન પેપરે વીટેલો—મહેને આપ્યો Special get-up નહોતું.

મહેં દૂકામાં ઉતર આપ્યો—આ માન, આપો છો તે સ્નેહ માટે
આભાર માનું છું. પણ મહારો અપરાધ એટલેજ થયો કે હું ૭૫
વર્ષ ઉપર જન્મ્યો. મહેં સેવા હેતી નથી કરી કે તે માટે ખાસ
કદર હોય. લાંબું જીવન ઇચ્છા છો તે માટે ઉપકાર માનું છું. બાકી
મહારે મન તો જીવન એટલે સંહન. તો સંહન કર્યે જવું.

પછી ઉમેયું—

આ મહારો ઉપર ઉપકારના બદલામાં એક ઇચ્છું છું. ફા. ઈ.
ની File આજ કાઢી તે પ્રસંગ વર્ણવીને કહું કે મહારી તરફથી
સોસાયટીને એ સુરક્ષણ માટે આપ્યો. ફાઇલો બિધાડીને બતાવી—
નંદવરલાલે કદરથી જોષ—તેં દહે હાની તો બલિષ્ઠમાં કીમંત ઘણી વધશે.

ખાર—તા. ૯-૭-૪૪ : સોમવાર : કાગળ લખ્યા : ૧ વિદ્યા,
ઓન. સેક્રેટરી ગુજ. વ. સો. (અમદાવાદ).

(તા. ૭-૮ નાંખીને, નકલ રાખી છે). મહેને અભિનંદન અંક
આપ્યો તે માટે ઉપકારપ્રદર્શન. મહેને ફ. બાઇયે લાંબું જીવન ઇચ્છ્યું.
પરંતુ આજ લગીના અનુભવોથી જીવન એટલે સંહન એમ જ માનું
છું. તેથી એ મૂળને લેખ્યાવયામાં બહું આનંદરયાન તો નથી જ.
છતાં હમારા સફાવતું સ્મરણ કરીને આ તહમારા ગુણદર્શનનો
બદલો એક રીતે વાળવાનું સ્પુરી આવે છે. મહારા ફા. ઈ. ના
પુસ્તકની લિખિત પ્રતનો કમમાં વિકાસ થયેલો સુરક્ષિત રહે હેવા
રયાનની શોધ કરતાં ગુજ. વ. સો. ના સંમદ ઉપર નજર ઠરી. તે
તથા આ. નો ઉપોદ્યાત તથા ટીકા અને હાજી મદમદનો ચિત્રપરિચય
તે પણ સો. ને સોડું છું તે સંરક્ષણમાં રાખશે.

૨ વિદ્યાને—કાકા ફળદ આપવાનું ના થયું તેથી બીજી કાર્ષવાર
અન્ય રીતે મંગાવી લેશે.

ખાત્ર—તા. ૧૨-૭-૩૪ : ગુરુવાર.

મિસિસ નાયડુનું લાપલુ ૪ p. m. વાંચે—F. Y. નો Hall સ્વીકાર ભરાઈ ગયો હતો. Mrs. N. તો આવીને platform ઉપર બેઠી હતી. હું ત્યાં ગયો. મ્હને બેઠી બેઠી જ' હાથ મેળવીને મળ્યા. કહે—આપણે કેટલે વર્ષે મળિયે છિયે—ત્હમે પ્રમુખ થવાના છો ?

શરૂ મ્હેં કયું—ડાંડાડેએ નિશાની કરી એટલે. (ત્યાં સુધી Mrs. N. જોડે પરચુરણ વાતો કરી).

હું જિઠ્યો; politeness નો તાલીનાદ થયો—

મ્હેં કહ્યું : ત્હમારામાંના કાંઈ જન્મ્યા પણ નહિ હોય તેટલી જૂની વાત કહું છું. કેટલાં વર્ષ ઉપર તે નહિ કહું—હેમાં તો ladies ની ઉમર ના ગણાય તે નિયમનો બાધ આવે. પણ Bird of Time બહુ લાંબું જીવી ગયું છે. એક પ્રસંગે Comedy of Errors લજવાયું—હેમાં Mrs. Naidu તે હું પાત્રો હતાં—એમ કહી, Bird of Time તું મ્હારું review વાંચીને Mrs. Naidu એ લખેલો પત્ર વાંચવાને લીધો.

Mrs. N.—મ્હારા અક્ષર ઉકેલે છે ? મ્હને નથી ઉકેલતા.

હું—માત્ર થોડાં વાક્યો જ વાંચીશ. આરંભમાં જ હતું.

“ Dear Mr Divatia,

I take for granted that my champion of today & my fellow traveller of long ago are one & the same person.”

(મ્હેં આ જમની ઉત્પત્તિ સમજાવી.—Ind. Soc. Ref. માં મ્હેં નટરાજનની બદલ ખતાવીને Mrs. N. નાં કાળ્યોનો ખ્યાલ કર્યો હતો. ઇ—અને fellow traveller—તો મ્હારા બાઈ હતો.)

(2) "I feel perfectly delighted that my friend Mr. Natrajan pitched into me so conscientiously two weeks ago, since it has brought me the assurance that the old Rajput Chivalry still lives in Modern Bombay with her smells and mosquitoes."

(3) "So even the wandering singer has some definite part & lot in this nation's life today."

(4) "Here & there, there still exists a dreamer that really these ideals are the only abiding realities."

આ (4) મહત્વનું વચન—તે આજના સાપશ્ચર્ય વિકસાવાશે— એમ ધારું છું.

સરોજિનીએ સાપશ્ચર્ય શરૂ કરતાં, મ્હને ઉપરાઉપરી compliments, રમુછ, sincerely છે. આપ્યાં.

સાપશ્ચર્ય

(a) બહુ જ enlightening વિચારણા ક્ષેત્રમાં વ્યાપનારું દર્શન ભરેલું હતું. Meaning of Poetry એ વિષય. પણ બાળકની lullabies તરફ પ્રીતિ, કમે કમે વૈવનમાં અન્ય રસ, ઉત્તરાવસ્થામાં શાન્ત રસ, (ઉદા. Tennysonનું Sunset & Evening Star & Newmanનું Lead Kindly Light ઇ.); અન્ય દેશોમાં વીરરસ. જંગલી પ્રાણમાં પણ ઇ. ઇ. ભૂતિ અનુભવનાં દાખલા આપી બતાવ્યાં.

(b) કવિતા પ્રજાના જીવન, આચાર, નિરાચાર, વગેરેનું પ્રતિબિંબ છે. એ સંકુચિત દર્શન. પ્રથમ સ્થાપીને ઉલ્ટે—

(c) વિશ્વવ્યાપિની માનવધમ્મજ, સ્નેહ, ધ. કવિતાનો ખરો વિષય બને એ વિશાળ દર્શન સિદ્ધાન્તરૂપે સ્થાપ્યું.

(d) રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કવિતામાં પર્વતનાં દસ્યો નથી. સાદી જમી, ક્ષેત્રો, નદીઓ, ધ. ધ.-આપણા હૃદયમાં જે દર્શનો છે તે જ ટાગોર પ્રતિબિમ્બિત કરે છે, તેથી આપણને તે અપૂર્વ અથવા ત્રેરક લાગતાં નથી. પશ્ચિમમાં, યુદ્ધને અતે યાદી ગયેલી પ્રજાઓની નિરાશા છે ધ., તેને લીધે ટાગોરની કવિતા આકર્ષક લાગે છે.

(e) યુદ્ધને અતે વિનાશ. વિનાશનું દર્શન ચતાં લોકો અતીશ્વરવાદી થયા—There is no God ધ.-પણ જરૂર પડી Godની : Let us re-create God in our own heart-image ધ.

(e) કામિની સેન હમણાં મરી ગઈ-તેના કવિત્વની ધણી શુશ્રુષિની પ્રશંસા કરી.

(f) મહમદ ઇકબાલનું કવિત્વ પ્રથમ ઉર્દુમાં હતું. હવે ફારસીમાં લખે છે. તે મુસલમાન આલમથી વધારે વિશાળ પ્રદેશને આકર્ષે છે.

ખાર—તા. ૧૮-૭-૩૪ : શુક્રવાર : કામળા આબ્યા : રામ-નારાયણ પાઠકે (અમદાવાદ).

એક બુધ્ધિ બા. પ્રશ્ન-કાકિયાવાડમાં મર (છા-ના અર્થમાં) વપરાય છે-તે સં. જર ઉપરથી હશે?

જ્યેષ્ઠના પ્રસ્થાનનો અંક આજ જ બહાર પડ્યો. ત્હેમાં ઢોલા-માટી વાતમાં નીચેની પંક્તિયો છે—

બાબા મંદેઈ મારુવાં વર કુમારી રહેસિ. (મારવાડમાં મહેને ના દેશો-જાલે ફું કુંવારી રહીય.) તે જર તે જર નું મૂળરૂપ હશે.

મ્હારો અભિપ્રાય પૂછ્યો છે.

૧. ખાર—તા. ૨-૭-૩૪ : શુક્રવાર : કામળ લખ્યા : રામનારાયણ પાઠકે (અમદાવાદ).

મર-(હા, બલે)ની વ્યુત્પત્તિ ત્હમારી સંભવિત બહુ લાગે છે. બીજા કોઈયે આજ સુધી તે બતાવી નથી.

‘પાનું પડયું’-એ વચનમાં પાનુંનો શો અર્થ હશે? કાલે B. A. કલાસમાં સ્નેહમુદ્રા વાંચતે પ્રમ નીકળ્યો, મહે કેવળ વૃક્ષ બતાવ્યો.

પાનું=જ-આશર, મહકુંડળીનું પાનું-મહયોગ ત્હમને પૂજીશ એમ મહે હોકશને કહ્યું. મર ની વ્યુત્પત્તિ ત્હમારી વંચાવીને ત્હમારો અધિકાર મહે સ્થાપ્યો.

ખાર . તા. ૨૫-૭-૩૪ : ગુરુવાર : કામળ લખ્યા : ચાંપશી વિ. ઉદેશી (કલકત્તા).

૧. ‘ગાનના અવતાર’ એ કાવ્ય મોકલ્યું.

ખાર—તા. ૨૭-૭-૩૪ : શુક્રવાર.

શુ. પ્ર. અભિનંદન અંકમાં મ્હારા હરતાસુરનો પત્ર છે-ત્હેમાં સંનધ્યાએ એક મ્હારી ક્ષતિ બતાવી :—

‘વિષયાન્તરતામાં’ શા માટે પડ્યું ?

વિષયાન્તર-તેજ નામ છે (બન્ધો વિષયઃ વિષયાન્તરમ્) ત્હેને વળી તા ?

મ્હને પણ સ્પષ્ટવાર સંકેત થયો. પણ મનમાં બિતપું નહિ. અચાવ હતો, પણ હું ચૂપ રહ્યો.

ખાર—તા. ૪-૮-૩૪ : સનિવાર.

જગમોહન-(અ) “અમરપંચનો વાત્રાણ” ચિત્ર - બતાવીને પૂછ્યું-આ ચિત્ર-ત્હમારાં-ઉપરથી ન્હાનાલાલે કાવ્ય રચ્યું ? કે કાવ્ય ઉપરથી ત્હમે ચિત્ર દોર્યું ? તો કહે-ચિત્ર ઉપરથી કાવ્ય કરેલું. હેની કથા કહી.

ચિત્ર અમદાવાદમાં એક પ્રદર્શનમાં મૂક્યું. તે પોતાને જ ના
અમવાથી રદીમાં નાંખ્યું. જગમોહન પાસેથી માગીને કોઈ ન્હાનાલાલ
કને ચિત્ર લઈ ગયો. ન્હાનાલાલે જગમોહનને બોલાવ્યો. કહે- ‘ત્હને
સમજણ નથી ! આ ચિત્રમાં તો ધણું ધણું છે. મ્હેં કાવ્ય લખ્યું
છે એ ઉપરથી. હજી થોડું બાકી છે, તે પૂરું કરીશ.’ પછી પોતે
તે છપાવ્યું. ઇ.

ઘેર-ઉપા તો ૧ પહેલાં આવી. હું ૩ જોઈતો પડ્યો તો. ત્હા
બોધાવી. થોડે ચડીને જ આવી’તી- ‘કાકા, શું કામ હતું ? કહી દો.
મ્હારે ૩ કલાકમાં જવું જોઈયે.”

મુખ્ય કામ-કાવ્ય-નવું કાલે રાત્રે રચ્યું. ઉત્પત્તિકથા કહીને
વાંચી સંભળાવ્યું.

ખાર-તા. ૧૪-૮-૩૪ : મંગળવાર : ઘેર-કાગળ આવ્યા :

“પ્રસ્થાન” આપાદ.

મ્હારું કાવ્ય તથા વીણાનું ચિત્ર આવ્યાં છે. ચિત્ર પ્રથમ
કરતાં સુધયું છે.

ખાર-તા. ૩-૯-૩૪ : સોમવાર.

✓ કાલેજ-અભિનંદન સભા :- આરંભમાં Hamill બોલ્યા.
અગ્રેજીમાં જ. લાંબું બાષણ કર્યું. મ્હારે વિશે બહુ સારું સારું બોલ્યા.

આવેલા વક્તાઓ-બેટાઇ, બાનુશંકર વ્યાસ, કાલેસકર, ચીનાઇ,
વામન ઠાકોર અને સેકે. પંડ્યા.

હું બેઠો હતો તે વખતે પાછળથી બાનુશંકરે એક કવર મ્હને
આપ્યું; O. H. M. S. એ સખ્દો છેકી નાંખેલા. અંદર જોયું તો
બાનુશંકર અને બેટાઇની સહીઓવાળું એક કાવ્ય :-

૭૫ પગલાં

દશિપૂતં વ્યસેત્ વાદમ એ ન્યાયે પગલાં ભરી,

ત્હમે જીવનની યાત્રા રસદેશે ચર કરી.

અનેક કુસુમો વીરમાં ચિરંજીવ સુમન્ધથી,
 ભર્ષા, અપ્પાં કરી પૂજા ગુજરી કવિતા તણી.
 એ દેવીમન્દિરે બેસી વીણાના તાર છેડ્યા,
 અમારા ઉરમાં એનાં અદ્ધિલન અનુભવ્યા.
 અને નૃપુરજંકારે નૃસલાલિત્ય દાખવી,
 ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય સંપૂર્ણ તથુની કરી.
 તહમારા ઉરને બહાલા અખંડ કુલ્યારસે,
 ઓપતી દિવ્યશ્રદ્ધાથી રચી સ્મરણસંહિતા;
 કલાને, રસચર્ચાને, દેરો ડગ ભર્ષાં તહમે,
 સંધરી તત્ત્વ મેધિરું અપ્પુ' છે ગુજરાતને.
 સંક્ષોભો ભગિયા કૈંક તહમારે ઉરબંધને
 નવનીત યજ્ઞ તહેના પોષાયા સર્વદા અમો,
 મળીશો ગર્જતા મેધ રસથી બીજવે ધર,
 તહમારે ઉરથી એનાં ત્રીલ્યાં અમૃતભિન્દુડાં.
 તહમારા યાનની જ્યોતે અમારા દીપ ચેતિયા
 એ વેળા ઉરમાં દીગી સદાની નમ્ર વન્દના.
 અનેક પમલાં ધારો રિયર ને ચેતનાભર્ષાં.
 તહમારે પમલે પમલે અમારી પ્રાણવન્દના.

(સુન્દર રચના ■ ને Sincere છે. છેલ્લી પંક્તિમાં માધવીએ
 જન્દસતિ બતાવી-‘પમલે’ બીજી વારનાથી એક અક્ષર વધી ભ્રમ છે
 ને Rhythm વટે છે).

મહેં બાપજી રાડ ક્યું

✓ આપણા કાવ્યચાત્રનાં પુસ્તકોમાં નવ રસ કલા છે. તેમાં
 વળી વતસલ રસ પણ કોઈક ઉમેરે છે. હું ૧૧મો રસ ઉમેરવાને
 તત્પર થાઉં છું : આનન્દરસ.

આ આનન્દ રસ તે-
 નર્મદ કવિ નિત્ય બોલે રે
 જ્યારે નિશામાં ચૂર,
 કહું બલિહારી નિશાતણી.

૪. માં કહેલો પ્રેમ-આનન્દ નહિ; અથવા હું મુંબાઈમાં બહુતો
 હતો તે વખતે (બીમા શેઠની વાડીમાં) એક ચોમેજી ગાતા—

બંગા એસો પીજિયે જોસો રંગ તરંગ,
 ધરકે જાતે મર ગયે, અપને મન આનન્દ.

હેવો આનન્દરસ પણ નહિ.

✓ હું કહું છું તે આનન્દરસ આજ જે ત્હમે બધા બોગવો છો,
 તે નિર્દોષ આનન્દરસ. હાવા આનન્દરસમાં કરુણરસની સેર બહેવડાવાય
 નહિ. અલંકારશાસ્ત્રમાં તદ્ગુણ બલંકાર કહ્યો છે. તે ધોરણે કરુણ-
 રસને આનન્દરસને યોગે તદ્ગુણત્વ આપી આનન્દરસ જ બનાવી
 દેવો જોઇયે.

✓ ત્હમે મહારી તરફ સદ્ભાવ દર્શાવી આજ અહિં બોલાવ્યો છે
 તે માટે આભાર માનું છું તે ઉપરાંત મહારા સમગ્ર કુટુંબને શામિલ
 કર્યું છે તે માટે પણ-જો કે અહિં મહારી પત્નીને રચાન મળ્યું છે
 તે કેવળ તે સખન્ધથી નહિ, પણ એ તો અહિં ex-studentના
 હકથી શામિલ થાય છે. ત્હમે બધા બહુતા નહિ હો; આ મહોટા
 ખંડમાં પે...લે દક્ષિણપૂર્વ ખૂણે મહારે માટે કપાટો મૂકી દબને
 અંધારી રૂમ બનાવી હતી. દહાડા છતે વિજળીનો દીવો બાળતા
 હતા. આ ૧૯૨૧ની સાલથી આરંભ. તે રથળે સુશીલા નિયમસર
 મેઘદૂત, બહુકાર, જ્યાજ્યન્ત, ઇત્યાદિ રસ પડે તેવાં કાવ્યાદિકના
 વાચનમાં ચિક્ષણ લેતી અને કોઈ કોઈવાર ચિક્ષણ આપતી.

✓ આમ મહારા કુટુંબખંડને રચાન ત્હમે આપ્યું. છતાં અમુક
 જિનતા-બાળકોને વિશે, વિધિવચાવ, રહી ગઈ છે, જે માટે ઉપાય

નથી. એ કરુણ સંયોગની કરુણતા અત્યારે જુદી જઈશું. મહાત્મા ગાંધીજીએ મદને લખ્યું તું કે, જગતમાં બધા બાળકો છે તે પણ કુદમાં તદમારા બાળક નથી? . . .

હા, તદમે બધા મારા બાળકો જ છે. હું તેમ માનીશ.

✓ આ કારણથી-મદને આ કાલેજમાં બધા-ખાસ કરીને છોકરીઓ -“કાકા” કહીને સંબોધે છે-તે એટલે સુધી કે આપણી College નો ગોર પેન્સો Gift ઉપરનો હૈમત. પણ ‘કાકા’ કહે છે-તો તે પદ લેવાને બાધ નથી. જો કે-મદને એકવાર એ સંઘા ખૂંચતી હતી, કેમકે સૂરત તરફ હજમને ‘કાકા’ કહે છે. તેથી ક્ષણજર એમ થાય છે કે તદમે ‘કાકા’ કહેવાનું છોડી દો તો હું બધાને પાંચ પાંચ પતાસા આપું! પણ વળી બધું રહે છે કે પેલા હજન વાધરીના જેવો તો અનુભવ નહિ થાય?—ખેડમાં મહારા પિતા સખ જજ, હતા-તે વખતમાં એક વણિક હજનલાલ હતો. તે વાધરીઓમાં ધીરધાર કરતો તેથી હેનું નામ હજન વાધરી પડી ગયું હતું. એ બિચારો કંટાળ્યો ને કહ્યું : મદને ‘વાધરી’ કહેવાનું બંધ કરો તો આખા ગામને ચોરાશી જમાડું. ચોરાશી જમાડી, જમીને લોકો આલ્યા. મળનારાઓએ પૂછ્યું : કુદમાં જમી આવ્યા? તો કહે : હજન વાધરીની ચોરાશીમાં!

આમ મહારી વલે થાય. માટે પતાસા નથી આપતો-પતાસા મહારા પાછા આપો!

અરવું. અહિં ગુજરાતી મંડળ આટલાં વર્ષથી ચાલે-છે તદમે એકાદ મહા દોહનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. ‘અધિકારીની ચૂંટણીને’ અંગે તકરાર ઊઠાવાઈ. પ્રમુખે અન્યાય કર્યો છે-છ. આરોપો સાથે અરજી આવી. મહેં તપાસ પૂરેપૂરી કરી સહી કરનારાઓમાંથી કટકાકના જવાબ સખી લીધા. તે કહે-હમે સમજ્યા વગર સહી કરી છે. એમ-મહેં એ પ્રસંગ સમાવી દીધો. તે વખતે મેં અરજી

કરનારાઓને લેખી જવાળ લાંબાણથી ને શાન્તિથી આપેલો તે
અત્યારે જડતો નથી. બાકી તે જડે તો ખાતરી થાય કે કેવી રીતે
સંકટ નિવારાયું હતું.

એક રમૂજ અનુભવ તોયું. મ્હારી એ ખૂણાની રૂમમાં એક
દિવસ મેજ ઉપર નનામી અંગ્રેજી પંક્તિયોતું કાગળિયું આવતાં
વાંતે મ્હેં હાંકું. મ્હેં સંઘરી રાખેલું અત્યારે વાંચી સંભળાવું છું.

There once was a fellow called Divatia-
Who said to his students-

"I hate you"

But they got enraged
And war on him waged,
And said, If you act funny
I will dismiss you.
So be careful next time!!!

અહિંના આ પ્રકારના અનુભવો તો રમૂજ જ આપે છે. પણ
હવે તો મ્હારે

Sunset & evening star
And one clear call for me,
And let there be no moaning of the bar.
When I put out to sea.

હવે એ સમય સમીપ હો કે દૂર હો. મ્હારી પ્રાર્થના એ જ છે.
આ ભાષણને આરંભે ઉષા-હેનના હાર્મોનિયમની મદદ લઈને
ચિં. માધવીએ ગાયેલું લજન સંભારું છું, (દુર્ભાગ્યે આજ ઉષા
હેનને સખત, વિધવસ થઈ છે; બાકી હેમણે ગાયું હોત તો જુદું જ
સૌન્દર્ય પ્રગટ થાત). એ લજનમાના આ શબ્દો જોઈ છું.

બંધીકી ઘૂન ઘૂનાના જબ પ્રાણ તનસે નિકસે-અને કહું ધું-
તહમારા બધાના રનેહની બંસીની ધૂન સંભળાવતા રહેજો.

મ્હને, સુશીલાને, Hamill ને જરવક દાર, અને કલગી
આરોપાયા પછી પાસેના જામમાં refreshment ગોઠવ્યાં તા તહા
બધા ગયાં. ગોડવધુ સારી હતી.

મ્હારે તથા સુશીલા માટે tray માં સ્પેશિયલ મ્હા પ્રો. શહે
મંગાવ્યો.

કાગળ આન્યા : કાકા કાલેવકર-મુંબાઈ (અમદાવાદ જતે),
૨ જી સપ્ટે. ૩૪.

✓ "મુરબ્બી શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ,

ચિ. ઉમાશંકર પાસે જવું કે આવતી કાલે ગુજરાતના
સાહિત્યસેવીઓ આપની જન્મગાંઠ જિજ્ઞવવાના છે. સાંભળીને આપની
આટલાં વરસની ઉત્તમ સાહિત્યસેવા મનમાં તાજી યદ્ધ: જે
વખતે દેશમાં મારા જેવા પશુ મનિવૃત્તજનની તૈયારી કરે છે તે
વખતે આપ પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રમાં સજ્જ રહી યુવાનોને પ્રેમપૂર્વક પ્રેરણા
આપી રહ્યા છો અને એમના સાહિત્યજીવનના ધડતર ઉપર ખ્યાન
આપી રહ્યા છો એ જોઈ આપને મસ્તક નમે છે. આપની સેવા
અને આપની પ્રેરણાનો લાભ યુવાનો લે અને યુગકાળમાં પોતાનો
ફાળો આપી યશ વધારે એ જ ઇચ્છું છું.)

લિ. રનેહાકિત

કાકા કાલેવકરના સપ્રેમ પ્રણામ.

પાર-તા. ૫-૬-૩૪ : સુધવાર : ૨-૫૦ P. M. બાનુ-
શંકર તથા બેટાબને 'જપ પ્રમલા'ની મ્હારો ઉત્તર પહોંચાડવાને
મુરલીને આપ્યો.

આ કાલે પચની-ઉમાશંકર રહે-ના; હવે કાંઈસાહેબ સર્વ પ્રવૃત્તિ
તજવાના છે.

ઉત્તર

કુસુમો તો થર્ના મ્હાન, વીણાના તાર વૂટિયા,
 નપુરે કિંકિણી સર્વે વાગે છે બોખરી હવાં;
 રહ્યો માત્ર હવે મૂઢ, કરુણારસ તે વડે
 બલે આ હિરની ભૂમિ, બીંગતી સર્વદા રહે;
 કલાને રસની ચર્ચા, યદ્ય નીરસ નો પડી !
 મન્યતો હિરનાં છાંડાં યદ્ય રહેશે ધડી ધડી.
 વારિ મન્ય ન માંયો શું નવનીત મધું તહમે ?
 જ્ઞાનની જ્યોત ઝંખાર્ષ, બલે એ તહમને ગમે.
 મૂઢ આશ્વર્થી જોઈ મિત્રને શિષ્યમંડલ
 શુભકારણ્ય વિશે પીએ અમી માની કટુ જલ.

ખાર—તા. ૧૫-૬-૩૪ : ચનિવાર.

રહવારે—હમે તો બૂલી જ ગયાંતાં; મ્હા પીતાંતાં, જરાક મોડા
 -તે વખતે ગોકુળભાર્ષ પારલા સા. સલાનું ડેપુટેશન લખતે આવ્યા !
 ભાદરવા મુદ્દ ૭ નો વામદો ! આરંભમાં પાંચ જણ, પછીથી બીજા
 પાંચ છાં કલાકેક બેઠા. મ્હારી ૭૫ મી વર્ષબાંધે નિમિત્તે તૈયાર
 કરેલો હસ્તલિખિત લેખસંગ્રહ મ્હને આપ્યો. (હેમાં હિમેરવાનો છૂટો
 લેખ જોડે હતો. તેથી પાછો લઈ જવાને લીધો.)

મ્હા પાચો.

પુષ્કળ વાતોચીતો યદ્ય દુર્ગાચંકર યાત્રી, નર્મદાચંકર (ગુજ-
 રાતી Office); મસ્તકકીર, મોહનલાલ ('રજની'ના ભાષાન્તરકાર)
 કિશનસિંહ ચાવડા વગેરે. રત્નેહરશિમ-ઝીણાભાર્ષ મંડળમાં હાજર હતા.

ખાર—તા. ૧૬-૬-૩૪ : રવિવાર : પુષ્પા તથા રમણ આવ્યાં.

(c) 'કાન્તનાં જો તાટકો' પાછું રમણે આપ્યું.

(d) હેમાં એક કાગળિયું છે, એમ રમણે કહ્યું. જોયું તો મ્હારે

વિશે હેવે રચેલું કાવ્ય ખરેખર 'Sympathy' બરેલું ને કલાધુક્ત
છે-લાંબું; છે, આ નોટણકને છેડે ઉતારી રાખું છું :

(તા. ૧૬-૯-૩૪ની, ૩૫રીમાં નોંધાયેલું તે) રમણ વડાલે
મહેને આપેલું કાવ્ય—

જીવનઃકાલ્યુની ભવ્યતા,

(૫૪થી)

મહાગિરિસમા-ત્તમે, નયનસમુજે હો ભભા,
કૃતાર્થ તમ દર્શને અમ ઉરે ચતા, વન્દતા,
અખોલ ખનતા દળે, ચરણમાં તહમાર, પિતા
વિશુદ્ધ ઉરથી વહન્ત જલ ગૂઢ વાતસલ્પના,
પદ્મા જખમ વંજના સિર પરે ધણી કારમાં
છતાં, સહુ ગણી પ્રતીક વિશુનાજ સંકેતના
અભંગ ઉર-આસથી સહેલે ધો વધાવી લીધા
નેહિ 'રુધિર' દ્રઢતા જગતને પ્રણે દાખવ્યા.
દવે અતલઅન્તરે અનલ-જવાલ તે આવરી
'તહમે સિખર ઉપરે કદી ચંચા ને દોધી છતી;
'બળે' ઉદધિ અન્તરેજ વડવાસિથી સર્વદા,
છતાં જગત ચામનું અનિલ શીતે આનન્દદા.
સિરે વરસતી અસંખ્ય જલની ઝડીઓ વેતી
તહમે દવ ન હોલવ્યા હૃદયના : ઉરોલ્લાસથી,
જનો અવરનો દુઃખો શમવં વેદાવી નેદી-
'સદાસિધ પ્રવાહની ધુનિત માત' મંચા સમી :
'વિરાટ' ઉરે આપનું સકલ તાપને આવરે,
'તપો' ઉરંતણા 'ઝરા' ગંગા ચિત્તને 'જવરે'
જગે વરસતી ઝડી 'ઉદક' માનનું સોંચતી,
અને ઉર-વંશળથી તરસ 'શુભિની' છીપેતી."

પડી વિષદ એકલા સહન શાન્ત ચિત્તે કરો,
 અને હૃદયવાદના કરુણ ભાવમાંથી વણો
 કલા, રસિકતાભરી, ઉર વિવેકભાવે ભીનાં
 તહમે અવર કાજ ગીત રસભાવનાથી ભર્યાં.
 'મથો વીસરવા સદા હૃદયભાર, સંવેદનઃ
 દષ્ટ જગતને તહમે કરુણ ગીત આનન્દનાં.
 દૂનાં નયનનીરથી પ્રજલતાં ઉરો ઠારતા,
 ન શું અમિત આ દીસે જીવનદહાણની લબ્યતા?
 ક્ષણે અડગતા તહમે નવ મૂઢી : સદા
 ઉભા રિથર મહાનુભાવ ! અણુસલ આપત્તિમાં.
 કૃતાર્થ થઈ દર્શને ઉભયનાં ઉરો વન્દતાં
 અભોલ ખનતાં હજે ચરણમાં તહમારં સદા.
 ધરી પ્રકટ મૂર્તિ શું અહિં મળીરતા આ ઉભી,
 વશી નીરવતા હૃદે સભર મૌનથી ગાજતી !

શંકર ભવન, કે-અ બિજ
 મુઆઈ ૭
 તા. ૭ સેપ્ટેમ્બર ૪૪.

(સ્ટ.) રમણ ન. વઢીલ :

ખાર—તા. ૭-૧૦-૪૪ : રવિવાર : [અભિનંદન સભા].

5-15 P.M.—વાગ્દે સભા શરૂ થઈ. હોલ ભરાઈ ગયો હતો. શણુગાર સરસ કર્યો હતો.

હરસિંહભાઈ ને મહારી જોડે ખુરશી મૂકી હતી. હું ને સુશીલા કોર્ટા ઉપર, લક્ષ્મીભાઈ ગાદીતકિએ—જોલીન્દેન બેરોમાં બોલ જ બોલી હતાં.

પ્રોગ્રામ શરૂ થયું. પાંચાએ opening લાંબું કર્યું. બધાં ભાષણોમાં રામભાઈ તથા બાનુમતી બટ્ટનાં ઉત્તમ હતાં. રામભાઈએ સંક્ષેપ કરી નાંખી લોકભોગ્ય ભાગ સારો ગોઠવ્યો હતો. વિદ્વદ્ભોગ્ય ભાગ તે થોડો ફહેલો પડ્યો.

કાકાસાહેબ (કાલેલકર) આવવાના છે—તેથી અહિં ખેડા. એ મુંગાઈથી આવવાના. ૮૧ નો વખત આપ્યો હતો. અડધો કલાક વાટચ નોંધ. ના આવ્યા. કહિંક રોકાઈ ગયા હશે. હવે તો કાલે સ્વવારે કે પરમ દહાડે સ્વવારે કાકા સાહેબને લઈને આવશે.

કિશોરલાલ મયરવાળા મુંગાઈ આવ્યા છે. રસ્તામાં દમ કીપડ્યો હતો. પણ ગાંધીજીની જોડે વરધામાં મુંપક વધારે થયો હતો—Congress ના પ્રશ્નો વિશે. તેથી ગાંધીજીએ મયરવાળાને Congress Camp માં ખોલાવી લીધા છે—અંધારણને અંગે સલાહ મસલહતમાં મદદ માટે—ત્યાંજ રહે છે. મહેને હેમને (મયરવાળાને) મળવાની ઇચ્છા છે—કોઈક સ્વવારે મળવું. એમ ગોકુલભાઈએ કહ્યું. એ ગોઠવણ કરશે—ને મહેને કાંઈ પણ રીતે ખચર કરશે. ગયા.

[મહેને ધયા કરે છે કે—રાજકીય વગેરે વિષયમાં સ્પષ્ટ મતભેદ છતાં, અને ખાસ આકર્ષણનું કારણ નથી છતાં,—આમ કાકાસાહેબ વગેરે મહારી તરફ શા માટે સહબાવ રાખતા હશે—ને તે આમ મળવા આવવા સ્ત્રી! મહારામાં ચારિત્ર્યાદિકની ઉત્પત્તિ નથી, કોઈ મોટા આદર્શ મુલ્ય નથી—છતાં આમ કેમ? પ્રશ્ન? મહેને દીન જ રાખજો].

ખાસ—તા. ૨૪-૧૦-૩૪ : શુક્રવાર.

કાકાસાહેબ (કાલેલકર) આજ ૮ વાગ્યા પછી તરત આવ્યા જોડે ગોકુલભાઈ હતા પુષ્કળ વાતો થઈ—

(a) કૃદ્ધે—ગાંધીજીએ કહ્યું—હું પણ જોડે આવું. પણ નીકળ સકાય એમ નથી.

(b) કિશોરલાલ વિશે પૂછ્યું તો ગોકુલભાઈએ ને કાકાસાહેબે કહ્યું—એ અહિં રહેવાના જ છે. ને ખાર આવશે તે વખતે મહેને મળી જશે. મહેને કહ્યું—એમ રાખવું ઠીક નથી. હેમની તમિષ્ મેની છે કે ખારમાં આવેલા છતાં તાવને લીધે પાંચો નવું પેડેલું માટે હાલ લાગ છે તો મહેને દિવસ આપે તો હું મોટરમાં ગાંધીજી

મૂંપડીમાં એ છે ત્યાં મળી બહુ. ગોકુળબાઇએ કહ્યું—તો હું પૂછીને નક્કી કરીને ખંબર વેળાસર આપીશ.

(c) ગાંધીજી Congressમાંથી નિવૃત્ત થયા એ નક્કી જ. છતાં અમુક રીતે સલાહ મદદ આપશે જ. આ Session પૂરી થયા પછી જ નિવૃત્ત થશે.

(d) કાકાસાહેબ હવે આમડાંમાં કામ કરશે. કાં તો ડાંગના પ્રદેશમાં ભીલ લોકોને રૂળવવામાં. કાં તો દરિયાકિનારે દૂખળાઓમાં. (જ્યાં હેમના બાળે કામ કરેલું છે તે લોકો હેમને બાળના બાપ તરીકે ઓળખે છે.)

(e) મ્હારામાં હેવું થું છે? કે આમ મતભેદ અનેક છતાં કાકાસાહેબ, ગાંધીજી વગેરે મ્હને મળવા આવે છે? એમ મ્હેં પૂછ્યું. મ્હારી દીનતાનો લોપ થાય હેવું આ થાય છે. સુશીલા કહે—શા માટે લોપ થાય? કાકાસાહેબ કહે—પુષ્પનો સુગંધ લેવાને આવે તે પુષ્પને મના કરવાનું કારણ નથી.

(h) ટિ. ઈ. ના અવલોકનમાં રામનારાયણે મ્હારામાં ક્રિશ્ચિનિંદીની અસરનું દર્શન કર્યું છે તે અન્યાય માટે મ્હારે વાંધો છે. તે કહ્યું. પ્રાર્થના સમાજ તરફ એક જાતનો Prejudice અમુક વર્ગને છે તે વાતાવરણથી રામનારાયણ મુક્ત નથી થયા.

કાકાસાહેબને એ વાક્ય વંચાવ્યું. એ કહે—એ અન્યાય છે. ક્રિશ્ચન થયેલા હિન્દુઓનામાં પણ Theistic ભાવના જે છે તે હિન્દુની જ છે—ક્રિશ્ચનોને તો તે ઉપરથી બોધ મળે છે.

(.મ્હેં કહ્યું—રામનારાયણને આપનો આ અભિપ્રાય છે તે લખુ? તો કહે—ખુશીથી લખજો.)

(k) સ્મરણયાત્રા મળ્યું? મ્હને પૂછ્યું. મ્હેં કહ્યું—હા. વાંચ્યું. હેમાં બઢાવાળું પ્રકરણ અરેખરું હૃદયદ્રાવક છે.

(l) સા વિવા યા વિમુક્તયે એ સત્ર આપે લીધું છે. ત્હેનો અર્થ દેશના રાષ્ટ્રિયમોક્ષને લોકો લાગુ પાડે છે તે વિપર્યય થું નથી? મ્હેં

કહ્યું. કાકાસાહેબે patched up ખુલાસો કર્યો. મૂળ વચનનો ઉદ્દેશ તો કામાદિક રિવુઝી મુક્ત થવાનો જ છે. પણ એ રિપુઓને પરિણામે પેરરાજ્ય આવ્યું માટે હેમાંથી મુક્તિ તે અર્થ આપ્યો.

હું—હેમાં કાર્યને કારણનો વિપર્યય જ થાય છે.

ચૂપ રહ્યા.

(મ) હૃદયવીણાનું પ્રેમલનું ચિત્ર (પ્રસ્થાનમાં) અને અસદ્ધ form કાકાસાહેબને બતાવ્યું. તત્કાળ હેની તત્વગત ખૂબી પારખી લીધી ને કહી બતાવી. અને એક પાશ્ચાત્ય લેખક ને artistની જોડે સરખામણી કરી.

ખાર—તા. ૨૬-૧૦-૩૪ : શુક્રવાર.

રામભાઈ આવ્યા. ૭-૨૦ A. M. હમે મોટરમાં બેપકમાં—મુશીલા, માધવી, ચિત્રા, રામભાઈ, હું. પા કલાકમાં વહી Congress Camp-.

ગોકુળભાઈ આવ્યા. (છાતુભાઈ બોલાવી લાવ્યા) પછી હેમણે રમ મેળવી મહાત્માજીની hut આગળ ગાડી રખાવી. ગોકુળભાઈ અંદર જઈને વરધી આપી આવ્યા. વોલંટીઅરો હમને રોકત-પાસ વિના. પણ ગોકુળભાઈના વચનથી હમે બધાં દાખલ થયાં.

કિશોરલાલ hutની બહાર દૂરથી રહામે આવ્યા. મળ્યા—ભાવથી મળ્યા. હેમના ખડમાં જવાને હમે દાખલ થતાં ત્યાં સરોજિની નાથકુ મોટરમાંથી બિતરી (જોડે દા. અનસારી). મહેને દેખીને તરત How are you, Mr. Divatia ? કહીને આવી. વરંડાના કઠેરાની બહાર રહી. Shake hand થયા. મહે કહ્યું—Doing as well as I can under the circumstances. એ જોડેના Hut માં ગઈ જઈ અબદુલ ગફારખાનનો ખંડ હતો.

કિશોરલાલના ખંડમાં મહેને ખુરશી મળી. બેઠો. મુશીલા બધાની જોડે જમીન ઉપર બેઠી. કાકાસાહેબ, મહાદેવ, વગેરે બેઠા.

(કિશોરલાલ બીજા ખંડમાં જન્મને ગોમતીજહેનને લાગ્યા. સુશીલા કને બેડા-ને મ્હને 'ગીતાધ્વનિ' નામનું પોતાનું નવું પુસ્તક બેટ આપ્યું. કહે-સુધારવા માટે આપું છું-અંદર પ્રસ્તાવનામાં જોજો.

હું-બગાડું તો? ઉકંછકા કરીને બગાડું?—તો કહે-બંલે-તે માટે જ આપું છું.

અનુષ્ટુપ્માં બાષાન્તર સમગ્ર કયું? છે. વાતોચીતો થઈ.

(a) કિશોરલાલને પૂછ્યું—મ્હારું છેલ્લું કાડું મળ્યું'તું? તો કહે—હા. મ્હેં કહ્યું—સરનામાની જરૂર નહોતી, હવે શ્રી હમારી Collegeમાં જ છે. હેને બોલાવીને બતાવ્યું તો કહે એમ ને એમ તે જશે. અકોલામાં કિશોરલાલ ભણીતા જ છે. જતાં P. O. વાળા કે'વી કે'વી રીતે લોકોને સોધી કાઢે છે—તે વાત હિપર બધા ચઢ્યા. મ્હાદેવે કહ્યું—લંડનમાં એક કાગળ મહાત્માજી હિપર આવ્યો. રહેને સરનામું કશું નહિં. માત્ર મહાત્માજીની જાની કશામાંથી કાપીને મ્હોડેલી-ને નીચે London એટલું જ! તે વગર દીક્ષે મળ્યું. બિચારા P. O. વાળા કહે—Who does not know Gandhiji?

કિશોરલાલ કહે—અહિંથી પ્રડું થયા પછી હું ખાર જરૂર આવીશ જ—ને મળીશ. ત્હાં પાંચ છ ધેર જવાનું ચાલે છે ને તેથી ગઈ વખત યાકી ગયો ને ત્હમારે ધેર ના અવાયું.

મ્હેં હાથ—આ વખત પહેલું ઘર હમારું રાખ્તો.

હેમંતે હજી દમ તો છે જ. તાવ હાલમાં નથી

મહાત્માજી તો Working Committeeની મીટિંગમાં રોકાયેલા હતા. મ્હેં મળવાનો મનોરથ રાખ્યો જ નહોતો.

૨૦-૨૫ મિનીટ પછી સુશીલાને મ્હેં કહ્યું—હવે રૂબ લખશું? મ્હાદેવે જાકચો—હું બાપુજીને કહી આવું. તરત હેની પાછળ મધીજી આવ્યા! (પાછળ પાછળ વર્ણલભાષ—નમસ્કાર થયા. પણ મ્હેં જોળખ્યા નહિં.)

‘મહાત્માજી—“આ કૃપા અણધારી?”

હું—કૃપા તો પ્રભુની. તેથી જ મળાયું.

મ્હને ખુરશી ઉપરથી ઊઠવા ના દીધો. હાથ પકડીને બેસાડી દીધો. ઊભે ઊભે વાતો પ્રુબ્ધજ થઈ.

ચિત્રાના નામની વાત બણી. મ્હેં મહાદેવને પૂછ્યું—ચિત્રાગદા પ્રસ્તક ત્હમારું જ છે ને? પણ—સુશીલાને એ નામ માટે અચાત અણગમો હતો.

“ક્રમ?”

હું—એ મા વિનાની ઊછરી હતી.

સુશીલા ગળગળી થઈ. ફૂલે—મ્હેં બહુ બહાનાં જૂદાં જૂદાં કાઢીને—નામ નાપસંદ કયું. પણ હેની માને એ જ નામ ગમ્યું! ગાંધીજીએ પ્રથમ કહ્યું—ત્હમે શા માટે આવ્યા?

હું—અત્યારે આપ Mountain છે, હું મદમદ છું. વદાય થવાને ઊઠ્યા. મહાત્માજી પાછળ પાછળ આવતા હતા.

રામભાઈને મશરૂવાળા બોડે પેસતાં વાંત જ ઓળખાણ કરાવ્યું હતું. ટોપી પહેરેલા અસલ દીઠેલા—આજ ફેંટાદાર હતા તેથી ના ઓળખ્યા.

ગાંધીજી બોડે ઓળખાણ કરાવતું રહી ગયું. ઘેર જતે મ્હેં કહ્યું—હું જૂલી જ ગયો. નહિ તો કાશનું કામ સોંપેલું તે હજી નથી કયું તે—એમ કહીને ફળેત ત્હમને કરત રામભાઈ ફૂલે—મ્હને કર હતો જ. પણ હું બચી ગયો.

માધવીને ગાંધીજીને (જતી વખત) પૂજે લાગવાનું કહ્યું—તે ડોકું નમાવ્યું, તેથી મ્હેં કહ્યું—જરોળર વાંકી વળીને નમ—ગાંધીજીએ વાંસામાં ધપ્પો માર્યો. મ્હેં કહ્યું—આ ઊકરી બહુ તકરારી છે. મ્હને તકરારો કરીને હેરાન કરે છે—હેની માની પેટે

ખાર—તા. ૨૨-૧૨-૩૪ : શનિવાર : કામળ આવ્યા :
શુદ્ધિપ્રકાશ (Oct.-Nov.)

આ અંકમાં મ્હારે વિશે શંકરપ્રસાદ છ. રાવળનું બાપણ મુખાર્ધમાં કરેલું છપાયું છે. (અપૂર્ણ). બહુ ગ્રીણવટથી કવિત્વકૃતિયો ઇ.નું દર્શન કયું છે-હેમાં કાઈ સ્થળે ક્ષતિ હશે.

પરંતુ મ્હારા જીવનપ્રસંગોમાં બે સ્થળે તો તદ્દન ખોટી હંકીકત -કર્ણપરંપરા ઉપર ભરૂંસો રાખીને-લખી છે.

(a) એકવાર હું-નરસિંહ મહેતા જેમ બાબીથી રીસાઈને ગયેલા તેમ હું-ધર છોડીને ગયેલો-ગોપનાથ નહિ પણ સાખરમતીના પૂલ નીચેની ધગધગતી રેતીમાં; ત્યાં લોકાએ મ્હને પરસેવે નાહી ગયેલો સોધી કાઢ્યો-અને હું બિડાય નહિં હેવી સ્થિતિમાં હતો.

[આ શી વિકૃત હકીકત ! મનુભાર્ધ જોડે કંકાસ બારે થયો. મળસકામાં આવી ગયો-દુધેસરની સડકે-કોટની ધારે સૂઈ રહ્યો. અંતે વખત થતાં હું મેળે ઘેર જવાને ઉપડ્યો, રહામે સગરામ લઈને શિવશંકર ભેયો મળ્યો ત્હેમાં હું ઘેર ગયો-ઇ. હકીકત આમ ફેરવીને સાંભળેલી સાચી માની લઈને મૂકી છે !-એટલી કૃપા કે હાથ પીને હું બેહોશ પડ્યો હતો એમ નથી લખ્યું !]

(b) ગાંધીજીની જોડે મ્હારે વૈમનસ્વ થયેલ ! (તદ્દન બદલેલી વાત), ગાંધીજી પોતે મ્હને મળવાને આબ્યા, મ્હેં હેમને નમન કયું ઈ. ઈ.

[ગાંધીજીએ 'નવજીવન'માં દયારામભાઈને સં. લખેલી બા.માં તદ્દન વિપરીતતા હતી, તેથી હું નાખુશ થયો એમ ગાંધીજીને કહે ભરાવ્યું-મ્હેં ખુલાસો પત્રદ્વારા કર્યો-આટલું બીજ. એ આબ્યા બીજે પ્રસંગે ને દયારામને મળવાને માટે ઇ. વાત સાદી ને સરલ બદલી નાખી છે].

ખાતર-તા. ૧૬-૨-૩૫ : સનિવાર : 4 P. M. હું જાંઘી જાડ્યો. તો મહુ અને નવલરામ જમનાથ ત્રિવેદી બેઠા હતા. સુશીલા જોડે વાતો કરી હતી. મ્હા હેમને પાયો હતો.

રતિલાલ ત્રિવેદીના નવા પુસ્તક વિશે સુ.એ. વખાણ કરેલાં તે હેમણે કબૂલ રાખ્યું :—

(a) નવલરામે પોતાનું પુસ્તક 'કેટલાંક વિવેચનો' અને બેટ આપ્યું, ('અભિપ્રાયો') મહેં કહ્યું—તો તો પાછું રાખવું પડશે. અને Collegeના કામ ઉપરાંત કામની શક્તિ રહેતી નથી.

(b) 'જ્યા જય-ત'ની ભાવનાનું ખીજ 'અલક્ષ્ય ન્યોતિ'માં મહેં ખતાવ્યું. તે ઉપરાંત નવલરામ જ. ત્રિવેદીએ એક જૂની જૈન-કથામાંથી ખતાવ્યું છે. નામમાં પણ સામ્ય છે ધ.

ખાર—તા. ૨૦-૩-૩૫ : શુક્રવાર : ગઈ કાલે રાત્રે અને એકદમ ચક્કર આવ્યાં અને પડવા જેવો થઈ ગયો. સુશીલાને ઊઠાડી. માધવીને ઊઠાડી. દા. છાયાને હરિને મોકલીને બોલાવ્યા. પછી હરિ કને બરફ મગાવડાવ્યો અને મુદ્રિકાને બોલાવી મંગાવી. B. P. ૧૫૦-૬૦. સવારે દા. છાયા આવ્યા. B. P. ૧૫૦-૮૦

ખાર—તા. ૧૪-૪-૩૫ રવિવાર : રામલાલએ બધા ખુલાસો કર્યો; હેમણે મનોમુકુરના વિભાગો કરીને અને ખતાવ્યા. આણંદશંકર જોડે નક્કી કરેલા વિભાગો પૂરા થઈ જતા હતા, પણ હેમાં બે વાંધાબરેલા બેજો આવતા હતા તેથી કટાક્ષણેજોમાંથી ત્રણ મૂક્યા.

ખાર—તા. ૧૮-૪-૩૫ : ગુરુવાર : કાગળ આવ્યા :—
ગાંધીજી (વર્ધા)

■ સુદ ભાઈત્રી,

હેમણાં જ સાંભળું છું કે હાલમાં તમે પથારીવશ છો. એમ કેમ પાલવો? હજી તો ઘણાં વર્ષો જીવવું છે ને સેવા કરવી છે. સો લગી જીવવાનો તો અધિકાર છે ના?

આનો જવાબ આપવાનો પણ ન હોય.

વર્ધા ૧૭-૪-૩૫

તમારો મોહનદાસ ગાંધી"

ખાર—તા. ૫-૫-૩૫ રવિવાર : કાગળ લખ્યા : આણંદશંકર

ત્હમારો લેખ “નંરસિંહ અને ગીરા—એ નવાળાઓ કહાંથી આવી?” “આપણો ધર્મ” બીજી આવૃત્તિમાં છે? મ્હને બીજી આવૃત્તિ મળી નથી, માટે મોકલજો. મ્હારી તબિયત વિશે લખ્યું.

ખારે—તા. ૧૨-૫-૩૫ : રવિવાર : ધતુભાઈ અને પ્રવીણ આબ્યા. ધતુભાઈએ “અમે બધા”ની ચોપડી આપી. બીજી ખૂબ વાંચીશો યઈ.

ખારે—તા. ૧૪-૫-૩૫ : મંગળવાર : ગોકુળભાઈ, મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ અને વલ્લભભાઈનો પુત્ર ડાહ્યાભાઈ આબ્યા. થોડીવાર બેઠા. Giddiness વગેરે માટે મહાદેવે એક ઉપાય સૂચવ્યો. કાળી માટી માથા ઉપર મૂકવી. ગોકુળભાઈને બંગલા માટે બાલુએ કહેલું કહ્યું. વલ્લભભાઈનો પુત્ર તો વિદ્યુર છે. એક છોકરો છે. આઠ વરસનો ઇ. ઇ.

ખારે—તા. ૧૭-૬-૩૫ : સોમવાર : પરમ દહાડાનાં ‘અખખ-ધુ’માં મ્હારા ‘શુદ્ધચરિત’નું અવલોકન આબ્યું છે. ઉપરટપકિયું છે. ગુણદર્શન છે પણ પાતળું ને અસંબદ્ધ દોષ બે બતાવ્યા છે—

(૧) અંગ્રેજી મૂળને વળગી રહેવા જતાં કોઈ કોઈ સ્થળે કવિતાની પ્રાસાદિકતા ક્ષીણ થાય છે.

(૨) સમગ્ર Light of Asia નો અનુવાદ થવો જોઈએ તે બૂબ અતૃપ્ત રહે છે.

ખારે—તા. ૨૨-૬-૩૫ : શનિવાર : કાગળ આબ્યા :—
ચોપટલાલ સાહ (M. V. Victoria Near Aden)

મ્હારી તબિયત માટે શુભેચ્છા—

(a) ઇન્દ્રધનુષ્ય-એ ચાલ તો રંગના કમ ઉલટા હોય છે. તે હેમજો પ્રત્યક્ષ જોયું. આ ચટનાનું કારણ પણ સાદું અને સરળ છે તે પુસ્તક વાંચીને ત્હમને કહેવાનો હતો, પણ વખત નહિ મળવાથી તે કામ બાકી રહ્યું છે.

ખાર—તા. ૩૦-૬-૪૫ : રવિવાર : કાગળ આબ્યા :—
હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ (અમદાવદ)

હવે ત્હમંતરી તબિયત સુધરી છે, ને થોડું ઘણું કામ કરી શકો છો, તો—લેડી વિદ્યાબહેન અભિનંદનઅન્ય સારુ લેખ ગુજરાતી ઓજવન વિશે લખી મોકલશે. કાબ્ય મોકલશે તો પણ હરકત નથી.

(કે'ણે કહ્યું તબિયત સારી થઈ છે !)

ખાર—તા. ૧૪-૭-૩૫ : રવિવાર : રાસમાં મ્હને relapse થયો. ૩ વાગ્યે મુદ્રિકાને બોલાવી. દા. જાયાને બોલાવ્યા. સ્હવારે દા. જાયા આબ્યા. P 180-90 દા. દાસ આબ્યા.

ખાર—તા. ૨૧-૭-૩૫ : રવિવાર : રમણ વકીલ આબ્યા. હેમને મહારાં સમર્પણ એ Take My Life એ અંગ્રેજી કવિતાનું, ગાંધીજીના કહેવાથી કરેલું, બાધાન્તર નકલ કરવા માટે આપ્યું. અહિં બેસીને જ કરી.

એ કરતા હતા એટલામાં લાનુશંકર અને બેટાઈ આબ્યા.

લાનુશંકર કેને ચાપશી વિ. હિંદીને કાગળ લખાવ્યો. અને હિંદી નોડે સમર્પણ મોકલ્યું. બધા ખૂબ બેડા. પુઠકળ વાતો થઈ.

ખાર—તા. ૨૬-૬-૩૫ : રવિવાર : સ્હાંતે રામનારાયણ પાદક આબ્યા હેમને “લમરનેહ અને વિશ્વક્રમમાં હેતુ” એ લેખ સંકરપ્રસાદ રાવળ મણિશંકરનો ફેલે છે તે વાત કરી. એ પણ ફેલે છે કે ન્હાનાલાલનો જ છે. એ ચર્ચાપત્ર લખશે.

ખાર—તા. ૧-૧૦-૩૫ : મંગળવાર : ૧૧ વાગ્યાને સુમારે હું જીવો હતો અને ડાયરીઓ જુની જોતો હતો. એટલામાં ત્હાંથી ખસ્યો અને શું થયું તે કાણ જાણે? પણ ખાટલામાં પડેલો હતો. પછીથી રમાબાઈએ કહ્યું કે “ત્હમે કાઠ માંગ્યો અને આપતી હતી એટલામાં ત્હમે પડ્યા તે મ્હેં ઝાલીને ખાટલામાં સુવાડ્યા.”

દા. જાયાને બોલાવ્યા. Visit ઉપર ગયા હતા. ત્હાંથી આવે કે તરત આવવાનું કહ્યું.

આર—તા. ૧૬-૧૦-૩૫ : બુધવાર : કાગળ લખ્યા :
આણુંદશંકર (અમદા.) (મુશીલા કેને લખાવ્યો)—

‘નીલનેની’નું જાણાન્તર તૈયાર કરીને સાકરલાલે વાંદરે મોકલ્યું
(ms) તે પહેલાં એક શબ્દની શુદ્ધિ માટે ન.એ શંકા બતાવી’તી.
તત્સમરૂપે શુદ્ધ પ્રયોગ નહિ—એમ હેમનું કહેવું હતું, સાકરલાલે
બચાવમાં કેશવલાલભાઈનો પ્રયોગ બતાવ્યો હતો. જમણામાં ત્રણ
અક્ષરોનો શબ્દ હતો. ત્હમે હેનો નિર્ણય સકારણ આપ્યો હતો—તે
શબ્દ શો તે યાદ આવતું નથી. યાદ હોય તો ત્હમે લખી મોકલજો.
તા. ૬ સાકરલાલને પૂછશે તો કદાચ એ શબ્દ કહી આપશે.

આર—તા. ૧૮-૧૦-૩૫ : શુક્રવાર.

રહવારે ડા. જાયા-B. P. 160-80. ‘You can resume
your work now’!! નસી માટે તપાસ ચાલુ છે. “આ જ
મોટરમાં ખદાર જાઉં ?”-હા.”

આર—તા. ૨૧-૧૦-૩૫ : સોમવાર : કાગળ લખ્યા :
C. Jamnadas & Co. (મુંબઈ).

૧ દમ. સ. લગભગ જાણ જવા આવી છે. નવી આવૃત્તિ
માટે પ્રસ્તાવના લખી મોકલો.

કાગળ લખ્યા : C. Jamnadas & Co. (મુંબઈ).

૨ દમ. ઇ. નાં ચિત્રો તથા ટીકા અને ઉપોદ્ધાત તેમજ
નિવૃત્તોની ટીકા આવી નથી. તે મોકલશે એટલે નવી આવૃત્તિની
પ્રસ્તાવના લખીશ.

સાકરલાલ દવેનો ઉત્તર બીકયો છે—

૨૨-૧૦-૩૫

“ત્રીપુત આણુંદશંકરભાઈ,

રા. ભાઈ લીનુભાઈ આજે સવારે મળ્યા હતા.

દ્વારા રમરજુ પ્રમાણે મેં “શીય” (શીકના અર્થમાં) નામ
તરીકે વાપર્યો હતો, અને નરસિંહરાવભાઈના વાંધાના જવાબમાં

કેશવલાલભાઈની પરાક્રમની પ્રસાદીમાં ગીતારો ટાંક્યો હતો. એ તત્સમ શબ્દ નથી એ વાત તો મેં સ્વીકારી જ હતી. ઇ. શોક ઉપરથી “શોય” એ તદ્ભવરૂપ ગણ્યા, હિન્દીમાં સોચ વપરાય છે તેમ.

આપની તબિયત હવે સુધારા ઉપર હશે.

હિ. સાકરલાલ આ. દવેના નમસ્કાર.”

ખાર—તા. ૨૫-૧૦-૩૫ : શુક્રવાર.

ઠાણે રાત્રીમાં મેહતે relapse થયો. તથા વાગ્યે ઇ. જામાને ખોલાવ્યા.

*
* *

સંપાદકની નોંધ-૧૯૩૫ ના ઓક્ટોબરના આખરથી ડિસેમ્બરની ૨૫ માં સુધીના દિવસોમાં રોજનીશીમાં ‘કાણુ આવ્યું’ કાણુ ગયું એની નોંધ પચારીવશ ખતેલા નરસિંહરાવભાઈએ દૈનિકી કરતે લખાવી છે. તેથી વિશેષ કંઈ નથી.

પૂર્ણાહુતિ :

સંપાદકોની નોંધ

૧૮૯૨ માં રાજ યથેલી અને ૪૩ વર્ષની 'રોજ રોજની હકીકત' રજૂ કરતી આ રોજનીશી ૨૫-૧૦-૩૫ ને રોજ એકએક લખાત બંધ થાય છે. અને સ્વચ્છતાની ધટનાને ૪૩ વર્ષ સુધી 'પુસ્તકાલય' કરનાર આ અજબ પુરુષની, તથા એમના પત્ની સુશીલા બહેનની ધીમે પણ અફર કાઢે પરલોક બણી વધતી જીવનયાત્રાના અંતિ પ્રસંગો વર્ણવેલા રહી જાય છે.* એક જ ઓરડામાં આ જૂદાં પત્તે એકપોતાનાં જીવનમાં સૂતા છે. દિવસે દિવસે ક્ષીણતા વધતી જાય છે. પોતપોતાની જિંદગી બુક્કીને તેઓ એક બીજાની રિયલિટીને વિચાર કર્યા કરે છે, બંનેની પ્રજાધામમાં પ્રયાણ કરવાની તૈયારી છે. વર્ષો પહેલાં ગયેલાં જ્ઞાતાં બાળકોને જઈ મળવાની ઉત્કંઠા છે. બંને અધુને સત્કારવા ઉત્સુક છે. પણ પહેલી તક કોને સાંપડશે એ નિઃશ્વસની બંને, શાન્તિથી, નિમગ્ન છે.

અને આખો જન્મારો જોયો દુરાસપ્ત પતિની સફળ આરાધના કરી હતી એ પત્ની પરલોકમાં એમના માટે નિવાસ સજ્જ કરવા ૧૯૩૬ માં પ્રથમ વડાય લે છે.—અને નરસિંહરાવ પણ એ સ્વર્ગવાસિની વાસકસન્ન્યને લાંબી રાહ જોવાડાવવા ઇચ્છતા નથી. તત્પ્રતિમાનિવેશિતપદસ્ય (એના ચરણકિર્મી ચરણ મૂકી આગળ વધતા) અને ગચ્છતીમનુગચ્છતઃ એવા નરસિંહરાવનું, પોતાની અને પત્નીની વચ્ચે પડેલું અંતર ટૂંકાવવાનું અધિર વધતું જાય છે, પણ એમની

* આ પ્રસંગોને નિરૂપતી નાટિકા "નરસિંહરાવ" શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાએ લખી છે. જુઓ "અખંડાનંદ" ૨૦૦૫ નો દીપેન્દ્રી અંક.

એક સ્વમુખે ઉચ્ચારેલી પ્રતિજ્ઞા છે—બીજીપિતામહે આજીવન
 ર સત્તા સત્તા ઉચ્ચારેલી તેવી : હું ઉત્તરાયણની રાહ જોતો રહીશ.
 તેણે ગુજરાતી સાહિત્યના આ બીજીપિતામહેને પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞા કરવા
 તે એમની જીવનયાત્રા ઉત્તરાયણ સુધી લંબાય છે.

૧૯૩૭ નું વર્ષ શરૂ થયું. ઉત્તરાયણ આવ્યું.—અને ઉત્તરાયણ-
 દિવસે એમણે દેહ છોડ્યો. અમિત્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષણ્માસા ઉત્તરાયણમ્
 । ગીતાએ બાબેલા પુણ્યકાલે—જે સમયે પ્રયાણ કરનાર અના-
 તિને પામે છે એ મુણ્ય સમયે—નરસિંહરાવે પરલોક પ્રયાણ કર્યું.

